

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Keresztury Dezső: Arany János és a magyar nyelv

Büky Béla: Névadás és lakóhely

*Tóth László: A nyírségi Székely község földrajzi-
név-ismerete*

† Inczei Géza: A kettőspont használata

*Szilágyi Ferenc: Egy stílusvita és Csokonai stílus-
történeti jelentősége*

Pásztor Emil: Csokonai, Földi János és „századunk”

*Kiss Jenő: Gondolatok német anyanyelvűek magyar-
tanításáról*

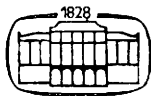
Trencsényi László: Társasjáték nyelvtanórán

Papp Ferenc: Szövegszó, szóalak, lexéma

Szabó József: Tájszavak Nagykönyiből

Gregor Ferenc: A régi magyar superlát a. m. ‘túlzás’?!

Reuter Camillo: Tobaj

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

98. ÉVFOLYAM 1974. JANUÁR–MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelv-művelés

<i>Keresztury Dező</i> : Arany János és a magyar nyelv	1
<i>Büky Béla</i> : Névadás és lakóhely	5
<i>Tóth László</i> : A nyírségi Székely község földrajzinév-ismerete	13
<u>Inczei Géza</u> : A kettőspont használata	25

Íróink nyelve

<i>Szilágyi Ferenc</i> : Egy stílusvita és Csokonai stílustörténeti jelentősége	33
<i>Pásztor Emil</i> : Csokonai, Földi János és „századunk”	54

Nyelv és iskola

<i>Kiss Jenő</i> : Gondolatok német anyanyelvűek magyartanításáról	59
<i>Trencsényi László</i> : Társasjáték nyelvtanórán	74

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Szövegszó, szóalak, lexéma	76
---	----

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : Tájszavak Nagykönyiből	83
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Gregor Ferenc</i> : A régi magyar <i>superlát</i> a. m. 'túlzás'?!	91
<i>Reuter Camillo</i> : Tobaj	94
<i>Országh László</i> : Zsüri — Még egy makaronikus toldalékról — Wigwam — Oké	98
<i>Palágyi Gábor</i> — <i>Mérő Éva</i> : Szabvány	105

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

98. ÉVFOLYAM

1974. JANUÁR — MÁRCIUS

1. SZÁM

Arany János és a magyar nyelv

Egy ifjú barátom azt kérdezte tőlem, hogyan lehet, hogy — noha évtizedek óta foglalkozom Arannyal — a magam írói gyakorlatában oly kevés nyomát találni a költő hatásának. Azért szeretnék erre a kérdésre a nyilvánosság előtt válaszolni, mert azt hiszem, a személyes tapasztalat segítségével hitelesebben beszélhetünk Arany és a magyar nyelv kapcsolatáról, mint ha újra-fogalmazzuk a közhelyeket, hogy ő „a magyar nyelv legnagyobb művésze”, hogy „szókincsének gazdagsága páratlan”, vagy hogy „Arany nyelve a magyar élet teljessége”. Persze csak néhány mozzanatra utalhatok így is: az egész kérdés kimeríthetetlen.

Ha megpróbálom megkeresni a magam munkáin azokat a kiötlőbb vonásokat, amelyeket — ahogy ő mondta Petőfit vállalva — „szellemujja vont”, nem sokat találok. S mégis: kevés magyar költő, író van, akinek annyit köszönhetek, mint Arany. Miért lehet ez így? Azt gondolom, azért, mert Arany műve irodalmi köznyelvünk mindennapi kenyere. Vannak nagy íróink, költőink, akik minden képüket, kifejezésüket, gondolatmenetüket, szavukat oly mértékben átíttatták a maguk egyéniségének jellegzetes ízeivel, színeivel, fényeivel, hogy aki nyomukba szegődik, szükségképpen utánzóvá lesz. Berzsenyit, Petőfit, Adyt, József Attilát nem lehet úgy követni, hogy a követő munkáján rajta ne legyen a mintakép jellemző, nemegyszer megbélyegző nyoma. Arany is voltak és vannak persze epigonjai; de ezeken inkább csak műfajainak, tárgyainak, hangulatainak hatása figyelhető meg, érhető tetten. Nyelvéből viszont — ahogy ő az őt megelőzőkéből — az egész utána következő magyar irodalom táplálkozott és táplálkozik, anélkül, hogy ezt a távolabbi, százados összefüggéseket nem ismerő olvasó — vagy akár író — észrevenné. Ahogy a mindennapi kenyeret is nagyjából mindannyian és mindenütt egyformán esszük meg, fogyasztjuk el, vesszük magunkhoz.

Általában azzal szokás ezt magyarázni, hogy Arany a nép nyelvét tette a nemzet nyelvévé. Ő maga többször is elmondta, hogy nyelvünk művészeként a szalontai népnek köszönhet legtöbbet. Ezért írhatta nyilván egyik kiváló magyarázója, hogy első művének, Az elveszett alkotmány nyelve „a pusztán gyűjtött nyelv”. Pedig e furcsa verzeset szókészletének vizsgálata azt bizonyítja, hogy nem a népnyelvnek, hanem az emelkedő magyar reformkor teljes nyelvanyagának egyik leggazdagabb bányája nyílik meg a műben a kutató előtt. Régiség és újítás, diáktrefák és divatlapok, politikai agitáció és almanach-líra, deákos ékesszólás és piaci trefák szavai keverednek egymással, Vörösmarty, Kölcsey, Csokonai és Fazekas a hírlapok újdondászaival vitázik vagy lép szövetségre, Vergilius, Osszián, Shakespeare és Byron az osztrák parodista Blumauer szomszédságába kerül; s ebben a mustos pezsgésben egy rendkívüli nyelvérzékű költőnek édesdeden játszó kísérletezései, botlásai és remeklései találhatók.

Az elveszett alkotmány így kezdődik:

Est vala hát, a kanász kalibája felé terele már
A rőfögő tábort, cifrán adtázva hol egyik,
Hol másik karimás orrút, főleg pedig, ősi
Furcsa szokása szerint, az *urát* tisztelve szitokkal;
Jámbor földmivelők, honi kátyúkbán felakadván,
Marhabaráti doronggal üték a bünös lovat, ökröt,
Emlegeték Istent, Krisztust, a szenteket olykor . . .

Vessük össze ezzel az éjszakának azt a képét, amelyet Toldi ötödik éneke idéz elénk:

Elfeküdt már a nap túl a nádas réten,
Nagy vörös palástját künn hagyá az égen,
De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
Az eget, a földet bakacsinba vonta . . .

Nemcsak a szemlélet és ábrázolás módjának különbsége — a keserűn realistáié és a kozmikus lebegésű költőié — tűnik fel, hanem a nyelv használatának, a szavak összeválogatásának, egybeillesztésének, sugalmazottságának különbsége is. A Toldi egyszerűsége, közvetlensége, vonzó tisztasága: fiatalosan zsúfolt, erjedően sűrű nyelv zavaros bőségéből szűrődött ki. Ezért is olyan telített: kristálytisztasága olyan forrásoké, amelyekben égi magasságokat s földmélyi sötétségeket megjárt vizek buggyannak felszínre. Illesszünk ide — csak úgy találomra — egy részletet a Buda halálából. Etele gyakorlatoztatja csapatait:

Igy a király napról sergét töri napra;
Néha meg álmából éjjel veri talpra,
Esteli éhomra falatozván máskor,
Megriad a kürtszó első harapáskor.
De, ha nehéz munkán sanyarta eléggé,
Hagy pihenőt közben; becsüli vendéggé . . .

Hol vagyunk már akár Az elveszett alkotmány forrón áradó bőségétől, akár a Toldi ösztönös biztonsággal megkeresett, megtalált és érvényesített könnyű rajzától! Tudatosan megvalósított tömörség ez, amelyben ritka virtuozitással ötvöződnek egybe népi és régi ízek, nyelvzene és képiesség, világos realizmus és nyelvi stilizáltság. Az aranyműves remeklése.

Az idézett három példa eléggé érezteti talán, hogy Arany nyelve nemcsak dús, sokszínű tenyészet, de a legkülönbözőbb rétegeket magába rendező tudatos művészet alkotása is. A Koszorú szerkesztője 1853-ban azt írta, hogy kétszer tanult meg magyarul. Ezt a számot még növelhetnénk is. Csak a történelmi távlat és Arany roppant méretű nyelvi összefoglalása, amellyel úgy élünk, mint természetes tulajdonunkkal, egyszerűsíti két nyelvrétegre azt, ami Arany élete folyamán Magyarországon az emberek nyelvén, de még inkább az irodalomban élt, forgott. A Bolond Istók második énekében ily módon sorolja fel a költő az ifjúsága idején egymásra halmozódó nyelvi rétegeket:

Az első zsenge „Kis Tükör” modorban
Nyolcéves gyermek dadogása volt;
Haladva, Csokonait vette sorban,

„Légy-pókcساتáról” víg eposzt dalolt;
Majd írt „Regét” is, mely az ősi korban
Egy képzelt várrom odvából huholt . . .

Jött majd az óda-kor: „Hová ragadtok
Pieri szűzek?” . . . s méltó szuszt keres
Elzöngni ott fenn, hol sas-szárnya csattog,
Minő félisten a vén esperes.
Virgiliusból is »scandálva« pattog
Egy hosszú ének, hexameteres —
Nem-ismert bűnökről itt egy satíra,
Ott egy Priap-vers, mit csak borhoz íra.

Most látszik, a következő darabból,
Hogy már az újabb nyelvben otthonos,
Mert *rény* a virtus, *hullám* lett a habból . . .

Maga ez az 1873-ból — tehát Arany évtizedes némasága idejéből — származó vers is újabb rétegnek, a személyes-humoros-émlékező költő művelt, fővárosi nyelvének kibontakozását jelzi. De gondoljuk meg, addig már mi mindent kellett felszívnia, egybeszervítenie és közkinccsé tennie! A régi és vidéki nyelvek egymásba vegyülő rétegein a megismétlődő nyelvújítások és tisztítások egymást követő, keresztező, felfokozó vagy semlegesítő hullámai csaptak át. Hogyan tudott ebben a zavarban egységet teremteni?! Hadd idézzem erre nézve egy Madáchhoz 1861. november 5-én írt levelének részletét: „Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete — írja, a Tragédia nehézségeit gyengéden mentegetve, új barátjának — mint o l y n a g y költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában az idegen kultúrát, hogysem a magyar nyelvszellem kitörülhetetlenül ette volna be magát nyelv-érzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot űysz a nyelvvel, mint azt a nyelv m o s t m á r tűrhetné. A verstechnika pedig nagyon megkívánja a n y i l v á n o s gyakorlatot: én fölléptem óta igen-igen sokat tanultam e részben, noha azelőtt is azt hittem, hogy tudom.”

„A magyar nyelv érzete”: ez az, amit ő Nagyszalonta népének, ennek a törzsökös, színmagyar hajdúvilágnak köszönhetett. Ma inkább így mondanók: biztos nyelvérzéke volt az az irányító, megőrző, minden válságban biztonságot adó erő, amelyre egész életében, minden művében támaszkodott. Ennek birtokában mondhatta oly botlások láttán, amelyek a nyelvörzés perzekutogrammatikusait teljesen kihozták sodrukából: „nem a világ!” Mert sohasem csak egyes szavak, nyelvtani fordulatok feltehető vagy szabályokba foglalt helyessége, nem is hatásos egyéniségük, hangsúlyozott szépségük érdekelte, hanem a szólás épsége, a kifejezés tisztasága, tárgyszerűsége, arányossága, használhatósága.

Arany az irodalmi nyelvnek olyan összegezésére törekedett, amelynek legfőbb szabálya: az irodalom, a költészet nyelve a nemzeti élet és műveltség nyelve legyen. Olyan nyelv tehát, amely az idők során felhalmozódott s nagyon összetett nyelvi kifejezőképletekből mindent magába foglal, ami az élet teljes, művészileg felfokozott, értelmileg elrendezett gazdagságát a közösség minden rétege, tagja számára elérhetővé, átélhetővé és megérthetővé teszi. A népnyelvből azt, amit több nyelvjárásban használnak, vagy ami különös kifejező-

erővel bír, az egyéni nyelvújítások eredményeiből azt, amire a nyelv árnyaltossága, az új tartalmak kifejezése végett vagy a fölösleges idegen szavak helyett szükség van, amit az ép magyar nyelvérzék általánosan elfogadhatónak érez, a régiségből azt, ami századok tapasztalatait, gondolatait, ízeit őrizi anélkül, hogy valamilyen mesterkelt régiesség fitogtatott eszközévé lenne. Ennek az irodalmi nyelvnek kiképzését programszerűen is vállalta; Petőfivel, Keménnyel, Jókaival, Gyulaival s más nagy kortársaival együtt meg is valósította: ezért óvott a hatvanas években „most már” a „nyelvvel űzött merészebb játék”-tól. Igen nagy súlyt vetett a közérthetőségre; ezért még szinte iskolamesteri, ahogy ő mondta „énektanári” szerepet is vállalt: főként innen a verseit kísérő szómagyarázó jegyzetek sokasága.

Arany számára — bár ismerte igazi értékét — nem a szó volt a legfontosabb. Költői műveiben — bár sokszor szólt igen nagy jelentőségéről — még a „szófüzés”: a folyamatos mondatszerkesztés sem, hanem a költői szándék, az ihletett látomás, a mondanivló lehetőleg teljes hitelű és közérthető kifejezése. Autonómiáját mindvégig — ha kellett nyílt szóval, ha kellett rejtőzködő, sebzett lélekkel, ha kellett elnémulva — megőrizte ez a magát eszmei közössége szolgálatában elégető, ritka szerénységű s ezért a látszólagos személytelenség lepleibe rejtőzködő mester. Ezen a téren is tanulhat tőle mindenki, aki az inasságból felszabadul, s maga is mesterré válik a magyar nyelv alkotó szolgálatában.

Mert fő feladatát első renden abban látta, hogy azt a nyelvi átlagot hozza létre, amelyre, úgy érezte, nyugodtan felépülhet az idegen befolyásoknak s hazai rombolásoknak mindegyre kitett, de lényegében mégis ép, eleven, az új hatásokat teremtő módon befogadni képes magyar irodalom. Innen fordulatainak, mondatainak közmondásszerű általános érvénye: az, hogy mindenki úgy él az ő eredeti leleményeivel, mintha saját maga lelt volna rájuk. S innen nyelvének a szó legnemesebb értelmében: európaisága: klasszikus örökség és elfogadott, közhasznúvá lett modernség egysége a nyelvi kifejezésben. A maga költői gyakorlatában a minden irányú alkotó befogadásra adott példát: mindent meg mert tanulni, mert mindenből azt vonta ki, amire szüksége volt. Mindent, amit kintről szerzett, a maga páratlan eredetiségű alkotóerejével itatott át; de mégis úgy, hogy amikor a vájtabb fülű és élesebb szemű figyelem a legbátrabb s legforradalmibb egyéni kísérletek eredményeit veszi is észre műveiben, ott, költészete legmagasabbra szárnyaló helyein is „a nyelv beszél a költő szájával”.

Keresztury Dezső

Névadás és lakóhely

(A városközpont és a peremkerületek közötti keresztnévadási különbségek Budapesten 1972-ben)

1. Milyen lelkesítő névtudományi téma lehetne bárki számára a száz évvel ezelőtti Budapest vagy még inkább talán Buda, Óbuda és Pest egyes részeinek, utcáinak, közösségeinek keresztnévadási különbségeit vizsgálni! Vizsgálni a várnegyed arisztokrata családjainak közös nevezőre alig hozható névadási furcsaságait, a tabáni részben a szerb település sajátos neveit, az óbudai németek keresztnéveit, a Rózsadomb környékére építkező újtelepesek névadási szokásait, majd Pestre átkanyarodva a Belváros névadási szokásait, a Dob utcai zsidó közösségek utónévdívatját, a későbbi ferencvárosi földszintes házak német lakóinak sajátos névszokásait stb. stb. Ma e névadásbeli kaleidoszkóp felett már szinte teljesen összezsugorodtak az egységesülés hullámai.

Maradt-e mégis valami különbség a kerületek között a keresztnéadásban (utónéadásban)? Ez lesz dolgozatunk fő kérdése. A kérdésre nyomban válaszolunk is: bizonyos névdívatkülönbség kimutatható a főváros belső kerületei, valamint a külső kerületek között. Ez a különbség azonban korántsem az adott kerületek egykori lakosságának névadási szokásaiból — mint hagyomány-alapból — fakad, hanem inkább abból a tényből, hogy a névadási divat kialakulásának és terjedésének kommunikációs struktúrája a főváros belső kerületeiben némileg más képet mutat, mint a külső kerületek területein.

2. Szóljunk röviden adatgyűjtésünk módszeréről. Jelen esetben is, mint számos más tanulmányunk alkalmával, adatainkat a VIII. kerületi anyakönyvi osztályon szereztük. Itt — mint már e körülményre másutt is utaltunk — minden egyes kerületből származó szülők gyermekei anyakönyvezésre kerülnek. Adataink tehát egész Budapest névadására vonatkozóan statisztikailag elfogadható összképet mutatnak.¹ A VII. kerületi anyakönyvek adatait az 1973-i év első tételétől kezdve addig a pontig írtuk ki, mígnem mind a belterületi, mind a külső kerületi városrészre vonatkozóan 500—500 férfi és 500—500 női név nem állt rendelkezésünkre. Előfordult természetesen olyan eset, hogy a szülők nem egy lakásban laktak; ilyen esetben — ha az egyik fél belterületi lakos, a másik külső kerületi — a névadást 50—50%-os arányban hol belső kerületinek, hol külső kerületinek vettük. Az ilyen esetek száma mindazonáltal elég csekély volt. Amennyiben az egyik szülő vidéki állandó lakóhelyű volt, az ilyen házaspár gyermekének névadatát figyelmen kívül hagytuk, mivel a vidéki hatások befolyását nem kívántuk tekintetbe venni. Ha a szülők mindegyike vidéki volt, ezek gyermekének névadata is, természetesen, figyelmen kívül maradt. A névadatok kijegyzése során 100—100 név esetében arra is figyelemmel voltunk, hogy a szülők neve megegyezik-e a gyermekek nevével. Adatgyűjtésünk során természetesen azokat a szülőket is tekintetbe vettük, akik közül az egyik idegen állampolgár. Az ilyen idegen hatások — akárhogy

¹ Az általunk nyújtott összképek viszonylagos pontosságára utal az a tény, hogy a vizsgált 1967. évi (1000 név) keresztnévadatok gyakorisági képe nem sokban tér el a Központi Statisztikai Hivatal hatalmas névanyagára épülő ugyanezen évi összesítés gyakorisági képétől, legalábbis a leggyakoribb nevek vonatkozásában. Vö. saját adatainkat: Nyr. 92: 150 és a Lőrincze Lajos által bemutatott statisztikai hivatali adatokat: Nyr. 93: 40.

nézzük is — mégiscsak bizonyos befolyással vannak fővárosunk névadásának struktúrájára, így ezeknek a helyi lakosság névadásával való egyenrangú kezelése nézetünk szerint teljesen indokolt. Olyan külföldi állampolgárságú családok, ahol a férj és feleség is idegen állampolgár, anyagunkba nem kerülhetett, mivel ezek gyermekeinek anyakönyvezését az V. kerület végzi kizárólagos joggal. Belső kerületnek számítottuk az I—III. és az V—XIV., külsőnek a IV. és a XV—XXII. kerületeket.

Mielőtt megállapításainkra a 3. pontban rátérnénk, nézzük meg adatszerűen azokat a neveket, melyeket a szóban forgó 1972. évi anyakönyvből kijegyeztünk. Itt mondunk egyébként köszönetet a VIII. kerületi Tanács anyakönyvi osztálya dolgozóinak és Móri András osztályvezetőnek azért az előzékeny segítségért, mellyel adatgyűjtésünk helyi feltételeit megteremtették. Itt említjük fel egyébként azt is, hogy adatgyűjtésünkben Páricsy Pál segítségét élveztük, melyért szintén ezúttal mondunk köszönetet.

Az összegyűjtött névanyagban a következő számban szerepeltek a nevek:

Férfinevek			B	K
	B	K		
		<i>Ervin</i>	1	—
<i>Ádám</i>	3	<i>Ferenc</i>	15	12
<i>Ákos</i>	3	<i>Frigyes</i>	1	1
<i>Alajos</i>	1	<i>Gábor</i>	41	34
<i>Alfonz</i>	1	<i>Gergely</i>	2	4
<i>Alfréd</i>	1	<i>Gergő</i>	—	1
<i>Anatol</i>	1	<i>Géza</i>	3	2
<i>András</i>	9	<i>Gorán</i>	—	1
<i>Antal</i>	2	<i>Gusztáv</i>	—	1
<i>Arnold</i>	1	<i>György</i>	10	6
<i>Árpád</i>	3	<i>Győző</i>	1	—
<i>Arzén</i>	1	<i>Gyula</i>	2	5
<i>Attila</i>	23	<i>Henrik</i>	1	1
<i>Aurél</i>	—	<i>Illés</i>	—	2
<i>Balázs</i>	20	<i>Imre</i>	5	9
<i>Bálint</i>	2	<i>István</i>	19	18
<i>Barna</i>	—	<i>Iván</i>	—	1
<i>Barnabás</i>	1	<i>János</i>	13	13
<i>Béla</i>	4	<i>Jenő</i>	—	1
<i>Bence</i>	1	<i>József</i>	7	12
<i>Csaba</i>	24	<i>Kálmán</i>	2	—
<i>Dániel</i>	3	<i>Károly</i>	13	4
		<i>Kázmér</i>	—	1
<i>Dávid</i>	—	<i>Kornél</i>	—	2
<i>Dénes</i>	2	<i>Krisztián</i>	5	1
<i>Dusán</i>	—	<i>Lajos</i>	5	11
<i>Elek</i>	1	<i>László</i>	38	45
<i>Elemér</i>	1	<i>Levente</i>	2	—
<i>Előd</i>	—	<i>Márk</i>	1	1
<i>Emil</i>	2	<i>Márton</i>	1	1
<i>Endre</i>	7	<i>Mátyás</i>	1	—
<i>Erik</i>	3	<i>Mihály</i>	5	2

	B	K		B	K
<i>Miklós</i>	8	6	<i>Blanka</i>	—	1
<i>Nándor</i>	—	4	<i>Boglárka</i>	2	1
<i>Nesztorasz</i>	1	—	<i>Brigitta</i>	9	3
<i>Norbert</i>	8	2	<i>Cecília</i>	1	1
<i>Olivér</i>	2	—	<i>Csilla</i>	9	9
<i>Pál</i>	4	3	<i>Diána</i>	—	1
<i>Péter</i>	29	26	<i>Ditta</i>	—	1
<i>Rajmund</i>	1	—	<i>Djámila</i>	1	—
<i>Richárd</i>	8	3	<i>Donáta</i>	1	—
<i>Róbert</i>	5	7	<i>Dóra</i>	7	3
<i>Róland</i>	—	3	<i>Dorottya</i>	2	—
<i>Rudolf</i>	1	2	<i>Edina</i>	5	10
<i>Sándor</i>	11	11	<i>Edit</i>	6	5
			<i>Elefteria</i>	1	—
<i>Szabolcs</i>	5	3	<i>Eleonóra</i>	1	—
<i>Szilárd</i>	2	—	<i>Elvira</i>	1	—
<i>Tamás</i>	25	25	<i>Emese</i>	6	8
<i>Tibor</i>	10	17	<i>Emerencia</i>	—	1
<i>Tivadar</i>	1	—	<i>Emőke</i>	—	2
<i>Vencel</i>	—	1	<i>Enikő</i>	1	2
<i>Viktor</i>	2	4	<i>Erika</i>	17	17
<i>Vilmos</i>	1	—	<i>Erzsébet</i>	6	6
<i>Zoltán</i>	29	37	<i>Eszter</i>	9	9
<i>Zsadány</i>	1	—	<i>Etelka</i>	—	3
<i>Zsolt</i>	31	31	<i>Eunike</i>	—	1
összesen	500	500	<i>Éva</i>	15	21
			<i>Fanni</i>	1	—
			<i>Franciska</i>	—	1
			<i>Fruzsina</i>	1	—
			<i>Gabriella</i>	9	8
			<i>Gitta</i>	1	—
			<i>Glória</i>	—	1
			<i>Gyöngyi</i>	—	3
			<i>Györgyi</i>	2	4
			<i>Hajnalka</i>	4	4
			<i>Hedvig</i>	2	—
			<i>Henriett</i>	3	—
			<i>Henrietta</i>	—	1
			<i>Ibolya</i>	1	4
			<i>Ildikó</i>	21	30
			<i>Ilona</i>	4	3
			<i>Imola</i>	1	—
			<i>Irén</i>	—	2
			<i>Jolán</i>	1	—
			<i>Judit</i>	12	10
			<i>Júlia</i>	1	—
			<i>Júlianna</i>	3	2

Női nevek

	B	K		B	K
<i>Adrien</i>	4	—	<i>Blanka</i>	—	1
<i>Adrienn</i>	3	—	<i>Boglárka</i>	2	1
<i>Ágnes</i>	21	17	<i>Brigitta</i>	9	3
<i>Ágota</i>	1	1	<i>Cecília</i>	1	1
<i>Alexa</i>	1	—	<i>Csilla</i>	9	9
<i>Alexandra</i>	1	1	<i>Diána</i>	—	1
<i>Andrea</i>	21	27	<i>Ditta</i>	—	1
<i>Anett</i>	2	1	<i>Djámila</i>	1	—
<i>Angéla</i>	3	2	<i>Donáta</i>	1	—
<i>Anikó</i>	5	8	<i>Dóra</i>	7	3
<i>Anita</i>	5	7	<i>Dorottya</i>	2	—
<i>Anna</i>	1	1	<i>Edina</i>	5	10
<i>Annamária</i>	5	2	<i>Edit</i>	6	5
<i>Antónia</i>	1	—	<i>Elefteria</i>	1	—
<i>Aranka</i>	1	—	<i>Eleonóra</i>	1	—
<i>Barbara</i>	8	4	<i>Elvira</i>	1	—
<i>Beáta</i>	5	2	<i>Emese</i>	6	8
<i>Beatrix</i>	5	10	<i>Emerencia</i>	—	1
			<i>Emőke</i>	—	2
			<i>Enikő</i>	1	2
			<i>Erika</i>	17	17
			<i>Erzsébet</i>	6	6
			<i>Eszter</i>	9	9
			<i>Etelka</i>	—	3
			<i>Eunike</i>	—	1
			<i>Éva</i>	15	21
			<i>Fanni</i>	1	—
			<i>Franciska</i>	—	1
			<i>Fruzsina</i>	1	—
			<i>Gabriella</i>	9	8
			<i>Gitta</i>	1	—
			<i>Glória</i>	—	1
			<i>Gyöngyi</i>	—	3
			<i>Györgyi</i>	2	4
			<i>Hajnalka</i>	4	4
			<i>Hedvig</i>	2	—
			<i>Henriett</i>	3	—
			<i>Henrietta</i>	—	1
			<i>Ibolya</i>	1	4
			<i>Ildikó</i>	21	30
			<i>Ilona</i>	4	3
			<i>Imola</i>	1	—
			<i>Irén</i>	—	2
			<i>Jolán</i>	1	—
			<i>Judit</i>	12	10
			<i>Júlia</i>	1	—
			<i>Júlianna</i>	3	2

	B	K		B	K
<i>Karolina</i>	—	1	<i>Petra</i>	—	1
<i>Katalin</i>	30	36	<i>Piroska</i>	1	3
<i>Kinga</i>	3	1	<i>Regina</i>	—	1
<i>Kitti</i>	—	1	<i>Réka</i>	2	2
<i>Klára</i>	4	1	<i>Renáta</i>	—	1
<i>Klaudia</i>	1	1	<i>Rita</i>	4	4
<i>Krisztina</i>	41	27	<i>Rozália</i>	—	1
<i>Lidia</i>	—	1	<i>Sarolta</i>	1	1
<i>Lili</i>	—	1			
<i>Lilla</i>	—	2	<i>Szilvia</i>	22	24
<i>Magdolna</i>	4	2	<i>Teréz</i>	2	—
<i>Margit</i>	1	—	<i>Terézia</i>	1	—
<i>Mária</i>	7	9	<i>Timea</i>	5	12
<i>Marian</i>	2	—	<i>Tünde</i>	6	8
<i>Mariann</i>	2	4	<i>Valéria</i>	—	2
<i>Marianna</i>	4	2	<i>Veronika</i>	2	1
<i>Márta</i>	5	1	<i>Viktória</i>	8	6
<i>Melinda</i>	1	1	<i>Villő</i>	1	—
<i>Mercédes</i>	1	—	<i>Virág</i>	—	1
<i>Mónika</i>	29	37	<i>Zita</i>	1	5
<i>Natália</i>	—	1	<i>Zsanett</i>	2	—
<i>Nikol</i>	—	1	<i>Zseraldine</i>	1	—
<i>Nikoletta</i>	2	1	<i>Zsófia</i>	3	2
<i>Noémi</i>	3	1	<i>Zsuzsa</i>	1	2
<i>Nóra</i>	5	3	<i>Zsuzsanna</i>	18	22
<i>Orsolya</i>	13	5			
<i>Otília</i>	1	—	összesen:	500	500

3. Még egyszer szögezzük le tehát a már említett megállapításunkat: a belső és a külső kerületek között igenis találunk névadásbeli különbségtendenciákat. Ezek alig hozhatók immár kapcsolatba a külső és a belső települési centrumok és gócok egykori lakosainak névadási szokásaival, mivel ezek már elmosódtak és elfelejtődtek, hanem a központból kisugárzó és oda visszacsugárzó divatinformációk, valamint a külső kerületekben jelentkező névdivatfellángolások és hagyománykövetési indíttatások helyenkénti más-más struktúrájával.

Nézzük mindenekeelőtt a belső és külső kerületek névadása közötti eltéréseket!

a) Eltérés mutatkozik a két egymással szembeállított övezet névgyakoriságában: a 10 leggyakoribb név szinte teljesen (például a női nevek esetén 100%-osan) azonos a belső és a külső kerületek viszonylatában, ám a sorrend más:

A 10 leggyakoribb név a kislányok esetében:

A belső kerületekben (500 név közül)		A külső kerületekben (500 név közül)	
1. <i>Krisztina</i>	41	<i>Mónika</i>	37
2. <i>Katalin</i>	30	<i>Katalin</i>	36

3. <i>Mónika</i>	29	<i>Ildikó</i>	30
4. <i>Szilvia</i>	22	<i>Andrea</i>	27
5. <i>Ágnes</i>	21	<i>Krisztina</i>	27
6. <i>Andrea</i>	21	<i>Szilvia</i>	23
7. <i>Ildikó</i>	21	<i>Zsuzsanna</i>	22
8. <i>Zsuzsanna</i>	19	<i>Éva</i>	21
9. <i>Erika</i>	17	<i>Erika</i>	17
10. <i>Éva</i>	15	<i>Ágnes</i>	17

A 10 leggyakoribb név a fiúgyermek nevei között:

A belső kerületekben (500 név közül)		A külső kerületekben (500 név közül)	
1. <i>Gábor</i>	41	<i>László</i>	45
2. <i>László</i>	38	<i>Attila</i>	41
3. <i>Zsolt</i>	31	<i>Zoltán</i>	37
4. <i>Péter</i>	29	<i>Gábor</i>	34
5. <i>Zoltán</i>	29	<i>Zsolt</i>	31
6. <i>Tamás</i>	25	<i>Tamás</i>	24
7. <i>Csaba</i>	24	<i>András</i>	17
8. <i>Attila</i>	23	<i>István</i>	17
9. <i>Balázs</i>	20	<i>Tibor</i>	17
10. <i>István</i>	19	<i>Csaba</i>	15

A szóban forgó 10–10 leggyakoribb név sorrendiségi eltérése azzal van — nézetünk szerint — kapcsolatban, hogy a *n é v d i v a t* kissé más a belső kerületekben és a külsőkben. Ez általában a belső kerületekben indul el, és onnan gyűrűzik a külsők felé (ma *Krisztina* a leggyakoribb női és *Gábor* a leggyakoribb férfinév a belső kerületekben, de hamarosan bízvást a külső kerületekben is e nevek fognak az élre törni). A divatcsökkenés indítékai — úgy tetszik — szintén valahogy először a belső kerületek övezetében kapnak erőre: így például a korábban igen gyakori *Ildikó*-t 1972-ben a belső kerületekben már elérte a csökkenés erőteljes sodrása, sőt a hosszú ideig leggyakoribb féfinévként szerepelt *László* is már a második helyre szorult ugyanitt.

Egyes névgyakorisági adatok a fenti jelenséggel ellentétes tendenciára utalnak. Néha a külső kerületek tűnnek divatkezdeményezőnek. Meglepő például, hogy olyan korábban ritka nevek, mint *Beatrix*, *Edina*, *Tímea* (különösen az utóbbi) milyen alapon képesek a külső kerületekben halmozottan előfordulni. Elképzelhető, hogy e nevek gyakoriságának divatszerű fellángolása nem a külső kerületek jelensége, általánosságban, hanem egy-egy lakókörzet, külső kerületi lakótelep belterületén fellépett jelenség: ilyen környezetben ugyanis az utánzócselkvés igen erős lehet a névadás szintjén. Lehet viszont, hogy valóban általános jellegű külső kerületi tünetről van szó, és hogy a fenti nevek gyakoriságának ténye egymástól elszigetelt esetek halmozódásából fakad. E kérdésre csak úgy kaphatunk majd választ, ha háztömbökre lebontva vizsgáljuk meg az ilyen nem központi kiindulású divatnevek előfordulási eseteit. A névdivat pontos képét persze csak több év adatainak olyan értékelésével kaphatnánk, melynek során minden egyes név gyakoriságát évenkénti adatfelvétellel grafikonyszerűen követnénk figyelemmel mind a városcentrumra, mind a peremkerületekre vonatkozóan.

b) Persze a névdivat hullámmozgása nem ilyen egyszerű: nemcsak arról van szó, hogy a divattendenciák az esetek legnagyobb százalékában a központból indulnak ki, de emellett bizonyos helyi névdivatfellángolások indulhatnak el, hanem mindehhez még hozzá kell tennünk azt, hogy a belső kerületekben divatosná vált nevek a külső kerületekben, az ottaninév választók számára viszonyítottan, sokszor sokkal magasabb gyakorisági értékeket érnek el, mint a belső kerületi gyakorisági maximumok. Nézzünk néhány példát a jelenségre! A belső kerületekben korábban divatos *Katalin* a külsőkben igen magas gyakorisági értéket mutat, és hogy a belső kerületekben jelenleg is nagyon divatos *Mónika* a külső kerületekben a leggyakoribb név az újszülött kislányok között. De ugyanerre a jelenségre utalhat az *Attila* név külső kerületi szokatlan elterjedettsége.

c) A családon belül ható névadási hagyományokhoz való ragaszkodás tekintetében is különbség mutatkozik belső kerületek és külső kerületek között. Igaz, a családon belül hagyományosan elő-előforduló ritka nevekhez (ezt az apa és az anya ritka nevének öröklődése tükrében lehetett látnunk) mindkét övezetben kb. egyforma esetben ragaszkodnak a névadók, de a régi tömegnevek határozottan a külső kerületekben élnek tovább: így a 10 leggyakoribb peremkerületi férfinév sorát — ha mélyebbre hatolva vizsgáljuk a gyakoriságot — a következő nevek folytatják: *János, József, Ferenc, Lajos*. (Ezek a századforduló leggyakoribb nevei!)

d) Előfordul, hogy régies hangzású idegen (ritkábban magyar) nevek jelennek meg, olyanok, melyek a szülők nevének továbbhagyományozásaként semmiképpen sem foghatók fel. Ilyen nevek pl. *Bence, Erik, Henrik, Márk, Norbert, Olivér, Róland, Vencel, Zsádány*, illetve (*Barbara?*), *Eleonóra, Etelka, Fanni, Hedvig, Henriett, Krisztina, Melinda, Orsolya, Viktória, Zita*. Mi ezt az archaizálás divatjaként fogjuk fel, és kapcsolatba hozzuk azzal, hogy a sikeressé vált könnyűzenei számok között igen gyakori az olyan szám, amely egy-egy történelmi alak, egy-egy feudális uralkodó személyéhez, vagy udvara szokásaihoz kapcsolódik. (Ilyen archaizáló jellegű dal — hogy csak néhányat említsünk — pl. a Koncz Zsuzsa által énekelt „VIII. Henrik felesége voltam”, „Korai még”, „Éjfélí esküvő” stb., az Omega-együttes dala: az „Udvari bolond kenyere”, Kovács Kati „Solvejg dala” stb.) Számos nagy sikert aratott történelmi tárgyú színdarab, de elsősorban tévéfilmsorozat szintén hatást gyakorolhatott ilyen irányban. Jól választott nevet regénye fiatal főszereplőjének Lugossy Gyula, amikor „A lézengő” című munkája fiatal főszereplőjét *Hubert*-nak nevezte.

Ha az archaizáló nevek divatját nézzük, a korábban bemutatott adattár nyomán világosan látható, hogy az ilyenfajta nevek egyelőre a belső kerületekben gyakoribbak. Nem egyedi nevekként jelentkeznek, hanem rendszerint az egy-két előfordulású nevektől kezdve egészen a tömegnevekig előfordulnak. E névdivat-tendencia egy-két, szinte már kiveszőben levő név újra megerősödésére vezethet idővel. Így pl. feltehető, hogy a *János* név valamiféle újrélédeése szintén e jelenséggel függ össze. E feltevést mindazonáltal még majd közelebbről is meg kell vizsgálnunk. Az egész jelenség ugyanis egy napjainkban feltűnő, még meglehetősen körvonalazatlan tünet. (Egyelőre még figyeljük a tényeket; pl. várjuk a *Tódor* jelentkezését.)

e) A ritka (csak egyetlen alkalommal előforduló) nevek a következők: Férfinévek (a belső kerületekben): *Alajos, Alfonz, Alfréd, Anatol, Arnold, Arzén, Barnabás, Bence, Elek, Elemér, Ervin, Frigyes, Győző, Henrik, Márk, Márton,*

Mátyás, Rajmund, Rudolf, Tivadar, Vilmos, Zsadány. (A külső kerületek névanyagában:) *Alfréd, Aurél, Dávid, Dusan, Előd, Endre, Frigyes, Gergő, Gorán, Gusztáv, Henrik, Iván, Jenő, Kázmér, Krisztián, Márk, Márton, Vencel.* Női nevek (a belső kerületek viszonylatában): *Ágota, Alexa, Alexandra, Anna, Antónia, Aranka, Cecília, Djamila, Donáta, Elefteria, Eleonóra, Elvira, Enikő, Fanni, Fruzsina, Gitta, Ibolya, Imola, Jolán, Júlia, Klaudia, Margit, Melinda, Mercédes, Otília, Piroska, Sarolta, Terézia, Villő, Zita, Zseraldine.* (A külső kerületek névanyagában:) *Ágota, Alexandra, Anett, Anna, Blanka, Boglárka, Cecília, Diána, Ditta, Emerencia, Eunike, Franciska, Lidia, Lili, Márta, Melinda, Natália, Nikol, Nikoletta, Noémi, Petra, Regina, Renáta, Rozália, Sarolta, Veronika, Virág.* Ezeknél a névdivat a férfinevek esetén némiképp fordított tendenciájú, mint a női nevekénél: a férfinevek vonatkozásában ugyanis a belső kerületek névanyagában van több egyedi név, míg a női nevekénél viszont a külső kerületek lakóinál találkozunk valamelyest több egyedi névritkasággal.

f) Az etimológiaiag „magyar”, tehát finnugor vagy török eredetűnek számító, valamint a nemzeti múlttal valamiképpen kapcsolatban álló (*Attila, Melinda*) név a peremkerületi újszülöttek neveként jelentékenyen gyakrabban fordul elő, mint a belső kerületi állandó lakosok gyermekeinél. Ez persze — véleményünk szerint — nem vagy legalábbis nem teljesen arra vezethető vissza, hogy a külső kerületekben elevenebben él a nemzeti érzés, mint névadási motívum, hanem inkább azzal áll összefüggésben, hogy a korábbi, sok tekintetben éppen a „magyar nemzeti nevek”-et gyakoriságilag megnövelő névdivathullám, ami korábban a belső kerületeken futott át, utolsó hullámhegyeként most a külső kerületek névanyagában mutatkozik meg.

g) Érdekes jelenség tanúi vagyunk manapság a szóban forgó névanyag esetén: ha egy női név divatos, vagy csak valamennyire is divatos, sokszor, láthatóan e női nevek hatására (vagy legalábbis feltehetően ezek hatására) terjed a jelzett nevek férfinévi változata is: pl. *Krisztina* mellett a *Krisztián*, *Erika* mellett az *Erik*. Persze ez a „gravitációs” hatás sokszor a férfinév oldaláról indul el: az *András* és *Endre* nevek egykori, azóta már letűnt divatja indíthatta el divatozó útjára az *André*-t, a *Péter* mellett már megjelent a *Petra*, sőt nem csodálkoznánk, ha a *Róbert* név mellett egyszercsak megjelenne a *Roberta*, a *Károly* mellett a *Karola*. Úgylehet a férfi és női divatszokások kiegyenlítődése a névadásban is hatni kezd, de ez a hatás, mint kezdeti fázisában levő divatjelenség, egyelőre még inkább a belső kerületek névanyagában érvényesül.

4. Néhány vonatkozásban nem találunk szignifikáns eltérést a keresztnévstruktúrában belső kerületek és külsők között.

Nincs lényeges különbség a név g a z d a g s á g b a n. A belső kerületeknél 91 különféle női és 70 különféle férfinévet találtunk, a külső kerületek névanyagában viszont csak lényegtelenül kevesebb: 88 különféle női és 64 különféle férfinév gyűlt össze.

A nevek öröklődése, tehát azon jelenség tekintetében, hogy a fiúgyermek apja, a leánygyermek viszont anyja nevét öröklí, szintén csekély volt az eltérés városközpont és külső kerületi zóna között: mindkét helyen a fiúk 14—16%-ban, a kislányok viszont 6—8%-ban örökölték a szülők nevét. A névadatok segítségével a névöröklődésnek még egy típusára lehet rámutatni: gyakori az olyan névöröklés, amikor az újszülött az egyik szülő második nevét öröklí

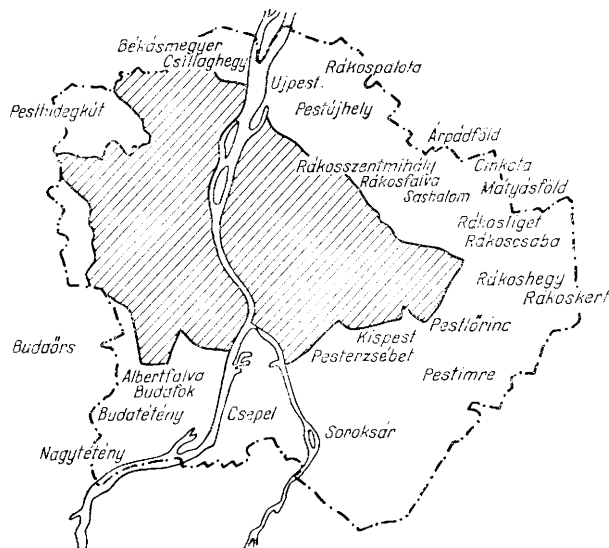
(az anyakönyvi bejegyzések ugyanis a szülők esetében is két keresztnévet írnak be, ha ilyenrel a szülők rendelkeznek). E „névtartalék” a szülőknél természetesen rendszerint egy nagyszülő vagy tiszteletben álló oldalági rokon neve, tehát az ilyen esetek is a névöröklés teljes értékű jelenségének, illetve adatának foghatók fel. E tekintetben sincs szignifikáns eltérés belső és külső kerületi lakosok között, ámbár ide vonatkozó adatok száma statisztikailag már nem volt bizonyító erejű.

Korábbi dolgozataink alkalmával sokat foglalkoztunk a második, harmadik stb. keresztnév kérdésével. Ma — mint ez jól ismert — csak két utónevet írathatunk be az anyakönyvbe. Nos, megvizsgáltuk: nem élnek-e többször a második utónév beíratásának jogával a belső kerületekben? Alig valami többletet találtunk a belső kerületeknél a külsőkhöz viszonyítva: a belső kerületek újszülötteinek kb. 39%-a kap két utónevet, a külső kerületi újszülötteknek viszont 1972-ben csak 35,4%-a kapott két nevet. Az eltérés jelentéktelen, pusztá véletlen is lehet.

5. Jelen adataink, melyek között néhány határozottan ide utaló név szerepel, bizonyítják azt, hogy a névadás során többen haszonnal forgatják Ladó János „Magyar utónévkönyv” című munkáját. Annak felderítése — az adatok elégtelen száma miatt — azonban lehetetlen volt, hogy vajon a belső kerületek lakóinál vagy a külső kerületben lakó szülőknél tesz-e nagyobb hatást ez a kézikönyv.

6. Mivel magyarázható dolgozatunk legfőbb megállapítása, tehát az, hogy bizonyos eltérések mutatkoznak a belső kerületi lakosok és a külső kerületek névadási szokásai között? Valaki megkockáztathatná azt a magyarázatot, hogy a két övezet névadási szokáskülönbségeiben valójában az értelmiségi rétegek és a munkásság névadási szokáseltérései rejtőznek. Úgy gondoljuk, ez a magyarázat túlságosan leegyszerűsítene a jelenséget. A szokáskülönbségek csak a nagy számok tükrében tűnnek elő és — véleményünk szerint — több tényező határozza meg őket. Az egyik feltehetően valóban az, hogy a belső kerületekben nagyobb százalékban laknak az értelmiségi réteghez tartozók (e tekintetben Budapest más struktúrát mutat még mind a mai napig, mint sok nyugati város, ahol az értelmiség erősen a peremkerületek, a zöldbb övezetek felé áramlik). De szerepe van e szokáseltérésekben annak a körülménynek is, hogy a külső kerületek élete (a mindennapi életre gondolunk) meglehetősen más, mint a belső kerületeké. Egy-egy külső kerület, melynek lakossága 50—100 ezerre rúg, sokszor rosszabbul van ellátva színházzal, klubokkal, szórakozóhelyekkel, mint egy 10—20 000 lakosú kisváros, hiszen, Budapesten, ott a városközpont egy ugrásnyira, ott úgyszólván minden megtalálható. Ám sokan mégsem indulnak el szórakozni a városcentrum felé, hanem otthon maradnak és kinyitják a tévét. Egy-egy jó tévéműsor, vagy -film alkalmával szinte elnéptelenednek ilyen helyen az utcák, már koraeste is. A tévéműsorokban levő nevek hatása például sokkal erősebb a külső kerületekben, mint a belterületi lakosok esetén. A mindennapi élet szórakozási, kulturális és családi életi attitűdjei a peremkerületek sok pontján — márcsak az életforma külső meghatározóinak következtében is — kissé mások, mint a belső kerületek lakóinál. Ezen attitűdkülönbségek aztán némileg a névadás-struktúrára is kihatnak.

Hogy milyen tényezők hatnak a névadás mindenkori struktúrájának kialakítására a belső kerületekben és a külsőkben, e kérdés pontos megválatkozásához további részletesebb és a névadók kikérdezésével is egybekötött vizsgálatot kellene végeznünk. Ez további feladat. De jelenlegi kiindulásunk: a névadási szokásoknak külső és belső kerületi övezetre való széttagolása is járt bizonyos eredménnyel: rámutatott két együttrezgő, de nem teljesen egyformán és egy időben együttrezgő névadási rendszer divatjelenségeire, névsűrűsödési és -ritkulási tendenciáira, de talán többre is. Analógiás alapon talán egyáltalán a kulturális divatjelenségek központi kisugárzási, visszasugárzási jelenségeire, maximum- és minimum pontjaira, virágzási, elerőtlenedési és újrafellángolási folyamataira nézve szolgáltathat modellhipotézist.

A belterületinek (sátozott rész), illetve a külső kerületinek (üres rész) tekintett városrészek.

Büky Béla

A nyírségi Székely község földrajzinév-ismerete

1. „Véleményem szerint a nevek alakulásának, változásának egyik vizsgálati lehetősége a lakosság névismeretének részletező feltárása” (Zsolnai József: A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. Nyr. 91: 191). „A földrajzi nevek állandósága, változása és elmúlása éppen olyan fontos kérdése a kutatásnak, mint a nevek keletkezése” (Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete 23). Szélesebb körű névismeret-vizsgálat — adatok, összefüggések, új szempontú vizsgálati lehetőségek nyújtásával — újabb eredményeket hozhat a földrajzinév-kutatás számára. Tudunk következtetni a nevek életére a keletkezéstől a pusztulásig.

2. A névismeret-vizsgálat időigényes vállalkozás. Alapos tájékozottságot kíván a terület és a rajta élő lakosság ismeretében. A vizsgálat módszere lehet más és más, de alapvető követelmény, hogy a lakosság megbízható névismeretét adja, és adjon lehetőséget a nevek életére vonatkozó megállapítások,

következtetések levonására. Alapos megfontoltságot igényel a kérdezettek listájának az összeállítása, mert döntően befolyásolhatja a vizsgálat eredményét. Talán ehhez szükséges a legnagyobb helyismeret. A földrajzi nevek keletkezése és pusztulása hosszú folyamat, ilyen vizsgálat egy közösség adott időpontban érvényes névismeretét adja.

3. Vizsgálati módszerem a következő. Egy vastag füzetbe névsor szerint feljegyeztem a földrajzi neveket, 289 nevet. Külön a belterületieket, külön a külterületieket. Kimutatás a vizsgálatban résztvett lakosok megoszlásáról:

Életkor	Fő
80—60	30
60—40	30
15—10	30
Összesen	90

Mivel magam is e falu szülöttje vagyok, a kikérdezetteket is ismerem, az adott válaszok értékeiben nem kételkedhettem. A táblázatból megállapítható, hogy a vizsgálat során 90 székelet hallgattam meg, a falu lakosainak 14,27%-át. Úgy gondolom, ez a szám elegendő, el kell fogadnunk Zsolnai érvét, ti. ha a vizsgálatot végző ismeri a területet és a település lakosságát, akkor kisebb arányú végigkérdezés is elég (192). A vizsgált 90 személy a falu „társadalmi szerkezetét” adja foglalkozás, életmód, kulturáltság stb. vonatkozásban. Vizsgálati füzetem egyik lapjának részlete:

Földrajzi név	80—60 év	60—40 év	15—10 év
<i>Komló-kert</i> 90 90 0 0	+++++ +++++ +++++ 30 0 0	+++++ +++++ +++++ 30 0 0	+++++ +++++ +++++ 30 0 0
<i>Kopraló</i> 42 7 35 48	+ + ○ --- + ○ ○ ○ --- --- ○ ○ --- --- ○ ○ --- ○ ○ --- 3 17 10	--- --- --- + --- + + --- + ○ ○ ○ ○ ○ ○ --- ○ ○ --- --- 4 18 8	○ 0 0 30
<i>Kollár-hegy</i> 64 50 14 26	+ + - - + + + - + + + - + + + - + + + + + + + + + + + + + + 25 5 0	- - - + + + - + 25 5 0	○ ○ ○ ○ - - ○ ○ ○ - ○ ○ - ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ 0 4 26

Kereszttel (+) jelöltem a kérdezettek aktív, vízszintes vonallal (—) a kérdezettek passzív névismeretét. Aktív a kérdezett névismerete, ha hallotta a nevet és tudja lokalizálni; passzív, ha hallotta a nevet, de nem tudja lokalizálni; nem ismeri a nevet (0), ha nem hallott róla, tehát lokalizálni sem tudja. Megjegyzem, hogy a szétválasztás sokszor nehéz, a határok elmosódnak. Előfordul, hogy a kérdezett a nevet csak nagy vonalakban tudja lokalizálni, vagy tudja ugyan lokalizálni, de saját bevallása szerint soha nem használja. Az életkorok alatti rovatokban látjuk a földrajzi nevek ismeretét differenciáltan, a földrajzi név alatt már összefoglalva. A *Kopraló* név ismerete 60—40 év között a következő: 4 fő hallotta a nevet és tudja lokalizálni, 18 fő csak hallotta, 8 fő nem

ismeri. A *Kotlár-hegy*-et 64-en ismerik, ebből 50-en lokalizálni is tudják, 14-en csak hallották. 26 fő nem is hallott róla.

4. „Aszerint, hogy valamennyi megkérdezett a teljes névkészletből mely neveket ismeri leginkább, melyeket kevésbé vagy egyáltalán nem, kialakul a nevek használatának és ismeretének gyakorisági sorrendje” (Zsolnai: i. h. 193). A 298 nevet 9 gyakorisági csoportba soroltam. Mindegyik végén összesítettem a legfőbb mutatókat. Az egyes földrajzi nevek gyakorisági sorrendje a következő. (L. a 16—21. lapokon.)

Milyen kritériumok alapján foglalnak el helyet a nevek a gyakorisági sorrendben? Sebestyén Árpád szerint a közismertség első kritériuma „a belsőségtől való távolság. Legismertebbek az utcanevek, majd a falu közvetlen közelében levő határrésznevek stb. körkörösén, hullámszerűen. Legkevésbé a legtávolabbi helyek nevét ismerik” (Sebestyén Árpád i. m. 81¹). Székely koncentrált település, a forgalmas 4-es számú országos főútvonal mentén. Névismeret-vizsgálata azt mutatja, hogy a belsőségtől való távolság nem döntő a nevek ismeretében, a nevek gyakorisági sorrendje nem aszerint alakul. Megjegyzem, Sebestyén Árpád is felhívta a figyelmet arra, hogy egy szempont alapján nem lehet megítélni a nevek közismertségét (vö. i. h.). Zsolnai Ásotthalmán a közismertség legfontosabb meghatározójának az objektumtípusokat teszi meg. A legismertebbek az iskolák, a nagyüzemek stb. (i. h. 199). Székelyben ez sem döntő szempont. A falu névismerete objektumtípusonként:

Objektumtípus	Száma	A névismeret gyakorisági sorrendje
Rét, parlag	9	82,11
Tanya	9	77,11
Egyéb épület	11	76,90
Út	32	72,53
Szőlő	9	71,11
Erdő	14	70,21
Víz	28	68,81
Nagyüzemi gazdaság	9	67,44
Domb	84	57,23
Gyümölcs	18	50,72

Ha ezt összevetjük Zsolnai József ásotthalmi táblázatával (i. m. 199), az eredmény eltérő.

„Objektum, név és használó együttes vizsgálata adhat csak feleletet arra, miért ismerik az egyik nevet jobban a másiknál” (Zsolnai i. h. 199). A nevek közismertségének kritériuma a használati szükség, amely az adott közösség igénye szerint alakul. A gyakorisági sorrend végére kerültek azok a régi nevek, amelyeknél a névadás indítéka megszűnt (pl. *Úrbéri-illetmény, Vármegye-árok* stb.), csak az idősebbek tudatában élnek, ha élnek. De a sor végére került a felszabadulás után keletkezett nevek egy része is, amelyek terjedőben vannak, egyre inkább aktivizálódnak.

¹ Egy s más az élő dűlőnévanyagról. Névtudományi vizsgálatok. Akadémiai Kiadó. Bp., 1960.

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
I. 90-en ismerik:						
<i>Autóbuszmegálló</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Cigány-telep</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Csik-gát</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Disznólegelő</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Falusi-szőlő</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Füves-kert</i>	90	100	81	9	0	—
<i>Homok-hegy</i>	90	100	78	12	0	—
<i>Kastély</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Kastély-kert</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Kis-kanális</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Komló-kert</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Nagy-híd</i>	90	100	70	20	0	—
<i>Nagy-kanális</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Nagy-kert</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Nagy-legelő</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Orosz-kastély</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Óvoda-kert</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Óze</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Óze-gyümölcsös</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Óze-tanya</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Pálya</i>	90	100	85	5	0	—
<i>Pap-tag</i>	90	100	78	12	0	—
<i>Református-templom-kert</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Szőlő (k)</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Szőlő-hegy (k)</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Temető</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Temető út</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Templom-kert</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Téli út</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Varga-erdő</i>	90	100	78	12	0	—
<i>Vitéz-ház</i>	90	100	85	5	0	—
<i>Zug</i>	90	100	90	0	0	—
Ide tartozó név: 32 (11,08%)						
Össz. névism. átl.:	90	100	87,28	2,71	0	—
II. 85–90 között ism.:						
<i>Bence-hegy</i>	88	97,77	86	2	2	2,22
<i>Füzes</i>	86	95,55	80	6	4	4,44
<i>Juha</i>	87	96,66	75	12	3	3,33
<i>Kúria</i>	87	96,66	78	9	3	3,33
<i>Kúria út</i>	88	97,77	78	10	2	2,22
<i>Nagy-erdő</i>	85	94,44	77	8	5	5,55
<i>Nagy Feri tanyája</i>	85	94,44	67	18	5	5,55
<i>Nagy-tábla</i>	88	97,77	70	18	2	2,22
<i>Péter-tó</i>	87	96,66	69	18	3	3,33
<i>Petőfi köz</i>	86	95,55	76	10	4	4,44
<i>Szőlő-hegy (B)</i>	88	97,77	82	6	2	2,22
<i>Ször-rét</i>	89	98,88	75	14	1	1,11
<i>Vas-híd</i>	87	96,66	72	15	3	3,33
<i>Zöld-ág</i>	87	96,66	75	12	3	3,33
<i>Zöld-telek</i>	87	96,66	75	12	3	3,33
<i>Zsombokos</i>	89	98,88	72	17	1	1,11
Ide tartozó név: 16 (5,56%)						
Össz. névism. átl.:	86,93	96,78	75,56	11,68	2,76	3,06

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
III. 80—84-en ism.:						
Bukó	83	92,22	75	8	7	7,77
Burger-erdő	80	88,88	54	26	10	11,11
Csikólegelő	80	88,88	53	27	10	11,11
Erdő-hát	81	90,00	28	53	9	10,00
Fűzes-árok	82	91,11	71	11	8	8,88
Halastó	80	88,88	55	25	10	11,11
Kereszt-út	81	90,00	81	0	9	10,00
Kis-kúria	82	91,11	68	14	8	8,88
Kisvárdi út	80	88,88	73	7	10	11,11
Kökényes	84	93,33	42	42	6	6,66
Kúria-híd	82	91,11	78	4	8	8,88
Nagy-Juha	84	93,33	66	18	6	6,66
Nagy-Zsombokos	80	88,88	65	15	10	11,11
Ózesi-legelő	81	90,00	69	12	9	10,00
Sugoró	80	88,88	68	12	10	11,11
Szőlő (B)	80	88,88	73	7	10	11,11
Szőlő-háta	82	91,11	70	12	8	8,88
Túl a Juha	84	93,33	69	15	6	6,66
Vágott	80	88,88	68	12	10	11,11
Zsidó-temető	83	92,22	72	11	7	7,77
Zsinór-út	82	91,11	75	7	8	8,88
Ide tartozó név: 21 (7,26%)						
Össz. névism. átl.:	81,47	90,52	65,38	16,09	8,51	9,46
IV. 70—79 között ism.:						
Állami-erdő	79	87,77	68	11	11	12,22
Alsó-Varga-erdő	74	82,22	61	13	16	17,77
Árpás-kert	72	80,00	64	8	18	20,00
Balogh-kert	70	77,77	48	22	20	22,22
Bikalegelő	76	84,44	68	8	14	15,55
Burger-kastély	78	86,66	75	3	12	13,33
Burger-major	74	82,22	65	9	16	17,77
Büdös-tó	74	82,22	42	32	16	17,77
Cigány-gödör	70	77,77	62	8	20	22,22
Csere	70	77,77	64	6	20	22,22
Felvég	70	77,77	68	2	20	22,22
Halastó (k)	78	86,66	48	30	12	13,33
Háromsarkú-föld	72	80,00	58	14	18	20,00
Hosszú-föld	70	77,77	55	15	20	22,22
Juha-dűlő	70	77,77	66	4	20	22,22
Juha-hegy	70	77,77	49	21	20	22,22
Juha-lapos	72	80,00	66	6	18	20,00
Kerek-Óze	72	80,00	38	34	18	20,00
Kétárok-köz	71	78,88	61	10	19	21,11
Kis-gyümölcsös	71	78,88	50	21	19	21,11
Kis-híd	74	82,22	60	14	16	17,77
Kis-malom-rét	70	77,77	26	44	20	22,22
Kis-Zsombokos	77	85,55	68	9	13	14,44
Külső-Nagyerdő-dűlő	77	85,55	68	9	13	14,44
Lőtér	76	84,44	46	30	14	15,55
Malom-sziget	72	80,00	40	32	18	20,00
Mócsi-erdő	72	80,00	65	7	18	20,00
Mócsi-hegy	76	84,44	68	8	14	15,55
Mócsi-hegy alja	70	77,77	64	6	20	22,22

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
<i>Mű-út</i>	79	87,77	43	36	11	12,22
<i>Nagy-gödrök</i>	74	82,22	67	7	16	17,77
<i>Nagy-gödrök-dűlő-út</i>	76	84,44	64	12	14	15,55
<i>Nagy-gyümölcsös</i>	71	78,88	64	7	19	21,11
<i>Nagy-kúria</i>	79	87,77	67	12	11	12,22
<i>Nagy-lapos</i>	73	71,11	66	7	17	18,88
<i>Nagy-Óze-rét</i>	76	84,44	68	8	14	15,55
<i>Nagy-tó</i>	70	77,77	54	16	20	22,22
<i>Nagy-Túl a Juha</i>	73	81,11	67	6	17	18,88
<i>Nyíregyházi út</i>	78	86,66	78	0	12	13,33
<i>Nyírkos-sziget</i>	71	78,88	39	32	19	21,11
<i>Orosz-féle-kétárok köz</i>	70	77,77	66	4	20	22,22
<i>Orosz-féle szőlő</i>	72	80,00	63	9	18	20,00
<i>Orosz-háromsarkú-föld</i>	73	81,11	52	21	17	18,88
<i>Orosz-récés</i>	70	77,77	66	4	20	22,22
<i>Ózesi-szőlő</i>	79	87,77	71	8	11	12,22
<i>Pap-rét</i>	73	81,11	66	7	17	18,88
<i>Pecere</i>	70	77,77	64	6	20	22,22
<i>Poros-hegy</i>	78	86,66	69	9	12	13,33
<i>Rádi-erdő</i>	75	83,33	66	9	15	16,66
<i>Récés</i>	73	81,11	66	7	17	18,88
<i>Sugoró alja</i>	76	84,44	66	10	14	15,55
<i>Szálfá-domb</i>	75	83,33	67	8	15	16,66
<i>Szik</i>	72	80,00	64	8	18	20,00
<i>Szőlő hátulja</i>	78	86,66	68	10	12	13,33
<i>Temető-árok</i>	75	83,33	63	12	15	16,66
<i>Temető-hegy</i>	75	83,33	67	8	15	16,66
<i>Téli-kiskapu út</i>	75	83,33	50	25	15	16,66
<i>Téli út (Óze-tanyán)</i>	73	81,11	66	7	17	18,88
<i>Új sor</i>	78	86,66	68	10	12	13,33
<i>Vadmegyes</i>	73	81,11	66	7	17	18,88
<i>Varga-erdő alsó</i>	77	85,55	40	37	13	14,44
<i>Varga-erdő-árok</i>	79	87,77	69	10	11	12,22
<i>Varga-erdő felső</i>	77	85,55	40	37	13	14,44
<i>Varga-erdő ora</i>	73	81,11	67	6	17	18,88
<i>Varga sor</i>	71	78,88	63	8	19	21,11
<i>Víz-álló</i>	72	80,00	50	22	18	20,00
<i>Vízlevezető-árok</i>	77	85,55	21	56	13	14,44
<i>Viztároló</i>	75	83,33	30	45	15	16,66
<i>Zsilip</i>	75	83,33	75	0	15	16,66
Ide tartozó név: 69 (23,87%)						
Össz. névism. átl.:	73,82	80,20	59,42	15,08	16,17	17,98
V. 60—69 közöttiek ism.:						
<i>Alsó-Dózsza</i>	69	76,66	33	36	21	23,33
<i>Barkaszi-hegy</i>	60	66,66	40	20	30	33,33
<i>Bíróné erdeje</i>	62	68,88	48	14	28	31,11
<i>Bíróné-kaszáló</i>	62	68,88	35	27	28	31,11
<i>Burger-féle szőlő</i>	64	71,11	52	12	26	28,88
<i>Burger-kétárok köz</i>	64	71,11	41	23	26	28,88
<i>Burger-kúria</i>	66	73,33	62	4	24	26,66
<i>Burger-récés</i>	61	67,77	47	14	29	32,22
<i>Csárda-kert</i>	69	76,66	65	4	21	23,33
<i>Csere alja</i>	67	74,44	63	4	23	25,55
<i>Csere-árok</i>	63	70,00	62	1	27	30,00

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
Caeszpítáls	69	76,66	64	5	21	23,33
Csüllag	65	72,22	33	32	25	27,77
Csüllag hegy	63	70,00	31	32	27	30,00
Csinálos	67	74,44	28	39	23	25,55
Dohos	68	75,55	50	18	22	24,44
Dög-tér	62	68,88	31	31	28	31,11
Égett-malom	63	70,00	26	37	27	30,00
Epres-kert	64	71,11	51	13	26	28,88
Erdő alja	62	68,88	20	42	28	31,11
Erdő-szeg	69	76,66	39	30	21	23,33
Felső-Dózsa	61	67,77	36	25	29	32,22
Felső-Varga-erdő	68	75,55	55	13	22	24,44
Forrás	65	72,22	35	30	25	27,77
Forrás-hegy	63	70,00	38	25	27	30,00
Forrás-tó	64	71,11	26	38	26	28,88
Fried Dani tanyája	63	70,00	60	3	27	30,00
Gál-fenék	65	72,22	29	36	25	27,77
Gazdák erdeje	62	68,88	25	37	28	31,11
Halár-fasor	62	68,88	17	45	28	31,11
Homokos-dűlő	63	70,00	34	39	27	30,00
Hosszú-hegy	64	71,11	40	24	26	28,88
Hosszú-hegy alja	66	73,33	40	26	24	26,66
Ibronyi-csatorna	64	71,11	31	33	26	28,88
Irtás	66	73,33	59	7	24	26,66
Juha alja	63	70,00	33	30	27	30,00
Juha-árok	66	73,33	45	21	24	26,66
Kanálisparti-dűlő	66	73,33	36	30	24	26,66
Karászi út	64	71,11	37	27	26	28,88
Kerek-Óze rétje	68	75,55	39	29	22	24,44
Kerek-tó	69	76,66	32	37	21	23,33
Kertalja	68	75,55	29	39	22	24,44
Kerthátulja	67	74,44	33	34	23	25,55
Kis-erdő	67	74,44	27	40	23	25,55
Kis-gödrök	69	76,66	65	4	21	23,33
Kis-Irtás	67	74,44	63	4	23	25,55
Kis-Juha	69	76,66	65	4	21	23,33
Kis-Túl a Juha	66	73,33	66	0	24	26,66
Kis-Zsombokos-dűlő	67	74,44	58	9	23	25,55
Kotlár-hegy	64	71,11	50	14	26	28,88
Madácsi-tanya	65	72,22	60	5	25	27,77
Moslékos-árok	60	66,66	33	27	30	33,33
Nagyerdő-szeg	69	76,66	31	38	21	23,33
Nagy-kapu	67	74,44	67	0	23	25,55
Nagy-laposi-dűlő	69	79,66	63	6	21	23,33
Nagy-tó hátulja	60	66,66	51	9	30	33,33
Nagy-tó-hegy	66	73,33	54	12	24	26,66
Nép-kert	61	67,77	57	4	29	32,22
Nyíri-háromsarkú-föld	60	66,66	49	11	30	33,33
Orosz-major	68	75,55	64	4	22	24,44
Orosz-lag	62	68,88	53	9	28	31,11
Óze-hegy	69	76,66	32	27	21	23,33
Óze-oldal	66	73,33	35	31	24	26,66
Óze-pusztá	62	68,88	14	48	28	31,11
Óze-rét	67	74,44	23	44	23	25,55
Pap-kaszáló	65	72,22	31	34	25	27,77
Páskom	62	68,88	44	18	28	31,11
Peres-erdő	60	66,66	60	0	30	33,33

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sám	%	aktív	passzív		
<i>Repülő-híd</i>	60	66,66	60	0	30	33,33
<i>Szakcsoport</i>	61	67,77	31	30	29	32,22
<i>Szarkás-berek</i>	68	75,55	62	6	22	24,44
<i>Szeles</i>	61	67,77	50	1	29	32,22
<i>Szolnok</i>	60	66,66	45	15	30	33,33
<i>Szolnok-pusztá</i>	62	68,88	30	32	28	31,11
<i>Szolnok-rétje</i>	67	74,44	29	38	23	25,55
<i>Szombatý-tanya</i>	64	71,11	60	4	26	28,88
<i>Szőlő eleje</i>	69	76,66	63	6	21	23,33
<i>Táncos-tanya</i>	64	71,11	60	4	26	26,66
<i>Tanító-tag</i>	67	74,44	67	0	23	25,55
<i>Tanya eleje</i>	64	71,11	64	0	26	28,88
<i>Tanya hátulja</i>	64	71,11	60	4	26	28,88
<i>Telek</i>	64	71,11	33	31	26	28,88
<i>Temető háta</i>	65	72,22	55	10	25	27,77
<i>Tilos</i>	65	72,22	60	5	25	27,77
<i>Tökös</i>	68	75,55	49	19	22	24,44
<i>Tökös-tó</i>	60	66,66	40	20	30	33,33
<i>Úrge-tanya</i>	62	68,88	26	36	28	31,11
<i>Veres-rét</i>	69	76,66	53	16	21	37,77
Ide tartozó név: 88 (30,44%) Össz. névism. átl.:	64,81	72,01	45,01	19,77	25,35	28,16
VI. 50—59 között ism.:						
<i>Akaszó-hegy</i>	55	61,11	39	16	35	38,88
<i>Alvág</i>	55	61,11	32	23	35	38,88
<i>Bika-gödör</i>	58	64,44	36	22	32	35,55
<i>Burger-féle-háromsarkú-föld</i>	58	64,44	37	21	32	35,55
<i>Cigány-gödrök</i>	51	56,66	49	2	39	43,33
<i>Dínnyés</i>	53	58,88	28	25	37	41,11
<i>Dohos-tó</i>	53	58,88	32	21	37	41,11
<i>Erdő-föld</i>	56	62,22	25	31	34	37,77
<i>Feri-hegy</i>	53	58,88	20	33	37	41,11
<i>Forrás-rét</i>	57	63,33	41	16	33	36,66
<i>Génes</i>	59	65,55	24	35	31	34,44
<i>Ibronyi-kocka</i>	54	60,00	21	33	36	40,00
<i>Kállói út</i>	52	57,77	52	0	38	42,22
<i>Karácsony-hegy</i>	53	58,88	25	28	37	41,11
<i>Kaszáló</i>	59	65,55	27	32	31	34,44
<i>Kecskes-hegy</i>	58	64,44	28	30	32	35,55
<i>Köves-út</i>	57	63,33	19	38	33	36,66
<i>Kolló</i>	58	64,44	27	31	32	35,55
<i>Malom-rét</i>	56	62,22	38	18	34	37,77
<i>Nagyerdő-szeg laposa</i>	57	64,33	20	37	33	36,66
<i>Négyes-kanális</i>	56	62,22	34	22	34	37,77
<i>Nincstelnek legelője</i>	52	57,77	23	29	38	42,22
<i>Nyárfás</i>	50	55,55	23	27	40	44,44
<i>Oláh-csárda</i>	52	57,77	16	36	38	42,22
<i>Ország-lapos</i>	52	57,77	22	30	38	42,22
<i>Óze-fiatalos</i>	52	57,77	22	30	38	42,26
<i>Óze-kerület</i>	51	56,66	18	33	39	43,33
<i>Szőlős alja (B)</i>	56	62,22	32	24	34	37,77
<i>Templom-tér</i>	59	65,55	28	31	31	34,44
Ide tartozó név: 29 (10,03%) Össz. névism. átl.:	54,89	60,98	28,89	26,00	35,10	39,00

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
VII. 40–49 között ism.:						
<i>Dög-kút</i>	46	51,11	18	28	44	48,88
<i>Fiatalos</i>	47	52,22	23	24	43	47,77
<i>Hatfa erdeje</i>	47	52,22	10	37	43	47,77
<i>Kincses-hegy</i>	42	46,66	10	32	48	53,33
<i>Király-hegy</i>	40	44,44	8	32	50	55,55
<i>Koppló</i>	42	46,66	7	35	48	53,33
<i>Kövesúti-kocka</i>	44	48,88	15	29	46	51,11
<i>Középső-kocka</i>	43	47,77	18	25	47	52,22
<i>Mózsai-kocka</i>	40	44,44	37	3	50	55,55
<i>Nagy-malom-rét</i>	49	54,44	18	31	41	45,55
<i>Nyolc-holdas</i>	45	50,00	18	27	45	50,00
<i>Orosz-kúria</i>	41	45,55	37	4	49	54,44
<i>Porta</i>	47	52,22	45	2	43	47,77
<i>Sugoró-árok</i>	47	52,22	28	19	43	47,77
<i>Szőke-zug</i>	49	54,44	39	10	41	45,55
<i>Táncos-hegy</i>	48	53,33	24	24	42	46,66
<i>Termő-gyümölcsös</i>	47	52,22	15	32	43	47,77
<i>Vitéz-házi-kocka</i>	46	51,11	39	7	44	48,88
<i>Szőlő alja (k)</i>	40	44,44	32	8	50	55,55
Ide tartozó név: 19 (6,57%)						
Össz. névism. átl.:	44,73	49,58	23,26	21,47	45,26	50,28
VIII. 20–30 között ism.:						
<i>Buzogány-kút lapos</i>	32	35,55	12	20	58	64,44
<i>Forgony-kocka</i>	27	30,00	11	16	63	70,00
<i>Hatfa-rét</i>	34	37,77	14	20	56	62,22
<i>Kapu-kocka</i>	33	36,66	13	20	57	63,33
<i>Kincses</i>	32	35,55	6	26	58	64,44
<i>Kutyanyelv</i>	25	27,77	11	14	65	72,22
<i>Senki földje</i>	38	42,22	28	10	52	57,77
<i>Szilágyiak földje</i>	30	33,33	16	14	60	66,66
<i>Új-tag</i>	29	32,22	24	5	61	67,77
Ide tartozó név: 9 (3,11%)						
Össz. névism. átl.:	31,11	34,56	15,00	16,11	59,11	65,67
IX. 0–10 között ism.:						
<i>Deák-hegy</i>	0	0	0	0	90	100,00
<i>Leány-hegy</i>	0	0	0	0	90	100,00
<i>Páfrányos-hegy</i>	18	20,00	11	7	72	80,00
<i>Sőrés-kút-lapos</i>	0	0	0	0	90	100,00
<i>Úrbéri-illetmény</i>	0	0	0	0	90	100,00
<i>Vármegye-árok</i>	0	0	0	0	90	100,00
Ide tartozó név: 6 (2,07%)						
Össz. névism. átl.:	3,00	3,33	1,83	1,16	87,00	96,66

5. „... a sorban egymástól legtávolabb eső értékek biztosan mutatják, melyek azok a nevek, amelyek az alap- és a peremnévkincsbe tartoznak” (Zsolnai i. h. 194). A két csoport között állandó az áramlás, vándorlás. Minden földrajzi név a peremnévkészletben kezdi életét és fejezi is be, ha megindul

a feledés útján. A peremnévkészletbe soroltam azt a 65 nevet — a teljes névkészlet 22,83%-át —, amelyeknél a vizsgált 90 személyből 30-nál kevesebben ismerik a nevet, illetve tudják lokalizálni, még akkor is, ha nem a IX. vagy a VIII. gyakorisági csoportba kerültek. Ide tartozik a *Csinálos* név, mert 56 kérdezett nem tudja lokalizálni, 13 pedig nem is hallotta. A *Nagy Feri tanyája* név a gyakorisági sorrendben elfoglalt helye (II.) szerint az alapnévkészletbe tartozik. 85-en ismerik, ebből 67-en aktívan, 18-an passzívan, 15-en nem ismerik. Még sem merem egyértelműen az alapnévkészlethez tartozónak tekinteni. A tanyát néhány éve (8–10) lebontották, helyét felszántották, bevetették. Ma már nem mondják a földrajzi nevet, de ha vizsgáló rákérdez, fel tudják idézni, még a helyet is meg tudják határozni. Táblázatomban életkor szerinti megoszlásban tüntettem fel a peremnévkészlet egyes neveit:

Nevek	Ismeri							Nem ismeri összesen
	összesen	60—80 év		60—40 év		15—10 év		
		aktív	passzív	aktív	passzív	aktív	passzív	
Vízlevezető-árok	77	6	22	9	23	6	11	13
Kis-malom-rét	70	8	22	13	16	5	6	20
Kertalja	68	13	17	16	14	0	8	22
Csinálos	67	11	18	17	13	0	8	23
Kis-erdő	67	8	19	13	17	6	4	23
Szólnok rétje	67	12	18	17	12	0	8	23
Óze-rét	67	8	19	9	19	6	6	23
Gál-fenék	65	14	12	15	13	0	11	25
Pap-kaszáló	65	15	12	16	14	0	8	25
Forrás-tó	64	12	18	14	16	0	4	26
Égett-malom	63	12	17	14	16	0	4	27
Gazdák erdeje	62	11	19	14	16	0	2	28
Határ-fasor	62	6	21	8	21	3	3	28
Óze-pusztá	62	6	24	8	24	0	0	28
Úrge-tanya	62	12	17	14	15	0	4	28
Génes	59	10	13	14	15	0	7	31
Kaszáló	59	15	15	12	17	0	0	31
Templom-tér	59	12	15	10	11	6	5	31
Kecskés-hegy	58	13	14	15	12	0	4	32
Kotló	58	12	17	15	14	0	0	32
Köves-út	57	5	14	12	10	2	14	33
Nagyerdő-szeg laposa	57	8	16	9	15	3	6	33
Erdő-föld	56	11	18	14	13	0	0	34
Ibronyi-kocka	54	8	14	12	16	1	3	36
Feri-hegy	53	6	11	8	14	6	8	37
Karácsony-hegy	53	11	13	14	12	0	3	37
Nincstelének legelője	52	8	16	15	13	0	0	38
Oláh-csárda	52	7	19	9	17	0	0	38
Ország-lapos	52	8	12	10	12	4	6	38
Óze-fiatalos	52	8	12	10	14	4	4	38
Óze-kerület	51	6	13	8	14	4	6	39
Nyárfás	50	8	10	10	11	5	6	40
Nagy-malom-rét	49	6	14	12	13	0	4	41
Táncos-hegy	48	20	12	14	2	0	0	42
Fiatalos	47	10	10	11	10	2	4	43
Hatfa-erdeje	47	4	18	6	18	0	1	43
Sugoró-árok	47	4	8	18	4	6	7	43
Termő-gyümölcsös	47	6	12	8	14	1	6	43
Dög-kút	46	7	12	11	14	0	2	44
Vitéz-házi-kocka	46	15	0	18	0	6	7	44
Nyolc-holdas	45	6	10	12	12	0	5	45

Nevek	Ismeri							Nem ismeri összesen
	összesen	60—80 év		60—40 év		15—10 év		
		aktív	passzív	aktív	passzív	aktív	passzív	
Porta	47	22	0	23	0	0	2	43
Köveskúti-kocka	44	6	11	8	14	1	4	46
Középső-kocka	43	6	11	12	14	0	0	47
Kincses-hegy	42	4	16	6	16	0	0	48
Kopraló	42	3	17	4	18	0	0	48
Orosz-kúria	41	15	0	19	0	3	4	49
Király-hegy	40	3	14	5	16	0	2	50
Mózsai-kocka	40	17	0	16	0	4	3	50
Szőlő alja	40	8	0	17	0	7	8	50
Senki földje	38	5	4	22	3	1	3	52
Hatfa rétje	34	6	15	8	4	0	1	56
Kapu-kocka	33	4	12	8	6	1	2	57
Buzogány-kút-lapos	32	4	12	8	8	0	0	58
Kincses	32	2	14	4	12	0	0	58
Szilágyiak földje	30	7	7	9	7	0	0	60
Új-tag	40	8	0	17	0	7	8	50
Forgony-kocka	27	4	6	6	6	1	4	63
Kutyanyelv	25	2	4	8	10	1	0	65
Páfrányos-hegy	18	5	3	6	4	0	0	72
Deák-hegy	0	0	0	0	0	0	0	90
Leány-hegy	0	0	0	0	0	0	0	90
Úrbéri-illetmény	0	0	0	0	0	0	0	90
Vármegye-árok	0	0	0	0	0	0	0	90
Sőrés-kút laposa	0	0	0	0	0	0	0	90
Ide tartozó név: 65' 22,83%)								
Össz. névism. átl.	46,16	8,13	11,83	10,90	11,38	1,43	3,58	43,06

Az ide sorolt 65 névből 31 történeti név. „Az 1849-ig felbukkanókat nevez-
zük történeti nevekknek, mert ez az az időpont, ameddig a mai kollektív emlé-
kezet a nagyapákra, dédapákra való hivatkozással még vissza tud tekinteni”
(Mező András: Nyírbogdány történeti földrajzi nevei. Nyírbogdány, Tanul-
mányok a község történetéből. 1969. 114). Ezek a következők: *Kis-malom-rét*,
Csinálos, *Szolnok rétje*, *Őze-rét*, *Gál-fenék*, *Forrás-tó*, *Égett-malom*, *Őze-pusztá*,
Kaszáló, *Kecskés-hegy*, *Nagyerdő-szeg laposa*, *Erdő-föld*, *Karácsony-hegy*, *Nincs-
telenek legelője*, *Oláh-csárda*, *Ország-lapos*, *Hatfa erdeje*, *Porta*, *Kincses-hegy*,
Kopraló, *Király-hegy*, *Hatfa-rét*, *Buzogány-kút-lapos*, *Kincses*, *Páfrányos-hegy*,
Deák-hegy, *Leány-hegy*, *Úrbéri-illetmény*, *Vármegye-árok*, *Sőrés-kút laposa*.
E nevek nagy része megtalálható Székely 1774-es urbárium és 1870-es katesz-
teri térképén, s egyre inkább eltűnnek a feledés útvesztőjében. A felszabadulás
után keletkezett nevek közül 17 név van a peremnévkészletben, a legújabb
földrajzi nevek csoportjának 32,69%-a. Legújabb földrajzi neveknél a fel-
szabadulás utániakat tekintem. Ezek a nevek terjedőben vannak, ezután lesz-
nek az alapnévkészlet tagjai: *Vízlevezető-árok*, *Kis-erdő*, *Határ-fasor*, *Ibronyi-
kocka*, *Termő-gyümölcsös*, *Nyolc-holdas*, *Kövesúti-kocka*, *Mózsai-kocka*, *Senki
földje*, *Középső-kocka*, *Kapu-kocka*, *Forgony-kocka*, *Kutyanyelv*, *Fiatalos*, *Nyár-
fás*, *Köves-út*, *Dög-kút*. A használati szükség megszűnése miatt feleslegessé
vált vagy meg nem gyökerezett új név a peremnévkészletből is kieshet, elpusz-
tulhat. Minden új név a peremnévkészletben kezdi életét, de nem minden új
név kerül az alapnévkészletbe.

6. A peremnévkészlet vizsgálata alapján megállapítható, hogy Székelyben is a 60–40 év közöttiek névismerete a legjobb: 22,28. A 80–60 év közöttiek névismerete (19,96) 2,32-vel kevesebb. Inczei Géza a jobb tájékozódó képességben, a jobb emlékezőtehetségben jelöli meg a különbséget a 60–40 éves korosztály javára (vö. Inczei Géza: Névtudományi jegyzetek Makó környékének földrajzi neveiről. Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged, 1964. 150). Zsolnai ezt bővíti a középkorú lakosok érdeklődésének új jelenségeket, új neveket gyorsan asszimiláló igényével és azzal, hogy még a legfiatalabbaktól is képesek újabb és újabb neveket átvenni, terjeszteni. Előfordul az is, hogy a 60–80 évesek ellenállnak az újabb, hivatalos névadási törekvéseknek és a régebben szokásos elnevezési, identifikálási sémát használják a megváltozott viszonyok jelölésére (vö. Zsolnai i. m. 197). A *Petőfi köz* hivatalos nevet a 60–80 éveseknél 30-ból 10 csak hallotta, de nem tudja hol van, pedig a falu közepén található, 4 nem is hallotta. A másik két korosztály jól ismeri (100%). A 15–10 évesek névismereti átlaga a leggyengébb. Ezek a fiatalok iskolába járnak, a mezőgazdaságban nem kell dolgozniuk, érdeklődési körük más, ezért nem töreksenek a földrajzi nevek megismerésére. Pedig azok a nevek, amelyek e korosztály tudatába nem kerülnek be, megindulnak a kiveszés útján.

7. A részletes felsorolás után a teljes névkincs megoszlása a kilenc gyakorlati csoport között a következő:

A csoport		A csoportba sorolt nevek száma	A neveket ismerők és használók névism. átl.			
Sorszám	Neveit ismerők száma, fő		Ismeri			nem ismeri
			összesen	aktív	passzív	
I.	90	32	90	87,28	2,71	—
II.	85–90	16	86,93	75,56	11,68	2,76
III.	80–84	21	81,47	64,38	16,09	8,51
IV.	70–79	69	73,82	59,42	15,08	16,17
V.	60–69	88	64,81	45,01	19,77	25,35
VI.	50–59	29	54,89	28,89	26,00	35,10
VII.	40–49	19	44,73	23,26	21,47	45,26
VIII.	20–39	9	31,11	15,00	16,11	59,11
IX.	0–20	6	3,00	1,83	1,16	87,00
Összesen		289	58,97	44,62	14,35	31,13

Összefoglalva:

1. A névismeret megoszlása:

Aktív	75,66%
Passzív	24,34%

2. A névkészlet megoszlása:

Ismeri	65,52%
Nem ismeri	34,58%

A teljes névkészletet 59-en (58,97) ismerik, a vizsgálatban résztvevők 65,52%-a. Kedvező, hogy ebből 45-en (44,62 = 75,66%) lokalizálni is tudják.

Szeretném összevetni vizsgálatom néhány eredményét Zsolnai ásothalmi megállapításával (Zsolnai adatai i. m. 194).

	Ásothalom	Székely
A névismeret megoszlása		
Aktív	58,01%	75,66%
Passzív	41,30%	24,34%
A névkészlet megoszlása:		
Ismeri	64,50%	65,52%
Nem ismeri	35,80%	34,58%

A névkészlet megoszlása a két településnél csaknem azonos. A névismeret megoszlása tekintetében jelentősebb a különbség. Székely aktív névismerete jobb. Ásothalom szétszórt település, 41 tanyával. Az ásothalmiak hallották településük földrajzi neveinek nagy részét (64,50%-át), de a nevek lokalizálni tudása, tehát aktív megismerése nem szükséges vagy nem lehetséges számukra. Miért tudná a kérdezett a távoli tanyák neveit pontosan lokalizálni?! Passzív névkészletébe belekerül a név, de az aktivizálódása nem történik meg. Székely koncentrált település, lehetséges és szükséges a földrajzi nevek aktív megismerése.

8. A névismeret-vizsgálat számos olyan következtetés levonására ad lehetőséget, amellyel írásomban nem foglalkoztam. — „A határneveket jelenleg még nem a kihalás veszélye fenyegeti, hanem használati körük nagyarányú szűkülése, amelynek csak további fejleménye a kihalás” (Inczeffi Géza i. m. 150); a földrajzi neveknek az ifjúság tudatában való megőrzése — a névanyag összegyűjtése mellett — nem jelentéktelen feladat; az iskola — ha élünk vele — erre lehetőséget is ad.

Tóth László

A kettőspont használata

1. „A magyar helyesírás szabályai” (10. kiadás) alapján így sűrítethetjük a kettőspont használati szabályait:¹ Használjuk idéző mondat után; fontosabb gondolatra való felhíváskor; felsorolás bevezetésére; példaképpen említett szó, szócsoporthoz, mondat előtt; a szerző neve után nem szövegösszefüggésben. Más nyelvek helyesírási szabályzata (pl. Der Große Duden. Grammatik 1937, 311) csak némileg eltérő utasítást ad. Használják: szó szerinti idézet esetén; magyarázatok, felsorolások előtt, ha magyarázat következik, és ezt jelezni kívánják;

¹ Korábban a Nyr.-ben (97: 272—8) a pontosvesszőről közölt elemzésemet egészíti ki e tanulmány.

kivételek az olyan mondatok, amelyekben *azaz*, *például*, *mint*, *ugyanis* stb. szócska van. Használják néha az előzőkből eredő következtetés, magyarázat, összefoglalás előtt; terjedelmesebb és többszörösen tagolt mondatok tagmondatai között.

A két nyelv írásszabályainak eltérése nem jelentős. A német szabályok lényegében gyakrabban előírják a használatát azzal, hogy a magyarázatok, kifejtések, felsorolások előtt használni kell (bizonyos eseteket kivéve); terjedelmesebb szövegek tagmondatait választhatják el vele a németül írók; e célra mi a pontosvesszőt használjuk. Természetesen minden nyelv szakemberei egymástól függetlenül állítják össze szabályzatukat a nyelvükben kialakult szokás alapján. Szabályzatunk csak a jelhasználat alapjait tartalmazhatja, amely azonban bővíthető; más célokra is használható e jel. Ez akkor tűnik ki különösen, ha néhány nagy prózáirónk jelhasználatát megvizsgáljuk. Íróink ugyanis felismerték ennek az írásjelenek az értékét, és szívesen használják különféle célokra.

A kettőspontnak van bizonyos önálló közlő értéke azáltal, hogy nagyobb figyelemre késztet, akárcsak egy út menti tábla, amelynek az a legáltalánosabb jelentése: valamilyen fontos közlendő következik, figyelmet kérek! Más oldalról nézve azt is mondhatjuk, hogy valamilyen kötőszópótló értéke van, mert a csupán kettősponttal ellátott mondatokba e jel helyébe kötőszó helyezhető: „Nem alhatunk éjente sem, naponta sem: csak munka vár” (Villon és a többiek. Mészöly műfordításai. Magvető 1966, 331). Ide például jól beleillik a kettőspont helyére az *ugyanis* (vagy a *mert*) kötőszó. Más mondatba más helyezhető a tartalom szerint. Ennek az írásjelenek ez a külön értéke teszi lehetővé a mondanivaló sűrítését, amellet a figyelem felkeltését is elvégzi. A legegyszerűbb felhasználási módja, amidőn példák felsorolását előzi meg (esetleg egyet is) kiemelés céljából. Példák: kezét fog (MMNyR. 2: 70), vagy címekben (Petőfi: Szülőföldemen). Ezekkel nem foglalkozunk a továbbiakban. A nyomatékadás, a sűrítés fontos szerepe, erre hozok fel példát: „A szö szerkezet — más szóval: szintagma . . . legalább két . . . szónak egysége” (MMNyR. 2: 66); „A szülei nem akarták, hogy kollégiumba járjon: azt akarták, hogy gazda legyen . . .” (Égető 37); „De a mostani védővám: közgazdasági alamizsna” (Égető 114); „S reggelre az idő ezüstkönnye: a harmat” (V. 16). E példák mindenikéből kiviláglik, hogy a kettőspont utáni tagmondat (mondatrész) sokkal nagyobb nyomatékot kap, és sűrített előadásúvá válik, mint kötőszó használata esetén. Nagyon gyakran kapcsoljuk össze (nem véletlenül) ezzel az írásjellel a magyarázó mondatok tagjait, és ezzel rövid és igen sűrített előadást érünk el: „— Nagyon jó fiú: apuskának szokott segíteni” (Égető 78). Ide csupán egy kötőszó (ugyanis), esetleg rövid szerkezet (azáltal, hogy) toldható be, nélkülük azonban jóval nagyobb nyomatékot kap a mondanivaló. Ezenkívül az is fontos, hogy a kettőspont alkalmazása a figyelem felkeltését intenzívebbé teszi: „Benne vagyok, s mégis félek: rokonaid kiűzhetnek” (V. 120). Ehhez közel álló figyelemzavaró, eligazító szerepe van e jelnek címek részletesebb magyarázásakor: „Adv: Ki látott engem: bevezető verse” (MMNyR. 2: 257).

2. A kettőspont használatának szabályszerűségeit vizsgálva elég nagy gondot okoz az a sokféle árnyalati szerep (akár a pontosvesszőé), amelyre alkalmazzák. Ilyen változatos alkalmazása azért lehetséges, mert szabályzataink lehetőséget adnak egyéni felhasználására. Például az értelmezett és az értelmező közé általában vesszőt teszünk, de a figyelem felkeltését fokozhatja

az író azzal, hogy kettőspontot alkalmaz (vö. MMNyR. 2: 311). E jel használatát ismét két nagy írónk nevezetes művének elemzése útján kutatjuk (Németh László: *Égető Eszter*, Tamási Áron: *Világító éjszaka*). E két mű 350 első lapjainak szövegét áttekintve az tűnik ki, hogy Németh László sokkal gyakrabban használja (534) ezt az írásjelet, Tamási Áron viszont csak mérsékeltebben (178). A pontosvessző használatában is azt tapasztaltam (Nyr. 97: 272–8), hogy az írásjelek nagy mestere Németh László. Éppen ezért vélem hasznosnak, hogy e jel használatának szabályszerűségeit műveiben bemutassam. De megjegyzem, hogy a sok finom árnyalat kifejezésére alkalmas jel általános érvényű használati szabályait rövid és könnyen áttekinthető formába foglalni nem lehet. Ezért választottam azt az utat, hogy lehetőleg a grammatika fejezeteihez kapcsolva mutassam be őket, a nyelvtanhoz nem kapcsolhatókat viszont külön csoportba sorolom. Ez azonban elég külsőséges felosztási mód, ezért a grammatikai csoportokon belül is elemzem e jel fontosabb funkcióit. E két csoport kialakításának a következményeként ismétlések is előfordulhatnak azért, mert például a részletezés szerepét betöltheti a jel a kapcsolatos és az ellentétes mellérendelt mondatokban egyaránt: „Aztán ágyba nyomta a sorvasztó betegség: fogyasztotta, ette, földjeit s kaszáloít messze vitte tőle” (= kapcsolatos mellérendelés V. 99); „huszonegy esztendő volt csupán: de kiváltképpen eleven” (= ellentétes mellérendelés V. 137).

A kapcsolatos mellérendelt mondatok tagmondatai között található jel kiegészíti az első részmondatban közlőket: „A földek meghasadoztak: egyik-másik gondos állat odamentett néhány életmagot” (V. 7); gyakoribb ez a típus az *Égető Eszter*-ben (az arány 3 : 7): „berakták irodára: ott levágta az ember azt a vacak kis írnivalót” (*Égető* 184); „meg-metszik: s ami kifolyik, összegyűjtik” (uo. 213). Ez utóbbiban a jel már inkább az egymás után következő eseményeket kapcsolja össze. Más mondatokban következményt fejez ki a második tagmondat, bár kapcsolatosnak is tekinthető: „nekitüzesedett a vén székely: a felszedett igéket szélnek eresztette” (V. 99); itt ugyanis nekitüzesedett voltának a következménye az igék szélnek eresztése. Csak Tamásinnál találtam meg a kapcsolatosnak minősíthető mondatok sorában azt a típust, amelyben a két tagmondat egymástól független (viszonyba nem állítható) eseményt hoz fel: „s egyszerre megmarkolta a kenyeret: önmagához visszaesett” (V. 149). E példáról még megállapítható, hogy a két mondat cselekményének viszonya egymásutáni; de erre jobb példánk is van: „piros gyapjúcsergét hozott: szépen a halottra terítette (V. 170); „bement a belső szobába . . . : egy fiókból valami régi pisztolyt kivett” (V. 177). Gyakori azonban az egyidejű cselekménynek kettősponttal való összekapcsolása Tamásinnál is: „bal térdére esett: maga sem tudta, miért, de jóideig így maradt” (V. 171).

Ellentétes mellérendelt mondatok mondattagjainak szembeállítására, az ellentét jobb kiemelésére szolgál a kettőspont. Az ellentét „élessé” vált például ebben a típusú (rövid) mondatban a kettőspont alkalmazása következtében: „– A koldus-feleség járom: téged nem ökörnek neveltelek” (V. 114); „Már estére harangoztak: háromszor szakították meg” (V. 167). Bár ellentmondásnak látszik, mégis úgy értékelem, hogy ha a kettőspont mellé kötőszó is társul, akkor enyhül az ellentét ereje, mert a csatlakozás nem olyan merev: „huszonegy esztendő volt csupán: de kiváltképpen eleven” (V. 137); „Bennem is van belőle: de Károly kigyógyított” (*Égető* 294). Más példák ennek igazolására: „a vér előnti a fejét: az ő fejéből azonban a vér . . . nem akart

lemenni” (Égető 177); „Az intézeti sétákon kettős rendben, egyforma kék ruhában kellett . . . kullogniuk: itthon pedig nagymamuska nem engedte ki egyedül” (Égető 57). Ez utóbbi nem is igazi ellentét. Ennek az írásjelnek a használata a vizsgált szövegrészben íróként elég nagy eltérést mutat, egyes írók kedvelik és használják, mások csak ritkábban. Tamási művében csak hat példát találtam, Némethnél viszont húszat. Még megjegyzem, hogy a MMNyR. (2: 447) a többszörösen összetett mondatokban is szokásos kettőspont használatát mutatja be azzal, hogy egy fontosabb gondolatra hívjuk fel vele a figyelmet. A felhozott mondat valóban többszörösen összetett, de a kettőspontot a *de* kötőszóval is jelzett ellentét nyomatékosításképp tételére vagy akár a figyelem felkeltésére használják itt.

A választó mellérendelt és kettősponttal ellátott mondatok száma csekély (T.: 1, N.: 2), és ezek leginkább a szokásos tartalmi erősítést (a választásra nézve) fokozzák. De érdemes megemlíteni, hogy gyakran a lehetőségek közül az első nagyon távol vannak a szövegben olykor felsorolás formájában, és csak az utolsó lehetőség válik formában is választó mondatná (vagy, és ide kerül a kettőspont): „Mivel vigasztalja meg . . . Hogy majd elmúlik ez a . . . Vagy: keressen barátot” (Égető 159–60); máskor (és gyakrabban) a lehetőségek szorosan csatlakoznak kötőszóval: „Édes hang harmatozott a levelek közül: vagy madárka szólt . . .” (V. 36). Ide vehető az a ritka típus, amelyben a *de* kötőszó utánra kerül a kettőspont; ez azonban inkább csak példamondat bevezetésére (egyben az előzővel való szembeállításra) szolgál: „Tehát: János katona (erős, kevés)”; *de*: „Te katona (erős, kevés) vagy” (MMNyR. 2: 128).

A következő mellérendelt mondatok tagjai között található kettőspont az okból folyó következményt emeli ki jobban. Gyakrabban elmarad a kötőszó, de csak néha van mindkettő a második tagmondat elején: „Attól mintha ő is feleszmélt volna: elhallgatott” (Égető 74); „De a nagypapa nagy ember volt itt: az első sorokban külön hely volt foglalva nekik” (Égető 97); — „Szemünkkel látunk, fülünkkel hallunk: boldogok vagyunk” (V. 45). Kötőszó és kettőspont együttes használatára példánk: „távolról sem vagyok tökéletes német: így hát a nyelv is okozott némi nehézséget” (Égető 172); a két tagmondat csatlakozását itt is simábbnak érzem, mint a csak kettősponttal való megoldást.

A magyarázó mondat központosítása kettősponttal igen gyakori mindkét írónál (T.: 22, N.: 40), és ez a mondat jellegéből következik. Csak két példám van a kötőszóval és kettősponttal is jelölt magyarázó mondatra: „őneki kellett a legerősebben éreznie: hiszen . . . csak úgy dőlt alá [ti. az ágyból a szag]” (Égető 122); „Ázaz: betört hozzád is az egyetemes baj?” (Égető 163). Egyébként csak a szokásos okozat — ok sorrend és a tagmondatok közötti kettőspont a magyarázó mondat ismérve. A MMNyR. (2: 437) megjegyzi erről a típusról, hogy tagmondatok közvetlen tartalmi összetartozását a közéjük tett kettőspont emelheti ki. Pl.: „Vasalót tüzesít: új ruhája készen” (Arany: Családi kör 1: 132). A kettőspont mellett egyben kötőszó is lehet a már ismert szerepben: „Történetüket tekintve ezek az alakulatok is szintagmák: a viszonyiszó ugyanis . . . jelentéshez jutott” (MMNyR. 2: 76). Más viszonyt kifejező mellérendelt mondat típusokban található kettőspontot nem említi a MMNyR., de a magyarázó mondatokról szólva helyesen jegyzi meg, hogy a tartalmi viszony megállapítása „sok esetben nehéz” (uo. 2: 438). Ezt nem fejti ki részletesebben, de a kettősponttal ellátottaknál ez szembetűnőbb

a kötőszó miatt. Ilyen példa: „Már körülbelől tudta is a bajt: Amál, mindig csak Amál” (Égető 158). Ide is az *ugyanis* kötőszó helyezhető.

Kettőspontot találunk többféle alárendelt mondatban. A kettőspont fontos szerepe: a figyelem felkeltése itt elég uralkodó.

Alanyi alárendelt mondatok tagmondatait választja el elég gyakran kettőspont: „Akinék rossz szagú a pöcegödör: ne legyen cigány” (Égető 34). Néha így nagyon megrövidül a mellékmondat: „Csak az nem volt világos: miből” (ti. akar építeni, Égető 198). Az egyszerű bővített mondat értékű azonosításokból is külön súlyt kaphat valamely mondatrész: „Felséges templom: ez a havas mező” (V. 146). Olykor igeneves szerkezetet választ el kettőspont: „Erzsinek az lett az esti bosszúsága: vizet pumpálni” (Égető 213); „Ez még jobb volt: kettesben dolgozni” (Égető 20); „Éz lesz a feladat: ezeket újságolvasásra ránevelni” (Égető 74). Gyakran a kötőszókkal takarékoskodunk e mondatokban is ilyen módon: „S furcsa: mégis látott” (V. 184). Ilyen rövid szerkezeteket József Attilánál is találunk: „Légy, ami lennél: férfi” / Tudod, hogy nincs bocsánat” (MMNyR. 2: 350). Néha az utalószóval kezdődő mondat előtt találjuk a kettőspontot: „már csak egy kívánsága volt: az, hogy eltemessék” (V. 173). E típusban is megtalálható olykor a kötőszó is a kettőspont mellett: „az volt ráírva, hogy: Vendéglő a Rokkant katonához” (V. 212).

A tárgyi alárendelt mondat. Több típusát különíthetjük el a tárgyi alárendelt mondatokban használt kettőspontnak, s ezek részben más mondatfajtákban találhatunk azonos természetűek (kiemelések), részben a közlések különböző fajtáinak jelei. Ezek lehetnek valamely közlés pusztá (minden idéző, bevezető rész nélküli) kiemelései, részben idézések. A mondat valamely részének a kiemelése, nyomatékosítást tétele ugyanúgy történik: azokat a részeket kettőspont előzi meg, és ezzel mintegy felhívja a figyelmet az utána következőkre: „Észtike nem tudta: mit mondjon” (Égető 50); „Azért valamit mégis hozott: arcáján öt esztendőnek búbanatos járását” (V. 157). A mondatok más csoportjában bevezető résszel ellátott egység (azt írták, gondolták, mondták stb.) után következik a kettőspont: „De azok azt írták: vagy ügyvéd, vagy tarhonyás” (Égető 17); „Előbb azt írták: egy szalmazsák volt a sarokban, azon feküdt az illető” (Égető 27); „tudd meg: a Bedő-famíliával hótomig nem keveredem” (V. 97); — „Akarom mondani: nem kaszálunk?” (V. 116). Csak kevés példánk van arra, hogy a kötőszó is megmarad a mondatban: „azt hirdették, hogy: egyenlőség, mindenütt csak egyenlőség” (V. 198).

Az idézeteknek nagyon változatos formáit használják íróink, de a kettőspont állandó eleme minden típusnak. Németh László nyelve példája ennek a gazdagságnak: „Az újságot is mondom: te vidd oda magad, hogy: »ne olvassam föl az újságot, nagy tata!«” (Égető 84). A legfurcsább ebben a *hogy* kötőszó után következő kettőspont, amely után teljesen előírásos (idézőjeles) idézet következik, az első idézetben viszont idézőjel nélküli. A *hogy* utáni kettőspontot Tamási kedveli, és idézőjel nélkül alkalmazza: „éppen mondogatta, hogy: Istenem, mindjárt este van” (V. 273); „még azt sem mondta, hogy: jaj Istenem!” (V. 210).

A sokféleséget rendszerbe foglalni úgy lehet, hogy a teljesen kötetlen formától a szabályzat előírását követő idézésig haladunk. Említésre érdemes, hogy az idézetek előtt általában a nyomtatásban szokásos gondolatjel (—) használják, másutt meg az írásos idézőjeleket, de ezek változtatására is van példánk: „S nem nyugodott, amíg rá nem talált a címre, ami Döméket jelentette.” „Ki a gyilkos?” vagy: „A pusztai gyilkosság”. — Ugye hogy még nincs

meg?” (Égető 26). Az első típusban csak a kettőspont (meg az idéző mondat) az idézés jelölője, még nagybetűt sem használ az író: „Ha azt mondja: na, benn van, nekik is oda szabad menniük...” (Égető 320). Tamási sem mellőzi e kötetlen formát: „Én megmondom magának: úgy, mint az állatot!” (V. 206); „Ő megállapítaná: hol dolgozol, mi a munkád, s ha nem tudja igazolni magát, gyerünk be valami fogházba...” (Égető 23); „Hányszor jönnek be, kérem, énhozzám: patikárius úr, ez s ez a baja a feleségemnek...” (Égető 217). A rendhagyó forma legérdekesebb, nyomtatásban is szokásos (gondolatjeles) idézetre példánk: „Boza meg sutyorogva faggatta csak: »— Mit gondol, akit most lefogtak, az lesz?»” (Égető 32). Tamási viszont alkalmazza a nyomtatásban szokásos jelet az idézet elején, de néha csak kettőspontot tart szükségesnek: „— Csak azt mondd: hol és merre van az én országom?” (V. 23). Ez gyakori forma, de nem általános. Németh az idézőjelet alkalmazza szívesebben: „Egy bekezdés van benne: »lapzártakor értesültünk»” (Égető 33); a nagybetűs kezdethez azonban nem mindig ragaszkodik: „Nagymamuska már húsvétkor is mondta: aztán apádhoz is el kell menned...” (Égető 58). Nem vélem belemagyarázásnak, hogy a kisbetűs idézetet a szorosabb csatlakozás igényével használja az író. Más mondatban a gondolatjel megmarad az idéző mondat előtt: „s ha Eszter kiment: ne maradj soká — kiáltotta” (Égető 252). Ezek azonban már olyan finomságok, amelyeket magyarázni csak neves írónk hivatott. De bíráló „ortológus” álláspontja sem helyezkedhetünk, mert írásuk kifejező erejét növelik e jellel. Kazinczy szavai jutnak eszünkbe e gazdagság láttán: „a Szép-Író... szabad hatalmu Ura s Törvénszabója a Nyelvnek” (és vele az írásjeleknek is).

A h a t á r o z ó i a l á r e n d e l t m o n d a t o k n a k kettősponttal ellátott formái nem ritkák a vizsgált írói szövegekben, és az idő-, ok- (cél-), mód- és az állandó határozói mondatokban található e jel.

A z i d ő h a t á r o z ó a l á r e n d e l t m o n d a t o k b a n leginkább Németh László alkalmazza őket: „Amióta még itt lakott nálunk: hozzá is bátorkodtak egy kicsit” (Égető 339); „De amíg egy-egy nevet megtalált: a keresgélő ceruza, a papír, az ujjai mind érezték méltóságukat” (Égető 70). Néhány példájában — amint láttuk — gyakran elől van a mellékmondat, és az utána következő főmondat fontos mondanivalójára hívja fel jobban a figyelmet a kettőspont.

A z o k - é s c é l h a t á r o z ó i m e l l é k m o n d a t o k b a n használt kettőspontra mindkét írónk művében van példa, de Németh László jóval gyakrabban alkalmazza e mondattípusban (N.: 36, T.: 6): „A lányáék lakását nem adta ki: a lakó csak méreg...” (Égető 82); „Hirtelen elkomorodott: azt érezte, hogy neki nem jó most...” (Égető 305); olykor a kötőszó is megtalálható a kettőspont után: „Annak a halálát nem tudják kiheverni: mert ki tudja miért, az Isten nem ad helyette másikat” (Égető 23); „— Benne vagyok, s mégis félek: rokonaid kiűzhetnek” (V. 120). Igen szűk keretek között alkalmazza a jelet Tamási, de mégis mondatainak hatásos eleme: „— Hogy híják? — kérdezte Vencel, de csupán azért: hadd lám, mire mennek” (V. 19); a kettő közül a másik példám is ilyen jellegű mondat: „... széles vállát szerette volna nekivetni a falnak: haddlám, milyen erős” (V. 99). Más típus nem fordul elő, ezért arra gondolok, hogy ez a modell elevenen élhetett az író nyelvi rendszérében.

A m ó d h a t á r o z ó a l á r e n d e l t m o n d a t o k b a n a jel alkalmazásában ismét az Égető Eszter jár az élen (N.: 13, T.: 1). Németh László

típusai között gyakori az állítmány előtt az *így, úgy* rámutatószóval ellátott főmondat (úgy határozott, látta stb.) és a kettőspont vezeti be a cselekvés módját kifejtő mellékmondatot: „Józsi . . . úgy döntött: kedvesnek kell az asszonnyal lennie” (Égető 264); „Jánosnak így védekezett az önérzete (s talán a számvetése is): még nagyobb vállalatba fogott” (Égető 350). Más típus megterhelése jóval kisebb.

E művekben található még néhány bizonytalan elemzésű mondat, amelyet feltételes, megengedő mondatnak értékelhetünk; még erősebbek az állandó (illetőleg képes hely-) határozói értékű mondatok sajátos vonásai: „S keresztmamát kérte: ő nézzon néha a nyomorult árvára” (Égető 44); „ő arra gondolt: milyen jó volna megállni” (uo. 11).

A feltételes mellékmondat is csak nagyon szerényen van e típusban képviselve; még Tamási inkább alkalmazza, és mindig az első tagmondat végén találjuk, attól függetlenül, hogy ez fő- vagy mellékmondat: „S ha több kell: búbajos harmatban megferedem” (V. 94); „— Embernek is de jó lehetett: ha idetartom a fejemet” (V. 42). Németh László viszont gyakrabban a mellékmondatból induló formát használja: „Ha ma este jól megy minden: apuska minden vasárnap itt vacsorázhat” (Égető 113).

A jelzői mellékmondatban is csak csekély mértékben jut szerephez a jel, és éppen ezért csak egy példát mutatunk be: „Eszterben volt egy kis aggodalom: illik-e az, hogy ő itt egy idegen férfival zongorázzék” (Égető 221). A többi példában még ennyire sem erősek a jelzői vonások.

3. Mindezekon felül olyan módon is használhatják a kettőspontot, hogy funkciója nem illik bele a nyelvtan keretébe, amint ezt a pontosvessző alkalmazásában is tapasztaltuk. Mindkét költő műveiben megtaláljuk a jelt felsorolások, kiegészítések, részletezések, sűrítések, kiemelések és szünetadás szerepben; legalábbis ezeket a szerepeket tulajdoníthattuk számos példánkban a kettőspontnak.

A leggyakoribb a felsorolásokat megelőző kettőspont: „Élet: likas koporsó, fekete csont” (V. 8); néha nem következetes az író alkalmazásában: a pontosvesszővel váltogatja: „— Elsőbben is sok pénz az akarok; másodszorban világszép feleséget: harmadszor pedig nagy hatalmat” (V. 296). A második és a harmadik tagot az író szorosabbra zárja a kettősponttal, az első és a második közé viszont kisebb szünetet iktat; nehéz volna arra válaszolni, milyen céllal teszi ezt. Ebbe a nagy fejezetbe sorolom azokat a példákat, amelyekben a kettőspont után valamely fogalom részletezése következik: „De a legkülönösebb a szeme volt mégis: nagy, mély és kék színű, mint a búzavirág” (V. 295); „Délben nagymamuska madártejet főzött: a hab mandulával volt megtűzdelve . . .” (Égető 9). Egyeseken érthető okokból a magyarázó jelleg nagyon erős: „Rendesen úgy aludtak el, hogy nagytata nem volt otthon: a körben volt vagy kinn a tanyán” (Égető 16). E jelnek ilyen célra való alkalmazásában is élen jár Németh László (N.: 80, T.: 23). Nem ismeretlen előttünk, mégis érdemes megemlíteni, hogy a kettőspont egyik alapvető szerepe a sűrített nyelvi megnyilatkozás előidézése. Már egymagában a kötőszó kihagyása is ezt jelenti, de sajátos módokat is alkalmaznak íróink olyan mondatokban, amelyekben a viszonyokat kevésbé lehet kielemezni: „Azt mondja, az olyan, mint a faeke: búzáat meg tengerit termelni” (Égető 90); „Akármit csinál: nem és nem” (uo. 311); „Csak a legényre süttött, mint a Nap a földre: se étel, se üdvösség” (V. 87).

A kettőspont sok szerepe közül a k i e m e l é s lehetővé tételét (l. előbb) említjük. Valamely jelentős mondanivaló kezdete előtt alkalmazzák íróink, és ezzel jelzik, hogy nevezetes gondolat következik: „S csakugyan: a fejét oldalt törte Gazsi” (V. 139); „Itt volt a lábam alatt a téboly: beleugorhattam” (Égető 298).

Még folytathatnám a kettőspont alkalmazását szemléltető, sokféle, kevésbé gyakori, csak imitt-amott felbukkanó sajátos példák bemutatását két neves írónk művében, amelyek azt igazolják, hogy ez a jel is (a pontosvesszőhöz hasonlóan) sokfajta szerepet rejt magában, és vele írásunkat színesebbé, kifejezőbbé tehetjük. Úgy vélem azonban, hogy minden egyedi példa bemutatása nélkül is elérhettem fő célomat: rámutattam e gazdagságra, és éppen ezért a ma szokásosnál szélesebb körű használatukat ajánlom. Egyben arra is kell figyelmeztetnem, hogy legyünk mértéktartók; elégséges ok nélkül, csak hatásvadászatból, egyénieskedésből ne használjuk e jelt írásunkban.

Inczeffi Géza

Egy stílusvita és Csokonai stílustörténeti jelentősége*

(Kazinczy és Kölcsey Csokonai-átdolgozásai)

I.

1. Kazinczy — mutatványul tervezett Csokonai-kiadásából — egy bírálat keretében hat „javított” változatot, versátdolgozást közölt a Muzáron 1829-i, IV. kötetében (61—73). A verseknek a következőkben elsősorban lexikális eltéréseit vetjük egybe, ahol a két stílusfelfogás legmérhetőbben ütköznek meg.

Csokonai Bacchushoz című versét Kazinczy *Bordal* címmel adta ki újra.

Ezen a versen lexikális értelemben nem sokat változtatott, csak a 8. versszak negyedik sorát írta át némiképp; Csokonainál a versszak eleje így hangzik:

Tsak te vagy
Szíveinknek mindene:
El ne hagyj
Óh örömmek Istene!

Kazinczy a negyedik sort így módosította:

Kedv' 's öröm' nagy Istene!

Az átírás mindenképpen keresettebb, irodalmiasabb, Csokonaié a természetesebb, a köznyelvibb. A széphalmi író talán pongyolaságot érzett Csokonai sorában, talán töltelékszónak érezte az *Óh* felkiáltó szót, s hasonló töltékelemnek a *-nek* birtokosragot. (Legfőbb vádja Csokonai ellen, hogy „önti” a verset, spontán módon terem, s hiányzik belőle a Daykában dicsért „körömrágás”: a szavak kínos megválogatása. Kazinczy megoldása azonban döccentett a mondatmeneten: a *hagyj* mássalhangzós zárása után a szintén mássalhangzón kezdődő *Kedv* kényszerű szünetet, döccenőt okoz, éppúgy, mint az *öröm* s a *nagy* szó érintkezési határának mássalhangzói.)

Az utolsó előtti versszak végső soraiban hajtott még végre nagyobb változtatást Kazinczy; Csokonainál így hangzott:

Fére most az Étikával:
Nints itt pap.
Tántzra víg kompániával
Hap, hap, hap!

Kazinczynál:

Félre most az Ethicával,
Nincs itt Pap.
Tánczra a' szép Sáríkával,
Hap, hap, hap!

* Az előzményre nézve lásd Nyr. 97: 429—42.

A széphalmi író itt alighanem megint pongyolaságot érzett: egy elharapott névelőt a *kompánia* előtt, s ezért iktatott be egy olyan sort, amelybe belefért a névelő is. Csakhogy Csokonai kórusokkal tarkított vidám bordalában sokkal jobban beleillett a több személyre utaló *kompánia*, mint a — bármennyivel plasztikusabb, de — mégiscsak egy szem *Sárka*.

A Kazinczy s Kölcsény által legtöbbször tartott Parasztdalon csak kevés változtatást tett a széphalmi mester „javító” tolla. Csokonainál a 4. versszakban a helyzetdal parasztleány hőse arról panaszkodik, hogy a vén szipa kizavarta a vityillóból, mikor pipája ott felejtésének ürügyén belopakodott:

*Ki kergetett, 's lelúgozá
Subámat is.*

Kazinczy a kevésbé konkrét *elkerget* igét használta, pedig az első sokkal szemléletesebb, odaillőbb. Az 5. versszak vége Csokonainál így hangzik:

*Csak itt nyögök hozzád, Katóm!
E' fák alatt;
Tudom te is nyögsz a' setét
Kémény alatt.*

Kazinczynál:

*Csak itt nyögök, kedves Kató,
E' fák alatt . . .*

Csokonai mestere itt, úgy látszik, megint pongyolaságot gyanított: a *hozzád*-ot pusztán töltelékszónak érezte. Pedig koránt sincs így! A *nyög* jelentése nem pusztán az, hogy (tárgytalanul) 'nyöszörög, epekedik', hanem konkrétan 'szerelmesen sóhajtozik valaki után, valakihez'.

Kazinczy a *kedves* jelzővel elrontotta, polgáriasabbá, irodalmibbá tette a szöveget, s tetézte még ezt azzal, hogy elvette a bizalmas-kedveskedő birtokos személyragot. A „kedves Kató”-hoz a XX. századi polgári líra ír majd verseket, s a maga helyén jó is ez a levélmegszólításnak ható kifejezés, csupán a parasztleány szájába nem illik sehogyan sem.

Azt megértjük, hogy az utolsó előtti versszak utolsó sorából Kazinczy kényes ízlése kiiktatta a népies ruhadarab nevét, de egyéb változtatásokat is végzett. A versszak vége Csokonainál:

*Szegény Legény vagyok; de tsak
Egy csókot adj:
Ihon van a' szűröm, nesze,
Gatyába' hagyj.*

Kazinczynál a végső sorok:

*Ihol a' szűröm; vedd, nesze,
Egy ingbe' hagyj.*

Az *Ihol* az *Ihon* helyett csak alakváltozat, mindkettőnek megvan a maga népies íze, bár Csokonaié kétségtelenül provinciálisabb; az igei állítmánynak, a létigének elhagyásával, a hiányos mondattal, való igaz, Kazinczy dramatikusabb lendületet ad a sornak, de amit itt nyert a vámon, elveszíti a réven, mikor az igei értékű *nesze* mondatszó elé még egy igét iktat, lefékezve a mondat lendületét.

A *gaty*a lehet, hogy sértette a széphalmi költő finnyás ízlését, de a helyette választott megoldás rendkívül groteszk: a lányokat szokták „egy szál ingben” férjhez adni, nőkről mondják, hogy „egy szál ingben maradt”, férfiakra alkalmazva ez a kifejezés logikátlan és groteszk.

A Szerелеmdal a csikóbőrös kulacshoz címen ismert vers címe Kazinczynál *Kulacsomhoz*-ra változott. Egyéb változtatásai (első helyen Csokonai eredeti szövegét közöljük):

Megvidító ortaláskádat,
Tsókra termett kerek szádat,
Ha a' számra szoríthatom,
Zsuzsiét nem tsókolgatom.

Kazinczy szövegmódosítása:

Hogyha számhoz szoríthatom . . .

Nyilván az *a* hangok ismétlődését s a túl meredek hézagot akarta kiiktatni, s a jóhangzást tekintve itt Kazinczy megoldása jobb is. E versszakról érdemes megjegyeznünk, hogy az Ódák 1805-i nagyváradi kiadásában — amelyen szövegközlésünk alapul — a versszak 3. sorában *számra* található, míg a későbbi kiadásokban *számhoz*. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött eredeti szövegben *számhoz* alak olvasható, s az eredeti fogalmazvány még más szempontból is érdekes: kiderül, hogy itt még nyersebb, természetesebb kifejezéseket használt a költő, s csak későbbi öncenzúrája — tekintettel a hatósági cenzúrára is — enyhített, szelídített a szöveget:

. . . Ha a' számhoz szoríthatom
Zsuzsiét nem *nyalogatom*.

(MTA Kézirattár K 672/IV, 29a)

(Mit szólt volna ehhez Kazinczy finnyás ízlése!)

A 3. versszakban a névelőt fölösleges tölteléknek érezhette a széphalmi író; Csokonainál ezt olvassuk:

Óh milyen szép az ajakad . . .

Kazinczynál:

Oh, milyen szép *kis* ajakad

A cél érthető, de a megoldás logikátlan: a kulacs szája nem egészen kicsi, s így természetesebb s jobb a debreceni költő szövegezése.

Hogy az 5. versszak utolsó sorában a *Trézi* neve miért lett *Rézlik*, nem értjük, legfeljebb arra gondolhatunk, hogy Kazinczy nyelvjárásában ezt használják. A *Trézi* mindenesetre sokkal szélesebb körben élt, s népies hangulata is inkább megvolt, mint a ritka *Rézlik*-nek.

A 9. versszakban az „*Óh ha téged* nem láthatlak” sorból bizonyára azért lett „*Ha tégedet* nem láthatlak” Kazinczy tollán, mert az *Óh*-ot itt is töltelék-szónak érezte, akárcsak az előbbieken.

A 11. versszak két pajkos zárósrát a választékos ízlésű mester átszövegezte. Csokonainál:

Együtt be sokszor feküdtünk,
Bár soha meg nem esküdtünk!
Az éjjel is, tsak megintsem,
Együtt hálunk úgy e Kintsem?

Kazinczynál:

.. Mi holtiglan el nem válunk,
'S az éjjel is együtt hálunk.

A lényegét ez a két sor is éppúgy elmondja, mint a Csokonaié, csak hogy mennyivel vértelenebbül, sutábban! Igaz, hogy így törvényes, „holtiglan” tartó a viszony.

Figyelmet érdemel, hogy Csokonai eredeti fogalmazványában merészebb volt a szöveg:

Véled már hányszor feküdtünk,
Bár *Papnak* meg nem esküdtünk!

(I. h. 29b)

Kazinczyt különben zavarhatta a szokatlan *megintsem* határozószó is, amely meglehetősen sok fejtörést okozott már a szövegmagyarázóknak; kétségtelennek látszik, hogy az 'ismét, megint' jelentésű *meginten*, *megintlen* határozószó lapul benne, s talán kontamináció hozta létre ezt a — szótárainkban ismeretlen — szokatlan alakváltozatot.

A 16. versszakban a két utolsó sor Csokonainál:

A' mi menne más kutyába,
Jobb *megy* a magunk torkába.

Kazinczynál:

Jobb, *menjen* magunk' torkába.

Az utóbbi megoldás felszólító módja igyekezett grammatikailag világosabbá tenni a hiányos mondat (voltaképpen: „Jobb *ha* megy . . .”) értelmét.

A 18. versszak végső sorában Kazinczy a sor ütemezésén igyekezett segíteni; Csokonainál:

Tsak *szádhoz* érhessen a szám . . .

Kazinczynál:

Csak *szádcskádhoz* érhessen szám.

(A „*kis* ajakad”-nál már elmondtuk erről észrevételünket.)

Az utolsó előtti versszak végső sorai Csokonainál:

Tested tegyék holt testemhez,
És ezt az írást fejemhez . . .

Kazinczynál:

'S *e rövid* írást fejemhez . . .

Nyilván a három egy szótagú szó darabosságán akart e megoldással enyhíteni.

Az utolsó versszakban Csokonai végső sorai:

„Kedves élete-párjával,
Tsikóbőrös kulattsával!”

Kazinczynál:

Élete' jó 's *hív* párjával . . .

A birtokviszonyból alakult lazább szerkezetű összetételt, az *élete-párját*-t Kazinczy talán nyelvtanilag kifogásolta, pedig ősi s jellegzetesen népies összetétel, s így sokkal stílusosabb itt, mint Kazinczy döcögősebb megoldása.

A *Miért ne innánk?* című vidám bordal Kazinczynál *Ivó-dal* lett (a német *Trinklied* tükörszavaként). Az 1. versszak két zárósora Csokonainál:

Vígadj ötsém! maholnap
Zsákjába *dughat* a' pap.

Kazinczynál:

Zsákjába *duggat* a' Pap.

Az első megoldás kétségtől logikusabb, s ritmikailag sem rosszabb a másodiknál.

A 2. versszakban sincs lényeges eltérés; Csokonainál:

Tekints tsak *e' jó* Mádira . . .

Kazinczynál:

Tekints csak *itt e'* Mádira . . .

Megoldásával bizonyára a jambuson próbált igazítani, de Csokonai így skandalálta a sort: „ejjó mádira”.

Ugyane versszak 5. sora Csokonainál:

Más hadd gyötörje *a'* fejét . . .

Kazinczynál:

Más hadd gyötörje *bús* fejét . . .

Az *a* névelőt Csokonai itt hosszan ejtette, a *bús*-t viszont ő általában — a szó régebbi jelentése szerint — 'dühös, haragos, bosszús' értelemben használta.

Az utolsó versszakban van a legtöbb eltérés; Csokonainál:

Igyunk, eb a' ki nem barát!
Tegyünk le minden maskarát,
Most rajta! p o c u l a t i m
Igyunk vidor barátim!

Kazinczy:

Igyunk! eb a' ki nem barát!
Üritse minden Poharát
Most rajta, poculatim
Igyunk, *igyunk*, barátim!

A 2. sort Kazinczy talán azért változtatta meg, mivel nem értette igazi jelentését: 'tegyünk le minden álszentelkedést'. Az ő megoldása sokkal halványabb, színtelenebb. A következő sorhoz meg kell jegyeznünk, hogy a versnek a Diétai Magyar Múzsában megjelent első közlésében eredetileg így hangzott:

'S már most no, poculatim . . .

Ezen — a három egytagú szó darabosságán — már maga Csokonai segített az Ódák szövegének tanúsága szerint.

Hogy a végső sor *vidor* szavát miért iktatta ki Kazinczy, nem tudjuk: Csokonai itt valóban „új” szót alkalmaz: a NyÚSz. 1795-ből idézi, Csokonai pedig versének összövegét már 1792-ben megírta, tehát az „újság ingeré”-t is megadta a vidám bordalnak! A *vidor*-t a NyÚSz. először Sándor István képzésének gondolta, a MA.-nál előforduló *vid* (laetus) többől a *komor*, *bátor* analó-

giájára; később a Debreceni Grammatikából, 1795-ből idézett rá adatot, s 1797-ből Kónyiból, 1803-ból Márton József szótárából. Csokonai adata is azt bizonyítja, hogy nem mesterséges alkotású, hanem népnyelvi szó, s adataink szerint a debreceni költő használta először versében. Aki a népnyelvi szót nem ismerte, jelentését az is kitalálhatta gyökéből és a szövegösszefüggésből.

A „Szegény Zsuzsi, a táborozáskor” Kazinczynál ezt a címet kapta: *A' szegény Zsuzsi*. Kazinczy e kis remeken nem sokat változtatott: az 1. versszak *Jancsim* szavát *Jankóm*-ra változtatta (talán a maga szlovák szomszéd-ságú nyelvjárása alapján; idézett Jövendölésében is „Csombók *Jankó*” fordul elő).

A 3. versszakban a *kellett* („ülni kellett mindjárt lóra”) helyett a *kelle* csak nyelvtani finomkodás, a 4. versszakban az eredeti „*Indúlt nyelvem* bús nótára” sor Kazinczynál szórendi cserével: „*Nyelvem indúlt* bús nótára . . .” Az állítmány „szokottabb” helyére rakásával Kazinczy a szabályoknak igyekezett eleget tenni, a kifejezőbb, a „népibb” azonban kétségtől a Csokonaié, amely a gondolatrítmusnak is pontosan megfelel:

Sírva mentem . . .
Indúlt nyelvem . . .

Az utolsó vers, „A fársáng búcsúzó szavai” Kazinczynál a rövidebb *Farsang-farkán* címet kapta. A hat vers közül Kazinczy mindössze ennél változtatott a vers ritmusán: 7 soros első versszakának 4–5. sorát 8 szótagosból 7 szótagossá változtatta — bizonyára figyelmen kívül hagyva, illetőleg nem tudva róla, hogy a vers eredetileg dallamra készülhetett.

Az 1. versszak 4. sora Csokonainál:

Kik *hajdan itt* mulattatok . . .

Kazinczynál:

Kik *itten* mulattatok . . .

A szövegváltozás oka a ritmusváltoztatás volt, akárcsak a következő sorban, amely Csokonainál: „*A közhelyről* oszoljatok!”, Kazinczynál: „*El innen!* oszoljatok!”

A 2. versszak Csokonainál:

Fussatok *hát*, jó Napok!
Tíz hete *már*, hogy *végssággal*
Játszodtatok a' világgal;
De itt lepnek a' Papok:
Fussatok *hát*, *víg* Napok!

Kazinczynál:

Fussatok *kedves* napok!
Tíz hete, hogy *végassággal*
Múlatátok a' világgal
Most itt *leptek* a' Papok;
Fussatok, *kedves* napok!

A *hát*, jó helyére a *kedves* talán ritmikai okokból került: Kazinczy mintha trochaizálni akarta volna a verset: a 3. sorba is talán ezért került a *Múlatátok*

a *Játszodtatok* helyére. A 2. sorban a *vígassággal* bizonyára a *Tíz hete már hogy...* szótörlődését próbálta fölbontani, mérsékelni némileg. A 4. sorba a *Most* logikusabban illeszkedik, mint a *De*.

Az 5. versszakban végezte viszonylag a legtöbb változtatást Kazinczy: ráadásul e versszakot két sorral meg is töltötte; Csokonainál így hangzott:

Itt a Bőjt: koplaljatok!
Itt van: s ízetlen olajja
A tsókokat majd felnyalja.
Szent ételt is szopjatok:
Itt a' Bőjt; koplaljatok!

Kazinczynál:

Itt a' bőjt, koplaljatok.
Tisztuljatok szent olajjal;
Éljetek heringgel, vajjal,
Búcsút a' kolbászoknak,
'S a' sunkáknak, fánkoknak.
Szent ételt is szopjatok;
Itt a' bőjt, koplaljatok!

A 2—3. sornak a csókokkal kapcsolatos metaforáját talán túl nyersnek érezte Kazinczy; helyette beiktatott két sort, amelyben kétségkívül sikeresen állítja szembe a bőjti ételeket a vidéki magyar farsangok zsíros fogásaival — de ez voltaképpen szükségtelen ráadás itt.

A 6. versszak 2. sora Csokonainál — a *házas pár* több jelentése folytán — logikailag kissé homályos:

Vége már a' nőszésnek,
Kiknek nem jutott *házas pár*:
Úton-útfélen elég jár.

Kazinczy bizonyára a fenti okból változtatta meg így:

Kiknek *eddig* nem jutott *pár*.

A 7. versszak Kazinczynál ismét átalakult; kezdősorai az eredetiben:

Élni kell a' Bőjtbe' is.
Azért *ki szép párt lele*
[*Ha zsíros is élhet vele.*]

(A 3. sort az Ódák kötetéből a cenzor törölte.)

Kazinczynál:

Azért *a' ki párt lele*
Bújjon kuczikba vele.

Mint látható, a 3. sor ritmusán Kazinczy ismét változtatott: a 8 szótagos sorból 7 szótagost csinált; ez magyarázza meg szövegmódosításait, bár az eredeti némileg vaskosabb, nyersebb megfogalmazása sem lehetett finnyásabb múzsájának ínyére. A 2. sorban bizonyára a rövid szavak túltengését is igyekezett csökkenteni.

E versszakban ismét változtatott a ritmuson Kazinczy: a 4. sor 8 szótagos sora a Muzáronban szintén 7 szótagúra csökkent: némileg ezzel magyarázhatók a további szövegváltoztatások.

Az utolsó versszak 2. sora Csokonainál:

Pislog *a'* Dáma 's Gavallér . . .

Kazinczynál:

Pislog *sok* Dáma, Gavallér . . .

A határozott névelő ez esetben Csokonainál nem meghatározott személyre, hanem gyűjtőfogalomra: a dámák, a gavallérok sokaságára vonatkozott (vö. „jön *a* török”, „Megismerni *a* kanászt . . .” stb.). Kazinczy ezt talán nem érezte meg, vagy félreérthetőnek vélte, azért helyettesítette *sok*-kal.

A 4. sor Csokonainál:

Majd megjön tán *egészségbe* . . .

Kazinczynál:

Majd *megtér* *egészsége*.

A versszak következő — záró — sorai Csokonainál:

Hervadó kedve 's szépsége;

A költség is tán kijő:

Most nyúgodjunk: Ádió!

Kazinczynál:

Kedve 's bágyadt szépsége.

Költsége is tán kijő;

Nyúgodjunk most, Adieu!

Az idézett részlet első sorában a szövegváltoztatást a ritmus megváltoztatása hozta magával; a következő sorban is talán a szóközi szünetek számát akarta csökkenteni a névelő elhagyásával Kazinczy, az utolsó sorban pedig talán logikailag igyekezett finomítani a mondaton a határozószó sorrendi cseréjével

Hogy a Kazinczy által kifogásolt szövegrészekben a behelyettesített, kicserélt szavak száma viszonylag kevés, annak az oka az, hogy éppen Csokonai népies darabjait dolgozta át, amelyekről az volt a véleménye Kölcseyvel együtt, hogy a tárgynál — s provinciális ízlésénél fogva — a költő bennük a legotthonosabb, „legstílszerűbb”. (Pedig mennyivel tágasabb műveltsége, olvasottsága volt csak szépirodalomban is, mint akár Kazinczynak, akár Kölcseynek, nem szólva egyéb tudományágakról! Csak akkor derül majd ez ki igazán, ha olvasmányainak rendszerezett katalógusa elkészül.)

A két irodalmi ízlés, stiláris nyelvi eszmény különbségét jól példázza Csokonai és Kazinczy azonos tárgyú Anakreon-fordítása is; Csokonai „A búkergető”-jének két kezdő sora magában is csupa nyelvi zamat, szín, szemléletesség:

Ha szíhatok borocskát

A gondjaim csucsúlnak.

Mennyivel halványabb, színtelenebb ezzel szemben *A' Gondelúzó* Kazinczynál:

Ha bort iszom, *legottan*

Elalszik aggodalmam

(Kazinczynak poetai berke. Pest, 1813. 180)

Legmeggyőzőbb példája azonban a Kazinczy klasszicista s Csokonai realisztikus stíluseszmenye közötti különbségnek az, ahogyan a széphalmi író Szemere Pál „A’ Reményhez” című szonettjét szembeállította Csokonai azonos című híres költeményével: „Csokonai minden bizonynyal sok érdemmel bírt; azt senki sem vallja szívesebben mint én; hiszen én őtet szerettem is a’ becsülésen felül. De azok az ő versei rettenetes mázolások. Annales Volusi! — Ő és a’ Szemere R e m é n y e, a’ kettő úgy áll egymás mellett, mint a’ réz és a’ legtisztább arany, a’ legrosszabb agát és a’ legtisztább tűzű gyémánt. ’S annak mind Calvin János az oka, hogy a’ Csokonai köve gyémánttá nem válhatott” — írta éppen a Kölcsény-bírálat megjelenésének évében, 1817-ben. (L. KazLev. 15: 400.) (A Kálvin Jánosra — voltaképpen a református kollégiumi oktatásra — utaló célzásra, a „mendikáns tónus”-ra még visszatérünk.)

Lássuk ezek után Szemere fölmagasztalt szonettjét, amelyet a Mondolat évében, 1813-ban írt:

A’ R e m é n y h e z.

Sonetto

Szelíden mint a’ szép esttűnemény
Kecsekkel bájorczádon, mint Auróra,
Borúlsz reám setét sóhajtozóra,
’S megenyhül sorsom, a’ vad, a’ kemény.

De most nem tűnsz-fel nekem, szép Remény;
Fenn révémtől köd, hab, szél messze szóra,
Faggat, gyötör, remegtet minden óra,
’S küzdell keblemben minden érzemény.

Ah, jőj ’s ringassd-el e’ nagy kínokat!
’S mint ott az Alvó, csendes berkeken,
Haggyd, éljek boldog isten-álmokat.

’S ha lelkem egykor álmaiból felserken,
Mint kedvesét Lúnának lángjai,
Lepjék orczámat hölgyem’ csókjai.

(KazLev. 15: 428—9)

Az *esttűnemény*; a *kecsék*, a *bájorczá*, a *küzdell*, az *isten-álmok* s hozzá *Auróra* s a finomkodó-klasszicizáló *Lúna* (amely Csokonainál már mindig *hold*) jól mutatják a stíluseszmeny választékosságra törekvő szótárát. Mellette Csokonai verse — minden légiessége mellett is — csupa életszerű természeteség (bár a *védangyal*-ban s a *Bájoló lány trillák*-ban ott bujkál a nyelvújításnak s a rokokónak kecses finomságokat kedvelő szelleme is).

2. Kazinczy bírálatával s versátdolgozásaival egy időben Kölcsény Cselkövi néven a Muzárionnak ugyanabban a kötetében (242—6) két átdolgozott Csokonai-verset közölt. A verseket eredetileg 1813-ban, a Márton-féle Csokonai-kiadás s a Mondolat megjelenésének évében írta: 1813. augusztus 13-i levelében küldötte meg őket Szemerének. (Az anagrammatikus álnév maga is a Mondolat ihletésére mutat, amely Kazinczy Ferenc nevéből *Zafyr Czenczi*-t csinált.) E versátdolgozások ugyanúgy tükrözik Kölcsény elvont klasszicizálását s finomkodó

szenzimentalizmusát, mint bírálatának megállapításai. Az egyik átdolgozott vers a megzenésítve is népszerű Szemrehányás (az újabb kiadásokban cím nélkül, eredeti kezdősorával: *Laura, még ingó kegyelmed* . . .; Csokonai ugyanis később írta át a verset Lilla nevére), a másik „A rózsabimbóhoz”. (A Muzárionban mindkét vers cím nélkül szerepel.) Kölcsy közleményében a Szemrehányás a második helyen áll, mivel azonban stílustörténeti vizsgálatunkhoz A rózsabimbóhoz átdolgozása a tanulságosabb, a sorrendet megcseréljük.

Csokonai versét már recenziójában érintette Kölcsy, mikor ezt írta: „Még ma is ott állanak sok szép dalaiban a' *Gyöngyhalak*, a' *kincsem*, a' *Csócsi* 's más számtalan köz expressiók, melyek a legszebb sorokat elrútítják.” A *Gyöngyhalak* nevezetesen Csokonai Szemrehányásában fordul elő. A hat versszakos kis lírai darabon különben Kölcsy nem sokat változtatott: népdalszerű tónusát tárgyhoz illőnek tartotta, csak helyenként pótolta a köznyelvi, erősebb kifejezéseket finomkodóbbakkal. Az 1. versszak utolsó sora Csokonainál: „Boldogabb nálam ki volt?” Kölcsynél: „Boldogabb, *mint én* ki volt” — s e változtatás inkább grammatikai, mint stilisztikai indítékú. A 2. versszak *bezzeg* határozószava helyére azonban már bizonyára népies stílusértéke miatt (az ÉrtSz. nem minősítette, az ÉKSz. viszont már „néha gúny”, ill. „nép” minősítéssel vette föl) került a *gyorsan* határozó Kölcsynél:

Jaj de *gyorsan* elfolyának
Régi kedves napjaim . . .

A harmadik versszakból a túl szenzuális *nyalánk*-ot szintén ezért helyettesíthette Kölcsy más szóval; a szóban forgó versszak Csokonainál:

Érzem: a' leányi elme
Nyári árnyékként kereng,
Hogyha más *Nyalánk'* szerelme,
Mint Zefir, körülte leng.

Kölcsynél:

Hogyha más *kaczer'* szerelme . . .

A következő versszakban a népdalok szóláskincsének *rózsaszála* esett áldozatul Kölcsy ízlésének, s ezzel az egész versszak veszített varázsából, nem szólva az irodalmias középfokról, a *Kedvesb*-ről; a strófa Csokonainál:

Néked is, szép Rózsaszálam,
(Szád 's szemed tagadja bár)
Kedvesebb kezd lenni nálam
Egy enyelgő lepke már.

Kölcsynél:

Néked is, hajdan színetlen [= színlelés nélküli],
Szád szemed tagadja bár,
Kedvesbb nálamnál, hitetlen,
Egy enyelgő lepke már.

A következő, 5. versszaknak csupán utolsó sorát változtatta meg Kölcsy: az „*Őszvecsűfol' s elfelejt*” nála így szubtilizálódott: „'S mint *szűk álmod* elfelejt”.

Az utolsó versszak mutatja legplastikusabban a két ízlésirány ütközését:

Én pedig, mintsem szavamban
Tégedet csúfoljalak;
Szánlak inkább, és magamban
Megbocsátok gyöngy alak! —

írta Csokonai, s Kölcsy így „eszményítette át” a sorokat:

*És én, bátor keménységed
Mély kint áraszt keblemen,
Megbocsátok, Lilla, néked,
'S némán sírok estemen.*

A „szentimentál” almanach líra *kebel* szava a *mély kint* „árasztó” *kemény-ség* összefüggésében egészen üresen kong, nem úgy, mint Csokonai csikóbőrös kulacsában, ahol a népies *kótog* ige eleven étellel tölti meg:

Oh hogy' kótog a' *kebeled*,
Melyben szívemet viseled!

A *Lilla, néked* pusztá töltelékszó, a *némán sírok* pedig ismét az almanach-líra, a wertherizmus kebleket dúló „homályos bánat”-át idézi, s ezen a végszó, a homályos jelentésű, elvont *estemen* éppen nem segít.

Legfeltűnőbbben azonban A rózsabimbóhoz címzett versben fordult szembe a két ízlésirány, illetőleg stíluseszmény. Kölcsy átdolgozását Dóczi Lajos kitűnően elemezte, jellemezte 1871-ben, a debreceni Csokonai-szobor fölavatása alkalmára írt tanulmányában (Csokonai. Magyar Könyvtár. 300. sz. Budapest, é. n.). Mielőtt azonban erre rátérnénk, közöljük párhuzamosan a két változatot, első helyen Csokonaiét, mellette Kölcsyét:

Nyílj ki, nyájason mosolygó
Rózsabimbó! nyílj ki már.
Nyílj ki; a' bokorba' bolygó
Gyenge szellők' csókja vár:

Nyílj ki, nyájason mosolygó
Rózsabimbó, nyílj ki már,
Ím a' zöld berekben bolygó
Gyöngye *szellem* csókja vár.

Nyílj ki gyenge kerti zsenge:
Hébe nektárt hint te rád,
Szűz nyakadba Flóra gyenge
Bársonyos palástot ad.

Nyílj ki *bájjal, mint Auróra*,
Hébe nektárt hint *reád*
'S istenítő kézzel Flóra
Fénylő bársony leplet ad.

Oh, miként fog díszesedni
Véled e' parányi Kert!
Oh, hogy óhajtnak leszedni
Rólad azt a' drága szert! —

Kertem mint fog díszesedni,
Szép virág, majdan veled,
Oh *mint óhajtnak* leszedni,
Látván égi kellemed.

Hadd szakasszalak le, édes
Rózsaszál: szép vagy te már.
Hej, ha meglát, hány negédes,
Hány katzér leányka vár!

.....
.....
.....
.....

Nem, nem! egy leány se nyissa

Büszke fűzőjét te rád;

Ültetőd' kedves X. . issa

Néked újabb kertet ad.

Ott kevélykedj bíboroddal,

Ékesebb bíborja közt!

Ott kevélykedj illatoddal

Kedvesebb illatja közt.

Nem nem. *Égi kellemednek*

Más nem nyúl szentségihez;

Újaim ha majd leszednek

Lillám ültet mellyihez.

Ott *légy* büszke bíboroddal

Ékesebb bíborja közt,

Ott *légy* büszke illatoddal

Kedvesebb illatja közt.

Csokonai hat versszakos verséből, mint látható, Kölcsey egyet elhagyott. A kihagyásról Dóczy azt írta, hogy „helyes érzéssel” történt, mivel „annak kimondására, hogy a költő leszakítja a rózsabimbót, sok a strófa és Csokonai kénytelen azt hézagpótlóval tömni”. (I. m. 12.) Az egész vers megértéséhez tudnunk kell, hogy Csokonai eredetileg 1795 tavaszán írta hadházi barátja, Földi János orvosdoktor feleségének üdvözlésére, aki akkor várta első gyermekét; az eredetileg jóval hosszabb — 21 strófás — vers címe akkor még „Földi Rózsa” volt, s a név onnan eredt, hogy Földiek születendő gyermeküket Rózsának akarták keresztelni (ezért hímzett Földiné R. monogrammot a kelengyébe — s mikor az újszülött fiú lett, praktikus okokból Rafaelnak nevezték el; vö. Mixich Lajos: Földi János [költeményei. RMK. 25. sz. 22—3]). A későbbi, 1803-i változatba így került át a homályos rész az összöveg alapján:

Ültetőd' kedves X. . issa

Néked újabb kertet ad.

Az összövegben:

Földi doktor szép Julissa

Néked újabb kertet ad.

A „Hadd szakasszalak le, édes” s a „szép vagy te már” a népdalok jelképrendszerével utal a lány érettségére (arra, hogy már nem „gyöngye a szerelemre”):

A következőkben Dóczy Lajost idézzük, helyenként kiegészítve saját megjegyzéseinkkel: „Kell-e szó és magyarázat? Versszakonkint mutatható ki, hogy nemcsak költőileg, érzelmileg gyengébb az, a mit Csokonaié helyébe tesz Kölcsey, hanem tisztán nyelvi szempontból mai nap halványabb, fonnyadtabb, szóval avultabb. A »bokor« nem tetszik Kölcseynek: mert nincs helye az új, mindenekfölött gyengéd terminologia lakomáján, hol a Báj udvarol s a Kellem csinálja a honeuröket. A »berek« már gyöngédebb, lengébb, általánosabb; s így, bár Csokonai épen a rózsa bokrárt képzei, melyben azt a szellők keresik, Kölcsey a »berek«-nek ad előnyt, melynek semmi köze a rózsához, s melyet a »zöld« jelző bizonyára nem természetessé, hanem csak — zölddé teszi. De legtöbbet mond Csokonai nyelvérzéke mellett a másik változtatás. »Szellők« csókját említi Csokonai, »szellem csókja« tetszik Kölcseynek. Természetesen nem azt akarja vele mondani, a mit mi értünk szellem alatt . . . A »szellem« szóval ő ugyanazt akarta mondani, a mit Csokonai a szellővel. A szellő neki parasztos, durva volt, mert csak a nép használta; azon szók egyikét látta benne, a hol — bírálata szerint — a »populárt (köznyelvit) és pöbelhaftot (községit)« tévesztette össze Csokonai . . .” (I. h. 14.)

Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy a *berek* eredetibb jelentése szerint Csokonai korában még elsősorban ’folyóparti liget’-et jelentett. (Ady ezt írta Vitéz Mihály ébresztése című versében: „S megleste a fürdőző lányokat/ Szomjas nyáron berkes patakpartról.”) A *berekbe bolygó* szellő az alliteráció tisztább csengését is elrontotta.

A következő versszak is jó alapot ad az összehasonlításnak: „Szűz nyak — istenítő kéz, bársonyos palást — fénylő bársonylepel, kevélykedj — légy büszke: mind az ellentétek nem bizonyítják-e, hogy az erő az, mit a durvasággal, az ősi s eredendő ez, mit az avultsággal tévesztett össze még az oly eleven szép szellem is, milyen a Kölcsényé” (Dóczi 15). S ott van még az almanachlíra elvont, semmitmondó *báj* szava is, a *kebel* méltó párja. Nem szólva arról — amit különben Dóczi is említ —, hogy a klasszicista módon mitologizáló *Auróra* közbeiktatásával hogyan rontotta szét az első sor gyönyörűen muzsikáló belső rímét: „Nyílj ki gyenge kerti zsenge...”

A következő versszakban Kölcsény változtatása talán logikai indítékú: az első olvasásra bizonytalan jelentésű *drága szer-t* (amely a „Bársonyos palást” megfelelője) akarhatta ezzel kiiktatni. Persze amennyit az almanachlíra elvont „*égi kelleme*” javított logikailag a soron, ugyanannyit rontott nyelvi, nyelvi erő, természetesség dolgában — a rímről nem is szólva!

Az elvont *égi kellem* sajnos Kölcsény következő versszakában is megismétlődik; a megnyitott fűzők nagyon is földi, nagyon is érzéki világából Kölcsény ismét magasabb egekbe, magasabb stíluszsférába lendül: a vallási szókincs szava, a *szezség* társul az „*égi kellemek*”-hez. A *kevélykedik* szintén túl reális, földszagú ebben az ideálvilágban, ezért kellett kihullnia. Szauder József találoán írta: „Kölcsény ízlése az »égi kellem« stílusa felé irányul, ezért tűnik fel nála bájjal Auróra képe — zavaróan s fölöslegesen —, ezért lesz Flórának »istenítő« keze, ezért sápad meg, válik elvonttá a szép »bársonyos palást« a »fénylő bársonylepel«-ben” (Kölcsény Ferenc. Budapest, 1955. 23). Szabó Zoltán szintén találoán jellemezte a két stílusfelfogás különbségét: „Hogy mi a realiztikus és hétköznapi Csokonainál, azt Kölcsény átirásai jelzik a legjobban. A tőle átdolgozott Csokonai versekben rendszerint épp a vaskosabb, ízesebb szavakat cserélte fel elvontabb, választékosabb vagy szentimentális lágyságú szavakra. . . ez a részlet: »egy leány se nyissa büszke fűzőjét terád«, egészen átlényegült: »Égi kellemednek más nem nyúl szentségihez«.

A hétköznapiság és egyszerűség Csokonainál gyakran a népiességgel esik egybe. Leginkább a naiv (üde, természetes, közvetlen) hangnemben egyesül a kettő” (Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 111).

Az utolsó versszaknak szóismétlő, ill. ragrímeire, amelyeket Kölcsény változatlanul hagyott, Dóczi külön megjegyzést tett, kiemelve a bennük rejlő gondolatritmust, parallelizmust (l. i. m. 16).

Szerintünk is itt a népdalok iskoláját végigjárt Csokonai a népköltészet parallelizmusát alkalmazta nagy művészettel.

II.

1. Kölcsény és Kazinczy ítéletét már a kortársak szigorú bírálattal illették. Kazinczynak 1805. febr. 19-én a Magyar Kurirban megjelent nekrológja nem érintett stílári kérdéseket, csupán azt jelentette be, hogy a költő műveit ő kívánja sajtó alá rendezni; Csokonai állítólagos „misanthropiá”-jára és „Cynismus”-ára tett megjegyzései azonban nagy ellenkezést keltettek. Ugyanitt, a Magyar Kurirban jelent meg egy névtelen válasz a nekrológra, amely a nyelvújítás erőltetett túlzásait is célba vette, Csokonait avatva eszményül: „Mikor már a’ néki bősüzt (ritka, de jó Magyar szó a’ helyett bele avatkozni) féltudósok, az idétlen szók faragásaival, magunkat is tsak nem zürzavarba hoztak; hogy el ne ondorodjunk tulajdon nyelvünktől, Csokonait kellett szülni a’

Hazának” (MKur. 1805. 25. sz. 388—9). Majd megteszi a cikkíró Csokonait legfőbb mértékül: „Magyar nem beszélt (irt) még olyan magyarosan mint ez az igen eleven képzeletű kedves Poétánk. Ha pedig valaki meg tudta hordozni valaha a’ M[agyar] nyelvet a’ próba helyeken, meg tudta ezt, ki vitte a’ testi világból az értelem világába, a’ hol, lelke mikor a’ leg Felségessebb dolgokkal találkozott szembe, Tolmáttsa (nyelve) mindeniket rangjához illő módon szöllította meg. Az észnek kaptaii[!] (categoriakat) el tudta nevezni. Anyai nyelvének szűk voltáról soha sem panaszkodott.” — Végezetül, Csokonai szavainak stílusának sajátos egyéni varázsára tett jellemző észrevételt: „Én nem tudom mit tsinált a’ munkáiba való szóknak, mindenik azok közül meg van edzve, és bizonyos felölkök hogy nagyon édesen illető erőt hagyott azoknak testamentomba, úgy hogy, ugyan azon szókat találja bár elől valaki másutt, észre veszi egyszerre, hogy az inneplő ruháikat Csokonai fogassaira aggadták.” Lehetetlen észre nem vennünk, hogy egy évtizeddel későbbi bírálata írásakor ez a névtelen válasz is ott lebegett Kölcsey szeme előtt, amikor a nyelvújítást külön szóba hozta, s Csokonaitól éppen szavainak egyéni varázsát, az „újság ingerét” vitatta el.

Kölcsey 1817-ben megjelent bírálatának valóságos kis irodalma támadt: Pálóczi Horvát Ádám Csokonai nevében versben felelt, pontról pontra véve a recenzió magállapításait: a „Provincialismus” kérdésében az „együgyű természet”-re hevatkozott a „ki-módizott”, „S ki tudja meddig állandó *Aesthetic*”-val szemben (l. Csokonai emlékek. Budapest, 1960. 309—10). Lényeges dologra figyelmeztetett: a változó korstílussal szemben a nyelv, a stílus változhatatlan, „abszolút” értékeire, — s voltaképpen Csokonai szeme előtt is ez lebegett, s nekünk is ezt kell szem előtt tartanunk, ha a költő stílusát, stílus-élményét igazán meg akarjuk érteni.

Terjedelmes tanulmányt, önállóan kiadott munkát szentelt Kölcsey bírálatának mindjárt a rá következő évben Némethi Nagy János (A mű teljes címe: Némethi Nagy János értekezése Csokonai V. Mihály életéről, melyet kiadott Dombi Márton Pesten 1817; és Csokonai munkájának kritikai megítéltetésekről Kölcsey [!] Ferentz által, mely a’ Tudományos Gyűjtemény 1817-dik eszt. III-dik kötetjében találhatik. Bétsben nemes Haykul Antal betűivel 1818.) Mint Pálóczi Horváth, ő is pontról pontra vette Kölcsey tételeit, s párhuzamosan tárgyalta Dombynak szintén 1817-ben megjelent Csokonai-életrajzával. Csokonai verseinek némely „foltjait” (igaz, hogy „napfolt”-okról beszél!) ő is elismeri, de tiltakozik az ellen, hogy Kölcsey szinte „az egész Cs.-t [= Csokonait] ízlés nélkül valónak, pöbelhaftnak nevezi, és az ő Poétai Characterét is ezen pöbelhaftban, Hanswurstságban, ízléstelen neveltetésben helyezteti” (l. i. m. 17). Némethi Nagy szerint Csokonai a reális világ tárgyait éppen egy magasabb, költőibb világba emeli, mint ő írja: „elpoétásítja”: „a’ legeggyűgyűbb Tárgyak is az ő kezei közt valami tündéres ideál szépségét, ’s formát öltözvén magokra, olyan egészen másokká, szebbekké lesznek, mint a’ közönséges Jelenetek a’ Theátrumon . . .” (uo.). (Ez az, amit Arany esztétikája így fogalmaz majd meg: „Nem a való hát, annak égi mása / Lesz amitől függ az ének varázsa . . .”) S ha néhol félresiklik tolla, annak — mint már mások is figyelmeztettek rá — legtöbbször a stílust meghatározó tárgy, a téma s a műfaj az oka.

Mint sarkalatos kérdést tárgyalja Némethi Nagy Kölcseynek a „köznép” nyelvére tett észrevételeit; megvallja, hogy ha a köznép nyelvén, szavain annak „csak az alacsony, botránkoztató, ’s aesthesis ellen való kifejezéseit”

értjük, akkor egyetért a bírálattal. Kölcsey recenziójából azonban úgy tetszik, hogy a köznyelv „átaljában rossz, meg kell vetni” (i. h.). Véleménye voltaképpen a köznép nyelvének, a népnyelvnek szinte időtől független apológiája, s érvényes minden olyan irodalomban, ahol az irodalmi nyelv nem arisztokratikus udvari kultúrából született meg a népnyelv fölé települt fagyöngyként: „Hiszen, valamint minden Nemzet, úgy mi is csak nem minden szavainkat 's nyelvünket a' köznéptől tanúltuk, és ha ezt egészen, javát rosszát elveszik tőlünk, azután mivel beszélünk. Erre perse könnyen felelnek az új Criticusok, ezt mondván: Adunk mi néktek más aestheticus nyelvet! . . . A' Természet rendje azt diktálja 's minden Nemzetek példája is ezt bizonyítja, hogy elébb volt beszéllő köznép, azután pedig a' beszédet rendbeszedő, critizáló, tsinosító, Grammaticus, kinek nem a' volt kötelessége, hogy az addig volt köznyelvet egészen semmivé tegye, és helyébe más újat adjon: hanem hogy a' meglévőt rendbeszedje, critizálja, tsinosítsa” (i. h.). Észrevette Kölcsey bírálatában az előítéletet és elfogultságot — mint ő nevezte: a „Sectariusság”-ot is (amely voltaképpen nem is Kölcseyre, hanem Kazinczyra volt jellemző), s megtalálta a kulcsát Csokonai népszerűségének is: „közép utat tartott”, a szélsőségektől óvakodva harmóniára törekedett a nyelv, a stílus dolgában is: „ő kezdte először minden előtte élők közt legjobban, Poésisunkat a' szenyből kivenni aesthesissel, Crisissel írni, és még is olyan közép utat tartani, hogy őtet a' Tudósok sőt a' Külföldiek is betsűlik, a' tudatlanok is megértik” (i. h.). Csokonainak ez az egyre növekvő népszerűsége s az általa okozott írói féltékenységi kétségtelenül belejátszott mind Kazinczy, mind Kölcsey ítéletébe, hiszen látniuk kellett, hogy eszményeik: Dayka s Báróczi minden érényeik ellenére nem tudnak versenyezni Csokonaival, sőt olvasottságuk köre egyre szűkül. Az az „indulatosságbeli gyengeség”, amelyre Némethi Nagy egy példát is idéz Pfeffel meséiből a lefröcskölt fénybogárról, akinek egyetlen vétke, hogy ragyog, sajnos nagyon is találóan hangzik itt.

Kazinczynak a Muzáron 1829-i évfolyamában megjelent, de valójában 1817-i keletű, már említett bírálata (amely voltaképpen Kölcsey emlékeztető recenziójának kel védelmére) szintén Csokonai népszerűségéből indul ki, teljesen tévesen kapcsolva össze állítólagos pongyolaságát nagy népszerűségével: „már iskolájában elérte a' celebritást, 's a tömjén' füste elszédítette. Szerencsétlenségére inkább szerete csudáltatni mint jónak illik” (i. m. IV. k. 59—60). Kazinczy bírálatával együtt megjelent „Házi rostá”-jában Fáy András is Csokonai népszerűségére, „divatosság”-ára hivatkozott, amely ugyan „nem mindég biztos mértéke az Írói-érdemnek”, de azért nincs érdem nélkül a fejlődő irodalmakban (i. h. 82). A meglepő, hogy párhuzamként mindjárt Kazinczyt említi ellenpéldaként, mint az egyetlen olyan író, aki — szerinte — írói érényei ellenére sincs divatban, „minthogy a' Közönség' számos előítéleteivel” kelt haragra.

Csokonainak szóló burkolt elismerésként a következőkben megállapítja, hogy: „Azoknál, kiket a' Közönség (: itt sem értem a' pórságot :) nem ízelhet, legalább is a' Nemzeti Szamat hibázik, 's a Kor Leleke” (i. h.). Kimondatlanul is Csokonai javára billenti a mérleg nyelvét akkor is, mikor kikel az érzelgős szentimentalizmus („örökös kurta nyögdeléseink”) s a vadromantika nyerseségei, túlzásai („iszonyú konzolásokkal tölt csatáink”) ellen, amelyek elriasztják az olvasót (s amelyeknek megvolt nyelvi-stiláris vetületük is a lágy, kispolgári finomkodásban, illetőleg a nemesi retorizmusban). Az ellensúlyozásukra sürgetett „Társalkodási-Darabok” — s velük a

realista társalgási stílus — majd Petőfi s Arany költészetében jelenik meg (vö. i. h. 83—4).

A Muzárium következő kötete csak két évvel Kazinczy halála után, 1833-ban látott napvilágot. Ebben a szerkesztők folytatták a Kazinczy—Kölcsy-bírálatra érkezett válaszok s megjegyzések közlését. Ezek közül egy névtelen megjegyzés utal arra, hogy Kölcsy a maga Csokonai-bírálatában voltaképpen Schiller Bürger-bírálatát követte, nem egészen eredeti módon: „Kölcsy Csokonayt Bürgerhez hasonlította. De nem hasonlíthatjuk e őt viszont, mint recensent, Schillerhez? 'S nem lehet e mondanunk: hogy Kölcsy szinte olly igazságtalan volt Csokonay, mint Schiller Bürger iránt? Ezen kérdést egy új Schlegel fogja eldönthetni” (Muzárium 1833 : 45). Ehhez csak annyit kell hozzátennünk, hogy a fiatal Kölcsy — mert hiszen Csokonai-bíráta elkezdésekor huszonöt éves sem volt — klasszicista s neológus meggyőződése mellett ítéletében erősen befolyásolta az, hogy Schiller kész tételleit igyekezett Csokonaira alkalmazni. Kölcsy — Schillerhez hasonlóan — moralizáló szempontok szerint ítélkezett, s ezen az álláspontján később mintha változtatott volna. 1827-ben a komikumról írt fejtegetésében bírálta Sulzert, amiért minden művészetet elsősorban morális szempontok alapján ítelt meg: „ha a művészt ily szempontból akarod megítélni, nem nyilván következik-e, hogy például a jámbor Rabenernek elsőséget adj a gonosz Aristophanes felett?” (Kölcsy Ferenc összes művei. Budapest, 1960. 1: 602). (Hasonló szempont alapján bírálta fölül Kölcsy és Kazinczy recenzióját később Toldy, mikor megállapította, hogy „a kor két előkelő aestheticusa . . . inkább a finom izlés, mint valamely a művészet lényegére ható tan és irány” nevében ítélkezett, pedig „az izlés nem maga a művészet”, az izlésnél fontosabb a költői lángész, „melly tartalmat teremt, mit az izlés nem teremthet, hanem csak tisztáz” (i. m. XCIII. h.). De módosított Kölcsy Bürgerre, illetőleg Csokonaira vonatkozó korábbi ítéletén is, amikor idézett tanulmányában ezt írta: „Jól jegyezte meg gróf Majláth, hogy a nyersség Csokonaiiban nem fogyatkozás; bizonyosan nem, mert erőt teszen föl . . .” (1: 607). Ugyanitt a korábban példaként vett Schillert is fölülbírálta: „Schillernek kétségkívül nincsen igaza, midőn a nem idealizált természetet a poesis köréből kirekeszti s a költés tartományának határait az ideálon belől vonja meg magának, az általa oly keményen ítélet alá vett Bürgernek példája bizonyítja, mennyi szép fény legyen a meg nem magasított természet pályáján is elöntve. Azt akarom mondani, hogy a poesis nem egyedül a természetnek ideállá tételében áll, hanem a természetet mint természetet is lehet poetikai világitásban láttatni. Ezen világitásnak egyik igen szükséges forrása a poetai nyelvben fekszik . . .” (vö. Schill i. m. 21, l. Nyr. 97: 438—9). A „meg nem magasított természet” nyelvi egyenértékűje a „meg nem magasított”, koturnusz nélküli nyelv és stílus — de ehhez, az „emelkedett” stílushoz, a köznapitól eltérő külön költői nyelvhez Kölcsy mindig ragaszkodott.

2. S miután végigelemeztük a Kölcsy- és Kazinczy-recenzió társadalmi, irodalmi, nyelv- és stílustörténeti háttérét, összetevőit, utaltunk a személyes elfogultságok és indulatok rugóira, még egy dologra kell rámutatnunk, amely a különböző stílusideálok kialakításába, kialakulásába döntő módon bejátszott: az alkotók egyéniségére, vérmérsékletére; mert Buffon ítélete itt is igaz: „Le style c'est l'homme”. Schill írja idézett tanulmányában, hogy a „hohe stille Grösse” túlzott hátrányára volt Schiller fejlődésének: jellemzése halo-

ványabbá lett, „humora pedig úgyszólván soha sem jelentkezik többé” (i. h. 7). A humor vagy a humortalanság pedig lényeges meghatározója egy-egy író stílusának. Schillernek alapjában nem volt sok érzéke a humor iránt, s szinte teljesen hiányzott Kazinczyból és Kölcsyéből. Kazinczy legfőlebb ironizál és hidegen gúnyolódik, hiányzik belőle a humor meleg derűje. Az ilyen írók lesznek az elvont „hűvös szépség”-ek, a „fentebb stíl” hitvallói, míg Csokonai vagy Arany kedélye, humora realista stílusban ölt testet. Anélkül, hogy egyoldalúan akarnánk ezt a karakterológiai ténytet általánosítani, emlékeztetünk a humortalan Boileau, Pope, Dayka, Kis János, Báróczi, Kemény Zsigmond vagy Reviczky stílusára, stíluselményére, szemben a jó kedélyű Csokonai, Fazekas, Szentjóni Szabó, Arany, Mikszáth vagy Móríczy realista stílusára. Mert — túl a meghatározó közösségi tényezőkön — végső soron minden író önnön hajlamaiból — erényeiből vagy gyengéiből — csinál magának esztétikát és stilisztikát.

Tegyük még hozzá az előbbiekhöz azt is, hogy Schlegel, amikor Bürger mellett síkra szállt, mint a romantika előfutárát vette védelmébe Schiller klaszicizmusával szemben.

Csokonai azonban — bár a romantika színei is föltűnnek palettáján, nem a romantikának, hanem — egy korszakot ugorva — Petőfi és Arany népi realizmusának volt előfutára.

Korábban Kazinczy, majd a romantikus Vörösmarty bővületében élő irodalomtörténészünk, Toldy Ferenc nem is szolgáltatott teljes igazságot neki: igaz, hogy amikor 1844–46-ban nagy Csokonai-kiadása megjelent, még Petőfi s Arany teljes győzelme sem történt meg, s így Csokonai stílustörténeti jelentőségét sem ismerhette föl. Annyit azonban megtett, hogy — a teljes Csokonai-életmű ismeretében — meglátta Kazinczy s Kölcsy bírálatának tévedéseit, egyoldalúságát, s vissza is utasította azokat: „jó két tekintély, mint Kazinczy és Kölcsy, s oly rostába hányja ez irodalmi vértanu munkáit, mellyen át, néhány népdalt kivéve, minden egyéb a feledés porába hullajtott... Nem áll, mit Kölcsy költőnknek Földihez volt viszonyáról állít: Csokonai ismerte és becsülte Földit, de vele kevesebbet érintkezett, mint Kazinczyval, és Földinek sem nyelvben, sem fordításban tanítványa nem volt, mint állítatott. Nyelvben nem, mellyel Csokonai önteremtőleg bánt, de épen nem a népit, hanem a magyar sajtóságot tartván szem előtt; s ha a vidékiségből ki nem vergődött, oka nem Földi tana, hanem azon állapot volt, melly a költői, sőt köznyelv [= irodalmi nyelv] kifejlése előtt természetes, nehogy mondjam, szükséges: hiszen még Kazinczy sem birta magát azon időben a vidékiség hatalmától egészen függetlenné tenni” (Toldy i. m. XCIII–XCVI. h.).

Csokonai igazi stílustörténeti jelentőségét csak Petőfi s Arany stílusreformjának — vagy inkább — -forradalmának — diadala után ismerhették föl. Dóczy Lajos idézett tanulmányában — 1871-ben — igyekezett megvonni Kölcsy és Kazinczy bírálatának mérlegét, leszögezve, hogy Csokonai nyelvét nem lehet a népiesre korlátozni, s egyben igyekezett kijelölni stílustörténeti helyét is: „A ki népiesnek mondja nyelvét, az igen kevés munkáját olvasta; legtöbb munkájának mind elméleti, mind képzeleti köre nagyon is távol esik a néptől s kedélyiránya egyáltalán a naivval épen ellenkező, azaz szentimentalis. Hanem nyelvkezelése se nem népies, mint Petőfié, se nem főnlebegő, mint Kazinczyé, hanem naiv — mint Aranyé” (i. m. 43). A „naiv” azonban nehezen megfogható stilisztikai kategória, ezért később a fogalmat így próbálta

megvilágítani: „Abban van a naiv költői nyelv termékenyítő, csodaszzerűen ifjító és örökifjú ereje, hogy a fogalmi és érzelmi világ oly magas rétegeibe viszi be a népies szólás zamatját, hová a nép maga nem hatolt; hogy a bölcsészet igazságait biblia szerűen a gyermekded szó szépségével látja el; hogy a legfőnségesebbre nem a legpompásabb, hanem a legegyszerűbb ruhát illeszti (mert mi illenék össze jobban, mint a főnséges és az egyszerű?); hogy a nyelvet így nemcsak gazdagítja, hanem feszíti. Arany nyelve nem Toldiban legnevezetesebb, hanem balladáiban és filozofikus költeményeiben... Az erő, melyet Csokonai nyelvezetében érzünk, épen, mint Aranyéban nem maga a népiesség, hanem annak lényege, magva: a naivitás. A naiv költészet egyik bája — az, hogy a prózai szó is költészetté válik ajkán, — Csokonaiiban meglepő módon nyilatkozik” (45 — 46). A naiv tehát lényegében azt jelentené esetünkben, hogy Csokonai a népnyelv gyermekien „primitív”: szenzuális, képszerű, plasztikus szemléletmódját, eszközeit alkalmazza a költészet legmagasabb köreiben, témáiban is, azaz nem egy bizonyos társadalmi meghatározottságú stílusréteget követ mint stíluseszmenyt: sem a parasztit, sem a polgárit, sem a retorikus nemesit, hanem az egész osztatlan nemzeti nyelv lebeg szeme előtt (provincializmusaival, archaizmusaival együtt); nem egyetlen társadalmi, műveltségi réteg stílusa érdekli, hanem az egész nyelv „stílusa”, a nemzeti nyelv karaktere. Ez az, amiért nem lehet parodizálni sem Csokonait, sem Aranyt.) Érdemes ezzel kapcsolatban figyelmeztetnünk Horváth János megállapítására: „Nem... ismeri [Csokonai], vagy nem eléggé, a Kazinczy-féle formai fegyelmet, a stílnemek eleve megállapított ideáljait. Az ő természetes gazdagsága nem a Kazinczyként szétkülönített, hanem a gazdag, sokszor tarka, sőt keverék-sokféleség. Értekezésben sem zavartatja magát efféle kifejezésektől, mint »egész dosztig«, vagy »régí apáink jó szussza«” (Csokonai. Budapest, 1936. 24).

Az új század elején egy új stílusforradalom vezére, Ady Endre, Csokonai forrásaihoz fordult vissza, mikor nem „népies”, hanem az egész nemzethez szóló új, európai rangú lírát akart megteremteni. Még az Új versek megjelenése előtt, 1905-ben írta Csokonairól: „A nagyképű írástudók akkoriban javították és rontották a nyelvet. Ő dalolt, s mert lelke rengeteg, gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, dísztette, nőttette szegény magyar nyelvének iromba és szűk kereteit. És vált természetesen a legpompásabb nyelvújítóvá, kinek emléke előtt hálával kell leborulnunk mindannyiunknak, akik gondolatainkat, érzéseinket magyar szavakba öltöztetjük ki.” (Budapesti Napló 1905. szept. 2.). Ez voltaképpen válasz is volt a Kölcsy—Kazinczy-bírálat egyik fő tételére. Néhány év múlva pedig Maday Gyula könyvét (A költői nyelv és Csokonai. Budapest, 1910.) bírálva leszögezte: „Csokonai nélkül bajosan kaptuk volna Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, nem szólván az apróbb többiekéről.” (A költői nyelv és Csokonai. Nyugat. 1910. 1474). (Ugyanitt kissé igazságtalanul támadta Dóczyt és Madayt, amiért „Kazinczy és Kölcsy ellen védik még ma is Csokonait” — holott ez csak azt bizonyítja, hogy még akkor is volt ok hadakozni s fellebbezni a két nagy tekintélyű kritikus ítélete ellen.)

Egy év múltán Horváth János a Holnap s a Nyugat íróinak nagy stílusforradalmát bírálva s elemezve (Forradalom után: Magyar Figyelő 1912. 3. sz. 201 kk.) kitért az új irodalom Csokonai-kultuszára. Hajlandó volt elismerni némi rokonságot Csokonaiék s a Nyugat írói-politikai célkitűzései között („Egy 18. századvégi »kulturembert« látnak benne, kinek az volt a veszte, hogy magyarnak, a »magyar ugar« sivár közönyébe kellett születnie” (i. h. 209),

de stílustörekvéseikben, stílusukban csak látszólagos rokonságot vélt felismerni: „A Csokonai sokfélesége a mindenhez hozzányúló, életrevaló, kísérletező gyermeké, míg a dekadensek mixtum composituma inyceni számítással készült. Ezeknek a naivság tudatos, szándékolt, tehát nem a Csokonaié” (209–10). Adytól azonban nem vitatja el a szoros szemléleti- és stíláriis rokonságot: „Csokonai korában még csak félig-meddig sincs megállapodva az újabb magyar irodalmi nyelv, s ez a készülőfélben levő kifejezési eszköz megfelelő lehetett sok más kortársának, kik tehetségre alatta maradtak. De Csokonai zsenialitásához még igen primitív volt. S innen e nagy költőnk minden alkotásának valami kedves, soha többé nem található mellékize; valami eredeti esetlenség, »ügyes ügyetlenség«, a kifejezés válogatatlanságával meglepő előkelő gondolat, csilingelő, cifra komolyság. A primitív eszközökkel játszva dolgozó zseni ő, szerencsésebb, ügyesebb társa annak a másiknak, kinek háborgó Bánkbáni lelke oly rettenetes erővel emelgeti az ősi magyar nyelv ormótlán sziklatömbjeit. Értem tehát, ha a praerafaelita hajlamu Ady Endre, kinek minden affektáltsága ellenére, naivsága sokkal őszintébb, mintsem barátai hiszik: értem, ha ő szereti, sőt helyel-közzel kölcsönöz is tőle kifejezést . . . Ami azonban őt a kedves, primitív tarkaságba öltözködő nagysághoz vonzza, az ő egyéni tulajdona, mely, még ha utánozzák is hivei, az egész iskolára (a prózairókat is ideértve) nem terjeszthető ki” (i. h. 210).

Horváth kimondatlanul is Dóczi „naiv” kategóriáját használja itt, s ha egészében nem ismeri is el a Nyugat stílusforradalmának genetikus összefüggését Csokonai stílusával, Adyn át mégiscsak elfogadja Csokonait az új magyar költői nyelv előfutárának.

Ady nagy ismerője s rajongója, Földessy Gyula természetszerűleg ismerte föl Csokonai költészetében a modern magyar irodalmi stílus őst. Anélkül, hogy Dóczi említette volna, ő is Csokonaiból vezette le Aranyon át az új magyar költői nyelv megszületését, s jelölte ki, határozta meg stílustörténeti jelentőségét 1934-ben megjelent tanulmányában: „Csokonai az első nagy szintézis a magyar költészetben . . . maga is tudatában volt ennek az ő valódi különhelyének a magyar irodalomtörténetben . . . megtalálta a magyar költészetnek egyedül helyes útját és irányát” (Csokonai és a magyar költészet: Tanulmányok és élmények. Budapest, 1934. 53). S hogy miben áll ez az út és irány, arra így adta meg a feleletet: „Röviden és egyszerűen: a magyar népköltészethez és népi beszédhez való igazodásban, amitől Kazinczyék annyira elrántották a magyar költészetet s amihez a Csokonai-ihlette Petőfi és Arany újra visszatért” (54). Elismeri Kazinczynak s követőinek — különösen Vörösmartynak — a magyar költői nyelv megteremtésében szerzett érdemeit, hiszen „sokszor ösztönösen is előtört lantjokon a diadalmas magyar népi beszéd és vers, azonban mégis csak sok felemássság, nehézkesség, irodalmi megkötöttség, valami tisztán a műköltészet számára kovácsolt költői műnyelvyszerűség van a magyar nyelvben Petőfiig” (uo.). Elemzi Aranynak A magyar népdal az irodalomban s Népiességünk a költészetben című vázlatát, s ennek alapján jut arra a következtetésre, hogy bár Arany csak egy helyen szól röviden Csokonairól, de felfogásuk az „irodalmi-költői beszédéről” alapvetően megegyezik. S Földessynek itt nyilvánvalóan igaza van: kettejük mély rokonsága kiolvasható Aranynak egész költészetéből: debreceni diák korában magába olvasztotta Csokonainak szinte egész költészetét, ahogy Petőfi is — a kortársak följegyzése szerint — könyv nélkül tudta a debreceni költő verseit. Az Őszikék írójának érzékeny, ideges nagyvárosi lírája éppúgy alapja lett a Nyugat nevével

jelzett nagy stílusforradalomnak, ahogy Adyn át Csokonai költészete — s ez többek között azért történhetett így, mivel Arany és Csokonai azonos stílus-eszmény jegyében írta műveit.

3. Egy marad még hátra: a tudományos stílustörténeti kutatások mérlegére vetni a kérdést, noha Horváth János, Földessy Gyula a stílustörténetnek is kiváló szakértői, ha nem is írtak külön ilyen munkát.

Az első magyar stílustörténet, Szabó Zoltán kolozsvári professzor idézett munkája, csak néhány éve született meg. Korszakunkat „A stílusreform és a nyelvújítás kora” cím alatt tárgyalja. Ezen belül két korszakot különböztet meg: a klasszicizmust (1772–1825.) és a romantikát (1825—kb. 1844.). A romantika torkollik bele aztán a század közepén egy új stílusforradalomba: „A korszakot Petőfi és Arany fellépése, az 1840-es évek zárják (János vitéz: 1844, Toldi: 1847.). Petőfi és Arany egészen új és merőben más stílus-eszmények után igazodott. Népiességük egy új stílusforradalmat bontakoztatott ki, olyat, amely ellenhatás volt a Kazinczyéra. Ez az új stílus az 1848-as forradalomba torkolló népiesség hullámával új korszakot nyit” (i. m. 100). Csokonai volta-képpen — fél évszázaddal korábban — ennek a forradalomnak volt előkészítője. Nem is illeszthető be „A klasszicizmus korá”-nak egyik alfejezetébe sem: a felvilágosodás első szakaszának „Stíluskeveredés”-e, a rokokó vagy a barokk éppúgy szűk számára, mint „A szentimentalizmus” (Dayka, Kármán, Kisfaludy Sándor) vagy „A népies stílus”, amelyben végül Fazekassal együtt helyet kapott. Itt érezzük, mily szűk Csokonai nyelve, stílusa számára a sokszor emlegetett rokokó kategóriája, amelyet még Horváth János is alkalmazott rá, némileg ellentétben korábbi megállapításaival: „A Bessenyei-féle reform nem egyenest ízlési szempontból indul ki s nem kizárólag irodalmi szándékú volt. De csakhamar jelentkeztek ízléstörténeti következményei s Csokonai volt az első költői lángelme, ki a különféle kezdeményeket egyéni hajlamai szerint egységes ízlésrendszerbe — a cultura gondolatával oly szervesen összefüggő rokokó-ízlés rendszerébe — foglalta össze. A Bessenyeivel megindult »nemzeti irodalomnak« első igazi nagy költője ő s egyszersmind a mi legvalódibb rokokó költőnk” (Csokonai 71). Fenntartás nélkül a mondatnak csupán első felével érthetünk egyet: a rokokó ízlés csak színezte gazdag stílusát, s elsősorban fordított munkáinak sugallatára került érintkezésbe vele. Persze a „népies” kategória sem kielégítő gazdag stílusárnyalatainak összefogására. Hogy több volt, mint egyszerűen népies író, azt Szabó Zoltán stílustörténete is határozottan kiemeli, rámutatva stílusának páratlan változatosságára, amellyel szinte Kazinczytól, a nyelvújítástól függetlenül is stílusforradalmat hajtott végre: „Csokonai sokoldalú költői gyakorlata felér Kazinczy inkább elvi hatású stílusreformjával. A stílus-eszközöknek bámulatosan változatos készletét alakította ki. Sokszínűségével ellensúlyozta Kazinczy egyoldalúságát. És nagy érdeme az is, hogy sokan követték. Hatott a kezdő Kölcsyire. Vörösmarty stílusbeli szint és zeneiséget tanult el tőle. Petőfi képeiben is találhatni Csokonai-nyomokat. És jóval később Adyék elődjüket tisztelték Csokonaiban” (i. m. 116). Julow Viktor, aki Csokonai stílusának változatosságára, a munkáiban pompázó stíluskeveredésre többször föl hívta a figyelmet, Vargha Balázst idézi, aki szerint „Irodalmi nyelvünk fejlődése . . . sok parasztnak tartott szavát igazolta azóta”. Ehhez Julow azt teszi még hozzá: „És rávilágít arra, hogy Csokonai nyelvővítése széles, egészséges volt, s nagy szerepet játszott a magyar költői nyelv fejlődésében” (A magyar irodalom története 1772-től

1849-ig. Budapest, 1965. 243). Így hatott Aranyon, Petőfin át Adyig s Adyn át — de Adytól függetlenül is — napjainkig Csokonai kimeríthetetlenül gazdag stílusának termékenyítő ereje. Áprily Lajos, aki évente újraolvasta a debreceni költő műveit, vallomásában ezt írta róla: „Emberi és költői sorsa egyformán hatott reám. Élő költőnek érzem-e ma? Annak. A nyelvújítás nem érintette, ezért nyelve kevesebbet avult, mint néhány kortársáé . . . nem archaikusnak, hanem inkább »modernnek« érzem. Kölcsény ilyen szót kifogásolt szigorú bírálatában: gyöngyalak. A kényeskedő nyelvújítás nem értékelte azt, hogy ez a költő a nép nyelvéből is táplálkozott” (Kortárs. 1973. 11. sz. 1712).

4. Sok kortársat, költőutódot megszólaltathatnánk még, hogy lássuk: a legfőbb bíró, az idő hogyan ítélte a „fentebb” s a „köznap” stílus másfél évszázada lefolyt vitájában. Az eredmény ma már aligha vitatható.

Legfőljebb az lehet még kérdéses: minek köszönhette Csokonai stílusának el nem avuló frissességét? Válaszunk csak az lehet: a nyelv egyeteméből, első-sorban az élő köznyelvből merített, amely ma is alapja nyelvérzékünknek, nyelvi ízlésünknek. (Ha nem így volna, most Kölcsény átdolgozásait éreznénk szebbnek.) Nyelvének egyetemes gazdagságából következik, hogy — amint utaltunk rá — jóformán nem parodizálható. Karinthy, amikor a maga zseniális stílusparódiáit írta, Petőfi egyszerűségét, Ady néhol modorosságba hajló balladás hangvételét, Babits finom artisztikumát, Móricz naturalizmusát kitűnő szemmel figyelte meg s kitűnő tollal utánózta, Csokonairól nem írt paródiát, sem ő, sem a későbbi stílusparodisták. Egyszerűen azért nem, mert Csokonai nem parodizálható: nem mintha káprázatos nyelvi gazdagságának nem volna meg rögtön fölismerhető egyéni vonásai, hanem azért, mert nem tolja elének a maga nyelvi egyéniségét, hagyja, hogy — Schiller szavaival — a nyelv maga költsön. S Csokonait olvasva valóban úgy érezzük: „Die Sprache selbst dichtet” — a nyelv maga költ. Benne együtt a köznyelvi egyszerűség, a balladás, s ha kell ódai fenség és komorság, éppúgy, mint a rokokós finomságokra képes artisztikum vagy a vaskos naturalizmus: minden árnyalata, rezdüllete a nyelvnek, amelyet zseniális karmesterként tart uralma alatt. Ha őt parodizálni akarnánk, magát a magyar nyelvet kellene parodizálnunk. Mert Csokonai stílusa maga a magyar nyelv, ez az ezer hangú orgona minden regiszterével, hangtani, szótani, mondattani lehetőségei teljességével: Berzsenyis és Vörösmartys ódái zengésétől, sőt Ady balladás pompájától föl a „vox caelestis” angylaszaváig: a szerelmében csalódott s halálra váró költő törekeny-halk, hattyúi énekéig:

Lilla vesztén sírdogálni
Drága sors nekem
Sírdogálva haldogálni
Szép halál nekem . . .

Az ő nyelve, stílusa — bár erősen kötve a maga korszakának stílárís törekvéseihez s első-sorban élő „köznépi” nyelvéhez — szinte maga az egész időtlen gazdagságú anyanyelv; ezért járulhat hozzá tanulni minden nemzedék, mi is, mind, akik Ady szavával: „érzéseinket, gondolatainkat magyar szavakba öltöztetjük ki.”

Csokonai nyelvének korszakos jelentőségéről lexikális értelemben a kritikai kiadáson alapuló teljes Csokonai-szótár adhat majd képet (a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének tervmunkája), stílárís értelemben pedig egy stílusmonográfia, szintén a biztos idő-

rendű teljes kiadásra alapozva. A költő születésének 200. évfordulóján a kritikai kiadás I. kötetével legalább alapköveit leraktuk e munkáknak, amelyek nem csupán Csokonai sokszólamú egyéni stílusáról vallanak majd megbízhatóan, hanem az egész korszak irodalmi nyelvének zenekari gazdagságáról is.

Szilágyi Ferenc

Csokonai, Földi János és „századunk”

Csokonai Vitéz Mihálynak mestere és jó barátja volt Földi János, aki 1755-ben született Nagyszalontán, hatvankét esztendővel e mezőváros legismertebb Jánosa, Arany János előtt. (Földit, Csokonait és Aranyt is a debreceni kollégium indította el pályáján.)

Földi János a XVIII. század második felének talán legkitűnőbb magyar polihisztora volt: orvos, természettudós, költő, műfordító és nyelvész egy személyben. Arany — tudjuk — huszonkilenc éves korában nyert „25 darab arany” jutalmat Az elveszett alkotmánnyal a Kisfaludy Társaság pályázatán. Több mint fél századdal korábban Földi szintén „huszonéves” író- és tudósként nyerte meg azt a pályázatot, melyet a Hadi és Más Nevezetes Történetek című folyóirat hirdetett meg egy magyar nyelvtankönyvre. Földinek 1790-ben erre a pályázatra írt Magyar nyelvkönyve az első rendszeres magyar grammatika, mely nyelvünket nem a latin nyelv módján veszi vizsgálgórá, hanem „önnön természetében” vizsgálja és írja le.

Földi Jánost korán, negyvenhat évesen vitte sírba a tüdőbaj. Ezt a kitűnő tudóst egész pályáján a nemzeti művelődésnek s a magyar nyelvnek áhítatos szolgálata vezette. Méltán választotta őt tagjává az Erdélyi Nyelv-mívelő Társaság. Hogy Csokonaira nagy hatással volt, azt magától Csokonaitól tudjuk, aki nem titkolta, hogy Kazinczyn kívül Földinek köszönhet legtöbbet.

Az én sírhalmom című versében Földi János azt a kívánságát fejezte ki, hogy ha meghal, akácfát ültessenek a sírjára. Miért éppen akácfát? — kérdezheti a mai olvasó. Mert azt is „tüskék borítják, / Mint az én kínos életemet” — adja meg a magyarázatot maga Földi. Ez a mondat nem tüdőbajára utal első sorban, hanem arra, hogy életének nagy részében hiányoztak számára a nyugodt munka feltételei.

Bár 1791-től haláláig ő volt az egész hajdúkerület egyetlen orvosa, mindvégig egy elviselhetetlenül rossz és szűk lakásban kellett nyomorognia feleségével s három gyermekével. Ilyen körülmények közt — és rengeteg hivatalos munkája mellett — legfőljebb akkor végezhetett irodalmi és tudományos munkát, amikor az év enyhe hónapjaiban szőlőskertjük kunyhójába húzódhatott ki. 1799-ben így ír helyzetéről a hajdúkerületnek: „Író, gondolkozó s dolgozó embernek minden gyermekeivel s cselédjeivel együtt . . . kis dióhajnyi szobába szorulni oly nagy kin és oly nagy hátramaradás feltett dolgaiban, aminémüt ki nem lehet magyarázni. Én minden igyekezetemben az egész telet elvesztém és félesztendőnél tovább semmit sem dolgozhatom. Ha vendégem talál érkezni, annak helyt nem adhatok, az előtt pirulnom s szégyenkezniem kell. Az éléskamra nem léte miatt minden jószágom csupa lom és könyveim, a legdrágább szerzeményem, úgy meg aggodtak, mint ha száz esztendősek volnának.” (Nagy Sándor közli ezt „Földi János házassága” című tanulmányában. Alföld, 1973. 11. sz. 146.)

Csokonai sok tekintetben hasonlónak érezte Földi János sorsát a magáéhoz. Amikor ez a nálánál tizennyolc évvel idősebb jó barátja 1801. április 9-én meghalt, még abban az évben megírta őt sirató szép elégiáját, ezzel a címmel: „Dr. Földi sírhalma felett”. Csokonai ekkor huszonnyolc esztendő. (Három és fél évvel később őt is sírjába dönti a tüdőbaj.) Úgy érzi Csokonai, hogy Hajdúhadház temetőjében a Földi sírhalmán szomorkodó akác (ottani tájszóval: *ákász*) — a *haza* tűskéit és közönyét is jelképezi érte mindenüket áldozó fiaival szemben. Az első versszak költői kérdése és felkiáltása egyaránt jellemzi Földinek és Csokonainak mostoha sorsát saját korukban:

Megkönnyezetlen kell hamuhodni hát
 Ákászod alján, Földi! tenéked is?
 Óh, néked is, kit dúlt hazáért
 Sustorogó tüzed onta egybe!

Persze a „dült haza” akkori sorsa — a XIX. század első évében — ugyanolyan szomorú, mint legjobb fiaié.

„Természet édes gyermeke! s a világ / Tág templomának béavatott fia!” — mondja Földi Jánosról Csokonai. Másfelől megemlíti, hogy Apolló „kettős borostyánt vont vala” barátjának feje körül (hiszen költő és műfordító is volt). De — írja versében — „már Apolló a halálnak / Bűne között hidegen danolgat”. Sőt: „Nem is danolgat! — Lantjai, fűvei / Pindus vidékén dísztelen állanak...”

A költeménynek talán legszebb része a következő két szakasz, melyben Csokonai meleg emberi és baráti szíve szólal meg:

És én, ki hozzád olly lekötött valék,
 Én, a barátod, légyek-e szóttalan?
 Ah! megmeredjen szívem inkább,
 És veled egy por alatt fedezzen

E boldog ákász: mintsem egész hazám
 Közös telében én se legyek meleg.
 Felvészem a lantot s gyepedző
 Sírod előtt keseregve ülök.

Az egész haza „közös telében” itt, „e boldog ákász” alatt porlad egy nagyszerű ember, pedig az ilyen polgárok, barátok, tudósok esze és lelke éltethetné hazánkat:

Te tiszta polgár, víg, egyenes barát,
 Mély tudományú, tiszta eszű valál;
 Hempelyge roppant lélek apró
 Tested erébe, nemes barátom!

Megkapó ellentét s egyben szép példája az emberi nagyságnak, hogy Földi „apró” testének ereiben „roppant lélek” hömpölygött. Mégsem siratja őt — néhány barátján kívül — az ország, a dunai népek hazája:

Mégis becsetlen pusztá bogács fedí
 Hadház homokján szent tetemid helyét,
 Még sincs, ki lantján a Dunához
 Így keseregne: *Kiműla Földi!*

S elpanaszolja Csokonai, hogy őhozzá ugyanilyen mostoha ez az ország: „...énvelem is csak így / Bánik hazám, bár drága vérem / Érte foly, érte fogy, érte hűl meg.” De erősen hiszi, eljön az a kor, melyben megkönnyezik majd a tragikus sorsú magyar Földi Jánosokat és Csokonai Vitéz Mihályokat:

Lesz még az a kor, melybe felettem is
Egy hív magyarnak lantja zokogni fog,
S ezt mondja népünk: *Óh, miért nem
Éltek ez emberi századunkban?!*

A Magyartanítás című módszertani folyóiratban nemrég Makay Gusztáv szerintem helytelenül értelmezte Csokonai versének ezt az utolsó mondatát. Idézem cikkének erre vonatkozó részét: „Jónéhány évvel ezelőtt, amikor Csokonai *Dr. Földi sírhalma felett* című gyönyörű verse még szerepelt a [középiskolai] tantervi anyagban, fültanúi voltunk egy órán annak, hogy a tanár a költemény befejező sóhaját (*Óh, miért nem Éltek ez emberi századunkban?!*) úgy magyarázta, mintha az *emberi* szó a *századunk* jelzője lenne (olyanféle elképzeléssel, mintha a mi »emberi«, a valóságos humanizmust megvalósító korunk lenne az a kor, amelyet Csokonai emleget a versszak első sorában), — nem pedig a mondat *alánya*, — persze a befejező felkiáltást kimondó *néppel* birtokos szerkezeti korrelációban, rövidített jelzett szóként (*emberei* — vagy ha tetszik: »embereink« helyett). A többes számot az indokolja, hogy Csokonai Földin kívül önmagát is belefoglalja a hálátlanul kimúlt nagyemberek sorába” Makay: Csapdák a verselemzésben. Mtan. 1968. 100).

Makay Gusztáv cikkének többi verselemzésével, illetve az általa tárgyalt „csapdák” értelmezésével egyetértek, de azzal szemben, amit a „Dr. Földi sírhalma felett” utolsó mondatáról írt, mindjárt kételyeim támadtak, és a költemény alapos tanulmányozása után az a véleményem alakult ki, hogy ebben az esetben nem neki, hanem a meglátogatott tanár kartársnak volt igaza. Makay egyébként megjegyzi cikkének végén: „... az említett versrészletek értelmezésében természetesen a saját tévedésünk lehetőségét is kockáztattuk. Magunk örülnénk a legjobban, ha értelmezésünk szükség esetén vitára adna alkalmat, és hozzájárulna a problematikus versrészletek értelmének hiteles tisztázásához” (uo. 103).

Makay tehát azt állítja, hogy a költemény utolsó két sora némileg mai nyelven így volna: „S ezt mondja majd népünk: ó, miért nem éltek ezek az emberei századunkban?!”

Első megjegyzésem az, hogy Csokonai — tudomásom szerint — sehol sem nevezi magát és barátait „népünk emberi”-nek, sőt „népünk emberei”-nek sem. Ha pedig itt mégis ezt tenné, akkor nyelvi hibás vagy legalábbis pontatlan volna a mondat szerkesztése. Az *ezt* helyett ugyanis Csokonainak *azt* névmási szóalakot kellett volna használnia: „S *azt* mondja majd népünk: ó, miért nem éltek ezek az emberei századunkban?!” Vagy az *ezt* megtartása esetén az *emberei* helyett *emberek* szóalakot kívánna a mondat: „S ezt mondja majd népünk: ó, miért nem éltek ezek az *emberek* századunkban?!” Csokonai azonban sem így, sem amúgy nem fogalmazta mondatát, hanem úgy, amint a verséből idéztem, márpedig nála nemigen fordulnak elő nyelvi és logikai botlások.

Egyébként magának a költeménynek a s z ö v e g e mindjárt világossá teszi az utolsó mondat helyes értelmét, ha figyelembe vesszük, hogy a vers két

szó szerinti „idézetét” Csokonai a l á h ú z á s s a l emelte ki, s ezeket a jobb szövegkiadásokban dőlt szedés jelzi. Nézzük meg a versnek ezt a két helyét a Magyar Remekírók sorozat néhány hónapja megjelent első kötetében, ahol Csokonai költeményei javított, az eredeti kéziratokkal összehasonlított szöveggel szerepelnek — Vargha Balázs gondozásában (Csokonai Vitéz Mihály minden munkája I. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.). Az első ilyen idézetes mondat: „Még sincs, ki lantján a Dunához / Így keseregne: *Kiműla Földi!*” A másik szó szerinti „idézetét” és dőlt betűs kiemelés a kérdéses utolsó versszakban találjuk: „Lesz még az a kor, melybe felettem is / Egy hív magyarnak lantja zokogni fog, / S ezt mondja népünk: *Óh, miért nem / Éltek ez emberi századunkban?!*”

Amint látjuk, a *népünk* szó az idéző mondatban van, az *emberi* pedig az idézetben, amelyet már nem a költő mond, hanem a jövő századok magyar népe. Ez a szituáció teljesen kizárja az alanyként való („népünknek ezek az *emberei*” vagy „az ő ezen *emberei*”) értelmezést. Tehát Csokonai költeményének utolsó sorában az *emberi* szó nem alany, hanem igenis jelző: a *századunknak* a minőségjelzője, s az *emberi* végén levő *-i* nem többes számra utaló, régies birtokos személyrag, hanem a ma is általánosan ismert és használt melléknévképző. Ma talán így fogalmaznánk a vers utolsó két sorát: „S ezt mondja majd népünk: *Ó, miért nem éltek ebben a mi emberi századunkban?!*”

Az ilyen *emberi* érületű és műveltségű századok várásáról más költeményeiben is szól Csokonai. Például a Konstancinápoly címűben (1794-ben):

Emelkedj fel, lelkem! — előre képzelem,
Mint kiált fel szóval egyet az értelem,
S azonnal a setét kárpitok ropognak;
A szívről az avúlt kérges lepattognak;
Tárházát az áldott emberiség nyitja,
Édes fiainak sebeit gyógyítja;
A szeretet lelke a földet bételi,
S az ember az embert ismét megöleli.

Néhány sorral lejjebb a Konstancinápolyban ezt az *emberi* világot — éppúgy, mint a Földit sirató versében — a jövő századokba helyezi:

Siess, késő század! jövel, óh boldog kor!
Én ugyan lelketlen por leszek már akkor,
De jöttödre vígan zengem énekemet:
Vajha te csak egyszer említnél engemet . . .

Érdemes idéznünk a szintén 1794-ben írott Marosvásárhelyi gondolatokat is:

Mi is emelhet fel egy halandót jobban,
Mint ha az emberség tüzetől fellobban . . .

E költeménynek más helyén így elmélkedik Csokonai az „emberség”-ről:

Csak a tudatlan fő, csak a zablátlan szív,
Ami téged, ember, magad kárára hív,
Ahol a szív feslett, a fő meg agyatlan,
Ott az emberi sors megsirathatatlan.

Megjegyzi versében, hogy Erdélyt és Magyarországot végigszemlélve — 1794-ben! — láthatunk már biztató jeleket: a népek „érzeni kezdik már a napvilágot”. S így szól a költő az olvasóhoz:

Nem kezd-é szívedbe nemes öröm szállni,
Látván, hogy az ember emberré kezd válni?

A Konstancinápolyt és a Marosvásárhelyi gondolatokat, ezt a két mélyen *emberi* versét Csokonai még a magyar jakobinusok mozgalmának elfojtása előtt írta, „Dr. Földi sírhalma felett” című versét pedig Martinovicsék kivégzése után hat évvel, abban az esztendőben, amikor Kazinczy kiszabadult hétévi rabságából.

Végül Csokonainak egy olyan verséből idézek, amelyet 1803-ban írt, két évvel Földi János halála után (és másfél esztendővel saját halála előtt). A tihamnyi ekhóhoz című költeményben arról vall, hogy „ember és polgár”-ként szeretne élni s meghalni.

A Dr. Földi sírhalma felett utolsó sorában az ez *emberi századunkban* jelzős szerkezet nyelviileg a költeménynek előbbi, *egész hazám közös telében* szerkezetével párhuzamos. E két, tartalmában egymással szemben álló, ellentétes szerkezet nyelvi párhuzamossága is amellettszól, hogy az *emberi* szó itt csakis jelző lehet.

Hogy a mi századunk csakugyan *éberibb* század, mint a Csokonaié (meg a Földi Jánosé) volt, arra Adynak Vitéz Mihály ébresztése című verse is bizonyosságunk. Száztíz évvel Csokonainak Földit, saját sorsát és hazáját sirató, hazájának panaszzkodó verse megírása után Ady Endre így felel Csokonai egykori mondatára:

Im, itt a kor már, melyben fölötte is
„Egy hív magyarnak lantja” kacag, zokog,
Itt a tapsos, föltámasztó nap,
Vitéz sírján ébredt vidám okok
Röpítnek ki bennünket a Télből.

Több mint két évtizeddel ezelőtt Bóka László — nagyon találóan — így jellemezte Csokonainak Földi Jánosról emlékező költeményét: „A vers lírai kizengése ez: a költő egy embertelen század méltatlan környezetéből egy embersegesebb századra hivatkozik, s egyben példát ad, hogyan őrzi az igaz hazafi a hagyományt — a jövőndőbe vetett hit erejével” (Bóka: A szép magyar vers. Tankönyvkiadó Vállalat, 1952. 29).

Földi János hajdúhadházi és Csokonai debreceni sírja arra int bennünket, hogy századunkat mindnyájunk igyekezetével valóban *emberi századdá* kell formálnunk.

Pásztor Emil

Gondolatok német anyanyelvűek magyartanításáról

I. Az alább következő gondolatok nagy része a magyar nyelv külföldön, külföldieknek való oktatása közben született. Papírra azzal a szándékkal vetettem őket, hogy egy cikk lehetőségéhez mértén segítségére legyenek mindazoknak, akik a magyar nyelvet valamilyen formában nem magyar anyanyelvűeknek tanítják. Jelen közleményemben a magyar nyelvnek német anyanyelvűek számára való oktatásáról lesz szó. Azokat a tapasztalatokat, amelyekre e tanulmány épül, több éves göttingai lektori ténykedésem során szereztem.

A nyelvtudás jelentősége korunkban vitathatatlanul igen nagy. Szerepe a modern élet szinte minden területén egyre nő. A nyelvtudás iránti fokozódó társadalmi szükséglet növekvő minőségi és mennyiségi igényekkel lép föl a nyelvoktatással szemben, amely viszont legfontosabb alaptudományára, a nyelvészetre ró egyre nagyobb feladatokat. Aki ma nyelvet tanul, minél gyorsabban látni szeretné annak hasznát. Mivel azonban a tanítási időt nem emelhetjük (?), a tanítás eredményességének növelését kell még jobban szorgalmaznunk. S ez bizony korántsem egyszerű, mert az idegen nyelvet tanulók sokféle céllal, más-más adottsággal és felkészültséggel látnak munkájukhoz, s ez a tény több tekintetben is meghatározza a nyelvtanulást, illetőleg a nyelvtanítás eredményességét.

II. A nyelvtanulást kísérő, illetőleg kezdeti stádiumában szinte állandóan jelenlévő kérdés: milyen nehéz a tanulandó idegen nyelv? Mivel a nyelvek megtanulhatóságáról, illetőleg megtanulhatatlanságáról igen sokféle vélemény dívik napjainkban is, célszerűnek látszik röviden erről a kérdésről is szólnunk.

Az, hogy egy nyelv nehéz-e vagy sem, voltaképpen költői kérdés. Mert minden nyelv nehéz is, meg nem is. Nincs objektív kritériumunk, amellyel a nyelveket megtanulhatósági sorrendbe állíthatnánk. Egy azonban bizonyos: minden nyelv megtanulható. Kivételes esetben igen magas szinten is elsajátíthatunk idegen nyelvet, sőt nyelveket, idegen nyelvtudásunk azonban nem éri el anyanyelvi tudásunk mélységét. Vö.: „auch bei klügster Planung und naturgemäßer, also ausschließlich fremdsprachiger Ausbildung wird die zweite Sprache sowohl an Spontaneität als auch an Sicherheit des Besitzes hinter der Muttersprache zurückbleiben” (Julius Wirl: Grundsätzliches zur Problematik des Dolmetschens und des Übersetzens. Wien—Stuttgart, 1958. 71). Megjegyezzük, hogy a kétnyelvűek, akik gyermekkorukban párhuzamosan két nyelvet tanulnak meg, több szempontból is más elbírálás alá esnek (vö. Wirl i. m. 70—1). Embere válogatja, hogy kinek melyik nyelv nehéz. Az idegen

nyelvek nehézségi fokát meghatározó tényezőként sorrendben a következőket említhetjük: 1. A nyelvérzék. Jó nyelvérzékű emberek sokkal könnyebben és gyorsabban tanulják ugyanazt a nyelvet, mint rossz nyelvérzékű társaik. Ennek igazságát — gondoljunk csak iskolai tapasztalatainkra — nem kell bizonygatnunk. Idegen nyelvet tehát mindenki tanulhat, a tanulás eredményességét azonban lényegesen befolyásolja az, hogy a tanulónak milyen fokú adottsága van a nyelvtanuláshoz (mert adottsága minden normális embernek van). — 2. Az anyanyelv. Anyanyelvünkön gondolkodunk. Idegen nyelvet tanultunk is. Nyelvtanuláskor mindig anyanyelvünkől indulunk ki, ahhoz mérjük az idegen nyelvet, ahhoz térünk vissza akarva-akaratlanul is. Vö. két híres amerikai szakember véleményét: Robert Lado: „der Muttersprache beim Erlernen einer Fremdsprache grundlegende Bedeutung (kiemelés tőlem: K. J.) zukommt” (in: Reader zur kontrastiven Linguistik. Hrsg. G. Nickel. Frankfurt, 1972. 15) és W. Robert Lee: „...der Hauptgrund oder sogar der einzige Grund für Schwierigkeiten und Fehler bei der Erlernung einer Fremdsprache die Interferenz ist, die von der Muttersprache des Lernenden ausgeht” (i. m. 158). Ha valaki olyan nyelv tanulásába vág, amely hasonló szerkezetű, mint anyanyelve, könnyebben boldogul, mint ha „vadidegen” nyelvet tanulna. Az idegen nyelv nehézségi foka függ tehát az anyanyelvhez való hasonlóság fokától. Ne feledjük, hasonló szerkezetű nyelvekről van szó! A nagy hasonlóság ugyanis — főként szavak elsajátításakor — zavaró tényező. Juhász János helyes megállapítása szerint „a transzfer nem mindig érvényesül azonos módon, sőt néha éppen az ellenkezője következik be”, illetőleg „erősen kontrasztív módon szembenálló elemeket kb. 30 százalékkal könnyebben tanultak meg, mint éles kontraszt nélküli elemeket” (ÁltNyelvTan. 7: 142). Jól példázza ezt egyik tanítványom következő mondata: *tét és káfét*. A magyar (*teát és kávét*) és a német mondat (*Tee und Kaffee*) nagy hasonlósága eredményezte a fenti hibás mondatot. Vö. ehhez W. R. Lee: „Andererseits ist die Verwirrung dort, wo große Ähnlichkeiten bestehen, fast unausweichlich” (i. m. 160). A mondottak igazát is a tapasztalat bizonyítja. A finnek könnyebben és gyorsabban tanulnak észtil, mint magyarul, mert jóllehet mind az észtil, mind a magyar rokon a finnel, az észtil azonban sokkal közelebb áll a finnhez, mint a magyar. Az oroszok is könnyebben tanulnak lengyelül, mint például spanyolul, s a franciáknak is könnyebb az olasz, mint például az orosz. A sort folytathatnánk. — 3. Milyen típusú nyelvet, nyelveket tanultunk már. Ennek fontosságát mi magyarok saját bőrünkön akkor érezhetjük leginkább, mikor a rokon finn nyelv tanulásához fogunk. Finnül nálunk általában az egyetemen tanul, aki tanul, s ez azt jelenti, hogy előtte legalább két idegen — mégpedig minden valószínűség szerint indoeurópai — nyelvet tanult az, aki a finn nyelv tanulásába vág. Bármennyire különösnek hat is, a hasonló szerkezetű finn nyelv tanulása az elején nehezebb, mint a nem rokon indoeurópai nyelveké. Ez azért van így, mert hozzá vagyunk szokva az indoeurópai nyelvek (az orosz, az angol, a német, a latin, a francia) tanulásához, s belénk vésődött az idegen grammatikai gondolkodás: ez gátolja az anyanyelvünkhöz hasonló szerkezetű finn nyelv tanulását. Ha valamely idegen nyelvet már tanultunk, s főként, ha már jól tudjuk, esetleg beszéljük, az újabb idegen nyelvet nemcsak anyanyelvünkhöz, hanem a tanult idegen nyelvhez is mérjük már. Nem véletlen, hogy göttingai tanítványaim közül azok, akik a finn nyelvet előbb tanulták, mint a magyart, arra esküsznek, hogy a finn könnyebb, akik viszont a magyart

tanulják először, a magyart tartják könnyebbnek. Schlachter göttingai professzor, a magyar és a finn nyelv kitűnő ismerője azon a véleményen van, hogy a magyar nyelv — a német és a magyar sok évszázados kapcsolata és egymásra hatása következtében — jóval közelebb áll a némethez, mint a finn.

— 4. A lélektani viszonyulás, hozzáállás. A pszichológiai tényezőknek nem lebecsülhető szerepük van a tanulásban általában, a nyelvtanulásban különösen. Három mozzanat hangsúlyozandó elsősorban. Az egyik az, milyen a tanuló „összbenyomása”, véleménye a tanulandó nyelvről, az illető nyelvet beszélő népről, annak országáról, kultúrájáról, illetőleg mindenről, ami az illető nyelvvel valamilyen formában is összefügg. A másik az, hogy a tanulandó nyelv az ismertebb nyelvek közé tartozik-e vagy sem. Az ismeretlennel szemben ugyanis általában több fenntartásunk szokott lenni. Végül: az illető idegen nyelv tanulása csak muszájból történik-e, vagy pozitív forrásokból is táplálkozik. A csak muszájból végzett tanulás ugyanis általában kevésbé gyümölcsöző.

1. A magyar nyelv nehezen tanulható nyelv hírében áll. Nem kevesen vannak olyanok is, akik a megtanulhatatlan nyelv iskolapéldájaként emlegetik (már ti. Európában). Az Élet és Irodalom egyik számában (1968. 46. szám) azt olvashatjuk, hogy irodalmunk fordítóinak „A világ legnehezebb nyelvét kellett megtanulniuk” (idézi Ferenczy Géza: in: Anyanyelvi őrző. Szerk. Ferenczy G. Bp., 1971. 74). A legtöbb így vélekedő magyar anyanyelvű. Nyilvánvaló, hogy ez a vélemény hazai földön importcikknek tekintendő (l. Nyr. 96: 41), azt ugyanis csak nem magyar anyanyelvű döntheti el, hogy nyelvünk könnyen vagy nehezen tanulható (anyanyelvűek számára ez a kérdés nem is vetődik föl, legföljebb, ha idegen nyelvet tanulnak). Az „Ábel a rengtegben” című regény angol fordítójának például az a véleménye: „Hiedelem, hogy a magyar nyelv különösen nehéz” (Nyr. 96: 41). A magyar nyelv megtanulhatatlanságának mítosza — tudományos szempontból teljesen téves! — mögött két ellentétes lélektani mozzanat rejtőzik: egyfelől a magyar nyelvhez negatívan viszonyuló s azt népszerűtlenné tenni akaró idegen nyelvű, másfelől a nyelve egyedülvalóságával, társtalan voltával büszkélkedő magyar anyanyelvű magatartása. Az igazság az, hogy a magyar nyelv éppúgy megtanulható, mint bármely másik nyelv. Az is igaz azonban, hogy a magyar nyelvet az európaiak nagy része a szokottnál (ti. valamely másik indoeurópai nyelv tanulásánál) nehezebben tanulja, mert nyelvünk a kevésbé ismert és idegenszerű nyelvek közé tartozik kontinensünkön is: egyrészt viszonylag kevesen beszélik — Magyarországon 10 millió 400 000 (1972), azonkívül szerte a világon mégkörülbelül 4–5 millió, — másrészt az Európában szinte egyeduralkodó indoeurópai nyelvekkel nem rokon.

2. A magyar nyelv tanárának egyik legelső és fontos teendője az, hogy nyelvünket „életközbe” hozza tanítványai számára. Másod-, harmadkézből hallott vélemények, prospektusok és útikönyvek egymást cáfoló „tényközlései”, a csekély nyelvtudásával kísérletező s pórul járt turista anekdotái helyett a való tények józan, tárgyilagos földjére kell vezetnünk hallgatóinkat, tanítványainkat. Ennek szükségességét jól mutatják a következő idézetek: Gragger Róbert 1921-ben azt írta, hogy: „Die Vorstellungen der gebildeten Deutschen von Ungarn sind in den meisten Fällen kaum mehr als eine Summe von Mißverständnissen” (UngJb. 1921: 2). Ez részint — sajnos — ma is áll. Az 1960-ban

kiadott „Ungarische Geisteswelt von der Landnahme bis Babits” (Herausgegeben von Johann Andritsch. Holle Verlag, Baden-Baden) című könyvben például mongol eredetűnek vagyunk feltüntetve: „Als einziges Mongolenvolk stellen die Magyaren sich unter das Kreuz” (13). Az 1969-ben 7. (!) kiadását megért „Ungarische Küche” című könyvecske (Heyne Bücher, München) előszavában meg már azt olvashatjuk, hogy a magyarok, ez a bátor és harcias nép, a szkítáktól származik: „Dieses tapfere und kriegsgewaltige Volk stammt vom skytischen Volke ab” (6). A szerzőt nem menti az sem, hogy Anonymusra támaszkodott. E. Crankshaw „Maria Theresa. A Biography” című könyvében (New York, 1970.) az áll, hogy a Fertő tó Európa legnagyobb tava, s hogy az Eszterházyak a Fertő tó melletti kastélyból szemlélhették a végtelen magyar pusztát („the infinite horizon of the Hungarian puszta”: 132). A sort folytatnánk. Hugo Hartung, az NSZK-ban nagy sikerrel bemutatott, Magyarországon játszódó, „Ich denke oft an Piroshka” (= Gyakran gondolok Piroshkára) című film forgatókönyvének írója így foglalja össze a Magyarországról járatos mai „ismereteket” („die gängigen Klischees”): „Csárdás, Puszta, Paprika, Gulyás, Barackpálinka, Primas, Kálmán, Juliska, Ich denke oft an Piroshka” (Merian. Heft 8/XXIII. Ungarn. 3). Ebben persze nem kevés túlzás, illetőleg leegyszerűsítés van, de az igazság is sok benne. S hogy ez így van, annak legalábbis részint mi magunk vagyunk az okai. Ami nyelvünket illeti: régi mulasztásunk, hogy nem adtunk ki valamely világnyelven megfelelő színvonalú tudományos ismeretterjesztő munkát. A finnül tanuló németeknek a kezébe lehet adni például B. Collinder könyvecskéjét (Finnisch als Kultursprache. Schriften aus dem Finnland-Institut in Köln. Nr. 4. Hamburg-Volksdorf, 1965.) vagy U. Groenke áttekintését (Grundzüge der Struktur des Finnischen. Idézett sorozat Nr. 9. Hamburg, 1972). Mit tehet a magyar nyelv tanára? Pedig Simonyi már 1907-ben ezt írta: „Leider ist man diesem Interesse von ungarischer Seite (kiemelés tőlem: K. J.) nicht mit genügenden Hilfsmitteln entgegengekommen. Es genügen weder die praktischen, noch die theoretischen Hilfsmittel” (Die ungarische Sprache. Strassburg, 1907. VII). Ugyanezen a véleményen voltak mások is, például Zsirai Miklós (MNy. 1945: 95). A sor azonban ma is folytatódik; l. Benkő Loránd: „Nyelvünk egészéről alapos idegen nyelvű összefoglaló tájékoztatót kell adnunk a külföld számára, mert az ebbéli ténykedés terén nyelvünk és nyelvtudományunk presztizsét veszélyeztetve nagyon elmaradtunk” (NytudÉrt. 65. sz. 65).

A magyar nyelv tanárának azonban nemcsak nyelvi felvilágosítást kell végeznie. Voltaképpen univerzális ismeretterjesztésről van szó, amely a dolog természetéből következőleg elsősorban a kultúra bemutatását jelenti. Nyelvet nem lehet az illető nyelvet beszélő nép kultúrája nélkül tanítani ma már (vö. ehhez az 1970-es lektori konferencia vonatkozó előadásait: in: Magyar-tanítás külföldön. Az 1970. augusztus 28-i lektori értekezlet anyagából. Kézirat gyanánt. Budapest, 1970. 2: 4–65). Külföldön tanító tanárok személyes példamutatásuk jelentőségének is tudatában kell lenniük.

3. A legelső órák halaszthatatlan feladata az is, hogy meggyőzzük tanítványainkat a magyar nyelv megtanulhatóságáról. Egészen pontosan: hogy előítéleteiktől megszabadítsuk őket (l. Ferenczy Géza: in: Anyanyelvi örjárat. Bp., 1971. 75; Kiss Jenő: in: Nyelvtudományi Dolgozatok 6. sz. Bp., 1971. 232–9). Szó sincs arról, hogy a másik végletbe esve illúziókat keltünk bennük (tudatosan vállalt pedagógiai fogásként is téves és káros hatású

lenne ez). A nehézségeket nem elhallgatva rá kell mutatnunk azokra a tényezőkre, amelyek a magyar nyelv tanulását megkönnyítik. A következőket emelném ki tapasztalataim alapján: 1. A helyesírás. A magyar helyesírási rendszer fonetikai jellegénél fogva biztosítja, hogy a tőszavakat kiejtésüknek megfelelően írjuk. Az „egy hang — egy betű” elve megnyugtató könnyebbség minden tanulónak (egy szépséghibája azonban van: a *j* hangot két betűvel: *j*-vel és *ly*-nal jelöljük). Ez azt jelenti, hogy a magyarul tanuló külföldieknek általában nem jelent különösebb nehézséget beszélt vagy hallott szavakat leírt szavakkal, leírt szavakat pedig beszélt vagy hallott szavakkal azonosítani. Beszéd és írás viszonylagos harmóniában van tehát. Ennek nyelvtanuláskor jelentkező előnyét például az angol és a francia helyesírással való összehasonlítással tudatosíthatjuk. E nyelvek történeti helyesírása sok többletmunkát jelent az ezeket a nyelveket tanulók számára, mivel igen gyakran külön meg kell tanulni a szó beszélt és írott változatát. Gondoljunk csak ilyen szavakra: angol *enough* (kiejtve: *inaf*), francia *eau* (kiejtve: *ó*). — 2. A kiejtés. Általános érvényű szabály a magyarban, hogy a magánhangzókat is mindig, mindegyik szótagban világosan artikuláljuk. Ez lehet több esetben, például németek számára furcsa, tagadhatatlan azonban, hogy mint szabály világos, könnyen megérthető s némi gyakorlattal el is sajátítható. Az ugyanazon jelentésű német *puffen* és a magyar *puffan* igék kiejtésének az összehasonlításával jól megvilágítható az említett szabály. — 3. A kivétel nélküli szabályok mindig jó ajánlólevél a tanulandó nyelv számára. A már említett világos magánhangzó-artikuláción kívül ide tartozik egyebek között a magyar *hangsúlyozás* is. A hangsúly mindig az első szótagon van. Miként a magánhangzók minden helyzetben történő világos kiejtése, akként az első szótagi hangsúlyozás is idegen például a nyelvünket tanulni kezdő német anyanyelvűek számára, mivel a németben nem így van. De — és nyelvtanulási szempontból ez döntő — ennek a szabálynak az alkalmazása nem jelent különösebb nehézséget, sőt. Ezzel összefüggésben érdemes rámutatnunk arra, hogy azoknak a nyelveknek a hangsúlyozását jóval nehezebb megtanulni, amelyekben a hangsúly nem egy meghatározott szótagon van, s különösen akkor, ha — miként a németben és az oroszban — jelölve sincs. Vö. például német *leben* 'élni', de: *lebendig* 'élő', *Musik* 'zene', de: *Musiker* 'zenész', *Chronik* 'krónika', de: *Chronist* 'krónikás', *Politik* 'politika', de: *Politiker* 'politikus', *Kritik* 'kritika', de: *Kritiker* 'kritikus', *Katholik* 'katolikus' (fn.), de: *katholisch* 'katolikus' (mn.), *überziehen* 'fölvesz', de: *überziehen* 'eláraszt, ellep', *übersetzen* 'átvisz, átszállít', de: *übersetzen* 'fordít' stb. — 4. A grammatikai nem hiánya, bár indoeurópai anyanyelvűek számára különösnek hat, a nyelvtanulás folyamán nem jelent semmi nehézséget. Ellenkezőleg. Itt is hivatkozhatunk „ellenpéldákra”. A német nyelv például ebből a szempontból különösen nehéz: a *der*, *die*, *das* átka kíméletlenül üldözi azt — s nem is csak az elején —, akinek a német nem anyanyelve. Külön meg kell tanulni ugyanis a főnevekhez a névelőt, ami akárhogy vesszük is, tehertétel a tanuló számára, s ez a magyarban nincs. Szokás bizonyos szabályokra hivatkozni a németben, ezek azonban — sajnos — nem mindig érvényesek. S a logikával is gyakran kudarcot vall az ember, hiszen például a *kés*, *kanál*, *villa* egy fogalomkörbe tartozó triumvirátusa a németben háromféle nemű: *das Messer*, *der Löffel*, *die Gabel*. S az sem jelent mindig garanciát, ha a névelő „kiválasztásakor” esetleg egy másik indoeurópai nyelv megfelelő szavának a nyelvtani nemét vesszük alapul. Gondoljunk csak arra, hogy a *hold* 'égitest' a franciában nőnemű (*la lune*),

a németben hímmű (*der Mond*). Határozott névelőink (*a, az*) helyes használata is igen könnyen elsajátítható: magánhangzóval kezdődő szavak előtt *az*, mássalhangzóval kezdődők előtt *a* áll. — 5. Kivétel nélküli szabály az is a magyarban, hogy a számnévek után egyes szám áll. Tapasztalatom szerint német anyanyelvűek ehhez nehezen szoknak hozzá, mivel a németben 2-től fölfelé többes szám áll. Alapjában véve azonban mégiscsak „jó” szabály ez. Ha ugyanis többes szám vagy valamilyen egyes vagy többes számú eset állna a magyarban, miként a németben, az oroszban, az angolban, a latinban és a finnben például, akkor a megfelelő többes számú alakkal vagy éppen valamilyen esetraggal kellene operálni a nyelvünket tanuló diáknak, ami jóval bonyolultabb lenne az egyszerű, a számnév és a főnévi vagy melléknévi tőszó egymás mellé állítását föltételező, számnév + nominatívuszi alak szerkezetnél. — 6. A magyar szókincs elsajátítása, főként az elején, sok nehézséggel jár idegenek számára. Nyelvünk nehezen tanulhatóságának egyik fő okát ebben szokás látni. Az éremnek van azonban egy másik oldala is, amelyet eddig nem hangsúlyoztunk eléggé. Agglutináló jellegéből következőleg a magyar szókincs morfológiailag világosan tagolható, elemezhető. Ki kell emelnünk a tőszavak, a szókincs bázisa nagy részének a magyarban való egyalakúságát, változatlanságát. Rámutathatunk arra, hogy például a német nyelv e tekintetben problematikusabb nyelvtanulási szempontból; vö. például a következő szavakat: *fahren* 'utazni': *fährt* 'utazik': *fuhr* 'utazott': (*ist*) *gefahren* 'elutazott'; *singen* 'énekelni': *sang* 'énekel': (*hat*) *gesungen* 'énekel'; *tun* 'tenni': *Tat* 'tett'; *Vater* 'apa': *Väter* 'apák'; *Kuh* 'tehén': *Kühe* 'tehenek'; *Koch* 'szakács': *Köchin* 'szakácsnő'; stb. A magyar nyelv változó tövű tőszavainak számottevő hányada kivétel nélkül szabályokba foglalható, ezért viszonylag könnyen elsajátítható; például: *-a* és *-e* végű névszókink szóvégi magánhangzói egy mássalhangzóból álló, illetőleg mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt megnyúlnak: *anya* : *anyát*, *labda* : *labdák*, *mese* : *mesél*, *kepe* : *kepében*, *epe* : *epém* stb. Ami a toldalékolást illeti: tisztázni kell a *tő-*, *jel-* és a *rag-* morféma természetét, funkcióját, kapcsolódási sorrendjüket, be kell mutatni a produktív és gyakori képzőket (vö. Károly Sándor: NyK. 67: 273), az összetett szavak fő típusait, hogy a végződések rengetegében eligazodhassanak tanítványaink. Tapasztalatból tudom, hogy a fontosabb szóalkotási típusok ismeretében a hallgatók élvezettel dúskálnak a nagyszámú képzési, összetételei lehetőség között. Tanulságos feladat például bizonyos gyakori előfordulású tőszavak származékait, illetőleg a velük alkotott összetételeket (*ad*, *egy*, *fej*, *ír*, *magyar* stb.) — előbb emlékezetből, majd az ÉrtSz. alapján — összeállíttatni. A szóképzés szabályainak az ismeretében nemegyszer képeztek a tanulók grammatikailag helyes és lehetséges, de nem létező származékokat (érdekes megfigyelésekre juthatunk nyelvtanításkor többek között a szóképzés valószínűségére vonatkozólag is!). Ha tanítványaink tudják, hogy az ún. szintaktikai képzőkkel (*-ás*, *-hat*, *-va*, *-ó*, *-t(t)*, *-ni*) korlátlan mennyiségben alkothatnak új szavakat, kifejezési lehetőségeik megnőnek, s a mindig „kéznél levő” képzőket a beszédhelyettől függően bármikor igénybe vehetik. A *jó volt kirándulni* mondat mellett mondhatják már, hogy a *kirándulás jó volt*, vagy az *úgy jött be*, hogy *nevetett* mondat helyett a *nevetve jött be* szerkezetet. A szókincs elsajátítását könnyítő tényező, hogy a magyar nyelvben nagyszámú nemzetközi szó és német jövevényszó van. Német anyanyelvűek magyartanulását a német és a magyar nyelv közti számos konvergencia (egyezés) is elősegíti.

4. A nyelvek közt levő egyező, illetőleg hasonló elemek, jelenségek igen nagy mértékben segítők lehetnek a nyelvtanulásnak. Az egybevető (kontrasztív) nyelvi kutatások ugyan adósak még a nyelvoktatást szolgálható összefoglaló munkákkal, azt azonban az eddigi kutatások is egyértelműen bizonyítják, hogy e vizsgálatoktól sokat remélhet a nyelvoktatás.

Szinkrón szempontból közömbös, hogy két vagy több nyelv között levő egyező és különböző jelenségek hogyan jöttek létre. A nyelvtanítás éppúgy hasznosítja a nyelvrokonság tényéből következő, miként a párhuzamos különfejlődés vagy éppen a véletlen szülte egyezéseket. Azt mindenki tudja, hogy a német és a magyar nyelv nem rokon. Azt azonban már nem, hogy milyen sok egyezés van a két nyelv között szerkezeti különbözőségük ellenére is. Nem véletlen, hogy E. Lewy híres tipológiai munkájában (*Der Bau der europäischen Sprachen* 78, 89) egy típusba sorolja a két nyelvet. A következőkben azokról az egyezésekről lesz szó — a teljesség igénye nélkül —, amelyeket német anyanyelvűek magyartanításakor tapasztalatom szerint sikerrel felhasználhatunk.

A legszámosabb és legkézzelfoghatóbb egyezések a szókinszben lelhetők föl.

a) A magyarban nagy számú *n e m z e t k ö z i* szó van, olyan szavak tehát, amelyek több európai világnyelvben is — hasonló alakban és jelentésben — élnek (l. Kiss Lajos: *MNy.* 62: 188). Ezeknek a szavaknak a megtanulása általában minden külföldi számára könnyű, a német anyanyelvűeknek megvan azonban az az előnyük is, hogy mivel e szavak zöme hozzánk német közvetítéssel jutott, a megfelelő német és magyar szavak vagy azonosak, vagy nagyon hasonlóak. Gondoljunk csak a következő, magyar–német sorrendben közölt szavakra: *atlasz* : *Atlas*, *atom* : *Atom*, *autó* : *Auto*, *bank* : *Bank*, *busz* : *Bus*, *csokoládé* : *Schokolade*, *lexikon* : *Lexikon*, *miniszter* : *Minister*, *rádió* : *Radio*, *sport* : *Sport*, *stadion* : *Stadion* stb. (garmadával találhatunk példákat a TESz.-ban).

b) A magyarban sok a *n é m e t j ö v e v é n y s z ó*. Német anyanyelvűek szókinszünk eme részlegét könnyen elsajátíthatják, hiszen a megtanulandó magyar szók anyanyelvi szavakat idéznek föl bennük. 1972-ben jelent meg a nyelvünk német jövevényszavait tárgyaló összefoglaló munka (Gudrun Kobilarov-Götze: *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd. 7. Hamburg, 1972. 571 S.*), amelyben a szerző — az Értelmező Szótárt használván forrásul — összesen 1116 német jövevényszót elemez. Ha leszámítjuk a már elavult, valamint a táj- és szaknyelvi szavakat, akkor is mintegy 850–900 marad, s ez a szám nagyon tekintélyes. Tapasztalatból tudom, hogy a német hallgatók örömmel fedezik fel anyanyelvük szavait a magyarban.

c) A *n é m e t n y e l v m a g y a r j ö v e v é n y s z a v a i n a k* a bemutatása inkább érdekes kuriózum, mint aszókinsztanulást elősegítő tényező, mivel kevés magyar jövevényszó járatos a németben. Wahrig *Deutsches Wörterbuch*-jának a szóanyaga alapján magam 31, nyelvünkéből a német irodalmi nyelvbe került szót találtam, mégpedig a következőket: *Dolman* < *dolmány*, *Dolmetsch* < *tolmács*, *Filler* < *fillér*, *Forint* < *forint*, *Gespan* < *ispán*, *Gulasch* < *gulyás*, *Heiduck* < *hajdú*, *Husar* < *huszár*, *Kalpak* < *kalpag*, *Kandare* < *kantár*, *Karbatsche* < *korbács*, *Kutsche* < *kocsi*, *Magyar(e)* < *magyar*, *Palatschinke* < ? *palacsinta* (valószínűleg szlovák közvetítéssel), *Pallasch* < *pallos*, *Pandur* < *pandúr*, *Paprika* < *paprika*, *Pengö* < *pengő*, *Pörkel(t)*, *Pörköl(t)* <

pörkölt, *Primas* < *primás*, *Puβta* < *pusztá*, *Säbel* < ? *szablya*, *Schabracke* < *R. csábrák*, *Sekler* < *székely*, *Tokaier* < *tokaji*, *Tolpatsch* < *talpas*, *Tschako* < *csákó*, *Tschardasch* < *csárdás*, *Tschibuk* < *csibuk*, *Tschikosch* < *csikós*, *Tschismen* < *csizma* (I. Jenő Kiss: *Die ungarischen Lehnwörter der deutschen Schriftsprache*. In: *Festschrift für Wolfgang Schlachter* zum 65. Geburtstag. Hrsg. von J. Kiss und H. G. Udally. Göttingen, 1973. 49–56). Megjegyzendő azonban, hogy a felsorolt szavak nem mindegyike használatos és ismert az egész német nyelvterületen.

d) Számottevőnek mondható könnyítést jelemt német anyanyelvű magyartanulóknak az a tény, hogy a magyarban sok német mintára alkotott tükörszó van; vö. „Tükörszavaink legnagyobb része... német nyelvi minták után igazodott” (Benkő: *MNyTört.* 306). Ízelítőül ezekből is néhányat: *álláspont* : *Standpunkt*, *belátás* : *Einsicht*, *kiértékel* : *auswerten*, *kimondottan* : *ausgesprochen*, *kinéz* : *aussehen*, *kivéve* : *ausgenommen*, *kizárólag* : *ausschließlich*, *szolgálatkész* : *dienstfertig*, *tetszhalál* : *Scheintod*, *vámmentes* : *zollfrei*, *vérszegény* : *blutarm*, *vizesés* : *Wasserfall* stb. Wolfgang Schlachter szerint német anyanyelvűek az esetek többségében „eltalálják” a helyes magyar szót, ha a német összetételeket s bizonyos kifejezéseket egyszerűen szóról szóra lefordítják. Schlachter megfigyelését tanítványaim tapasztalata is igazolja.

d) I g e k ö t ő s i g é i n k egy része teljes egyezést mutat a megfelelő német szavakkal. A be- igekötős magyar igék egy részének a németben *ein-* igekötős igék felelnek meg; vö. *beépít* : *einbauen*, *beágyaz* : *einbetten*, *beképzél* : *einbilden*, *beköt* : *einbinden*, *bepillant* : *einblicken*, *beszappanoz* : *einseifen*, *betör* : *einbrechen* stb. Meg- igekötős igéink egy bizonyos része *ver-* igekötős német igékkel egyezik meg; például: *megfélemlít* : *verängstigen*, *megfilmesít* : *verfilmen*, *meghiúsít* : *vereiteln*, *megjavít* : *verbessern*, *megváltoztat* : *verändern* stb. A *ver-* igekötős német igék egy másik, sajátos jelentésű csoportjának a magyarban *el-* igekötős igék felelnek meg: *verdrehen* : *elfordít*, *verderben* : *elront*, *verwüsten* : *elpusztít*, *verdecken* : *elfed*, *verpassen* : *elmulaszt*, *verfehlen* : *elhibáz*, *verfrühen* : *elhamarkodik*, *verwürfeln* : *elkockáz* stb.

e) A frazeológiai egységek (szólások, közmondások) is sok esetben szó szerint megegyeznek a németben és a magyarban. Vö. például a következőket: *kézpénznek vesz valamit* : *etwas für bare Münze nehmen*, *fübe harap* : *ins Gras beißen*, *lelkére kötni valakinek valamit* : *jemandem etwas auf die Seele binden*, *valakinek az orrára kötni valamit* : *jemandem etwas auf die Nase binden*, *mint derült égből villámcsapás* : *wie ein Blitz aus heiterem Himmel*, *vért izzad* : *Blut schwitzen*, *ég a talaj a lába alatt* : *der Boden brennt ihm (ihr) unter den Füßen*, *gyökeret ver* : *Wurzel schlagen* stb. (vö. Simonyi: *Német és magyar szólások*. Bp., 1896; Biró Izabella–Schlandt Henrik: *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye*. Bp., 1937; D. Schulz–H. Griesbach: *1000 idiomatische Redensarten Deutsch. Mit Erläuterungen und Beispielen*. Berlin, 1969⁶).

III. M i n e h é z a magyar nyelv tanulásakor német anyanyelvűek számára? Sok minden — természetesen. A következőkben megkíséreltem, — a teljesség igénye nélkül — a magyar grammatika azon pontjait számba venni, amelyek tapasztalatom szerint általánosan, tehát minden német anyanyelvű számára nehézséget jelentenek. Összeállításomban göttingai magyartanítási tapasztalataimra, hallgatóim e témáról írott dolgozataira, valamint a velük, illetőleg magyarul tanult német személyekkel folytatott eszmecsé-

réimre támaszkodtam. (Mint fontosabb adatközlőket hadd említsem meg a következőket: Lydia és Wolfgang Schlachter, Christoph Gläser, Hans Günter Udally, Hans-Hermann Bartens, Ruth Futaky, Doris Müller, Wolfgang Schlicht, Wolfgang Kruse, Wolfgang Wille-Baumkauff, Axel Boas, Peter Bluhm, Kirsti Höhn, Jürgen Udolph, Rüdiger Heyn.)

1. A kiejtés. — A magyar *a* hang helyes kiejtése jelenti talán a legtöbb problémát német anyanyelvűeknek. Jóllehet példákkal szemléltethetjük e hang kiejtését (a *deutsch, neun, neutral, Häuser, neu* stb. szavakban ejtünk ilyen hangrészletet), mivel a németben nincs labialis *a* fonéma, magyarázatunk egy ideig hatástalan. Zavarólag hat továbbá, hogy a német fül számára a magyar *a* és az *o* túlságosan közel áll egymáshoz, annyira, hogy sok esetben nem tudják megkülönböztetni őket. (Egyik tanítványom szerint: „Das kurze *o* wird zu offen gesprochen, so daß *a* und *o* praktisch nicht mehr unterschieden werden”). — A mássalhangzók köréből a szóvégi mássalhangzók kiejtésével vannak elsősorban nehézségek. Első helyen a szóvégi zöngés hosszú mássalhangzók említendői: *jobb, nagjobb, hadd, függ* stb. A németben ugyanis — a kiejtésben — szóvégi helyzetben nem fordul elő hosszú mássalhangzó, másrészt a szóvégi rövid zöngés zárhangok (*b, d, g*) is zöngétlenülnek a kiejtésben: *König* (= kőnich), *Honig* (= hónich) stb. Ezért nehéz az elején a szóvégi rövid zöngés mássalhangzók kiejtése is (*virág, föld, veréb* stb.). Többeknek — bár nem mindenkinek — sok problémát jelent a *ty, gy, ny* kiejtése. Lauri Hakulinen szerint az *inkább éhen halok, hogysem kegyelemkenyeret egyem* mondat kiejtése finneknek „szinte nyelvészeti sportteljesítmény számba megy” (MNYj. 12: 26). Az utolsó három szót németek is gyakran ejtik nem magyarosan (mivel e fonémák nincsenek meg a németben). A *magyar* szó kiejtésén általában jól lemérhető, hogy a magyarul tanuló németek meddig jutottak el a helyes kiejtés elsajátításában: mint a rövid, labialis *a* (kétszer egymás után!), mind a *gy* kiejtése (az *r*-é is némileg) nehéz próbatétel kezdők, sőt haladottabbak számára is.

2. A z a l a k t a n. — Alaktani tekintetben igen nagy eltérések vannak a flektáló jellegű német és az agglutináló jellegű magyar nyelv között. Ezen különbségek számos nyelvtanulási probléma forrásai. A legföltűnőbb s német anyanyelvűeknek sok fejtörést okozó morfológiai sajátossága nyelvünknek a *t o l d a l é k o k*, tehát a képzők, jelek és a ragok *n a g y s z á m a*. Néhány ide kívánczoló idézet: „Ha felsoroljuk a latin *hortus* paradigmájának tagjait, mindössze csak tízet számolhatunk össze. Ezzel szemben a magyar *kert* paradigmájának félezernél több alakja van, s ezek az alakok nemcsak elméletileg lehetséges morféma-kapcsolatok, hanem gyakorlatilag élők és előfordulók”, továbbá: „A z a l a p v e t ő k ü l ö n b s é g e t, a z a l a k o k s z á m á n a k f e l t ű n ő e l t é r é s é t a j e l e k o k o z z á k. A j e l a z a s á j á t o s k a t e g ó r i a, a m e l y a m a g y a r n é v r a g o z á s t s z i n t e p á r a t l a n u l g a z d a g g á t e s z i” (Antal László: NytudÉrt. 29. sz. 46—7); „Da die Zahl der Kasus im Ungarischen nach der neuen Grammatik der ungarischen Akademie 28 beträgt, kommt man zu dem erstaunlichen Ergebnis, daß das ungarische Nomen insgesamt 1176 Formen haben kann” (Décsy: UAJb. 1964. 312); „A tömörítő kifejezőkészség egyik csúcsteljesítményének tekintheti a finn ember a birtokos személyragok és személyjelek ilyen halmozását”: *anyámékéi* (Hakulinen: MNYj. 12: 28). Bonyolítja a kérdést, hogy a toldalékok között sok hasonló alakú, de más

funkciójú (*házam : látom, kezetek : építetek* stb.). Nyelvünk világos morfológiai tagoltságát példák tucatjain szemléltethetjük, az éremnek azonban itt is két oldala van: a *fiatái, fiainkéinak, feleségeiknek, megvesztegethetetlenségeitekről* (horribile visu!) és hasonló szavakat is néha magyar diákokat megszégyenítő pontossággal elemzik hallgatóink. de — és itt kezdődik a baj — a soktoldalékú szó jelentését nem vagy csak nehezen „találják ki”. Joggal mondhatja bárki, az idézett — s hasonló — szavak ritkán fordulnak elő. Való igaz. Igaz azonban az is, hogy a szótő + képző (+ képző) + jel + rag szerkezetű szavak, mint például *válogatásokban, egyetemistáknak, beszélgethethénk* igenis gyakori előfordulásúak. Látván tanítványaim „küzdelmét” a magyar toldalékokkal, nem csodálkozhatok, hogy egyikük némi túlzással így „jellemezte” őket: „Riesenverwirrung” (óriási zavarodás). Menjünk azonban sorjában. Az alanyi és tárgyas személyragok nem egészen azonosak jelen és múlt időben (*látok, látsz, lát — látom, látod, látja; láttam, láttál, látott — láttam, láttad, látta*); az alanyi ragozás egyes szám 2. személyében két személyrag is van: az *-sz* és az *-l* (*látsz, halálszol*); a tárgyas ragozás egyes szám első személyében is két személyrag van: *-m* és *-lak/-lek*: *látom, szeretlek*; két lehetőségünk van a felszólító mód, alanyi ragozás, egyes szám 2. személy kifejezésére is: raggal (*-l*) vagy rag nélkül (*adj : adjál*). Ez azért különös kissé, mert a kijelentő módban, alanyi ragozásban az egyes szám 3. személy ragtalan, ezzel szemben a felszólító mód tárgyas ragozásában is az egyes szám 2. személy áll ragtalanul (*ad—add*). Nem kellemes meglepetés az sem a magyartanulóknak, hogy az alanyi és tárgyas ragozás ragokkal világosan kifejezett különbsége feltételese módban, többes szám 1. és 2. személyben eltűnik: az *adnánk, adnátok (valamit, ezt a könyvet)* ugyanis alanyi s tárgyas egyaránt. Továbbá: az ikes igék alanyi ragozásban, egyes szám első személyben tárgyas személyragokat kapnak (*játszom*), nem alanyosat (*játszok*). Megjegyzendő azonban, hogy ezt a szabályt a nyelv egyre inkább áthágja, magyartanításkor erre föltétlenül fel kell hívni tanítványaink figyelmét. De menjünk tovább: bizonyos igék kijelentő módú, tárgyas ragozású alakjai megegyeznek a felszólító módú, tárgyas ragozású alakokkal: *játsszuk* 1. *mi most ezt a játékot játszunk*, 2. *mi most ezt a játékot játsszuk!* — *játsszák* 1. *ugyanazt játsszák ők is?* 2. *játsszák ők is ugyanazt!* Az ikes igék kijelentő módban, alanyi ragozás egyes szám 3. személyben és tárgyas ragozás, többes szám 3. személyben megegyező végződésűek: *ő húst eszik* és *ők a húst eszik*. Két többesjel van a magyarban: a *k* (*hajó : hajók*) és az *i* (*hajói*). Az igei birtokos személyjelek részint azonosak, részint hasonlóak: *házam : adom, házad : adod, házunk : adunk, házatok : adtok*. Külön fejezetben lehetne szólni az előhangzók problémáiról: *ház-ak*, de *asztal-ok, keves-ek, út-ök, ad-ok, csinos-ak, nagy-ok*. Az *e l ő h a n g z ó k* nem kevés hiba okozói. Nincs minden kételyre „gyógyírt” adó általános érvényű szabályunk arra sem, mikor *-a/-e, -uk/-ük*, illetőleg *-ja/-je, -jük/-jük* a birtokos személyjel: *kalap-ja, kert-je, kalap-juk, kert-jük*, de: *kenyer-e, term-e, madar-a, kenyér-ük, term-ük, madar-uk* stb.

A különböző *t ő t í p u s o k* elsajátítása és helyes használata úgyszintén a nehezebb feladatok közé tartozik: *úr*, de: *urat*, *kéz : kezet*, *bokor : bokrok*, *három : hárman*, *kehely : kelyhet*, *fa : fát*, *lassú : lassan*, *erő : ereje*, *mű : művek*, *ló : lovak*, *falu : falvak*, illetőleg *zörög : zörgök*, *lő : lövök*, *lőttem*, *tenni : tesz, tett, tevő*, *fekszik : feküdt, fekvő*, *van : volt, vagy, való*, *megy : menni, mész, mehet, jön : jössz, jött* stb.

Gyakori hibák forrása az *o r s z á g -* és *h e l y n e v e k* is. Azt még meg lehet tanulni, hogy *Magyarország* az egyetlen kivétel Európában, mivel

-- eltérően a többi európai országnévtől — *Magyarország-on*, *Magyarország-ra*, *Magyarország-ról* a helyhatározó ragos alakjai, nem pedig mint a többiek, mint például *Németország-ban*, *Németország-ba*, *Németország-ból*, *Angliá-ban*, *Angliá-ba*, *Angliá-ból* stb. Azt azonban kellő szabályok hiányában szinte lehetetlen megtanulni, hogy *Budapest-en*, de *Debrecen-ben*, *Sopron-ban*, de *Csorná-n*, *Pécs-ett*, *Pécs-en*, de *Veszprém-ben*, *Miskolc-ról*, de *Győr-ből*, *Szeged-ről*, de *Esztergom-ból*, *Pozsony-ba*, de *Kolozsvár-ról* stb. Még szerencse, hogy a külföldi helyneveket egységesen a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* ragokkal látjuk el: *Bécsbe*, *Berlinben*, *Rómából*, *Göttingában* ~ *Göttingenben*, *Helsinki-be* stb. A Bánhidi—Jókay—Szabó-féle tankönyvben (*Lehrbuch der ungarischen Sprache*) olvasható szabály szerint a *-j*, *-m*, *-n*, *-ny* és *-i*-re végződő helynevekhez a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* ragok járulnak, más esetekben a *-ra/-re*, *-n*, *-ról/-ről* (110). E szabály alól azonban vannak kivételek, másrészt — és elsősorban — a magyartanulóknak sokkal fontosabb hasonló szabályokat kell fejben tartani, mint például: 1. *-s*, *-sz* és *-z* végű igék után az alanyi ragozás egyes szám 2. személyű ragja nem *-sz*, hanem *l* (*halász-ol*, nem **halász-osz*, de *énekel-sz*); 2. *-j*, *-ly*, *-l*, *-n*, *-ny*, *-r*, *-s*, *-sz*, *-z*-re végződő főnevekhez és névmásokhoz a *t* tárgyrag előhangzó nélkül járul (*utas-t*, de: *hid-at*); 3. *-s*, *-sz*, *-z* végű igékhez járulva a tárgyas személyragok *-j*- eleme s a felszólító mód *j* jele (*-ja*, *-juk*, *-játok*, *-ják*) teljesen hasonló a szóvégi mássalhangzóhoz (*olvassa*, *olvassuk*, *olvassátok*, *olvassák*); 4. igék szóvégi *-d*, *-t*, *-l*, *-n*-je igei személyragok és a felszólító mód *-j* elemével összeolvad, s a kiejtésben ennek megfelelően *-ggy-*, *-tty-*, *-jj-* és *-nny-*et ejtünk (*aggya*, *láttya*, *tanújjuk*, *köszönnyük*); 5. *-h*, *-j*, *-ly*, *-ny*, *-gy*, *-ty*, *-c*, *-cs*, *-s*, *-sz*, *-z*, *-zs*-re végződő főnevekhez a 3. személyű birtokos személyjel mindig *j* nélkül járul (*ágya*, *matraca*, *kalásza*); 6. *-l*, *-r*, *-n*, *-j*-re végződő igék után a múlt idő jele *-t*, nem *-tt*; stb. (e szabályokat lásd: Bánhidi—Jókay—Szabó: *Lehrbuch der ungarischen Sprache* 71, 83, 95, 129, 219, 265).

Megemlítendő magas hangrendű szavaink azon — számbelileg nem jelentős, de gyakran előforduló — csoportja, amelyhez mély hangrendű toldalékok járulnak: *híd*, *hív*, *ír*, *iszik*, *sír*, *vív* stb.: *híd-ak*, *hív-lak*, *ír-ok* stb.

3. Mondattan. — Ahogy halad az ember nyelvtanuláskor a nyelv magasabb egységei felé, úgy szaporodnak — számban és súlyban egyaránt — problémái. A magasabb egységekben ugyanis mindig bennfoglaltatnak a kisebb egységeket (fonéma [hang] → morféma [szó] → mondat) is, problémáikkal együtt természetesen. A mondat a legmagasabb rendű nyelvi egység, benne csúcsosodnak ki a nyelvben rejlő közlési lehetőségek — egyúttal azonban a legnehezebben elsajátítható nyelvi szabályok tömege is. Lássuk, a magyar szintaxis mely pontjai nehezek német anyanyelvűeknek (a közlés sorrendje nem jelenti a nehézségi fok szerinti sorrendet).

Az alanyi és tárgyas ige ragozás használata a legnehezebb feladatok egyike nemcsak német anyanyelvűeknek, hanem minden nem magyar számára is. Jókai anekdotája (hol?) jut eszembe. Egy magyar földesúr szlovák alattvalójával beszélget. „Tud magyarul?” kérdezi tőle. „Tudom” — hangzik a válasz. Mire a magyar: „Látok!” Bármilyen igét használunk is beszédünkben, a két ragozástípus valamelyikének a szükségzerű választásával a mondat tárgyának meglétéről, illetőleg megléte esetén annak határozottságáról-határozatlanságáról nyilatkozunk. Ahhoz, hogy helyesen válasszunk, tudnunk kell, mikor határozott s mikor határozatlan a mondat tárgya. Nyelvtanulási szem-

pontból természetesen elég, ha csak az egyik szabályait ismerjük: minden más esetben ugyanis a másik érvényes. De a tárgy határozottsága, határozatlansága olyan sok szabályhoz van kötve, hogy azoknak a megtanulása s főként a beszédben való gyors és helyes használata igen sok gyakorlást föltételez. Ne feledjük el, milyen bonyolult agytornára kényszerül a kezdő magyartanuló: mérlegelnie kell, hogy a tárgy, amit mondani akar, vajon melyik szabálynak felel meg, s csak ezután dönthet, hogy tárgyas vagy alanyi ragozást használjon-e, s ha ez megtörtént, válogatnia kell a nemegyszer hasonló igei személyragok között. Természetesen itt is gyakorlat teszi a mestert, s ebben a szabályok mégiscsak igen nagy segítséget jelentenek. Az esetek többségében ugyanis néhány főszabállyal eligazodhatunk. Például: határozott a tárgy, ha 1. tulajdonnév, 2. határozott névelős névszó, 3. birtokos személyjeles vagy birtokjeles szó, 4. olyan főnévi igenév, amelynek saját határozott tárgya van és 5. mellékmondatlallal van kifejezve (l. MMNyR. 1: 278—81; Décsy: UAJb. 1964. 313—4). Két tényező azonban bonyolítja a helyzetet. Az egyik az, hogy ha a határozott tárgy 2. személyű, akkor — mindhárom módban és időben — egyes szám 1. személyű alany esetén külön személyragot (*-lak/-lek*) használunk: **szeretem téged* helyett azt mondjuk: *szeretlek téged*. A másik: a névmások a maguk alszabályaival végleg szertefoszlatják a magyartanuló gyors elsajátítást sugalló reményeit (*látom őt, látok mindent, látlak téged, látsz engem. látod őt, lát engemet, látja őt* stb. A vonatkozó szabályokra vö. Décsy: UAJb. 1964. 313—314; MMNyR. 1: 279—81; stb.).

A névszó állítmány az első nagy mondatnyi probléma, amelylyel a magyartanulók találkozhatnak. Mivel a németben a magyar névszói állítmánynak megfelelő esetekben mindig kiteszik a létigét, a létige nélküli, csak egyes és többes szám 3. személyben előforduló névszói állítmány (*ő tanár, ők kedvesek*, de: *én tanár vagyok, te soproni vagy*) teljesen idegen német anyanyelvűeknek. Valljuk be őszintén, a szabály itt sem egyszerű, s elsajátítása nem kevés időbe kerül. Jellemző, hogy magyarul jól beszélő tanítványaim beszédében is elő-előfordul egy-egy hibás, tudniillik létigével ellátott névszói állítmány.

A *habeo*-szerkezet (*nekem van valamim*) mind „logikájában”, mind nyelvi megformáltságában gyökeresen eltér német megfelelőjétől (*ich habe etwas = én bírok valamit*). A problémát csak fokozza, hogy a részes-határozó más, fontos szerkezetekben is gyakori (*nekem kell, lehet, muszáj, illik, szabad, tanácsos valamit csinálni — nekem kell pénz, nekünk Mohács kell*), s hogy a birtokos személyjeles szavak elsősorban a birtokviszonyra jellemzőek (*a háznak az ablaka*). A leggyakoribb hiba itt a birtokos személyjel elhagyása (**nekem van autó*).

A genitívus hiánya föltűnő jellemzője ragozási rendszerünknek. A birtokviszonyt körülírással fejezzük ki (német *Peters Haus*, magy. *Péter-nek a háza*): datívusszal és birtokos személyjellel tehát. A genitívus specifikus alaki kitevő nélkül marad, s ennek következtében a datívuszt és a birtokos személyjelezést juttatja a magyartanulók eszébe, s csak a mondatösszefüggés alapján jönnek rá, hogy birtokviszonyról van szó. Igen gyakran elhagyjuk azonban a *-nak/-nek* végződést s csak azt mondjuk: *Péter háza*. Az e típusú birtokviszony felismerése a magyartanulás első szakaszában korántsem zökkenőmentes.

Nehezen szoknak hozzá német anyanyelvűek ahhoz, hogy *s z á m n e v e k*, valamint a *sok, néhány, minden, összes után egyes szám* következik (*sok ház és nem *sok házak*, ahogy a németben: *viele Häuser*).

A szuprasegmentális elemek közül a k é r d ő h a n g s ú l y elsajátítása, elsajátíttatása számos nehézséggel jár. Van ugyan több szabályunk is, mikor s hol kell hangsúlyoznunk kérdésekben, kérdő mondatokban, ezek azonban elég számosak. A leggyakoribb szabályok jó kiindulópontul szolgálhatnak, például: ha kérdőszó van a mondatban, akkor a kérdőszó hangsúlyos, kiemelt, s a mondat általában ereszkedő hanglejtésű (*Mit csinálsz ma délután? Ki van itt? Mikor lesz nagy eső?*). Ha nincs kérdőszó a mondatban, a hangsúly nagyon gyakran az utolsó előtti szótagon van, addig emelkedő, utána zuhanó hanglejtésű a mondat (*Eljössz ma délután? Itt van a könyved? Szeretnek magyar könyveket olvasni?*). Ha a kérdő mondat két szótagból áll, az első szótag alacsonyan, a második magasán van (*Látod? Olvas? Itt van? Igen?*). Ha csak egy szótagból, akkor a szó magánhangzóját megnyújtjuk, és az eleje ennek a magánhangzónak alacsonyan van, a vége magasán (*ő? Finn? Te? Jó?*). Eltérnek ezektől a szabályoktól a következő típusú kérdő mondatok: *Ez Buda? Ez a tábla?*

vagy emfatikus mondatok, például: *Meg vagytok bolondulva? Elment az eszetek?*

Összetett mondatokban több hanglejtéstípus is

előfordulhat; 1. a következőket: *Megmondaná, lehet-e, s ha igen, hogyan kijutni az állomásra? Hogy ez a legújabb típus, nem tudom megmondani, de tudja mit, miért ne kérdezhetnénk meg valaki mást, no, mit szól hozzá?* Nyelvtankönyveink a kérdő mondatok hanglejtésével általában keveset foglalkoznak. Dicséret illeti mégis Lavotha világos és rövid magyarázatát (l. Lavotha—Tervonen: *Unkarin oppikirja. Tietolipas 27. Helsinki, 1961. 62–64; Ödön och Csilla Lavotha: Lärobok i ungerska. Lund, 1973. 89–91; uő.: Ungersk grammatik. Lund, 1973. 34).*

A k e t t ő s t a g a d á s elsajátítása sem könnyű. Meg kell ugyanis tanulni, hogy ha a mondatban a *senki, semmi* (és ragos alakjaik, *sehova, sehol, sehonnán* előfordul (l. Bánhidi—Jókay—Szabó: *Lehrbuch der ungarischen Sprache 111*), az állítmányt akkor is tagadni kell: *senkit nem látok* vagy *senkit sem látok*, nem **senkit látok*, ahogy a németben: *ich sehe niemanden*.

A z i g e k ö t ő s i g é k helyes használata is sok nehézséget jelent. Bár igeekötős igeink nem kis hányadának szó szerinti megfelelői vannak a németben, számos azonban eltérő funkciójú, jelentésű. A *bead, kiad, felmegy, lejön*-féle, konkrét jelentésű igékkel természetesen nincs hiba. Az elvont jelentésűekkel annál több. Úgy vélem, az elvont jelentésfunkciójú igeekötők és az igeképzők (főként gyakorítók) használatában a magyarul jól beszélő németek is bizonytalanok maradnak többé-kevésbé mindig. (Ez az a pont többek között, ahol az anyanyelvűséggel a legnagyobb nyelvtelenség és szorgalom sem versezhet!) Ilyen példákra gondolok: *vagyok : megvagyok, olvas : elolvas, mond : megmond, magyaráz : megmagyaráz*.

A német nyelvtől eltérő v o n z a t o k is itt említendőek meg. Ezek helyes használata sok gyakorlást föltételez. Vö. például a következőket: *örülök valaminek : ich freue mich darüber* vagy *darauf* (tkp. „arról” és „arra”), *találkoztam vele : ich treffe ihn, ich begegne ihm* (tkp. „öt”, „neki”), *sokba kerül : es kostet viel* (tkp. „sokat”), *hülyének nevezte : er nannte ihn einen Idioten* (tkp. „hülyét”), *biztos vagyok benne : ich bin dessen sicher* (tkp. „annak a biztosa vagyok”), *hozzá vagyok szokva : ich bin daran gewöhnt* (tkp. „arra”), *leszokom a dohányzásról : ich werde mir das Rauchen abgewöhnen* (tkp. „leszoktatom

nekem a dohányzást”), *feleségül vesz, férjhez megy* : *er heiratet sie* és *sie heiratet ihn* (tkp. „házasodja őt”) stb.

Sok problémát okoz az is, mikor válik el az *igekötő* s mikor nem. Idézzük emlékezetünkbe — a kérdés nehézségének szemléltetésére — a következő főmondati eseteket:

Nem válik el	Elválik
<i>elmegyek</i> <i>nem (akarok, tudok) elmenni</i> <i>(most, holnap, autóval) (lehet, kell) elmenni</i> <i>(most, autóval, én) elmegyek</i> <i>elmenjek?</i> <i>elmenj!!</i> <i>nem fogok elmenni</i> <i>(most, autóval, én) fogok elmenni</i>	<i>nem megyek el</i> <i>el (akarok, tudok) menni</i> <i>(most, autóval) el (lehet, kell) menni</i> <i>(most, autóval, én) megyek el</i> <i>menjek el?</i> <i>menj el!</i> <i>el fogok menni, el nem fogok menni</i> <i>(most, autóval, én) el fogok menni</i> <i>soha nem (sem) megyek el</i> <i>el soha nem (sem) megyek</i> <i>(ki, mikor, miért, hogyan) megy el?</i>

Hogyan foglalhatók ezek az esetek világos, rövid szabályokba? Csak a következő fontosabbakat említjük: elválik az *igekötő* 1. tagadó mondatokban (a jövő idejű és infinitívuszos igéjű mondatok kivételével), 2. kérdőszót tartalmazó kérdő mondatokban és 3. a *fog* segédigével kifejezett jövő idejű állító mondatokban. Nem válik el az *igekötő* jövő idejű, infinitívuszos igéjű tagadó mondatokban. E szabályok mellékmondatokban is érvényesek: 1. *azt kérdezem, mikor (miért, hogyan) jöttél el; azt kérdezem, miért (mikor) nem jöttél el; azt kérdezem, el fog-e utazni*. 2. *Azt tudom, hogy el lehet menni. Nehogy* kötőszós mellékmondatban nem válik el az *igekötő*: *azért szoltam, nehogy kimenjen*; de: *azért szoltam, hogy ki ne menjen*. A többi esetben mindkét megoldás lehetséges általában, köztük azonban jelentésbeli különbségek vannak. Ha az *igekötő* kiemelt, hangsúlyozott, akkor általában nem válik el. Ha példának okáért az *igekötő* felszólító módban nem válik el, igen szigorú parancsot fejez ki.

A *kell* segítségével, illetőleg igével különböző tartalmakat fejezünk ki, amelyek német anyanyelvűek számára idegenek. A *nekem olvasni kell, olvasnom kell* és a *nekem nyugalom kell, nekem barátok kellenek* a németben más-más szerkezettel van kifejezve: *ich muß lesen* és *ich brauche Ruhe, Freunde* (tkp. *én kellek olvasni* és *én szükségem van nyugalomra, barátokra*). Itt tehát a *kell* ige nagyobb jelentésköre a zavaró tényező. A *szükségem van valamire (nyugalomra, barátokra)* szerkezetet ennek kiküszöbölése miatt használják gyakrabban a szokásosnál a német anyanyelvűek.

A felszólító módnak a mellékmondatokban való használatát a magyar grammatika talán „legsötétebb” pontja német anyanyelvűek számára. Mégpedig azért, mert a felszólító módot a mellékmondatokban nemi a tulajdonképpen, tehát főmondati imperatívuszhasználati szabályok szerint alkalmazzuk. Mint ismeretes, főmondatokban a felszólító móddal a beszélő akaratát (imperatívusz), kívánságát (optatívusz) vagy beleegyezését (koncesszívusz) fejezzük ki. A felszólító mód a magyarban a főmondatokban is tágabb funkciójú tehát, mint a németben; vö. *mit vegyek?* : *was soll ich kaufen* (tkp. *mit kell vennem?*), *ott essem el én a harc mezején* . . . : *möge ich auf dem Schlachtfeld fallen* . . . (tkp. „bárcsak”), *hadd mutassalak be a társaságnak* : *laß mich*

dich der Gesellschaft vorstellen. Mellékmondatokban ezzel szemben az imperatívusz leggyakrabban vagy a főmondati állítmány függvénye, „vonzata”, vagy célhatározó kifejezője. Mindkét eset teljesen idegen a német nyelvtől, elsajátítása éppen ezért igen nehéz. Lássuk a példákat!

1. a) Ha a főmondati állítmány akarást fejez ki, illetőleg ha akarási momentumot is tartalmaz, akkor a mellékmondat (alanyi, tárgyi, határozói) állítmánya imperatívuszban áll. A leggyakrabban előforduló, ilyen jelentésű igék: *akar, csábít, elvár, elküld, enged, felszólít, hagy, kell, kér, kényszerít, kíván, kötelez, követel, megbíz, meghatalmaz, megtilt, óhaj, parancsol, rábír, rábeszél, tanácsol, vágyik, vigyáz* stb.

1. <i>akarom,</i>	1. <i>ich will, daß er hier ist</i> (tkp. van)
2. <i>akartam,</i>	2. <i>ich wollte, daß er hier wäre</i> (tkp. volna)
3. <i>akarndám,</i> <i>hogy itt legyen</i>	3. <i>ich möchte, daß er hier ist</i> (tkp. van)
4. <i>akartam volna,</i>	4. <i>ich hätte es gern gesehen, daß er hier gewesen wäre</i> (tkp. lett volna)
5. <i>akarjam.</i>	5. <i>ich sollte wünschen, daß er hier wäre</i> (tkp. volna) (megjegyzés: ez a mondat a németben lehetséges, de szokatlan, nem használatos)

b) Ide sorolandók az *a parancs (kérés, óhaj), hogy menjünk* típusú mondatok is, mivel ezek a fenti (A/1.) mondatokká transzformálhatók (*megparancsolták, hogy menjünk*). A fentebbi mondat németül így hangzik: *es wird gewünscht, daß wir gehen* (tkp. megyünk).

2. a) A célhatározói mellékmondatok állítmánya mindig imperatívuszban áll.

<i>ezért</i>	<i>jövök,</i>	A németben a mellék-
<i>azért</i>	<i>jöttem,</i>	mondat mindegyik eset-
<i>avégett</i>	<i>jönnék,</i> <i>hogy megnézzem</i>	ben: <i>um mir die Univer-</i>
<i>avégre</i>	<i>jöttem volna, az egyetemet</i>	<i>sität anzusehen.</i>
<i>abból a célból</i>		

b) Ide sorolhatók a *gyenge volt, hogy menjen* típusú mondatok is. Ezek így egészíthetők ki: *gyenge volt ahhoz, hogy menjen*, németül: *er war zu schwach, um zu gehen.* (A kérdésre l. Batori S. István: *Über die uneigentlichen Verwendungen der Imperativformen im Ungarischen.* UAJb. 1970. 33–45; W. Schlachter *Modi in den finnisch-ugrischen Sprachen* című előadássorozatának a magyarra vonatkozó részét. Göttingen, 1973 nyári szemeszter).

A magyar s z ó r e n d a maga szabadosságával, kötöttségével úgyszintén nem kevés fejtörés és hiba forrása. Jól tudjuk, hogy a magyarban a legjobban hangsúlyozott, kiemelt mondatrész(ek) kerül(nek) a mondat elejére. A további sorrend is annyiban kötött, hogy a kiemelt mondatrész(ek) után az állítmánynak kell következnie. Kérdőszók után is az állítmány áll (*Mit csinálsz itt? Ma ti itt mit csináltok?*). A tankönyv szerint „Die Stellung der übrigen Wörter im Satze ist ungebunden, frei, so daß fast alle denkbaren Varianten möglich sind” (Bánhidi—Jókay—Szabó: *Lehrbuch der ungarischen Sprache* 73). Ez így igaz, csak hogy a kivételek viszonylag gyakoriak és nehezen foglalthatók szabályba. Ami a magyar sorrend megtanulását leginkább megnehezíti, az azonban vitathatatlanul az igekötők elválása, illetőleg el nem válása.

Kiss Jenő

Társasjáték nyelvtanórán

Tanítványaimmal sikerrel játszottam az alább leírt játékot, mely volta-képpen a barkochbának nyelvtani változata. Különösen alkalmas a nyolcadikban, az év végi összefoglalások idején, amikor növendékeink a nyelvi rendszer legfontosabb jellemzőinek birtokában vannak már. Középiskolában bizonyára még tágabbak a játék lehetőségei.

A mi játékunkban általában a tanár a kérdező, a gyerekeknek elég felismerni és alkalmazni a formulákat (de nincs kizárva egy tehetséges gyerek kérdező sem). A játék előnye: felidézi szinte teljes nyelvi ismereteiket, szabad alkalmazást igényel, a különböző nyelvi jelenségek tudatosítására és élőnyelvi környezetben való elkülönítésre alkalmas.

A játék lényege tehát: egy k ö z i s m e r t verssorra gondolunk, ügyelve arra, hogy a verssor mondattanilag kerek legyen. A kérdező természetesen nem tudja, mire gondoltunk. Kérdezősködéssel kell kitalálni, miről is van szó, kérdései azonban csak nyelvtani kategóriákra vonatkozhatnak. (Legfeljebb a szavak jelentésénél tehetünk engedményt, esetleg bevonhatjuk a stilisztikai kérdéseket is.)

Nézzünk egy példát! Az illusztráció kedvéért sűríték, a *nem*-mel válaszolt kérdéseket jóformán elhagyom, az igazi játék hevében bizonyára ebből a kérdésfajtaból jóval több van. Ez azonban sem a játék izgalmának, sem a nyelvtani gondolkozás aktivitásának nem árt.

A gondolt verssor: „Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent;” (Radnóti Miklós)

Kérdező: A verssor egy mondat?

Válasz: Igen

K.: Összetett mondat?

V.: Igen

K.: Alárendelő összetett mondat?

V.: Igen

K.: Alanyi összetétel?

V.: Nem

K.: Tárgyas összetétel?

V.: Igen

K.: A mondatrendben a főmondat helyezkedik el elől?

V.: Igen

K.: A főmondat 3 szónál kevesebb szóból áll?

V.: Igen

K.: 2 szó?

V.: Igen

K.: Ebből a 2 szóból az egyik fejezi ki az állítmányt?

V.: Igen

K.: Igei állítmány?

V.: Igen

K.: Az ige cselekvést fejez ki?

V.: Igen

K.: Tárgyas ragozású?

V.: Igen

K.: Egyes szám első személyű alak?

- V.: Igen
K.: A másik szó a főmondatban mondatrész értékű?
V.: Nem
K.: Módosító szó?
V.: Igen
K.: Tagadást fejez ki?
V.: Igen
K.: Ez az első szó a verssorban?
V.: Igen
K.: Az ige képzett alak?
V.: Igen
K.: Igéből képzett?
V.: Igen
K.: *-hat, -het* a képző?
V.: Igen
K.: Ebből már tudom, Radnóti Miklós „Nem tudhatom” című versére gondoltatok.

(Persze ugyanígy a mellékmondatra is lehet kérdezni, de a bemutató példát nem akartam bonyolítani.)

A kérdésre mindig a soron következő tanuló válaszol, az osztály (a játszó közösség) ellenőrzi; ha kell, helyesbíti az esetleges helytelen választ.

Trencsényi László

Szövegszó, szóalak, lexéma

A magyar nyelv gyakorisági szótárának (GySz.) előmunkálatai során kiderült, nehézség van e három fogalom körül. Ezért az alábbiakban tüzetesebben szemügyre kívánom venni őket.

Bevezetődül a következőket. E rövid közlemény talán az első között lesz a GySz. ihlette írások közül, de nyilván nem az utolsó (arról meg egyelőre ne is szóljunk, mennyi nyelvészeti dolgozat fogja megjelenése után felhasználni a GySz. szerteágazó adatait, eredményeit). Egy-egy olyan jelentős tudományos vállalkozás, mint a GySz., természetesen örvendetes és hasznos a maga megvalósult formájában; ám legalább annyira hasznosak már az előmunkálatok is, melyek során egyes, eddig elhanyagolt fogalmakat kell tisztázni, újakat bevezetni, vita során bizonyos kérdéseket felvetni stb. Nagy hajónak nagy a sodra: a nagy téma felszínre vet számos kisebbet; ezek közül némelyek kihasználása nélkülözhetetlen is a nagy téma útjának biztosítása céljából. Megjegyzem végül, hogy ezzel az egész kérdéskörrel, ott még a GySz.-től függetlenül, saját kutatási céloimnak megfelelően, egy megjelenés előtt álló nagyobb munkámban is foglalkozom, ennek egyes részleteit ott elméletileg jobban megalapozom (A magyar főnév paradigmatis rendszere, I. fejezet).

1. Szövegszó. „Kezdetben vala az ún. *mondatpótló* és a *mondat*” — ezzel a híres megállapítással nyitja Klemm Antal jeles monográfiáját (Magyar történeti mondattan. Első fele. Budapest, 1928. — 1). Jól emlékszem, hogy ez a mondat már középiskolás diák koromban, amikor először elém került, szöveget ütött a fejembe, valami olyan józan paraszti megfontolás alapján, hogy nem lehet előbb a pótkávé és azután a kávé, hanem előbb s nyilván jó ideig ismerniük kell az embereknek a kávé, hogy azután, jóval később, kitalálják a pótkávé. Ám tegyük félre ezt a lényegében külsődleges és gyermeketeg okoskodást, és inkább gondoljunk bele abba, amit ehhez a mondathoz főiskolai előadásai során Klemm Antal tanítványa, Temesi Mihály szokott fűzni. Eszerint ugyanis kezdetben sem a mondatpótló, sem a mondat nem vala — hanem a szöveg, a maga gubancos összevisszaságában. És a „mondat” (vagy a mondatpótló stb.) már csak későbbi, tudós konstrukció. Szöveg mindenütt van, ahol egyáltalán beszéd van — de bizony a valódi, „natúr” szövegből, magnóra lejegyzett nyelvjárási anyagból, beszélt nyelvi megnyilatkozásokból stb. olykor igencsak nehéz kihámozni a „mondatokat”. Kevésbé iskolázott emberek írásban is hajlamosak egyetlen-nagy-összefüggő szöveget alkotni, azt helyenként, olykor elég rapszodikusán, meg-megtörve egy-egy szóközzel vagy írásjellel.

Mármost ugyanez áll, talán még fokozottabb mértékben, az itt érintendő első fogalomra: a szövegszóéra. A mondat szövegszókból áll. Például a következő mondat: „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja” hét szövegszókból áll: *ég, a, napmelegtől, a, kopár, szik, sarja*. A szövegszót igen könnyű az írott nyelv szemszögéből meghatározni: a szövegnek két szóköz határolta darabja. Eszerint az idézett mondatban azért voltak éppen

a felsorolt szövegszavak, mert ezeket írtuk „külön”, ezek közé került az írásban szóköz. Mivel folyóiratunk emberekenk szól, itt most ne is szóljunk arról, hogy gép számára még ez a definíció is rendkívül pontatlan lenne. Bármely gép ugyanis a fenti definíció alapján példánkból, többek között, a következő szövegszókat is kielemezné: „Ég (ti. az ég szövegszó és előtte az idézőjel: a különírás, a szóköz b a l f e l ő l csak az idézőjel előtt volt !), sarja” (hasonló okból hozzátapasztva a „tulajdonképpen” szövegszóhoz a hozzá írásban helyköz nélkül járuló idézőjelet vagy esetleg pontot, ha azzal írtuk le). A szövegszó olykor kötőjelet tartalmaz testében s ezt is típusonként kell értékelnünk (más a kötőjel funkciója a *ki-be ugrál* és a *csi-be* elválasztás esetében stb.). És így tovább: a szövegnek, a mondatoknak már írott formában is problematikus a szövegszókra való bontása. Eddigi gépi munkáinkban ezt a program egy külön blokkja végezte el: a beolvasott „natúr” szöveget megtisztította az írásjelektől; a kötőjellel megtört szövegszókat szükség szerint szétválasztotta vagy egybeforrasztotta stb.; bizony, nem kis munka volt számára ez sem. A GySz. gépi feldolgozása során ugyanezt a tisztító munkát valószínűleg a gépirónó fogja megoldani: egymás után le fogja írni a szövegszókat, de írásjelek nélkül. (Bizonyos kérdéseket nem tud a gépirónó mechanikusan megoldani, ezekről alább.) Mondom, erről itt ne is szóljunk, a böles ember számára elegendő lenne a fenti definíció. Ám világos, hogy ezzel részben megkerültük a problémát: ezen az alapon — az írás alapján — könnyű lenne azt mondani, hogy mondat pedig a szövegnek két pont (felkiáltójel, kérdőjel stb.) közé szorított darabja. Világos, hogy a nyelvész és a nyelvtanár előtt éppen fordítva áll a kérdés: tőlünk — joggal — azt kérdezik, „hol kell pontot tenni?”, „mit kell külön s mit egybe írni?” az eleven szöveg burjánzó gubancából.

Az általunk itt követett cél szempontjából elegendő a következő leszögezése. Nyelvenként, koronként, nyelvészeti iskolánként kissé más és más szoktak „szövegszónak” felfogni. Nem kell itt a dolog ilyen értelmű mélyére néznünk ahhoz, hogy ebben az írásunkban kitűzött feladatunkat megoldjuk. **S z ö v e g s z ó n a k**, szemben az alább érintendő két fogalommal, a **s z ö v e g n e k t e t s z ő l e g e s** (ti. az említett nyelvtől, kortól, irányzattól stb. függő) olyan legkisebb darabját tekinthetjük, amely maga egy vagy több morfémából állhat, de **v i s z o n y l a g ö n á l l ó**: önálló kijelentést egymaga is alkothat; továbbá az olyan legkisebb darabokat, melyek ugyan önálló kijelentést önmagukban nem alkothatnak, de két „önálló” szövegszó között szabadon előfordulhatnak. Ez az utóbbi kiegészítés mindjárt világossá válik, ha a bennünk élő nyelvész nyelvek viszonyaira (előljárásvainak) gondolunk: *in, cum; v, na; mit, zu* stb. Ezek a kis „valamik” önálló kijelentést általában nem alkothatnak, ám két-két önállóan is előforduló szövegszó között szabadon állhatnak. Ezért őket is szövegszónak tekintjük — ennek megfelelően „külön is írjuk” őket, persze. A továbbiak s egész gondolatmenetünk megértése szempontjából rendkívül lényeges még a következő. A helyesírási szabályzatban, tankönyveinkben stb. előforduló „egybeírás—különírás” kérdése nem ide tartozik. Azok a szabályzatbeli, tankönyvi stb. fejezetek, paragrafusok nem a szövegszókra vonatkoznak, hanem a lexémákra: arról nyújtanak tájékoztatást, hogy mely egységeket tekintsünk önálló lexémáknak, és melyeket két vagy több lexémának. Épp ezért arról később, a lexémáról szólva.

Az írás történetének fogas kérdése, hogy hol, mikor s hogyan alakult ki egyáltalán az egyes szövegszók „különírása”. (Éppen ezért ebben a bekezdésben saját megfigyeléseimen kívül Iglói Endre, Miklós Pál és Tegye Imre szíves tájékoztatására is támaszkodom.) A kínai s az annak nyomán kialakult japán írásban a legutóbbi időkig nemhogy szövegszókra, de még mondatokra való tagolás sem volt. E keleti szövegek ezért a mi naiv-népi írásainkra emlékeztettek teljes egybeírásukkal; most is csak annyiban különböznek, hogy a (kis körrel jelzett) pont és a vessző, ha az egyes szövegszókat nem is, de legalább az egyes mondatokat s azokon belül az egyes tagmondatokat már elválasztja

egymástól. Így indultak a legrégebb görög és latin feliratok is, később azonban itt Európában e szempontból igen bonyolult helyzet áll elő, némileg a várttól eltérő. Bizonyos írástípusokban az egybeírás uralkodik, másokban a szövegszavankénti írás. Méghozzá, s ez a meglepő: a hellenisztikus korban a díszes írás sokszor „egyben” halad — és éppen a kancelláriák és a műveletlen emberek kurzív írása választja el egymástól mindig a szövegszókat! E kettős hagyományt tükrözik azután, úgy látszik, a későbbi nemzeti írásbeliségek. Így például, a korai keleti szláv irodalmi emlékek és (Novgorod körül nagy számban talált) magánlevelek következetesen elhanyagolják a „szövegszó” találmányát; ugyanakkor a magyar nyelvemlékekben már a Halotti Beszédtől kezdve szövegszókra bontva kapjuk az anyagot (az más kérdés, hogy ez az egybeírás, különírás olykor következetlen, vagy ma külön íránk két szövegszót, ami ott egyben van stb. — maga a szövegszó találmánya azonban már létezik).

2. Szóalak. Ezzel a fogalommal sokkal rövidebben tudunk végezni. Nevezetesen: ha valahogy — amint láttuk, olykor nem egykönnyen — kiválasztottuk a szövegszókat, akkor erre már könnyen építhetünk, s mondhatjuk azt, hogy a teljesen azonos szövegszókat egy-egy szóalaknak nevezzük. Azon, hogy „teljesen azonos”, két feltétel egyidejű teljesülését értjük: álljon a szóalak ugyanazokból a jelelemből (hangokból, fonémákból, betűkből) és ezen elemek ugyanabban a sorrendben kövessék egymást. Fenti példánkban erre csak egy, túlságosan is egyszerű, esetet láthatunk: az a (a napmelegtől, a kopár) két szövegszó, ám ugyanaz a szóalak (egyetlen szóalak). Könnyű további, bonyolultabb s tanulságosabb példákat találnunk. A lát, asztal, kék stb. szóalakok számtalan szövegszóban realizálódhatnak; ugyanígy a már bonyolultabb összetételű láthat, embernek, késsel, asztalaimból stb. szóalakok is. Bármely szövegről elmondhatjuk, hogy több vagy ugyanannyi szövegszó van benne, mint amennyi szóalak: egy és ugyanaz a szóalak esetleg egyszer sem ismétlődik meg benne (akkor a szövegszó ugyanannyi, mint a szóalak); vagy, s ez a gyakoribb, megismétlődik (akkor a szövegszó több, mint a szóalak).

Itt csak egyetlen problémára hívom fel a figyelmet (erről is valamivel alaposabban írok a bevezetőben említett tanulmányomban). Vajon mi legyen a homonimákkal? Az ég—ég, várnak—várnak stb. stb. vajon azonos szóalakok-e? Ha akarjuk, azonosak: kielégítik az itt felhozott definíciófélét. Ám ha akarjuk, bizonyos titkos jeleket teszünk a szövegbe, melyeket — mondjuk — az olvasó nem lát, de a gép érzékel mint olyan jelelemet, mely a két szóalakot mégiscsak megkülönbözteti egymástól. Akkor persze nem homonimák — de a homonimiát mi szüntettük meg, a természetes szövegekben előfordulnak homonim szóalakok.

3. Lexéma. Erről a fogalomról megint igen sokat lehetne írni. Ha a „szövegszó” mesterséges termék volt, vérezen kivágott darab a szöveg szövetéből — akkor a lexéma még sokkal inkább mesterségesnek mondható, határai még vitatottabbak.

Lexémának nevezzük a különböző szóalakoknak egy olyan csoportját, melyet a nyelvész együvé tartozónak ítél a jelentés, a használat stb. alapján. Egyszerű példák: az asztal, asztalt, asztalom, asztalaink, asztalaimból stb. stb. szóalakok mind egyetlen lexémához tartoznak, jelöljük ezt a lexémát így: ASZTAL; a felsorolt s egyéb szóalakok mind, mind ennek az absztraktnak valaminek a konkrét megvalósulásai (realizációi). Vagy: az ír, írok, írtam, írnál stb. stb. szóalakok mind az ÍR lexéma realizációi. És így tovább. Ez a látszólag gyermeken egyszerű és világos definíció a kérdések olyan tömkelegét veti fel, hogy még csak azért sem kezeskedhetek: mindenki egyetértene velem az alábbi problémáknak mint főbbeknek a kiválasztásában.

Kezdem a legegyszerűbbel. Egy (egy- vagy többnyelvű) szótár címszavaiban természetesen nem szavakat, nem szövegszavakat, még csak nem is szóalakokat tartalmaz. Hanem lexémákat. A szótárak elejére (végére) stb. írt szám, hogy „... szót tartalmaz” is azt jelenti: ennyi lexémát magyaráz, ennyi lexémának adja meg a jelentését a másik nyelven, ennyi lexémának közli az etimológiáját stb. stb. — már éppen a szótár jellege, rendeltetése meghatározta módon. Hanem a lexéma teljesen absztrakt egység, még akkor is, ha csupán egyetlen szóalak áll mögötte, mint a ragozhatatlan lexémák esetében; definíció szerint absztrakt. Hogy egyáltalán felismerhessük, megláthassuk, leírassuk stb.: ahhoz valamely szóalakját kell segítségül hívnunk. Itt következik az első buktató: a naiv szemlélő azt hihetné, hogy a szótár kiemelt betűtípussal (félkövérrel, kövérrel stb.) szedetett címszavai — szóalakok. Ott valóban szóalakokat látunk, de ezek a szóalakok nem a maguk rendes funkciójában lépnek elénk, hanem absztrakt lexémájuk képviselőként. Szépen illusztrálja ezt az a körülmény, hogy a lexéma számára teljesen mindegy, melyik szóalakjával szimbolizáljuk őt, s így aztán az egyes szótárak, az egyes nemzeti-filológiai hagyományok más-más szóalak segítségével emlékeztetik az olvasót a lexémára. A Hadrovics – Gáldi-féle szótár szerint, például, *daty* = *ad* az *ad* pedig egy magyar–latin szótár szerint *do*, angolul *give*. Ez a *daty* = *ad* = *do* = *give* egyenlőség — világos — csak a lexémák síkján áll fenn. A szóalakok síkján már egyáltalán nem: az orosz szótárak ugyanis az igei lexémákat hagyományosan az infinitívusi alakokkal reprezentálják, a magyarok ma a jelen idejű alanyi ragozású egyes szám harmadik személyű kijelentő módbeli alakokkal, a latinok a jelen idejű egyes szám első személyűvel, az angolok meg, ha szigorúan vesszük a formát, egyenesen a parancsoló mód alakjával. A szóalakok terén tehát teljes meg nem felelés lenne — de kiderül, hogy egy szótárban. első intrádára senkit sem érdekel a szóalak maga, csak az általa reprezentált lexéma. A későbbiek során persze, kivált, ha egynyelvű (pl. magyarázó, helyesírási-tanácsadó stb.) szótárról van szó, nagyon is lehet, hogy a szótár forgatója az adott lexéma egyik vagy másik alakjára kíváncsi valamely szempontból. Ha ez az alak éppen a szótári címszóalak, akkor tovább fokozódik a konfúzió: a naiv használó azt hiheti, hogy neki épp a „lexémára” volt szüksége.

Fentebb már céloztunk az egybeírás, különírás kérdésére. A helyesírási szabályzat, a tanácsadó szótár stb. útbaigazít bennünket a tekintetben, hogy mely szóalakcsoportokat (szóalaksorokat) tekintünk egyetlen, összetett lexémának; és melyeket tekintünk úgy, mint két (vagy több) külön lexémát.

Az egy-egy lexémához tartozó szóalakok általában csak jeleikben és ragjaikban különbözhetnek egymástól; ha már ugyanahhoz a tőhöz képző is járul, újabb lexémáról beszélünk. Ám vajon olyan könnyű-e meghúznunk a határt a képzők és a jelek-ragok között? Vajon a ható igeik nem képzett igeik-e? Ha igen, akkor az *írhat* és az *ír* két külön lexéma — ám miért nincs talán egyetlen magyar szótár sem, amely ezt a két lexémát így külön-külön tartalmazná? Vagy másrészt: vajon a *sok* és a *több* nem ugyanaz a lexéma-e — s ha ugyanaz, akkor miért tartalmazza mégis mindkettejüket a legtöbb magyar szótár? S ha érthető gyakorlati okokból tartalmazza a kettőt külön-külön — akkor meg miért nem tartalmazza az *én* mellett (a megfelelő betűrendes helyen) a *velem*, *engem*, *nélkülem* stb. alakokat is, vajon a *sok* és a *több* között nagyobb különbség van, mint az *én* és a *nélkülem* között? Vagyis ha fentebb azt mondtuk — nagy határozottsággal —, hogy valamely szótár címszavaiban lexémákat tartalmaz (valamely szóalakjukkal képviselve) — akkor ezt az állítást itt vonjuk egy icipicit visszább. Valóban, például az ÉrtSz. címszavainak nagy többsége minden bizonnyal egy-egy lexémát takar. De semmiképpen sem mernék vállalkozni arra, hogy pontosan felsoroljam: mik nem tartoznak ebbe a „nagy többségbe”, mely elemek nem külön lexémák? — Hadd említsek csak egyetlen apróságot. Az ÉrtSz. 58 323 címszava között ott van a következő kettő is: *lépte*

és *léptek*. Vajon mi ez, s miért kettő? Világos, hogy ez e g y, s azért kettő mégis, mert éppen hiányzik az a szóalak, amelyben a többi tíz- és tízezer főnév a szótárban szerepel: nincs **lépt* vagy **lépet* vagy ehhez hasonló alak. Akkor a szótáríró nem tehet egyebet, mint a lexémát mindazon alakjai alatt szerepelteti, amelyek még viszonylag közel vannak a kiindulóhoz — ilyen a többes alanyeset, mely számos plurale tantum esetében is segítségül jön; és ilyen az egyes harmadik birtokos személyragos alak, mely csupán a magyarra s a vele e szempontból rokon nyelvek possessiva tantumjaira jellemző lexémák szótári alakjaként szolgálhat.

De még, mondjuk, ez is mind hagyján: a szótár egyszer s mindenkorra elintézte, mi „egy szó” (ti. egyetlen lexéma) és mi kettő. Akkor — valahányszor e lexéma valamely szóalakja valamely szövegszóban előfordul — előrántjuk a megfelelő lexémát a szótárból, és az adott szövegszót alája rendljük. De mi legyen az igekötős igék elváló igekötőjével: ezek a lexémák hol egy, hol két szövegszót produkálnak a szövegekben és a szótár itt már természetesen semmiféle segítséget nem nyújt. A példák közismertek: a KIMEGY lexéma egyetlen szövegszó a *kiment*, *kimegyek*, *kimentél* stb. stb. szóalakokban; de már bizony két szövegszóra bomlik a *megy ki*, *mentél ki*; *ne menj ki*, *ki se mentetek* stb. stb. környezetekben. Itt megint többféle megoldás kínálkozik. Mi fentebb a szövegszónak is, meg a lexémának is olyan definícióját adtuk, amely lehetővé teszi, hogy két, sőt esetleg több szövegszót is egyetlen lexémának feleltessünk meg. Más célból, más definícióval, más az eredmény. (Ne tessék megijedni a definíció ilyen frivol kezelésétől. Az iskolai gyakorlatban persze ahhoz szoktunk, hogy egy-egy definíciót vaskövetkezetességgel bevésünk tanulóinkba, és nem lehet ilyen „más cél — más definíció”-féle liberalizmus. Ám a tudomány gyakorlatában a definíció eszköz és nem szentség: szükségleteink szerint változtatjuk meg. Tanulóink rendszerint egy-egy célra szolgáló, jól kimunkált definíciót kell hogy elsajátítsanak, ezért követeljük azt meg tőlük — és joggal — mint a szentséget.) Csak egyet ne higgyünk (ilyen nézet tekintélyes szájból elhangzott a GySz. egy előkészítő értekezetén): hogy a szövegszó—lexéma közti viszony ily bonyolult s mennyiségileg és esetenként eltérő volta „magyar sajátság”, s ezért a „magyarra nem lehet alkalmazni”, vagy nem lehet egyszerűen alkalmazni az itt tárgyalt fogalmakat. Ez így vagy úgy m i n d e n általunk ismert nyelvben probléma: e g y i k b e n sem lehet „csak úgy egyszerűen” alkalmazni.

4. Rögzítsük az eddigieket két példával.

Egy e l m é l e t i példa: a Kulagináé. A neves szovjet matematikus kolléga 1958-i modelljében azt mondja a nem meghatározott, alapfogalmak között, hogy egy nyelv számára adva vannak annak *szavai* (slovo) és az egyes szavak *környezetei* (okrestnosty). Ez utóbbi, szokatlanabb terminusa az itt *szóalak*-nak nevezett fogalom jelölésére szolgál.

És e g y g y a k o r l a t i példapár: Mit tesz a tanuló, amikor *a*) az anyanyelvén olvas egy verset és *b*) valamely idegen szöveget olvas? Íme: *a*) Belehallgat a szövegszók hordozta zenébe. Tapasztalja, hogy egyes lexémák ugyanabban vagy különböző szóalakjaikban többször is ismétlődnek a versben, az ismétlés (ti. lexémaismétlés) külön költői fogás. Tudja, hogy a mai versben, ha van rím, az nem származik azonos szóalakok ismétlődéséből (vö. *vala—vala*), hanem általában különböző lexémák különböző szóalakjai kerülnek rímhelyzetbe. És így tovább. *b*) Az idegen szövegben több ismert és több ismeretlen szövegszóra bukkan. Az ismeretlen szövegszókat igyekszik szótári szóalakjukra (arra a szóalakra, amely az adott nyelvben a lexémákat a szótárban képviselni szokta) visszavezetni. Ha ez a visszavezetés sikerül, olykor a homlokára csap: hiszen ezt a szót (ti. lexémát) ismerte is, csak nem ismerte fel az adott szövegszóban előforduló szóalakját. Más szövegszóról kiderülhet, hogy tévesen azonosította őket valamely lexémá-

val. Az ismeretlen lexémákat kiírja a szótárból, egyes szükséges szóalakjait is hozzá-téve a címszóban szereplő szóalakhoz. Majd megtanulja az új lexémákat: ha rossz módszer-rel tanul, akkor a szótári címszóalakot hadargatva vég nélkül — ha jóval, akkor a lexé-mát különféle szóalakjaiban más-más szerkezetek szövegszavaiba bújtatva. — Persze, ez csupán példa, nem hinném, hogy épp erre a terminológiára (frazeológiára) a tanórán is szükség volna.

5. Magáról a szövegszó—szóalak—lexéma terminusokról egyébként a következőket. Nem nagyon szerencsések, kivált azért, mert a „lexéma” más tőből lévén képezve, nem derül ki belőlük világosan e három fogalom összetartozása. Másrészt nem eléggé általánosak. Gondolok itt arra, hogy nem csupán valamely szótári egység (lexéma) különféle alakjairól s azoknak különféle szöveg-előfordulásairól lehet beszélni, hanem például egy grammatikai morfémaéről is. Például: a SÁG képző így absztraktan a „lexé-ma” megfelelője; két lehetséges alak van belőle: a *-ság* és a *-ség*; vizsgálhatjuk ezek szó-vegygyakoriságát, vagyis azt, hogy hány „szövegszóban” (ti. „szövegbeli képzőben”) realizálódnak. Tehát kellene beszélni tudnunk „szövegbeli képzőről” (= „szövegszó”), „képzőalakról” (= szóalak) és „absztrakt képzőről” (= lexéma) — az utóbbi kifejezés azután teljesen félrevezető lehet. Némileg hasonló probléma előtt állunk a szótagok viz-sgálatakor is: vizsgálhatjuk, hogy valamely „absztrakt szótag” hány „szövegszótagban” realizálódik (hányszor fordul elő valamely konkrét formában a szövegben).

A szótagpélda egy, a terminológián túlmenő, elvi kérdést is felvet. Nevezetesen: szótagok vizsgálatakor valószínűleg indokolatlan volna az eddig használt hármas tagolás. Elég lenne két fogalom: az absztrakt, mondjuk, AB szótag és annak egyes konkrét *ab* szöveg-előfordulásai. Ilyen kettős osztás esetében beszélhetnénk „típusról” és „példány-ról”: szótípus (= lexéma), képzőtípus, szótagtípus — szópéldány (= szövegszó), képző-példány, szótagpéldány. Ez a terminológia s a mögötte meghúzódó fogalmi kettősség jól megfelelné bizonyos matematikai kifejezéseknek, továbbá elég jól megfelel egy olyan nem ragozó nyelvnek, mint amilyen például az angol (vagy még inkább a kínai). De nem felel meg az olyan flektáló vagy agglutináló nyelvek jelenségei leírásakor, mint amilyen — mondjuk — a latin, az orosz vagy a magyar. Itt a „típus” és a „példány” közé, leg-alábbis a szó és a képző (jel, rag stb.) esetében még be kellett iktatnunk a „szóalak”, „képzőalak” stb. fogalmát a fentebb körvonalazott módon.

6. A szótározó tanuló visszavezet bennünket a GySz. alapproblematikájához.

Egy gyakorisági szótár legalább két célt szokott szolgálni, legalábbis a ragozó, agglutináló stb. nyelvekben, ahol a lexémák jelentős része több szóalak valamelyikében realizálódik: *a*) gyakorisági mutatókat ad az egyes lexémákra vonatkozóan (a leggyako-ribb „szavak” — ti. lexémák — listája); *b*) gyakorisági mutatókat az egyes nyelvtani jelenségekre vonatkozóan. A *b*) feladat úgy valósítható meg, hogy gyűjtjük, majd a tergo-sorrendbe állítjuk az egyes szóalakokat, jegyezve, hogy mindegyikük hány szövegszóban realizálódott. Az a tergo sorrendbe állított szövegszók az azonos szóalakokat egymás után közlik; ennek alapján a szükséges nyelvtani gyakorisági mutatók már viszonylag könnyűszerrel megállapíthatók.

Ahhoz, hogy az egyes lexémák és nyelvtani jelenségek kapott gyakorisági mutatói elfogadhatók legyenek, meg kell állapítani a feldolgozandó korpusz nagyságát. A GySz. összeállítói jelenleg abból indulnak ki, hogy 500 000 szövegszónyi szöveg esetében az első (a leggyakoribb) mintegy 1200 lexéma gyakorisági értékei elfogadhatók. A GySz. azonban többet akar ennél: nem „általában” a mai magyar nyelvre, hanem annak egyes stílusrétegeire vonatkozóan kíván elfogadható lexémagyakorisági listákat adni. Ezért nem 500 000, hanem öt stílusrétegben egyenként 500 000, összesen tehát két

és félmillió szövegszóból indulna ki, s ennek megfelelően az öt vizsgált stílusréteg mindegyikében a leggyakoribb 1200 lexémát fel tudná sorolni kellő biztonsággal. Az összesített lista pedig ennél jóval nagyobb számú lexémára vonatkozóan elfogadható pontossággal meg tudná határozni előfordulási gyakoriságukat. Világos, hogy a nyelvtani jelenségek gyakoriságának megállapítására lényegében kisebb korpuszra lesz szükség, hiszen a nyelvtani jelenségek (a ragok, jelek) lényegesen gyakoribbak, mint a lexémák.

Az egész munkálat ott emlékeztett leginkább a szótározó idegennyelv-tanulóra, hogy a feldolgozást végző gép számára minden egyes szövegszó „ismeretlen”, „új”, amennyiben a gép nem tud magyarul. (NB.: tanulónk is csak azért tud például magyarul, mert még iskolába kerülése előtt mindennap 6–14 órán keresztül programozták a magyar nyelvre; még így is nem ismer számos magyar lexémát, szóalakat stb.) Továbbá: világos, itt is említettük: a gyakorisági szótár szótári része — lexemátár, tehát nekünk nemhogy nem szövegszótárra, még csak nem is szóalaktárra — hanem lexemátárra van szükségünk, azt akarunk előállítani. Ugyanakkor közvetlenül adva a szövegszók vannak. A feladat tehát — akárcsak a tanuló előtt — az, hogy a konkrét megfigyelés tárgyát képezhető szövegszókat lexémákra vezessük vissza. Mint fentebb említettük, ennek a munkafolyamatnak minden nyelvben le kell játszódnia, sehol sem túlságosan egyszerű — bár, az igaz, egyes nyelvekben egyszerűbb, másokban nehezebb. A konkrét szövegszók lexémákra való visszavezetését nevezi a nemzetközi szakirodalom *lemmatizálásnak* (ebben a terminológiában a *lemma* jelenti kb. azt, amit mi itt lexémának neveztünk); a nemzetközi név is mutatja, egyebek mellett, hogy itt távolról sem csupán magyar jelenségről van szó. A lemmatizálás elvileg két módon oldható meg: a) Teljes automatizálással. A gép kap egy jel-rag-képző tárat, mint amilyen a magyarra nézve pl. a Veenker összeállította könyvecske, egy analízáló szabályrendszert és ennek alapján az egyes szövegszókból maga próbálja elvonni szótári alakjukat. Ez nagyon elegáns, de ha nem vigyázunk, ilyesféle eredményeket kapunk (megtörtént példák): *ist-en* superessivus; *o-tt* múlt idő stb. (Igaz, ezek a példák még a gépi ősműltból valók, talán tíz évnél is régebbiek; ma már azt a gépet is csak az idősebbek ismerik, ahol ezek az eredmények születtek: M-3-as). b) A lemmatizálást ember végzi el. Korábbi példánk szövegszói mellé tehát a feldolgozó nyelvész rendre a következő alakokat írja: *ég* 1 (ti. az 1-es számú *ég* homonima, az ige), *a*, *napmeleg*, *a kopár*, *szik* 1, *sarja*. Ez nem olyan elegáns, mint az a) módszer. Még csak nem is abszolút biztos, mint ahogy gondolkánk: az ember ui. nagyságrendekkel többet téved, mint a gép; továbbá: az ember elég kiszámíthatatlanul, hol így téved — hol úgy, az egyik kódoló így, a másik úgy, ma így és holnap úgy. Ez nehézzé teszi az egységes ellenőrzést, javítást. De azért ma még ez a félig ember—félig gép módszer látszik alkalmazhatónak a magyar nyelv esetében. A lemmatizálást ember végzi el, a gép már a standard formában készen kapott lexémákkal dolgozik, az azokat standard módon helyettesítő és szimbolizáló címszóalakokkal.

Papp Ferenc

Tájszavak Nagykönyiből

Nem szorul bizonyításra a tájszavak rendszeres gyűjtésének fontossága, hiszen a tájszók pusztulásának folyamata nemcsak a szakemberek körében közismert, hanem a nyelvi, nyelvészeti kérdések iránt nemigen érdeklődők számára is viszonylag feltűnő jelenség. Az óriási munkát igénylő és nagy érdeklődéssel várt Új Magyar Tájszótár az 1890 és 1960 között megjelent tájszóközlemények összeállítására, kötetekbe rendezésére vállalkozhatott (vö. B. Lőrinczy Éva: Az Új Magyar Tájszótár az előszerkesztés stádiumában. Nyr. 88: 303), ezért továbbra is égetően sürgős volna regionális tájszótárak közzététele. Kitűnő példák állnak előttünk, s most a mi feladatunk újabb tájszótárak összeállítása, mert a későbbi nemzedékek ezt a munkát már nem végezhetik el. Ilyen munkák megjelenéséig nagyon hosszú, fáradságos út vezet. Ezért lehet és kell is legalább kis terjedelmű szójegyzékek gyűjtésére vállalkozni.

Jómagam egy évtizede végzek tájszógyűjtést szülőfalumban, a Tolna megyei Nagykönyiban. Eddig kb. ötezer címszavas tájszóanyagot szedtem össze, amelyből az alábbiakban mutatok be egy kis részletet az *a—h* kezdőbetűsek közül. A közlés módja a következő: zárójelben jelölöm az igék (ts. vagy tn. i.) jelentő mód, múlt idejű, egyes szám 3. személyű és felszólító mód, jelen idő, egyes szám 3. személyű alakjait alanyi ragozásban, a főnevek (fn.) után tüntetem föl az egyes számú tárgyesetet, a 3. személyű birtokos személyragos alakot és a többes alanyesetet; a melléznevek (mn.) után pedig a módhatározói alak és a középfok szerepel. Az egyes tájszavakat, azok jelentését és használatát megvilágító példamondatokat a nyelvjárási szövegközlésben általánosan elfogadott egyezményes hangjelölésnek megfelelő fonetikus írásban közlöm. Az ilyen típusú közlésben a hangszínáryalatok jelölését nem tartom szükségesnek, mert ugyanazon szó hangszínbeli realizációja nemcsak a falu nyelvjárásában mutat ingadozást, hanem némelykor ugyanazon beszélő kiejtésében is.

aggat (-ott, -sson) ts. i. 1. 'nagy öltésekkel megvarr' — *Nëm szóhat ész szót sē, mer tēnnap aggattam az ű kabáttyát is.* 2. 'üt, ver' — *Jól odaaggatott a tinájának a járomszéggē, maj beledöglöt szégén pára.* 3. 'akaszt, függeszt' — *Van a palláson szég, āra aggattam a kóbászt még a szallonnát.*

aggik (-ott, -gyon) tn. i. 'az aludttej túróvá keményedik' — *Mostannék híjába má nēm tok annyi aluttejet, mer éppen a zelōp tētem fő agganyi a porheltre.*

agyar (-t, -a) fn. 1. 'szemfog (állat)' — *Mennyire viczorította a zagyarát ez a dög, miha még akarna kapnyi.* 2. 'veszekedés,

pör, pörlekedés' — *Nagy agyar vót mēgin fősdékné, kihallott a zuccára.*

ajtószárja (-t, -jja, -k) fn. 'ajtófelfa' — *Es sē maji ajtószárja jám má, talám má szulos is, ki köllene cserényi.*

akság (-ot, -gya, -ok) fn. 'akadály' — *Csak akságnak gyün ide a lábom alá.*

álomszesszē hsz. 'álmosan, félig ébren' — *Álomszesszē nyitottam neki ajtót, mer hajná tájba gyüt haza.*

ámmēnt (-ēt, -tye, -ēk) fn. 'munkában lemaradó, mindenholnan elkéső ember' (pejoratív) — *Na, szēdelőcköggünk, nēm akarok ámmēnt lēnni!*

ándung (-ot, -gya) fn. 'hangulat, kedv,

- állapot' — Jó ándungba vót, mikor ki-
gyútt a kocsmábu.
- ápitus (-t, -a) fn. 'étvágy' (ritkán hallható,
főként az idősebbek használják) — Jó
nész ki az a gyermek, nem hiába jó ápitus-
sal eszik mindig.
- ária (-t, -jja) fn. 'hang, hallás' — Jó
áriájja van, akar egy énekésnek.
- áslang (-ot, -gya, -ok) fn. 'kénlap' — Van
ott a káslába áslang, még a mútkorgyába
vettem a hordókat kénézni.
- áspiskigyó (-t, -jja, -k) fn. 'veszekedést
szító (főként nőszemély)' — Gyüüllöm
aszt a mocskos áspiskigyót, mer csak
gyűlölségét akar a másíknak.
- aszongyák (-ot, -tya) fn. 'memdemonda,
szóbeszéd' — Ém mégen csak amuan
aszongyák, valaki csak kitaláta.
- átbotába hsz. 'nem sorban, rendezetlenül'
— Ez a zasszony uan átbotába dobáta
össze a kukoricát, hogy a kocsisoknak lē
köllött ám típratnyi mihatta a csutát
(kukoricaszárt).
- átujjába hsz. 'átalányban, megegyezésre'
— Én nem bánom, ha nem akargya nap-
számba, válújja ē áttujjába.
- babosképi mn. 'ragyás, himlőhelyes' —
Aszongyák, az a babosképi mérnökféle
udvarúgat nekijje.
- bagolóher (-t, -gye, -ék) fn. 'vadlóhere' —
Ólég jó kis sargyu lét, mer töp helēn telli
vót jó bagolóherrē.
- baggyog (-ott, -gyon) tn. i. 'ballag, lassan
megy' — Hát kē, há baggyog ijen koránn,
még a kokas is aluszik?
- bákász 1. fn. 'mumus' — Alugy, mer gyün
a bákász, aszt ēvisz. 2 mn. 'gyáva, fé-
lénk' — De bákász legēm vat tē!
- bandzsókos (-sann, -sabb) mn. 'kancsal' —
Nasz szájja van annak a bandzsókos
lánnak, a zisten sē tunnā lébeszényi, ha
valamit a fejibe vész.
- banga (-n, -bb) mn. 'esetlen, bamba' —
Ippen uan banga, mind a zipa: a zéggyik
tizēnkilenc, a másik ēty héjján husz.
- bangócs (-ot, -csa, -ok) fn. 'bögöly' —
Estérékēve annyi vót a bangócs ott a zerdő
mellett, hogy majd megētték szégény lovat.
- barall (-át, -jjon) tn. i. 'ferdén megy' —
De barall a kocsi háttuja, még maj bele-
mēn a zárogba.
- becsiccsant (-ott, -cson) tn. i. 'berúg, leissza
magát' — Jól becsiccsantottak mind a
ketten attu a vinkótu is.
- begubóddzik (-ott, -on) tn. i. 'meghal' —
A gazdag is előbb-utóbb ippén ugy begu-
bóddzik, mind szégény.
- bélga (-n, -bb) mn. 'hibásan beszélő' (pejo-
ratív) — Még az a bélga gyerek mondogat-
ta, hogy így még ugy, még neki át fűjebb.
- betürüll (-út, -újjon) ts. i. 'becsap, félre-
vezet' — Asz csak szeretné betürüni a
másikat, ha tunnā.
- biling (-ét, -gye, -ék) fn. 'kis szőlőfűrt' —
Bekapálláskor uan jó, ha talál a zembēr
étypár bilingēt, mer uankor má nincsen
szőlő.
- blíncki ~ bríncki (-t, -je, -k) fn. 'gyerek-
játékban használt, két végén kihegye-
zett fadarab' — Blínckivē szoktunk
gyerēkkoromba jáccanyi.
- boca (-n, -bb) mn. 'ügyetlen, esetlen' —
Uan boca ez a lány, hogy ēbotlik a saját
lábába.
- bócértos (-san, -sabb) mn. 'kócos' — Mindig
bócértos az a szutykos fíja, miha schasē
fésükönne.
- bocskás (-t, -sa, -ok) fn. 'moslékos edény'
(ritkán hallható, csak a legidősebb nem-
zedék használja) — A bocskászba gyűlik
össze a moslék, a sokféle szatymat a
disznóknak.
- bogár (-t, -a, -ak) fn. 'légy' — Légy uan
jó, hozz ēb bogárdöglesztőt, mer annyi a
bogár, mind a nyú.
- bokáncsi (-t, -ja, -k) fn. 'gyapjúból kötött
zokni' (ritkán használt szó) — Máskor
szoktunk bokáncsit, keszkenyót mēk hosszú-
száru kapcát kötnyi gyaptyubu.
- bokjó (-t, -jja, -k) fn. 'masni' — Mēr fuj-
tóra (csomóra) kötőd a cipőd, mé nem
bokjóra?
- bókull (-út, -újjon) tn. i. 'bóbiskol' — Any-
nyira bókút ott a székēn, hogy maj lēseēt.
- bónás (-san, -sabb) mn. 'zavarodott, kerge'
— Némēlkor uam bónás az a tehēn, hogy
alig bírog vele, nem legē, csak főszei a
fejūt, aszt fut.
- bontószék fn. 'disznó szétszedésére használt
vastag lapú asztal' — Nekünk is kōne
má egy bontószék, mer azon könnyebb a
disznót széjjēsēzni.
- boronyatúske (-t, -jje, -k) fn. 'a kőényfa
ágazata, amelyből boronát szoktak ké-
szíteni' — A boronyatúskebū szoktak
csínyányi boronyát, aszt arvā boronyátak
a földet.
- borsó (-t, -jja, -k) fn. 'bab' — A minap
jártam ára, szépēnn érik má a borsó,
nēmsokā lehet szēnnyi.
- bőhő (-n, -bb) mn. 'nagyevő, pocakos' —
Mijen bőhő embēr lét abbu a Pistábu,
amiuta lēszerēt katonádktu.
- bők (-ött, -työn) ts. i. 'szúr' — De bōki
a tápam ez a tārō, kōne valamit fōkuznyi.
- bőkös (-sen, -sebb) mn. 'szúrós' — Éjj, de
bőkös ez a cvēttēr, mer biztos kutya-
szórōzs vót a gyaptyu.
- böllenkedik (-ētt, -ggjēn) tn. i. 1. 'incsel-
kedik' — Nē böllenkēgy avval a kutyávā!
2. 'ellenkezik, veszekedést kezdeményez'
— Ez mindig böllenkedik, má mégin ve-
rekēnnyi szeretne.
- bőmbös (-sen, -sebb) mn. 'kövér, magas' —
Az a bőmbös Gyurka gyerēk sē ősmēri
még má a kapát, ēkerūta a munkát.

- börzsöny (-t, -e) fn. 'vöröshagymahéjból és zöld vetésből készített festővíz' — Mikor má mékfőszűk a börzsönt, akkor lehet belerakni a tojásokat, asztákkor má lesz himes tojás.
- böszme (-n, -bb) mn. 'bamba' — Odavan avval a böszme fiávé, pedig hát sēhun sē tud megjellenyi.
- bubolaitök (-öt, -tye, -ök) fn. 'sütőtök' — Mink szerettyük a bubolaitököt, mer jó-üzüem még lehet ennyi asztat is, ha szereti az embēr.
- buborcsek (-ot, -tya, -ok) fn. 'pattanás, bibircsök' — Telli van az orcájja buborcsekkā, uan csufu nész ki.
- buborcsekös (-san, -sabb) mn. 'pattanásos' — Nēm tudom mitü, de má mégin tisztára buborcsekös a zegész orcájja.
- buckó (-t, -jja, -k) fn. 'a napraforgószár és kukoricaszár kivágása utáni, földben maradt töve' — A barázdába szoktug dobányi a buckót, hogy nē lēgyēn udba a kaszállásná.
- bucser (-t, -gya, -ok) fn. 'fűzfavesszőből és iszalagból font kasféle' — Hozott a cigán Juli ēb bucser, de rōkton még izs vēttem tüle a csibéknek.
- buga (-n, -bb) mn. 'szótlan' — Talákosztunk avvá a buga embērrē, aki a jómútkor is od vót.
- bugyakos (-san, -sabb) mn. 1. 'buggyos, bő (nadrág)' — Szoktyák még aszt a bugyakos nadrágod vāratnyi? 2. 'puffadt' — Má sokszor vót sikáva ez a föld, mer má bugyakos.
- bugyor (-t, -gya, -ok) fn. 'ruhába kötött csomag, teher' — Hosztam ēb bugyor gaszt a disznóknak, bisztos mēgehūtek szēgényék.
- bukkanó (-t, -jja, -k) fn. 'hirtelen lejtő' — Jop, ha bekōti a zembēr a kereket a bukkonóná, mer könnyem mēgugorhatnak a lovak.
- bungó (-t, -jja, -k) fn. 'a kenyér forradásos része' (ritkán hallható) — Van, aki még a kenyér bungójját is szereti.
- burittó (-t, -jja, -k) fn. 'fűzfavesszőből font alkalmatosság csirkék etetésére' — A burittóba ētezd még a kistréceket, hogy a tikok nē tuggyák földēnyi elülük a keverékēt.
- butykó (-t, -jja, -k) fn. 'daganat' — Má mégin butykó van a kezemēn az erőtetēstü.
- butykós (-san, -sabb) mn. 'daganatos' — Butykós a kezejeje a sog doloktu.
- buzaiserc (-ēt, -e) fn. 'búzalisztból készült étel' — Nagy ritkán csinyállok buzaistercēt, akkor sē igēn ēszik mēg.
- bürke (-t, -jje, -k) fn. 1. 'bőr' — Hū, de fázok, hūssūll a bürkēm. 2. 'szalonnabőr' — Ēn szeretēm a bürkéjjüt is, jó az, akārki akārmüt mond.
- bürkēs (-t, -se, -ēk) 'disznósajt' — Szēb vót a disznó, szēp kēd bürkēs is lētt.
- cájg (-ot, -gya, -ok) fn. 'élesztő' (ritkán hallható, napjainkban már tréfából használatos) — Hoszhacc ēty forintēr cājgot is a kalácskó.
- candra (-t, -jja, -k) fn. 'rossz erkölcsű nő' — Nagy candra vód világ életibe, sohasē köllött a Marit fētēnyi.
- cēndzár (-t, -gya, -ok) fn. 'közvetítő (házaságnál vagy adásvételkor)' — Nekēm nēm kō cēndzár, tudok ēn anēkūnn is ākunnyi.
- cicēllēs (-sen, -sebb) mn. 'cifrán öltözött' (pejoratív) — Mindig uan cicēllēssem mēn āra be, ki ha ū nēm.
- cigányzab (-ot, -gya, -ok) fn. 'vadzab' — Jobban csak erdőbe, mēg utak mellet lātnyi cigānzabot.
- ciha (-t, -jja, -k) fn. 'párna- vagy dunyhahuzat' — Kōne vēnni bēsō cihāt, mēk kīsōt is, mer ezēk má rosszak.
- cilāmpās (-san, -sabb) mn. 'lomposan öltözött' (ritkán használatos) — Mijen cilāmpās lány az, pedig má nēmsokāra jērēmōnō lēssz.
- cilīndēr (-t, -gye, -ēk) fn. 'lámpaüveg' — Ētōrōtt a cilīndēr, kōne má vēnni ēm másikat ēre a mēcsre.
- copákās (-san, -sabb) mn. 'sáros, ragadós (föld)' — Nagy essō vót a zējje, olék copákās a föld, nēm lehet kapānyi. 2. 'sületlen, szalonnás, ragacos' — De copákās ez a kēnyér, bisztos nēm vót jó mēkfūdve a kemēnce.
- cupakos (-san, -sabb) mn. 'zömök, tömzsi' — Aszonggyák, hogy ez a Lajos ēccēr rāvēt magāra ēty hatszelezs gatyāt, ēgy pantallót mēg a tetejire mēg nadrāgot is, és egész cupakos embērnek nēzēt ki.
- cühel (-t, -gye) fn. 'hosszas készülődés' — Nēm tom, mēr van uan naty cühellē, miha eskūnni mēnne.
- csajda-bajda (-n, -bb) mn. 'görbe' — Mēr ijēn csajda-bajda āgot vāktā?
- csajvadék (-ot, -tya, -ok) fn. 'gyerekbanda, csöcselék' (pejoratív) — De sok a csajvadék itkin, alikhanēm ēccēr ēterēmtem ūket ebbū az uccābu.
- csambókos (-san, -sabb) mn. 'kancsal' — Nēm lēhed birnya evvē a csambókossā, ha borhó jēr valahun.
- csānkullās (-t, -a) fn. 'gāncsolás' — Maj ráfūzecc ēre az örökös csānkullāsra ēccēr. 2. 'lopás' — Ez is ērti ām a csānkullāst, a másēt ēvēnni.
- csāntērfa (-t, -jja, -k) fn. 'talpgerenda, amelyre a boroshordókat teszik; ászokfa' — Ēkēsüzēttem a csāntērját, vihettyük lē a hordókat rátēnni.
- csaptató (-t, -jja, -k) fn. 'zsúpozásra és kerítés készítésére használt 4–5 méteres hajlékony faág' — Vasārnāp ē köllene

mënnünk a kónyi erdőbe csapatoér, mer a gyühëtëm még zsupposztatnyi kőne.
csaptig hsz. 'esordultig' — Nē ōcs má a hor-
 dóba ęcs csőppöt sē, mer má csaptig van.
csatak (-ot, -tya) fn. 'latyak, harmat' —
 Ugy láccik ęre még nēm vót máma sēnki,
 mink vergyük lē a csatakot.
csatakos (-san, -sabb) mn. 'vizes, latyakos'
 — Hijába, aki koránnýába mēn valahá,
 annak csatakos lēssz a lábbeliję.
csatrang (-ot, -gya) fn. 'latyak, harmat' —
 Ęmēntünk má négy órakor kapányi, tiszta
 csatrang vótam, mer annyira későn veszēt
 el a harmat.
csatrangos (-san, -sabb) mn. 'harmatos,
 vizes' — Hun jártá, hogy ennyire csat-
 rangos vagy?
csélák (-ot, -tya, -ok) fn. 'akadozva beszélő'
 — Cséláknak mongyák, akinek nincs jó
 kibeszęgyę.
csepőte (-t, -tje, -k) fn. 'fiatal hajtás, cserje'
 — Csupa csepőte az egész árokpárt ára-
 jelé.
csepőtés (-t, -e, -ęk) fn. 'fiatal hajtásokkal,
 cserjével benőtő bokros hely' — Keres-
 tük azt a zsván gyerekēt, hát nēm a
 csepőtésbe bujt ē.
cserfēs (-sen, -sebb) mn. 'kedvesen beszędes,
 csacska' — Uan cserfēs lány az a Bőzsi,
 de elő jár a kapállásba is.
csete (-t, -tje, -k) fn. 'földi bodza' — A
 kónyi erdő mellett máskor sok helēm vót
 csete. Nr. Néhány évtizeddel ezelőtő töb-
 ben is szedték még a földi bodza termé-
 sét, amelyből lekvárt főztek vagy pá-
 linka készítésére használták föl.
csetrés (-t, -se, -ęk) fn. 'mosatlan edény'
 — Van ám csetrés bőven, lēssz mit
 mosogatnyi hónap délelőt.
csibáléta 'a kisgyerek kedveskedő megszó-
 lítása' — Na, gyűjj ide tē, csibáléta!
csiccsogós (-san, -sabb) mn. 'fényes, csil-
 logó' — Mitü uan csiccsogós a szēmēd,
 réttá talánn?
csifértēs (-sen, -sebb) mn. 'ferde csipőjő' —
 Akkora szájja van annak a csifértēsnek,
 hoty kibeszēné a tehēnbü a borgyut.
csihatag ~ *csiatag* (-ot, -gya, -ok) fn. 'fiatal
 hajtás' — Tellü van csihataggā az egész
 part, ki kőne vágnýi, hogy nē csufoskgy-
 gyon ott.
csimbók (-ot, -tya, -ok) fn. 'cserebogár' —
 Tellü vót a szivafa csimbókkā, mer amikor
 męgrásztam, csak uty potyoktak lęfelé.
csiprő-csaprő mn. 'apró, fejletlen' — Na-
 gyon csiprő-csaprő paprika termēt a
 zidēnn.
csórag (-ot, -gya, -ok) fn. 'husáng' — Fok-
 tam ęj jó csóragot, azt jó ęvertem vele.
csőmbőllek (-ęt, -tye, -ęk) fn. 'állatra ragadt
 csomós sár' — Merő ęcs csőmbőllek a
 malacunk, bisztos mękhentęrgęd valahun
 a pocstába.

csőmbőllek (-ęt, -tye, -ęk) fn. 'utálatos, sem-
 mirekellő' — Még annak a csőmbőlleknek
 át főjjebb, még az dődökte, hogy ęre még
 amāra.

csufajár (-t, -gyon) tn. i. 'becsapódik' —
 Męk kőne csinyátatnyi a nagyobbik hor-
 dót, mer még ęccēr csufajárhátung vele,
 ha ęfolik a bor.

csufság (-ot, -gya, -ok) fn. 1. 'csúnya em-
 ber' — Nagy fűtyekkē gyűtt arvā ja
 csufsággō onnand álluru. 2. 'veszekedés,
 pör' — Örökössen csak csufságot hall az
 embēr köszteték.

csuma (-t, -tja, -k) fn. 'a kukorica borító-
 levele; csuhé' — A csumát męk szoktuk
 ętēnyi az álatokká, vaty szőlőkötözőt pő-
 dörtüng belüle, męk székęket fontung be
 vele.

csuta (-t, -tja, -k) fn. 1. 'kukoricaszár' —
 Mink sok csutát kiváktunk a zidēnn is,
 mer köll a marháknak. 2. 'lemorzolt ku-
 kuricaeső; csutka' — Tégy a tűzre ęk kis
 csutát, mer vasányi akarok!

csutora (-t, -tja, -k) fn. 'kulacsszerű fa-
 edény' — A csutorának ölę vékony liktya
 van, utyhogy gyöngēnn aggya az itāt.
 Szh. Szükönn aggya, mind a Fűzi csuto-
 rájja.

csűrköš (-sen, -sebb) mn. 1. 'sánta, bicegő'
 — Ęfekszię valahun az a csűrköš csősz,
 nēm figyell as sēmüre. 2. 'görbe, gör-
 csös' — Ide az a csűrköš gerēnda is jó
 lēssz, kibirgya a jis.

dékány (-t, -nya, -ok) fn. 'harangozó' —
 A mi dékányunk nagyon pontosz gyē-
 rēk, męk földhő elejbe is szokott asz haran-
 goznyi.

dērci (-nn, -bb) mn. 'gáláns, büszke' —
 De dērci vót az este a Pali, mindękinek
 ü fizetēt a kocsmába.

digdāncs (-ot, -a, -ok) fn. 1. 'gebe' — Vēt
 ęd digdāncot, jó szērēncse lēssz, ha ębirgya
 az üres kocsi. 2. mn. 'sovány, keshedt'
 — Uan digdāncsforma gyērēk udvarul
 nekiję.

dolętęnap fn. 'hétköznap' — Dolętęnap
 dőgozson, vasárnap męk pihennyēn az
 embēr.

dómány (-t, -nya, -ok) fn. 'télíkabát' (rit-
 kán hallható) — Hozd ide a dómányom,
 mer sietęk.

dómánbáttya mn. 'kis növéső (férfi)' (pejo-
 ratív) — Uan natyfűtyekkē gyűtt ęre
 bejelé az a dómánybáttya Gyurka, hogy
 be sē nęzēt mihozzánk.

donyęsz (-t, -sze, -ęk) fn. 'rossz erkőleső
 nő' — Hā, a Kati nēnihő sokan jártak,
 nagy donyęsz vót abba ja züdőbe. 2.
 'kövér asszony' — De donyęsz asszony
 lēd belüle!

dorozsmás (-san, -sabb) mn. 'ęrdes, nem
 sima' — De dorozsmás a tē kezęd is,
 nēm uan, mind aki nēm dőgozik.

dödögös (-sen, -sebb) mn. 'mérgelődő, zsörtölődő' — Uan dödögös lány az, akár egy öregasszony.

döme (-n, -bb) mn. 'kövér, testes' — Nëm tom, hál mën az a döme asszony ijen melekségbe.

drumó (-n -bb) mn. 'vastag lábú, erős, testes' — Jó drumó mënnyesekét hozott a fíja, mer uan mind a mozdony.

dugadútt (-en, -ebb) mn. 'széjjelszört, rendezetlen' — A kévék mint szanaszéd vannak, uan dugadútt az egész határ.

dunc (-ot, -tya, -ok) fn. 'befőtt' — A mi-jejünk nëm sokra böcsüllik a duncot.

duzmati (-n, -bb) mn. 'haragos, duzzogó' — Mi csinyájag vele, ha uan duzmati, nëm gyerek má, mēg'gyühetne az esze éccēr.

ēbarall (āt, -ājjon) tn. i. 'elsompolyog, el-somfordál' — Mikor jó mēkszitta, ēbarāt onnand ētykettőre.

édontalany (-u, -nyabb) mn. 'csintalan, rendetlen' — Má mēg édontalam vagy, majd eszre hozlak!

egyebugya (-n, -bb) mn. 'hanyag, lompos' — Taj, de egyebugyán őtözté fő mēginn. egyelbegyel (-ü, -ebb) mn. 'sokféle, kevert' — De egyelbegyel kukorica ez is, mer ēgyik kikét, a másíknak mēg eszibe sincs.

ēgyfelenyájju mn. 'egyidős, egykorú' — Vót a báiba két vidékiforma legény is, uan ētyfelenyájjuak lehettek.

ēgygyizrába hsz. 'egy ideig, valamikor, egy időben' — Ēgygyizrába jártam āra, mikor katona vótam.

ēkudall (-āt, -ājjon) tn. i. 'elsompolyog' — Ottam beszégettünk, asztán éccēr csak ēkudāt onnand.

elemeszt (-ētt, -szēn) ts. i. 'elpusztít' — Aszongyák, hogy Nakon vaty hun, maj-nēm elemesztette magát ēl lány valami legēm mihatt.

esēnnyen hsz. 'biztatást várva, esedezve' — Uan esēnnyen nészte aszt a lánt, majnēm mēksajnatam.

estēnnē hsz. 'estefelé' — Napszamba jár az utra, csak estēnnē szokot mēg'gyünnyi.

ēvādull (-út, -ājjon) ts. i. l. 'bevall, beismer' — Nēm akarta ēvādúni ēd darabig, hogy ű is od vót. 2. 'elvállal' — Taval is egész részd vādítam kapányi mēg most is.

fagyalló fn. 'fagy' — Mēg nincs fagyalló, má mārēg mēg akaró fannyi.

fájront (-ot, -tya) fn. 'a munka befejezése, abbahagyása' — Na, ölég lész mára, mos má fájrontot csinyálunk.

fakopogató (-t, -jja, -k) fn. 'harkály' — Néz csak, od van a fānn ēty fakopoktató, mījen aranyos!

falucsuftya l. mn. 'nagyszájú, pörlekedő' — Ēz a falucsuftya Rozi nēni sē tud

ēgyebet, mint pörúnyi, csufoskonnyi. 2. fn. 'csúnya (személy)' — Ēmēnt ahkó a falu-csuftyahó férhó, mer ölég jó ānak.

falu-farka fn. 'elcsavargó, házaló' — Ēggyik ház bevēszí, a másík kiszargya eszt a falu-farkát.

farkapénz 'vminek eladásakor a gyereknek adott zsebpénz' — Nē fēj kisfijam, ha elaggyuk a Borost, kapó ēk kis farkapénct.

farkasordító l. mn. 'nagyon hideg' — Ennek is farkasordító szobájja van ām, uam mind a jégverēm. 2. fn. 'nagy hidegség' — Nēm jó kimēnnyi ijen farkasordítóba sēhá sē.

fatengölös mn. 'ősdi, régi' — E jis mēg abbu a fatengölös világbu való.

favágító (-t, -jja, -k) fn. 'farakás, favágó hely az udvarban' — Az ējjē mēgen kīhhát a favágítón a fejsze.

fédērēs (ülés) fn. 'rugós, támlás (ülés)' — Csak akkor szoktak fédērēs ülést tēnnyi kocsi-ra, ha valamījen inneb vót, aszt mēntūng valahá vendékségbe.

fehérnēp (-et, -tye, -ek) fn. 'nőszemély' — Aszongyák, hogy majnēm mindēnnap pörúnēk a fehérnēpek a csopordba hun ezēnn, hun azonn.

fejkötetlen ~ fejkötetleny hsz. 'fejkendő nélkül' — Fejkötetleny csak othum szok lēnnyi az emberlányu, ha ēmēn valahá, akkor bekōti a fejít.

fékküllős (-senn, -sebb) 'bolond' — Ott idētlenkēdēt az a fékküllős cigánygyerek, uan ricsajt csinyát, hogy alig lēhetēt hallanyi tüle.

fēlanyási mn. 'repülni kezdő, tollasodó (madár)' — Foktak a gyerekēk két fēlanyási vadgalambot, fő akargyák nevēnyi.

fērslag (-ot, -gya, -ok) fn. 'nagyobb deszkaláda' — Ahogyan csinyátam a keverēkēt a fērslagba, hát nēm belemēnd valami szāka a neveletleny űjjomba.

fērtásajtár (-t, -gya, -ok) fn. 'kb. 12 literes faedény' — Od van a hordó alatt a fērtásajtár, vēt csak el onnand!

fēszakos (-sann, -sabb) mn. 'ferde, dűlésre álló' — Uan fēszakossan vót ragvā a kocsi-ja, hogy aszitem, ēdūnek.

fēszt hsz. 'állandóan, szakadatlan' — Ąra ēbrettem fő, hogy ārabe feszd gyűttek-mēntek az autók.

fīkcum fērtig hsz. 'teljesen, egészen kész' — Na, most má fīkcum fērtig a szőlő is, gyűhetne ēk kis esső.

fīndza ~ vīndza (-t, -jja, -k) fn. 'csésze' (ritkán használatos) — Mēgittam rēggē ēf fīndza tejet, de más sēmmi nēm mēnt lē.

fókázik (-ott, -zon) tn. i. 'nagyüzemi gazdálkodásnál az állatállomány etetnivalójáról, almozásáról gondoskodik' — A

János ot hatta a kocsizást, mos fókáznyi jár.

foná mēntibe hsz. 'állandóan, szünet nélkül' — Ha eēccē ēkezōd beszēnyi, mon-dod ām tēs foná mēntibe, alik tut szōhō gyutnyi tūled az embērfija.

fórácskos ~ főrácsos 1. mn. 'sebhelyes' — Tē nēm szōhac mēk sēnkūt, tē főrácskos nyaku! 2. 'dudorodásos (kenyér)' — Mikor nēm kēl mēg a kēnyér, akkor kifōr a kemēncēbe, asztān főrácsos lēssz. fosgēm 1. fn. 'szürke gēm' 2. mn. 'sovány (főleg asszony)' — Mennyire tud ujjas-konnyi az a fosgēm fehērnép, telli riká-csújja a mezőt.

fosókasziua fn. 'aprószemű sárgaszilva' — Van ott a kerbe fosókasziua ōlēg, vihetēg belūle amennyi kō.

foszlángos (-san, -sabb) mn. 1. 'hanyagul öltözött, lompos' — Jaj, de foszlángossan ōtōsztē, így nēm mēhecc ē sēhā sē. 2. 'lógó tollú, vedlő' — Jaj, de foszlángos ēt tik e is!

fōcstē fn. 'borjazás után két-három napig fejhető tej' — Borgyuzás után két-három napig rēggē mēg este fejik ki a fōcstejet, amūt a borgyu behhāgy, mer mēg nēm tuggya kiszopnyi. Ez uan tē, mind turō, uan sūrū, ōsszeáll. Fōfōrajják, asztān utānna mēkturōsodik. Asztān ōsszehijják a gyerekkēket, aok mēg ōrūnek, hogy ēsznek fōcstejet.

fōdiszēdērgye (-t, -jje, -k) fn. 'szeder' — Nēmēllik helēnn ōlēg vōt kaszānyi, mer telli vōt fōdiszēdērgyēvē.

fōkōtt (-ōtt, -ccsōn) ts. i. 'kitalál, rossz hírt terjeszt' — Szājaskonnyi aszt tudō tēs, mer aszt is tē kōtōttet fō, hoty férhō akarok m nyūi.

fōle ēn. 'többlete' — Evtūntk ēj jō vēkāvō, def mēk fōle izz vōt a husz kilōnak.

fōlōntō (-t, -jje, -k) fn. 'kb. 12 literes ūr-mérték' (Csak az idōsebbek ismerik.) — Mā csak ēf fōlōntōre valō dara lēhet, kōllene darātatnyi. Rēgēnte fōlōntōvē fū-zettēk a kanāszt, juhāszt, a csōszōket mēg a mestērt is.

fōlōstōkōm fn. 'reggeli' (Nagyon ritkán hall-ható. Csak az idōsebbek használják trē-fāból.) — Na, mēgvōt mā a fōlōstōkōm?

fōlōtōz (-k, -jje, -k) fn. 'az esküvői menet legény- vagy lánytagja' — Nagy lako-dalmat csapnak Kocsisēk, aszongyāk lēs-z majnēm harminc pár fōlōtōzōjjük.

fōnek hsz. 'főlfelē' — Hā mész āra fōnek, iszen āra kerūs?

fōnnālō (-t, -jja, -k) fn. 'szekrény' (Ritkán hallható az idōsebbektől.) — Od van a fōnnālōba a kabātodba a zsebkendōd, mer nēm nyūtām ēn hozzá.

fūjtōra 'csomóra(köt)' — Fūjtōra kōtōtte mēg, asztām mēg aliksdāg alig birta el-ōddanyi.

furtonfurt hsz. 'állandóan, megszakítás nél-kül' — Egész nap furtonfurt kōtōttem a mohart abba a dōglesztō meleksegebe.

fuszēkli (-t, -ja, -k) fn. 'zokni' (Inkább az idōsebbektől hallható.) — Csupa ēk kosz lētt a fuszēklim ebbe a naty porba. futura (-t, -jja, -k) fn. 'magtár' — Gazda-gog vōtak, vōt tōp futurājjuk is.

futurās (-t, -sa, -ok) fn. 'magtáros' — A lēmūt rēncērbe futurāzs vōt, de jōl is mēnt neki.

fūllesztō (-t, -jje, -k) fn. 'üstszerű főző-edény' — Ōmcs a fūllesztōbe vizet, asztān be lēhet gyūjtani!

fūrhang (-ot, -gya, -ok) fn. 'függöny' — Uj fūrhangokat izz vēttem, mēg ēp pár cipōt a Jōska bātyādna.

gaborggyās (-san, -sabb) mn. 'szeszélyes' (pejoratív) — De ēgy gaborggyās asszony az, hun ijen, hun uan, uam mind az idō-jārās.

gadar (-t, -gya, -ok) fn. 'oldalváját a kūt-ban' (ritkán hallható) — A gadart ne-hész csinālni, mer mā vizbe kō dōgozni akkor.

gádor (-t, -gya, -ok) fn. 'pitvar' (Ritkán hall-ható, főleg az idōsebbek használják.) — Gyūj majd ē, ot lēsēk kinn a gádorba.

gallahūttyōs ~ kajlahūttyōs (-sen, -sebb) mn. 'zavarodott, szeles' — Mijen gal-lahūttyōs tehēn ez, ha rāgyūn a bolond-ōra.

gamō (-t, -jja, -k) fn. 'sovány, öreg ló' — Nēm tom, hā mēn ez is avval a gamōvā, iszēn alig vam benne ēlet.

gang (-ot, -gya, -ok) fn. 'félíg zárt pitvar' — Od van a gangon a kōcsōg, csag vidd ē, ha akarod.

gángō (-n, -bb) mn. 'hórihorgas' — Tē csak hāgass, tē gángō, sōpōrgy a magad hāza elōtt!

ganyē (-t, -jja, -k) 1. fn. 'istállótrágya' — Annyi mā odabe a ganyē, hogy alik tér el az udvarba. 2. mn. 'ravasz, kópé' (trē-fās használatú) — Nagy ganyē vat tē, Pista!

gebett (-en, -ebb) mn. 1. 'rendezetlen, ha-nyag' — De gebetten rakták mēg esztet a kocsit, nincs rēndēssen lēpucūvā. 2. 'fagyos, csontszerű (ruhaféle)' — Hū, de gebettek az ūngōk, jō mēkfattak itt a kō-tēlēnn!

gécō (-n, -bb) mn. 'sovány, vékony' (pejo-ratív) — Uan gécō gyereg vōt mindig, aszt hoty kierōsōdōt katonāknā!

gēnovēva mn. 'sovány (asszony)' (pejo-ratív) — Utālatoz fehērnép ez a ronda gēno-vēva, mer csak aszt lēsī, hoty hun tud ārtanyi a másiknak.

gērcsula (-n, -bb) mn. 'vékony, sovány' (pejoratív) — Mijen gērcsula fija van, aszt uan nagyra van vele, miha al lēnne a kirālfi.

gerzemürz (-öt, -e, -ök) fn. 'főzelék' (pejorativ) — *Ugy megehűtem attu a gerzemürsetü, miha nem is ettem vóna.* 2. 'silány tűzrevaló'

gezemice (-t, -jje) fn. 'silány tűzrevaló' — *Hijába széttem össze eszt a gezemicét ott a javagüttön, nem sokat ér, mer hama elég.* gica (-t, -jja, -k) fn. 1. 'tojáshímző eszköz' — *Gicává kő a mintákat ráföstenyi a tojásra.* 2. 'zsúpfedeles ház ormát szegélyező zsúpköteg' — *Aszüttem, ölég lesz keveseb gica is, de hát hijába, mer ien hosszi házra sok kő.*

gífl ~ grífl (-t, -je, -k) fn. 'palavessző' (főleg az idősebbek ismerik) — *A palavesszőt szokták híjnya gíflnek is a zöreg-gyeink.*

gíflütartó (-t, -jja, -k) fn. 'fából készített tolltartó' (főleg az idősebbek használják) — *Od van az ablagba a gíflütartóba a radirod.*

gílicetüske (-t, -jje, -k) 'tüskés gyomnövény' — *Ugy mekszurta az ujjom az a ronda gílicetüske, hogy alig érzem a kezem.* girhész-görhes mn. 'sovány, beteges' — *Van nekijük néhány girhész-görhes malaccuk.*

gondullóformánn hsz. 'találomra' — *Hoz lé gondullóformánn a pallásru kukoricát!* göbbő (-t, -öle, -k ~ -lök) fn. 'hízott marha, göboly' — *Ugy mekkihízt a Magdus, hogy uam, mind a göbbő.*

göbörös (-öt, -e, -ök) fn. 'göröngy' — *Hű, de rázós, döcögös ut ez, telli van göböröcsökké.*

göbörös (-en, -sebb) mn. 'göröngyös' — *Jó göbörösös ut ám ej is, maj kidobgya az embert a kocsiu.*

göge (-n, -bb) mn. 'hajlott hátú, rövid nyakú, gunnyadt' — *Mijen nagyra van avvá a göge lánnyá, miha al lenne a lekszebb.*

gögygett (-en, -ebb) mn. 'hajlott hátú' — *Hogy mér, de ére mifelénk a kűművesék majnem mind uan gögygették.*

gömböc (-öt, -ce, -ök) fn. 'disznósajt' — *A mizejink a tötélékék közü a gömböcöt szeretic legjobban.*

gönc (-öt, -e, -ök) fn. 'ócska ruhadarab' — *Jobb a göncödre vigyázná, mer érifűnyi könnyig, de a rávalót mekkeresnyi nehéz.* görhes (-sen, -sebb) mn. 'girhes, sovány' — *De görhes malacokat hoztá, alig van bennük élet.*

grábla (-t, -jja, -k) fn. 'gereblye' (Főként az idősebbek használják.) — *Valamikor a parasztok kizsgráblává gereblyéték össze még a rétet is.*

grádicsony ~ garádicsony (-t, -nya, -ok) fn. 'lépcső, lépcsőfok' (ritkán hallható) — *Mostannék tönülödünk, hoty hány grádicsony is légyen a pince, peig még a kűműves sē tuggya utyfordu (talán).*

grészto (-t, -jja, -k) fn. 'gebe' — *Csag grésztoğ vannak a csoportba, mer uan sován némellik, hogy még lehet számúnyi a bordáit.*

guzsahét fn. 'húsvét előtti negyedik hét' — *Ném jó tikot útetnyi guzsahétén, mer guzsossak lesznek a csibék.*

gyántár (-t, -gya, -ok) fn. 'gyanta' (Ritkán hallható, csak az idősebbek használják.) — *A cigánynak van gyántárgya, mer avvá kő mekkihuzni a vonót.*

gyavar (-t, -gyon) ts. i. 'gyúr' — *Hun gyavartad össze annyira a ruhádat?*

gyegyruha (-t, -jja) fn. 'az egyezségkor megállapodás szerint a vőlegényre íratott ruha (ing és vászongatya)' — *Valamikor a menyasszonnak köllött anni gyegyruhát a vőlegénnek, mekpedig üngöt mek hatszeles gatyát.* Nr. Az esküvőt megelőző egyezségen (megbeszélés a két család: a menyasszony és vőlegény szülei között) állapodtak meg abban, hogy hány forintot fizessen a vőlegény a gyegyruháért. A gyegyruhát, amely pamutvászonból készített üngből és szédett gatyából (ünnepi díszesebb gatyá) állt, a menyasszony készítette a vőlegénynek. Amikor a lakodalom éjjelén beködtötték az újmenyecske fejét, akkor az ifjú férj gyegyruhába táncolt vele.

gyéhēna (-n, -bb) mn. 'gyenge, tehetetlen' — *Soká gyün ez a gyéhēna teremts, öreg este lēssz, mire hazaérünk.* 2. 'rossz, gyenge minőségű' — *Uan gyéhēna kukoricájja termēt, aszat nehezen aggya ē.* gyelēs (-sen, -sebb) mn. 'megjelölt, jellel ellátott' — *A mi csibéink mind gyelēssek az idēnn, mer méggyelūtem a job lábát mindēniknek.*

gyerēk (-ēt, -e, -ēk) fn. 'fiú' — *Nēm tudod miye születēt: gyereg vagy lány?*

gyoha (Csak birtokos személyragos alakjai használatosak.) fn. 'gyomor' — *De nagy gyohájja lehet ennek a tehēnnnek, mek tunna ēnnyi ēk kazá szēnāt.*

gyöszös (-sen, -sebb) mn. 'apró, fejletlen' — *De sog gyöszös van ebbe ja paprikába. nēm valami szēp az idēnn.*

gyujtó (-t, -jja, -k) fn. 'gyufa' — *Hozz ēl litēr pētrolūmot még ēnnyhány katula gyujtót!*

gyūjet (-et) fn. 'jövés' — *Gyūjetkor én is jó főpakútam, alig értem haza.*

gyūrke (-t, -jje, -k) 'a kenyér vége' — *Mink szerettyük a gyūrkejt is, mer frissen az is jó.*

hajszer (-t) fn. 'hajsza' (ritkán hallható a hajsza szinonimájaként) — *Nēm is szeret má az embēr ényi ijen naty hajszerba, mikor még vasárnap sines nyukta ēty pērcre sē.*

halom ksz. 'hanem' — *Naty szájja van, halom mikor csinyányi kő valamit, attu fél.*

halpéndz fn. 'halpikkely' — *Gyűj* *ide-Jancsi, adok nekét halpénct, ha jó lesz!*
hámfázulódik 'köntörfalaz, mellébeszél' —

Kérdesztem tüle, hogy van-é ot hel, valami állásféle, de csak nyökögött, hámfázulódott, hogy ü sē tuggya pontosan.

hamv (-gya) fn. 1. 'napraforgósár, kukoricacsutka stb. égés utáni egybenmaradt része' — *Tégy a tüzre szotyolát, mer má*

csak a hamvgya van! 2. 'a lámpabél égett vége' — *Ē kőne vágnyi a hamvgyát, mer rosszul ég ez a rohat mécs.*

hamvas (-t, -sa, -ok) fn. 'rendszerint a magvaskender fonalából szőtt vászon-darab' — *A hamvast szapulláskor szoktuk a szapullóra ténnyi, mer ára öntöttük rá a hamut még a főró vizet.*

Szabó József

A régi magyar *superlát* a. m. 'túlzás'?! 1. Rendkívül örvendetes, hogy az utóbbi évek folyamán a régi, nehezen hozzáférhető magyar nyelvű munkák közül több újból kiadásra került. Remélhetőleg ez a gyakorlat a jövőben is folytatódni fog. Példának okáért P. Lippay János jeles kertészeti témájú művét (Posoni kert. Bécs, 1664.) nyilván ma is nagy élvezettel olvassa nemcsak a szakember, de a múlt iránt érdeklődők szélesebb tábora is. Ugyanez elmondható Apor Péternek 1736-ban írt „Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása” című könyvéről, amelyet a Magyar Helikon jelentetett meg 1972-ben. A Metamorphosis ezen legújabb kiadását Tóth Gyula szerkesztette, ő írta az utószót és a jegyzeteket is. A külső formájában is tetszetős kiadványt jó szívvel és haszonnal veheti kézbe bármilyen rétegbe tartozó olvasó. Aki például a szavak sorsát közelebről figyeli-kutatja, ismételten örömmel állapítja meg, hogy Apor szövege milyen gazdag tárháza a színes leírásoknak és az ízes kifejezések, tájszavak alakváltozatainak. Csak egy példát említek erre. Az ukrán eredetű *nohajka* 'tatár korbács' szavunk a szakirodalom szerint 1816 óta adatolható (l. Kniezsa: SzlJsz. 355), s íme, Apor Péter csaknem egy évszázaddal korábban tudósít róla: „... tatár korbácsot viselt [ti. az ifjú legény — G. F.], tamariskusfa volt az nyele, a két végén fehér csont vagy vékony hosszú nyelű két-három bog az korbácson; az hosszú volt, *nohajkának* hítták” (uo. 32).

A könyv jegyzetanyagához azonban szükségesnek tartok néhány megjegyzést fűzni. Mégpedig elsősorban azért, mert a kiadvány célja és színvonala egyaránt megköveteli a minél jobb pontosságot és egyben hasznosságot.

2. Csak helyeselhető, hogy a nem szakembereknek szánt kiadást jegyzetekkel látták el. A szövegkiadás módszerét illetően egyetértek Tóth Gyulával, aki szerint: „az olvasóközönség érdekeit szem előtt tartva, a mű helyesírását — az olvashatóság érdekében — közelebb hoztuk a maihoz, de megtartottuk az írás hangtani értékű és tájnyelvi sajátosságait, sőt más olyan elemét is Apor nyelvének, amely a 18. század első felének születő-fejlődő magyar nyelvét eredeti ízeiben mutatja meg korunknak” (uo. 107). Sajnos, éppen az olvasóközönség érdekeiről feledkezett meg Tóth Gyula, amikor a Jegyzetek (uo. 111–6) anyagát összeállította. A szélesebb körű olvasóközönségnek — de néha még a szűkebbnek is — sokkal alaposabb tájékoztatást kell kapnia a XVIII. század első felét visszatükröző Apor-féle zamatos magyar nyelv némely kifejezéséről. Jó néhány közülük ma már korántsem olyan magától értetődő, mint volt Apor idejében és köreiben.

3. A Jegyzetek ellen két okból emelhető kifogás. Először azért, mert Apor több olyan szavát nem tartalmazza, amelyek feltétlenül közelebbi magyarázatra szorulnak. Mindenekelőtt nem világos, hogy valójában milyen szempontok alapján válogatta össze a szerkesztő a Jegyzetekben közölt szöveget. Ha ugyanis megmondja — s ezt helyesen teszi —, hogy mit jelentett egykoron nyelvünkben a *susták* (uo. 115), akkor miért nem ejt egy szót sem például a *polturá*-ról vagy a *konc*-ról, amely szavak éppen a *susták*-kal egy mondatban is megtalálhatók: „mert akkor is megvehettek egy *konc* papirosat egy

sustákon vagy négy *polturán*” (uo. 39). A ’másfél krajcár értékű váltópénz’ jelentésű R. *poltura* (és változatai) a magyarban éppúgy lengyel jövevényszó, mint a *susták* (l. Kniezsa: SzlJsz. 431–2, 482; ez utóbbi pontos értelmezését is l. itt), s napjainkban igen-csak kevesen ismerik. A *konc* szó pedig a szövegösszefüggés ellenére is megkívánja, hogy jegyzetben hívjuk föl a figyelmet a régente, így Apornál is használatos ’száz ív írópapír’ jelentésére. Ma ugyanis a *konc*-nak általában csak ’a kutyának vetett húsos csont’, illetőleg ennek átvitt, esetleg pejoratív értelmű használata van elterjedve (vö. TESz., ÉKsz.).

Nem lehet a célom a kiadvány jegyzeteit pótlólag kibővíteni, de azért hadd említsem meg, hogy egyebek közt jó lett volna megadni a közelebbi jelentését az olyan kifejezéseknek, mint például az *allapatréta* (uo. 40) — ez feltehetőleg a m. ’mindennemű húsból, főzélékből, fűszerből lezárt fazékban főzött étel’ (l. a Metamorphosis 1927. évi Wildner Ödön-féle kiadásban a „Régies és idegen kifejezések jegyzéké”-t), *epitaphium* (uo. 71) — ez a m. ’koporsói vers’ (l. PP.), *krepin* (uo. 30, 34) — ez a m. ’paszomány, rojt, rojtozat’ (Apor adata korábbi az eddig számon tartottnál, vö. TESz. *krepp* alatt), *majc* (uo. 33, 47) — ez a m. ’drága anyagból készített szalagszerű díszítés’ (l. TESz.), *salavári* (uo. 34) — ez a m. ’harisnya; bő, buggyos keleti nadrág’ (l. Kniezsa: SzlJsz. 473, ÉKsz.) stb.

De ma már a *lófő* (uo. 29) összetétel jelentéstartalma sem olyan világos, s nyilván sokan vannak, akik nem tudják, hogy e történelmi vonatkozású szavunk jelentése a m. ’kiváltságos székely, aki lovon vonult hadba’ (l. ÉrtSz., ÉKsz.). Arról nem is beszélve, hogy Apor Péter *kapca* szavának jelentése egyáltalán nem azonos a maival. Ezzel kapcsolatban ilyesmiket olvashatunk Apornál: „Bérlett nadrág ritka volt, de azon is az hátulsó varrásán semmi sínór nem volt, rendszerént *bőrkapca* volt reá varrva talpaló helyett, s némelykor úgy sétáltak török papucsban benne” (uo. 34); „Az koporsót belőle vagy bársonnyal vagy matériával vonták bé, akitől mint tölt ki, magát az halottat rendszerént matéria köntösben nyújtóztatták ki, vagy *bőrös kapcás* nadrágban vagy csak *matéria*- vagy szép *gyolcskapcában*” (uo. 67). Nos, ez a *kapca* nem ’lábfejre tekert ruhadarab’, ahogyan ma ismerjük, hanem ’a botoshoz hasonló, nemezből stb. készült lábbeli’ (vö. TESz.). Így természetesen érthető a *bőrkapca* használata, ami a mai nyelvi gyakorlat alapján értelmetlen és lehetetlen szókapcsolat volna.

4. A példákat fölösleges tovább sorolni. Elsősorban azért, mivel a kihagyott magyarázatok a Jegyzetek kevésbé súlyos hiányosságának tekinthetők. Annál inkább annak számítanak a Jegyzetek következő passzusai: *aquavita* ’életital’ (uo. 111), *superlát* ’túlzás’ (uo. 115), *suppon* ’szappan’ (uo.), *szirony* ’vékony hántolt vessző’ (uo.), *taré* ’taréj’ (uo.). Ezek a jelentések helytelenek, s az olvasót tévesen informálják. Az ilyen „tájékoztatás” rosszabb, mint ha semmit sem mondanánk. Nézzük sorjában a kifogásolt szavakat, illetve jelentésüket.

aquavita: „... azonkívül az reggeli italt hívták *aquavitának*, vagy tiszta égett-bort ittanak . . .” (uo. 14). — Az 1620 óta ismert szó magyarosabb alakja *ákovita*, jelentése ’pálinka’, s ilyen értelemben szerepel Apornál is. A latin *aqua vitae*, amely minden bizonnyal forrása a magyar szónak, vonatkozott eredetileg az alkimisták életelixírjére, a magyarban meghonosodott kifejezés azonban már nem az életitalt, hanem a pálinkát jelölte (l. TESz. *ákovita* alatt).

superlát: „Nem volt akkor annyi *superlát*, hanem estve jóllakván, a palotába vagy nagy házban, vagy amiesodás háza volt az gazdának, bevittek egy falka szalmát, azon feleségivel együtt ki-ki egymás végiben virradtig jóízűt aludt” (uo. 38) — E régi szavunk (megvan már a BesztSzj.-ben is; különféle alakváltozataira a XIV. századtól vö. az OklSz. adatait) jelentése l. ’ágy mennyezete és a róla oldalt lelógó függönyök’ 2. ’baldachin’ 3. ’díszes függöny’ (l. ÉrtSz., ÉKsz.) volt. A szövegösszefüggés alapján

kétségtelen, hogy Apor Péter szintén az ággyal kapcsolatos kifejezésként, a főként cícomát és pompát szolgáló díszes ágymennyezet, illetve annak függőnye neveként használja a *superlát*-ot. Enyhén szólva tehát túlzás a szó 'túlzás' értelmezése (nyilván a latin *superlatio*, *superlatus* stb. alapján). Eredetére vö. Lumtzer—Melich: DOLw. 246.

suppon: „Nem vala akkor híre a *supponnak*, sőt ha *suppont* kértél volna, talán azt gondolta volna, hogy zsúpon akarsz fekünni; minden leves az polyeka vala és káposztalé, leves disznóoldalos” (uo. 19). — A régi *zuppon*, *szuppon* 'sűrű lé, leves; annak alkotó része' szavunkat a NySz. a XVI. század óta adatolja. Nem lehet vitás, hogy az Aportól idézett részben szereplő *suppon* szó azonos a NySz. adataival és a némi külső alaki hasonlóságon kívül az égvilágon semmi köze a *szappan*-hoz, ahogyan azt Tóth Gyula gondolja. Ellenben származását tekintve rokonságban van a R. *zsufa* 'sűrű lé, mártás' (l. OklSz.) és a még ma is ismert népi és katonai *zupa* 'reggelire adott) rántott leves' (l. ÉrtSz., ÉKsz.) szóval. E változatok a németből valók, az átvétel ideje és körülményei azonban eltérőek voltak.

szirony: „Némely úrfiak varrott bagariából való telekes bocskort is viseltenek, hajdú módra; igen cifra, *szironnyal*, sőt ezüstfonallal vagy selyemmel cifrázott majs vagy szíj volt, akivel felkötötték sőt a telekes bocskor felső része is akképpen meg volt cifrázva” (uo. 34). „Az ló-bokrétának híre-helye sem vala, hanem az lovaknak az üstököket szíjuval vagy *szironnyal* felkötötték” (uo. 45); „Az nagyuraknak pompára veres, zöld *szironnyal* varrott bagaria-hámjok volt” (uo.); „... az szekeres lovakra az fent leírt *szironyos* hámokat rakták” (uo. 49). — Az idézett szövegrészek alapján teljesen nyilvánvaló, hogy Tóth Gyula 'vékony hántolt vessző' értelmezése helytelen. Ennél már a Wildner Ödön kiadásában adott tájékoztatás: „Szirony = festett fonál, hímzőszalag” (l. „Régies és idegen kifejezések jegyzéke”) is sokkal jobb. Szavunkat a XVI. század óta ismerjük (vö. SzófSz.), jelentése 'keskeny (színes) bőrszalag', ahogyan a népnyelvben ma is használatos (l. MTsz. 2. *szirony* alatt). Elsősorban bőrből készült ruházati és felszerelési tárgyak díszítésére használták. Viski Károly szerint: „A szirony fehér vagy színes hasiból (esetleg irhából) metélt pár milliméter széles szalag, ugyanaz, amit a megvarrásra használnak. Helyenként hasogatott tollszárral is szironyoznak” (MsgNépr. 2: 306).

táré: „Nem vala annyi módi az fejeken, noha az menyecskék akkor is majd így jártak, mint most, de nem vala annyi *táré*, hanem tisztességes fátyol volt az fejeken...” (uo. 28). — Aligha kétséges, hogy Apor Péter *táré* szavának értelme nem azonos a ma is használt *taraj*, *taréj*, N. *taré* (MTsz.) változatok mindennapi 'tyúkfélék fején húsos vörös lebeny; némely állat fején, nyakán vagy hátán kiálló tüskés vagy fogazott képződmény' (l. ÉKsz.) jelentésével. Apor a *táré* szóalakot a másodlagosan kialakult 'rojt; Franse' jelentésben használta, ahogyan az a korabeli gyakorlatnak meg is felelt (vö. a NySz. adatait). Wildner Ödön ebben az esetben is körültekintőbb volt, mint a legújabb kiadás szerkesztője, mivel az ő jegyzetében a *táré* a. m. 'taréj; rojtos fejdísz' (l. „Régies és idegen kifejezések jegyzéke”).

5. Úgy vélem, az itt bemutatott néhány példa meggyőzi az olvasót arról, hogy Apor Metamorphosisának legújabb kiadása figyelmesebben összeállított jegyzetanyagot érdemelt volna. A régi, elavult vagy ritkán használt kifejezésekhez az előző kiadások ilyen vonatkozású észrevételeinek a figyelembevételével és az alapvető nyelvészeti munkák felhasználásával különösebb fáradság nélkül teljesebb és főként sokkal pontosabb magyarázatokat lehetett volna készíteni. Apor Péter írása persze így is érdekes és tanulságos olvasmány, egy részletesebb és megbízhatóbb szójegyzék azonban mindenképpen megkönnyítette volna a szélesebb körű olvasóközönség számára a mű ízeinek zavartalan élvezését. Sajnáljuk, hogy nem egészen így történt.

Gregor Ferenc

Tobaj. Ennek a kis, volt Vas megyei községnek a nevével egészen a legutóbbi időig többen foglalkoztak. Jellemző azonban az, hogy a legrégebb, de névfejtés-módszertanilag leghelyesebben megkísérelt megoldás elkerülte az újabb kutatók figyelmét.

Annak, hogy nevével foglalkozom, oka az, hogy sikerült újabb okleveles adatokkal a név régiségét igazolni, s fényt deríteni egy jellegzetesen dunántúli magyar helységnévre. Nem árt hangsúlyozni a magyar hely- és helységnévadásnak azt a jellegzetességét, hogy alanyesetben álló személynévvel alkot hely- és helységneveket. Jelentőségét ennek akkor látjuk, ha azt tapasztaljuk, hogy külföldi névfejtők figyelmét ez lépten-nyomon elkerüli, sőt legújabban hazai kutató is — megalapozatlanul — kétségbe vonja (Balogh László: A földrajzi nevek struktúrája. NyK. 72: 95—124, különösen 114—8).

Történeti adataim a következők: 1391/392: *Thobay* ZsigmOkl. 1: 2181; 1427: poss. *Thobayd* OL.Dl. 87998 fényképe után; 1428: *Thobayd* Csánki 2: 804; 1475: *Thobay* uo.; 1538: *Thobaj* Schwartz, NyMo. hn.² 71; 1553: silva *Tobay* Kranzmayer—Bürger: Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Kismarton, 1957. 152; 1556, 1610, 1635: *Tobay*, 1698: *Tobay* seu *Toberstorff* Schwartz i. m. 71; ? (XVII. sz. ?): *Thobaj* aliter *Tobersdorf* B. Szabó: Pestm. tört. okl. eml. 524, a Körmen di lt., Acta antiqua jelzetre hivatkozással; 1773: *Tobal* LexLoc. 90; 1780: *Tobaj*, *Tobersdorf* Windisch 1: 323; 1786: *Tobaj* KorabLex. 773; 1804: *Tobaj* KorabAtl.; 1851: *Tobaj* Fényes 4: 205; 1863: *Tobaj* Hnt.; 1864: *Tobaj* Hornyánszky 378; 1873, 1875, 1877, 1882, 1907, 1926, 1937, 1944: *Tobaj* Hnt.

A község magyar és német neve *Tobaj*, a Moór Elemértől közölt horvát *Tabaj* (Westung. 301) is ezzel azonos. Mint láttuk, felbukkan ugyan egy *Tobaj* ~ *Tobersdorf* magyar—német helységnévpár, azonban véletlenségből egyik *Tobersdorf* adat sem ellenőrizhető, bár a név egy *Toba(j)ersdorf* származéka lehet. Schwartz nem közli adatának forrását, a körmen di levéltár 1945. évi károsodása viszont B. Szabó — egyébként is adatátlan — adatának fellelését tette bizonytalanná. Windisch német nevei gyakran a szerző — sohasem használt — fordításai és németesítései, amelyeket művében gyakran találunk.

Mégis ha a *Tobersdorf* név vélelmezhető, rövid életét az okozhatta, hogy Tobajtól délnyugatra van Dobrafalva, amelynek német neve *Dobersdorf*; ennek Schwartz i. m. 87. lapján közli is egy *Tobersdorf* névváltozatát, ha ugyan nem hármass keveredés történt, mivel *Tobaj*-tól nem messze fekszik Óridobra.

Tobaj nevének megfejtésére több kísérlet történt. Az első Pais Dezsőtől származik (MNY. 9: 33), de a következő kutatók eredményét figyelmen kívül hagyták, annak ellenére, hogy névfejtés-módszertanilag helyes úton haladt, s a *Theudobaldus* származékok között periferikusan helyezi el. Ez a figyelmetlenség többszörösen megbosszulta magát, másrészt azonban lehetővé tette, hogy a *Tobaj* név újra meg újra vizsgálat alá kerüljön. A későbbi névfejtések — Moór Elemér kivételével — összehasonlító anyag nélkül, gondolatfelvetésből születtek, s így ötleteknél egyébbnek nem tekinthetők. Alábbi tüzetes vizsgálat során mégis kritika tárgyává teszem, elsősorban azért, mert a névfejtők módszertani hibájára is rámutathatók. Másrészt rávilágít arra a sajnálatos tényre, hogy külföldi kutatók teljesen figyelmen kívül hagyják a magyar szakirodalmat, s nincsenek tisztában a magyar hely- és helységnévadás legalapvetőbb törvényszerűségeivel, nem ismerik, de nem is használják összehasonlítóképpen a magyar élő- és történeti névanyagot. Nem is említve azt, hogy a magyar személynévanyag vizsgálatára gondoljanak.

Pais Dezső — Melich János nyomán — vizsgálja a német *Theudobald* ~ *Theobald* személynév magyar változatait, beleértve a német *Thiobald* névváltozatot is. Kimutatja, hogy utóbbi *Tibód* ~ *Tibád* változatokban jelentkezett a magyar személy-, majd helynév-anyagban. A *Theudobald* ~ *Theobald* személynév a magyarban egy *Teobald* > **Tebald* > **Tabald* > *Tabód* hangváltozáson átment sorát mutatja be, amelyből — feltételezése szerint — később elvonták a becézőképzőnek érzett -d képzőt, s keletkeztek a *Toba* ~

Taba személynévek (Pais Dezső később maga vonja felülvizsgálat alá a kicsinyítő képzők és szóvégeknek kicsinyítő képző gyanánt való elvonásával kapcsolatos elgondolását. NévtVizsg. 97—8). Az említett magyar származékok azután belekerültek [volna] helynév-anyagunkba is, és a Vas megyei *Tobaj* község neve e *Taba* ~ *Toba* személynév -*i* > -*j* képzős possessivum (esetleg diminutivuma) volna (MNy. 9: 33). Később — e helynév-magyarázatra való visszatérés nélkül — a *Taba* személynévet a zalai káliz ivadékok nevében török eredetűnek mondja (MNy. 30: 127). A *Teobald* származékok sorába iktatja a baranyai és Fejér megyei *Tabajd* helységneveket is. A *Tibald* ~ *Tobald* nevek fejlődését *Tibód* ~ *Tabód* nevekké elfogadja Horger Antal (MNy. 31: 47), és kettejük nyomán Mikesy Sándor (MNy. 49: 408). Ez a megállapítás helyes, mint a következőkben magam is igazoltnak látom.

Másodízben Moór Elemér (Westung. 150, 226, 301) tárgyalja helységnevünket. Kimondja, hogy a német *Tobaj* név a magyar helységnév átvétele, amely „geht vermutlich auf einen Personennamen zurück”. Hogy mire gondol, nem mondja ki, Pais Dezső eredményére nem hivatkozik. Összehasonlítást tesz azonban a Fejér megyei *Tabajd* helységnévvel.

Zimmermann J. Ernő két ötlettel állt elő — mint Kranzmayer—Bürger i. m. nyomán megállapíthattam. Először a szláv *Dobovje 'der Eichenwald' szóból tesz kísérletet *Tobaj* nevének megfejtésére. Teljesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy a magyar nyelvterületen a szláv *dqbъ* 'Eiche' szóból keletkezett szláv helynévadásokban a magyarság, akár a szláv nazális meglétekor, akár annak eltűnte után, mindig *d* hanggal kezdődően vette át. Például a szláv *dubovъcъ* átvétele az orrhang meglétekor a mai *Dombóc*, megszűnte utáni időből a *Dobóc* ~ *Dabóc* hely(ség)neveket eredményezte (1410: Dionis. de *Dabock* KárOkl. 1: 562). Ellentmond Zimmermann ötletének az is, hogy *Tobaj* neve első adata óta mindig — etimologikusan — *t*-vel kezdődik.

Zimmermann másik ötlete az volt, hogy *Tobaj* község nevét a magyar *tolvaj* 'Dieb' szóból kísérelte megmagyarázni. Ez az ötlet sem járható, mert a magyarban -*lv*- > -*b*- szóbelseji hangváltozást nem ismerünk. Az *olvas* 'lesen', *olvaszt* 'schmelzen' nem lett valami *óbas, *óbaszt szavá. Az ötlet talán az ÁUO. 7: 162. lapján levő hibás oklevélolvasat nyomán keletkezett (1244: locus qui dicitur *Toboywar* [recte *Toluywar*!], helyesbíti Csánki 2: 717), amely a Vasi Szemle hibás adatán keresztül B. Szabó (Pestm. tört. okl. 523) munkájában is, de ellentétes irányban jelentkezik. A névfejtés nyilvánvaló tévedés, amelyet az előbbivel együtt már Kranzmayer—Bürger munkája (i. m. 152) is elutasított.

Ezek után Bürger Károly (i. m. 152) jött újabb magyarázattal, de elgondolása szintén nem kielégítő. Ő ugyanis a *Tobaj* helységnevet hasonló szláv képzésnek látja, mint a *rataj* 'der Pflüger' szót (vö. Šmilauer Vladimír: Příručka slovanské toponomastiky. Prága, 1970. 133). Ötlete azonban nem jobb az elutasítottaknál, legfeljebb csak a névvégződésre nyújtana magyarázatot. Holott egy névfejtésben nem elegendő egy-egy részlet, szóvég stb. megmagyarázása.

A középkori magyar nyelvterület helyneveinek etimologizálásakor azonban elengedhetetlenül szükséges a magyar hely- és helységnév, sőt a magyar személynévanyag összehasonlító vizsgálata. Úgy látom, hogy eddig a név kutatói közül egyedül Pais Dezső tett kísérletet arra, hogy *Tobaj* község történeti névanyagát hasonló magyar helységnevekkel összehasonlítsa, s e bővebb névanyag nyomán kísérelje meg a község nevének megfejtését. Moór Elemér csak érintette ezt a kérdést.

Az eddigi helyes nyomon járók — elsősorban a Vas megyei község régi *Thobayd* írásbeliségben megőrzött alakja nyomán — más magyar *Tabajd* helységek nevével vetették össze. Elgondolásuk kétségtelenül helyes, amit az alábbi baranyai és Fejér megyei *Tabajd* helységek régi adatai is igazolnak.

A községnek Moór Elemértől közölt horvát *Tabaj* névváltozata (Westung. 301) is ezt bizonyítja, amely kétségtelenül egy — XVII. századbéli — eddig írásbeliségből nem ismert, lappangó magyar *Tabaj ~ *Tabajd kiejtésű név megőrzése. A mai magyar *Tobaj* ellenben a németben megőrzött, régi magyar *Tobaj* visszavétele. Bizonyítottunk látjuk tehát, hogy a magyar helységnévanyagban nem egyedülálló jelenség a *Thobayd* név, amely a -d nélküli *Thabay* ~ *Thobay* változatban is ismert.

Ezek után a vasi, baranyai és Fejér megyei *Tobaj* ~ *Tabaj(d)* községek nevét azonos úton kereshetjük és fejthetjük meg.

A névben a szóvégi -j nem képző. Így a név, egy *Tobaj* > *Tabaj* alakra vezethető vissza. A magyar helynévanyag egy érdekes, török eredetű csoportjára jellemző a -j végződés. Ezek pedig személynévi eredetűek. Így a *Tobaj* személynév is már 1274-ben *Toboy* alakban jelentkezik (Kovács, Ind.), majd 1419-ben Jacobus *Tobay* capitaneus Cumanorum nostrorum [regis] sedis Hontos (Gyárfás: A jász-kunok tört. 4: 566). 1451-ben említik a Hontos székben *Thobalizentpeter* helységet (uo. 631), 1455-ben fordul elő *Tobali Szentpéter*-szállás (Száz. 1869: 599). Miután ez adatok már határozott etnikumra mutatnak, fordultam Rásonyi László „Les Anthroponymes comans de Hongrie” című dolgozatához (Acta Orient. Hung. 20., fasc. 2, 145 — kny. Bp., 1967.). E kun neveket Rásonyi László a kun *Tobaay* 'Reuemonat; avril' szóval egyeztetni (Grönbech K.: Komansches Wörterbuch. Leiden, 1942. 246; *toba* 'Reue; mea culpa', *tob-aj* 'Reuemonat; aprilis', *aj* 'hold'), amely szintén személynévként ismeri. A török népeknél a hónapnevek személynévként gyakoriak, s ilyenből származó magyar helynévre egy ízben rá is mutattam (Reuter: A török hódoltság emléke baranyai helynevekben. Bp., 1966. 6. Dunánt. tud. gyűjt. 68).

A középkori magyar társadalomban a török népiségű elemek mint a katonáskodó réteg tagjai igen gyakran kerülnek a birtokososztályba, magukkal vive török eredetű neveiket, és ezt gyakran egy-két nemzedéken keresztül örököltik is. Így azután török személynévek megjelenése a hely- és helységnevekben gyakori. Mindkét *Tabajd* helységnév Baranya és Fejér megyében nem társtalan, más egyéb török személynévből alakult helységnévet is ismerünk e megyékben (Bezedeke, Beszter, Töböröcsök stb.). A katonáskodó török elemek a középkori magyar állam határvidékein határőri feladatot látnak el, ezzel a céllal telepítik őket a középkori Nyugat-Magyarországra is. Így a *Tobaj* név felbukkanása nem lenne társtalan és rendkívüli, s más köz- és személynévvel együtt várható volt.

További reménységet nyújt ennek az útnak a járhatóságára az, hogy a történeti *Thobay* név *Thobayd* változatban is előfordul. E változata pedig magyar képzésmóddal könnyen megmagyarázható. A -d gyakorító és a -d sorszámnévképzővel azonos eredetű magyar kicsinyítő-becéző jelentéstartalmú képző, amely később személynévképzőként szerepelt (*árpa* 'die Gerste' > *Árpád*, *búza* 'der Weizen' > *Buzád* férfinevek stb.); majd egy-egy személynévnek helyjelölésre való felhasználása, vagy a valamivel való ellátottság jelentésével a -d képző származék helynévként való gyakori jelentkezése (például *Somod*, *Csókád*, *Ebed* stb.) kifejlesztette a -d helynévképzői funkcióját is. A mai magyar nyelvben már csak elhomályosult származékok őrzik (D. Bartha K.: A m. szóképz. tört. Bp., 1958. 102—4).

Az említett *Thobayd* változat az ismert magyar helységnévanyagban többször is előfordul (néha *Thabay* változatban is), s elősegíti *Tobaj* község nevének megfejtését.

B a r a n y a m.: 1470: *Thabaydy* ~ *Thobaydy*, 1470: de *Thobayd* ~ *Thopayd*, 1475: *Thopayda* (Csánki 2: 529, illetőleg a *Tapajdi* ~ *Tabajd(a)* család nevében 2: 563); a szerző Mohács környékén keresi a helységet.

E helység nem lehet azonos az Aribo bajor nemzetségből származó (Hóman—Szekfű: MTört. 1: 268, 300) Győr nembeli [Magyar]Óvári Konrád unokáinak baranyai birtokával, mert az következetesen és korán *Tabód* (1316: villa *Thobold*, villa *Taboodi*

Györffy 1²: 394), azaz a német *Theobald* személynévből magyar helynévadás útján keletkezett helységnév. A mellette levő helység *Hidor* neve a német *Heidrich* személynévvvel azonos.

Fejér m.: 1231: *Thuboyd* (Turul 14 [1896.]: 5); 1237: terra *Tubogd* (uo. 6; hibásan: *Toboyd* Fejér: CodDipl. 4/1: 78); 1270: Barth. de *Thoboid* (ZichyOkmt. 1: 79, évszámra 7/1: 6); 1326: *Tobayd* (VeszpReg. 172); 1334: *Tabajdi* Andrásné (Csánki 4: 391); 1339: villis *Thobayd* superiori et inferiori in C-u Albensi (AO. 3: 600); 1388: poss. *Tobayd* (HO. 7: 425, ZsigmO. 1: 456); 1392/396: Mathias de *Tobayd* (uo. 4266); 1396: *Thabayd* (Csánki 3: 352); 1396: *Thabayd* (ZsigmO. 1: 4557); 1397: *Tobayd* (uo. 4907); 1403: Barthol., Anthon., Cornis de *Thobayd* (SzékelyO. 1: 95); 1405: *Tobayd*-i János fiai Bert., Ant., Kornis (ZsigmO. 2/1: 3672 és 3678); 1409: *Thobayd* -i Bert. (ZsigmO. 2/2: 6815); 1455: poss. *Thobayd* (Csánki 3: 352), 1463, 1467: ua. (uo.); 1475: *Thabayd* (uo.); 1475/476/489: poss. *Thabay* in C-u Albensi sedis Solth (ZichyOkmt. 11: 174); 1493 *Thobayd* (Csánki 3: 352, hibásan 1: 35); 1500 k.: Also *Thobayd* (uo.); 1502: *Felsewthabayd* (uo.); 1511: *Thobayd* (B. Szabó: Pest m. tört. 330); 1512: *Thobayd* (uo. 334); 1588: *Tobayd* in C-u Pilisiensi (uo. 422).

Amint látjuk, a fenti adatokból, a vasi *Tobaj* községen kívül még két *Tabajd* nevű helység létezett a Dunántúlon, amelyből az egyik ma is létezik Fejér megyében (s miután ennek határán fekszik, gyakran Pilis megyéhez is számították). A másik elpusztult, ezt Csánki Dezső Mohács környékén, Baranyában keresi, s talán valamely *Topoja* — szlavizált helynévben — rejtőzik. Ennyi adat után nyilvánvaló, ha helységeink nevét a Kárpát-medencében honos nyelvek között keressük, kizárva azonban az eddigi vizsgálatok alapján a németet és a szlávot.

A vasi *Tobaj*, a baranyai és Fejér megyei *Tabajd* helysévszavak azonos eredetén felül más tanulsággal is szolgálnak. Elsősorban abban a vonatkozásban, amelyet Balogh László említett dolgozatában kétségbe von. Bizonyára sajnálatos, hogy a vasi helységnév csak a XIV. század végéről, a baranyai meg — a megye oklevélbeli szegénysége miatt — éppenséggel csak a XV. század utolsó harmadából adatolható. Elegendő azonban a Fejér megyei *Tabajd* 1231. évi adatára hivatkoznunk, hogy a sima személynéves helynévadás egy újabb esetére hivatkozhatassak. Hivatkozom elsősorban azért, mert a *Tabajd* helységnév felderítése során egy igen értékes és bizonyító erővel jelentkező névhármasra bukkanunk.

Györffy György alapvető munkájában, „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (1²: 394) **Tabajd (Tabód)** címszó alatt tárgyal egy baranyai helységet, amelyet én az előbbiekben csak *Tabód* néven említettem meg, s névfejtésemben elválasztottam mind a baranyai, mind más *Tabajd* helységnevektől.

A baranyai *Tabód* — egy elpusztult helység — az úgynevezett baranyai Győr nembeli [Magyar]Óvári Konrád birtoktestében fekszik (Györffy i. m. térképe 1²: 257). Mint már említettem, a *Tabód* nevet kutatóink a német *Theobald* személynévből fejtették meg. Az általam is elfogadott névfejtést támogatja az a körülmény is, hogy az elpusztult helység mellett létezik ma is *Hidor* (< *Héder*) község, amelynek nevét a szintén német *Heidrich* személynévből fejthetjük meg.

1316-ban Károly király parancsára a Tamási család őse, Héder nembeli Német-újvári János (akinek felesége Győr nembeli Óvári Weckhard leánya) — többek között — *Thobold* és *Heydrih* helységeket visszaadja Győr nembeli Kéméndi Konrád fia Jakab árváinak (Csala, Miklós és Konrád testvéreknek). Közel ugyanezen időben, 1308-ban a Győr nembeli Pál fia Tamás felesége (majd özvegye) Negol nembeli Miklós leánya Borbála, az urától hitbér fejében kapott 1/3 *Göncöl* birtokot (1308: terra *Gunchel* Györffy i. m. 1²: 310) átadta Klára leányának és annak férjének, Ocha fia Péternek — leány-negyedbe (AO. 1: 142). Tehát a Győr nembeli Óvári birtoktömbben immár a harmadik

német, sima személynévből keletkezett magyar helységnév bukkan fel (*Göncöl* a német Konrád személynév német *Guntzl* becézőalakjából származik).

Vélelmezhető, hogy a Győrffy szerint is ismeretlen időben, de talán a XII–XIII. század fordulóján szerezte a Győr nem a Kéménd-Gyula környéki (ma Máriakéménd–Belvárdgyula) birtokait, amelyen három német sima személynévből keletkezett helységnév bukkan fel. Valószínűsíthető, hogy mindhárom helységnév valamely Győr nembeli Óvári nevét őrzi. De nemcsak a tulajdonos nevét őrzi, hanem őrzi annak a baranyai magyarságnak a névadó készségét is, amely három idegen, német személynévet is fel tudott használni, s mindhármát a magyar nyelv hangtani adottságaihoz idomítva magyar helységnévadásra használja fel anélkül, hogy tanújelét adná a felhasználásban a nevek idegen eredetűségének.

Látjuk tehát fentiekből is, hogy akár kun (*Tabaj*), akár német (*Tabód*, *Héder*, *Göncöl*) a személynév, abból magyar nyelvterületen keletkeznek helységnevek, amelyek a birtokos(ok) sima személynévét őrzik.

Reuter Camillo

Zsüri. Ez a szó akkor került át az angol nyelvből a franciába (valamint más európai nyelvekbe), s terjedt el széles körökben, amikor az esküdtszék vele jelölt intézményét a francia forradalmi Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1790-ben angol mintára Franciaországban is meghonosította (Fraser Mackenzie: *Les relations de l'Angleterre et de la France d'après le vocabulaire. I. Les infiltrations de la langue et de l'esprit anglais.* Paris, 1939.). Magyarországon e szóval először az Angliáról szóló útleírásokban, társadalomrajzokban találkozunk s csak valamivel később fordul elő, de egyre gyakrabban az aktuális eseményekről szóló időszaki sajtótermékekben. Így Németh László a Sopronban 1795-ben megjelent *Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása* c. könyvében pl.: „Legfőbb Birája minden Ánglufznak 12 vele egy állapotbéli esküdtteknek gyűlése (petty Jury)” (275); „Máfik Birája minden Ánglufznak a' 17 hafonlókép valofztott esküdt személyeknek gyűlése, (great Jury)” (276); „Ezeknek végzéfeek (Verdict, verum dictum.) fzerént határozza meg a' Királyi Bíró a' büntetéft” (276). Érdekessége Németh könyvének, hogy a szó angol hangalakját is igyekezett megadni, megközelítő magyar átírásban. Így: „Skotziában . . . a' Dforrik (Jury) ott is fzozásban vagynak” (278); „A' legfőbb Törvény Székek Edinburgban vagynak 's Törvényt ülő Széknek (Court of Seffions), melly előtt Dforrik nem ítélnek . . . , neveztetnek” (279).

A szó már jó ideje forgalomban volt időszaki sajtónkban és ismeretterjesztő művekben, amikor 1827-ben Lassú István az angol esküdtszék szervezeti ismertetését Magyarországon első ízben megadta „Nagy Británnia” . . . leírása” c. könyvében. Német forrásokra támaszkodó művében mindvégig (könyve 71–88. lapján) a *jury* betűképet használta. A toldalékokból azonban nyilvánvaló, hogy ez idegen szó első szótagjában nem a mai franciás ejtés (zsüri) magánhangzójával élt, hanem az angol ejtés mély magánhangzójával, akárcsak előtte Németh László. „A' Jury vagy az esküdtek törvényszéke lételet azon szempontból vette, hogy a' végrehajtó hatalom határtalan büntető hatalmat ne tulajdoníthasson magának, az az: hogy szabad kénye szerént ne büntethessen, és így a' Státus polgárai, ha vagyonaikról, szabadságokról sőt életekről is a' büntető hatalom tetzése szerént hozhat ítéletet, rabszolgákká ne legyenek” (84); „Minthogy pedig a' Jurynak Europa némelly tartományaiiban sok pártfogói vannak, méltó lesz erre egy két figyelmetes tekintetet vetni. A' Democratiában (nép uralkodásában) szükséges a' Jury, mivel külömben a' criminalis hatalommal bíró törvényszék, ha a' nép korlátok közzé nem szorítja, könnyen Aristocratiát (fővebb emberek vagy ország nagyai uralkodások) hozhat bé” (85). Mély hangú alakok másutt is szerepelnek Lassúnál: „némelly a' Juryban

tett változtatások” (85); „az egész per folytatás a’ Jurynál tsupa szóval megyen” (86); „a’ Juryba törvénytudókat hívni” (87).

Lassúhoz hasonlóan részletesen ismertette az azonos nevű amerikai esküdtszék működését mokcsai Haraszthy Ágoston 1844-ben: „a békebírák a juryval kisebb polgár és bűnvádi tárgyakat ítélnék el” (Utazás Északamerikában. Pest, 1844. 2: 165); s „minden büntárgy legelőbb jury és bírák előtt az ügyvédek által . . . vitattatik meg . . . s az esküdtek ítélete alá bocsáttatik, akik azonnal a jury-terembe távoznak el” (2: 153). Előfordulásának a reformkorban való gyakorisága alapján a szó már helyet kapott Heckenast 1846-i Idegenszótárában is: *Jury*, ang. (dzsuri) eskütszék. *Juryman*, ang. (dzsuriman) esküttbíró (116).

Az első szótagnak *u* hanggal történő ejtése nem maradt tartós nálunk. A Közhazsnu Esmeretek Tára 1831. évben megjelent 1. kötetében még kétszer is *juryban* alakot olvashatunk (247, 248), de már a következő évben a 4. kötetben *jurynek* alakot (371) és ugyanezt még egy évvel később (7: 477). Ez a fajta toldalékolás már a franciásított *zsüri* ejtés irányába mutat, mely aztán idővel általánossá is vált. Olyannyira, hogy amikor az utolsó századfordulón Babos Kálmán idegenszótárában és Toldy Géza 1909-i Varázsrontójában (645) a *dzsüri* ejtés mellett szállt síkra, akkor már csupán egy fél évszázad elteltével divatjamúlt kiejtést próbáltak élesztgetni, reménytelenül.

A *jury* szó magyarföldi történetéhez a vele jelölt intézmény története is szervesen hozzátartozik. Magyarországon az esküdtszéket az 1848. évi XVIII. törvénycikk vezette be, de életbe léptetésére, megvalósítására már nem került sor. Mind az 1848-i, mind az 1867 után újra bevezetett esküdtszék csakis sajtóügyekben intézkedett. Általánosabb jogkörű intézménnyé az esküdtbírság csak 1900-ban lett. Jogalkotásunk azonban az esküdtszék intézményének megjelölésére nem vette igénybe a *jury* szót, hanem német eredetű tükörfordítással a *Geschworenengericht*, ill. *Geschworenenbank* calque-jával élt.

Ezzel a *jury* szó szabadon maradt olyan elbíráló testületek jelölésére, melyek szerepe nem az igazságszolgáltatás keretei közt érvényesülő laikus véleménymondás volt polgári vagy büntető perekben, hanem — hasonlóan, de csak ennyiben hasonlóan az esküdtszékhez — alkalmilag kijelölt kis létszámú testületek voltak döntő határozat kimondásának feladatával megbízva olyan kérdésekben, melyekben objektív mérőeszközök csak korlátozottan voltak érvényesíthetők. Ezzel nyelvünkben a *jury* szónak új alkalmazása kezdődött el a XIX. század második felében, amikor nevet kellett adni olyan döntőbizottságoknak, melyek feladata szellemi alkotások pályázatszerű versenyében a rangsorolás kimondása vagy pontszámokkal értékelő sportversenyeken és hasonló jellegű eseményekben a vitás kérdések eldöntése volt. Példák a sportbeli alkalmazásra lóverseny kapcsán. 1862-ben Rózsaágy Antal: A fertálmágnások c. regényből „Talán valami titkos nagyság érkezett, a ki nemcsak a *jury* elnökségét zavarja meg, hanem még a standereket is kihozza a hivatalosan kimért merevségükből” (2: 19). Harminc évvel későbbi példa: „A vidám bakák nagy versenyfutásokat és versenybirkózásokat rendeztek az őrmesterekből és firerekből álló *jury* előtt” (Kacziány Géza: A nagy manőver. 70). 1893-ból: „Velocipéd-versenyt tartott a kerékpáros club. A »Viennese«-nek csak vita után ítélte oda a jury a babért” (Szűry Dénes: Rajzok. 108). E 3 adat forrása a NSz.

A művészi élet köréből ’bírák bizottság’ értelemben, a Magyar Képzőművészeti Társulat igazgató elnökének jelentéséből: „A hazai művészek eredeti műveiből alakított műcsarnok a lefolyt évi június 6-án nyitvatván meg, . . . 9 hónap alatt csak egy pár mű vétetett meg, noha minden mű a *jury* által megszabott, s így illendő áron volt eladó” (Magyar Képzőművész 1864. évi I. évf. 4. szám, május 20. 58). 1877-ből: „Kánitz Eduárd úr az osztrák *jury* tagja” [a philadelphiai világkiállításon] (Kecskeméthy A.: Éjszak-Amerika 1876-ban. 41). 1884-ből: „Porzolt Lajos munkáját a Magyar Athletikai Club jelenlegi titkára a *jury* megbízásából nyomda alá rendezte s a jeles mű a *jury* által egy-

hangú dicsérettel kiadásra ajánlatott” (Esterházy Mihály előszava Porzsoltnak A magyar labdajátékok könyve c. művéhez. VI). „A kassai székesegyházban II. Rákóczi Ferencnek állítandó siremlékre hirdetett pályázat bíráló *juryje* szerdán tartotta meg első ülését” (Pesti Hírlap 1909. október 14. 9).

Az utolsó századfordulóra, a jelentéskör megváltozásával bekövetkezett a *jury* szó hangalakjának és írásképeinek megváltozása is. Feltételezhető, hogy a *zsüri* hangalak a szó újabb, ezúttal francia forrásból történő átvételének a következménye, esetleg német közvetítéssel. Az ennek megfelelő betűképpel először Hoek Jánosnak Művészi reform c. írásában lehet találkozni 1898-ban: „[A párizsi Szalon] díjosztó *zsürijének* ítélete művészi tekintetben a mérvadó jelenleg az egész kontinensen” (41). Amíg ez az íráskép uralkodóvá válik, körülbelül a XX. század első negyedének végére, addig még sok az ingadozás. Példája ennek, hogy a Pesti Hírlap fent idézett számának egy másik oldalán a szó a következő hibrid, de a maga korában egyáltalán nem ritka formában olvasható: „A fővárosban felállítandó Kossuth-szobor pályázat eredményének odaitélésénél a *jüri* Róna József pályatervét találta legjobbnak” (7).

Idegenszó-szótáraink között Radó Antal szótározta első ízben a *zsüri* ejtést, 1904-ben. Ő rövid *ü* hanggal közölte, 54 évvel később Bakos Ferenc kéziszótára már hosszú *ú*-vel. E sorok írójának megfigyelése szerint a hosszú *ú*-vel ejtés egyre terjed,

A *zsüri* szónak alighanem a műbírálat nyelvében alakult ki az igei származéka, az ÉrtSz.-ban már regisztrált *zsüriz* és az ÉKsz.-ban megtalálható *kizsüriz* is. A szónak összetételei is létrejöttek, így a *zsüritag* vagy századunk harmincas éveinek sportnyelvében a *zsürigép*, a vívóversenyek elektromos találatjelzője. Sőt átvétetett angolból a *juror* szó is, ugyancsak francia ejtéssel, habár a franciában ma nincs is ilyen szó. Egy példa rá a közelmúltból: „A Nemzeti [Színház] a készülő tervek szerint a Városligetbe kerül. Elhelyezési módját tervpályázat döntötte el, melyen én is közreműködtem, mint *zsüror*” (írta Rácz György a Magyar Nemzet napilap 1969. március 11-i számában).

Amióta az utóbbi évtizedben a budapesti rádióban és televízióban angol és amerikai ihletésre vetélkedőket tartanak, azóta a *zsüri* szó az eddiginél is szélesebb körökben vált ismertté. Egyre gyakrabban hallani e szót ama fogalom jelölésére, melyet az angolban (ahol e műsorszámot kitaláltak) *panel*-nek nevezik, még mindig követve az esküdtszéki terminológiát. A mai magyarban sem ismeretlen a *panel* szó (betűejtéssel), de nálunk ez ma az építőipar műszava, s az ÉKsz. már regisztrálja.

Még egy makaronikus toldalékról. Folyóiratunk 1971. évi folyamában Implom József foglalkozott gazdagon dokumentált dolgozatában az *-ia* főnévképzővel és az *-ice* módhatározó raggal. Legyen szabad az alábbiakban egy harmadik s újképletű makaronikus jelenségre felhívnom a figyelmet.

A TESz. a *motel* szócikkében megállapítja — angol és más nyelvű etimológiai szótárakra hivatkozva —, hogy ez a szó az amerikai angol *motorists' hotel* első és utolsó szótagjainak összeforrasztásával jött létre. Lényegében tehát csönkösszetétel, vagy ahogy Erdődi József nevezi, olyanféle egybeolvasztás (az angolban *blend*-nek nevezik), mint nyelvünkben a *csokréta*, *ucso* és *maszek* (MNy 57: 471—3).

Az összetétel *-tel* elemét szolgáltató *hotel* szó a mi nyelvünkben a TESz. szerint alig másfél évszázada él, de a franciában — amelyből átvettük — immár félezer éve, mégpedig 'vendégfogadó, szálloda' jelentésben. Ilyen jelentésben került be a *hotel* szó úgyszólván minden más nyelvbe, melynek országába francia vagy angol világjáró utazók, e szó elterjesztői a XVIII. század óta betették a lábukat. Valódi nemzetközi szó lett belőle.

A francia *hôtel* szó a késői latin *hospitale* főnévből ('vendégfogadó, szállás'), illetve *hospitalis* melléknévből ered ('vendégszerető'), mely viszont a latin *hospes* (genitivusa *hospitis*) főnév ('szállásadó') származéka.

A *hospitalis*, ill. *hospitale* származékszókban a *-(t)alis*, *-(t)ale* kötött morféma. A *hotel* szóban azonban a *-tel* már nem is morfeumatikus szóelem, hanem egy tőszó végszótagja. Idegen, ez esetben angol nyelvterületen ez a *-tel* szótag szabad morfémaává vált a *motel* szóban, egyelőre még csak halványan körvonalazható lexikai tartalommal. De ezzel a *-tel* szerepe éppen nem fejeződött be, hanem csupán elkezdődött. A korai negyvenes évek amerikai szállodásának nyelvi ötlete intézményesült, és új szavak alkotásának elindítója lett.

Az 1972-ben közzétett Supplement to the Oxford English Dictionary első kötete szerint már 1956-ban megjelent az Egyesült Államokban a *boatel* szó, a parthoz rögzített olyan, nagyobb csónakházak megnevezéseként, mely a vendégeknek szállást is ad. Hollandiában ugyane forrás szerint *botel* néven működnek kis úszó szállodák, melyek lényegében nyugat-európai folyamokon és csatornákon körutazásokat lebonyolító hajók. Mindkét változatban van némi nyelvi játékoság: az angol *boat* ('hajó, csónak') már eredetileg is teljes, önálló szó (nem csonk, mint a *motel* első tagja), mely egyébként is *-i* hangban végződik. A tréfa kedvéért tehát vitatható, hogy *boat* + *el*, vagy *boa* + *tel*, vagy *boat* + *tel* elemekből áll-e. A játszi elemnek szerepe van a szó meggyökereztetésében s nem megvetendő tényező reklámlélektani szempontból sem.

Az előbbi analógiájára jött létre a *floatel*, a *floating hotel* (úszó szálloda) csonkelemeiből; e névvel az ismert Holland-America Line hajóstársaság a Rotterdam nevű nagy személyszállító hajóját ruházza fel, amikor az nem a kontinensközi forgalomban közlekedik, hanem többhetes luxuskörutazásokra veszik igénybe. (National Geographic Magazine, 1969. áprilisi számának számozatlan hirdetési lapjain.) Ugyane szó írásváltozata a *flotel*, mely a Prince of Fundy nevű, ezer utast és 200 gépkocsit tíz órás tengeri úton szállító óriási komphajó kategóriamegjelölése. Az Egyesült Államok északkeleti partvidékén közlekedik menetrendszerűen. (Boston Globe, 1970. augusztus 2.)

Egy évre rá, 1971. augusztus 1-én az olvasható a Magyar Nemzet napilapban, hogy „a világ első úszó szállodavárosa a spanyolországi Alicante tengerparti üdülőhely közelében nyílik meg. Az *aquatel* egész hajóhadból áll. A hajókon éttermek, klubok, táncos szórakozóhelyek, sportpályák és üzletek is vannak. Hasonló kis úszó városokat állítanak fel hamarosan Mexikóban és a Bahama-szigeteken is.” Nem kell azonban ilyen messze utaznunk hasonló nyelvi élményért. A jugoszláv tengerparton is működnek *aquatel* néven több család befogadására alkalmas, lehorgonyzott öreg hajókból átalakított kis vízi szállodák.

A Német Szövetségi Köztársaságban az egyik nagy utazási irodának a Földközi-tenger északi partvidékeit bejáró hatalmas „összkomfortos” autóbuszait a vállalat *Rotel*, *das rollende Hotel* (guruló szálloda) néven hirdeti és járatta 1972- és 73-ban.

Az Esti Újság 1973. október 16-i számában Harmat Endre ezt írta: „Liechtensteinben mintegy 25 ezer bejegyzett külföldi, jórészt nyugat-német cég működik. Ennek köszönheti létét Schaan és Vaduz között egy ultramodern épület *Bürotel* felirattal. Az ötlet, a szórakozás és a munka, az iroda és a hotel kombinátja milliommossá tette a tulajdonost. A lakosztályokban nemcsak szauna és tornahelyiség, handm telex és titkárnő várja a bérlőket.”

A *-tel* tehát alig harminc év alatt (amióta az USA-ban a *motel* szó először megjelent) magába szívta a *hotel* szó jelentéstartalmát a közlekedéssel kapcsolatos eszközök nevéből formált összetételek utótagjaként.

Magyarország sem akarhatott lemaradni a *-tel* végű szavak alkotásának eme versengésében. A Magyar Nemzet napilap 1968. június 8-i számának 8. lapján ez a hir-

detés jelent meg: „Látogasson Nagyvázsönyba ! Várja önt a LOTEL sportszálló és lovasiskola. Lovaglás oktatóval, tereplovaglás és lovaskirándulások. Kétnapos lovastúrák.” Stb. Ez a *lotel* ma is fennáll és üzemel, túlnyomóan külföldi lovas vendégekkel. Ők valószínűleg észre se veszik az ötletes megnevezés szójátékosságát. Még azt is hihetik, hogy a francia *l'hôtel* hibás írásmódját látják.

E hat szó: *motel*, *boatel/botel*, *floatel/flotel*, *aquatel*, *bürotel* és *lotel* között mind szemantikailag, mind morfológiailag kapcsolat áll fenn. Mindegyik valamilyen ideiglenes szálláshelyet jelöl, s mindegyiknek második tagja morfémából lett szócsonkból vált újra morfémává. Létezésük jól szemlélteti, hogyan teremtenek többé-kevésbé szabad morfémát a társadalmi változások, ezúttal az idegenforgalom, a turizmusnak soha nem látott méretű nemzetközi fellendülése.

Wigwam. A Nagy-tavak környékén élt észak-amerikai indiánok sátrának nevét gyermekkorunk óta ismerjük Fenimore Cooper és mások regényeiből. Nyelvünkben a szó mégsem szépirodalmi művek közvetítésével lett ismertté, hiszen az első Cooper-fordítás csak 1845-ben látott napvilágot. A szóval már jóval korábban találkozunk egy útleírásban, mégpedig 1818-ban Weld Izsák' utazásai Éjszaki Amerikának Státuszaiban és Felső 's Alsó Canada' tartományaiban c. könyvben. A könyv 257. lapján az olvasható az indiánokról, hogy „tsak egy se betsúlné nagyobbra a' legpompásabb épületet is az ő *Vigwamjánál*.” (Baranyay Ferenc alsóbüki evangélikus prédikátor fordítása.)

Szerepe volt a szó meggyökereztetésében Az Éjszakamerikai egyesült országok' történetei című, D. Lardner által angolul írott, A. L. Hermann által németre és abból magyarra fordított műnek. Két magyar fordítása is megjelent 1836-ban, az egyik Bajza Józseftől (Velencei Gábor álnéven), a másik Sasku Károlytól. Bajzánál „a' *wigwam*-ok, vagy is az indusok' satorai 's lakházai szinte különfélék sátoraitak vagy lakóhelyeiket, különbözőképen készítik” (1: 20). Saskunál „az indus népek *Wigwamaikat*, sátoraitak vagy lakóhelyeiket, különbözőképen készítik” (1: 24). Mindkét fordításban e mondatok után terjedelmes és száraz leírás olvasható e sátrak különféle típusairól.

Ezeknél szemléletesebb, mivel élményszerű leírást olvasunk a wigwamlakók életéről az Egyesült Államokban idővel nagy hírre emelkedett és meggazdagodott magyar emigráns, mokesai Haraszthy Ágoston Pesten 1844-ben megjelent kétkötetes, Utazás Éjszakamerikában című, ma is élvezettel forgatható könyvében. „Egy fáktól tiszta s gyepek dombocskára értünk, hol indián *wigwamot* találtunk. Ezen wigwam fagalyakból s gömbölyükre vala építve, és akkora lehete, mint nálunk egy közönséges juhászkunyhó. Tetejétől földig hég borítá, mellyet vastag hársfákról fejtenek le az indiánok; egy illy fahég nem ritkán olly nagy, mint egy tápéi gyékény. E kunyhó legfelebb 6 lábnyi magas volt, állani tehát csak közepén lehetett volna, hol azonban rendesen tűz ég. Kint a *wigwam* előtt több pózna vala beásva, mellyekre nagyobb vadbőröket szoktak aggatni, ezek mellett pedig több oszlop a földbe leverve s ezeken keresztül gerendák és a gerendák fölibe mintegy rácsot képező vékonyabb, körül belől 2 hüvelyknyi átmérőjű rudak rakva, hova szinte a vadbőröket terítik és feszítik ki, hogy össze ne száradjanak. . . Minket kalauzunk a *wigwamba* vezete. Ennek közepén tűz ége, körüle apró karók valának leverve, a karók s oldalfalak közti tér pedig famohhal vala megrakva s fölibe medve-, bölény-, farkas-, róka- s egyéb vadbőrök terítve, mellyek, mint látszott, ágyul szolgáltak, mert rajtuk több gyerek hevere. A tűz melletti helyet egy hihetőleg a fehérektől cserélt kis vasszék foglálá el, s egy pár kovás puska, néhány iv és nyíl s egy kőből faragott pipa vastag szárral egészíté ki a bútortatot. Mindenütt igen nagy rondaság uralkodék; az ágyban heverő gyermekek, ugy az utban talált nők is ujnyi szenyynyel valának fedve” (1: 160—2).

A Weld és Baranyay által használt írásképhez tért vissza Xántus János 1852-ben írott és 1857-ben közzétett leveleiben: „a folyó tul partján is van egy ily falu 17 *vígvámból* (sátor)” (10).

A szó nyelvünkben a XIX. század második felében lett ismertebbé, de mivel egy távoli világ nálunk nem látható tárgyát jelölte, ezért gyakran a fogalom mibenlétét magyarul közelebből is meghatározó értelmezés segítette az olvasó eligazodását. Így is előfordult azonban, hogy ez az angol nyelvű szövegekben először 1628-ban felbukkanó algonkin (abnaki) eredetű szó (OED; Dict. of Americanisms; Ph. M. Palmer: Neuweltwörter 140–1) magyar szövegekben oly értelemben fordult elő, melyet sem angol, sem más nyugati nyelvű szövegekben nem találunk. Ez a csak a magyarban szereplő jelentésváltozat első ízben különösképp annál a Bölöni Farkas Sándornál, első jeles Amerika-utazónknál bukkan fel 1834-ben, az *Útazás Észak Amerikában* c. több kiadást megért műben, akinek pedig autopsziából volt módja megismerni a wigwam mibenlétét. „Buffalótól nem messze három indus falu (*wigwam*) van” (1966-i kiadás, 207). Nyilván innen merítette harminc évvel később Belányi Ferenc az 1865-ben megjelent *Vadonban*, regényke az Éjszakamerikai Államokban c. könyvében, az első magyar szerzőjű indián regényben. „A *wigwam* — azaz indián falu — igen csinos rendben volt tartva” (115). „A *wigwam* közepén egy civilizáltabb alaku ház emelkedett” (152), — és még több alkalommal ugyane műben.

Ez az 'indián falu' értelem nem bizonyult tartósnak. Idegen szavak szótáraiban a *wigwam* pusztán 'indián kunyhó' jelentésben fordul elő, mégpedig első ízben Radó Antalnál 1904-ben. Jó példa arra, milyen sokáig tart, amíg egy idegen szó megéri a lexikalizálódásra.

Napjaink élőbeszédében néha, nagyon ritkán — s mindig tréfás, bizalmaskodó színezettel — a 'lakás', a 'kégli' jelentésben is előfordul.

Oké! Az utóbbi évtizedben a bizalmasabb légkörű társalgásban, a fiatalabb nemzedék élőbeszédében nálunk is terjedni kezd az amerikai angolság e szava, helyesebben: mondatpótló betűrövidítése. Néha már nyomtatásban is találkozunk vele, könnyebb fajsúlyú novellákban, krimi történetekben, sporttárgyú riportokban. Sőt már él egy-két szaknyelv szókészletében is. Érdemesnek látszik egy pillantást vetni arra, hogy mit is jelent, hogyan keletkezett, és mikor kerülhetett nyelvünkbe.

Jelentése pontosan megfelel annak, amit a brit angolság az *all right!* szavakkal fejez ki, azaz: 'rendben van, jól van, helyes, igen, egyetértek'. Ezt az *everything is all right*-ből rövidült brit mondatot a mai idős nemzedék még diákkorában megismerte angol területen játszódó regényekből, detektív- és kalandtörténetekből s egyebek között Verne Gyula könyveiből. Napjaink fiatal nemzedéke azonban már nem ezt a brit mondatot használja, hanem inkább az amerikai *oké*-t emlegeti. Ha Rejtő Jenő, alias P. Howard három évtizeddel később írta volna regényeit, akkor valószínűleg nem *all right*-eket, hanem *oké*-ket használt volna a helyeslés korszerűbb kifejezésére.

Az *oké* a múlt század harmincas éveinek legvégén indul el az Egyesült Államokban világhódítónak mondható útjára. Eredeti — s hazájában ma is használt — betűalakja *O. K.* volt, majd *OK*, később s ma is gyakran *okay* írásváltozatban. Keletkezésére vonatkozólag több, túlnyomóan laikus fogantatású hipotézis létezett, melyeket H. L. Menckennek nálunk is ismert *The American Language* c. terjedelmes monográfiája ismertetett. A kérdést szigorú filológiai módszerekkel Allen Walker Read, ismert amerikai nyelvtörténész vizsgálta meg az *American Speech* c. évnegyedes folyóirat 1963. évi 38. számában megjelent több, gazdagon dokumentált tanulmányában. Read itt kimutatta, hogy

az *O. K.* mint tudatos tréfás kakográfia jött létre 1839-ben, egy-két évvel azután, hogy az Egyesült Államokra is átesapott az Angliában kialakult pillanatnyi divata a szándékosan helytelen helyesírásnak, mint a humor egyik eszközének. (Ilyenféle divat nálunk is volt az utolsó századforduló idején a göregáboros íráskor tanúsága szerint.) Ennek a kakográfiai játéknak egy 1825-ben létrejött példája mind a mai napig él a brit nyelvterületen a legszélesebb körökben. Itt az elemi fokú iskolai tanítás három fő tantárgyát (olvasás, írás, számolás) ma is *the three R's*, azaz három „a R” betű néven nevezik ma is, mégpedig minden egykori tréfás zamat nélkül. A három tantárgy angol nevének hangsúlyos szótagja ugyanis egyformán az *R* hanggal kezdődik: *reading*, *writing*, *arithmetic*.

A „három *R*” és hasonló elmeszülemények példájára az Egyesült Államokban is fellobbant a kiejtett betűrövidítések divata, főleg a hírlapok humor rovatában, egyesületek, italok, ruhafélék stb. nevének kezdőbetűiből, valamint gyakran ismétlődő frázisok tréfás rövidítésére. Így született meg az *O. K.* a bostoni *Morning Post* napilapban az *all correct* rövidítésére, mintha azt *oll korrekt*-nek kellene (fonetikusan) írni. Elterjedését segítette, hogy a hírlapok, a humoristák és a slang hangulatú jelenségeket kedvelő fiatalok felkapták. Az [ou kei] ejtésű betűszó az 1840-i amerikai elnökválasztási korteshadjáratban lett igazán népszerű egy kis átmeneti jelentésbővülés kapcsán. A demokrata párti elnökjelöltet, Martin Van Burent ugyanis a New York állambeli Kinderhook faluban levő szülőháza és tanyabirtoka alapján barátai, majd kortesei és később párthívei *Old Kinderhook*-nak, azaz a kinderhooki öregnek nevezték. E becenév rövidítése *O. K.* volt, mely mint korteszelszó („*O. K.* is *O. K.*”, azaz „jó nekünk a kinderhooki öreg”) az egész Egyesült Államokban elterjedt és erősítette a korábbi *O. K.* népszerűségét. — Read cáfolja azt az eléggé elterjedt, de megalapozatlan nézetet, hogy az *oll korrekt* írásmód Andrew Jackson elnök hiányos iskolázottságának következménye.

Az *O. K.* az amerikai angolságban eleinte mondatszó volt, majd határozószó lett ('rendben, helyesen'), idővel melléknév ('rendben levő') és főnév is ('jóváhagyás') s végül, többnyire *okay* alakban tárgyias ige is, 'megerősít, jóváhagy' jelentéssel. A brit nyelvterületen az első világháború után terjedt el, jórészt az amerikai filmek közvetítésével, a brit puristák minden tiltakozása ellenére.

Bár összefüggő nyomtatott szövegből még nem sikerült kimutatni, mégis felette valószínű, hogy nálunk is ismert volt már a harmincas évek elején, ha talán nagyon szűk körben is. Szécsi Ferencnek 1936-ban megjelent Idegen szavak nagyszótára már közli: „*O. K.* a (ejtsd: ó ké) rendben van!” E dátumtól kezdve minden újabb kiadású idegen-szótárunkban megtalálható. Az utolsó egy-két évtizedben való elterjedése nálunk több tényezőnek tulajdonítható. Ezek egyike az angol nyelvű táncdalszövegek, főleg a beat slágerek. Nagyobb a film szerepe, mindenekelőtt egy 1951-ben készült, Oke Nerone c. olasz filmvígjátéknak (rendezte Mario Soldati, filmíró Stefano Vanzia), melyet nálunk *Oké Néró!* címen 1957-ben mutattak be. E bohókás film nagy sikere a szót nálunk főleg az angolul nem tudó, egyébként is szerényebb műveltségű körökben terjesztette el. A nálunk újabban bemutatott amerikai filmek már erre a „tömegbázisra” építhettek. De szerepük volt a szó terjesztésében, főleg vidéken, az egyre nagyobb számban hazalátogató amerikai magyaroknak is.

A magyar nyelvbe került *oké* szó asszimilálódásáról több tényrt lehet megállapítani. Így azt, hogy az angol nyelvben mindkét szótagján hangsúlyos szóból a magyarban törvényszerűen elsősótag-hangsúlyú szó lett. Mindkét szótag diftongusa a magyarban monoftongizálódott. A szó nyelvünkben szinte mindig mondatszó értékű; főnévi, melléknévi, határozószói beszédrészként tudtommal nem fordul elő. Megkezdődött ellenben igévé fejlesztése *okéz* hangalakban ('jóváhagy, megerősít' jelentésben), sőt műveltető morfé-mával is: *okéztat*. Igeként elsősorban a légiforgalmi és más idegenforgalmi irodák nyelv-

ben („A repjegyet még okéztatni kell”), valamint a külkereskedelmi vállalatok adminisztrációjának szakmai zsargonjában él.

Országh László

Szabvány I. A *szabvány* szó először Sándor István Sokféle című kiadványának 1801-ben kiadott, 7. kötetében található *szakmány*, *szakvány*, *szabmány*, *szabvány* felsorolásban. A szó keletkezéséről egy 1862-ben megjelent szótár ad útbaigazítást. Eszerint az elavult múlt időnek maradványa a *-va*, *-ve*, pl. *csalva*, *írva*, *szabva*. A *-vány*, *-vény* a hangzást nyújtja, és a cselekmény tárgyát adja. Ilyen — a *szabvány* szóval hasonló képzésű — pl. a *beadvány*, *bizonyítvány*, *utalvány*.

A *-mány*, *-vány* hangzást nyújtó képző igen sok szavunknál jelentkezik. Kunos Endre 1835-ben kiadott — az első idegen szavak szótárának tekinthető — „Gyalulat, vagyis megmagyarosított jegyzéke azon szavaknak, melyek különféle nyelvekből kölcsönöztetvén a magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetikép használtatnak” című munkájában szerepel: deklaráció = *nyilatkozvány*, disszertáció = *értekezővény*, kompozíció = *csinálmány*, norma = *szabda*, normális = *szabdaszerű*, normativum = *szabdázat*; tehát a *szabvány* szót ő sem használja, a régies alak szerepel könyvében.

A *-mány*, *-vány* képzőkkel foglalkozik Fischer Ignác tanulmánya, mely 1874-ben jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága lapjában. Mint írja, a *-mány*, *-vány* igéből képez főnevet, de előfordul, hogy főnévhez kapcsolják, új főnév képzésére. A példa felsorolásában szerepel a *szakmány* vagy *szakvány*. Érdekes, hogy a *szabvány* szó nála sem fordul elő. Merő véletlen, hogy csak hét évvel későbbi az első előfordulás, ugyanis Kresznerics Ferenc — akire hivatkozik is a tanulmány írója — 1832-ben jelentette meg a „Magyar Szótár gyökérrenddel és deákozattal” című könyvét, melynek 197. lapján található a *Szak*, ... *szakmány*, ... *szakvány*, és alig felette a *Szab*, ... *szabat*, ... *szabmány*.

Ballagi Mór 1867-ben tovább pontosítja a *szabvány* kifejezést, amely szerinte a régies *szabda*, *szabdaszerű* helyébe lépett. A *szabvány* a *szab*—*szabott* melléknévből képzett főnév, állapítja meg. Értelme pedig: 'Zsinórmérték, mutatóványul szolgáló szabály, mely szerint valamit végezni, tenni kell'.

Ballagival hasonló megfogalmazás található a Czuczor—Fogarasi-féle „A magyar nyelv szótára” 1870-ben kiadott V. kötetében:

„*Szabvány* — zsinórmérték, vagy példány, mely szerint tenni kell, mely a maga nemében mintegy mutatóványul szolgál. (Norma)

Szabványos — szabványul szolgáló, vagy szabvány szerint létező, működő vagy rendelt.”

A *szabvány*szó értelmezésének megfogalmazásában mind Ba'laginál, mind Czuczor—Fogarasinál szerepe lehetett O. L. B. Wolffnak, a jénai egyetem professzorának, aki „Az új elegáns társalgási lexikon valamennyi területre kiadva” című, 1836-ban Lipcsében megjelent munkájában így definiál:

„*Norm* (*szabvány*) a latin *norma* szóból származik, általában szabályok, zsinórmértékek, minták értelmező megjelölésére használják; ezért szabványosítani annyit jelent, hogy egy szabályt, vagy egy mintát bevezetni.

Normál (*szabványos*) a *norma* szóból van levezetve és jelenti valamennyi szabályszerű mintáját valamely teljes fogalomnak.”

A *szabvány* szó alkalmazására vonatkozóan értékes adatokat találni Szily Kálmának „A magyar nyelvújítás szótára” című munkájában. Ezek szerint a régi *porció* helyett előbb az *adag*, majd *szabat*, *szabmány*, *szabvány* szerepel. Ezt támasztja alá a Magyar Nyelvőr 1886. május 15-i számának NK aláírási cikke, amely szerint — a már idézett — Sándor István is a *szabvány*-t a *pensum* szó helyett használta.

1897-ben szabványt adtak ki a „Gőzösök, uszályok és állóhajók részére kivételezhető anyagokra nézve”. Egy 1918-i HM rendelet azt írja elő, hogy „A menetszázadok *szabványos* állománnyal alakítandók meg”.

Az elmúlt években alakult ki a *szabvány* szó, mely 72 évvel ezelőtt jelent meg először.

Palágyi Gábor

II. A szabványok mutatnak példát arra, hogy a fogalmak tisztázása, egységes meghatározása mennyire szükséges egy kérdés helyes értelmezéséhez. Ésszerű tehát, ha most azt vesszük szemügyre: mit jelentenek a *szabvány*, *szabványos*, *szabványosít* fogalmak.

Palágyi Gábor cikkében azt vizsgálta, hogy mikor és hogyan gyarapodott nyelvincsünk a *szabvány* szóval, valamint hogyan alkalmazták a gyakorlatban e szót. Mint írásából megtudtuk, 72 évvel ezelőtt jelent meg először a *szabvány* szó.

Vajon az elmúlt évtizedek eredményeztek-e változást a szó jelentésében? Válaszul hasonlítsuk össze a Czuczor—Fogarassiból idézett és a „Magyar nyelv értelmező szótára”-nak megfelelő részeiben olvasható jelentésmagyarázatot. Az ÉrtSz.-ban többek között ezeket olvashatjuk: 'általánosságban valamely egységesen és következetesen alkalmazandó eljárást, megoldási módot, formát törvényesen v. hivatalosan megszabó, szabályozó előírás v. ajánlás'; 'Különösen az érdekelt szervek közreműködésével létesített, írásba foglalt és közzétett, kötelező műszaki előírás, amely a fontosabb termékek jellemzőit (méret, minőség stb.) v. a gyártásukkal, termelésükkel kapcsolatos eljárásokat egységesen szabályozza, s így gazdasági és műszaki szempontból biztosítja az eredményesebb gyártást’.

Szabványos: 'szabvány szerinti, a szabványnak megfelelő (pl. egységes anyagból, egységes méret, forma szerint készült)' ~ csavar, cső, méret, nyomtatvány.

Szabványosít: 'valamire vonatkozó szabványt kialakít, és kötelezően elrendel’.

Mint a megfogalmazásokból kitűnik, a szó jelentése lényegében nem változott, csupán más szavakkal fejezik ki a szó jelentését és bővebb magyarázatot adnak, mint száz évvel ezelőtt.

De — sajnos — napjainkban a *szabvány* szó jelentése és értelmezése közé nem tehetünk egyenlőségjelet. Mit tapasztalunk tulajdonképpen a gyakorlatban a *szabvány* fogalmának értelmezésével kapcsolatban?

Az emberek többsége a *szabvány* szó igazi jelentését nem ismeri, sőt — ami még ennél is rosszabb — félreismeri. Az emberek nyűgnek, kötöttségnek tartják a szabványt. Sajnos bizonyos múltbeli okoknál fogva a szürkeséget, az egyformaságot, az „uniformizálást” juttatja eszükbe a szó. Az emberek többségének nem az ésszerűsítés, a rendszeresség, hanem a korlátok közé szorítás eszközt jelent a szabvány, a kisszerűség fogalmával párosult. Hogy ez így van, mi sem bizonyítja jobban, mint az oly gyakran hallható kifejezések: „elég gyenge, mert csak *szabványos*”, „ez *szabványbeszéd*, *szabványszöveg*”. De mit várunk a laikus olvasótól, amikor még felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek, sőt még az újságírók is — pedig a tömegkommunikációs eszközök képviselőinek kellene elsősorban helyesen értelmezni e szót — a *szabvány*-t összetévesztik a *szabadalom*-mal, és sajtóhibák emlegetése esetén *szokvány*-hibák helyett *szabvány*-hibákról beszélnek.

Jogos a kérdés, mit várhatunk e téren a gyerekektől, ha még a felnőttek sincsenek tisztában a szó igazi jelentésével. Bizonyára a gyerekeknél még szomorúbb a helyzet, gondoljuk. Pedig nem. Legalábbis egy felmérés adatai alapján igen megnyugtató, pozitív kép rajzolódott ki a gyerekeknél a *szabvány* szó értelmezésével kapcsolatban.

1973 február utolsó hetében a XXII. ker. Árpád utcai Általános Iskolában felmérést végeztem. Az iskola felső tagozatos tanulói között 88 kérdőívet osztottam szét. Első kérdésként szerepelt: „Mit jelent ez a fogalom: szabványos?”

A megkérdezettek közül 11 tanuló nem válaszolt a kérdésre, 22 gyerek segítségével adott megközelítő, ill. kielégítő, helyes választ, 55 tanuló viszont segítség nélkül — a kérdőív egyéb kérdései alapján győződtem meg erről — adott — az esetek többségében — helyes választ.

Íme a válaszvariációk: pontos méretű; előírt; egy arányos kisebbítés; egyformaság; egyenlő nagyságú; meghatározott méretre kiszabott anyag; bizonyos méretre meghatározott; arányosan meghatározott valami; minőség és méret kötelező előírása; nemzetközileg vagy egy-egy országon belül megállapított egységes méret; meghatározott forma; előírásnak megfelelő méret; minőség vagy forma meghatározása a nemzetközi előírások szerint, magyar vonatkozásban szabvány szerint; pontosan előírt méretű és minőségű cikk; gyártmány hivatalosan megállapított mérete, minősége; a szabvány által előírt pl. színtől, formától, anyagminőségtől, használati előírástól eltérni nem lehet; méretazonosság, egységesség; egyöntetűséget biztosít akár a termék anyagának és minőségének meghatározására, akár valamely tudományos vagy műszaki elnevezésének átfogó rendezésére vonatkoztatjuk; amikor valami megfelel az előírásnak; egy megadott méret, amit figyelembe kell venni; egy vagy több egyformára van kivágva; egy bizonyos méret alapján való gyártás; egyenlő nagyságra egységesen meghatározott méret; törvényesen elfogadott méretarány; valamely tárgyból mindegyik darab egyenlő méretű.

A gyerekek közül néhányan a *szabványos* fogalom általános magyarázatát nem tudták megadni, viszont konkrét példák bizonyították, hogy a fogalom lényegével tisztában vannak. Pl.: szabvány méretű szerszámok, lapok, anyagok; szabvány betűsor; meghatározott betűsor; nyomtatott betűsor; előírt betű; szabvány betű, előírt, egyenlő nagyságú betűsor. A gyerekek tehát így értelmezték a *szabványos* fogalmat.

Természetesen ez csak egy iskola a sok közül. Elképzelhető, hogy országos viszonylatban nem ilyen megnyugtató a helyzet. Éppen ezért a továbbiakban is arra kell törekedni, hogy minél szélesebb körökben — felnőtteknél és gyerekeknél egyaránt — tudatosítsuk a *szabvány* fogalmának igazi jelentését. Valamiképpen a *szabvány* szó becsületét, valódi értelmét helyre kell állítani, s azzá tenni, ami valójában: a gazdaságos, az egyre fejlettebb színvonalú termelés, a minőségjavítás és a fogyasztói érdekvédelem eszköze.

Mérő Éva

J. M. Lotman: Szöveg — modell — típus. Budapest, 1973. Gondolat Kiadó. 407 lap

E kissé talányos cím szemiotikai tanulmányokat takar a kultúra, elsősorban a művészetek köréből.

A jeleket, illetve jelrendszereket vizsgáló szemiotika születő, új tudomány. A jelek, mindenekelőtt a nyelvi jelek természete ugyan az ókortól kezdve foglalkoztatta a gondolkodókat, s a felhalmozódó ismeretanyagból már a XX. század elején kezdtek egy tudományos rendszer körvonalai kibontakozni, a szemiotika az utóbbi időkben vált a humán tudományok egészét átható, a humán kutatások szemléletét és módszerét meghatározó alaptudománnyá.

A szemiotikai szemlélet meghonosodása óta az ember mint társadalmi lény tevékenységének minden fajtájában, a beszédől a mítoszalkotásig, az öltözködéstől a szokásokig, a játéktól a művészetekig, jelrendszerek működését látjuk. E tevékenységek közül némelyek tisztán szemiotikai természetűek; mások, amelyek az ember biológiai szükségleteivel is kapcsolatosak — mint például az öltözködés, építészet — csupán részben töltenek be szemiotikai funkciót.

Az ember nem biológiai, társadalmi cselekvésének szemiotikai jellege többek között a következőkben nyilvánul meg:

Tevékenységünk során olyan anyagi jeleket hozunk létre, melyeknek valóságmodelláló értékük, szerepük van. A valóságot analogikusan tükröző jelek, például a figuratív képzőművészeti alkotások, irodalmi művek vagy a vallások esetében a modelláló funkció könnyen belátható a köznapi szemlélet számára is. A jelek, illetve a jelekben kifejezett közlemények gyakran nem vagy nemcsak magukat a valóságos tényeket, hanem a tények összefüggéseit is modellálják. (Például egyes falusi temetőekben a sírok elhelyezkedése az elhunytak anyagi helyzetét és a közösség életében játszott szerepét tükrözi, azaz a falu korábbi társadalmi szerkezetét teremti újjá). Bizonyos tevékenységi területeken, például a zenében, e modelláló funkció jóval áttételesebben valósul meg.

A szemiotikai megközelítésnek köszönhető, hogy fény derült e tevékenységi formák rendszerszerűségére, elemeiknek, jeleiknek szigorú szervezettségére. Amit a nyelvi jelekről már Saussure óta tudunk (hogy a nyelvi rendszerben elfoglalt helyük határozza meg őket), többek között a néprajz tárgykörébe eső jelenségekről is bebizonyosult Claude Lévi-Strauss kutatásainak eredményeképpen.

Kiderült, hogy nem csupán a nyelvi jelek rendeződnek egy paradigmatis és egy szintagmatikus tengely mentén, hanem e valóságmodelláló rendszerek mindegyike. (Paradigmatikus viszony fűzi össze a bizonyos szempontból egynemű, a rendszerben azonos funkciót betöltő elemeket, például a nyelv esetében az azonos szófajú szavakat vagy a szinonimákat; az öltözködés jelrendszerében a csizmát, félcipőt, szandált, papucsot. A valamely közleményben egymás mellé kerülő, szemantikailag és grammatikailag helyes láncot alkotó jelek, például a nyelv esetében a szintagma vagy a mondat alkotóelemei; az öltözködés jelrendszerében a cipő, harisnya, szoknya, blúz, szintagmatikus kapcsolatban vannak.) A szemantika és grammatika fogalmak érvényességi köre is kiterjedt a jelrendszerek összességére.

Így tehát olyan egységesedési folyamatnak vagyunk szemtanúi, amely a természet-tudományok esetében már korábban végbement. Ahogyan világossá vált, hogy az atomfizika, kémia, biológia, mechanika stb. az egységes alaptörvényeknek engedelmeskedő természeti valóság ugyanazon jelenségeit írják le különféle szinteken, ugyanúgy a humán tudományokról is bebizonyosodik, hogy tárgyük végső soron egy és ugyanaz; hogy az embernek mint társadalmi lénynek a tevékenységét — a változatos tartalom és forma ellenére is — azonos alaptörvényszerűségek jellemzik.

Az egységes nézőpont mellett a humán tudományok egységes módszert, sőt egységes metanyelvét is köszönhetnek a szemiotikának. A kultúra bizonyos területei, például a komoly zene, nonfiguratív képzőművészet, részben azért is élvezhetők csak kevesek számára, mert a megfelelő tudományágak nem könnyítik meg eléggé a befogadást, nem rendelkeznek ugyanis e műalkotások leírására, elemzésére szolgáló metanyelvvel. A természetes nyelvek kevésbé alkalmasak erre, hiszen az egy-egy műalkotásban kifejeződő, objektív és szubjektív, tudatos és tudattalan mozzanatok sűrítő élmény nem írható le a maga teljességében a természetes nyelvnek tudatos gondolkodásunk sémáihoz idomult jelkapcsolataival. A szemiotika egységes metanyelvét kínál valamennyi humán tudomány számára. A szemiotika a humán tudományok matematikája — mondta V. V. Ivanov már 1962-ben (vö. Papp: Ált. NyelvTan. 3: 159).

A szemiotika még nem egészen tisztázott kapcsolatban van a kommunikációelmélettel és információelmélettel; az azonban bizonyos, hogy érvényességi körük részben fedi egymást. Mivel e két utóbbi tudományág kutatási területe a természettudományokra is kiterjed, a szemiotika — kommunikációelmélet — információelmélet, valamint a rendszerelmélet vizsgálódásai eredményeként egy még teljesebb egység körvonalai bontakoznak ki előttünk, olyan törvényszerűségeikéi, melyek a természeti és társadalmi valóságot egyaránt jellemzik. Roman Jakobson például újabban a társadalmi és biológiai információcsere, a társadalmi (nyelvi) és genetikai kód közös vonásait kutatja.

A kibontakozó szemiotikai kutatások egyik legkiválóbb, iskolát teremtő képviselője, a Nemzetközi Szemiotikai Társaság egyik alelnöke a tartui Jurij Lotman. A kötet az ő 1965–1971 között készült tanulmányaiból közöl válogatást.

A tanulmányok első, nagyobbik fele a művészi szöveg szerkezetét vizsgálja. A szemiotika terminológiája a rendezett jeleket használó kommunikációs rendszereket nyelveknek nevezi. A szöveg szemiotikai értelemben nem más, mint közlemény valamely nyelven, mégpedig meghatározott jelekben rögzített, időben vagy térben (például képeret, rivalda által) elhatárolt és belsőleg szervezett közlemény.

Lotman a művészi szövegek elemzésekor leggyakrabban — korábbi szakterületének megfelelően (a régi orosz irodalom professzora) — irodalmi példákat taglal. Vizsgálja az irodalmi szövegek paradigmikus felépítését szintaktikai, grammatikai és fonológiai szinten. A szövegek szintagmatikus viszonyainak vizsgálatakor két alapvető szerkezet-típust különböztet meg: az ornemens típusú szerkezetet, amely strukturálisan egyenértékű elemek összekapcsolásával keletkezik (ilyenek a geometrikus ornamentelek), valamint a mondat típusú szerkezetet, amely különneű elemek zárt egységbe való rendezésével jön létre. E két szerkesztésmód gyakran kombinálódik. A költői művek szintagmatikus síkján két ellentétes irányú tendencia hat: egyrészt a köznyelv megszorításainak, tiltó szabályainak áthágása, érvénytelenítése (például a metaforában, amely szemantikailag általában nem rokonított jelenségek összekapcsolása), másrészt a költői szerkezet minél magasabb fokú szervezettsége, rendezettsége.

Ebben a természetes nyelvre ráépülő költői struktúrában Lotman az ismétlődést tekinti a legfontosabb szervező erőnek. Bemutatja a fonológiai, ritmikai ismétlődések, a szavak, verssorok, versszakok, szituációk, motívumok ismétlődésének funkcióját, s az ismétlődésre épülő költői alakzatokat. Az ismétlődéseket dialektikusan értelmezi; hang-

súlyozza, hogy az azonosság mindig csak részleges bennük, s éppen a különbségek kiemelésére, szembeállítására, ütköztetésére szolgál. „Az egyforma (vagyis ismétlődő) elemek, ha strukturális vonatkozásban különböző pozíciókat foglalnak el, funkcionálisan már nem lesznek egyformák. Sőt, mivel éppen az azonos elemek vetnek fényt a költői szöveg részeinek különbözőségére, teszik azt kézzelfoghatóvá, így az ismétlődések számának emelkedése nem a szöveg egyhangúságát fokozza, hanem ellenkezőleg, szemantikai változatosságát növeli. Minél nagyobb a hasonlóság, annál több a különbség is. Az egyforma elemek ismétlődése lemezteníti a struktúrát” (150).

Lotman megállapításait értő verselemzésekkel támasztja alá. A művészi prózai szövegek belső szervezettségével viszont keveset foglalkozik, s így az az állítása, hogy a művészi próza bonyolultabb szerkezetű, mint a vers, megalapozatlannak hat. Két érve, melyek szerint a művészi próza később alakult ki, s generatív modelljét is nehezebb előállítani, mint a versét, nem bizonyító erejű.

A művészi szöveg szerkezetének elemzése alapján Lotman a következőkben összegzi a szövegek strukturális leírásának célját és menetét: A strukturális leírásnak a műalkotás dinamikus modelljét kell felépítenie. Ez csak akkor lehetséges, ha a leírás nem csupán a mű különféle szintjeinek statikus modelljét alkotja meg, hanem megállapítja a részrendszerek közötti kölcsönviszonyokat is. Lotman ahhoz is útmutatást ad, hogyan jellemezhetnénk e kölcsönviszonyokat, a részrendszerek közötti feszültségeket, konfliktusokat mennyiségi mutatókkal.

A könyvnek a művészi szöveget vizsgáló első részét „A művészet a modelláló rendszerek sorában” című tézissorozat, Lotman talán legismertebb írása zárja. A tanulmány először meghatározza, mi a modelláló tevékenység és a modelláló rendszer, majd kijelöli a művészetek helyét a modelláló rendszerek sorában, elhatárolván őket a tudománytól és a játéktól. Végül a művészi modelláló rendszerek specifikus vonásait foglalja össze, többek között a következőkben: 1. A műalkotások a biológiai rendszerekhez hasonlóan képesek növelni a bennük már amúgy is rendkívüli gazdagságban tárolt információ mennyiségét. 2. A műalkotás éppen azt az információt nyújtja a fogyasztónak, amire szüksége van, és aminek a befogadására felkészült. De nemcsak hasonul a fogyasztóhoz, hanem ellenkezőleg, a fogyasztót is átformálja: egyre több információ befogadására teszi képessé. 3. A művészi modellek a tudományos modellek és a játékmodellek szintézisei. A tudományos modellek az emberi intellektust szervezik, a játékmodellek pedig a tevékenység, a viselkedés elsajátítását segítik elő. A művészi modellek egyidejűleg szervezik mind az intellektust, mind a viselkedést. A játék a művészethez képest tartalmatlan, a tudomány pedig tétlen.

Bár ez a kötet legegzezaktabban megfogalmazott, leglogikusabban felépített tanulmánya, ez készlet leginkább vitára, ellenkezésre is. Úgy tetszik, egyes következtetései azért vitathatók, mert nem teljesen meggyőzőek a kiindulópontul szolgáló premisszák sem. Lotman például, mint ahogy a kötet első, „A művészet mint nyelv” című tanulmányában részletesen is kifejtette, a művészetet a természetes nyelvre ráépülő másodlagos nyelvek közé sorolja, s éppen ezért mint modelláló rendszert is másodlagosnak tekinti. Nem azért tartja a művészetet a természetes nyelvhez képest másodlagosnak, mert számos művészeti ág a természetes nyelv anyagát használja, hanem mert a művészet — akárcsak a mítosz vagy a vallás — a nyelv típusa szerint épül fel, a természetes nyelv struktúráját követi. Tudatunk nyelvi tudat, s így a tudatra épülő valamennyi kommunikációs rendszer másodlagosnak tekintendő. De akkor miért különböztet meg Lotman természetes, mesterséges és másodlagos nyelveket, miért nem sorolja a mesterséges nyelveket is a másodlagos nyelvek közé? A művészet, mítosz, vallás stb. nyelvének másodlagosságát azzal indokolja, hogy rájuk is jellemző a szintagmatikus és paradigmátikus viszonyok elkülönülése, akárcsak a természetes nyelvekre. De ez csak azt bizonyítja,

hogy e két tengely meglátja a szemiotikai rendszerek egyetemes sajátossága. Tudatunk valóban nyelvitudat, de a műalkotásoknak épp az az egyik megkülönböztető jellemzőjük, hogy komplex élmények, nemcsak tudatos, hanem tudattalan lelki mozgások, nyelvi ítéletekkel meg nem fogalmazható asszociációs vibrálások tükrözésére és előidézésére is képesek. A műalkotások szerkezete annyira bonyolult, hogy nem vezethető vissza természetes nyelvi szerkezetekre; éppen ezért egy műalkotás nem is adható vissza teljes egészében művészileg szervezetlen természetes nyelven. Ezt egyébként maga Lotman is hangsúlyozza: „Az információt, amit a műalkotás tartalmaz, nem lehet elválasztani a jelmodellként értelmezhető műalkotás struktúrájától és modellálásának nyelvétől” (238). Ha egy zeneműben, a téralakítás különféle lehetőségeivel játszó plasztikában, a színek és formák variációinak feszültségét kutató festményben természetes nyelvi szerkezetek, alany–állítvány típusú kijelentések vetületét keressük, nem jutunk el a mű lényegéhez. Éppen azért van szükség szemiotikára, hogy egy-egy művészeti ágat zárt rendszerként vizsgálhassunk; egy-egy műalkotástól önnön jelrendszerének törvényszerűségeit kérhessük számon, nem valamely más jelrendszerét.

A művészet, azaz tulajdonképpen egy részrendszer vizsgálata után a könyvnek „A kultúra tipológiája” című második részében Lotman a kultúra egészét elemzi szemiotikai szempontból.

A kultúrát Lotman a következőképpen határozza meg: „...valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége” (272); „A valóság egy bizonyos részének a kultúra valamilyen nyelvére való lefordítása, ennek szövegre, azaz meghatározott módon rögzített információra való átalakítása és ennek az információnak a bevitele a közösségi tudatba — ez a köznapi kulturális tevékenység sférája. Csak a jelek valamilyen rendszerére lefordított dolgok válhatnak az emlékezet tulajdonává” (276). Lotman értelmezése a korábbi meghatározásokhoz képest — melyek szerint a kultúra a technikai berendezések, társadalmi intézmények, hit, szokások, nyelv összessége — olyan általános és egységes, hogy fontos előrelépésnek tekinthető az emberiség önmegismerő tevékenységében.

Lotman nem csupán a kultúra részrendszereit tekintti szemiotikai rendszereknek, hanem a kultúra egészét is, és rajta is értelmezi a közlemény, kód, szöveg, struktúra, nyelv, beszéd, paradigmatis és szintagmatikus tengely kategóriákat.

Nagyon fontosnak tartja a térben és időben elkülönülő kultúrák egységes meta-nyelven való tipológiai vizsgálatát, hiszen a kultúrátípusok ismerete híján egy-egy kultúrát csak immanensen jellemezhetünk, anélkül, hogy felismernénk, melyek a minden emberi kultúrára jellemző általános és melyek a specifikus jegyei. A térben és időben tőlünk távol eső kultúrák leírásakor pedig többnyire azt a hibát követjük el, hogy a vizsgált kultúrát saját kultúránkhoz mérjük, saját kultúránkat tekintjük összehasonlítási alapnak, mércének.

Lotman a kötet több tanulmányát is annak szenteli, hogy különféle jegyek alapján kultúrátípusokat állítson fel. Aszerint, hogy valamely kultúrában egy jel értékét, jelentőségét, szerepét a jel helyettesítő funkciója, tehát a jelentettel való kapcsolata vagy a jelnek más jelekhez való viszonya határozza-e meg, szemantikai és szintaktikai kultúrátípust különböztet meg. Tipológiai jellemzőnek tekint az adott kultúrában benne foglalt nem örökletes információk megtanulásának módját is. A kultúra elsajátításának két típusa a nyelvtanulás két módjának felel meg: vagy szövegek rögzítése szabályok nélkül (ahogyan anyanyelvünket tanuljuk), vagy szabályok, metaszoövegek rögzítése (ahogyan idegen nyelveket tanulunk). Az első típusú kultúrát a „szövegek kultúrájának”, a másodikat a „grammatikák kultúrájának” nevezzük. Az első viselkedésformákat tanít, előírásai megengedők; a második metaszoövegeket tartalmaz, előírásai tiltók.

Jurij Lotman tanulmányaiban az olvasó valójában nem mindig talál merőben új tényeket, megállapításokat. Azt a felismerést például, hogy a versszerkezet alapja az ismétlődés, Hankiss Elemér tanulmányaiban is olvastuk már korábban. Az a megállapítása, hogy a művészet, tudomány, játék, vallás stb. valóságmodelláló rendszerek, a marxizmus visszatükrözés-elméletére vezethető vissza. Lotman legfőbb érdeme éppen az, hogy a felhalmozódó tudományos eredményekből szintézist teremtett. Lotman több, mint új adatokat feltáró, új megfigyeléseket közlő filológus; ő az összegző, új összefüggéseket megmutató, rendszerező elmék közül való. Az ismertetés elején vázolt perspektíva, a humán tudományok és végső soron egész világképünk formálódó egysége, a természeti és társadalmi valóság mind egységesebb szemléletű és módszerű értelmezése nem utolsósorban Lotman munkássának eredménye is.

É. Kiss Katalin

A művészetek. Szerkesztette Vitányi Iván. Budapest, 1973. 414 lap

Ez a tekintélyes, szép kiállítású könyv a „Minerva nagy képes enciklopédia” című vállalkozás második köteteként jelent meg. A magas szintű ismeretterjesztő alkotás a szó legjobb értelmében véve tankönyv is, hiszen kit tanítottak az iskolában például szemiotikára?

A Bevezetésben (6–34) Vitányi Iván a művészetelmélet alapjaiba „vezet be” szintézisre törekvéssel (egymást támogatják a könnyű- és komolyzenei példák kottástul, a festmények reprodukciói és az irodalmi idézetek) és jó pedagógiai érzékkel. A legfontosabb elvek és irányok kijelölése után a konkrét művészeti ágak kerülnek sorra. Természetesen a nyelv áll az első helyen (Szépe György–Kelemen János: Művészet—kommunikáció—nyelv 35–80). „Természetesen”, hiszen nem minden ember zene-, vers- vagy színházbarát (bár mindenkinek van „környezete”, úgyhogy az építészeti fejezet is joggal pályázhatna holtversenyben az első helyre), viszont mindenki beszél. Sőt „kommunikál”, ami nem „ugyanaz latinul”, hanem utal arra, hogy egy szélesebb keret milyen gazdag lehetőségeket biztosít az általános tárgyalásmódnak: kommunikáció a méhek tánca, az utcai jelzőtábla és az emberi nyelv is; vannak ugyan köztük elvi hasonlóságok és elvi különbségek, de egy valaminek különböző megjelenési formáiról van szó. A szerzők három tudományt mutatnak be: „A nyelv kérdéskörét vizsgáló nyelvészetet, a jel kérdéskörét vizsgáló szemiotikát, a közlés kérdéskörét vizsgáló kommunikációkutatást”. Szemléletes ábrát közölnek az élővilág (az állatok és az ember) kommunikációs rendszereinek fejlődéséről és felvázolják az ember–ember kommunikáció jakobsoni skémáját, a generatív nyelvészet alapgondolatait. Gondjuk van arra is, hogy pl. a transzformációkat ne csak az igazán nem túl esztétikus nyilak szemléltessék, hanem képek is. Mint ahogy természetes az is, hogy a nyelvi (verbális) művészet, az irodalom tárgyalása egy vers ritmikai-intonációs ábrájával kezdődik, majd a retorikát, a hatékony nyelvi kommunikációt Kossuth és Lenin képei (szónok + feszülten figyelő, lelkesedő tömeg) szemléltetik. És közben megtudjuk, hogy mit tud mondani a modern nyelvészet a művészetelmélet, az esztétika számára (itt kerülnek sorra a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet párhuzamosságaként értelmezett poétikai jelenségek, mint gondolatritmus, alliteráció, rím, ritmus, a művészi nyelv grammatikai újításai, a szövegelemélet, a nyelvi játékok stb.). Zászlódíszben kezdődik a „Jelek és szemiotika” c. fejezet (de akad plakát, kártya is). A szemiózisz dimenziói és a jeltipológia után az a hallatlanul érdekes és történetileg bejáratott út következik, amelyen a nyelv tanulmányozása elvezetett a többi jelrendszerek, így a különféle művészi nyelvek megismeréséhez. A „Közlés és kommuni-

kációkutatás” — egy pillanatra meglepően — egy monológgal kezdődik (kép: Gábor Miklós Hamlet szerepében), de aztán sorra megismerkedünk a két- és többszereplős közlésekkel, a kóddal és csatornával, a visszacsatolással és az üzenet fogalmával. Majd végül a művészetek felől nézve megtaláljuk az egész gondolatmenet összefoglalását. A szerzők itt finoman, de határozottan tudatosítják: a művészet vizsgálata nem elsődleges feladata a nyelvészetnek (még a szemiotikának és a kommunikációelméletnek sem), együttműködésük mégis igen tanulságos. Hiszen azt látjuk, hogy csak fejlett, „felnőtt” állapotban képes arra egy emberi ismeretrendszer, hogy más területeken is hatékony és termékeny legyen, hogy „a művelődés részévé” is váljon. Nem mindenáron való nagyozolás tehát, ha a szerzők annyiszor kénytelenek a „modern” jelzőt használni.

A tanulmányok közül kiemeljük a költészettel foglalkozót: Hankiss Elemérét. A szerzőtől megszokott pedagógiával indul ki az „Egyszer volt egy ember, Szakálla volt kender”-től, hogy elvezessen minket a versig mint „vezérlőberendezésig” és a versekben fellelhető „nyomtatott áramkörök”-ig; a nyelvi összefüggések szintjét, a valóságmozzanatok és jelentések szintjét (ezek „személyesen” is megjelennek az elemzett Kosztolányi-vers illusztrálására egy pompás őszi tájképen), az értékmozzanatok szintjét és a kompozíciós összefüggések szintjét bontja ki — valóban „elemezve” a verset nem abban az értelemben, ahogy minket tanítottak nem is olyan régen az iskolában). Elismerően kellene nyilatkozni a többi fejezetről is, ha volna rá helyünk.

A kötetet összefoglalva: mindenekelőtt örömmel üdvözljük a szövegekkel szerves egységet alkotó sok színes képet. És üdvözljük a vállalkozást, hogy egy téma körül minden szaktudomány elhelyezi azt a nem is keveset (mert a társadalomtudományok fejletlenségét hangsúlyozni is divat), amit nyújtani tud: néha egy szerencsés fogalmat, néha egy modellt, esetleg csak szempontokat. De végül (egy ismeretterjesztő könyvben!) kialakul valami, amit úgy lehetne nevezni, hogy a m o d e r n t á r s a d o l o m t u d o m á n y o k e m b e r k é p e.

Terts István

„**Karácsonyodik**”. Ünnepszombatján történt, karácsony előtti napon, hogy bal hüvelykujjamra „sóztam” a kalapáccsal, és kezemen hevenyészett kötéssel ültem a bal-eseti sebészeti folyosóján. Egyszer csak két deli műtőselegény közeleg, lassú ráérős léptekkel elsétálnak előttem. Eközben az elől ballagónak ráesik a tekintete az én bebagyulált ujjamra, rákacsint a társára és így szól: „Karácsonyodik . . .”

Izgalmas nyelvi élmény: egy általam még sose hallott s talán még eleddig soha el sem is hangzott, talán épp e pillanatban született magyar szót hallottam. Nyelvünk hirtelen támadt és bizonyára ugyanolyan hirtelen semmibe is tűnő kis „hullámfodrárt” leshettem meg benne. Érthető, értelmes magyar szó, értettük mindhárman, akik a jelenet szereplői voltunk, és mégis: mennyit kell magyarázni jelentése megvilágítására annak, aki nem volt tanúja az esetnek! Az alkalom és a „szakmai tapasztalat” szülte. Mert a műtősök tapasztalata, hogy ilyenkor, karácsony táján felszökik a kézsérülések száma. Oka nagyon egyszerű: az ünnepi készülődés izgalmas mozgalmassága. A karácsonyfa törzsének végét bele kell faragni a „talpba”, és a kés „megszalad”. Díszítéskor eltörik a kislétrá és egy szilánk . . . A háziasszony „elreszeli” az ujját . . . — Nos, az évenként ilyenkor jelentkező jellegzetes „betegrajból” való első fecskének néztek engem ezek a jó fiúk, és megajándékoztak a nyelvi élmény váratlan karácsonyi ajándékával. Fájdalomdíjnak is elmegy . . .

Denke Gergely

Huszonnyolcas. Lapunkban (Nyr. 96: 125) Sz. L. Nagy Károly levelére hivatkozva a „huszonnyolcas” két jelentését közli: a) 'szellemileg fogyatékos, hülye'; b) 'rossz erkölcsű, szélhámos, széltoló'. A két jelentés eredetét is tisztázza. Van azonban a *huszonnyolcas*-nak egy harmadik jelentése, ami — úgy vélem — nem közömbös Miskolc város szempontjából. Ugyanis Miskolcot még napjainkban is sokan „huszonnyolcas város”-nak nevezik (*Megyek már a huszonnyolcasba; Szombaton a huszonnyolcas tömve van emberekkel; stb.*). Régebben még többen emlegették így, a századfordulón általános volt Miskolcnak ez az elnevezése. A Borsod-Gömör Vármegye Szabadművelődési Tanácsa által kiadott Borsod-Gömör vármegyei és nagymiskolci Kincses Naptár az 1948., centenáriumi évre egy kis, névtelenül megjelent cikke magyarázatát is adja az elnevezés keletkezésének. Eszerint a miskolci pályaudvaron (Tiszai pályaudvar) áthaladó személyvonatok hosszú időn át 28 percig álltak. A pályaudvarra érkező vonatok kalauzai, amikor elsőnek leugráltak a vonatról, ezt kiabálták: „Miskolc huszonnyolc”, azaz 28 perc a tartózkodási idő. A cikkekészke ezután érdekesen, az előzőkben előadottakkal némi ellentétben azt írja, hogy: „Innen lett aztán Miskolc a huszonnyolcasok városa” (51). A Gömör megyei Hanvárról származó apámtól, aki fiatal korában gyakran utazott Rimaszombat, Losonc felől Miskolcra és onnan tovább, később is sokszor úgy hallottam Miskolcot emlegetni, mint a *huszonnyolcas város*-t és ezen egyáltalán nem szellemileg fogyatékosokat vagy rossz

erkölcsű szélhámosokat értett, bár az elnevezés eredetét — ahogy egyszer kérdezősködésekre elmondta — nem ismerte.

Dankó Imre

A cz és a cs betűrendi helye. Bernáth Attila tatabányai tanár a helyesírási szabályzatra hivatkozva egyik osztálya tanulóinak névsorában a *Csordás* nevet eléje tette a *Czipó*-nak. Azt hiszi, hogy A magyar helyesírás szabályainak 21. pontja szerint járt el. Úgy látja, hogy ellentmondás van a 18. és a 21. pontbeli szabály, illetve ez utóbbi szabály szövege és példái közt. Az is bántja, hogy eltér szótáraink betűrendje az Új magyar lexikonétól (és más lexikonokétól is).

Félreérti levélírónk a szabályzatot. A 15. pontból kitűnhet, hogy a mai magyar ábécében nincsen *cz* betű. A 18. pont úgy rendelkezik, hogy a szó elején teljesen elkülönítjük az egyjegyű betűt „az azonos elemmel kezdődő, de külön mássalhangzót jelölő kétjegyű betűtől”, például a *c-t* az utána következő *cs-től*. Voltaképpen már ebből is megtudhatjuk, hogy mivel a *c-z* nem jelöl „külön mássalhangzót” — hiszen ugyanaz a hangértéke, mint a *c-nek* —, a betűrendben a *c* anyagába kerül. A *cz-re* tehát nem vonatkozik a 21. pont. E pont szabálya a *m a g y a r* ábécébe (a 15. pontban megadott betűsorba) illeszti bele azokat a betűket, amelyek a „rég magyar családnevek egy részében, valamint az idegen szavakban és tulajdonnevekben” előfordulnak. A *cz* tehát (például a *Czuczor* névből) *c* „alapbetűjével” (akárcsak a *ch*, például a *Cholnoky* névé) a *c* betű anyagába kerül, azon belüli betűrendi helyére. Akinek nem eléggé világos a 21. pont, amelyet az előző 15. és 18. megalapoz, azt félreérthetetlenül tájékoztatja a 21. pontnak két példásora, vagyis levélírónk az első: *cédrus, Champagne, Cholnoky, címer, cukor, csoda, Czuczor, csoda*. (Levélírónk az előzmények némi elhanyagolása következtében ellentmondást lát e példásor és magyarázó szövege között.) Két tanulójának neve tehát — mindegyik együtt látva, együtt értve — így illeszkedik bele a betűrendbe: *cukor, Czipó, Czuczor, csoda, Csordás*, nem pedig emígy (amint ő sorolta): *csoda, Csordás, cukor, Czipó, Czuczor*. Természetesen az előbbi rendezési elvet alkalmazza a szabályzat szótári része és minden mai szótárunk; tökéletesen egyezik az elmélet a gyakorlattal.

Az ágas-bogas valóságnak, a gyakorlati szükségnek megfelelően többféle betűrendbe sorolás lehetséges — és van is. Az Akadémia helyesírási szabályzatának 14. pontjában azt olvassuk, hogy a 15–20. pontban közölt betűrendi szabályok „különösen a szótárak, névtárak, névsorok, tartalomjegyzékek, tárgymutatók és ilyenfélék” összeállítására valók. A „belső használatra készült bibliográfiák, kartotékok, katalógusok stb.” anyagának elrendezésében a MNOSZ 3401–52. számú szabványhoz kell alkalmazkodni. (Ennek a szabványnak van már újabb kiadása: MSZ 3401–58.) A szabvány valójában a könyvtárak cédulakatalógusaira, egyéb betűrendes jegyzékeire és különféle hivatalos betűrendes jegyzékekre érvényes. Szótárakra és lexikonokra nem. Bár nem vonatkozik a szabvány a lexikonokra, szabályai jobbra egyeznek például az Új magyar lexikon betűrendezési elveivel, olyanféléképp, ahogy levélírónk a két tanuló nevét besorolta; vagyis a *c* betű alá kerül a *cz-n* kívül a *cs* is, ebben a sorrendben: *c, cs, cz*. Ez azért vált szükségessé, mert a lexikonokban sok az idegen szó, név. Példának okáért furcsa volna a *c é z i u m* kémiai elem vegyjelét, a *Cs-et* a szótárainkban szokásos külön *cs* betű alá sorolni, hiszen ez a *Cs* nem a *mi cs* hangunk betűje, hanem külön két betű: *c* és *s*. Még sok-sok példát említhetnénk. (Közbevethetné valaki, hogy a 21. pont *Champagne* példájának *ch*-ja sem külön *c* és *h* hangot jelöl, nem is *cs-t*, mint a magyar *Cholnoky* névben, hanem — francia szó lévén — *s-et*, mégis a *c* betű alá osztották be. Ez igaz, de így van a franciában is. Mi alakísága szerint mint nem magyar szót még bátrabban elemeire bonthatjuk.)

Pontosan szabályozni kell a lexikonok számára a mellékjeles betűk sorrendjét is; gondoljunk idegen szavak, tulajdonnevek ilyen betűire: *ä, å, æ; é, ê, ç; ñ, ñ, ñ; stb.*

A betűrendbe sorolás gyakorlati célt szolgál, mint minden helyesírási szabály. A gyakorlat pedig többfélét kíván; mint látjuk, még az ábécében is.

Szabad idő vagy szabadidő? Bernáth Attila tanár csalódottan szóvá teszi azt az ellentmondást, amelyet a helyesírásban illetékes több mű között vett észre a címbeli kifejezés külön- és egybeírására nézve; A magyar nyelv értelmező szótára és a Magyar értelmező kéziszótár egy szóba írja, a Helyesírási tanácsadó szótár — A magyar helyesírás szabályai ma érvényes 10. kiadása szótárának *szabadidejében* példáját követve — két szóba. Melyik a helyes írásmód?

A kifogásolt eltérés jó példája annak, hogy adódnak határesetek, amelyeket nehéz egyöntetűen szabályozni. Olyanformán keletkezett A magyar nyelv értelmező szótárában a *szabadidő* egybeírása, hogy legalább annyira összeforrottnak érezték a szerkesztők, helyesírási felelősök, mint a szabályzat szótári részében látható *szabadnap* szót. Lám, egy kis szigorral már azon is fönn lehetne akadni, hogy a hivatalos szabályzat egyfelől *szabadnap*-ot ír, egybe, másfelől *szabad idejében*-t, külön. A *szabadidő* egybeírás hívei úgy gondolják, hogy a *szabadidő* eggyé forrott, összetett műszónak számít. Ebből következőleg így magyarázza az Értelmező Szótár: „Az az idő(tartam), amellyel vki a hivatalos munkaitól, ill. kötelező elfoglaltságon kívül, kül(ön)ösen utána, szabadon rendelkezik. *Szabadidejében olvas, sportol, szórakozik.*” Íme, a példamondatban még a *szabadidejében*-t is egybeírva látjuk, jóllehet A magyar nyelv értelmező szótára általában engedelmesen követi az Akadémia helyesírási szabályzatát. A Magyar értelmező kéziszótár szintén egybeírja a *szabadidő*-t; ebben is, másban is a nagy Értelmező Szótár a mintája. Az elvi elhatározáson kívül az az emberi szempont is érthetővé teszi ezt, hogy az egykötetes értelmező szótár szerkesztői, munkatársai jórészt a nagy előd dolgozói közül kerültek ki, a kisebb szótár helyesírásának alakítói úgyszintén.

Noha a Helyesírási tanácsadó szótár szerkesztői egyebek közt A magyar nyelv értelmező szótárának csaknem kétszázezer címszavas helyesírási példatárára meg e nagy anyag alapján kidolgozott „házi” szabályzatára támaszkodhattak, mégis — a Helyesírási Bizottsággal együttműködve — szabadabban dönthettek fogas határkérdésekben. Ezért akadnak a Helyesírási tanácsadó szótárban az Értelmező Szótártól való jelentéktelen eltérések (épp a külön- és egybeírásban, valamint a hosszabb összetett szók kötőjelezésében). A Helyesírási tanácsadó szótár szerkesztői természetesen ugyancsak a hivatalos helyesírási szabályzathoz igazodtak (a szabályzat szótári részéből átvett „normatív” szóalakokat meg is csillagozták); de hát — tudjuk — a szabályt bonyolult esetekben többféleképp is lehet alkalmazni. A Tanácsadó szótár szerkesztői így okoskodhattak a *szabad idő* különírásának eldöntésekor: A szabályzat *szabad idejében* példája egymagában is különírásra készlet. Azonkívül a *szabad idő* szókapcsolat szerkezetére nézve is tulajdonképpen más, mint egy valódi összetett szó, amilyen például a *szabadkőműves*; a *szabadkőműves* nem olyan *kőműves*, aki *szabad*, hanem 'egy sajátos elveket hirdető, nemzetközi titkos szövetség tagja'. A *szabadkőműves* eszerint nem is *kőműves*. Itt tehát gyökeres jelentésváltozás ment végbe; a jelzőnek mega jelzettnek egybeírása igazán jogos. A *szabad idő*-t nem érte ilyen mértékű jelentésmódosulás. Még azt is föl lehetne hozni a különírás mellett, hogy jószerével nem is igazi szakkifejezés a *szabad idő*, hiszen a Munka Törvénykönyvében a *munkaidő*-nek hozzárendelt társa a *szabadság*-on kívül nem a *szabadidő*, hanem a *pihenőidő*.

Azért merültünk bele ennyire ennek a tárgynak taglalásába, hogy lássuk a gyakori bírálatások után, mennyire bonyolult feladat a helyesírás szabályozása, kivált a külön- és egybeírás tekintetében. Ne essünk hát kétségbe, még búbánatba se, hogyha aprócska ellentmondásokra bukkanunk helyesírási segédkönyveinkben, különösen, amikor ilyen ide-oda húzó határesetről van szó! Főként magyartanárainknak üzenjük: legyünk ilyenkor elnézők tanítványaink irányában; egybe is írhatják a szót, külön is. Hogy talán árt ez az engedékenység a tanár és a helyesírás tekintélyének? Aligha. Magyarázzuk meg, hogy a helyesírás ugyan a nyelvtudomány alkalmazásán alapul, tehát nem egyéni ötletek szervesen halmaza. Ámde a nyelvészet idevágó eredményei alkalmazásának több rendszere lehet, s ezek a rendszerek, elvek néha — főképp bonyodalmas esetekben — kereszttezhetik egymást, ezért aztán olykor előfordulhatnak helyesírásunkban lényegtelen ingadozások, egyenetlenségek.

Tudom, sok tanárunknak, kiváltképp azonban nyomdai dolgozóinknak nem tetszik az efféle „szabados” engedékenység. Ők nem szeretik a helyesírási alakváltozatokat, a vagylagosságokat; az előadott fajta esetben is tudni akarják, mégis melyik a „helyesebb”. Nyomdászaink általában — főleg, ha nincs kezük ügyében a Magyar értelmező kéziszótár — a legkönnyebben elérhető „segédlet”-hez, a Helyesírási tanácsadó szótárhoz meg a kiegészítéséül készült Helyesírási és tipográfiai tanácsadóhoz folyamodnak. Az utóbbiban egyébiránt a *szabad idő* különírásának megfelelően ezt olvashatjuk: *szabad szombat*, sőt szintűgy különírva: *szabad szombatos*. (Az Értelmező Szótár még nem vehette föl az újabban keletkezett *szabad szombat*-ot, de a Kéziszótár — a *szabadidő*-vel ellentétben — különírja a *szabad szombat*-ot, a *szabad* címszó alatt.)

Nem botránkoztatásnak, hanem lelkiismeret-nyugtatónak szánom végső megjegyzésemet: igaz, nagyon fontos a helyesírás, a helyesírás egységessége; megkönnyíti vagy egyáltalán lehetővé teszi a szöveg helyes olvasását, megértését; mégsem szabad a kelleténél többre értékelnünk, hiszen bármennyire kiváló szakemberek alkották, javították idők folyamán, a helyesírás heves vitáktól kísért egyezkedés eredménye (bocsánat, hogy két idegen szóval foglalom össze): *kompromisszum, konvenció*. Következésképpen nincs olyan szakember sem (nemcsak író), aki minden részletében helyeselné; csakhogy aki megérti köznyelvi egységességének célját, az becsülettel alárendeli a maga egyéni véleményét a hozzáértők nehezen összehangolt ítéletének. Türelemmel várja (ha nem éri is meg) a nyelv változásával együtt járó, újabb összhangot érlelő felülvizsgálatot, vitát (aki tud, szóljon bele), majd a közben felnőtt váltó nemzedék szakembereinek újabb közmegegyezését.

Ferenczy Géza

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Szolgalmi út. Nem találkozott még ezzel a kifejezéssel — írja Huszár József Sárobgádról. Nem íráshiba vajon? Mit jelent pontosan? Már csak azért is szeretné tudni, mert súlyos vitái vannak szomszédaival.

A kérdezett jogi kifejezés hivatalosan így helyes: *szolgalmi út*. Ez a Magyar nyelv értelmező szótárának meghatározása szerint az „idegen birtokon, földterületen keresztülvetető út, valakinek a tulajdonában levő ingatlanhoz.”

A *szolgalmi út* a *szolgalom* jogkörébe tartozik. A *szolgalom* pedig az az idegen dologi jog, amelynél fogva valamely dolog tulajdonosa köteles tűrni, hogy azt az arra jogosult meghatározott módon használhassa. Ezen belül az úthasználat az úgynevezett *telki szolgalom* alá tartozik; a telki szolgalom a szolgalomnak az a fajtája, amely — telekkönyvi bejegyzés alapján — valamely telek mindenkori tulajdonosát arra kötelezi, hogy más, rendszerint szomszédos telek vagy telkek mindenkori tulajdonosa számára bizonyos

jogokat megengedjen. Például az átjárás, vízhordás a telken levő kútból, tüzelőszállítás vagy egyéb dolgok szállítása meghatározott időszakonként stb.

A *szolgálatom* egyébként nyelvújítási szó, a latin *servitus* jogi kifejezés mintájára és helyettesítésére alkották a *szolgál* ige tövéből. 1851 óta használatos a jogéletben. Tipikus hivatalnoknyelvi szó.

Természetesen a szolgalmi út használata körüli vitákba már nem szólhatunk bele. Ez kizárólag jogi és nem nyelvészeti feladat és a helyi tanácsra tartozik. Szíveskedjenek oda fordulni.

R. L. G.

Lerámoló, leszedő. László Berta — Budapest XII. Gébics u. 4/a — arról értesít bennünket levelében, hogy egy Alkotás utcai önkiszolgáló étterem kirakatában a következő hirdetés olvasható:

Mosogatókat és lerámolókat felvesszünk!

Valóban (talán túlságosan is) bizalmas stílusú a *lerámoló*, mindenesetre nagyon szokatlan; igaz, hogy maga a lerámolói munkakör is egészen új. A *lerámoló* ugyanis az a személy, aki önkiszolgáló éttermekben, büfékben az asztalokról vagy polcokról a piszkos edényt a fogyasztó után összeszedi és a mosogatóba hordja, vagyis lerámolja az asztalokat, polcokat. Minthogy *rámol*, *elrámol*, *kirámol*, *lerámol* stb. igénk van, nem helyteleníthetjük a belőle képzett *lerámoló* igenevet, illetőleg foglalkozásnévként a *lerámoló* főnevet sem.

Más önkiszolgálókban *leszedő*-nek nevezik az ugyanilyen munkát végző személyt. Ez kissé választékosabb megnevezés.

R. L. G.

Félszer. Erhart Ferenc Bátaszékről azt kéri levelében, milyen helyiséget nevezhetünk *félszernek*:

Magyarország területén többféle helyiséget, illetőleg építményt neveznek *félszernek*. Tájanként változó a *félszer* alakja is, anyaga is, amelyből építik.

Vannak más épülethez toldott félszerek és vannak félszernek nevezett önálló építmények.

A legáltalánosabb az a más épülethez — a szomszéd tűzfalához vagy az istálló egyik falához, esetleg a saját lakóház oldalához — toldott, többnyire fából, deszkából készült, félszer nevű épület, amelynek teteje csak egy irányba lejt, és valamelyik oldala nyitott. A legtöbb helyen az előlő része.

Ritkább az olyan, amelynek három oldala nyitott, s elvétele akad mind a négy oldalon nyitott is. Ez tulajdonképpen csak egy négy faoszlopon (gerendán) álló féltető. Némely vidéken a félszernek mind a négy oldala zárt, az első oldalt esetleg egy nagy kapu képezi, de lehet ajtóval ellátott fal is.

Az építőanyag is vidékenként eltérő lehet. A leggyakrabban fából készül a félszer, de építik kőből, téglából, esetleg vályogból, sőt vegyesen is. Vannak vidékek, ahol a félszernek nád- vagy sövényfala és ajtaja van.

Igen változatos tehát a kép. Azt, hogy egy meghatározott helyen mit nevezhetünk félszernek, mit nem, mindig a helyi hagyomány és szokás határozza meg.

R. L. G.

Megbokrosodott. Dr. Banovichné Tompa Lili Budapest XI., Ulászló utca 22., félem. 5. írja:

Az olasz szobrászok kiállításán láttam a Múcsarnokban egy ilyen című szobrot: „A megbokrosodott ló”; hátraszegett fejével, szétzilált sörényével, felborzolt farkával valóban olyan volt, mint egy bokor. Vajon ezért mondják így: *megbokrosodott*? Olaszul is összefügg ez a szó a bokorral?

Olaszul egészen másként fejezik ki; a 'megbokrosodik (a ló)' olaszul: *impennarsi*; ez szó szerint azt jelenti, hogy 'megtollasodik, tollai nőnek'. Lehet, hogy az olasz művész erre a „megtollasodás”-ra is gondolt, mikor az „ágaskodó” lovat megformálta, azért lett a lószobor olyan „tollas, bokros”. Különbözik is természetesen, hogy a „megbokrosodott”, megvadult, megmakacskodott ló fölborzolja sörényét, farkát; minden nyugtalan, ágas-bogas vonalúvá lesz rata. A magyar *megbokrosodik* igének azonban semmi köze sincs a bokor alakjához. Legvalószínűbb a következő magyarázat. Egy régi, babonás hiedelem szerint a rossz, ártó szellemek a fákat, bokrokat választották tanyájukul. Ezért szidunk valakit úgy „mint a bokrot”. Mikor a ló „megbokrosodik”, rossz szellemek szállják meg, mint a bokrot.

[F. G.]

Szóelválasztás — szótagolás. Boros Jánosné — Tatabánya V., Népköztársaság u. 20. — arra a kérdésre kér választ, vajon az elválasztás azonos-e a szótagolással.

Elválasztásnak a szónak azt a megszakítását nevezzük, amelyre a sor végi helyszűke kényszerít. Az elválasztás a magyar nyelvben általában a szótagolás törvényein alapul. A szótag a hang és a szó között álló egység, melynek saját nyelvi funkciója nincs. Nem önálló alkotóelem, mint a hang, s nem jelentést hordozó egység, mint a szó. A szótag tulajdonképpen ritmikai egység, magva a szótag legnagyobb hangzóságú és legnagyobb nyomású hangja, a magánhangzó. Minden szótagban csak egy magánhangzó állhat, tehát a szó annyi szótagból áll, ahány magánhangzó van benne.

A szótagolás és az elválasztás leglényegesebb különbsége az, hogy a szótagolás alapja a fonetikai (kiejtett) szótag, az elválasztás pedig az ún. fonológiai (a részt vevő hangok nyelvi értéke szerinti) szótag. Talán példák segítségével világossá válik ez a különbség. A *harccal, bontsa, kardja* szavakat így szótagoljuk: *har-cal* (a *c* rövid ejtésű), *bontsa* (a *ts* a kiejtésben *cs*-vé olvad össze), *kardja* (a *dj* összeolvadásából *gy* lesz). Mivel az elválasztás alapja mindig a leírt szóalak, ugyancsak a szavakat így kell elválasztani: *har-cal, bont-sa, kard-ja*. Az ön által idézett példákban sem egyezik mindig a szótaghatár az elválasztási határral. Az *elindul, eléget, reggeli* szavakat így szótagoljuk: *e-lin-dul, e-lé-get, re-ge-li* (a *g-t* röviden ejtjük), elválasztásuk pedig a következő: *el-in-dul, el-é-get* (az igekötős igéket elválasztáskor összetételekként kezeljük, s az összetétel határán választjuk el), *reg-ge-li*.

Az érvényben levő akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás) a 313—334. pontban részletesen foglalkozik az elválasztás módozataival. Szíves figyelmébe ajánljuk.

U. I.

Fekete ribizli. Hoffmann Ottó soproni tanuló egybeírta dolgozatában ezt a gyümölcsnevet. Emiatt rossz osztályzatot kapott. Valóban nagy hibát követett el az egybeírással?

Nagyon sajnáljuk, hogy a *fekete ribizli* helyesírása ilyen kellemetlenséget okozott. Nem arról van szó, hogy az egybeírása rossz volna, csak hogy itt a különírás jobb. Akadémiai helyesírásunk nem szabályozta minden egyes szónak az írásmódját. Van egy sereg szókapcsolatunk, amelynek egybe- vagy különírása nem jelent lényeges különbséget.

Ezek közül a fontosabbak, gyakoribbak bekerültek a helyesírási szabályzat szójegyzékébe. Sokkal több szót tartalmaz a Helyesírási Tanácsadó Szótár, amely — mint a neve is mutatja — azoknak szól, akik olykor nem tudják maguktól eldönteni, hogyan írjanak egy-egy szót vagy szókapcsolatot. Amit még a szótárban sem találunk, azt gyakran többféleképp is leírhatjuk úgy, hogy mind a két írásmód mellett lehet érveket találni, legfeljebb az egyik helyesebb, a másik kevésbé helyes, de az sem éppen hibás.

Különírás és egybeírás kérdésében érvényes az az általános tanács, hogy ahol bizonytalanok vagyunk, jobb a különírást választani, ha nincs a szójegyzékben megadva az egybeírt alak. A tanár néninek tehát abban igaza van, hogy az egybeírt alakot kijavította. De azért a nyelvérzéked nem működött rosszul. A *fekete ribizli* (vagy *ribiszke*) valóban egy külön fajtáját jelenti a ribizlinek. Aki ribizliről szól, az piros, esetleg sárga bogyójú, érett állapotban ízletes gyümölcsre gondol. A *fekete ribizli* ennek vadon is termő, kellemetlen szagú, fanyarabb ízű fajtája. Az 1963-ban megjelent Kertészeti Lexikon külön ismerteti *fekete ribiszke* címszó alatt (különírva), de a *ribiszke* cikkében is megemlíti. Megvan tehát az okunk arra is, hogy egybeírjuk, ahogy a *feketerigó* nevét is egybeírjuk, mert az a rigónak egy jellegzetes fajtája, egészen más családba való, mint a sárgarigó. Mégsincs olyan nagy különbség, hiszen a ribiszkének vannak piros, fehér és fekete fajtái. Különírása ezért semmi zavart nem okoz a megértésben.

Amint láthatod, én az ilyen hiba megítélésében kevésbé volnék szigorú, mint tanárnőd, de az írásmód helyességében inkább neki adok igazat.

E. L.

Puska—puskázik. Kiszely Dóra tanárnő afelől érdeklődik, mi köze a fegyvernek a 'tiltott segédeszköz', illetőleg az 'ilyen segédeszközt használ' jelentéshez.

Horger Antal Magyar szavak története c. munkájában foglalkozik a *puska* diáknyelvi jelentésével. Szerinte e szó eredeti diáknyelvi jelentése ez volt: 'a lefordítandó iskolai auktorok [klasszikus ókori írók] nyomtatott fordítása'. Ez a jelentés elvonás a *puskáz* ige diáknyelvi jelentéséből: 'máséből kiolvassa vagy leírja a fordítást.' Ehhez a jelentéshez pedig a következő módon jutott a *puskáz* ige. A régi időkben, mikor még nem puskával, hanem nyíllal lőttek, arról az emberről, aki idegen tollakkal ékeskedett, azt mondták, hogy *más tegzéből*, vagy röviden *máséből lövöldöz*. Később a tüzelőfegyverek korában a *lövöldöz* igét fölcserélték az akkor már közhasználatú *puskáz* igével, s mivel a szólásnak a tagezre és nyilakra vonatkozó eredeti jelentése közben már elhomályosult, a *máséből pus-káz* szólásból jelentéstapadás következtében könnyen kiválhatott a *puskáz* ige mai jelentésével. Ahogyan tehát egykor arról, aki más tollával ékeskedett, azt mondták, hogy *máséből lövöldöz*, érteve ezen eredetileg azt, hogy a más tegzéből elcsent nyilakkal lövöldöz, úgy mondhatták most már arról a diákról is, aki nem a maga fáradságával készítette el a leckéül feladott fordítást, hanem a dolognak könnyebb végét fogva, valamely nyomtatott vagy diáktársától készített fordítást írt le, hogy innen vagy onnan *puskázott*.

Ez az eredeti jelentés természetesen idő jártával kibővült, ma minden tiltott tanulmányi segédeszköz *puska*.

R. L. G.

Laikus. Kelemen Julianna — Margitta Bihar I. Vlod u. 111. Románia — azt tapasztalta, hogy sokan *laikus*-nak a kissé „nyomott”, nem tökéletes eszű embert nevezik.

Magyarországon a *laikus* (i-vel írjuk, de j nélkül!) szónak nincs olyan rosszalló értelme, mint amiről levélírónk értesít bennünket. Nálunk nem lehet ilyen értelemben használni: *nem normális ember*. Csupán ezt jelenti: valamiben avatatlan, járatlan, nem hozzáértő, nem szakképzett; nem szakember, nem hivatásos, nem egyházi személy.

Általában *laikus* az, aki elvégez valami olyan munkát, amelyet nem tanult és nem végez hivatásszerűen. Például nem végzett szabás-varrás szakiskolát, de megvarr magának egy ruhát. Vagy megjavítja a vízvezetékét, bár nem lakatos vagy szerelő. Ilyen vonatkozásban is előfordul, de még sokkal gyakoribb szellemi pályákon, például az, aki nem végzett jogi egyetemet, de bírósági, jogi ügyekkel foglalkozik: az csak *laikus* jogász. Jogi képzettséggel nem rendelkező személyek bizonyos feltételek mellett bírók is lehetnek, ezek *laikus* bírók. Aki szépen játszik valamilyen hangszeren, de sohasem tanult zenét és nem is ez a foglalkozása, az *laikus* zenész. *Laikus*-nak nevezik a szerzetben élő, de az egyházi rendet fel nem vett, csak fogadalmat tett szerzetest is.

Tudomásunk szerint a román nyelvben is megvan ez a szó, ott sem jelenti azonban a 'nem normális' embert.

R. L. G.

Csimborasszó. Dr. Vécsey Zoltán ny. főiskolai tanár — Veszprém, Dózsa Gy. u. 21. — úgy véli, hogy a *csimborasszó* szóval kapcsolatos szólások, nyelvi formulák az 1840 előtti években születtek.

Adatokkal ezt egyelőre nem tudjuk bizonyítani, valószínűsíteni azonban igen. Az első ismert, többé-kevésbé jelképes értelmű magyarországi adat 1842-ből származik, mégpedig Kuthy Lajostól: „nem tudva, szobáiban kereng-e vagy *Chimborassó* vállain” (Munk. 3 : 31). Néhány további adat: 1864: „az eszményi képzetek *Chimborasso*-csúcsára [száll]” (Kvassay E.: Rö. éj. 196); 1876: „e kis betűk: a lelki- *Csimborásszó*” (Szász G.: Corday 59) stb. Az a mai szokás, hogy az időközben köznévvé vált *csimborasszó* csak 3. személyű birtokos személyraggal fordul elő (pl. a butaság, a szélhámosság, a szemtelenség *csimborasszója*) későbbi fejlemény. Kb. a századfordulón vehette fel a szó — ekkor már nem mint tulajdonnév, hanem mint közszó! — a 'valaminek mindent felülmúló mértéke, foka' jelentést. Ez azonban korántsem mond ellent elgondolásának. A nyelv malmai lassan őrlnek. A *Csimborasszó* hegynév alighanem már jó fél évszázaddal korábban megindult a köznevesülésnek és ennek a jelentésfejlődésnek az útján, s a későbbi felmérések (pl. a Himalája megismerése) ebben már nem gátolhatták meg. Egyébként közszóként a magyarokon kívül a németben is él ez a szó, s lehet, hogy a fejlődésnek közös gyökerei vannak.

G. L.

Nyílt titok. Kovács Dezső — Nagykanizsa, Bolgár hds. u. 7. III. 1. — megütközött ennek a szólásnak a logikátlanságán. Amit széltejében-hosszában hangoztatnak az már nem titok. Helyesebb lenne azt mondani: *nem titok*.

Valóban nélkülözi ez a szólás a logikai alapot, mégis közkeletűvé vált kifejező volta miatt. Nem teljesen azonos értékű, és főleg más a hangulata, mint a *nem titok* kifejezésnek. Ami ugyanis *nyílt titok*, azt — bár közismert — továbbra is titokként kell kezelni, szemben azzal, ami *nem titok*, ezért bátran lehet hangoztatni.

Nem magyar eredetű kifejezés, készen kaptuk, valószínűleg ennek a német vígjátékcímnek a lefordítása folytán: *Das öffentliche Geheimnis*. Ennek alapja viszont Calderon ilyen című eredeti vígjátéka: *El secreto à voces* (pontos fordításban: Hangos titok).

R. L. G.

A teremtés koronája. Kétféle magyarázatát is hallotta ennek a szólásnak Partos Istvánné budapesti levélírónk. Melyik az igazi?

A „teremtés koronája” általánosan ismert szólás, kétféle használatban él nyelvünkben.

A vallásos irodalomban az *emberrel*, mint Isten teremtményei közül a legmagasabb rendű élőlényvel (aki fejlett testi, értelmi, erkölcsi tulajdonságával, teremtő képessé. gével kiemelkedik az állatvilágból) kapcsolatban említik: *Az ember a teremtés koronája*. Az *ember* fogalmába természetesen a nőt is beleértve.

Kissé tréfás, némelykor a női nemre nézve lekicsinylő értelmű változata szerint *a férfi a teremtés koronája*. Ez abból az ókori és középkori szemléletből fakadhatott, amely szerint a nő alacsonyabb rendű lény, csupán a férfi szolgálatára van teremtve, értelme, sőt lelke sincs. Magyar közmondások is tükrözik ezt a felfogást. *Asszony nem ember; Az asszony csak oldalborda; Az asszonynak alább egygyel* (Első a férfi); *Asszonyszemély ne ártsa magát a férfi dolgába*.

Ez a nézet már a múlté, így ma már inkább csak humoros alkalmazásával találkozunk. De a másik fajta használat is meglehetősen ritka manapság. Úgy látszik, a szóban forgó szólás mindkét értelmében visszavonulóban van.

R. L. G.

Szalvéta, retikül. Dr. Szabó Jánosné (Beregszász) az iránt érdeklődik, miért nem írjuk ezt a két szót *szerviettának* vagy *szervétának* és *ridikülnek*, hisz köztudomású, hogy az első a francia *serviette*, a második pedig a francia *ridicule* szóból származik. Ez utóbbival kapcsolatban utal az ismert anekdotára, mely szerint Mme Pompadour nevezte így először a női kézításkát.

A *szalvéta* és a *retikül* viszonylag régóta meggyökeresedett kifejezések a magyarban. Mindkettő jövevényszó, mindkettő a bécsi német közvetítésével került nyelvünkbe.

A *szalvéta* két fő változatban is él; a régi nyelvben szinte egyenlő arányban találni *szervéta* (serveta, *szervét* stb.) és *szalvéta* (*sálveta*, *szalvét* stb.) formákat. Ennek az a magyarázata, hogy az alakváltozatok nem mind egy nyelvből valók: a *szervéta* típusúak forrása a francia *serviette*, a *szalvéta*-félék alapja az olasz *salvietta*, *salvétta* lehetett. Az alakváltozatok közül a *szalvéta* vált irodalmi és köznyelvivé s ez terjedt el országszerte. Az első írásban rögzített adatok: 1783-ból a *serveták* többes számú alak és 1794-ből: *szalvéta*.

A *retikül* is két változatban ismeretes nálunk. Az irodalmi és köznyelvi *retikül* mellett eléggé gyakori a *ridikül* is, mint nem hivatalos neve a kézításkának. Ezek azonban nem azonos tövűek, mint a francia *serviette* és az olasz *salvietta* (végső soron mindkettőnek a latin *servire* — jelentése: 'szolgál, használ, stb.' — az alapja), hanem két külön szóból erednek.

A *retikül* azonos a francia *réticule* főnévvel, ez pedig a latin *reticulum* ('hálóska') főnév továbbélése. A *ridikül* egészen más tövű, a 'nevet' jelentésű latin *ridere* igéből származó *ridiculus* melléknévnek francia *ridicule* származéka. Ennek a *ridicule* melléknévnek alkalmi főnévi használata a franciában is pongyola használatú *ridicule*: 'női kézításka'.

Valószínű, hogy a *ridicule*-nek *réticule* értelemben való használata a két szó alaki hasonlóságán alapuló szójátékból született. Régi divatlapokat nézegetve könnyű megérteni, hogy a női öltözké e rojtokkal, szalagokkal, fodrokkal, hírnézésekkel agyoncomázott fontos tartozékát sokan *ridicule*-nek, nevetségesnek tartották. Nemcsak alakilag, értelmileg is illett rá

Ma már nem lehet pontosan kideríteni, ki mondta először *ridicule*-nek a *réticule*-t. Több anekdota is kering keletkezéséről, ezek azonban nemigen bizonyíthatók. Francia lexikonok szerint a *ridicule* 'kézításka' értelemben 1801-től vált közkeletűvé.

R. L. G.

Nemzedék. Helyes-e ennek a szónak gépekkel kapcsolatban való használata—kérdezi Csiffáry Jenő bajai levélírónk.

A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *nemzedék* főnév ilyen jelentésekben él a magyar nyelvben: 1. Ugyanazon időben, egy korban élő, nagyjában azonos korú emberek összessége; generáció. 2. Az egymást felváltó utódok (összessége) (egy családban vagy más közösségben). 3. Annyi idő, amennyi egy-egy emberi nemzedék felnövekedéséhez, kifejlődéséhez szükséges (25—30 év); emberöltő. 4. Az egy törzsből, nemből származott, egy időben élő utódok, ivadékok összessége; nép, nemzet.

Az egykötetes kéziszótár már tágabb értelmezését adja második jelentésként: 'egymást felváltó utódok (életének időszaka)'.

A biológiában sűrűn előfordul a *nemzedék-váltakozás*: az ivaros és az ivartalan szaporodással létrejött nemzedékek váltakozása (metagenezis). A nemzedék-váltakozás állatok között is előfordul, de jellemző számos virágtalan növényre, mohákra, harasztokra is. De itt is élő szervezetekre vonatkozik a *nemzedék-előtag*.

Nemigen találunk példát arra, hogy élettelen dolgokkal, tárgyakkal vagy éppenséggel gépekkel kapcsolatban is élne. Alapszavának a *nemz* igének jelentése is ellentmond ennek. Az Élet és Tudomány ez évi 29. számában megjelent „Mi az új a számítógépben? Az új nemzedék” című cikkben nagyon szokatlan, mi több stílustalan és erőltetett a *nemzedék* szó használata. Jobban illett volna ebbe a témakörbe a *széria* vagy a *sorozat* szó.

R. L. G.

Magános. Mező Bertalan debreceni levélírónk szerint ez a szó csak azt jelenti: 'társtalan egyedülálló'. Ezért hibás az újságban olvasott hirdetés szövege:

E hirdetésszöveg megítélésében nem értünk Önnel egyet. A szöveg ugyan a mi véleményünk szerint sem kifogástalan, de nem a *magánosok* főnév alkalmazása miatt. A *magános* tudniillik nemcsak azt jelenti, hogy egyedülálló, házastárs, illetőleg család nélküli személy, hanem azt is, hogy valamely közülettel ellentétben: magánszemély, privát ember. (Az egyedül, társtalanul élő emberekre vonatkoztatva különben is az *ny-es*, *magányos* változat a gyakoribb). A hirdetés tehát — helyesen — arra hívja fel az érdeklődők figyelmét, hogy az illető autószerelv magánszemélyeknek és közületeknek egyaránt a szolgálatára áll. — A hiba a *gépkocsi* birtokos jelző ragjának elhagyásából keletkezett. A mondat jelenlegi formájában valami ilyesfélét fejez ki: A magánosok és a közületek gépkocsijavítással rendelkeznek, s ezt mi (=a szervíz dolgozói) vállaljuk. Ez pedig nem igaz (nem is lehet, mert értelmetlenség!). A magánosoknak és a közületeknek gépkocsijaik vannak, mégpedig rossz gépkocsijaik, s ezeket kell a szervízben megjavítani. Helyesen tehát így kellett volna írni a mondatot: *Vállaljuk magánosok és közületek gépkocsijainak javítását.*

U. I.

Időszámítás. Most került szemünk elé Kaáli Jánosnak — Szalonna — egy régebbi levele. Már válaszoltunk ugyanabban az ügyben írt újabb levelére, de inkább előbbi válaszunkat közöljük.

Ön szerint az év megjelölésében „1971 és 1971. (ponttal)” nem ugyanazt jelenti; az „1971” vagy „az 1971-es év” volna a helyes megjelölése folyó évünknek, az „1971-ik év” pedig azonos volna „az 1972-es év”-vel, ugyanúgy, ahogy a századok számításában a sorszámnévhez hozzá kell adni egyet, például 1971 nem a XIX., hanem a huszadik

században van! Ezért ad Ön hozzá az 1971. év kifejezés sorszámához, az 1971-hez egyet, így lesz 1972, mert hát nemcsak a századokra érvényes a „plusz 1” hozzáadási művelet, hanem az évszázad századrészére, az évre is!

Nos, menjünk vissza időszámításunk kezdetéhez! Időszámításunk az 1., vagyis az első évvel kezdődött. (Azt most ne tárgyaljuk, hogy akkoriban más volt az év beosztása.) Elég az hozzá, időszámításunk első évtizede 1-től 10-ig tartott, vagyis az első év elejétől (a nullaponttól) a tizedik év (10) végéig (az Ön szóhasználata szerint az 1-es év elejétől a 10-es év végéig). A második század 101–200, a harmadik 201–300, a tizedik 901–1000, a huszadik század 1901–2000 (vagyis az 1901. vagy „az 1901-es” év elejétől a 2000. vagy „a 2000-es” év végéig). Mindebből láthatjuk, hogy időszámításunk „első éve” azonos „az 1-es év”-vel (nulladik év nem volt, csak nulla időpont, ahogy mai időszámításunkban az éjfél időpontja „nulla óra”), az 1901-ik (1901.) év pedig azonos „az 1901-es”-sel. Az is kitűnhet, hogy minden évtized, évszázad, évezred első éve évszámának utolsó számjegye 1 (11, 21, 101, 201, 1001, 1901, 2001 stb.), utolsó éve évszámának utolsó számjegye pedig 0 (10, 20, 100, 200, 1000, 1900, 2000 stb.). Ez igazán egyszerű számtani lecke. Az is természetes, hogy 1971 a XX. században van, hiszen a XX. század csak a 2000. év végén válik teljessé. Az azonban képtelenség, hogy amikor azt mondjuk: időszámításunk „első éve” (az Ön szóhasználata szerint 1-es éve), akkor hozzá kell adnunk a sorszámmhoz egyet, vagyis „az első év = 2, a második év = 3 stb.”. Ennélfogva bátran beszélhetünk így: *a folyó 1971-ik (1971.) évben* vagy (az utolsó egy-két évtized divatja szerint) *az 1971-es évben*. Egyre megy.

F. G.

Álladalom. Mrs. E. Kathy Smellie — Quarteracre Kiln Road, Prestwood, Bucks. Gt. Missenden E n g l a n d — bélyeggyűjtő egy régi bélyegen az *álladalmi* szót olvasta. Milyen nyelvű ez a felirat és mit jelent?

Az 1840-es kibocsátású bélyegen ez a magyar szó áll: *álladalmi*. Valószínű, hogy az első betűn levő ékezet nagyonelmosódott, azért olvasták *álladalmi*-nak. Az *álladalom* -i képzős melléknévi alakja. Maga az *álladalom* mesterséges, nyelvújítási szóalkotás, végső soron az *áll* ige továbbképzése. Igen rövid életű volt, mintegy száz évig volt használatban, jobbra csak a hivatali nyelvben; az 1786-i Magyar Hírmondóban olvasható először ebben az értelemben, de 1908-ban már ezt írja róla a Magyar nyelvújítás szótára: „Ma már az *álladalom*, pedig egészen jól van alkotva, kihalt szónak tekinthető; kiölte az *állam*.” Ebből az idézetből is kiderül, hogy jelentése nagyjából megegyezik az *állam* szó jelentésével. Korabeli szótár értelmezése szerint: „Szabatosan véve, azon tartományok, országok összes földterülete, melyek bizonyos fejedelemséget, illetőleg köztársaságot képeznek (Etat territoriale). *Orosz álladalom*, az orosz cár felsősége alá tartozó földterület. *Magyar álladalom*, a magyar korona alá tartozó országok együttvéve. *Északamerikai álladalom*.” (Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára, 1862.)

A *Magyar álladalmi posta* felírás tehát körülbelül megfelel a *Magyar állami posta* felírásnak. A különbség köztük persze ugyanaz — jelentés szempontjából —, ami az akkori és a mai állam között is megvan.

R. L. G.

Holnapután való nap. Jursonovics Kálmán — Baja — rendkívül érdekes szokásról ad hírt azzal, hogy megírja, Baján ezt mondják a mától számított negyedik napra: *holnapután való nap*. Ha hétfőn mondják, a csütörtöki napot értik rajta. Hivatalos iratban is látta.

Természetesen a mai magyar irodalmi és köznyelvben nem helyes ez a kifejezés, pontatlansága, illetőleg hiányossága miatt. Tulajdonképpen hiányzik belőle a még egyszer odakívánczó *után* névutó. Talán úgy keletkezett, hogy a *holnapután után (való nap) két után*-ját egybeejtették. A *holnapután való nap*-ba így beleértik a második *után* szót is.

Általában inkább így fejezzük ki ezt az időpontot: *a holnapután következő napon*. Vagy megmondjuk a nevét: csütörtökön, pénteken stb.

Mint egy szűk kis közösség egymás közti — mintegy „házi használatra” — való szóhasználatát nem lehet kifogásolni a *holnapután való nap*-ot, de olyan kifejezés ez, amelyet csak ott, helyben lehet használni, azok előtt, akik számára nem félreérthető, hanem megszokott, teljesen egyértelmű.

Hivatalos használatra tehát semmiképpen sem ajánlható ez a kifejezés, főleg azért, mert esetleg jogviták származhatnak belőle.

R. L. G.

Pizsama. Mi ennek a ruhadarabnak a magyar neve? Ha nincs, miért nem fordítjuk le legalább — kérdezi Szigethy Mária Szolnokról.

Valóban kár, hogy ennek a ruhadarabnak nincs eredeti magyar neve. Valószínűleg azért, mert viszonylag rövid idő óta divatos. Eleinte főleg csak nagyvárosokban ismerték, csak pár évtizede terjedt el szélesebb körben, mindenütt az angoltól átvett, de franciásan ejtett *pizsama* néven. A Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzata 1954-ben így rögzítette a szó írását, régebben azonban írták *pyjama*, *pijama* alakban is.

A *pizsama* ebben az alakban egészen jól beleilleszkedett szókincsünkbe, meghonosodott nyelvünkben, megmagyarosodott, ezért nehéz lenne más, nagy tömegek előtt ismeretlen szóval helyettesíteni. Ami pedig a szó lefordítását illeti, nem valószínű, hogy meggyökeresedne. Az Indiában beszélt hindi nyelvben, amelyből az angol átvette, ez a szó *pae* ('láb-') és *jama* ('ruha, öltözké') szavak összetételéből keletkezett. Körülbelül 1800 óta használatos az angol nyelvben *pyjama* formában, innen terjedt tovább az európai nyelvekbe, hozzánk az 1920-as évek táján került.

R. L. G.

A szű főnév többes száma. Mi a többes száma a *szű* főnévnek? — kérdezi Vas Ágnes és Vass Klára porcelánfestő — Herend, Porcelángyár — kedves és herendien szép virágdíszes levelében.

Ritkán fordul elő ennek a főnévnek a többes száma, nem csodálkozunk hát, hogy vitatkoztak rajta. Újabban inkább így használják a köznyelvben: *szűk*, s egyes tárgyragos alakja többnyire: *szűt*. Egy kissé népies meg talán régies hangulatú a *v-s tövű szuvalk*, *szuvat*. A tövégi *v* mutatkozik meg a *szuvas* melléknévi származékban és az igékben is: *szuvasodik*.

Van olyan vidék, ahol a *szuvas* helyett azt mondják, hogy *szuhas* vagy *szuos* (például az Ormánságban), s ott a fog *megszuhasodik*, *megszuhasodik*, de ismerik mind ott, mind máshol a *megszuvasodik* változatot is. Szegeden a 'szuvas' *szús*; van, ahol *szujos*. A Szamosháton a *szű* tárgyragos alakja *szuhot*, -s képzős formája *szuhos*. De Önök bizonyára főként a köznyelvi alakokra kíváncsiak.

F. G.

Nyár. Kajtár Sándor szombathelyi levélfőnök helyteleníti, hogy így neveznek egy fafajtát. Félreérthető, sőt félrevezető rövidítése ez a *nyárfának*. Csak egy évszakot jelentő *nyár* szó van a magyarban.

Nyelvünkben két *nyár* szó van. Az egyik az évszak jelentésű *nyár*, a másik a *nyár* növénynév. A mai nyelvben nemcsak jelentésükben, hanem ragozásukban is eltérnek egymástól. Az évszak jelentésű *nyár* tárgyragos alakja *nyarat*, birtokos személyragos alakja *nyara*, többes száma *nyarak*. A növénynévnek ugyanezek az alakjai így szokásosak: *nyárt*, *nyárja*, *nyarak*.

A *nyár* növénynév természetesen ugyanazt jelenti, mint a *nyárfa*. Erre nemcsak irodalmi példát lehet felhozni, mint pl. A magyar nyelv értelmező szótárában olvasható Tóth Árpád-idezetet: *A vén ligetben jártunk mi ketten, Aludt a tölgy, a hárs, a nyár*, hanem szakmunkákat is, amelyekben a *nyár* ugyanúgy *-fa* utótag nélkül szerepel, mint a *szil*, *éger*, *fűz* stb. A Jávorka—Soó: A magyar növényvilág kézikönyve ezt a címet adja a megfelelő résznek: *Populus L. Nyár*. Különböző alfajait így nevezi: *fehérnyár*, *feketenyár*, *jegenyenyár*, *rezgő nyár* stb.; a magyarországi növénytársulások között megemlíti a következőket: *nyáras-borókás*, *fűz-nyárliget* stb. A Csapody—Priszter: Magyar növénynevek szótára így közli: *nyár*, *nyárfa Populus (topoly, topolya, topolyafa)*. Mint általában minden szavunkat, a *nyár* szót sem használjuk elszigetelten, önmagában, így a megfelelő szövegkörnyezetből azonnal kiderül, melyik *nyár*-ról van szó az adott esetben. Úgy gondoljuk, félreérthetetlen az Új magyar lexikon itt következő pár kiragadott mondata: „nyár (Populus): (növénytan) a fűzfafélék (Salicaceae) családjába tartozó, fás szárú növényfaj. Fájuk, főleg a nemes nyáráké, kiválóan alkalmas enyvezett lemez, fűrészszerű, gyufa, papír és farostlemez gyártására . . . Magyarországon 1960-ban 12 154 ha nyárt telepítettek.”

Az alakazonosságra egyébként elég sok példát találhatunk nyelvünkben. Talán elegendő, ha most csak az *ár*-ra hivatkozunk:

1. *ár* (valaminek az értéke).
2. *ár* (víz áradása).
3. *ár* (szerszám, *cipészár*).
4. *ár* (területmérték).

Négy különböző jelentés, mégsem okoz semmi fennakadást.

R. L. G.

Ferenczy Géza
1902—1974

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete vezetősége, volt értelmező szótári osztályának munkatársai, nyelvművelő osztályának tagjai, barátaid nevében búcsúzunk tőled, Gézám, feledhetetlen, igaz barátom!

A hűség, a becsületesség, a legtisztább emberség, a szerénység és a legigazibb tudás mintaképe voltál. Születésed, jellemed, tehetséged, neveltetésed őrizőnek rendelt, a magyar művelődés, a magyar nyelv rendíthetetlen őrének. A nyugati végek szülötte voltál, azé a magyarságé, amely a honfoglalás óta mindmáig a legéberebben őrökdi határainkon, de ugyanakkor a legnagyobb nyíltsággal fogadta be a társadalmi haladás új eszméit, és tette műveltségének feszítő erejévé a reformáció első hullámát is. A derús Pannónia egyik legszelídebb tájának, a Berzsenyi Dánielt, Zsirai Miklóst, Weöres Sándort a magyar művelődésnek adó Kemenesaljának gyermeke voltál, s mint a jelesek jelese, az egyik legdemokratikusabb szellemű ősi skólának, a pápai református kollégiumnak eminens diákja lettél. A reformátorok, a hitvallók, a gályarabok, a Petőfik és Jókaiak kirepítő fészke nevelt Téged is helytállásra, a magyar nyelv, a magyar irodalom szeretetére és művelésére. Amikor pedig mint az ősi pápai kollégium küldöttjét, a haladó magyar művelődés egyik legfőbb őrhelye, az Eötvös Kollégium fogadott növendékei közé mint magyar—német szakos tanárjelöltet, megnyílt előtted is az út a legmagasabb európai műveltség, a humánummal ötvözött tudás csúcsai felé. Ezután a sors a bécsi Collegium Hungaricumot, az alélt magyar irodalmat a felvilágosodás eszméivel új életre keltő magyar testőrség egykori palotáját rendelte őrhelyedül, hol évtizedeken keresztül a legnehezebb időkben is rendíthetetlen hűséggel álltál helyt, szembeszegülve az új barbárság szennyes áradatával, őrizve a magyar művelődés pótolhatatlan értékeit a bombázások, a háború tombolása idején is.

Amikor pedig hazatértél közénk, itthon vetted ki derekasan részedet a szellemi újjáépítésben, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Szótári Osztályán találva új őrhelyet. Ha a hétkötetes Értelmező Szótárt mint a demokratikus szellemben megújhodott, haladó magyar művelődés egyik érdemes alkotását tartja majd számon a késő utókor, rád is emlékezni fognak, mert példás és ernyedetlen szorgalommal, kimeríthetetlen tudásoddal ennek megalkotásában is mindvégig helytálltál, és kivívtad mindnyájunk osztatlan szeretetét, megbecsülését és tisztelőtét. Amikor pedig e szótár kötetei rendre megjelentek, új őrhelyed e fontos intézményünk nyelvművelő osztálya lett. Ekkor vált lehetővé számodra, hogy gyümölcsöztesd a magyar nyelvművelés minden ágára kiterjedő hatalmas tudásodat, azt a nagy forrásanyagot, amelyet még bécsi őrhelyeden kezdte el gyűjteni, a reád annyira jellemző végtelen alapossággal és rendszeretettel. A Magyar Nyelvőr és más folyóirataink s lapjaink hasábjain hosszú éveken át közzétett igen értékes tanulmányaid, cikkeid, nyelvünk romlását szóvá tevő észrevételeid a magyar nyelvművelő irodalom gyöngyszemei. A nyelvművelő levelekkel, melyekből igen értékes kötetet is szerkesztettél, egészen új műfajt és új stílust teremtettél, mely az idegenben töltött évek ellenére is tisztán megőrzött magyar nyelvérzékednek,

írásművészetednek, remek szerkesztőkészségednek hű tükre. Amikor pedig a küzdelmes évektől, s a csalódásoktól is megtört szíved egyre nehezebben dobant, végső őrhelyed a végre megtalált meleg családi otthon lett, hol végtelen önfeláldozással szerető kéz ápolt, Haydn muzsikájának derűjét és Bartók zenéjének mély emberségét árasztva köréd. Így őrhelyed mégsem lett magányos, mert barátaidnak, volt munkatársaidnak, olvasóidnak szeretete és tisztelete vett körül. Betegágyadon is rendíthetetlen szorgalommal dolgoztál. Lelkesedéssel szótál évtizedek óta készülő nagy művedről, az új magyar szerkesztéstan-ról, melynek megalkotására senki sem lehetett nálad hivatottabb.

Mikor utoljára hallottam meleg, baráti hangodat, a költő módján szomorúan panaszkodtad, mennyi munkád marad végezetlen. Vigasztalni próbáltalak, hogy az minden alkotónak keserű végzete. Most, a végső búcsú pillanatában bátran mondhatjuk, hogy becsülettel vállalt és végzett őriző munkád nem volt hiábavaló. Hisszük, hogy nevedet mindig tisztelettel fogják emlegetni, míg él a magyar nép, virágzik a magyar nyelv és irodalom, s lesznek, akik örködnék nyelvünk épségén és tisztaságán, követve az intést, mely a Te végső üzeneted is:

„... a csillag-szóró éjszakák
Ma sem engedik feledtetni
Az ember Szépbe-szótt hitét,
S akik még vagytok őrzőn, árván,
Őrzők: vigyázzatok a strázsán”.

A sírnál elmondta:

Balázs János

Szemle

J. M. Lotman: Szöveg — modell — típus (Ismerteti: <i>É. Kiss Katalin</i>)	108
Vitányi Iván (szerk.): Művészetek (Ismerteti: <i>Terts István</i>)	112

A Nyelvőr postája

<i>Denke Gergely</i> : Karácsonyodik	114
<i>Dankó Imre</i> : Huszonnyolcas	114
<i>Ferenczy Géza</i> : A cz és a cs betűrendi helye — Szabad idő vagy szabadidő?	115

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>R. L. G.</i> : Szolgalmi út — <i>R. L. G.</i> : Lerámoló, leszedő — <i>R. L. G.</i> : Félszer — <i>[F. G.]</i> : Megbokrosodott — <i>U. I.</i> : Szóelválasztás — szótaglás — <i>E. L.</i> : Fekete ribizli — <i>R. L. G.</i> : Puska, puskázik — <i>R. L. G.</i> : Laikus — <i>G. L.</i> : Csímborasszó — <i>R. L. G.</i> : Nyílt titok — <i>R. L. G.</i> : A teremtés koronája — <i>R. L. G.</i> : Szalvéta, retikül — <i>R. L. G.</i> : Nemzedék — <i>U. I.</i> : Magános — <i>[F. G.]</i> : Időszámítás. — <i>R. L. G.</i> : Álladalom. — <i>R. L. G.</i> : Holnapután való nap. — <i>R. L. G.</i> : Pizsama. — <i>[F. G.]</i> : A szű főnév többes száma. — <i>R. L. G.</i> : Nyár	117
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Balázs János</i> : <i>[Ferenczy Géza]</i>	127
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHL 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázati helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Benczédi József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat ...	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompá József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvátlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaelemzés	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompá József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás ígertővei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig ..	10 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	14 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században ..	12 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere ..	20 „
<i>Alak</i> : és mondattani gyűjtések (Szerk. <i>Pais D.</i> — <i>Benkő L.</i>)	18 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igekepző-rendszere	15 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	18 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	12 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ..	9,50
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	20 „
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	9 „
<i>Deme László</i> — <i>Fábián Pál</i> — <i>Benczény József</i> : A magyar helyesírás rendszere ..	16 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	19 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében	16 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	35 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	250 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.	15 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Balázs János: A Nyelvőr első évtizedei és az általános nyelvészet

Szepesy Gyula: Magánhangzóink időtartama, hangszíne és a „pesti nyelv” kérdése

Éder Zoltán: Éder József Károly a nyelvjárásokról, a jövevény- és idegen szókról

Kiss Jenő: A Magyar Tájszótár -at, -et képzős névszói

Kemény Gábor: Képválasztás és kompozíció Krúdy prózájában

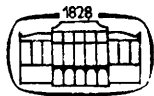
Herczeg Gyula: Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepkörben egy századvégi írónál

Szabó Zoltán: József Attila: Nyár

P. Rostás Mária: József Attila: Nem én kiáltok

Huszár Ágnes: Szomory Dezső: Kis szonáta

Plaszkony László: Mondatelemzési lehetőségek és formák

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

98. ÉVFOLYAM 1974. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Balázs János</i> : A Nyelvőr első évtizedei és az általános nyelvészet.....	129
<i>Szepesy Gyula</i> : Magánhangzóink időtartama, hangszíne és a „pesti nyelv” kérdése	140
<i>Éder Zoltán</i> : Éder József Károly a nyelvjárásokról, a jövevény- és idegen szókról	150
<i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Tájszótár -at, -et képzős névszói.....	156

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : Képválasztás és kompozíció Krúdy prózájában	160
<i>Herczeg Gyula</i> : Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepkörben egy század- végi írónál	172
<i>Szabó Zoltán</i> : József Attila: Nyár.....	177
<i>P. Rostás Mária</i> : József Attila: Nem én kiáltok.....	183
<i>Huszár Ágnes</i> : Szomorj Dezső: Kis szonáta	186

Nyelv és iskola

<i>Plaszkony László</i> : Mondatelemzési lehetőségek és formák.....	19
<i>Balogh Éva Rózsa</i> : Képzavaros mondatok	21

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Hosszú Ferenc</i> : A készülő Új Magyar Tájszótár és előzményei.....	218
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Reuter Camillo</i> : Seregély — sereglye	230
<i>K. Palló Margit</i> : Szemmel ver	236

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

98. ÉVFOLYAM

*

1974. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

A Nyelvőr első évtizedei és az általános nyelvészet

1. Jól ismerjük azokat a körülményeket, amelyek száz évvel ezelőtt a Magyar Nyelvőr megindítását szükségessé tették. A negyvennyolcas szabadságharc bukása nyomán a gyarmati sorba taszított országban az élet számos területén, így főleg az iparban és a közigazgatásban, egyre ijesztőbb méreteket öltött a németesedés. A gazdasági élet magyarosodása azonban még a kiegyezés után is csak felszínes volt. A nemzeti irodalomtól különváltan egyre nagyobb iramban fejlődő hírlapírás is városaink polgári rétegeinek felemássága miatt nyelvében épügy idegenszerűvé vált, mint a magyartalanságoktól eléktelenített hivatali nyelv. Az ijesztő nyelvromlásnak kívánt gátat vetni az új folyóirat. Szarvas Gábor, a tettvágytól buzgó főszerkesztő, az első füzet bevezető cikkében szabatosan körvonalazta a munkatársi gárdára váró feladatokat. Mindenekelőtt az „ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített” nyelvújítás szabályellenes szóalkotásainak üzent hadat, a korabeli bajok egyik gyökerét ezekben látva s a helyesség visszaállítását követelve. Azután a tisztaság előmozdítását sürgette mindenütt, ahol „az idegen nyelvekkel való érintkezés kóros kifejezéseket természetett”. A nyelv helyesség és a nyelvtisztaság eszméje lebegett tehát Szarvas Gábor és szellemi vezérkara, Volf György, az ifjú Simonyi Zsigmond és társaik szeme előtt.

Szarvas azonban, bár — Simonyitól eltérően — nem volt szakképzett nyelvész, mégis, ösztönösen érezte, hogy fenti céljaikat csak úgy tudják megvalósítani, ha munkálkodásukat tudományos alapokra helyezik. Mert hogy a nyelvhasználatban mi a helyes, s mi a helytelen, s hogy miképpen kell tisztán, magyarán beszélnünk, annak megítélésére csak az hivatott, aki nyelvünk minden csínját-bínját ismeri. Ezért kívánta Szarvas folyóiratával megkönnyíteni s részben előkészíteni a „követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtan összeállítását”.

Rendkívül jellemző, hogyan képzelte el Szarvas e nagy és szép feladat megoldását. A régi nyelv, a népnyelv s a korabeli irodalmi nyelv vizsgálatát egyaránt fontosnak tekintette. Mindenekelőtt mégis az „elhanyagolt nyelvkincsek” felkutatását szorgalmazta, hogy ezekből a célszerűeket ki lehessen válogatni, s velük nyelvünket gazdagítani lehessen. Nyelvtörténeti adatok „egyesbeszedését” sürgette azért is, hogy ezek segítségével megnyugtatóbban lehessen dönteni az alaktani ingadozások kérdésében. Ugyanilyen fontos szerepet szánt Szarvas a népnyelv tanulmányozásának. A tájszók és „tájszólások” gyűjtésén túl azok „terjedésének s hatásának kimutatása” is szerepelt a tőle meghirdetett programban, éppúgy, mint a még nem ismert

népdalok, közmondások, köszöntők, gyermekjátékok, főleg pedig a népmesék „alakilag hű közlése”, továbbá a nép ajkán élő „tájhelynevek” föl kutatása. Az új szerkesztő javasolta még a rokon értelmű szavak egybegyűjtését, s „jelentményök árnyalatainak” meghatározását, kellő anyaggyűjtés alapján a „syntactikai kérdéseknek”, valamint a szó- és mondatrend törvényeinek „részletekbe ható” megvitatását, nemkülönben az egyes „helyesírási, helyes ejtési s prosodiai szabályok” megállapítását.

Így hát Szarvas Gáborék irodalmi nyelvünket a régi nyelv és a tájszólások kincseinek feltárával szabályozni is, fejleszteni is kívánták. Mindazt, ami régi (= nyelvújítás előtti) és népi, alapnak és mintának tekintették. Az „újabb irodalmi nyelvet” viszont gyanakodva szemléltek. Világosan kitűnik ez idézett programjukból. Szarvas szerint egyik legfőbb feladat a „nyelv törvényeinek figyelembe nem vételével alkotott szók” bírálata, az „új képzésű szók történetének” megírása, az „idegenszerűségek” kipécézése, nemkülönben a „bármí tekintetben figyelemkeltő irodalmi termékek” nyelvének megbírálása. S bár, az utolsók között említett feladatok sorában szerepel a „jelentékenyebb írók szókincseinek kimutatása”, mégis szembetűnő, hogy az új folyóirat szerkesztői az akkori magyar irodalmi nyelv fejlesztését inkább csak a mindenfelé burjánzó gyomok irtogatásával kívánták elősegíteni. Mert-hogy dudva akadt elég, a fentebb futtában említett okokból, az kétségtelen. S hogy azok, akik az éber őrködés kötelességére folyóiratuk sokat vitatott nevével is szüntelenül figyelmeztettek, a nyesegetést fő feladatuknak tartották, azon nem is nagyon lepődhetünk meg. Mégis úgy érezzük, száz év távlatából, hogy e szigor kissé túlzott volt, s hogy Szarvasék az irodalmi nyelv mi voltát és szerepét kissé egyoldalúan fogták fel. Ezért azonban a felelősség nem kis részben a korukbeli nyelvszemlélet kialakítóit terheli. Hogy miért, arról az alábbiakban lesz szó.

2. A Nyelvőr gárdájához tartozott kezdettől fogva Ponori Thewrewk Emil is, akinek „A helyes magyarság elvei” című pályaművéért éppen az új folyóirat alapításának évében, vagyis 1872-ben ítélte oda az Akadémia a Marczibányi-jutalmat. E mű, a másik pályázónak, Imre Sándornak ugyanekkor dicsérettel kitüntetett dolgozatával együtt arra a Nyelvtudományi Bizottságtól előzőleg már háromszor is eredménytelenül föltett kérdésre igyekezett megfelelni, hogy „mily rontó befolyással voltak nyelvünkre az idegen nyelvek a nyelvújítás diadala óta”. A díjnyertes Ponori, mint tudjuk, 1865-ben két évig járt német földön tanulmányúton, s főleg a lipcei és berlini egyetem előadásait látogatta. Röviddel hazatérte után, 1869-ben a Természettudományi Társulat egyik ülésén tartott előadásában az ifjú tudós a Schleichertől képviselt természettudományi irányzat hívének vallotta magát, meggyőződéssel hirdetve, hogy „a nyelvészet természettudomány nélkül félszeg”, s hogy a nyelvet természeti produktumnak kell tekintenünk.

Ma már kissé meghökkenünk, amikor végiggondoljuk, milyen következményekkel kellett járniuk a Ponoritól oly hévvel terjesztett schleicheri tanoknak. A Schleicher már egy 1850-ben Bonnban kiadott művében hirdette, hogy a filológus és a nyelvész kutatási módszerei lényegesen különböznek, mivel az előbbi az irodalmi alkotásokkal foglalkozik, s így a történelemmel van dolga, ahol az emberi akarat szabadon nyilvánulhat meg, míg az utóbbi, vagyis a nyelvész, a nyelvet vizsgálja, mely lényege szerint éppúgy „kívül esik az egyén akarati megnyilvánulásainak körén”, mint ahogyan például

„a fülemüle is képtelen arra, hogy dalát a pacsirtáéval cserélje fel”. Schleicher szerint viszont az, amin „az ember szabad akarata organikus módon éppoly kevésbé tud változtatni valamit is, mint testi adottságain”, nem a szabad szellemnek, hanem a természetnek a körébe tartozik.

Ebből az alaptételből azután szükségképpen következik, hogy „a nyelvészet módszere merőben eltér a történeti tudományokétól”, s hogy lényegében „a többi természettudomány módszeréhez kapcsolódik”. Schleicher mély meggyőződéssel vallja, hogy éppen ezért „a nyelvészet eredményei általában biztosabbak, mint a történeti tudományokéi”, mivel a „szubjektív önkény nem tolul úgy útjába, mint emezeknek”. S miként a természettudományoknak, úgy a nyelvtudománynak is oly terület kikutatása a feladata, amelyen a „megváltoztathatatlan természeti törvények uralma ismerhető fel, amelyeken az emberi akarat és önkény mit sem módosíthat”.

Ismereteseek azok a következtetések is, amelyekre Schleicher 1863-ban E. Häckelhez intézett híres nyílt levelében jutott. Itt fejti ki véleményét arról, hogy Darwin fejlődéelméletét miként lehet alkalmazni a nyelvtudományban. Szerinte a nyelvek „természetes organizmusok”, amelyek az emberi akarattól meghatározatlanul keletkeztek, „megszabott törvények szerint növekedtek, fejlődtek s jutottak el teljes kifejlődésükig, majd pedig elöregszenek és elenyésznek”. A nyelveket és nyelvcsaládokat Darwin szellemében a fajokhoz és nemekhez, a nyelvcsaládok életét pedig a közös törzsből ágakat növesztő fáéhoz hasonlítja. Az ágakon a levelek a nyelvjárásokat jelképezik. Az irodalmi nyelvekről ezek után persze szó sem esik, hiszen ezek sokszor „emberi csinálmányok” is, s ezért nem nagyon tekinthetők természeti organizmusnak. . .

Mi sem állhat tőlünk távolabb, mint az, hogy bármiképpen is csökkentjük Schleicher hervadhatatlan érdemeit. A nyelvi törvényszerűségek feltárásával kétségkívül nagymértékben segítette a nyelvtudomány fejlődését. De organizmus-elméletével nem egy tekintetben gátolta is, mint majd látni fogjuk.

3. Schleicher nyomdokain haladt a német földről Oxfordba került, félig-meddig dilettáns Müller Miksa, kinek először 1861-ben Oxfordban angolul kiadott népszerűsítő Fölolvasásait éppen a Nyelvőr megindulásával egyidejűleg maga Simonyi Zsigmond fordította magyarra. Az első kötet még 1874-ben megjelent, a fordító rövid előszavával, melyben az elismerés mellett — Simonyi szelíd egyéniségére jellemző módon — némi bírálat is lappang. Az ifjú magyar tudós ugyanis „itt-ott egyoldalú, de mindig és mindenhol szellemdús és érdekes fejtegetéseknek” nevezi az oxfordi nyelvész felolvasásait, melyeknek „ajánlásra alig van szükségük”.

Simonyi nem fejti ki, hogy Müllernek mely nézeteit tartotta egyoldalúnak. Ez nem is lehetett feladata, hiszen ő csak a tolmács — egyébként kiválóan elvégzett — feladatára vállalkozott. Ha kissé belemélyedünk Müller Miksa e művének tanulmányozásába, mindjárt az első „fölolvasás” meggyőz bennünket arról, hogy a szerző — akárcsak Ponori Thewrewk — szintén Schleicher lelkes híve. A bevezető rész címe ugyanis ez: „A nyelvtudomány a természettudományok közé való”. Ezt a tételt a szerző úgy bizonyítja, hogy a filológiát gondosan elválasztja a nyelvészettől. Az előbbi ugyanis kétségbevonhatatlanul történeti tudomány, hiszen a klasszikus tudós „a görögöt és latint, az orientalista a hébert és szanszkritot vagy bármely más nyelvet kulcsnak használja, hogy megértse az irodalmi emlékeket, melyek elmúlt időkben maradtak reánk...”

Ezzel szemben a nyelvtudós számára „a nyelvek nem eszközök, a nyelv maga egyedüli tárgya a tudományos nyomozásnak”. A nyelvész munkája éppen ezért a természettudóséval rokon, hiszen számára az olyan „tájnnyelvek, melyek soha semmiféle irodalmat sem természetettek, vad népek barbár beszédje, a hottentottok csettenései, és az indosinainak hanglejtései éppen olyan fontosak, sőt egynémely feladatuk megoldásánál még nyomósabbak, mint Homér költeményei, vagy Cicero prózája”. Minthogy pedig a természettudomány „Isten műveivel”, a történettudomány pedig „az emberekével foglalkozik”, mint Müller Miksa mondja, s lévén, hogy a fentiek szerint a nyelvészet is természettudomány, a nyelvet lényege szerint bízvást isteni teremtményként foghatjuk fel, melynek anyagához éppen ezért a teremtés óta „soha semmi sem volt hozzá adva, hogy változásai csak alakváltozások voltak, hogy későbbi nemzedékek soha egy új gyököt vagy gyökszót sem találtak föl, épp oly kevéssé, mint nem szaporodott soha egyetlen egy elemmel sem az anyagi világ, a melyben élünk. . . Bizonyos értelemben, még pedig egészen jogosan, elmondhatjuk, hogy ugyanazon szavakat ejtjük, melyek az Isten fia szájából hangzottak, mikor nevet adott minden baromnak és minden madárnak az ég alatt és minden vadnak a mezőn. . .”

Ez aztán világos beszéd. Eszerint a nyelvek a teremtés óta a növényekhez hasonlóan, természetes úton, élő organizmusként fejlődnek, s változtatnunk rajtuk emberi akarattal nem lehet.

Második felolvasásában azután Müller éles különbséget tesz történelmi változás és természetes növés között. Megállapítja, hogy a „művészetnek, tudománynak, bölcsészetnek és vallásnak történelme van; nyelvnek vagy bármely más természeti tárgynak csak növése lehet”. Változik persze a nyelv is, de ezt az ember „sem elő nem idézheti, sem el nem háríthatja”. Majd ehhez még az alábbiakat fűzi: „Épen úgy gondolhatnánk arra, hogy megváltoztatjuk a vérkeringés törvényeit, vagy hogy testünk magasságát megtoldjuk egy hüvelykkel, mint arra, hogy változtatunk a beszéd törvényein, vagy hogy föltalálunk új szavakat a magunk tetszése szerint”.

Annak igazolására, hogy emberi akarat a nyelven semmit sem változtathat, Müller Miksa Tiberius római császár, meg a mi Zsigmond királyunk ismert esetére hivatkozik, akik, bár nagy urak voltak, mégis, a latin nyelv törvényein mit sem változtathattak. A sokszor önkényesen, nyelvújítással és másféle emberi beavatkozással formált irodalmi nyelvnek a léte persze ellentmondhatna e tételeknek. Ezt az önként kínálkozó ellenvetést azonban szerzőnk így hessegeti el: „A miket mi szoktunk nyelveknek nevezni, Görögország, Róma, India és Olasz-, Francia-, Spanyolország irodalmi nyelvét, a beszédnek inkább mesterséges, mint természetes alakjának kell tekintenünk. Nyelvjárásaiban éli a nyelv valóságos és természetes életét, és daczára a klaszszikus vagy irodalmi nyelvek zsarnokságának, nagyon messze van még az a nap, hogy egészen kiirtva lehetne látni a nyelvjárásokat még olyan klasszikus nyelvekben is, a milyen az olasz és francia”. Hogy a nyelvjárások még a modern ipari fejlődés korában sem enyésznek el egyhamar, azt valóban tapasztalhatjuk, száz év tünően is. De azzal már korántsem érthetünk egyet, hogy az irodalmi nyelvek csupán zsarnoki csinálmányok, s hogy a nyelv „természetes” fejlődésébe a kiművelés igényével beleavatkozni istenkísértő és eleve kudarcra ítélt vállalkozás, mint Müller Miksa hirdette. Ám akit, mint Ponori Thewrewk Emilt vagy Volf Györgyöt Schleicher és Müller tanításai hevítettek, annak a nyelvújításról, a nyelv természetes életébe való mesterséges beavatkozásról

csak elítélő szavai lehettek. S ha Volf György a Nyelvőr hasábjain 1874-ben kereken kijelenti, hogy „a nyelvújítás nyelvrontás”, akkor valójában nagyon is „korszerű” felfogást képviselt.

4. Szerencsére azonban ekkortájt sem mindenki volt ezen a véleményen.

Így Imre Sándor sem, akit liberálisabb nézeteiért Volf György a Nyelvőr hasábjain oly kíméletlenül támadott. A Volfnál lényegesen messzebbre tekintő és jobban tájékozott Imre Sándor ugyanis Müller Miksán kívül mások műveit is tanulmányozta, így mindenekelőtt W. Dwight Whitneynek 1870-ben „Language and the Study of Language” címen már harmadik kiadásban megjelent művét, melyről sokan — s nem egészen alaptalanul — állítják, hogy az első, valóban modern szellemű általános nyelvészeti munka. Imre Sándor 1876-ban „Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve” címen közreadott akadémiai felolvasásának egy lapalji jegyzetében Whitneyvel kapcsolatban ezeket mondja: „Ezt az író az idézem gyakran, mert a nyelv életéről, élethez való viszonyaiban fejlődéséről s épen újításáról is többen gondolkozik és beszél, mint tudtomon bármelyik más”. Ez valóban igaz, s ezért csak sajnálunk lehet, hogy a Németországban tanult, de német mestereinek tanításait mégsem mindenben s nem vakon követő amerikai nyelvész e nevezetes művének nem akadt magyar fordítója. Pedig e munkát Simonyi Zsigmond vagy akár Imre Sándor is kitűnően elvégezhetette volna.

H. Arens „Sprachwissenschaft” című, 1969-ben már második kiadást megért szemelvénygyűjteményében, mely a nyelvtudomány fejlődését, az általános nyelvészet alapeszméinek alakulását mutatja be a görögöktől napjainkig, igen elismerően méltatja Whitney munkásságát. Az Újvilág első nyelvész képviselője szerint józan számvetés alapján, szilárd ismeretek birtokában, s minden dogmatizmus nélkül lép az „egymás ellen hadakozó német elvvédelmezők küzdőterére, akik hajlanak arra, hogy minden véleményből világnézetet, minden alapelvből hittételt kovácsoljanak”. Arens találón mondja, hogy Steinthalnak „algebrai formulákkal bűvészkedő élessége”, Schleichernek „módszeres szárazsága” és Pottnak „labirintushoz hasonló fejtegetései” ellenében Whitney művei „jólesően világos, egyszerű, de mégis mélyreható, mindig lebilincselő előadásmódjukkal” tűnnek ki, vagyis az ilyen jellegű műveknek oly sajátosságával, ami német földön „ritka volt s még ma is az”.

Imre Sándor a szóban forgó jegyzetben angolul is közli Whitneynek azt a kétségkívül helytálló, alapvető, s a schleicheri felfogással homlokegyenest ellenkező megállapítását, hogy a nyelvészet történeti tudomány, mivel maga a nyelv nem természeti produktum, hanem inkább „institutio”, s ezért „akarat s megegyezés hatalma alatt áll s tanulmánya nem a természettani, hanem a történelmi módszert követi, vagy inkább: tételei nem természettani, az az matematikai, hanem történelmi bizonyossággal bírnak” — mint Imre tolmácsolja az amerikai nyelvész szavait.

Miért tekinthetjük az amerikai nyelvészt a mai értelemben vett általános nyelvészet egyik legfőbb előfutárának? Mindenekelőtt azért, mert kereken ki mondja, hogy a nyelv nem természeti produktum, nem élő organizmus, hanem — mint idézett s már Imre Sándortól is jól ismert és föltehetően sűrűn forgatott művének második fejezetében kifejti — oly jelek rendszere, amelyeknek mindegyikét egy-egy általuk jelölt jelentéshez (ideához) kapcsoljuk, s amelyek mind-mind csupán a beszélők és hallók közti megállapodás révén — tehát nem isteni rendelésből vagy természeti erők folytán — képviselnek

értéket s válnak közkeletűvé. A nyelv az őt használók hatalmától függ, az ő akaratuknak van alárendelve, s amiként fennmaradását kizárólag ők biztosítják, ugyanígy változtatása vagy megszüntetése is csupán tőlük függ és senki másától. Mindezt Whitney azért tartja szükségesnek hangsúlyozni, mivel némelyek, mint a népszerű Müller Miksa is, azt hirdetik, hogy a nyelv a beszélőtől függetlenül él és növekszik, s fejlődésébe az embernek éppúgy nem lehet beleszólása, mint a vérkeringés törvényszerű menetébe, vagy testének növekedésébe. S hogy az oxfordi tanár mennyire téved, amikor Tiberius császár és Zsigmond király hírhedt nyelvbotlásait emlegeti, mint a szándékos nyelv-változtatás lehetetlenségének állítólagos bizonyítékait, azt igen meggyőző okfejtéssel mutatja ki. Szerinte ugyanis nyilvánvaló, hogy az említett uralkodók azért nem változtathattak a latin grammatika szabályain, mert az ő korukban a latin nyelv irodalmi használata már teljesen megállapodott. Ha azonban valaki olyan nyelvi újítást javasol, mely szükséges és hasznos, akkor sok esetben sikert érhet el, mivel az embernek igenis van hatalma a nyelv fölött, amelyet a közösség tagjaival együtt ő maga alkotott. Számos új találmánynak adtak sokszor merőben önkényes, ám mégis hamar elterjedt és közkeletűvé vált nevet, mert az egyéni kezdeményezés a nyelvi közösségben visszhangra talált. Az egyes nyelveket beszélők ugyanis Whitney találó szavai szerint „köztársaságot vagy inkább demokratikus közösséget” alkotnak, amelyben tekintélyt csupán „népszavazás útján és indokolt esetben” lehet szerezni.

Whitney e nézeteit áthidalhatatlan szakadék választja el Schleichernek és követőinek fentebb elemzett tanításaitól. Kár, hogy a jeles amerikai nyelvész művét ekkoriban nálunk még csak kevesen ismerték, s így korszerűbb nézetei nem szolgálhattak hatékony érveléssel a Nyelvőrtől képviselt új ortológia túlzásai elleni harcban.

5. Imre Sándor említett értekezésében a Whitneyre való gyakori hivatkozáson kívül másokat is idéz annak bizonyítására, hogy a nyelvújítás mint elv jogos, s hogy a klasszikus ókortól kezdve egészen a legújabb időkig mindig akadtak nyelvújítók. Az újítás és újulás a nyelvben szerinte „egyes emberek szándékos szóképzése s idomítása által megy végbe s ennek semminemű nyelvtani erőlködés elejét nem veheti, s alkotásait utólag meg nem semmisítheti”. Végső következtetése pedig ez: „A nyelvújítás, vagy új szók szándékos alkotása szabados dolog. A mit a görög költők szenvedélyes beszédben vagy szeszélyből tehettek, azt tehették a mi költőink; a mit Hippokrates, Cicero és a keresztyén atyák szükségből a tudomány műszavainak lefordítása végett tettek, tehette nálunk Földi, Diószegi, Bugát stb. A nyelvújításnak ily értelemben szabad voltát nem tagadta meg nálunk korábban senki azok közül sem, kik annak túlzásai vagy nézetök szerénti hibái ellen legtöbbet s legmakacsabban beszéltek”. Megszívlelésre méltó szavak! Kár, hogy Volf Györgyre az efféle érvek nem nagyon hatottak. Az új ortológiának e legkérlelhetetlenebb és legmakacsabb bajnoka a Nyelvőr ötödik évfolyamában ízekre szedte Imre Sándor minden állítását, s ellenfelének végül még azt is szemére veti, hogy a magyar nyelvújítást — egyéb tekintélyek mellett — „az amerikai angol Whitneyből akarja igazolni”.

Imre Sándor ismételten hivatkozik A. Brachet neves francia nyelvésznek először 1867-ben megjelent, s majd számos új kiadásban közkezen forgó „Grammaire historique de la langue française” című munkájára is. Brachet igen találóan jellemzi a francia szókincsnek latinos minták szerint, a francia nép-

nyelvben járatos szóképzési módoktól eltérően alkotott „tudós szavait”, amelyek „megsértik a hangsúlyozás törvényét, bántó foltok, sajnálatos szabálytalanságok, lerombolják a szókincs egészének szép rendjét és arányos analógiáját”. Mégis, Brachet meggyőződéssel vallja Gaston Paris véleményét, melyet — teljes egyetértése jeléül — eredeti szövegében Imre Sándor is idéz, s melyet érdemes itt magyarul is közreadnunk: „Nevetséges és gyermekes dolog volna ma fölhánytorgatnunk a múltat, s megkísérelnünk a tudós eredetű szavak száműzését, melyek sértik a törvényt. . . ; de sajnálhatjuk, hogy a nyelvbe kerülve megzavarták annak tiszta folyását, s lerombolták azt a szép organizmust, mely szerint nyelvünk fölépült”. Így a francia tudós! Emlékeztetőül csak annyit, hogy az új ortológiától keltett viharok elültével végül is ehhez hasonló békülékeny szellemű felfogás lett úrrá nálunk is Kazinczyék nyelvújításának jogosságát illetően. . .

Brachet e művében az elsők között fejti ki világosan, hogy a nyelvben, változatos történeti fejlődése folyamán, különféle eredetű rétegek rakódnak le, s ezek nem mindig illeszkednek egymáshoz elég harmónikusán.

6. Az új folyóirat megalapításától kezdve alig hat év, Simonyi Zsigmond két esztendeig tartó lipcsei, berlini és párizsi tanulmányútjának befejezése és hazatérése után pedig csupán két év telt el, amikor 1878-ban Lipcsében napvilágot látott H. Osthoff és K. Brugmann nevezetes értekezése, a „Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen”. Az újgrammatikus iskola híveinek erre a programadására Simonyi az elsők között figyelt fel. 1881 elején „Az analógia hatásairól, főleg a szóképzésben” címen tartott akadémiai felolvasásában már részletesen ismerteti az új iskolának egyik „legjelesebb tagja, Osthoff” által föllállított két „legfőbb és legfontosabb vezérelvét”. Ezek közül az első, Simonyi megfogalmazása szerint, azt mondja ki, hogy „az alaki nyelvelemek hangváltozása ugyanazon időbeli s térbeli határok közt kivétel nélkül működő törvények szerint megy végbe”. A nyelvtani alakok megváltozásának ez a f i z i o l ó g i a i oldala. A második vezérelv viszont az, hogy a fiziológiai törvényeknek „gyakran útjukba vág, érvényüket megszünteti a pszichológiai ösztön”, mely a képzettársítások mechanizmusa útján a hangtanban, a jelentés tanban, az alaktanban, a mondat tanban és a szóképzésben egyaránt analógiás képződmények létrehozását segíti elő. Simonyit több mint két évtizeden keresztül foglalkoztatták a különféle analógiás alakulásmódok, különösen a szóvegyülés és az elvonás. Ilyen jellegű kutatásainak eredményeiről a Nyelvőr hasábjain is rendszeresen számot adott.

Az újgrammatikus iskola szabatos módszerei a folyóirat munkatársainak elsősorban az új ortológia törekvéseivel legjobban összhangban álló alak-tani és etimológiai kutatásaira hatottak serkentően. Ez érthető is, hiszen Szarvasék támadásait főleg a nyelvújítás hibás és kóros szóalkotásai ellen intézték. A tudományos magyar leíró nyelvtan megalkotóira váró feladatok közül Budenz József már a Nyelvőr első évfolyamának legelső számában a magyar szóképzés tárgyalását emelte ki. Szerinte „tüzetes nyomozás által” mindenekelőtt azt kell kimutatni, hogy „mit lehet a magyar nép nyelvtudata szerint még folyamatban levő szóképzésnek, s mit kell ugyan a szerint már befejezett szóképzésnek tekinteni”. A rendszeres vizsgálatokat szerinte úgy lehetne elkezdni, ha „összeszereznök több vidékről a jelenleg a népnyelvben használt példákat mind azon szóképzőmódokra nézve, melyeknek folyvást

való használata nem áll minden kétségen fölül. . .” Az így nyert példatárak alapján lehet azután „nyelvtörténeti tanulmány segítségével” hű képet alkotni az egyes képzésmódokról.

Amit azután Budenz ezzel kapcsolatban az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyáról mond, az rendkívül jellemző, általános nyelvészeti és módszertani szempontból is. A magyar szóképzés ilyen jellegű tudományos vizsgálata Budenz szerint az irodalmi nyelvre nézve is hasznos lehet, noha „egyenest célja és föladata korántsem az utóbbinak irányzása”. Az irodalmi nyelv ugyanis szerinte „mindenütt többé-kevésbé anachronisztikus, a mennyiben a nyelv elmúlt korszakaiból is megtart szokat és szóalakokat, s nagy oka is van nem követnie a népnyelvnek minden esetleges elszegényedését vagy megfogyatkozását”. S miben látta Budenz az irodalmi nyelv feladatát? Abban, hogy „a folyton haladó világpolgári műveltség egész eszmekörének alkalmas kifejező eszközéül szolgáljon”. Eszerint Budenz világosan felismerte, hogy az akkori társadalmi haladást egyedül lehetővé tevő polgáriasodás az irodalmi nyelv egyidejű fejlesztése nélkül el sem képzelhető. Sokkal jobban látta ezt Volf Györgynél, sőt bizonyos tekintetben Szarvas Gábornál is.

Budenz arra is ráeszmélt, hogy az irodalmi nyelv fejlődése gyakran — mint ez Kazinczyék korában társadalmi elmaradottságunk miatt nálunk meg is történt — kisebb-nagyobb mértékben el is szakadhat a nyelvjárásokétól. A nyelvjárások szóképzésének vizsgálatát ennek megfelelőleg azért is szorgalmazta, hogy így meg lehessen állapítani, „mennyiben és miben jár az irodalmi nyelv szókincsbeli szaporodása egy nyomon a népnyelv fejlődésével és vajon az eltérés csak éppen a szükségesnek mértékére szorítkozik-e?”

Az akkor még igen fiatal Simonyi a Nyelvőr második évfolyamában, a szóképzésünkre vonatkozó addigi kutatásokat számba véve az eredményt igen csekélynek találta. Éppen ezért örömmel üdvözölte Budenznek ilyen jellegű tanulmányait, melyek szerinte azért is tanulságosak, mivel „mindig és mindenütt föltűntetik és tudatossá teszik azt a csodálatos szabályosságot és okszerűséget, mely a nyelvbéli alakulatokat áthatja, s mely iránt a nyomozó és fejtegető nyelvésznek a legnagyobb tisztelettel kell lennie”. Ugyanitt, Müller Miksára hivatkozva, arra is utalt, hogy a nyelv „változása, romlása nem csupán véletlen eredménye, határozott törvények uralkodnak rajta”. Ezeket a törvényeket azonban „nem emberek szabják, sőt ellenkezőleg, az embernek engedelmeskednie kell nekik, ha nem is tud fölülük semmit”. Nos, az újgrammatikusok a nyelv változásában megfigyelhető törvényszerűségeket illetőleg lényegében hasonlóan vélekedtek. H. Paul, az új iskola nézeteinek legfőbb rendszerezője „Prinzipien der Sprachgeschichte” című, először 1880-ban, Halléban megjelent híres és nagyhatású művében a nyelvszokás változásának valódi okául az egyedi, közönséges beszédtevékenységet nevezte ugyan meg, de azzal a megszorítással, hogy ebben „ki van zárva minden szándékos hatás, amely a nyelvszokást érintené”. Az újgrammatikusokat ennek megfelelőleg nem annyira maga a nyelv működése, használata, funkciói érdeklik, mint inkább az egyéni és közösségi nyelvhasználat folyamán végbemenő változások, amelyeket történeti összefüggéseikben szemléltek, kimondva, hogy „a nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti”. Mármost az új iskola hívei a nyelvszokás történeti változásának egyetemes érvényű magyarázatát keresve két elvet követtek, a hangváltozások okait fiziológiai, a többi (alaktani, jelentéstani és mondattani) változás előidézőit pedig pszichológiai körülményekben látva. Gombocz Zoltán 1898-ban a Nyelvőrben közzétett történeti visszatekintésé-

ben a korabeli nyelvtudomány (= általános nyelvészet) alapelveit vázolva helyesen emelte ki, hogy Paulék voltaképpen annak a humboldti tételnek a következményeit vonták le, mely szerint „a beszélés folytonos teremtés”. E teremtés pedig voltaképpen állandóan változó formában való újjáalkotás, minden nyelvi szinten. Amikor a nyelvet az újabb nemzedékek is használni kezdik, a hangváltozások azért jönnek létre, mert a beszélők az egyes hangokat — a beszédtevékenység egyetemes fiziológiai törvényszerűségeitől meghatározott lehetőségek határain belül — az előző nemzedékétől eltérő módon képezik újjá. Ugyanúgy az egyes egyének pszichikai organizmusában szintén egyetemes törvényszerűségek szerint végbemenő egyéni változások, főként analogikus átrendeződések összegeződése folytán változik meg az alaktani s mondattani rendszer és a szavak jelentése is.

Gombocz arra a kérdésre is igyekezett választ adni, hogy az újgrammatikusok módszertana mennyiben jelentett haladást a régibb irányokéhoz képest. A Bopp és Grimm előtti évezredek leíró és normatív nyelvtana szerint „olyan volt, mint a boncoló, aki szétszedi az emberi testet legkisebb alkotórészeire, elválasztja a húst a csonttól, izomtól, kifejti az idegeket, de hogy ezek hogyan működtek, arról fogalmat csupán boncolgatás útján nem szerezhethet. Így tett a leíró nyelvtan is. Följegyezte azokat a nyelvtani alakokat, amelyek egy nyelvegységen belül bizonyos időben járatosak, amelyeket mindenki használhat anélkül, hogy félreértenék vagy a hallgatókat idegenszerűen lepné meg. Tartalma nem a beszédben valóban megtörténő tények, hanem a tényekből levont absztrakciók.” A Grimmtől első ízben kimunkált történeti nyelvtan ezzel szemben Gombocz szerint azért jelent haladást, mivel a „nyelv életének különböző koraiban állapít meg ilyen absztrakciókat, s azt találja, hogy azok különbözők; talán bizonyos szabályszerűséget is fölfedez kölcsönös viszonyukban, de a változások tulajdonképpen mivolta felől — éppúgy, mint az anatómus — fogalmat nem alkothat. Az oki kapcsolat rejtve marad, amíg csak ezeket az absztrakciókat vesszük számba”. Gombocz végső konklúziója az, hogy a nyelvi változások igazi okaira csak az újgrammatikusok világítottak rá, mivel ők nem a nyelvi absztrakciók, hanem a „valóságos tények” közti kapcsolatokat vizsgálták.

Való igaz, hogy a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveiben — mint erről a Nyelvőr ekkori évfolyamai is meggyőzhetnek bennünket — a magyar nyelvészet módszereiben teljesen fölzárkózott az európai élvonalhoz, melyet akkor elsősorban a németek képviseltek. Elég csupán Simonyinak, e két évtized kétségkívül legjelentősebb magyar nyelvészének oly alapvető műveire utalnunk, mint A jelentés alapvonalai (1881.), A magyar kötőszók (I–II. kötet 1881–83.), A magyar határozók (I–II. kötet, 1888–1895.), A magyar nyelv (1889.), Magyar nyelvtörténeti szótár (Szarvas Gáborral, I–II. kötet, 1890–93.), Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon (Balassa Józseffel, 1896.). Ezek a művek az összegezései és betetőzései e két, rendkívül eredményes évtized magyar hangtani, alaktani, jelentéstani, lexikográfiai és mondattani kutatásainak. S mindezeknek a munkálatoknak az alapjául az újgrammatikusok módszertana szolgált, ami mindennél jobban mutatja e metodológia rendkívüli hatóerejét.

7. Mégis, az újgrammatikus iskola szemléletmódja, abban a formájában, ahogyan Paul klasszikus művében élénk tárul, éppen az irodalmi nyelv és a köznyelv funkcióinak helyes megítélésében nem nagyon igazíthatta el a Nyelv-

örnek a nyelvújítás alkotásaival és a magyar irodalmi nyelv újabb fejlődésének kérdéseivel szembekerülő gárdáját. Jellemző, hogy Paul említett munkájának 23 fejezete közül csupán a legutolsó foglalkozik a köznyelvvvel, s itt is csak pár lapon, magával az irodalmi nyelvvel. Paul szerint a köznyelv merő absztrakció. Nem való tények és reális erők összessége, hanem csupán eszményi norma, mely megszabja, hogyan kell beszélünk. A tényleges beszédtevékenységhez úgy viszonylik, mint „a törvénykönyv a jogi élet összességéhez azon a területen, amelynek a számára a törvénykönyv érvényes, vagy mint a hitvallás, a dogmatikus tankönyv a vallásos szemléletek és érzelmek összességéhez”. Ezek szerint a köznyelv, s persze még inkább az irodalmi nyelv (Paulnál mindig csak *Schriftsprache*) csupán mesterséges képződmény (= *künstliche Sprache*), a természetes nyelvnek (= *natürliche Sprache*) egyedül tekinthető nyelvjáráshoz képest.

Aki viszont arra a Bundeztől föltett s a Nyelvőr munkatársait elsősorban foglalkoztató kérdésre várt feleletet, hogy hogyan szolgálhat az egységesítendő köznyelv és irodalmi nyelv a „folyton haladó világpolgári műveltség egész eszmekörének alkalmas kifejező eszközeül”, s hogy miként kell és lehet az irodalmi nyelvnek a népnyelvétől sok mindenben lényegesen különböző szókészletét fejlesztenie, annak Paul művét és az újgrammatikusok egyéb alkotásait családóttan kellett letennie. Paul ugyanis csak egészen röviden, alig egy-két mondatban utal arra, hogy miben különbözik egymástól a nyelvjárá s a köznyelv, a fő különbségeket elsősorban a hangtanban látva. S csak futtában említi, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv sem mindenben egyezik, mivel az előbbiben gyakran megőrződnek oly „szerkezeti sajátosságok, szavak és szókapcsolatok, amelyek az utóbbiban már nem használatosak”. Az irodalmi és köznyelvnek a társadalmi haladás szempontjából való rendkívüli szerepére és fontosságára voltaképpen nem mutat rá, még kevésbé utalva arra, hogy egyes esetekben az irodalmi nyelvnek tudatos és gyors fejlesztésére is szükség lehet, s hogy ilyenkor a kelet-európai kisebb népek újabbkori fejlődésére jellemző „erőszakos” nyelvújításokhoz hasonló szándékos beavatkozásokra is sor kerülhet. A nyelvi változások alapján véve öntudatlanul végbemenő lefolyásának dogmája mellett rendíthetetlenül kitartva, s ám a „mesterséges nyelv” (= irodalmi nyelv) központosítással, akadémiai nyelvtanok, szótárak s egyebek segítségével történő szabványosítását mégis lehetők tartva művét az alábbi, rendkívül jellemző mondattal fejezi be: „Bármily tudatosan és szándékosan alkotható is meg egy-egy irodalmi nyelvi norma, mégis ezáltal sohasem szüntethető meg az öntudatlan fejlődés, melyet az előző fejezetekben megtárgyaltunk, mivel ez semmiféle nyelvtvékenységtől sem választható el.”

E hitvallás mindennél jobban bizonyítja, mennyire nem tartották elsőrendű feladatuknak az újgrammatikusok az irodalmi, vagy még inkább mondjuk a költői nyelv problémáinak tudományos vizsgálatát, s módszertanuk ilyen tekintetben mily kevés segítséget nyújthatott oly folyóirat szellemi irányítóinak és munkatársainak, mint amilyen a Nyelvőr is volt.

7. Pedig költőink és íróink éppen ilyen téren vártak sokat Szarvas Gáboréktól. A kívánalmakat legvilágosabban maga Arany János fogalmazta meg, már 1861-ben megjelent, nevezetes „Visszatekintés” című cikksorozatában. A Révai Miklóssal kezdődő új korszak több mint fél évszázad magyar nyelvészeti munkásságát mérlegre téve Arany örömmel állapította meg, hogy a „nyelvészkedés... mélyebben igyekszik behatolni a nyelv természetébe, fűrkészi sajátságait, boncol és hasonlít, rendszerez, osztályoz; egy szóval

többé-kevésbé tudományos álláspontra törekszik". Majd az akkoriban még eléggé kezdetleges szövejtések divatjára célozva bírálatát így folytatja: „Sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak teste körül forog; a mi azoknak, s így a nyelvnek is, szelleme volna, a szavakkal élés, igaz magyarosság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellőzöttnek, mivelés nélkül hagyottnak mondható." Hogy Arany miként kívánta volna a magyar mondatszerkesztés tárgyalását, arra következtethetnünk lehet a Nyelvőr 1873. évi 1. számában megjelent cikkéből, amelyben egyes szórendi kérdéseket tárgyal, még hozzá oly alaposan és helytállóan, hogy megállapításait Simonyi, Klemm, s legújabbán akadémiai nyelvtanunk is lényegében helyeslőleg teszi magáévá.

Ismeretes, hogy Arannak nemcsak cikkei jelentek meg a Nyelvőrben, hanem e folyóirat egyes számairól ugyanitt bírálati is. Állandó érdeklődéséről a Nyelvőr köteteibe írt széljegyzetei is tanúskodnak. Rendkívül jellemző, amit a 8. kötet 249. lapjára, Szarvas Gábornak „A Nyelvőr és a szépirodalom” című vitacikke alábbi mondatához írt: „... ha én keményen kikelek valamely út rosszasága ellen, vétket követek el vele, ha járok azon az úton, mikor a szükség kényszerít rá?” Ehhez Arany a következő megjegyzést fűzte: „Ez igen kényelmes. Tehát a költő, műfordító, szóval olyan író, kinek az egész nyelv gazdagságára szüksége van, az ne merje használni az Önök által rossznak bélyegzett szót: de Önök, kiknek a nyelvből, néhány technicus terminuson kívül, alig-alig szükséges valami, Önök használhatják a mint tetszik: praesente medico, nihil nocet.” Ne feledjük, hogy Arannak e lapszéli megjegyzése 1879-ből való, amikor az újgrammatikusok lipcei kiáltványa már megjelent, s amikor Paul éppen javában dolgozott fentebb emlegetett nagy művének első kiadásán, melyben a „mesterséges” jelzővel illetett irodalmi nyelv rendkívüli jelentőségéről, szerteágazó funkcióiról, az egyéni szóalkotás jogosságáról vagy éppen szükségességéről szinte egyetlen szót sem találunk!

Így tehát a múlt századi hetvenes és nyolcvanas évek uralkodó általános nyelvészeti szemlélete rendkívüli mértékben akadályozta az irodalmi nyelv szerepének a társadalmi haladás, a polgárosodás igényeivel komolyan számot vető figyelembevételét. Ugyanekkor e szemléletmód igen jól illett a Nyelvőrt irányító új ortológusok látásmódjához, akik, mint Németh G. Béla „A Századvégi Nyelvőr-vitához” címen írt, s 1960-ban a „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” címen közreadott kötetben megjelent értekezésében oly meggyőzően kimutatta, koruk siralmasnak bélyegzett irodalmi nyelvével szemben „ideálul a népnyelvet és stíluseszmenyül a népiest állítják”.

Kétségtelen, hogy Szarvas Gábor és munkatársai a Nyelvőr megindításával elévülhetetlen érdemeket szereztek a magyar nyelv művelés terén. S ha ma, száz év múltán úgy látjuk, hogy a nyelv fejlődésére, különösen pedig az irodalmi nyelv szerepére vonatkozó nézeteik, főleg kezdeti formájukban, nem minden tekintetben helyeselhetők, azt is tudnunk kell, hogy tévedéseik jórészt koruk uralkodó általános nyelvészeti nézeteiben, a nyelv organizmus jellegét valló elméletekben lelik magyarázatukat. E nyelv szemlélet európai hátterét szükséges volna még jobban feltárni, s az általános nyelvészet kibontakozásának e fontos szakaszát még mélyrehatóbban kellene vizsgálni. Úgy hiszem, hogy ilyen jellegű kutatások alapján, a szóban forgó évtizedek hazai küzdelmeiről még árnyaltabb véleményt lehetne formálnunk.

Balázs János

Magánhangzóink időtartama, hangszíne és a „pesti nyelv” kérdése

I. Régi óhajuk a nyelv művelőknek, hogy egy sűrűbben megjelenő folyóiratot kapjanak, ahol azon melegiben reagálhatnak az általuk helytelennek ítélt nyelvi jelenségekre, a hibás nyelvhasználatra stb. A negyedévenként megjelenő, s a beküldött cikkeket legjobb esetben csak félév múlva közlő nyelvészeti folyóiratok — Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv — ugyanis nem alkalmasak arra, hogy élénk nyelvhelyességi eszmecserét bonyolítsanak le.

A nyelv művelők óhaja mind a mai napig nem vált valóra: nem kapták meg az igényelt „fürge” folyóiratot. Csak annyit tudtak elérni, hogy egyes napilapok és nem nyelvészeti folyóiratok — Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Élet és Tudomány stb. — a múlthoz képest több teret szentelnek a nyelv művelésnek, sőt rendszeres rovatot biztosítanak nyelv művelő cikkek közlésére. Mindez persze nem ér föl egy önálló nyelv művelő folyóirattal, de mégis több a semminél.

Azt gondolhatnánk, hogy a nyelv művelők gazdaságosan használják ki a rendelkezésükre bocsátott „talpalatnyi” helyet, s megszűrve mondanivalójukat, csak a leglényegesebb tanulságokat tárják az olvasók elé. Azt hihetné az ember, hogy a rovatvezetők a szűkösen adagolt közlési lehetőség miatt dúskálnak a jobbnál jobb cikkeken és szigorú mércével mérve, csak a minden szempontból gondosan kidolgozott, tartalmas írásoknak adnak helyet. Sajnos, nem így van. Úgy tetszik, mintha a nyelv művelők nem készültek volna föl eléggé a kissé váratlanul jelentkező újabb közlési alkalomra. Talán nem raktározta el tarsolyukban jóelőre olyan jellegű cikkeket, amelyek az összes követelményeket — a tartalom tudományossága, a forma népszerűsége, érdekesség, közérthetőség stb. — egyaránt kielégítik. Akárhogy áll is a dolog, mindenesetre úgy tűnik, hogy a sokat hajtogatott közlési vágy csak jámbor óhaj maradt, mert a különféle sajtótermékekben megjelenő nyelv művelő cikkeket olvasva, az az érzésünk támad, hogy a nyelv művelőknek egyelőre nemigen van fontos mondanivalójuk. Ami van, az sincs mindig tudományosan megalapozva, s igen gyakran a legkisebb fáradsággal könnyen meg lehet cáfolni a sebtiben előráncigált nyelvhelyeskedésnek minden sorát. Ezt tette például a Magyar Nyelvőrben (96: 282) Pető Gábor Pál, akinek semmi más nem kellett tennie, mint elővenni az Értelmező Szótárt, föllapozni a megfelelő helyeket és könnyűszerrel kimutatta, hogy Timár György, a Magyar Nemzetben teljesen alaptalanul hibáztatott egy sereg nyelvi jelenséget. Ilyen körülmények között persze nem irigyelhetjük a rovatvezetőket, akik szem melláthatólag aligha bővelkednek magvas cikkeken és azt közlik, amit éppen kézhez kapnak.

Hasznos dolognak tartanám, ha a nyelvészeti folyóiratokban olykor-olykor megbírálnánk egy-egy népszerű nyelvészeti, nyelv művelő jellegű cikket. Semmiképpen sem a pellengérre állítás kedvéért, hanem azért, hogy levonjuk a kínálókozó tanulságokat, helyreigazítsuk az esetleges hibákat és megjelöljük azt a színvonalat, amelyből nem engedhetünk a tudományosság elvének megsértése nélkül.

Az Élet és Tudomány nyelv művelő rovata a közelmúltban (1973: 44) ezzel a különös címmel közölt egy írást: „Magánhangzóink megkínztatása a pesti nyelvben.” Szerző: Tóth Imre. A bevezető sorok így hangzanak:

„A fővárosunkból kiinduló s onnan szétsugárzó kiejtési hibákról többször esett már szó e rovatban, de e hibák, sajnos, nemigen ritkulnak.” A szerző egy mesterséges mondatot szerkeszt állításának szemléltetésére: „A művelt, uri pestiek a kábáré jonevű komikusairól csevegnek a kőröndön és a kóruton.”

A példát kioktatás követi: „Ebben a magánhangzók elleni vétségeket szándékosan tömörítő mondatban tíz csúnyán eltorzított, meghamisított magánhangzót találunk.” Én ugyan csak kilenc „delikvenst” számoltam össze, s kettő ebből is teljesen ugyanaz, de ez lényegtelen. S hogy kétségeink ne legyenek a torzítás és a hamisítás (?) mibenléte felől, a szerző fölvilágosít minket, hogy miként követeli a „pestiek által csúnyán meghamisított” magánhangzók ejtését a helyesírás: *művelt, úri, kabaré, jónevű, komikusairól, kőröndön, kóruton*.

A továbbiakban a „pesti nyelv” rovására írja a helyesírástól eltérő alábbi ejtismódokat is: *kórház* helyett *korház*, *forró fekete* helyett *fóró fekete*, *őrsi gyűlés* helyett *örsi gyűlés*, *jól* és *gól* helyett *jol* és *gol*, *háp*, *háp*, *háp*, *sárga kacsaláb* helyett *hép*, *hép*, *hép*, *sérga kacsaléb*. . .

Vizsgáljuk meg, hogy milyen nyelvi „vétségeket” követtek el vajon a gyanútlan emberek, közelebbről állítólag a pesti emberek. Egy-két kivétellel (amiről később lesz szó) egyrészt röviden, másrészt hosszan ejtettek bizonyos magánhangzókat a helyesírási szabállyal szemben. Csakhogy ez nem nyelvi vétség, ezenkívül nem is pesti találmány, hanem nyelvjárási sajátosság. Aki a népnyelvet valamennyire ismeri, az tudja, hogy egyes nyelvjárásaink bizonyos magánhangzókat a helyesírástól eltérően röviden ejtenek, más nyelvjárások viszont szeretik megnyújtani a magánhangzókat. Téved tehát Tóth Imre, amikor ezt a két ellentétes tendenciát tipikus pesti bűnnek rója föl.

Megbotránkozik Tóth Imre a *fóró* és a *kőr* hosszú ejtésén, pedig nincs ezen semmi megbotránkoztató. Tudvalevő, hogy az eredetileg rövid *o*, *ö*, *u*, *ü*, *a*, *e* hang bizonyos fonetikai helyzetben (főleg *l*, *r* és kapcsolatai előtt) számos nyelvjárásterületen megnyúlik, s közben néha egyéb változást is okoz.

Így lesz a *bolt*-ból, *falt*-ból, *ból*, *fót*, a *koldus*-ból *kódus*, *kódís*, a *föld*-ből, *zöld*-ből *föd*, *zöd*, a *töltött paprikából* *tőtöttpaprika*. Hasonló változás történik az *u*-val és *ü*-vel is. Nekem azt a *sültet* adja! — hallhatjuk gyakran a péküzletben. Hova dugtad a *kúcsot*? — faggatja a mama a kisfiát. Nem kell tehát háborogni azon, ha valaki *fóró*n issza feketét, azon sem, ha így beszél: „nem kötöm az *órodra*”, azon sem, ha belép a *kőrbe*, ha *ére* vagy *ára* sétál, ha elmegy a *váró-nőhöz* stb.

Más esetekben viszont a nyúlással ellentétben rövidülést tapasztalhatunk. A *-ból*, *-ből*, *-tól*, *-től*, *-ról*, *-ről* ragjainkat például — akár tetszik a betűképhez ragaszkodóknak, akár nem — a folyó beszédben általában röviden ejtjük: *ötől* három, *háztól* házig, *erről-arrol* stb. A rövid és hosszú magánhangzók néha alakváltozatokként váltakoznak egymással: *ad* ~ *ád*, *levő* ~ *lévő*, *műveő* ~ *mitévő*. Sőt ilyesmi is létezik: *kellene* ~ *kéne*. Érdekes, hogy egy és ugyanannak a szónak a magánhangzója bizonyos összefüggésben hosszan hangzik, más kapcsolatban viszont röviden ejtődik. Én magam például így mondom: *úri* passzió, de: *urinő*.

Tanulságos megfigyelní, hogy bár vannak tipikus magánhangzónyújtó, illetve magánhangzórövidítő nyelvjárásterületek, ennek ellenére a nyúlás, illetőleg a rövidülés nem egészen következetesen megy végbe nyelvjárásainkban. A helyesírási szabályzatban hosszú *ó*-val követelt *kórház* sokszor még azokon a nyelvterületeken is rövid *o*-val hangzik (*korház*), ahol más szavakban

nyúlást figyelhetünk meg. De nemcsak a *kór* házának első szótagját mondja a magyarság nagy része röviden, hanem a *szín* házának első szótagját is: *színház*. A helyesírás szerint mindkettő vesszővel (tehát „hosszan”) írandó, a beszélt nyelv azonban nem mindig követi a helyesírást. Elődeink sem voltak mentesek a mai „pesti” bűnöktől és „csúnyán” megrövidítették annakidején többek között a *vásár* napját is: *vasárnap*. Sőt — különös módon — rövid *ö*-vel mondják a *körző* szó első szótagját általában azok is, akik hosszan ejtik a *kór* szót. A példák számát szaporíthatnánk.

Tóth Imre a szóban forgó cikkben nagyrészt a hosszúság-rövidség megsértése miatt elégedetlenkedik. Két esetben azonban a hangszínváltozást is kárhoztatja: *kabáré* és *kacsaléb*. Ha már így a figyelem központjába kerültek, nézzük meg ezeket is.

Másoktól szerzett közlésből tudom — a saját fülemmel soha nem hallottam — hogy egyesek, akár előkelősködésből, akár más okból rövid *á*-val (*á*) ejtik a *kabaré*, *akadémia*, *parlament*, *maximum* stb. szavakat. Hangsúlyoznom kell, hogy kizárólag idegen eredetű szavakat! De vajon lehet-e jellegzetes pestienségnek nevezni azt a beszédmodot, amely csupán egy elenyésző kisebbségnek a sajátossága kisszámú idegen eredetű szóval kapcsolatban? Hozzáfűzöm még, hogy ez nincs törvényszerűen Budapesthez kötve. Debrecenben, Pécsen és máshol is lehetnek olyanok, akik előkelősködésből vagy más okból ezeket a szavakat rövid *á*-val ejtik.

Nem tudom tipikus pesti sajátosságnak tekinteni az *á*-nak *é* felé való közeledését sem: *újság* > *újség* stb. Régebben is lehetett hallani a pesti utcán — főleg rikkancsoktól elég gyakran — az efféle ejtést. Ámde még a rikkancsok sem ejtették mindig *é*-vel az *újság* szót és társait. Másfelől nemcsak Pesten hallhatunk ilyen *é*-zést. Ezt tehát csupán emocionális, alkalmoszerű, esetleg egyénhez kötött ejtésmódnak tarthatjuk, de semmiképpen sem állandó pesti „tájszólásnak”. Nem hasonlíthatjuk például az állandó jellegű és területhez kötött *ö*-zéshez (*szem* ~ *szöm*) vagy *í*-zéshez (*szép* ~ *szíp*). Ha ez nem így lenne, hanem a pesti lakosság többsége szabályszerűen *é*-t ejtene az *á* (vagy bizonyos fonetikai helyzetben levő *á*) helyett, akkor ezt a jelenséget valóságos „tájszólásnak” minősíthetnénk, de akkor meg nem ítélnénk el, mint ahogy nem kárhoztatjuk az *ö*-zést vagy az *í*-zést sem nyelvjárási szinten a maga területén.

Nem nevezhetjük pesti nyelvhibának a *jonevű*, *jol*, *gol* és a többi hasonló rövidülést sem. Az efféle ejtést — rövidülést és nyúlást egyaránt — az esetek túlnyomó részében alkalmoszerű jelenségnek (esetleg beszédhibának) kell tulajdonítanunk. Ennek több típusa lehet: hadarás: *tnár ur krem*, hanyag artikuláció: *kszcsoklam*, vezényszó: *fegyveee-erbe!*, csodálkozás: *mi-i-i?*, kiabáló hívás: *Lajó-ós!*, kedveskedő tréfálkozás: *te höss* stb. Egyébként ilyesmi mindenhol, minden nyelvben gyakran tapasztalható.

Ha akarjuk, ha nem, tudomásul kell vennünk (mégpedig nyugodt lélekkel) magánhangzóinknak ezt a zabolátlanságát, szeszélyesnek látszó viselkedését. Hiszen ennél súlyosabb „vétségek” is akadnak nyelvünkben jócskán. Nyelvjárásaink egyik fő jellemző vonása éppen a magánhangzók időtartamának és hangszínének a különbsége. Váltakozik például egymással az *e* és *ö* hang. Nemcsak mint nyelvjárási sajátosság — *kenyér* ~ *könyér*, *mentem* ~ *möntem* — hanem köznyelvi szinten is: *fel* ~ *föl*, *felett* ~ *fölött*, *szeg* ~ *szög*, *felesleges* ~ *fölösleges*, *per* ~ *pör*, *ser* ~ *sör*, *csend* ~ *csönd*, *csengő* ~ *csöngő*, *megett* ~ *mögött*, *tepertő* ~ *töportyű* stb.

Többen javasolták már, hogy ezekkel a köznyelvbe is behatolt *ö* hangú változatokkal próbáljuk csökkenteni — egyebek között — az *e* hang gyakoriságát. Sajnálatos dolog ugyanis, hogy nyelvünkben túlonúl elhatalmasodott az *e* hang. Játszi könnyedséggel szerkeszthetünk olyan mondatokat, amelyekben csupa *e* hang van. A többi magánhangzó alig-alig enged meg ilyen műveletet. A nehezen kiizzadt, mindenki által ismert „*öt török öt görögöt döngönyöz örökös öröme között. . .*” és néhány más hasonló kreáció ritkaság számba megy. Ezzel szemben szinte megtorpanás nélkül sorolhatnánk ilyesmiket: *Szeged felett reggel fekete fellegek lebegtek, estefele keletnek mentek. Ezen csendesen elmerengtem, s Emese megjegyezte: merre mereszted fekete szemed?*

Ezen a helyzeten valamelyest segíthettünk volna, ha egy alkalmas időpontban irodalmi szintre vagy köznyelvi szintre tudtuk volna emelni a zárt *e*-t, s ma a rádióban, a színpadon, az iskolában, nem így beszélnek: *kenyeret, teheted*, hanem így: *kényeret, téhetéd. . .* Ezt a lehetőséget helyrehozhatatlanul elmulasztottuk. Volnának azonban ma is reális utak-módok az *e* hang túltengésének ellensúlyozására. Ha a nyelv művelők, a pedagógusok és az írók összefognának, el is érhetnék ezt a célt. A nyelv művelők közül többen szorgalmazták nemegyszer az *e*-nek *ö*-vel való helyettesítését ott, ahol ez kirívó tájszólási sajátosság nélkül lehetséges. Már Petőfi is próbálkozott ezzel. Egyik versének a címe: „*Fölösleges aggodalom*”, egy másiké: „*Föl a szent háborúra*”. A *repül* helyett azt írja: *röpül* stb. Ez a tendencia, sajnos, még ma sem tudott diadalmaszkodni. Az időjárásjelentésben váltakozva halljuk azt, hogy *fölött* és *felett*. Nap mint nap olvashatunk a sajtóban csupa *e* magánhangzót tartalmazó szavakat és szócsoportokat, amikor erre nem lenne okvetlenül szükség: *feleslegesen, csengettek*. Pedig írhatnák így is: *fölöslegesen, csöngettek*.

Sokan valószínűleg azért élnek az *e* hang csökkentésének ezzel a módjával, mert azt hiszik, hogy az *ö* hangú változat a magasabb szintű stílusban nem helyénvaló. Tévednek. Hivatkozhatunk követendő példákra is, amelyek azt bizonyítják, hogy a legmagasabb szinten, tudományos szövegben is alkalmazhatjuk az *e* hang helyett az *ö* hangot, ha már nem érezzük rajta a nyelvjárás ízét. Bárczi Géza akadémikus például nem röstellte leírni egyik nyelvészeti tanulmányában: „ma is *föl* kell használnunk; *fölösleges; föleleveníthető*” (Magyar Tudomány 1971. 10).

Helyettesíthetnénk az *e* hanghoz közel álló *é* hangot is egy másik, kevésbé gyakori magánhangzóval: az *i*-vel. Több eshetőség is kínálkozik erre. Itt van például a *-nként* ragunk, amelynek van egy közismert változata: *-nkint*. A „hivatalos” körök, nem tudni, mi okból, az utóbbi időben a *-nként* változatot karolták föl. Ez ma az „irodalmi”, zurnalisztikai, hogy úgy mondjam „szalonképes” nyelvi forma. Így írják: *évenként, időnként, naponként, lassanként. . .* Pedig a köznyelvben, megfigyelésem szerint, inkább a *-nkint* a használatos: *naponkint, lassankint, apránkint. . .* A *-nkint* valamikor az irodalmi nyelvben is elfogadott, egyenrangú változat volt. De még mennyire! Aranynál például elég gyakran találunk ilyesmit: „Gyötrelmeit akkor neveli *csöppenkint*” (TSz. 5: 4); „Szépen nő *naponkint* anyja öröme” (Toldi 2) stb. — Gyerekkorunkban sokszor énekeltük ezt a dalocskát:

Beültettem kiskertemet a tavasszal
Rózsa, szegfű, liliom és rezedával.
Ki is nyíltak *egyenkint*,
El szeretném adni *mind*
De most mindjárt.

Ez a dal ma halálra van ítélve, mert a *mind* nem alkothat rímet azzal, hogy *egyenként*.

Ugyanez az *é ~ i* váltakozás van meg régóta a birtokos személyra harmadik személyében: *fület ~ fülit*, *kezt ~ kezit*. Ma itt is az *é*-t emelték hivatalos rangra, holott a köznyelvben az *i*-s forma legalább olyan gyakori: hegyezi a *fülit*, ne menj a járda *szélén*, megütötte a *térdit*, azon *frissiben*, *tőviről-hegyire*, a *mindenit!*, azt a kis *késit!* stb. Régebben az irodalmi nyelvben is elég gyakori volt az *i*-s alak: „Életével, *vériverrel*” (Petőfi: Föl a szent háborúra). Az alábbi versike-félét így mondogattuk anakkidején:

Hétfő *hetibe*, kedd *kedvibe*,
Szerda *szerelmibe*, csütörtök *csűribe*. . .

Véleményem szerint a *lassankint*-féle formákat legalább egyenrangúvá kellene tenni a *lassanként*-tel és társaival, a *kezt*, *végit*-féléket pedig az élő beszédben (például az iskolában) nem szabadna üldöznünk.

2. A tárgyalt témával kapcsolatban egy fontos kérdést kell tisztáznunk: a *pesti nyelv*, a *pestiesség* fogalmát. Sok tévedésnek, egy sereg elhamarkodott nyelvi hibáztatásnak volt a forrása az a kellőképpen soha meg nem vizsgált hiedelem — s ez a hiedelem ma sem szűnt meg teljesen —, hogy a fővárosunkban élő emberek nyelve, az úgynevezett „pesti nyelv” valamiféle félreficamodott, elkorcsosult fejlemény, amely állandóan és aggasztóan veszélyezteti a magyar nyelv tisztaságát. Én a „pesti nyelv” értékelésével itt külön nem foglalkozom, csak annyit jegyzek meg, hogy a sokszor hangoztatott, semmilyen kutatásra nem támaszkodó, teljesen szubjektív elmarasztaló ítélet alapos revízióra szorul. Én ebben a rövid tanulmányban csupán azt szeretném megvilágítani, hogy egy *többsé-kevésbé homogén pesti nyelv valójában sohasem létezett*, mert Budapest lakossága aránylag rövid történelmi időszakok alatt több ízben is óriási mértékben megváltozott, szinte teljesen kicserélődött. A folyamatosságot és az egységet tekintve, olyan értelemben mint bármely más magyarországi tájnak vagy városnak a nyelve (Göcsej, Szeged, Zalaegerszeg) semmiképpen sem beszélhetünk pesti nyelvről.

Ennek elsősorban az az oka, hogy Pest (Budapest) lakossága az utóbbi 200 – 250 évben szüntelenül új embertömegekkel gyarapodott, s ez a gyarapodás a főváros felé irányuló nagyarányú vándorlás eredménye volt. Kísérjük figyelemmel Pest (Budapest) lakosságának alakulását a XVIII. század elejétől napjainkig. Táblázatosan ilyen képet kapunk:

Év	Pest	Buda	Elővárosok	Nagy-Budapest összesen
1720	9 000	2 600		
1786			10 122	
1851	119 321	53 614	19 940	192 875
1869	204 176	53 998	31 374	301 850
1890		506 384	59 771	566 155
1910		880 371	229 081	1 109 452
1930		1 006 184	434 777	1 440 961
1941		1 164 963	546 143	1 711 106
1949		1 057 912	531 153	1 589 065
1967	(állandóan bejelentve)			1 969 000
1970	(jelenleg ott tartózkodók)			1 939 522

Amint a táblázatból leolvashatjuk, a főváros lakossága minden 20 évben több százvezres gyarapodást mutat. A gyarapodás nagyságát a mai Budapestre kivetítve az alábbiakban szemléltethetjük:

1850—1870 több mint	100 000
1870—1890 több mint	250 000
1890—1910 csaknem	500 000
1910—1930 több mint	400 000
1930—1940 csaknem	250 000
1950—1970 több mint	300 000

A „Budapest enciklopédia” című kiadvány (1970.) a következő magyarázatot fűzi a fenti táblázathoz (210):

„Világos, hogy ez a XVIII. század vége óta ilyen roppant ütemű növekedés nem táplálkozhatott csupán a városok természetes szaporodásából; nagy és sokáig egyre növekvő méretű bevándorlás állt mögötte. Már az 1686. évi felszabadító ostrom utáni újraterelítésben nagy szerepet játszottak a bel- és külföldi bevándorlók. Főleg a bécsi udvar által tervszerűen irányított telepítés következtében a XVII. század legvégén Pestnek már csak mintegy harmadrésze volt magyar nemzetiségű, a többi német; ezenkívül némi délszláv népesség is élt a városban. Az 1760-as évek elejére a magyarországi eredetű népesség aránya Pesten már kb. 45%-ra nőtt, a külföldiek között pedig a Duna-vidéki némettség mellett megjelennek a cseh és morva, valamint a balkáni bevándorlók is. A bevándorlással párhuzamos az elvándorlás és egyes családok kihalása is. Rendkívül jellemző e fluktuációra, hogy az 1840-es években Pest városának mintegy 4000 teljes jogú férfitestvére közül mindössze 18 család tagjai tudtak már a XVIII. század elején is polgárjoggal rendelkező ősöket felmutatni, a többiek mind későbbben jöttek, vagy legalábbis későbbben szereztek polgárjogot. A XIX. század első felének és főleg az 1850 utáni éveknek nagy népességszám-növekedésében még döntőbb a bevándorlás szerepe. 1869-ben Pest 200 000 lakosának már csak 63,3%-a pesti születésű. Ez az arány egész Budapest vonatkozásában továbbra is fennáll. A nem budapesti születésűek aránya a lakosságban 1890-re 60,7, 1910-ben 64,7%-ot tett ki — csak az 1930-as évekre csökken ez az arány, mikor az első világháború előtti bevándorlók második, már budapesti születésű generációja lép be a város lakosai sorába. Összességében 1869—1950 között Budapest vándorlási nyeresége kb. 3/4 millió volt: a feudális csökevényekkel a jobbágyfelszabadítás után is még sokáig terhelt faluból a XIX. század legvégéig a helyét már nem találó népesség számára a Budapestre húzódás játszotta a későbbi amerikai kivándorlás szerepét. A századfordulótól a bevándorlás átcsap az elővárosokra is: a népességszámokat bemutató táblázat jól mutatja, hogy a növekedésben a bennszülött lakosságnak már csak azért is csekélyebb szerepe volt, mivel éppen a legnépesebb elővárosok (Újpest és méginkább Kispest, Pesterzsébet) teljesen új, minden előzmény nélküli, tehát csak bevándorlókból gyarapodó települések.”

Ez a tényeken és számadatokon alapuló elemzés — úgy gondolom — önmagáért beszél. Világosan látnunk kell, hogy egy valamennyire is egységes pesti nyelv, amelynek folyamatossága azután hosszú időre biztosítva lett volna, sohasem alakulhatott ki. A 150—200 évvel ezelőtt még jobbára német nyelvű várost az ország különböző tájairól beköltöző népesség tette fokozatosan magyarrá. A beköltözés gyors üteme az utóbbi 100 év alatt, egyetlen rövid időszaktól (1941—1949) eltekintve, soha nem csökkent, inkább növekedett.

Ha ezt logikusan végiggondoljuk, föltétlenül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az 1970-es, sőt az 1930-as, vagy akár az 1910-es pesti lakosságnak vajmi kevés kapcsolata volt az 1850-es vagy az 1870-es pesti lakossággal. De azt is látnunk kell, hogy az 1970-es és az 1940-es pesti lakosság között is mély szakadék tátong. Az 1940-es évek első felében jelentős — több mint 100 000-es — emberveszteség érte Budapestet. Ezzel szemben az utóbbi 20 év alatt több mint 300 000 volt a vándorlási nyereség. A kettő együtt 30 év leforgása alatt csaknem 500 000 főnyi különbséget jelent Budapest lakosságának összetételében a nem budapesti, máshonnan beköltözött népelemek javára.

De még ha egy bizonyos időszakban — mondjuk, 1910 és 1940 között — nem is volt olyan nagymérvű népesség-fluktuáció Budapesten, mint más időszakokban (az elővárosokat nem számítva), a fővárosi lakosság nyelvét akkor sem mondhatjuk egységesnek. A kétnyelvűség akkorra már megszűnt, Budapest megmagyarosodott, de egységes pesti nyelv nem kristályosodott ki. A különböző rétegek egymástól észrevehetően eltérő nyelvárnyalatot használtak. Másképpen beszéltek a Belvárosban, a Ferencvárosban, a Lipótvárosban, másképpen Angyalföldön és más kerületekben. Aki tehát ebben az időszakban pesti nyelvet emleget, annak pontosan meg kell mondania, hogy melyik városrészre, melyik rétegre („felsőbb” rétegek, értelmiségiek, kereskedők, cselédek, munkások) gondol. Hogy mennyire eltérő volt ebben az időszakban is az egyes budapesti rétegek nyelvhasználata, arról többek között az akkori nyelv művelő berkek indulatos kifakadásaiból is meggyőződhetünk.

Az alábbiakban néhány tanulságos véleménynyilvánítást idézek a háború előtti évtizedben (1932—1944) hangadónak számító nyelv művelő folyóiratból, a Magyarosanból.

„Nálunk ezeknek az elfajulásoknak a főfészke a budapesti nyelv, a mulatóhelyek, kávéházak, a kisebb színházak beszéd módja” (Msn. 1: 13. Négyesy László).

„A nyelv közkincs, a mai tudomány szerint társadalmi tény. Hiába zárkózunk be dolgozószobánkba külön-külön, hiába csiszolgatjuk, nem érhetünk el eredményt. Az utca nyelve, a tömeg nyelve bejön az ajtónkon és ablakunkon, s előbb-utóbb azt a nyelvet beszéljük és írjuk, melyet a tömeg és az utca.” (Msn. 2: 13. Kosztolányi Dezső).

„Áz előtt inkább csak a városligeti hordárok és a kelleténél tanulmányosabb villamoskalauzok csibész-nyelvéből ismertük a *kórut* alakot, ezt az orrfacsarító komizságot, mostanában azonban már a Rádió is el-elszólja magát. Igaza van (t. i. a levélírónak): „Quod licet bovi, non licet Iovi” (Magyarul: Amit szabad az ökörnek, azt nem szabad Jupiternek).” (Msn. 3: 88; Szerkesztői üzenet.)

„*Összkomfortos*. Házmeisteri szörnyszülött” (uo. 121. Kaán Károly).

„Az igazi úriember ne csak tiszta ingben járjon, hanem beszédében is válogassa meg szavait. Az aljnép elmehet a zaciba, de az úriember csak a zálogházba mehet” (Msn. 7: 6. Pintér Jenő és egy diák nyelv művelő).

„Arról van szó, hogy aszfaltszéli dalköltészetünk egyik legharmatosabb virágszála most prózába idéetlenkedte át azt a sok nyelvi sületlenséget, barbárságot, amit kávé mérésbeli mosogatólányok, szörmók óseresek, rekedt hangú rikkancsok meg hajnali vicinék legihletesebb perceikben odvas fogaik rekeszén csak kieregetnek” (uo. 87. Tiszamarti Antal).

„Jólesett olvasnunk levelében, hogy vannak fővárosunkban úricsaládok, amelyek szívük ügyének tartják nyelvünk tisztaságát” (uo. 96. Szerk. üzenet).

Nem törekedtem arra, hogy a „pesti nyelv” kérdésével kapcsolatban a legérdekesebb hangú „nyelvművelői” kifakadásokat állítsam pellengérré. Találunk ezeknél sértőbbeket is, de a pestiesség témájának megvilágításához elegendőnek tartom a fentiek idézését.

Próbáljuk meg inkább röviden summázni, hogy mit hámozhatunk ki ezekből a bántó hangú megnyilatkozásokból. Mindenekelőtt azt, hogy a pesti nyelvet némely korabeli nyelvvelő szerint az 1930-as években két fő csoportra lehetett osztani: az úri emberek nyelve és az alantasabb társadalmi rétegek nyelve. Az előbbiek kötelessége volt őrizni nyelvünk tisztaságát.

Még Kosztolányi is tesz bizonyos különbséget, mégpedig meglehetősen éles különbséget egy felsőbbrendű és egy alsóbbrendű nyelv között, de nem mondja meg világosan, hogy kik azok (az írók sejtetően idetartoznak), akik bezárkózva csiszolják a nyelvet, és kik beszélnek az utca, a tömeg nyelvét.

Mások nem elégedtek meg ilyen általános, leegyszerűsített kategorizálással, hanem időnkint „pontosabban” megjelölték azokat a foglalkozásokat, ahonnan a „nyelvrontás” kiindul. A „nyelvrontók” között szerepeltek például a kávémérésbeli mosogatólányok, az ószeresek, a rikkancsok, a vicinék, a hordárok, a házmesterek stb. Az utóbbiak főleg azért, mert állítólag ők találták ki az *összskomfortos* szót.

Mindezt csupán azért részletezem így, hogy megmutassam, milyen alacsony színvonalon mozgott még a közelmúltban is a nyelvhelyességi problémák tárgyalása, köztük a pesti nyelv kérdésének megvitatása. Ezek után nem lepődünk meg azon, hogy az egyik nyelvvelő a pesti mulatóhelyeket, kávéházakat, kisebb színházakat tartotta a nyelvrontás melegágyának. Márpedig jól tudjuk, hogy ezekre a helyekre nem annyira az ószeresek, rikkancsok és vicinék jártak, hanem inkább az úri emberek, akik tehát sajnálatos módon nem érdemelték ki az előlegezett bizalmat.

A 30-as évek nyelvvelői azonban leginkább a villamoskalauzokra haragudtak, akiket minduntalan valamilyen nyelvi vétséggel vádoltak. Szinte már nyelvvelői kötelességnek, hagyománynak számított a kalauzok beszédének állandó bírálata. Különösen azért rótták meg — néha egészen minősíthetetlen szavak kíséretében — az alkalmi nyelvvédő írócsokkák szerzői a kalauzokat, mert azt merészelték mondani a *körút* helyett, hogy *kőrut*.

Ehhez a következő megjegyzést fűzöm. Méltatlan dolognak tartom, hogy nyelvvelés címen bárki is durva szavakkal sértte meg másokat pusztán azért, mert édes anyanyelvünkön beszélnek. Mert a kalauz és a hordár nyilván nem az újjából szopta azt, amit mondott, hanem környezetétől (anyjától, apjától) tanulta. De a nyelvtisztogatók, amikor ilyen felelőtlen vagdalkozásokba bocsátkoznak, sokszor annyira megfélemedeznek a tárgyilagosságról, hogy a tényeknek, a valóságnak legminimálisabb vizsgálatát sem tekintik feladatuknak. Előregyártott, nemzedékről nemzedékre öröklődő véleményeket, hibáztatásokat ismételtetnek kritikátlanul. Ha vették volna azt fáradságot, hogy tanulmányozzák egy kissé a magyar nyelvjárásokat, akkor ráébredtek volna arra, hogy a „pestiességek” jórésze az ország különböző részeiből Budapestre költözött emberektől származik. Ez áll fenn például a *kőrut*, illetve gyakrabban: a *körút* esetében is, amelyből a nyelvcsöszök valóságos botránykövet csináltak.

Engem ez a „körüti” nyelvtisztogatás, bevallom, személy szerint is érint. Meg kell ugyanis mondanom, hogy nemcsak a villamoskalauzok és a hordárok

lelkét nyomja a *kőrút* (vagy: *körut*). Őszintén beismerem, hogy örök életemben én is hosszú *ő*-vel mondtam, így: *kőrút*. Valószínűleg így fogom mondani a jövőben is. Így mondják kiterjedt rokonságomnak a tagjai, ismerőseim közül igen sokan. Szülőfalumban, Dömsödön, mindig így hallottam beszélni a legényeket: „Gyerünk be egy fröccsre a *Körbe!*”, „Jót táncótunk ténnap a *Körbe*.” De hosszú *ő*-vel mondják a *kör* szót sok más faluban is, ahol megfordultam. A vilamoson nap mint nap hallom: „Én a Hungária *kőrút* felé megyek.” „A Múzeum *kőrúton* átszállunk.” Ugyanezek az emberek velem együtt így mondják a mindennapi beszédben: *fóró, pósta, árúház, kilométer, lakós, bíztat* stb. Nekünk, ismétlem, ez az édes anyanyelvünk. Másoknak, főleg a dunántúliaknak, a *körut*, vagy a *kőrút* az anyanyelvi kiejtésük. Legyen. Nekünk viszont ez a szókatlan. Ennek ellenére mi nem nevezzük sem ezt, sem a többi röviden ejtett dunántúli formát — *fűben, utton, művelt* stb. — csúf pesti nyelvnek. Tiszteletünk kell más emberek nyelvjárási beszédmódját még akkor is, ha az nem egyezik teljesen a mi beszédmódunkkal, a köznyelvi formával vagy a helyesírással.

De vizsgáljuk tovább azt a bizonyos pestiességet. Sajnos, a régi nyelvművelésben igen gyakori jelenség volt az önkényeskedés és a következetlenség. Ezt tapasztaljuk a pesti nyelvvel kapcsolatban is. Ha a nyelvvédők csak úgy általánosságban akartak bűnbakot keresni valamilyen nekik nem tetsző nyelvi formára, akkor a „vétket” igyekeztek rákenni általánosságban az úgynevezett pesti nyelvre. Ez ellen a szélesebb horizontú nyelvművelők sem emelték föl a szavukat. Ha azonban valaki azt találta mondani: ne marasztaljátok el a pesti nyelvet más vidékek nyelvével szemben, hiszen voltaképpen a pesti nyelvhasználat is egy „nyelvjárás”, egymilliónál is több embernek a beszédmódja, akkor már a nyelvművelők táborából is fölhangzott a jogos tiltakozás: nem mindnyájan vagyunk pestiek. Tiltakozott például Nagy J. Béla is, aki a valóságnak megfelelően alaposan lecsökkentette az „igazi pestiek” számát. Így írt:

„... A vak is látja, hogy Budapest lakossága és Budapest nyelve éppen-séggel nem egységes. Sajnos, de való, kelleténél többen vagyunk itt Budapesten országunknak különféle vidékeiről befogadott vendégek, és mi élénken tiltakozunk az ellen, hogy valamennyiünket egy kalap alá vonjanak nyelv dolgában: egyszerűen bekebelezzenek a jóhírű budapesti nyelvjárásba... Mindenki tudja, hogy mikor a pesti nyelvet emlegetjük, akkor azoknak a többé-kevésbé megmagyarosodott budapestieknek a beszédét értjük, akik még most is idegenszerűen, főként németességekkel tarkázva beszélnek nyelvünket” (Msn. 1: 93).

Lám, hogy megfogytakozott a pestiesen beszélők száma! Ha a fenti meghatározás igaz, akkor Budapest lakosai közül az 1930-as években csak néhány tízezer ember beszélhette a pesti nyelvet. Ma pedig nem is jöhetnek számításba. De akkor mit keres a „pesti nyelv” kifejezés még ma is a nyelvművelők szótárában? És mit kerestek valaha is a mosogatólányok, a hordárok és kalauzok a „rút pesti nyelvet” beszélők között? Ők igazán nem pesti németektől vedlettek át magyarrá, hiszen magyar vidékekről költöztek Budapestre.

A régi nyelvművelők erre is találtak magyarázatot. A Magyarosan folyóirat nemcsak azzal vádolja a kezdetben alig néhány ezer, később néhány tízezer németnyelvű pesti embert, hogy a Budapestre költözött magyaroktól jól-rosszul megtanult magyar nyelvet hálából átszármaztatta a pesti magyarokra,

hanem azzal is, hogy végeredményben megrontotta az egész ország nyelvét. Ezt süti ki a Magyarosan egyik nyelveművelője:

„Aki a pesti embert magyarul hallja beszélni, sokszor eltűnődhetik, vajon mit is akar kifejezni, oly magyartalan a beszéde. . . Az utcákat járva itt is, ott is szemünkbe ötlík valami részben furcsa, részben bosszantó magyartalanság, amely a kevésbé művelt vagy jó nyelvérzékkel nem bíró embereket tovább mételyezi. . . Bárcsak mennél kevesebb rombolást végezne ez a pesti magyarság a vidéken; mert sajnos, bizony ott is terjed!” (Msn. 10: 77–8. Báró Szalay Gábor).

Bezárult a kör, ahonnan nem lehet kitörni. Tehetetlenek vagyunk a „pesti nyelvet” minduntalan bűnbaknak állító nyelvvédők okoskodásaival szemben. Ha azzal érvelünk, hogy valamely pestiesnek bélyegzett nyelvi jelenség nem lehet pesties, mert olyanoktól halljuk, akik vidékről költöztek Pestre, akkor mellünknek szegezük az ellenérvet, hogy a pesti környezet hatott rájuk. Ha azzal érvelünk, hogy különböző vidékeken szintén megtalálható az üldözött „pestiesség”, már hangzik is a kioktatás: sajnos, vidéken is elharapózott ez a pestiesség.

3. A nyelveművelésben meglehetősen sűrűn jelentkező vadhajtások, baklövések és csökevények több szempontból is igen sok kárt okoznak. Először is, megzavarják az emberek nyelvérzékét. A nyelvhelyességi regulázások annyiszor kerülnek szembe az általános nyelvhasználattal, hogy kialakul egy olyan fölfogás: senki sem tud helyesen beszélni magyarul. Másodszor, az alaptalan nyelvhelyeskedések megingatják a hitet a nyelveművelésben. Ennek a bizalmatlanságnak már sokan adtak hangot különböző oldalról. Laikusok és nyelvészek egyaránt. Az itt tárgyalt téma — úgy gondolom — nem elég széles körű ahhoz, hogy a nyelveműveléssel szemben táplált bizalmatlanság eseteit felsoroljam. Ezt egy olyan önálló cikk keretében célszerű megvitatni, amely lehetővé teszi, hogy több szempontból is megvilágítsuk a kérdést.

A magyar köznyelvben manapság a magánhangzók rövidségét-hosszúságát tekintve meglehetősen nagy bizonytalanságot tapasztalunk. Egyfelől a dunántúliás rövidülések jutnak érvényre (*uri, csunya, eltűnt* stb.) másfelől a hangnyújtó nyelvjárások hosszú magánhangzói kerekednek fölül (*pósta, kőrút, lakós* stb.). Ennek a folyamatnak a lezajlását megértően, a nyelv szakadatlan változásának tudatában kell szemlélnünk. A nyelvészek közül többen is fölhívták erre a figyelmet. Lőrincze Lajos például ezzel kapcsolatban többek között így írt: „. . . A palóc *a* helyett nem követelhetjük meg a köznyelvi *a* ejtését, mert ez hiányzik az ő nyelvjárásukból. Ugyanígy nem erőltethetjük, hogy a dunántúliak az *e* hangot »helyesen« ejtsék, ha ők általában nyíltabb *e*-t mondanak” (Nyelv és élet 36). — „Igen nagy türelemmel lennék az *i, u, ü*, rövidsége-hosszúsága iránt. Ezen a téren köznyelvi ejtésünk is bizonytalan. . . Természetesen a helyesírás egységéről nem mondhatunk le, tehát az írásban meg kell követelnünk a helyesírási szabályzat által előírt formát, de nem számítanám súlyos helyesírási hibának sem” (i. m. 38).

Nézetem szerint a nyelvészeknek szakmabeli kötelességük, hogy egyebek között a magánhangzók hosszúságának, rövidségének ingadozását is széles körben tudatosítsák, és meggátolják, hogy bárki, aki nincs tisztában a dolog lényegével, ebből a jelenségből különféle mondvacsinált címeken — pesti nyelv, helyesírás stb. — merev nyelvhelyességi problémát csináljon.

Szepesy Gyula

Éder József Károly a nyelvjárásokról, a jövevény- és idegen szókról

„Székely tájszók a XVIII. század végéről” című közleményében (Erd-Múz. 50: 104) Gunda Béla hívta föl figyelmünket arra, hogy Éder József Károly, 1796-ban kiadott „földrajzi munkája”-ban, Gyarmathi Nyelvmeisterére hivatkozva a székely nyelvjárásról ír, és székely tájszókat közöl. Gunda vélekedése szerint „Éder a szavakat nyilvánvalóan saját lejegyzése nyomán közli, mert azok Gyarmathi Sámuel hivatkozott munkájának székely szójegyzékében nem találhatók.” A továbbiakban följegyzésre méltónak tartotta még, hogy „Éder a jövevény szavakat *bitang* szavaknak nevezi.” — Mind a Gunda által bemutatott tájszók, mind pedig az általa föl nem sorolt (csak említett) idegen és jövevénytörzsek forrásának felderítésére: érdemes lesz a — ritkaságánál fogva nehezen hozzáférhető és egyébként is feledésbe merült — könyvecskét közelebbről szemügyre vennünk, a magyar nyelvről szóló részét pedig tüzetesen is megvizsgálnunk.

I. A nyolcadrét alakú művecskének címlapján ez áll: ERDÉLY ORSZÁG' | ISMÉRTETÉSÉNEK | 'ZENGÉJE. | Irta próba gyanánt | ÉDER IO'ZEF KAROLY. | A' Szebeni Nemzeti Iskolák' Igazgatója. | Nyomtatta maga Költségén | Hochmeifter Márton | Kolosváratt 's Szebenben. | 1796. | — Édernek, tudomásunk szerint, ez az egyetlen magyar nyelvű munkája, s bizonyára ezért van vezetéknéve — eltérően más műveitől — magyarosan, ékezettel föltüntetve rajta. (A címlapról az is egyértelműen kiviláglik, hogy a munkát Hochmeister jelentette meg saját költségén, nem pedig a szerző — ahogy Gunda írta.) A munka két részre oszlik. Az „Erdélynek Földi-állapattya” című első „szakasz” leíró jellegű (a címlappal együtt LII lapból áll); az „Erdélynek nevezetes helységei” (ti. „Elenchus civitates, oppida & pagos in I. M. Principatu Transylvaniae existentes, ordine alphabetico distinctaque serie juxta Commitatus, Districtus et Sedes exhibens”) című második „szakasz” helységnévtár magyar s részben román meg szász nyelven (az LIII. lapon kezdődik, 1 számozatlan s további 38 lapot, valamint 2 számozatlan levelet tartalmaz).

Ami jellegét illeti, földrajzi helyett inkább honismeretei munkának nevezhetnénk. Erre utal címe is, s ezt olvashatjuk ki „A' Munkának Tárnya, Hafzna” című, bevezetőül szolgáló fejezet alábbi soraiából is: „Soha addig valóban buzgó Hazafiak nem lefzünk, valameddig Hazánknek betsit méltóképpen nem ismérjük. Tsak az illetén ismértetés teheti azt, hogy Hazánkat igazán fzerelsük, hogy tellyes meg-gyözetetével őrvendjünk, hogy ebben az Hazában fzülettettünk. Érdemes foglalatofság tehát ezen tekintetből-is, Hazájának igaz meg-ismértetésében fáradozni.” (III. l.) Az első szakasznak nagyobb felét kitevő földrajzi leírásokban is vannak olyan részek, amelyek nem tartoznak egy földrajztkönyv témájához; a minket ezúttal közelebbről érdeklő XIV., s egyben utolsó fejezet pedig, amely az erdélyi lakosok nyelveiről — a mű terjedelméhez képest elég hosszan — értekezik, mindenképp meghaladja egy földrajztkönyv tárgy körét.

Valószínűnek látszik, hogy a művecske az erdélyi szabadkőműveseknek egy nagyobb szabású tervéből született. Jancsó Elemér kutatásaiból tudjuk (l.: „A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században.” Cluj, 1936. 249 — 50), hogy az 1787-ben megalakult nagy-szebeni páholy, amelynek Éder is tagja volt, „Erdély mindhárom nemzetére

kiterjedő enciklopedikus munká"-t akart létrehozni „Erdély múltjának, jelenének történeti, gazdasági és művelődéstörténeti feldolgozására”. A hatalmas elgondolásból, amely „a nagy francia enciklopédia távoli erdélyi hajtása” lett volna, kevés valósult meg. Éder munkáscsájában azonban föllelhetők e tervek nyomai. Hogy eredetileg nagybbszerű összefoglalás gondolata foglalkoztatta, arról maga nyilatkozik a második szakasz bevezető soraiban, ekképp: „A' fzerzőnek intézése fzerint itten lenne helye a' nevezetes Helységek' ismértetésének: de minthogy az Erdélyi Rendek 1791-ben tett végezeiseikből valamiképpen fajdithatni, hogy az Orfzágnak fel-ofztásában nem fokára hol-mi változáfok eshetnek, helyefebbnek találta, hogy ezen tárgynak kidolgozását, valamint fzinte ugyan afféle tekintetből a' Valláfok', Tudományok' 's a' Kereskedésnek állapottyáról, az adónak mennyiségéről, 's az adózásnak modjáról, az Orfzágnak költségeiről, a' köz Kormányozásról 's az Orfzágnak közönséges törvényeiről való tudófitáfokat továbbra halafzfza.” (LIII. 1.) Így lett tehát egy összefoglalónak induló munkából — címe szerint is — Erdély ismértetésének „zsengéje”, amelyet „próba gyanánt” írt, mégpedig az „Erdélyi Magyar Nevendékek”, különösen „az afzfzonyi nemen valok” számára: „Ezeknek kedveket találni, 's Hazájokhoz valo buzgoságokat mennél korábban felébfzfzteni kívántam leg-inkább e' jelen való . . . tudófitáfaimmal” — írja (IV. 1.). Ugyanitt folytatást, illetőleg bővítést ígér, hogy a munkát „az érettebbkorúak” is haszonnal forgathassák majd, s hozzátesszi még: „Ugyan most-is tsak már némely különös jegyzékek nem a' Kisdedek fzfámára tétettek.” Ez utóbbi figyelmeztetés kiváltképpen vonatkozik az erdélyi lakosok nyelveiről írt fejezetre, amelyben a magyar, a latin és a szász nyelv helyzetét, illetőleg jellegzetességeit tárgyalja. A magyar nyelvről szóló rész a hozzátartozó jegyzetekkel együtt a könyvecske XLIV—XLVII. lapjain található. Szövegét — miként az eddigi idézetek esetében is tettük — betűhíven adjuk, a helyesírási következetlenségeken sem változtatva semmit.

XIV. Az Erdélyi lakófok' nyelvei

Az Erdélyi lakófok külömbségéhez képeft fok félék a' nyelvek is, a'mellyekkel élnek. Vagynak nagy fzfámmal még parafztok-is, kivált a' Száfzok közt, a'kik négy nyelvet-is tudnak. Emlegetsük rövideden azokat, a'mellyek inkább elterjedtek.

I.) A' Magyar nyelvvel élnek a' Magyarokon és Székelyeken kívül máfok még helyel helyel a' Száfzok-is kivált a' Brafsaiak, Székely tselédjekkel fzüntelen való gyakorláfok lévén. Az Erdélyiek Magyar nyelv-jaráfok 's fzfó-ejtéfekek majd egygyezik a' Tifza-mellyékiékekkel, 's jollehet nálunk-is fenn-forognak némelly más nyelvekből régtől fogva költsönözött fzfók, (1) még-is koránt fe zagyváfjuk a' Magyar nyelvet annyi Tót 's Német bitang-fzfóval öfzve, mint a' Duna mellyékiek. (2) (Láthatfza *Versegi Ferentzet Prolud. in Instit. lingv. Hung.* 1793. §. 88—94) A' Székelyek némelly fzfók ejtésében külömböznek az Erdélyi Vármegyebéliektől (*L. Gyarmathi M. Nyelvmefter els. Dar.* 359 lap.) közönségelen a' fzfoknak vegső tagotskáikat meg-nyuitják, élnek-is némelly különös fzfókkal, (3) a'mellyeket méltó fzfamba venni azoknak, a'kik a' Magyar nyelv tökélettefítésére 's nevezetefen egy uj fzfó-tárnak elkélfzésére intézik igyekezeteket. Bár legyenek, a'kik anya-nyelvek erejéről, méltóságáról 's édeségéről meg-gyözettetvén, fáradságokat, 's minden némü

tehetségeket ne káralják; 's ezen fel-lángadozott igyekezetet hathatós előmozdítófokkal élelzfűzék! Lefznek-is bizonyosan: ki mutatták nyilván az Erdélyi Rendek a' Magyar nyelvhez való buzgóságokat 's annak el-terjedésére való törekedéseket az 1791-béli Ország-gyűlésen tett olly végezeffekkel, hogy a' Magyar nemzetet illető minden törvény-fzékeken, ugymint a' fő igazgató Tanátsnál fen-forgó dolgok-is (ennek Napló-Könyvét és a' felséges Udvarral vagy az Erdélyi fő Hadi-Kormányzóval való levelezését kivévén) Magyar nyelven folytattatsanak. E' mellett volt, vagyon-is egy tudós Magyar Társaságnak fel-állításáról való derekas gondoskodás; végtére a' nemzeti iskolákban közönségesen a' Magyar nyelvre-is taníttatnak a' Nevendékek. Mind ezek meg meg annyi hathatós elzközök, a'mellyek a' Magyar nyelvnek virágoztatásáról való hajnaladó reménységünket már majd tellyes bizodalomra változtattyák.

(1) Tzélonon kívül elik moft az idegen nemzetektől a' Magyar nyelvbe bétsűfzott 's rézfzferint már meg-magyarosodott fzőknak lajftromát kézfziteni: például fzfzálhatnak azomban tsak e' következendők-is.

Frantzia'eredetűek: Áreltom, Dragonyos, Generális, Kapitány, Gavallér, Kompania, Táfota, Bágáfia, Briliánt, Kurir, Kujon, Médály, Paroka, Pipa, 's t. aff.

Német eredet: Tallér, Krajtzár, Darabant, Forfpont, Obefter, Erkély, Fukar, Héhel, Ház, Hertzeg, Hopmefter, Iltrang, Lajtorja, Sinor, 's t. aff.

Tót eredet: Vajda, Szereda, Tsütörtök, Péntek, Tsemer, Vatsora, korhel, Abrak, Elfzterha, Kaláfz, Kolbáfz, Kováfz, Medentze, Pozdorja, 's t. aff.

(2) Illyenek a' Gerentsér (Fazakas) Gromada² (Alfztag) Tsevitze (Bor-viz) Malafzt (Kegyelem) 's t. aff.

(3) Affélék im ezek: Tempe Törpe, Kafornya Kis Kosár, Ünő Tehén, Szupulyka-orrú Lapos orrú, Vatzkor Vad Körtvély, Rityolódni Tsufolódni, Kegyelet Szivárvány, Tzedele Tzondra, Tsempe Kementze, Peft-alja Kementze alja, Féreg Egér, Lator Tsintalan, Tzirmos Kormos, 's t. aff.

2. A szövegből első látásra kitűnik, hogy az Éder által jegyzetben közölt szavak három csoportra tagolódnak, mégpedig jövevényszókra („más nyelvekből régtől fogva költsönözött fzők”, ill. „az idegen nemzetektől a' Magyar nyelvbe bétsűfzott 's rézfzferint már meg-magyarosodott fzők”), fölöslegesen használt idegen szókra („Tót 's Német bitang fző”-k) és végül székely tájszókra. Éder tehát nem a jövevény-, hanem a fölöslegesen élő idegen szókat illeti a *b i t a n g* jelzővel. Mindenesetre ez a különbségtétel is figyelemre méltó e korban.

Rátérhetünk most arra a kérdésre, hogy e kisded szójegyzékek önálló gyűjtésen alapulnak-e vagy pedig más forrásokból táplálkoznak. Elöljáróban csak annyit szükséges megjegyeznünk: miként Gunda nem lelte a székely szókat Gyarmathi hivatkozott munkájának szótári részében, akként nem találjuk a felsorolt jövevény- és idegen szókat a másik idézett munkában, Verseghy Proludiumában. Verseghy ugyanis a megjelölt helyen (i. m. 66–9) a három, akkor számon tartott nyelvjárás hangtani sajátosságait írja le.

„A Pápai-Páriz-szótár Eder-féle bővítéseinek egyik forrása” című dolgozatomban (MNy. 69: 275–86) bemutattam, hogy Eder — szótára szerkesztése rendjén — felhasználta Benkő Józsefnek „A' Magyar és Török Nyelv mely keveset edgyezzen. . .” című, 1791–92-ből származó kéziratos lexikoló-

giai munkáját; utaltam arra is, hogy a szerző a magyar nyelv jövevényszavai-
val is foglalkozik benne (uo. 284). Ezúttal is először ezt a kéziratot kell meg-
néznünk.

Ami a j ö v e v é n y s z ó k a t illeti, azokat Éder egytől-egyig Benkő
összeállításából kölcsönözte.

Benkő a francia eredetű (ill. ilyennek ítelt) jövevényszókat kéziratának
42–6. lapján tárgyalja; az Éder által átvett szavak így fordulnak elő nála:
Arestom: Arrêt, Arrest. (42); *Dragonos*: Dragon. — *Generalis*: General. —
Kapitány: Capitaine. — *Kavallér*: Cavalier. — *Kompania*: Compagnie. (43);
Tafota: Taffetas. (44–5); *Bágáfia*: Bagage. — *Briliánt*: Brillant. (45); *Kurir*:
Courier. — *Kujon*: Coyn. — *Médály*: Médaille. — *Paróka*: Paruque. — *Pipa*:
Pipe. (46).

A német eredetűnek vélt és Éder által kijegyzett szavakat így találjuk
Benkő munkájában: *Tallér*: Thálé. — *Krajtzár*: Kreutzer. — *Drabant*: Tra-
bant. — *Forfpont*: Vorfpannung. — *Obefter*: Obrifter. (47); *Erkély*: Erker. —
Fukar: Wucherer. — *Ház*: Haus. — *Héhel*: Hechel. — *Hertzeg*: Herzog. —
Hop-Mefter: Hoff-Meifter. — *Istrang*: Strang. (48); *Lajtorja*: Leiter. — *Sinor*:
Schnur. (49).

Végül a tót ('szláv') eredetűnek tartott és Éder által kiszemelgetett sza-
vak így szerepelnek Benkőnél: *Vajda*: Wy + Wodit. — *Abrak*: Obrok. —
Eszerha: Sztreha. — *Kalász*: Kláúz. (52); *Kolbász*: Klobasz. — *Korhel*: Korhel.
— *Kovász*: Kwáúz. — *Medentze*: Medenice. — *Péntek*: Pietok. — *Pozdorja*:
Pazderj. — *Szereda*: Sztreda. — *Tsemer*: Csemer. — *Tsötörtök*: Tsvártok. —
Vatsora: Wecsera. (53).

A bitangnak minősített idegen szók is ebből a kéziratból
kerültek Éder könyvecskéjébe. Bár Benkő mint lexikológus a jövevényszók
összegyűjtésében és lajstromozásában nem érvényesítette a purizmus elvét:
a tudós tárgyilagosságával leltározta a tudomása szerint más nyelvekből
kölcsönzött szavakat; kora nyelvtisztító törekvéseiben mégis osztozott. A
nyelvtények felsorolása után nemegyszer rámutat arra, hogy egyes szavak
fölöslegesen élőködnék nyelvünkben. Ilyen megjegyzéseket éppen a francia,
német és szláv átvételek kapcsán tesz.

Íme így szól a francia kölcsönszók tárgyalása után: „Ezek közzül,
mint fíntén az alább eléforduló Német fízókból is, fokakat lehetne el-hányini.
Mert valyon a' *Kurási* többet téfzen é, mint a' *Kedv*? A' *Brillántos* hathatósabb
é, mint a *Tsillámló* vagy *Tsillámpozó*? *Frifirozni*, nem éppen annyi é, mint
Fodorítani az hajat?” (46).

A már jelzett fölösleges német átvételekről pedig a következőket mondja:
„Sok fízókat vettünk-fel minden fízükség nélkül; mint valjon a' *Fris* helyett,
nem elégséges é a' mi nyelvünkön az *Íjj*? melyik jelent többet? A' *Kámelhár*
nem *Teve fíört* jelent é? noha a' mit annak nevezünk, a' nem egyéb, hanem
Kis Áfiában *Ánkirában* termő ketskének fízőre. Régi Eleink tudták a' *Gángot*
Tsarnok-nak, a' *Tántzot* *Topporzok*-nak (: Pápainál ugyan *Toborzok* van:),
a' *toppantgatásról* talám, mondani.” (50).

S végül a szláv jövevényszókkal kapcsolatban így nyilatkozik: „Vettek
pedig a' Magyar Orfzágiak némely olyan fízókat a' Tótoktól, melyekre femmi
fízükségek nem vólt; mint p. o. *Gerentzér* a' Fazakas; *Gromada*, az asztag vagy
rakás; *Tsevitze*, a' Savanyu vagy Bor-viz; *Malafzt*, a Kegyelem, helyett.” (54).

Benkő három megjegyzése közül Éder tehát az utolsónak adalékait
hasznosította; innen vette példáit a bitang szavakra.

3. Lássuk most már: vajon Éder a székely tájszókat valóban saját legyzése nyomán közli-e — mint Gunda feltételezte — vagy pedig e részben is előzményekre támaszkodik. Hogy a kérdésre választ adhassunk, Benkő kéziratos munkája (a továbbiakban: MTNyEdgy.) mellett más, székely tájszókat tartalmazó forrásokra is ki kell terjesztenünk figyelmünket. Olyanokra, amelyek Édernek mindenképp rendelkezésére álltak, bizonyára keze ügyében voltak, sőt valószínűleg tanulmányozta is őket. Ezek: Pápai-Páriz szótárai (PP. és PPB.), Wagner szótára (Wagner: Phras.), Baróti Szabó Dávid szótárai (SzD.¹ és SzD.²), továbbá Torkos József székely tájszójegyzéke (Callaur.), valamint Benkő József Transsilvania c. művének a székely nyelvről írt fejezete (Transs.).

Ez utóbbi két forrásról az alábbiakat kell elmondanunk. Torkos József, győri evangélikus lelkész a Calendarium Iaurinense 1747-i évfolyamában megjelent értekezésében 18 székely tájszóból álló jegyzéket tett közzé. Ezt egyfelől — a forrás megnevezése nélkül, egy szó elhagyásával és néhány szó hibás átírásával — átvette Pray György (in: Dissertationes Historico-Criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1774. pp. 91–2); másfelől — a forrás megjelölésével — közölte, megjegyzéseket fűzött hozzá, és további székely szókkal egészítette ki Benkő József (in: Transsilvania. Vindobonae, 1778. tom. I., pp. 403–6). Édernek, aki elsősorban történész volt, e műveket ismernie kellett. Megjegyezhetjük még, hogy a Transs. ismertetése rendjén Molnár János is felsorolta mind a Torkostól, mind pedig a Benkőtől származó székely szókat (in: Magyar könyv-ház. IV. szakasz. Pozsony, 1783. 37–8). Az ismételt újraközlések a székelyek nyelve iránti eleven érdeklődésről tanúskodnak. S ha ehhez hozzávesszük még Bod Péter, Baróti Szabó Dávid és Benkő József szógyűjtéseit, a székely nyelvjáráskutatás kezdeteit legalább a XVIII. század harmadik negyedére tehetjük. (Újabb időben Torkos szójegyzékét közölte és Benkő kiegészítéseit is ismertette: Melich János: NyK. 25: 128; Gálos Rezső: MNy. 6: 86–7; Csűry Bálint: Uo. 21: 192–4, 22: 68; Szűcs József: A népnyelvi kutatás története. Bp., 1936. 11–4. Szűcs Torkos jegyzékéből egy szót kihagyott, viszont földhívta a figyelmet Pray újraközlésére.)

Az Éder által felsorolt tizenhárom szó közül nyolc mint székely tájszó van föltüntetve az említett forrásokban. Az első előfordulás rendjében haladva ezek a következők:

csempe 'kemence' (1708 és 1750).

PP.: Tsempe, *antiq. pro* Kályha: *Testa fornacea, Fidelia fornacea*. [Így PP. minden további kiadásában; az *antiq.* minősítés tudvalevően székely tájszót jelent, l. PP.: Ad Lectorem, ill. Melich: MNy. 3: 116–21 és Szótárir. 175–80.]

Wagner, Phras.: Fornax, acis f. *Kementze, kályhás-kementze, fűtő-kementze antiqu. Tsempe pro kályha*: ein Ofen. . .

űnő 'tehén' (1747).

Callaur.: *Űnő Tehén*. [PP.-ban az Űnő értelmezése: *Bacula, Juvenca, Vitula*.]

vackor 'vadkörte' (1747)

Callaur.: *Vatzkor* Vad-körtvél.

cedele 'conda' (1778)

Trans. I, 381: Pro *Chlamyde* amiciuntur *Sago* (Hung. *Zeke*, *Tzedele*, *Tzondra*, *Szokmány*) vulgó *Bracca* dicto, ex panno viliori, at tenaci, & proprio labore texto, plerumque atro aut ex atro canefcente, rarius albo. [Megvan az SzD.²-ben is *Tzodora* és *Darótz* a.]

kegyelet 'szivárvány' (1778)

Transs. I, 405—6: *Kegyelet* (Iris) pro *Szivárvány*, ex *Kegyelem*, quod Gratiam significat. [Megvan az SzD.¹-ben, az SzD.²-ben, továbbá az MTNyEdgy.-ben is (l. MNy. 69: 278, 281).]

kasornya 'kis kosár' (1792)

MTNyEdgy.: l. MNy. 69: 278, 281.

rityolódni 'csúfolódva beszélni' (1792)

MTNyEdgy.: l. MNy. 69: 278, 282.

szupulyka orrú 'lapos orrú' (1792)

MTNyEdgy.: l. MNy. 69: 278, 283. [Megvan ugyan már az SzD.¹-ben, továbbá az SzD.²-ben is, de *szupolyka* alakváltozatban.]

tempe 'törpe' (1792)

MTNyEdgy.: l. MNy. 69: 278, 283.

Még egy további szónak is megjelölhetjük forrását (noha székely eredete ott nincs föltüntetve):

pestalja 'kemencealja' (1792)

SzD.²: (*Pest** a.) *Pest* 'allya: kemetze' allya.

A fennmaradó három szó, mégpedig a *cirmos* 'kormos', a *féreg* 'egér' és a *lator* 'csintalan' jelentésben forrásaink egyikében sem szerepel. A két utóbbi esetében egyúttal alighanem az első írásos adatokkal van dolgunk.

Végülis meg kell állapítanunk, hogy Éder a székely szók nagyobb felét valószínűleg nem saját gyűjtéséből, hanem az idézett forrásokból közli. Erre vall főképp az a körülmény, hogy e szavak jelentős hányada Benkőnek abból a kéziratot munkájából való (ill. ott is szerepel), amelyből más nyelvi adatokat is felhasznált. Azt viszont nem tagadhatjuk meg tőle, hogy e szavakat maga is ismerhette, ill. forrásaiból azokat válogatta ki, amelyekkel korábban maga is találkozott. Ilyenfajta ismereteiről tanúskodnak azok a szavak, amelyekről forrása nem árulja el a székely eredetet, ill. amelyek azokban egyáltalán nem lelhetők fel; ez utóbbiak bizonyára saját gyűjtéséből valók. Hol hallhatta őket a szász származású, brassói születésű tudós? Ezúttal honismereti könyvecskéjének körében maradva csupán, úgy gondolom, nem merész feltételezés, ha őt is azok közé a brassai szászok közé soroljuk, akik — saját tanúsága szerint — „Székely tselédjekkel fzüntelen való gyakorlások lévén”, sajátították el a magyar nyelvet, de legalábbis annak elemeit. Tőlük hallhatta először a székely tájszavakat is.

4. Befejezésül az alábbi észrevételekkel egészíthetjük ki az elmondottakat:

a) Édert a szótárkészítés gondolata honismereti munkája megírása idején már foglalkoztatja. Nyilatkozik is erről, amikor azt hangsúlyozza,

hogy a székely szavakat „méltó ízámba venni azoknak, a'kik a' Magyar nyelv tökéletesítésére 's nevezetefen egy új Ízó-tárnak el-kélfítésére intézik igyekezeteket.” A kilencvenes években az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tartja legfontosabb feladatának, hogy új szótárt készíttessen (vö. Jancsó Elemér: „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.” Bukarest, 1955.). Éder a társaságnak, megalakulásától kezdve, tagja (Arankával való személyes kapcsolata pedig évekkel korábban — valószínűleg a szabadkőmíves együttműködéssel — kezdődött); imént idézett mondata a társaság legfőbb nyelv-művelő törekvésének visszhangja.

b) Az új szótár elkészítéséhez Éder ebben az időben már tanulmányozza az előzményeket és anyagot gyűjt. Ez készíthette őt arra, hogy Benkő József értékes lexikológiai gyűjtést tartalmazó kéziratát megszerezze.

c) Ilyen irányú tevékenységének időbeli kezdetére is vannak támpontjaink. A honismereti munka ugyan 1796-ban jelent meg, kézírata azonban már 1794-ben Arankánál járt, aki 1794. november 14-i keltezéssel készített róla jegyzeteket (látható az RSzK. Akadémiája Kolozsvári Fiókja Könyvtára Történeti Levéltárának Aranka-Gyűjteményében VI./19. jelzet alatt). Ennek megfelelően nemcsak a munka keletkezését, hanem Éder szótárterveinek megfogalmazását is legalább 1794-re tehetjük. További fogódzót nyújt még egyfelől a munkában idézett Gyrmathi Nyelvmesterének megjelenési ideje, másfelől pedig a társaságnak 1794. május 29-én tartott ülése, amelyen egyebek között a következő, témánk szempontjából sokat mondó javaslat született: „10. Mik kívántassanak egy jó szótárnak készítésére? Adják vélekedéseket *Fekete Ferenc* és *Eder József* atyánkfiai” (Jancsó Elemér i. m. 168).

Nem kétséges: a Pápai-Páriz-szótár utolsó kiadásának létrejöttében az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak, személy szerint pedig Aranka Györgynek szerepe volt.

Éder Zoltán

A Magyar Tájszótár -at, -et képzős névszói

1. A MTsz. -at, -et képzős névszóinak meghatározott szempontok szerinti közzétételével egyrészt e képző vizsgálatát óhajtom elősegíteni, másrészt pedig hangsúlyozni kívánom a nyelvjárások kutatásának, a nyelvjárási anyaggyűjtésnek a képzővizsgálatban való fontosságát és változatlan időszerűségét.

2. A szóban forgó származékok jelentése alapján az -at, -et képzőnek a következő funkcióit különböztethetjük meg: 1. elvont cselekvés, történés (nomen actionis), 2. a cselekvés, történés eredménye (nomen acti), 3. mennyiség, mérték, 4. a cselekvés ideje, 5. a cselekvés helye, 6. a cselekvés eszköze. A MTsz. jelentés-megadása szerint az *eset*, *ficemlet*, *keresztület*, *mënet*, *öklelet*, *píllantat*, *sivat* szavak nomen actionis és nomen acti jelentésűek, illetőleg úgy is értelmezhetők. A *dugat*, *emelet*, *harapat*, *nyelet* és *váгат* névszók nomen actionis jelentése mellett számolnunk kell a 'mennyiség, mérték' jelentéssel is. A *porhálat*, *ragadat*, *takarat* szavaknak nomen actionis jelentésén kívül volt, illetőleg van 'a cselekvés ideje' jelentésük is. Ezeket a névszókat jelentésüknek megfelelően két csoportba is besoroltam. Most pedig következzenek a MTsz. -at, -et képzős névszói jelentésük szerint csoportosítva.

a) Elvont cselekvés, történes jelentésű származékok: *burranat* 'fölröppenés', *csobbanat* 'loccsanás' (*csubbanat* a.), *dugat* 'dugás', *emelet* 'emelés', *érkêzet* 'amikor ráér' (tkp. 'ráérés, érkezés'), *eset* 'esés, fogás', *fdézet* 'tüzelőfaszedés az erdön', *ficemlet* 'ficamodás', *forramat* 'forrni kezdés', *futamat* 'kelendőség', *fütet* 'fűtés', *gyegyelet* 'szerelmeskedés, szerelmes csókolódzás' (*gedélet* a.), *gyalmászat* 'gyalomhálóval halászás', *harapat* 'harapás', *kaszálat* 'kaszálás', *kepe-hordat* 'kepehordás', *keresztület* 'keresztben fekvés', *mēnet* 'haladás', *metet* 'szőlőmetszés', *nyelet* 'nyelés', *öklelet* 'nyilalás, belső szúrás', *pillantat* 'pillantás', *porhátat* 'kapálás', *ragadat* 'mikor új őszi gabona termett', *sivat* 'sivítózás, vészkiabálás', *takarát* 'szénagyűjtés', *vágat* 'vágás', *vetet* 'vetés'.

b) A cselekvés, történes eredményét jelentő származékok: *ágazat* 'család, nemzetség', *boronázat* 'gerendázat', *bötönet* 'hiba', *döngölet* ~ *döngület* 'kerek halom, kis földdomborulat; halmos, dombos, hullámos föld', *emésztet* 'szar', *ereszet* 'eresz' (*eresz* a.), *ereszkedet* 'csermely, ér', *eset* 'esés, fogás', *ficemlet* 'ficamodás', *folymat* 'kis hegyi patak; folyamodvány', *folyat* 'folyó, élő víz', *forramat* 'folyam eredete, folyamtó' (de vö. fent), *forranat* 'duzzanat', *fölözet* ~ *félözet* 'szóráskor a megszórt gabonáról fölözö seprűvel letakarított polyva', *fuwat* 'hófuvat, hófuvatag, hótörlesz', *horgolat* 'görbület', *huzat* 'lég-huzam, légvonat; súly', *indulat* 'megindulás, kezdet; fölindulás, izgatottság', *karélat* 'a kézi rosta közepére gyűlt szemetje a gabonának', *kerekület* 'kör', *keresztület* 'keresztben fekvés', *kertelet* 'nádkerítés', *kerület* 'martosodásnak vagy hegyoldal emelkedésének körállása vmely térhely fölött', *köblözet* 'kút párkája kerítése', *látat* 'látszat; haszon; eredményre való kilátás', *mēnet* 'haladás, előmenetel', *nyilamat* 'nyilat, hegynyilat', *nyilat* 'ua.' (*nyilamat* a.), *nyulamat* 'nyulat, nyúlás', *nyulat* 'ua.' (*nyulamat* a.), *osztat* 'oldat', *öklelet* 'nyilalás, belső szúrás', *pillantat* 'pillantás', *rébzet* 'rémlátomány', *sarkalat* 'karéj <kenyér vagy sajt>', *sivat* 'sivítózás, vészkiabálás', *szakadat* 'szünet; szakadékos, omlás-martos hegy', *származat* 'származás' [= a (le)származottak], *szarvazat* 'a ház padlásának faalkotmánya', *szellet* 'pára <állaté>, szusz', *tekerület* 'kanyarodás <folyóvízé>', *tisztulat* 'szar', *történet* 'veszedelem', *tűnet* 'lidere, kísértet', *vetet* 'vetés'.

c) Mennyiséget, mértéket kifejező származékok: *csukorat* 'csoport <ember, marha, csibe>', *dugat* 'amennyi egy dugással befér a kemencébe', *emelet* 'jó nehéz', *emelintet* 'egy emelintésnyi, egy emelintésre való teher', *ētet* 'egy öl eleség', *gyūret* 'annyi dohány, amennyit egyszeri fölvtágásra szoktak összegyűrni', *harapat* 'falat', *nyelet* 'nyelésnyi', *rántat* 'egy rántásra való liszt', *sūtet* 'amennyi egy sütéshez kell', *szilat* 'szelet, darab <kenyér, szalonna, föld; szántóföldnek vagy szőlőnek osztálykor elhasított keskeny fele>', *szipat* 'szippantásnyi', *tūret* 'réteg, csomó, göngyöleg, vég <arany, széna, dohány, vászon>', *vágat* 'vágásnyi; kivágott erdőrés, irtás', *veret* 'gereblyével összevert annyi széna, amennyit egyszerre felöllelhetni; kisebb kéve, amellyel a nagyobb kévék aránytalanságát helyrehozzák vagy fődözik', *vetet* 'annyi kenyér (rendesen 8–10), amennyit a kemencébe egyszerre vetnek be; öltő, öltözet <ruha>'.

d) A cselekvés idejét jelölő származékok: *ehezet* 'esti idő' [tkp. 'a megéhezés ideje'], *fütet* 'fűtés ideje', *porhátat* 'kapálás ideje', *ragadat* 'mikor új őszi gabona termett', *takarát* 'szénagyűjtés ideje', *villámadat* 'virradat', *zöldület* 'tavasz', *zsendület* 'amikor a gabona érni kezd', l. még *szürkőnyet* 'szürkület', továbbá *nap-áldozat*, *nap-enyészet*, *nap-haladat*, *nap-hunyat*, *nap-szalat*, *nap-szentület*: 'napnyugta' (*nap* a.).

e) A cselekvés helyét kifejező származék: *átkelet* (kelet a.) 'átjárás, átjáró hely'.

f) A cselekvés eszközét jelölő származékok: *kenet* 'kenőcs', *ület* l. 'ülep', 2. 'nadrág feneke', 3. 'a szék ülőlapja'.

3. A fenti szólista jól mutatja, hogy a nyelvjárásokban mennyi, a köznyelvben ismeretlen *-at*, *-et* képzős származék volt — a XIX. században. A MTsz. szórványos adatai alapján levonható következtetés érvényes azonban a mára is, jöllehet a nyelvjárások pusztulása, köznyelviessége gyorsuló ütemben folyik (l. legújabban Imre Samu: *ÁltNyelvTan.* 8: 85—104). A nyelvjárásokban ma is több képző használatos, mint az egységesebb, merevebb köz- és irodalmi nyelvben. Közismert tény, hogy a képzőhasználat kötetlenebb volta miatt a nyelvjárások képzőrendszere nemcsak gazdagabb, hanem színeesebb is a köznyelvinél. Megemlítendő, hogy a nyelvjárásokban új képzők, illetőleg képzőfunkciók születése, régiek visszaszorulása is gyakoribb jelenség — az említett körülmény miatt (l. D. Bartha: *Szóképz.* 134). Ennek következtében a képzők életének minden oldalú tanulmányozására a nyelvjárási képzők fölötté alkalmasak.

Érdemes lenne egybevetni a MTsz. itt közölt adatait az ÚMTsz. vonatkozó adataival vagy a regionális tájszótárakéval. Arról persze nem szabad megfélekednünk, hogy a MTsz. és az ÚMTsz. anyaga korántsem ad kielégítő képet a magyar nyelvjárások szókincséről; l. Imre Samu véleményét: „Regionális tájszótáraink száma kevés. Az egyéb jellegű általános szógyűjtések pedig annyira esetlegesek, hogy még a legóvatosabb szóföldrajzi következtetések levonására sem mindig alkalmasak” (A mai magyar nyelvjárások rendszere 35; l. még Bárczi: *Szók.*² 90).

A közölt szólajstrom — a gyűjtés esetlegessége ellenére is — értékes nyelvföldrajzi tanulságokkal szolgál: a fenti származékok közül ugyanis 31-et csak Székelyföldről, 20-at pedig csak Dél- és Nyugat-Dunántúlról közöl a MTsz. Jól mutatják a számok, hogy egy-egy képző termékenysége és gyakorisága között nemcsak a köz- és irodalmi nyelv és a nyelvjárások tekintetében, hanem nyelvjárásonként is milyen jelentős különbségek lehetnek (további tanulságokra l. MNy. 66: 213).

Fölvetődik a kérdés: vajon a MTsz. megőrizte *-at*, *-et* képzős névszók közül hány él még ma is nyelvjárásainkban? Hány tűnt el? Keletkeztek-e esetleg új származékok? Ezekre a kérdésekre csak akkor tudunk válaszolni, ha akadnak vállalkozó nyelvjárásgyűjtők, akik a fenti szólista kikérdezésével egy-egy nyelvjárás mai állapotát feltárják (a legtöbb eredményt természetesen a képzőleírásoktól várhatjuk). Magam ezt a vizsgálatot a rábaközi Mihályiban végeztem el az idősebbek körében, a következő eredménnyel. A MTsz. származékai közül a következőket ismerik Mihályiban: *ágozat* 'család, nemzetség', *emísztet* 'szar', *étet* 'egy etetésre való adag <moslék, takarmány, dara>', *huzat* 'léghuzat', *látot* 'haszon, eredmény', *mēnet* 'menés, haladás', *sütet* 'egy sütésre való adag', *türet* 'egy réteg, csomó, göngyöleg <ruha, pénz>', *ület* 'ülep', *vágot* 'vágásnyi <takarmány>', irtásra kijelölt erdőrés; irtás', *vetet* 'egy adag takarmány, amit a tehenek elé vetnek'. A MTsz.-ben nem találhatók a következő, Mihályiban még járatos szavak: *csömöllet* 'undorító' (a *csömörlik* ige származéka), *iesztet* 'kísértet' (az *ieszt* nyelvjárási *ieszt* változatának a származéka), *fűőzet* 'egy főzésnyi <kocsonya, leves, főzelék>', *huófuját* 'hófúvás' (a *fúj* ige származéka; a hosszú *á* minden bizonnyal a *hófujás* ~ *hófujat* keveredéséből

keletkezett), *gyűlüőlet* 'utálatos, gyűlöletes', *lípet* 'lépés' (nomen acti), *sorozat* 'sorozás <katonai>' (nomen actionis).

Mint látható, a MTsz. származékainak zöme ismeretlen Mihályiban. De szinte biztos, hogy 20—30 év múlva a most még ismertek is a kihalás sorsára jutnak. Ma még menthetünk meg belőlük valamit. Másutt is. Ne hagyjuk nyomtalanul eltűnni őket!

Kiss Jenő

Képválasztás és kompozíció Krúdy prózájában

I. 1. A művészi alkotások tartalmának és formájának megkülönböztetése csaknem egyidős magával az esztétikával. Tartalom és forma hagyományos dualizmusának szellemében a tudomány évszázadokon át egymástól elválasztva, sőt gyakran egymással szembeállítva tanulmányozta a műnek egyfelől témáját és eszmeiségét, másfelől szerkezetét, felépítését és kifejezőeszközeit (vö. Markiewicz, 73; MStilÚ. 538; EsztKislex. 113—4, 364 kk.). Ez a dichotomikus szemléletmód többnyire értékelő mozzanatot is magában foglalt: egyes kutatók a forma, mások pedig a tartalom elsőbbsége mellett törtek lándzsát. Az előbbiek, a formalista esztétika képviselői már eleve metafizikusan fogták fel a két oldal viszonyát, sőt olykor eljutottak a tartalmi összetevő meglétének teljes tagadásáig is. Az utóbbiak viszont, ha elismerték is a két fő tényező dialektikus kölcsönhatását, a forma — tartalom kettősséget jelenség és lényeg dialektikájával tévesztették össze, s így módon fogalmazták újra a régi elfogultságokat (vö. Szerdahelyi, 154).

2. Az esztétikai gondolkodás fejlődését gúzsba kötő merev dualizmus felszámolására már a századfordulótól kezdve számos figyelemre méltó kísérlet történt. A látszólag legradikálisabb megoldást Benedetto Croce dolgozta ki: a műalkotás organikus szemléletéből kiindulva mindkét princípium létezését megkérdőjelezte. Croce a művészi teremtőtevékenység eredményét önelvű, zárt rendszernek tekinti, egységes és oszthatatlan szerves egésznek, amelyben tartalom és forma sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem választható el egymástól. Gondolat és kifejezés organikus összeforrottságának maga az érzelmet és képet intuícióvá összefoglaló művészet, ez az „a priori szintézis” a forrása (Croce, 43—4). A crocei elméletben mű és alkotó, mű és stílus, nyelv és stílus, eszme és hordozója szételemezhetetlenül összeolvad, s ennek folytán a (költői) alkotás végeredményben a közvetlenül észlelhető formára redukálódik. Croce tulajdonképpen a formát azonosítja a művel, s a klasszikus dichotómia kiiktatása nem kevésbé „klasszikus” formalista idealizmusba torkollik (vö. Markiewicz, 73).

A kutatók egy másik csoportja a dualista felfogásnak nem teljes elvetését, hanem „megreformálását”, azaz a *tartalom*-nak és a *formá*-nak más, a műalkotás lényegét jobban megvilágító fogalompárral való helyettesítését tűzte ki célul.

Ez a törekvés sokaknál a régi műszavak többé-kevésbé szerencsés megváltoztatásában merült ki, s az „újítás” a gyakran öncélú terminológiai játék szintjén maradt. Még az olyan nagy hatású kezdeményezések, mint Oskar Walzel *Gehalt* — *Gestalt*-ja (ism. Szabolcsi, 376—9) vagy J. C. Ransom és A.

Tate distinkciói (*structure — texture*, ill. *extension — intension*; vö. Weimann, 76; Szili, 11–2) sem egyebek „szégyenlősen hasonértelmű fedőszereknél” (Markiewicz, 72), amelyek a *tartalom* és a *forma* helyét anélkül sajátították ki, hogy a tradicionális megkülönböztetéshez bárminő elméleti többlettel járultak volna hozzá.

Volt azonban a XX. századi irodalomtudománynak egy olyan, nyelvészeti indíttatású irányzata is, amely a hagyományos értelemben vett *tartalom* fogalmának kizárásával valóban új dualizmust állított a régi helyébe, s lényeges új szempontokkal gazdagította ismereteinket a nyelvi műalkotás esztétikumáról. Az orosz formalista iskolára gondolok, amelynek fő tételei — részben a prágai strukturalizmus közvetítésével — Kelet-Európában (Ju. Lotman) és Amerikában (R. Wellek) egyaránt beleépültek a modern irodalomelmélet gondolatrendszerébe.

Az orosz formalisták a tartalom és a forma kettősségét az *anyagok* és *eljárások* (приёмы) megkülönböztetésével helyettesítették. Itt már nem terminológiai, hanem szemléletbeli újdonságról van szó: Sklovszkij, Jakobson, Eichenbaum és követőik, pl. Mukařovský vagy Wellek mindazt *anyag*-nak minősítik, amit az író a mű formálása során felhasznált, tehát a nyelvi elemeket éppúgy, mint a gondolatokat, eseményeket vagy érzelmeket. A műalkotás anyaga esztétikailag közömbös elem; a „költőiség”, vagyis a vers és próza esztétikai hatása azoknak az *eljárások*-nak a gyümölcse, amelyekkel a művész ezt a holt materiát mozgásba hozza, átformálja, azaz a köznyelvi kifejezőkészletet deformálja, ill. újjászervezi. E módszerek és folyamatok összességét Mukařovský *formá*-nak, Wellek *struktúrá*-nak nevezi (vö. Sziklay, 51; Wellek — Warren, 206), ez azonban aligha több szóhasználatbeli eltérésnél.

A Jakobson és Mukařovský nevével fémjelzett orosz — cseh — amerikai strukturalizmus érdemei ma már vitán felül állnak; meg kell azonban mondanunk, hogy a formalista kiindulópont, a tartalmi-eszmei összetevőnek pusztá nyersanyaggá való lefokozása miatt ezek az eredmények csak erős kritikával hasznosíthatók.

A tartalom — forma kettősség feloldására és meghaladására tett kísérletek közül talán azok a legértékesebbek, amelyek e merev dualizmust, e bipoláris modellt valamilyen többszintű (stratifikációs) műalkotásmodellé próbálták meg átalakítani. Ezek az elméletek a nyelvi közlemény rétegzettségének fogalmából indultak ki, abból a feltevésből, hogy az irodalmi mű is hierarchikusan egymásra épülő rétegek vagy szintek komplex összessége. Az első módszeresen kifejtett stratifikációs modell a lengyel Roman Ingarden névéhez fűződik (Das literarische Kunstwerk, 1931; ism. Markiewicz, 58–61; Vajda, 255–6). A szépirodalmi műalkotás Ingarden szerint eleve kétdimenziós felépítésű: a fázisok egymásutánosságát a rétegek egyidejűsége ellensúlyozza. Az elemzett művekben Ingarden négy struktúraréteget különít el: a hangzás, a jelentés, a tárgyiasságok és a szemléletességek rétegét (Ingarden, 28–9). Az első kettő inkább formai jellegű (a mű nyelvezetének kétrétegűsége), az utóbbiak viszont inkább a tartalomhoz kapcsolódnak (az ábrázolt világ kétrétegűsége).

Ingarden elméletéből a későbbi strukturalizmusnak csaknem valamennyi művelője merített: a fenomenológiai alaptételeket ugyan csak kevesen tették magukévá, annál jobban hódított a műalkotás rétegzettségének gondolata. Az elemzendő szöveget nyelvi és fogalmi struktúrarétegek komplex egységeként leíró és értelmező felfogás térhódítását elősegíthette az a tény, hogy e szemléletmód könnyen összeegyeztethető volt a tudománytörténeti

előzményként vagy inkább párhuzamként említhető nyelvészeti strukturalizmus nyelvmodelljeivel, melyek a nyelvet fonéma-, morféma- és mondat-szintre, valamint a mondatnál nagyobb egységek, a nyilatkozatok („énoncés”) szintjére tagolták. Az ingardeni és trubeckoji kezdeményezések összefonódása különösen jól kitapintható a lengyel és a cseh irodalomelméletben.

A stratifikációs elemzés életképességéről tanúskodik Doležel, Markiewicz, Petőfi S. János és Hankiss Elemér néhány újabb tanulmánya. A cseh kutató modelljében a szegmentális és szupraszegmentális szövegelemek fonematikus, morfematikus, szintaktikus és kontextuális (szupraszintaktikus) síkon helyezkednek el (ism. G. Ullmann, 483). Markiewicz kézikönyve az irodalmi mű felépítését háromrétegűnek ábrázolja: a nyelvi jelek szintje fölött a kifejezés- és mondatjelentések síkja húzódik, s ezekre épül rá a magasabb jelentésegységek (szakaszok, szekvenciák, ill. az ezekből összeálló fabula stb.) rétege (vö. Markiewicz, 65–70). Petőfi S. János cikke a költői műalkotás nyelvi struktúrakomponensének rétegzettségét elemzi. Három szintet különböztet meg: *a)* a szavak, szócsoportok (szintagmák) síkját; *b)* a közlésegyiségek síkját; *c)* a kompozíciós egységek síkját. Ez utóbbi nagyjából megfelel Ullmann István gondolati reprezentációként felfogott *kép*-ének és Sz. M. Eisenstein *montázs*-ának (Petőfi, 85–91). Végül Hankiss Elemér szerint az irodalmi műnek négy rétege van: a nyelvi kifejezés, a kompozíció, a valóság-mozzanatok és az értéktételek szintje (Hankiss, 1: 20). Láthatjuk, hogy e modellek közt sok a hasonlóság és az átfedés; integrálásuk mindazonáltal nem látszik megoldhatatlan feladatnak.

3. A tartalom + forma dualizmus merevségét többretegű struktúrában feloldó elméleti modellek közül véleményem szerint azok a legtermékenyebbek, amelyek a külső és a belső forma megkülönböztetésén alapulnak.

A *belső forma* műszót tudománytörténetileg Plotinosz és Shaftesbury esztétikájáig lehet visszavezetni (vö. Wellek—Warren, 205). Plotinosznál a művész víziójának a neve (vö. Markiewicz, 73), annak a belső eszmének, amely az alkotó lelkében születik meg, s amelyet a művészi alakítótevékenység visz bele a formátlan anyagba (Plotinosz, 19–20, 34–5). Plotinosz *belső ideá*-ja az arisztotelészi *εἶδος ἐν τῇ ψυχῇ* fogalmában gyökerezik, amely realizálandó alakot, formát jelent (vö. Hartmann, 130 kk.). A belső forma az esztétikai szépnak nemcsak forrása, hanem voltaképpen azonos vele: a szép dolgok ugyanis éppen az ideában való részesedés által szépek (Plotinosz, 18).

A *belső forma* terminus azokban az elméletekben vált általánossá, amelyek a műalkotásban mindenekelőtt élő szervezetet, organikus egészt láttak. Ennek az irányzatnak valószínűleg Shaftesbury az őse. Esztétikájában a metafizikai panteizmus szemléletmódja tükröződik: a remekművet olyan szerves rendszernek tekinti, amelynek részei összefüggnek egymással, és egységes akaratot, középponti rendező elvet áruznak el. A részek és az egész közötti kölcsönhatás folytán a mű organikus egységet alkot. Ez a posztulátumként felállított egység Shaftesbury szerint a mű belső formájának megnyilvánulása. A külső megjelenési forma pedig nem egyéb, mint e legbenső forma szimbóluma (vö. Fischer, 40–2).

Nem tartom szükségesnek e helyütt a *belső forma* műszó további pályafutásának, pl. a német idealista esztétikában betöltött szerepének ismertetését. Jóval fontosabb ennél magának a fogalomnak a lehetőségig egyértelmű meghatározása, a különféle definíciók összeegyeztetése. Enélkül aligha menthetjük

fel a *belső formá*-t René Wellek vádja alól, amely szerint e kategória használata nemhogy egyszerűsítene, de bonyolítja a műelemzést, mivel a *belső* és a *külső* forma közti határ többnyire homályban marad (Wellek—Warren, 205).

Az utolsó tíz évben Magyarországon magyar szerzőktől megjelent esztétikai és irodalomelméleti kézikönyvek és lexikonok átnézése alapján azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a mai magyar tudományos terminológiában a *belső forma* kettős — egy tágabb-általánosabb és egy szűkebb-konkrétabb — jelentésben él. Legáltalánosabban a műalkotás formájának azt a rétegét értik rajta, amely a művészi tartalmat a legkonkrétabban és a leghatékonyabban közvetíti (Esztkislex. 41), ill. „a költőnek azt a legsajátabb módját, amellyel a valóságba behatol, azt megragadja és költőileg feldolgozza” (Timár Gy.). A szűkebb értelmezés szerint viszont a *belső forma* érvényességi köre néhány tényezőre, elsősorban a műfajra, cselekményre, típusalkotásra és kompozícióra korlátozódik (vö. Mírllex. 1: 357—8; Esztkislex. 114; Barta—Kardos—Nagy, 32—3; Péczely, 162; Szigeti, 223).

A *külső formá*-t a kutatók többsége a nyelvi formával és a stílussal azonosítja, funkciójául a tartalom megformálását, tárgyiasítást jelölve meg. A *külső forma* a stílári és részletmegoldások, a műfaj megkívánta konvenciók síkja: ide tartozik a költői művek rim- és ritmusképlete, valamint a képzet-társítás módja és a képalakítás kifejezőeszközei. Egyes kézikönyvek a *külső formá*-tól különválasztott *techniká*-ról is beszélnek, s a képrendszert az előbbihez, a ritmikát és a stílussajátságokat viszont az utóbbihoz sorolják (vö. Esztkislex. 365; Mírllex. 1: 357—8; Szigeti, 223, 298).

4. A *belső forma* egyik fő összetevője kétségkívül a k o m p o z í c i ó. A kompozíciónak véleményem szerint két, egymásra rétegződő szintjét kell megkülönböztetni: a cselekmény és a közlésformák síkját.

Az epikai műalkotás cselekményének fogalmát világosan el kell határolnunk a mű meséjétől, a cselekmény nyersanyagául szolgáló eseménytömegetől. Ez utóbbi (a téma) inkább a tartalomhoz kapcsolódik, míg az a mód, ahogyan az események cselekménnyé szerveződnek, a forma része. A cselekmény a mű formai elemeinek egyik legfontosabbja, mintegy átmenet a tartalom és a forma között (vö. Mírllex. 1: 207; Wellek—Warren, 205; valamint az orosz formalistáknak és a New Criticismnek a *fabula* — *szűzsé*, ill. a *story* — *plot* kettősségre vonatkozó, közkeletűvé vált megállapításait).

Közlésformának (vagy közléstípusnak) a cselekmény elbeszélésének módját meghatározó formai eljárások rétegét nevezem. A közlésforma az elbeszélő magatartását fejezi ki az elmondandó történéssel szemben. A legfontosabb általános közlésformák: elbeszélés, párbeszéd, reflexió, leírás. Krúdynál egy ötödik, speciális közléstípus is előfordul: az ária, azaz a szereplőknek képileg és emocionálisan túltelített, parttalanul áradó szózuhatagai (vö. Szabó, 197). A reflexió gyakoribb altípusai az emlékezés, emlékezés, futó képzetársítások, közbevetés, kommentár. A leírás többnyire környezet- vagy személyleírás, a környezetleírás különös esete a tájleírás. Az epikus műalkotások *belső formájának* kialakításában a különböző közlésformák rendszerszerű váltakozása vezető szerepet játszik.

5. A *belső forma* másik fő komponense: a kép a n y a g. A *kép* műszót itt és a továbbiakban is mindig a hagyományos, szűkebb, nyelvészeti-stilisztikai jelentésében használom, tehát szóképet (metaforát, metonímiát, szineszté-

ziát stb.) és hasonlatot (közös nevükön: elemi képet), valamint az elemi képek-
ből felépülő bonyolultabb, komplex képet értek rajta. Kvantitatív vizsgálatok
során a számolás alapegységének az elemi képet kell tekinteni. A komplex
kép annyi egységből állónak számít, ahány elemi képből tevődik össze.

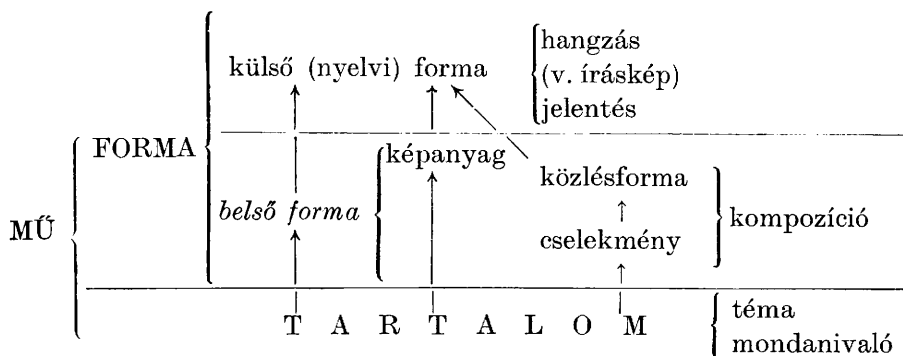
A költői képeket a régebbi felfogás pusztán stiláris díszítőelemeknek
vélte, s ennek megfelelően a képalkotás problémakörét a külső forma szférájába
utalta (vö. I. 3. pont). A kérdésnek ezzel a leegyszerűsítő megközelítésével nem
tudok egyetérteni. A képanyag szerintem — legalábbis Krúdy prózájában —
nemcsak színezi, de szervezi és alakítja is a művek struktúráját, következés-
képp a forma mélyebb rétegeiben, talán a belső formának a külsővel közvet-
lenül érintkező határterületein kell a helyét keresnünk. Külső és belső forma
hierarchiájában az átmenetek amúgy sem különülnek el élesen egymástól:
az a formaelem, amely az egyik író vagy korszak művészetében csak külsőleges
jelentőségű, alárendelt szerepet játszik, s a külső formához sorolandó, egy
másik írónál vagy korban döntő fontosságúvá, a belső forma tényezőjévé
válhat. A modern művészet és irodalom fejlődéstörténete számos példát nyújt
a külsőnek ilyen belsővé tételére, arra, hogy a konvencionális, realisztikus
stílusok külső formaelemeit a nagy újítók a hagyományos összefüggésből ki-
emelve a tartalom sűrített közlésének, belső formálásának szolgálatába állí-
tották (vö. EsztKislex. 115). A képalkotás mint stílussajátság Krúdy műveiben
ilyen metamorfózison ment át: a külső forma szintjéről a belsőére került. (Itt
jegyezzük meg, hogy Barta János az 1954-es akadémiai romantika-vitán el-
hangzott hozzászólásában az „élet-, élmény- és képanyagot” már elválasztotta
a „szigorú értelemben vett [azaz: külső] forma” fogalmától, vö. Barta, 311.)

Arról, hogy a képi sík miként szervezi-alakítja a Krúdy-írások „belső
terét”, belső formáját, részletesebben a II. fejezetben szólunk, képválasztás
és kompozíció kölcsönös meghatározottságát elemezve. Ami pedig a képszerű
kifejezésmódnak a t a r t a l m i szférával való kapcsolatát, kép és tartalom
viszonyát illeti, ebben a tanulmányban be kell érünk egyetlen futó pillantás-
sal, egyetlen probléma jelzésével. A hipotézis, amelynek bizonyítására ezúttal
nem kerül sor, mivel ez túlságosan messzire vezetne mostani témánktól, tömö-
ren így hangzik: a költői kép a tartalomnak egyidejűleg direkt és indirekt köz-
vetítése. D i r e k t, mert a tartalmi és a nyelvi szint között közvetlen össze-
függést teremt, kiiktatván az epikus kompozíció közbeeső rétegeit: a cselek-
ményt és a közlésformát (talán ezért is érezzük a képszerűséget bizonyos mér-
télig l í r a i elemnek az epikában!); és i n d i r e k t, mert a tartalmat a képi
sík elemein keresztül, átvitt értelmű képelemekre „lefordítva” önti nyelvi
formába.

6. Összefoglalva az elmondottakat, a nyelvi műalkotás alapvető struktú-
ratényezői a következőképpen vázolhatók fel: a f o r m á n a k közvetlenül a
t a r t a l o m r a, vagyis a m o n d a n i v a l ó és a t é m a szerves egységére
épülő, attól gyakran szinte elválaszthatatlan „legalsó” rétege a c s e l e k -
m é n y. A cselekmény, a k ö z l é s f o r m a és a k é p a n y a g együttvéve
a m ű b e l s ő f o r m á j á n a k tekinthető. A k o m p o z í c i ó t a cselekmény
és a közlésforma egymásra simuló szintjei adják, míg a képanyag már átmenetet
képez a k ü l s ő f o r m a, azaz a m ű nyelvi burka felé.

Az egyes összetevők helyét és viszonyát az alábbi sémával szemléltet-
hetjük:

A belső forma jelentősége közvetítő (intermediális) jellegében rejlik, abban, hogy a műalkotás tartalmát és külső formáját ez a struktúraréteg ötvözi össze szerves, egységes egésszé (vö. Markiewicz, 73). A belső forma alkotóelemei közül az epikában és a drámában inkább a kompozíciónak, a lírában viszont a képanyagnak van primátusa. Krúdy prózájában, e lírába hajló epikában azonban a képanyag fontossága (szinte) megegyezik a kompozícióéval.

II. 1. A belső forma tényezői, a képanyag és a kompozíció bonyolult kölcsönviszonyban állnak egymással. Ennek a megfelelésnek két oldala van: a mennyiségi oldal a kompozíció és a képsűrűség, a minőségi a kompozíció és a képválasztás összefüggését fejezi ki. Most csak az utóbbiról szólnunk; a képmennyiségnek a kompozícióval való kapcsolatát egy másik tanulmányban vesszük szemügyre.

2. A stilisztikai szakirodalom nagyjából egybehangzóan vallja, hogy cselekménysík és képi sík kölcsönösen meghatározzák egymást. Abban viszont már erősen megoszlanak a nézetek, hogy e kölcsönhatásban melyik oldal az uralkodó: a cselekmény formálja-e a képet, vagy a kép a cselekményt?

Az előbbi álláspont képviselői feltételezik, hogy pl. a hasonlított és a hasonló közt tematikus összefüggés van, vagyis a történet, a helyzet determinálja a hasonlat tárgyának kiválasztását. Horváth Mária számos példával igazolja, hogy Kosztolányi a *Pacsirta* című kisregényben rendszerint a hasonlítottal kapcsolatos fogalomkörből veszi a hasonlat képét, azaz a hasonlat alanya és tárgya a legtöbbször egy tőről fakad (vö. Horváth, 374, 377–80). Ugyanígy vélekedik K. Szoboszlay Ágnes, aki szerint a képi elem (a kifejező) s a színhely, ahol a cselekmény lezajlik, meghatározólag hatnak egymásra (vö. K. Szoboszlay, 47).

Krúdy képvilágát ebből a szempontból megvizsgálva mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a szóban forgó jelenség legalább háromféleképpen jelentkezhet: *a)* a környezet (a helyzet); *b)* a hasonlított; *c)* a beszélő egyénisége vonz bizonyos típusú hasonlókat.

Lássunk mindegyik esetre egy-egy példát: *a)* a *Zöld fátyol* című Szindbád-novellában (1915) a hősnő, a zöld fátyolos Mitra így beszél Szindbádhoz, így kezdi vallomását a besötétedett Mátyás-templomban: „Mozdulatlan arca hasonlított valamely régi *szentkép*hez, amely már századok óta hallgatja az

előtte térdeplő nők szenvedését, bánatát, örömét, bűnét” (SZ. 358);¹ b) Eszténa az óvárosban sétál az idegennel, és az édesanyjáról mesél: „Ah, az anyám, mily gyönyörűen tudja elmondani a hajnali miséket! Az esti Angelust, amidőn minden *apácának* olyan lesz az árnyéka, mint a *keresztfa*” (Ú. 62); c) Pazonyi Elek Gusztáv, szolgálaton kívüli huszárezredes reggeli morfondírozása: „én még ma agyonlövök egy embert, akit sohase láttam, akit nem ismerek, akit elémbé állítanak, mint egy *sajbát* a katonaságnál” (ÉÁ. 45).

Tulajdonképpen van még egy negyedik típus is, amikor a hasonlat tárgyát szándékosan épp az ellenkező képzetkörből veszi az író, mint a hasonlítottat; az asszociálás, a hasonlítás alapja a diametrális e l l e n t é t is lehet: „muzsikusnak áll be . . egy éjjeli házba, ahol úgy csattog a lányok tánc-cipője a teremben, mint a *nagypénteki kereplő* hangja a böjti szélben” (ÉZ. 182). A tematikus összefüggésnek ez a válfaja mintegy fordítottja az a) típusnak.

A leggyakrabban valóban a környezet determinálja a hasonlót. A következő példák mindegyike ilyen. A Hét Bagoly című regény szerelmespárja, Józsiás és Zsófia a behavazott Margitszigeten megpillantják a ferences templom romjait: „Magas romfal állott előttük, amely túlért a fákon, mint egy kőben maradt *imádság*” (HB. 225). Tovább sétálva eljutnak az egykori domonkos zárdához: „a kertészházon túl . . a fehér fák úgy borultak már egymásba, mint akik *végleg szakítottak a világi élettel*” (HB. 227). [A szerelmesek] „Az úszó jégtáblán ülték meg nászukat, mint a *vadkacsák*” (HB. 247). [H. Galamb Irma énekesnő] „Hervadt volt, mint a *melódia*, amely a zenekarból hangzott” (SZ. 108); „A kriptá végében térdeplő volt, gyertyamaradék a vasfeszület lábánál, száraz virág, amely csörgött, mint a *gyermek-csontváz*” (Ú. 59); „Pistoli . . mindig nőket látott amott üldögelni, akik közeledésére csendesen felemelkedtek helyükről és eltűntek a nyíresben, mint a fázékony *köd* húzódik be éjszakára a falevelek alá, s a hideg hold józanul néz szét a tájon” (N. 450); [a pesti delnő] „az operai páholyban ragyog, mint egy *nyakék*” (ÖA. 145).

Olykor a szó szoros értelmében vett környezet, a beszélőt, ill. az elbeszélőt körülvevő látvány sugallja a hasonlat tárgyát: „lassan lehullottak lelkemről a bánatok, mint *körülöttem* a falevelek” (HB. 229); „A szomorúság úgy keríngett körülöttem, mint a varjak az *imént* a torony körül” (Ú. 48).

A feldolgozott anyag viszonylag csekély volta ellenére megkockáztat-hatjuk azt a feltevést, hogy hasonlítottnak és hasonlónak ez a tematikus összefüggése a kései Krúdy-írásokban gyakoribb. Az 1926 utáni novellák életközelsége, realizmusa, stílusuk egyszerűsödése, nemes puritánsága szinte megkívánja, hogy a képi szféra ne távolodjon el túlságosan a cselekmény színterétől, rendszerint egy vendéglői vagy korcsmaasztaltól. E hasonlatok hangulatteremtő, környezetfestő jellegűek, gyakran humoros hatásúak: „a veres orrú pincér . . olyan szőkére volt beretválva, mint az imént leforrázott *malac*” (USZ. 31); „puffant a hang mindennap, mint akár a *söröshordó* odakint az ivóban” (ÉÁ. 72); [a nyakbakötött] „asztalkendő két csücske hasonlatos lett valamely pár *malackörömhöz*” (USZ. 30); [a régi kocsmavendégek arca]

¹ A tanulmányban előforduló Krúdy-szövegeket az alábbi kiadásokból idézem: Ú. = Az útitárs (— N. N.). Bp. 1959, Szépirodalmi; ASZN. = Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958, Szépirodalmi; ÉÁ. = Az élet álom. Bp. 1957, Szépirodalmi; ÉZ. = Éji zene. Bp. 1961, Magvető; HB. = Hét Bagoly (— Boldogult úrfikoromban). Bp. 1963, Szépirodalmi; N. = Napraforgó (— Asszonyságok díja). Bp. 1958, Magvető; ÖA. = Az ördög alszik. Bp. 1972, Szépirodalmi; SZ. = Szindbád I. Bp. 1957, Magvető; USZ. = Utolsó szivar az Arabs Szürkénél I. Bp. 1965, Magvető.

„olyan színű lett, mint a *cserépedény*, amely sokáig állott a tűz felett” (ÉÁ. 153); „Az arca . . . leginkább egy szomorú *rákéhoz* hasonlított, amelyet magára hagytak társai a csalánban, ők pedig elmentek pirosodni mindenféle levesekbe” (ÉÁ. 77). Befejezésül egy rövid meditáció, nyúlgerinc evése közben: „Az ember is olyan, mint a *nyúl*. Nem tudja, hol kapja futamodásában a halálos lövést” (ÉÁ. 86).

3. Nemcsak a történés hat a képre, a képanyag is visszahat a cselekményre, mégpedig burkolt vagy kevésbé burkolt előre- és visszautalások formájában.

A hasonlatnak gyakran anticipáló-sejtető funkciója is van Krúdynál: a hasonlítottak „naiv” linearitását a hasonlók „mindentudó” sztereografikussága ellensúlyozza. A képanyag szintjén már mindent tudunk, ez már a végkifejlet felől szemlél és szemléltet. A regény tényleges cselekményének ideje természetesen lineáris; a képvilágnak ezzel szemben nincs saját reális idődimenziója. A képanyag valamely sztereografikus egyidejűségben létezik már az elbeszélés megkezdése előtt, s a történet elmondása során az elbeszélő folyamatosan merít belőle. De mivel a cselekmény már lezárult az elbeszélés megkezdésekor -- pl. a vonaton egy útitárs beszéli el az egészet, persze ez az útitárs nyilván az író kivetített énje, változatos alteregóinak egyike, vö. Czifra János és Álom találkozását az Asszonyosságok díja című regényben -- , a hasonlók, jelölők, meghatározók, egyszóval a képanyag kiválasztása információ értékű az olvasó számára. Az ilyen hasonlat vagy metafora tulajdonképpen -- j ó s l a t. A képi síknak önálló tér- és idővilága van, melyben a cselekmény objektív, lineáris ideje érvényét veszti.

Az előreutalás azoknak az eljárásoknak egyike, amelyek révén a regény s általában a terjedelmesebb epikus műalkotások időben lefutó jelsora végül egyfajta „térbeli” struktúrává alakul át (vö. Hankiss, 2: 183). Tudatos alkalmazása a huszadik századi próza specifikuma, bár néha már Mikszáth is élt vele, pl. „a többi influenzások . . . elcsepegték, mint a halál pitvarában meggyújtott faggyúgyertyák” (idézi Rubinyi, 75).

A képekbe burkolt jóslatoknak Eberhard Lämmert két típusát különbözteti meg: a *biztos jövőbeutalás* az írótól, a *bizonytalan* a szereplőktől származik (vö. Kászonyi, 187; Lämmert művének egy részlete magyarul is olvasható, lásd Strukturalizmus. Bp. é. n. [1971.] 2: 183–205).

A biztos előreutalások általában az elbeszélő közbevetései, kommentárjai. Ezek a reflexiók néha egészen nyílt, közvetlen jóslatokat tartalmaznak, vö. pl. Ú. 43: „És azon sem csodálkoztam, hogy Eszténa sohasem lett az enyém”. Az útitárs szerkezetére különösen jellemzők a periodikusan visszatérő nyílt előreutalások; a nyolcadik, a kilencedik, a tizedik és a tizenharmadik fejezet végén baljós szerzői kommentárok kísérik az Eszténa-idill kibontakozását: „Ha tudtam volna, hogy egy vonat indul az állomásról, gondolkodás nélkül elutaztam volna” (Ú. 41); „nagyon sajnáltam, hogy elmulasztottam a délutánt. Akkor még nem is sejtettem, hogy örökre elmulasztottam. . .” (Ú. 42); „Vajon miért is nem utaztam el X.-ből?” (Ú. 47); „Utazzon el, uram, a hajnali vonattal, segítségére leszek. Fél négykor megy át a stáción a pesti cút -- szolt Szikrai, és szalutált, mint egy hotelportás. [bekezdés] Szikrai urat ezután feleletre sem méltattam. Pedig ma, évek elmúlásával, belátom, hogy Szikrai úrnak minden tekintetben igaza volt. Hisz szerelmes volt, szegény” (Ú. 65).

Ezeknél a direkt, szerzői előreutalásoknál fontosabbak és érdekesebbek témánk szempontjából a képi jóslatok. Olyan fordulatokra gondolunk itt, amelyek egy indifferens szövegkörnyezetből, ahol megvan a maguk beilleszkedő értelme is, konnotatív jelentésükkel egyenesen a katasztrófára utalnak. Rendszerint csoportosan fordulnak elő: halmozásuk megerősíti ezt a „második jelentést” (vö. Kászonyi, 188). Az egy irányba mutató, egymást nyomósító, azonos konnotatív szférát aktivizáló mozzanatok a sejtetés, a „jóslat” szerepét töltik be Krúdynál. A bizonytalan (képi) előreutalások eleinte csak hangulatilag motiválják a történetet. Értelmük csak a mű végigolvasása után világlik ki, pl. Az útítárs-ban a vízre, hídra, lékre való állandó hivatkozásoké.

Néhány példa ilyen burkolt előreutalásra: „a derek úgy csillognak a fázós almafán a felkelő napban, mint a *hamis nők szeme*” (ASZN. 21) → hőszünk Estellára, az aranyművesnére gondol, aki hűtlenül elhagyta. „Tizenkét óra felé járt az idő, az óramutatók nemsokára egymáshoz érnek, mint a *jegysek*” (ÖA. 143) → régi szerelmek árnyalakjai közelegnek Magános szobája felé. [Pistoli] „Lópatkó nyomait találta a fekete, nedves úton, amely a kertek alatt lappangva kanyarodott, mint a *titkos szerelem*” (N. 445) → még ebben a fejezetben Végsőhelyi Kálmán kedvese lesz Maszkerádi kisasszony, az öregedő Pistoli Falstaff utolsó szerelme. „Alkonyati óra volt, fültek a virágzó fák a lépésekre, amelyek *virágaikért közelegnek*” (N. 449) → a kis kerti padon ülő Evelin Végsőhelyi udvarlását hallgatja. [Zsófia ajkai] „Hasonlatosak voltak ama egzotikus virág kelyhéhez, amely *elnyeli a beléje tévedő legyet*” (HB. 224–5) → ilyen eltévedt légy Józsiás is, a tapasztalatlan ifjú költő, akit a kikapós szépasszony hamarosan faképnél hagy. Az Utolsó szivar az Arabs Szürkénél című novellában különösen tudatosak, pontosak Krúdy előreutalásai (vö. Kászonyi i. m.): [János, a pinér] „elrúgta a hordót, *mintha arra többé ebben az életben semmi szükség nem volna*” (ÉA. 47); „A fiatalember, amint az ezredezt megpillantá, oly rémületet fejezett ki a tekintetével, *mintha az ördöggel vagy a halállal találkozott volna*” (ÉA. 60); „Gyerünk a laktanyába — kiáltotta hörgő hangon a kocsis fülébe, aki olyan gyorsan vágott lovai közé, mint a *halál*” (ÉA. 60). Valamennyi előrejelzés makacsul egy irányba mutat: halál. S a végzet be is teljesedik. De nem a nyápic hírlapíróé, hanem a daliás ezredesé.

A hasonlatok tárgya néha visszaütal korábbi cselekménymozzanatokra: Álmos Andor házán „a kémény fáradozva leheli a füstöt, *mintha ő is megunt volna az életet*” (N. 286) → a reménytelenül szerelmes, szomorú agglegény mélabús hegedűszó mellett búcsúzkodik az élettől. Maszkerádi kisasszony a Kálmánnal töltött pásztoróráról jövet „Mosolygott, alattomosan, boldogan, mint a napló, amelyet *nászúton* írnak a fiatalasszonyok” (N. 458). Józsiás a kihalt, téli Margitszigeten sétál Zsófiával Leonóra temetésének napján, s „A csend . . . oly nyomasztó, mint a *nehéz lelkiismeret*” (HB. 220).

Kisebbségi terjedelmű, zárt struktúrákat érdemes ebből a szempontból leírni, pl. novellákat, kisregényeket. Az útítárs minden tekintetben alkalmasnak látszott az előreutalások szerepének tanulmányozására: viszonylag rövid (hetven oldalas), szerkezete jól átgondolt, tudatos.

A regény első felében még nem beszélhetünk valódi jóslatokról, legfeljebb általános hangulati motivációról, kb. ilyen értelemben: amit így mesélnek el, annak nem lehet jó vége. Néhány példa: „utolért az eső, mint a *bánat*” (Ü. 8); „csak az útítárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, mintha a *halál* a bibliát olvasná” (uo.); X. városkában „Senki sem jött vissza az álmos éjszakán a *hídról*, amelynek karfájáról egykor önmagát nézegette a folyó tükrében”

(Ű. 10; vö. a Királyné emlékezését régi hódolóirol: „Lásd, ezeknek már jó dolguk van, átmentek a *hídon*, és én két kezemmel takartam el a szemüket, hogy ne lássák mélynék a folyót, baljóslatúnak az égboltozatot, reménytelennek a megsemmisülést” ŐA. 150).

Eszténa színrelépésével a jövőbeutalások határozottabbakká, egyértelműbbé válnak. Előrejelzés, képekbe burkolt jóslat már maga a megismerkedés is: „A ködből végzetesen bontakozott ki a fehér-fekete arcocska, mint egy látomány egy beteg katona lázálmáiban. Hosszan megpihentek rajtam a baljós-latú szemek . . Mély, szenvedélyes, csalfa, mocsárvirág-élénkségű szemek voltak, amelyektől mindig félttem, s amelyek után mindig futottam” (Ű. 41). Azt sem lehet véletlennek tekinteni, hogy a következő hat oldalon (Ű. 42–7) további három — korábban már idézett — szerzői előreutalással találkozunk. A 11. fejezet elején így kezdődik az első randevű leírása: „A fedett *hídon* lestem Eszténát”, majd hosszú elmélkedést hallunk a hídról, a folyóról, a lékről és az élet céltalanságáról. S a meditáció vége: „Ezen az estén nem vártam meg Eszténát” (Ű. 48). A *lék* szó újabb felbukkanására egészen az utolsó oldalig kell várnunk: „Fogják meg Pálfi Pált. Miatta ugrott be a *lékbe* egy leány” (Ű. 77).

A kisregény utolsó harmadában megsűrűsödnek a halál-utalások. Eszténa butácska törtétiáiban a szimbolikus halálfigurák egész sora vonul fel, s még a polera rakott káposztafejek is olyanok, „mint a hóhér gyűjteménye” (Ű. 54). A 13. rész a temetőben játszódik. Eszténa egy kriptában ígéri meg Pálfinak, hogy a kedvese lesz. Egyébként ebben a jelenetben fordul elő az első ad hominem előrejelzés: „Pálfi. . . Pálfi Pál. . . Mintha maga feküdne itt uram” — mondja Eszténa az egyik koporsó feliratát betűzgetve (Ű. 60). Éppoly „félrevezető” jóslat ez, mint az Utolsó szivar halálfejú konfliskocsisa. A további előreutalások már egytől egyig Eszténára vonatkoznak. Kezdetben még nagyon finom, rejtett célzások ezek, pl. [Eszténa keze] „Már csak duruzsolt, amint egy macska törleszkedik a gazdaasszonyához, amint a tűz beszélget, mielőtt elalszik” (Ű. 63). A főmondat metaforikus igei állítmányához (*duruzsolt*) két hasonlat kapcsolódik: az első az emberi szférából (a *kéz* színekdochésan az emberrel azonosul!) az állatiba, a második az állatiból az élettelenbe vezet. S ez a tűz is *elalszik* a mondat végén (a halál konvencionális metaforája). Később, a feszültség fokozódásával egyre gyakoribbak és egyre explicitebbek ezek a jóslatok. A 70–2. lapon egymás után kétszer hangzik el a figyelmeztetés: „Mit akarsz, Eszténa? . . Nem áll meg a szíved verése, hogy a *hídon* kell járnod, s odalent kígyók sziszegve hívnak a *hullámokba*?”, s a híd-motívum, visszamenőleg is megtelik valami baljós sejtelemmel. A vetkőző Eszténa „Lerakta a ruhácskáit, mintha . . *mély vízbe* készülődne”. „A fehér harisnyák összegyűrődtek, mint arcráncok, amelyeken a *könnyek* folydogálnak”. A ki nem mondott intő szavak („a halál árnyékába készülsz lépni”) exmetaforáját (*a halál árnyéka*) nemcsak az igei alaptag (*a lépni*) jelentése eleveníti meg: a minden addiginál egyértelműbb előreutalást hamarosan tények igazolják. Megérkezik a feldúlt, kétségbeesett édesanya — Eszténa kiugrik az ablakon, és a folyó felé rohan. . .

A képanyag tehát nemcsak díszíti, de szervezi is a mű kompozícióját, olykor a cselekménysor továbblendítőjeként. Utolsó példánk egy Szindbád-elbeszélés expozíciója:

„Hajdanában, amikor még csak 103 esztendő volt, ráért éjjel-nappal a nőkre gondolni, újakra, ismeretlenekre, futólagosan megismert nőkre,

akik úgy suhantak tova, mint az amerikai nagy folyam habjai a moziképeken; vagy másképpen: mint egy madártoll, amelyet az ember a negyedik emelet ablakából lát tovaúszni az utca felett, miközben azt találgatja, hogyan került a nagyváros atmoszférájába szarkatoll, holott a szarka csak falun szeret lakni . . A villamoskocsik javában csilingeltek az utcán, Szindbád, amint figyelve kísérte a szarkatoll szállódását a hotel ablakából (ahol öregségében meghúzódott), titokban és csendesen már falun volt, korai őszi nap volt, darazsak döngtek a vadszőlő pirosuló levelei között, és a pincéből üres hordókat gurítottak felfelé, amelyek olyanforma hangon döngtek, mint a puzdori kálvinista pap. Nemsokára tehát útrakelt, hogy megkeresse azt a szarkát, amelynek tolla ablaka előtt elröpült, megkeresse az üres hordókat és egy nagy cigarettafüstös szobát, hol a falon vadászó eszközök voltak, a dívány előtt rókabőr, amelynek piros üvegszeme volt, és a kerek diófa asztalnál naphosszant a cigarettát töltötte Málcsi a ház úrnőinek és vendégeinek" (SZ. 136).

Már ebben a korai novellában (Szindbád őszi útja, 1911) teljes szépségében nyilatkozik meg Krúdy sokat dicsért, briliáns időkezelése. A „figyelmes olvasás” azt is elárulja, hogy a tér- és idősíkok egybemosásának, a jelenből a múltba vivő útnak itt is egy kép, pontosabban hasonlat a kiindulópontja. Az első mondat első hasonlata még „városi” („az amerikai nagy folyam habjai a moziképeken”), de a következő képzettársítás, a tovaúszó madártoll már falusi képeket idéz. A szállodai szoba ablakából megpillantott szarkatoll a „kvázi-szintről” a cselekmény szintjére kerül, s az asszociációk a jelenből a múltba, a nagyvárosi hotelből falusi környezetbe vezetnek. Minden hasonlat egy lépéssel közelebb visz a megelevenedő múlt színteréhez: város → szarkatoll → falu → üres hordók → Puzdor. Még a puzdori kálvinista pap emlegetése is előreutalás, mivel jelentős szerepe lesz az elmondandó történetben, a Zathureczky-nővérek és Málcsi életében. Szindbádnak végül eszébe jut a „nagy cigarettafüstös szoba” és a kerek diófaasztalnál üldögélő Málcsi. Az asszociációsor végén eljutottunk a novella hősnőjéhez, s ezzel az expozíció le is zárul. Szindbád útra kel, hogy megkeresse emlékeit.

4. A képválasztás és a kompozíció összefüggéséről mondottakat a következőkben summázhatjuk: a költői képek megválogatásának kettős kötöttsége és kettős funkciója van. A képválasztás egyrészt a szűkebb szöveggörnyezettől, a mondat vagy bekezdés mikrokontextusától, másrészt az egész műalkotás szerkezetétől, a műalkotásstruktúrától mint makrokontextustól függ. Funkciója ennek megfelelően szintén kettős: ahhoz képest, hogy a szűkebb vagy a tágabb kontextus szolgálatában áll-e, a képnek vagy környezetfestő-helyzet-ábrázoló, vagy előrejelző-sejtető szerepet juttat.

A képminőség a kompozíciónak függvénye és szervezője is lehet: az előbbi esetben a szituáció határozza meg a képanyagot, s a képválasztás passzív, alkalmazkodó jellegű (vö. II. 2. pont), az utóbbiban viszont a kép előreutal egy újabb szituációra, előkészíti a később kibontakozó fejleményeket; ilyenkor a képválasztás aktív és befolyásoló (vö. II. 3. pont).

A kompozicionális és a képi sík között egyidejűleg van megfelelés és ellentmondás, konvergencia és divergencia. E konvergencia ténylegesen megvan a cselekmény és a képanyag tematikus összhangjának formájában, a divergencia azonban csak látszólagos és utólag feloldott, mivel a történet további

menete mintegy „igazolja” és megmagyarázza a korábban indokolatlannak, sőt érthetetlennek látszó képet. A képanyag mint „jóslat” lényegében indirekt előreutalás. Vannak direkt (nem képszerű) előreutalások is (vö. II. 3. pont), ezeknek bővebb tárgyalása azonban ezúttal nem volt feladatunk.

A cselekmény és a képanyag kölcsönösen befolyásolja és alakítja egymást, s emiatt egyes képek csak a kompozícióval való összefüggésükben értelmezhetők.

Kemény Gábor

IRODALOM

- Barta János hozzászólása Sötér Istvánnak A magyar romantika című előadásához. I. OK. 6 [1955]: 311–3.
- Barta János—Kardos László—Nagy Miklós: Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. [Egyet. jegyz.] Bp. 1966.
- Croce, Benedetto: Az esztetika alapelemei. Bp. é. n. [1917.] Ford. Farkas Zoltán. Esztétikai kislexikon. Bp. 1969. Főszerk. Szigeti József. Szerk. Zoltai Dénes. [Eszt-Kislex.]
- Fischer Annie: Shaftesbury esztétikája és az esztétikai apriorizmus. Bp. 1930.
- Hankiss Elemér: Strukturalizmus 1–2. Bp. é. n. [1971.] Szerk. és bev.: — —.
- Hartmann, Nicolai: Teleológiai gondolkodás. Bp. 1970. Ford. és bev. Redl Károly.
- Horváth Mária: A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. A Pacsirta című regény elemzése. Stilisztikai tanulmányok. Bp. 1961. 330–407.
- Ingarden, Roman: Az irodalmi műalkotás kétdimenziós szerkezete. Strukturalizmus. Bp. é. n. [1971.] 2: 27–40.
- Kászonyi Ágota: A jövőbe- és múltbatalások rendszere a Krúdy-novellában. A novella-elemzés új módszerei. Bp. 1971. 187–92.
- Magyar irodalmi lexikon 1–3. Bp. 1963–65. Főszerk. Benedek Marcell. [MIRLex.]
- A magyar stilisztika útja. Bp. 1961. Szerk. Szathmári István. [MStilÜ.]
- Markiewicz, Henryk: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp. 1968. Ford. Bojtár Endre.
- Péczei László: Bevezetés a műelemzésbe. [Főisk. jegyz.] Bp. 1970.
- Petőfi S. János: Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése. Irodalmi és Nyelvi Közlemények 1967. 2. sz. 71–101.
- Plotinosz: A szépről és a jóról. Bp. 1925. Ford. Techert Margit.
- Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp. 1910.
- Szabó Ede: Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1970. (Arcok és vallomások.)
- Szabolcsi Miklós: Az irodalmi stílusvizsgálat XX. századi módszerei. EphK. 67 [1943]: 366–83.
- Szerdahelyi István: Költészetesztétika. Bp. 1972.
- Szigeti József: Bevezetés a marxista—leninista esztétikába. Bp. 1971.
- Sziklay László: A cseh strukturalizmus. Kritika 1963. 3. sz. 50–4.
- Szili József: A „New Criticism” irodalomesztétikája. Kritika 1967. 9. sz. 6–17.
- K. Szoboszlai Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. Bp. 1972. (NytudÉrt. 77. sz.)
- Tímár György: Költészet és belső forma. Élet és Irodalom 1973. ápr. 7. sz. 10.
- G. Ullmann Gabriella: Travaux Linguistiques de Prague 1 (1964), 2 (1966), 3 (1968). [Ism.] Helikon 16 [1970]: 482–4.
- Vajda György Mihály: Fenomenológiai szemlélet az irodalomtudományban és az irodalomban. Helikon 12 [1966]: 249–72.
- Weimann, Robert: Az „Új Kritika”. Az új interpretációs módszerek története és bírálata. Bp. 1965. Ford. Bizám Lenke.
- Wellek, René—Warren, Austin: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. Ford. Szili József.

Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepkörben egy századvégi írónál

I. A múlt század második felében lassan teret nyer az a portréábrázolási mód, amelyben az író lemond a mondattani kapcsolás szokásos módozatairól, például a határozóként álló ragos főnevekről. Az írók a főnév által jelölt személyt vagy dolgot részeire bontják, és felsorolják azokat a testrészeket és ruházati tárgyakat, amelyek a megadott személlyel kapcsolatba hozhatók. A főnevek tehát részletezik a személy vagy tárgy tulajdonságait felsorolás formájában; az alanyesetben álló, rendszerint jelzős főnevek minden mondattani kapcsolás nélkül követik a személyt vagy dolgot jelölő főnevet. A szerkezet, amelynek tömeges megléte főként Justh Zsigmond 1941-ben kiadott Naplójában mutatható ki,¹ elszórta más írónál is megvan, legkorábbi példánk egyelőre Jókai Szerelem bolondjai című, 1868-ban megjelent regényéből való:

A vele beszélgető fiatal ember lehet valami húsz éves. *Finom, élvezet* arc, alig serkedő szakállal és bajusszal, *vékony, ábrándos szemöldök*, miknek szelíd kifejezését meghazudtolni törekszik a merész szemjárás, s a gúnyoros szájszegletek. Sudár, hirtelen nőtt termete magán viseli azt a bizonyos lanyhaságot, amit látunk fiatal embereknel, akik elfáradtak a szakállukra való várakozásban (i. m. 1911. 46).

A példát lezáró mondat egyébként a portréábrázolás megszokottabb módját mutatja: a személyt jellemző adat szabályosan megszerkesztett ígés mondatban helyezkedik el; ám ezáltal gyengül a szemléletesség, amely az idézet első részében azáltal valósul meg, hogy az alanyesetben álló főnevet hasonlóképpen alanyesetben álló, ragtalan főnevek követik. A testrészek, az *arc* és a *szemöldök* odatartozik a megelőző mondatban álló személyhez; a hagyományos mondattan az összetartozást különféle szerkesztési eljárással fejezi ki; jelen esetben a kapcsolatok elhanyagolása révén a főnevek szemantikai tartalma megnő, és a közlésben szereplő leírás szemléletessége erősödik.

Hiányzik a századvégre vonatkozó részletes kutatás, de szűrőpróbaszerű vizsgálatunk alapján feltehető, hogy a szerkezet Jókaitól nem volt idegen. Ugyanakkor azonban Acsády Ignác Fridényi bankja (1882.), Gozdsdu Elek Kód (1882.), Reviczky Gyula Ápai örökség (1884., 1886.), Bródy Sándor Színészvér (1891.), Az ezüst kecske (1898.), A nap lovagja (1902.), Herczeg Ferenc Simon Zsuzsa (1894.), Ambrus Zoltán Midász király (1896.) című regényei a felsoroló portréábrázolásnak ezt a formáját egyáltalán nem tartalmazzák. Elszórt kevés példa van Tolnai Lajosnál:

Gizella tizenhat éves lehetett, sugár, magas termetű, sötét, fekete hajú, sárgás-fehér arcú, nagy, tüzes szemű, hosszas, egyenes, vékony orrú leánya. Azt gondolom, szebbnek tarthatta magát Elíz testvérénél, mert szemére hajló haját mindegyre föl-fölvetette, s vékony, szép újjal megint visszaigazgatta.

Adrienne — ő, Adrienne kisasszonyon semmi se volt szép. Őt azért kellett annyira megdicsérni. *Széles, csontos homlok, nagy, férfias orr, előrenyúló áll, kissé szabálytalan széles fogak*... Nem, az ilyen arcot csak szegény, nyomorult vagy gonosz indulatú ember mondhatja szépnek, még az édesanya előtt is (Polgármester úr. Szépirodalmi Kiadó, 1962. Az első kiadás: 1885.).

A szórványos előfordulás után a jelenség szerepe megnő az impresszionista próza egyes képviselőinél, pl. Babitsnál; Krúdy azonban soha nem élt

¹ vö. Herczeg Gyula: A nominális stílus a magyarban Nyr. 80 (1956): 40, 204.

vele, sőt mások sem, akiket az irodalomtörténeti közvélemény impresszionista prózaíróként tart számon. Ami különben ezt a későbbi korszakot illeti, utalunk már említett tanulmányunkra, amely egyébként a csoportosítás elképzelhető szempontjait is tartalmazza. Le kívánjuk ellenben szögezni, hogy a részletes feltárás még várat magára a XX. században is.

II. Jelen adalékunkban azonban nem a konkrét főnevekkel kívánunk foglalkozni, hanem az elvontakkal. Iványi Ödön *A püspök atyafisága* (1890.) című regényében a stílus színezése és szemléletessége érdekében feltűnő számban alakít át melléknéveket elvont főnévvé. Ilyenkor a melléknév jelentéstartalma erősödik, az írónak lehetősége nyílik arra, hogy a főnevesített melléknév elé jelzőt tegyen, s így még inkább növelje a szintagma kifejező erejét.

És mégis — ebben a selyemlángok, hímzésparazsak, bársonyüszkők által elborított, gyönyörre szánt puha, bájos kemencében, ahol csak égni lehet, ott volt az érzéketlen, fagyos nyugalom s a mozdulatlan, sötét álom — a pompás, faragott ágy közepén, *egy lepedő hideg fehérsége alatt* (1: 33).

Egy lepedő hideg fehérsége más és több, mint: *egy hideg, fehér lepedő*, a főnevesítés a szokványos jelzős szerkezet egyhangúságát megbontja. *Fehérség*, ill. *a lepedő fehérsége* kifejezőbb, szemléletesebb, mint a közbeszédben bármikor előforduló *melléknévi jelző + főnév*. Ugyanakkor a *fehérség* elé tett *hideg* melléknévi jelző jelentése is módosulhatott. *Hideg fehér lepedő* esetében a két melléknévi jelző a főnév két konkrét tulajdonságát jelöli, a *hideg fehérség* azonban olyan kapcsolatot, amelyben a *hideg* átvitt értelemben, nagyobb szemléletességgel áll, s 'érzéketlen, komor, lelketlen' stb. jelentésárnyalattal egészül ki.

A melléknévből keletkezett elvont főnévnek további sajátos használata figyelhető meg Iványi prózájában; ezt más kortársnál egyelőre nem észleltük.

1. Az elvont főnév *-val, -vel* (ritkábban más) ragot vesz fel, s módhatározó lesz; ugyanakkor azonban birtokszóként szerepel egy birtokos szerkezetben. Míg a birtok elvont, általában melléknévből keletkezett főnév, addig a birtokos főnév személyre vonatkozó, konkrét főnév.

Lássuk a példákat:

Jól vannak nevelve... Tette hozzá *egy kicsinyeivel elégedett anya* *kérkedő hiúságával* (1: 23). — Aztán *egy hazulról elmenő mama komolyságával* intette népségét szófogadásra, csöndes viseletre (1: 14). — És *egy megúnt viszony elől menekülő férfi hátaltlan közönyével* gondolt a nőre, aki „még csak egyszer” kérette (1: 20). — Wollner Ádám a lépcsőhöz rohanva, észrevette Bacsót, hozzámert s *egy megrémült ember kínos széleségével* kapta el a karját és vitte őt magával (1: 23). — A rendőrtanácsos, aki csak most ismerte föl Bacsóban az államtitkárt, mély meghajlással lépett oda hozzá s *az alárendelt hivatalnok sima készségével*, a helyszíni jegyzőkönyv referáló hangján, suttogva beszélt (1: 28). — Ahelyett itt találja fehér abrosz mellett, *egy jó étvágyú ember elevenségével*, *egy igazi úr könnyű kecsességével* dolgozva késsel, villával a piros ízes hússzeleten (1: 38). — A lányos arcú, szőke, fiatal Zányi Feri gróf, a zeneköltő, *egy entuziasta bálványozó gyöngédségével* nézte ezt a lángoló lányarcot (1: 59). — Az ezredesné, egy fekete szemű, vértelen képű, szalmaszín hajú, csinos nő szívesen látott, jó ismerős gyanánt, *a nagyvilági asszony diskrét barátságával* fogadta a fiút (1: 65). — Fölizgatva a páholyukra irányuló látcsövek keresztűztétől, *egy igazi vidéki kisasszony kíváncsiságával* kezdte faggatni Kanutot (1: 65). — Az a vágy (...) mely a negyven éves férfit *a húszéves ifjú szülei türelmellenségével* kergette föl a színház lépcsőjén: nem Flórát illette (1: 71). — Hatvanéves, száraz, zörgős venyigéhez hasonló testét *egy csélesap dandó könnyűségével* csapta le az egyik székre (1: 74). — Bacsó Kamilla kisasszony, a Béni nővére, takarosán kifestve s befűzve, csípőig kihajol s *egy sokat próbált ártatlanság merész naivságával*

járatja békateknő lorgnettejét a napbarnított arcú, erős nyakú parasztokeken (1: 91; *ártatlanság* itt konkrét főnév: 'ártatlan nő, ember'). — Döriné, ki (...) hamuszínű lett a hírre, az egykori tanyai gazdasszony konyhai nyersségével rikoltott rá a főkántorra (1: 105). — Megsértené Veront, megalázná önmagát és a háza méltóságát: ha azokat a pillanatokat, amikor alatt véletlenül magukra, négy szemközt vannak, *egy türelmetlen széptevő mohóságával* titkos udvarlásra használná föl alkalomnak (1: 148). — Ekkor látta, hogy Kanut szemközt jön s a jó ismerős egyszerű bizalmasságával fog kezét a lánnyal és hozzá szegődik (1: 196). — És *egy igazi fatalista türelmével* várt az idejére (1: 199). — A széptevés összes technikája a kisujjában van most is: *a virtuóz-játékos könnyűségével* játszik azon a végtelen sokhúrú zongorán, amit női hangulatnak hívnak (1: 203). — Ez a nagy ember, ez a politikai és szónoki lángész — *egy naiv gyermek nem fontolgató, türelmetlen hevével* követi érzéseit (2: 66). — A kapuspáholy előtt *egy unatkozó medve lompos nehézségével* cammogott alá s fel a kékbundás, nagykuksmájú, ezüsbotos kapus (2: 96). — És mert egyedül voltak abban a teremben, ahol ez a magyarázat történt: *az ara szemérmes bizalmasságával* simult a kezét tartó vőlegényhez (2: 150).

A példák többségében az elvont főnév hosszabb, mint a melléknév, a *-ság, -ség* képző nyújtja meg, ritkább a melléknévhez képest rövidebb változat: *közöny, barátság, türelem, hév, vágy*. Szerkezetünk szempontjából azonban közömbös a melléknév és főnév közti formai viszony. Lényeges viszont a szerkezet szintaktikai és szemantikai előzménye. Nyilvánvaló, hogy egy korábbi hasonlat tömörítéséről van szó egy olyan irodalmi korszakban, amikor a névszók jelentősége növekedőben volt. Ez módot adott a nem releváns, tartalmilag üres szavaknak, például a *mint*-nek a kiküszöbölésére. Ugyanakkor új és szokatlan összekapcsolások emelhették a színességet, a stílus kifejező erejét.

Nézzünk néhány példát, és állítsuk helyre a korábbi hasonlatot:

Ahelyett itt találja fehér abrosz mellett, *egy jó étvágyú ember elevenességével, egy igazi úr könnyű kecsességével* dolgozva késsel, villával a piros, izes hússzeleteken (...): „elevenen, mint egy jó étvágyú ember, kecsesen, mint egy igazi úr...”

A birtokos főnév alany lesz, a birtok-főnév átalakul melléknévből képzett módhatározószóvá, amelyet a *mint* kötőszó kapcsol az állítmány szintagmához. A hasonlat oldottabb és bőbeszédűbb ilyen szerkezeti felépítéssel; a birtokviszony ezzel szemben tömörít, és szorosabban állít egymás mellé esetleg nem feltétlenül összekapcsolódó fogalmakat.

Idézett példánkban erről nincs szó: *jó étvágyú ember és elevenesség; igazi úr és kecsesség* könnyen társulnak akármilyen, szerkezetileg szorosabb szintagmába is. Ugyanúgy a többi példa sem mutat inkongruenciát. Inkább arra kell utalnunk, hogy a birtokszóként álló elvont főnév elé könnyen járulhat olyan tulajdonságjelző melléknév, amely az elvont főnév jelentését megemeli. Erre azonban nincs mód akkor, ha a melléknévből módhatározószó lesz: *könnyű kecsesség*-et átalakítva legfeljebb azt tehetjük, hogy a *könnyű*-ből is módhatározószót képzünk; a két módhatározószó egymás mellett azonban lelassítja a mondat gördülékenységét.

Néha a birtokszó előtt álló tulajdonságjelző melléknév és maga a főnév jellegzetes szemantikai kapcsolatot alkot.

Ha az ... *egy igazi, vidéki kisasszony naiv kíváncsiságával* kezdte faggatni Kanutot — mondatot alakítjuk át és *mint egy igazi vidéki kisasszony naivan és kíváncsian* kezdte faggatni Kanutot kapjuk, akkor *naivan és kíváncsian* nem egészen azonos a *naiv kíváncsisággal* szerkezettel. Az első esetben a két módhatározószó egyenrangú, azonos tartalmat hordoz; a *naiv kíváncsiság* kapcsolatban a *naiv* alárendelt szerepet játszik, jelentése nem olyan élesen körvonalazott, mintha *naivan*-t használnánk. Az átváltoztatás nemcsak nehe-

ziténé a kifejezést, hanem módosítaná az írói szándékot, azt a jelentést, amelyet maga az író adott a szerkezetnek.

2. Tárgyalt szerkezetünknek érdekes változatában nem egy korábbi melléknévből keletkezett a birtokszóként szereplő elvont főnév, éppen ezért nincs is mód a főnevet mire visszavezetni. Ellenben mindig van a főnév előtt egy minőségjelzői melléknév, amely az általános jelentésű főnevet konkretizálja. Ebből az általánosságot megszüntető minőségjelzői melléknévből alakítható ki a módhatározószó; az általánosságban mozgó főnévre általában nincs aztán szükség, elhagyható vagy éppenséggel el is kell hagyni:

Elindult a korzón lefelé — *egy olyan ember ügyelő lépéseivel*, akinek egy fölösleges jó félórája van (1: 6).

A jegyző átfutotta a jelentés kesergő, lapos közhelyeit s a harsányszavú falu-tribun most *egy halottbemondó melancholikus hangján* szólott a néphez (1: 96).

Aztán egy elnéző, de a nyilatkozás szükségét érző kritikus *fölényes arckifejezésével* teszi hozzá őmértósága (1: 102—3).

Két kezét nadrágja zsebébe csúsztatva, lábait szétvetette s az egykori huszárkapitány, a perfekt gavallér *egy csúfolódó gamin szemtelen, kihívó állásával* hajtotta meg magát az atyafiság előtt (1: 123).

Fülöp *egy végképp elspleenesedett angol szemtelen képével*, de bensőleg kacagva nézte (2: 10).

Az inas, aki *egy szertartástevő valóságos belső titkos tanácsos szemtelen pofájával* töltögetett az uraknak (2: 26).

Milyen lehet akkor, ha nem meghamisítottan s nem *egy csaló, egy tolvaj gyáva, szorongó öntudatával* élvezzük örömét (2: 51).

Lépés, hang, arckifejezés, állás, kép, pofa (ez utóbbi két főnév természetesen elvont értelemben áll, az *arckifejezés* szinonímájaként és a francia *air* megfelelőjeként) az átalakítás után elmaradhat, de ha megtartjuk, a jelentést akkor is a melléknév hordozza:

„Elindult a korzón lefelé *őgyelegve (őgyelő lépésekkel)*, mint egy oly ember. . .” stb. Pusztán a *lépéseivel*-lel nem tudnánk mit kezdeni, ellentétben az 1. csoport példáival, amelyekben éppen az elvont főnév tartalmazza a jelentésileg releváns elemet.

„A harsányszavú falu-tribun most *melancholikusa (melancholikus hangon)* szólott a néphez, mint egy halottbemondó”; „Aztán mint egy elnéző, de a nyilatkozás szükségét érző kritikus, *fölényesen (fölényes arckifejezéssel)* teszi hozzá őmértósága”; „Az egykori huszárkapitány, a perfekt gavallér, mint egy csúfolódó gamin *szemtelenül, kihívóan (szemtelen, kihívó állásával)* hajtotta meg magát az atyafiság előtt”; „Fülöp, mint egy végképp elspleenesedett angol, *szemtelenül (szemtelen képpel)*, de belsőleg kacagva nézte. . .”; „Az inas, aki mint egy szolgálatot tevő valóságos belső titkos tanácsos, *szemtelenül (szemtelen pofájával)* töltögetett az uraknak”; „Ha nem meghamisítottan s nem mint egy csaló, egy tolvaj, *gyáván, szorongva (gyáva, szorongó öntudattal)* élvezzük örömét”.

3. Néhány birtokos szerkezet első pillanatra a most tárgyalt csoportra emlékeztet, a figyelmesebb vizsgálat azonban meggyőz arról, hogy másról van szó, mint valamilyen tömören előadott, hatékonyabban kifejezett hasonlatról:

Ehelyett a *makrancosság elszántságával* ült le egy háromlábú alacsony márványasztalkára (2: 9).

Veron a női természet ösztönszerű tartózkodásával hátrált meg a kapuküszöbről (2: 96).

S nyomban reá, oldalt fordulva, a gyakorlott kéz nyugodt biztonságával vette célba ellenét (2: 236).

Ez a szép gyerek, aki nagy lángoló szemeinek néma panaszával fogadta a vőlegényt: elérzékenyült, mikor hallotta (2: 150).

Ezekben a példákban nincs szó birtokviszonyba rejtett hasonlatról, bár a birtokos szerkezet feladata itt is a nyomatékosítás. Az író nem valamilyen hasonlatot akar tömöríteni, kiélezni, hanem az eredetileg a birtokos főnév előtt álló melléknév jelentését szándékozik erősíteni azáltal, hogy azt főnevesíti, és birtok-főnévként a birtokos szerkezetben a birtokos-főnév után helyezi el.

A *makrancosság elszántsága* nyilván hatékonyabb, mintha azt írnánk: *elszánt makrancossággal*. És hasonlóképpen: *ösztönszerűen tartózkodó női természettel* köznapibb, mint a *női természet ösztönszerű tartózkodásával*; a *gyakorlott, biztonságos, nyugodt kéz* még szerkezetileg is nehézkes; a birtokos szerkezet éppen ellenkezőleg lehetővé teszi a minőségjelzők szétoztását: *gyakorlott kéz, nyugodt biztonság*.

Végül ugyancsak a sok minőségjelzői melléknév elnehezítené az utolsó példában a szerkesztést: *a némán panaszkodó, nagy lángoló szemei* bizonyára döcögősebb megoldás volna, mint a kissé választékosnak ható, de gördülékenyebb másik, amelyet az író használt: *lángoló szemeinek néma panasza*.

4. Végül három olyan példát idézünk, amelyben az elvont főnév, tehát a birtokos szerkezet birtok-főneve igei eredetű. Az első kettőben a birtok-főnév *-val, -vel* raggal áll:

A mulatságos részeknél kacagott s *kesztyűs keze hadonászásával* szelet csapott a kocsiban (2: 144).

Égő arcának és nedves szomjú ajkának odakinálásával simult a kezét tartó vőlegényhaz (2: 150).

A harmadik példában ragos főnév helyett névutós határozó áll:

A családi tanács *egy gyászoló udvar ceremóniás búsongása között* helyezkedett el a pompás szalonban (1: 188).

Az első két példában nem szerepel hasonlat, és így az elvont főnév határozó igenévvé alakítható, az előtte álló birtokos főnév pedig az igei vonzatnak megfelelően határozó vagy tárgy lesz: *Kesztyűs keze hadonászásával* = *kesztyűs kezével hadonázva*; *Égő arcának és nedves, szomju ajkának odakinálásával* = *égő arcát és nedves, szomjú ajkát odakinálva*.

Természetesen határozói igenév helyett ragozott igealak is szerepelhet: „... kacagott, s *kesztyűs kezével hadonázott*, szelet csapott a kocsiban”; „... *égő arcát és nedves, szomju ajkát odakinálta* (úgy) simult a kezét tartó vőlegényéhez.”

A harmadik példában éppenúgy feloldhatjuk a birtok-főnevet határozói igenévvé vagy ragozott igealakká, mint az első kettőben, a birtokos szerkezet azonban itt megőrizte az összevont hasonlatot, az 1. és 2. csoporthoz hasonlóan tehát: „A családi tanács *búsongva, mint egy ceremóniás udvar*, elhelyezkedett a pompás szalonban” = „A családi tanács *búsongott, mint egy ceremóniás udvar és elhelyezkedett a pompás szalonban*.”

Végeredményben a harmadik példa struktúrája sem más, mint az első kettőé, csupán a birtokos-főnév mondattani szerepében van különbség: nem tárgy vagy eszközhatározó, mint az első két példában, hanem hasonlító jelentésárnyalatú módhatározó: *búsongott egy ceremóniás udvar módjára*.

Idézett három példánk csekély százalék a többihez képest. Alig vitatható, hogy az igei alapú elvont főnév szerepeltetése határozói igenév vagy ragozott igealak helyett birtokos szerkezetben erőltetettnek hat. A következő évtizedek impresszionizmusa felkapja majd, s különösen Szomory artisztikus prózájában lesz nagyobb szerepe, természetesen az egyéb eredetű elvont birtokfőnevekkel együtt.²

III. Fenti elemzésünkkel rá akartunk mutatni arra, hogy az elvont főnevek használata különféle mondattani szerepkörben mintegy száz évvel ezelőtt kezdődik az irodalmi prózában. Gyakorisága és a szerkesztés árnyalt módozata kötődik egy meghatározott stilisztikai irányzathoz, az impresszionizmushoz. Annak elmúltával csökken akár az alanyeseti, akár a birtokos eseti használat; az olyan típus pedig, amikor a birtok-főnév, tehát az elvont főnév igei alapú, jóformán elenyészik. Nem lehet azonban azt állítani, hogy a melléknévi alapú birtok-főnévvel szerkesztett típus elvéte nem volna jelen mai prózáinkban is. Minden további állásfoglalást azonban részletes kutatásnak kell megelőznie, mert tapasztalatunk szerint íróink többsége napjaikban már nem él vele, ugyanakkor az értekező prózában vagy akár a sajtó nyelvében inkább előfordul.³

Herczeg Gyula

József Attila: Nyár

Aranyos lapály, gólyahír,
áramló könnyűségű rét.
Ezüst derűvel ráz a nyír
egy szellőcskét és leng az ég.

Ám egyre több lágy buggyanás.
Vérbő eper a homokon,
bóbiskol, zizzen a kalász,
Vihar gubbaszt a lombokon.

Jön a darázs, jön, megszagol,
dörmög s a vadrózsára száll.
A mérges rózsa meghajol —
vörös, de karcsú még a nyár.

Ily gyorsan betelik nyaram!
Ördögszekéren jár a szél —
csattan a menny és megvillan,
elvtársaim: a kaszaél.

(1930)

² L. id. cikk. Az igéből képzett elvont főnév egyébként még alanyeseti használatban is csak lassan hódít teret a kor prózájában. Reviczky Apai örökség című idézett regényében például csak az alábbi jellemző példát találtuk: „A Városligetben ember ember hátán mozgott. A bukott nőket sétáltató fogatok, a süteményt, vizet, léggömböket áruló suhancok rikácsolása, a vendéglőkben a cseh bandák cincogása s távolabb a népligetből jövő kintornahangok, mintha gúnyolták volna a tavasz gyönyörű napját” (i. m. 93). Ehhez a példához hasonlít a mintegy két évtizeddel későbbi, egyébként nagyon jellemző Petelei-példa: „Egy nagy tátott száj lélegzik és liheg. Apró *percegése* itt, lágy sóhajlás túl, — a szülés igyekezetében kiserkedő verejték *gyöngyének a kipergése*, a születés gyönyörében kipattanó *rügy megrázkódása*, a szálló legyek *szárnyának suhogása*, a *fergek kicsúszása* a téli mély sötétből, a pillangók ágyára szótt selymes *takarónak a feszlése*, *elpattanása* összefoglalva: mindez valami halk, sejtelmes, zűrzavaros, méla hangokból nagy szinfónia szövődik össze” (Petelei István: Történetek, képek. 1905.). A nominális stílus stb. című cikkből.

³ L. Herczeg Gyula: Határozóként álló — *-val*, *-vel* utótagú birtokos szerkezetek. Nyr. 82 (1958.): 311.

1. E jól ismert József Attila-vers stilisztikai elemzésével egy olyan módszert szeretnék megvilágítani és példázni, amelyet az újabb szövegelméletek alapján alakítottam ki.¹ Lényege a globális jelleg: a stílus egészének a megragadása. Tehát a kiindulópont mindig az egész, ettől haladunk a részletekig, majd ezek összegezésével ismét az egészhez térünk vissza.

Különb magának a stílusnak a vizsgálata is egy nagyobb egészbe, egy olyan teljesség-igényű, „komplex”-nek nevezett műelemzésbe tartozik bele, amelynek megoldása interdiszciplináris (elsősorban irodalomtudományi, nyelvészeti, stilisztikai, de ugyanúgy szociológiai, lélektani, művészettörténeti stb.) feladat. Ennek egyik oka nyilván az, hogy az irodalmi műnek mint komplex szerkezetnek, mint sokrétű képződménynek többféle alkotóeleme (rétege) van. Roman Ingarden (*Das literarische Kunstwerk*. Halle, 1931.) óta ki az ő négy rétegénél többet, ki annál kevesebbet különít el. Szerintünk három alkotóelem különböztethető meg:

1. a mondanivaló: a kifejtett eszme, gondolat, érzés stb. (a megjelenített valóság);

2. a kifejtés tényleges jelentése (a megjelenítő valóság);

3. a kifejtés nyelvi anyaga és felhasználási módja: a stílus.

Az első kettő szorosan összefügg a stílussal, meghatározó értékű a stílus számára. A 2. néha egybeesik a szemantikai természetű stílusesszöközökkel. Ez utóbbi ugyanis lényege szerint nem más, mint a mondanivalót közvetítő, „öltöztető” jelentés (például az érzetek vagy a természet és a három évszak Juhász Gyula „Milyen volt. . .” című versében). Elég ritka az az eset, amikor a mondanivaló közvetlenül, egy ilyen közvetítő jelentés nélkül fejeződik ki. Ez esetben az 1. és a 2. egybeesik (pl. Petőfi „Szeretlek, kedvesem!” első sorai-ban).

A harmadik alkotóelem, a stílus vizsgálatában az első lépés az irodalmi alkotás megkülönböztető értékű stíláriis sajátosságainak, mai lehetőségeink szerint a kifejtés stílusesszöközökének a felfedése. Kiemelésük és részletező bemutatásuk fontossági sorrendben, tehát értékszintek szerint történik. Először azt tárgyaljuk, amelyek a legjellegzetesebb, vagyis elsődleges és átfogó értékű, aztán azt, ami másodlagos, majd az ennél is kisebb értékűeket. Így bárhol szakad is meg az elemzés, mindig az marad el, ami kevésbé fontos.

Emiatt az iskolai oktatásban is jól hasznosítható eljárás ez, hisz ott az irodalmi mű elemzése során nincs idő a stílust alkotó eszközök részletezésére, de van lehetőség arra, hogy a stílus egészét az elsődleges értékű sajátosság, eszköz kiemelésével jellemezzük. Terjedelmesebb prózaszövegek (elbeszélések, regények) elemzésében iskolai szinten ennél többre aligha gondolhatunk.

2. A vers mondanivalója, mélyebb értelme: a forradalom érlelődése. Ennek közvetlen kifejezője az „elvtársaim” és a „kaszaél”. Közvetett, kifejtő jelentése egy nyári tájkép: egy idillikus életképpel való indítástól a vihar jelzéséig. Ez a jelentésbeli ellentét (derűs nyár — vihar) a mélyebb tartalombeli is tükrözi, azt ti., ami a forradalom várása és kitörése között van, és amelyet mint két végpontot a fokozódó érlelődés folyamata köt össze. A két említett sajátosság, 1. az ellentét és 2. a fokozódás — mint majd látni fogjuk — nem-

¹ A stilisztikai elemzésnek ezt a módszerét az MNY. 1974. évfolyamának első számában megjelent cikkem fejti ki. — Az újabb szövegelméleteket a következő ismeretéseim összegezi: *New Studies in Text-Theory*. *Revue roumaine de linguistique* 17 (1972). 4. sz. 367 — 73.

csak a mondanivalónak, tehát az első rétegnek, hanem mindegyik alkotóelemnek, a jelentésnek és a stílusnak is jellemző sajátossága, tehát segítségével a globalitás igényének megfelelően a vers egészét jellemezni lehet úgy, hogy minden más sajátosságot ebből vezessünk le.

Az említettek mellett fontos eleme a vers tartalmának az is, hogy a költő több helyen és többféleképpen is azonosítja magát a forradalomvárás eszméjével. Erre utal az „elvtársaim” első személyű ragja és még inkább az, hogy az érlelődési folyamathoz — mintegy számára sokatmondó analógia alapján — hozátársítja saját életének múlását: „Ily gyorsan betelik nyaram.” Ugyanilyen nyílt, szubjektív kiszólás még a *jön* (felém) és *megszagol* (engem) a darázs.

Ez az, ami és amennyi a vers szövegéből kiderül. Az elemzés számára azonban nemcsak a szöveg, hanem azon kívüli ismeretek is (mint pl. a költő életrajza, az irodalomtörténet, a történelem stb.) információforrásul szolgálnak.

Ilyen források alapján nem nehéz megállapítani, hogy ennek az 1930-ban írt versnek a mondanivalója a gazdasági válság következményeihez kapcsolódik. Ezekben az években nagymértékben fokozódott a munkanélküliség és erősödött a munkásmozgalom, a gazdasági és politikai harc. Az 1930. szeptember 1-i nagy tüntetés olyan jelentős forradalmi esemény, amely mindenféleképpen összefügg a vers megírásával és határozott forradalmi eszmeiségével.

A költő életének 1927 utáni szakaszára az jellemző, hogy társadalmi nézetei mindjobban radikalizálódtak, és 1930-ban belekapcsolódott a KMP szervezeti életébe. Az ezekben az években írt versei közül többnek is a Nyárhoz hasonló forradalmi tartalma van (pl. Favágó 1929, Tömeg 1930, Szocialisták 1931). Persze az előzmények is jól jelzik eszmevilágának érlelődését. Az 1926-ban írt Végül című versében már köszörüli annak a kaszának az életét, amely a Nyárban megvillan:

Rongy ceruzámat inkább leteszem
s köszörülöm a kasza élit,
mert földünkön az idő érik,
zajtalanul és félelmesen.

3. A vers mondanivalóját kifejtő jelentés egy nyári tájkép. Erre és alkotóelemeire — amint fentebb említettük, az egész versre — az jellemző, hogy két véglet között helyezkednek el úgy, hogy a két végpontot erősödő fokozatok kapcsolják össze. Tehát az a két hangulati véglet (derűs csend - vihar), ami a tájkép egészét átfogja, a részleteket is jellemzi.

A tájkép alkotóelemei, a jelentésegységek sokfélék. Az alkotórészek és még inkább az ezeket építő kisebb részletek szövegbeli elhelyezkedése nem sorozatos, tehát az erősödő fokozatosság menetébe állítható elemek a szövegben szét vannak szórva, nem követik egymást. Ez a nem sorozatos, alineáris jelleg ismét olyan általános átfogó értékű sajátosság, amely a stílusformát is jellemzi.

1. A táj térbeli dimenziói közül a függőleges irányúnak az alsó pontja a lapály, ettől kezdve fokozatosan növekszik (eper, gólyahír, rózsza, kalász, lomb, nyír) a legmagasabb pontig, az égig.

Az első és a harmadik szakaszban a fokozatos emelkedés síkjai egybeesnek a verssorok menetével (1: lapály, nyír, ég; 3: eper, kalász, lomb). Nincs meg azonban ez a sorozatosság (ami a vers egészére különben sem jellemző) a második és negyedik szakaszban. Itt a legmagasabb pontot szimbolikus

jelentésű szók (*nyár, villámlás, dörgés*) jelentik, ami az első és a harmadik szakasz *ég* és *vihar* szaváról is elmondható. Mindez azonban már a térből kilépő konkrét és elvont ellentétét is jelzi.

2. Vízszintes irányban egy nagyobb terület részeit találjuk egymás mellett nem sorozatos, nem szabályos rendben, hanem úgy, mint egy körül nézés látványait. Először az egészet (a lapályt, a rétet) látjuk magunk előtt távoli képként, majd a részleteket (a gólyahírt, nyírt, darazsat, rózsát, epret, kalászt) közeli képként. Itt tehát a két végpont a távoli összkép és a közeli képként megjelenített részletek.

Van azonban egy másik polarizálódás is: a táj emberies (embertől művelt) jelenségei, tehát a kultúrnövények (eper, kalász) és a nem emberies, hanem vadontermő növényei (gólyahír, vadrózsa).² Mindez egy nagyon fontos stílus-eszközzel, a megszemélyesítéssel is összefügg, hisz a két véglet közötti fokozatos átmenetet, mint majd a stílusról szóló részben látni fogjuk, az alkotja, hogy a megszemélyesítő cselekvések és tulajdonságok milyen mértékben jeleznek tudatos embert.

3. A tájképben jelentős az idődimenzió is. Több jelenség közötti különbség is jelzi, hogy múlik az idő. Az első, leghosszabb idősíket két évszakot fog át: a gólyahírtől jelzett tavaszt és a nyarat.

A második idősíket a vihar készülődése. Itt a kezdet a szélcsend, majd enyhén fújni kezd a szél (*szellőcske, zizzen*), és befejeződik a másik végponttal, a viharral (*szél, dörgés, villámlás*).

Van végül egy harmadik idősíket is: a költő életének a múlása („Ily gyorsan betelik nyaram”). Ez az idősíket elég nagy mértékben kontextuális, hisz közvetlenül is meg van fogalmazva, és — mint egy hasonló folyamathoz — szorosan kapcsolódik a másik két idősíkhöz, de ugyanakkor arra is jó, hogy ezen át a költő kilépjen a versből a maga életébe és a történelmi folyamatba.

4. Az idővel szorosan összefügg a tájkép egy másik aspektusa: a mozgás. Jórészt a vihar készülődéséhez kapcsolódik, hisz zéruspontja a szélcsenddel egybeeső mozdulatlanság. Ettől kezdve erősödő cselekvéseken át (*leng, ráz, meghajol, jön*) jut el a legerősebb mozgásig: a viharig.

5. A mozgással és viharral együtt jár bizonyos hanghatás is. A mozdulatlanság és szélcsend szintjén még semmi zaj. A nyír leveleinek rezgése alig hallható zizegés. Annyira halk, mint valamivel távolabb a „lággyugyanás”. Ennél már több a kalász zizegése, és még erősebb a darázs dörmögése. A legerősebb fokot itt is a vihar (*szél, dörgés*) képviseli.

6. A tájképbe sokféle szín is beletartozik.³ A színhatások is erősségi fokuktól függően két véglet között helyezhetők el. A legenyhébb hatású a világos tónusú aranyos és sárga (*gólyahír, kalász*) és az ezüst (*nyír*). Ennél erősebb a kék (ti. az ég; és 1. még a vers egy másik szövegváltozatának utolsó sorában: „kék tünde fény”). A legerősebb a vörös (a nyár, de vörös még a „mérgező rózsza” és a „vérbő eper”).

4. Az 1–6 sajátosságai lényegében mind közös vonásai a nyári tájképnek, a vers jelentésének. Közös a funkciójuk is: a hangulati atmoszféra

² L. minderről részletesen Török Gábor: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Budapest, 1968. 152–61.

³ L. erről mint József Attila komplex képeinek hatásintenzitásáról Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Budapest, 1969. 13–8.

megteremtése. A fokozódás együttes hatásuk eredményén, a vers hangulati görbéjén is lemérhető. Az első sorok csendes, derűs, idillikus hangulata fokozatosan (*dörmög, mérges*) elkomorul, és a „vihar gubbaszt” sorban az ellentétes hangulat csúcsára ér fel. Utána átváltódik, és a negyedik szakaszban a közvetlen (szubjektív, nyílt) kifejezés szintjén a forradalom jelzésében csúcsosodik ki.

További összegezési lehetőségként még azt is meg kell említenünk, hogy a versnek van néhány szimbolikus értelmű szava: a „forradalom”-ra utaló *vihar*, *kaszaél*, és *vörös*, valamint az „érlelődés”-t érzékeltető *nyár*. Kétféle jelentésükkel a költemény két alkotóeleméhez kapcsolódnak: 1. szótári, kontextuális értelmük (pl. a *nyár* „évszak”) a vers jelentéséhez, a tájképhez, 2. szimbolikus jelentésük viszont a vers mélyebb értelméhez, a mondanivalóhoz kötődik, tehát két szintet fognak át, és így a globalitás szempontjából sokatmondóan a vers egészére érvényes sajátosság képviselői.

5. A jelentésben kimutatható ellentétezés a vers stílusának is jellemző vonása, egyben a legátfogóbb és elsődleges értékű stílusesszüköze. Az ellentétezesek jellegük szerint többfélék.

1. Az *ám* kötőszó a két eltérő hangulatú rész közötti különbséget jelzi.

2. Könnyen felderíthető az ellentét a dinamikus és a statikus képek között: a rét sárga — fűj a szél, a rózsa mérges — a rózsa meghajol, az eper vérbő — a kalász zizzen.

3. Ellentét van a többet és a kevesebbet mondó szójelentések között is. A hangulatot erősítő, többet mondó értelmet a költő nyomban csökkenti: a rózsa mérges, de meghajol; a nyár vörös, de karcsú; a buggyanás egyre több, de lágy; a kalász zizzen, de bóbiskol; a vihar nem tör ki, hanem gubbaszt.

4. Ha a filmtechnika lehetőségei szerint is figyeljük a képek váltását, hamar észrevehetjük, hogy — mint rejtett ellentét — a képek térbeli elrendezésében a közeli és a távoli egymást váltja: lapály (távoli) — gólyahír (közeli), rét (távoli) — nyír (közeli), ég (távoli) — darázs, rózsa (közeli), nyár (távoli) — eper, kalász (közeli), vihar (távoli) — ördögszekér (közeli) stb.⁴

E sokféle ellentét közös funkciója a hangulati atmoszféra megteremtése, a hangulati feszültség fokozása. József Attila egyéni stílusából, a tárgyias-intellektuális közlésmódból is következően a költő tárgyias elemekre, természeti képekre bízta a közlést.⁵ Hogy azonban ezek hatásos közlő szerepet játszassanak, elhelyezni, rendezni, mozgatni kell őket. A Nyárban ilyen rendező és mozgó technikai eljárás az ellentétezés. A hangulati feszültséget egyenlenségekkel (növeléssel és csökkentéssel, lassítással és gyorsítással, távolítással és közelítéssel) fokozza. Mindez kitűnő eszköze a hangulat nem egyenletes, hanem annál hatásosabb, villódzó fokozásának.⁶

Ezt a szerkesztéssel eljárást egy ideig kellő figyelemben nem részesített irányzatnak, a konstruktivizmusnak tulajdonítjuk. Stílusesszménye az építőkezes racionalizmusból fakad: nagyon takarékos a kifejezőeszközökkel, eljárásai a szervezőeszközök szerepét töltik be.⁷

⁴ Török Gábor i. m. 158.

⁵ Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 288–91. 297–8.

⁶ Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Budapest, 1970. 105–98.

⁷ K. Zelinszki: A konstruktivizmus 1928. A szocialista realizmus. Szerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1970. 2: 29–31. — József Attilának egy levélben kifejtett véleményét a konstruktivizmusról idézi Szabolcsi Miklós: I. OK. 14 (1959): 35.

6. Az elsődleges értékű ellentétezés mellett másodlagos kifejezőeszköz a sok jelzős és igei metafora. Közös vonásuk a megszemélyesítés: a nyár karcsú, a kalász bóbiskol stb.

Ezek a megszemélyesítések belekapcsolódnak az ellentétezésbe, részben ugyanis ők alkotják az ellentétező képeket. Emellett azonban más nagyon fontos közlő funkcióik is vannak. Hogy ezt a szerepet jobban meg lehessen világítani, emeljünk ki mindegyik szakaszból egy-két fontosabb megszemélyesítést. Állítsuk külön oszlophoz a megszemélyesített és a megszemélyesítő fogalmakat. S a felsorolás végén tegyük még hozzájuk a konkrét, tehát nem átvitt jelentésű, nem megszemélyesített, de igen sokatmondó „kaszaél”-t:

nyír	— ráz
darázs	— dörmög
rózsa	— mérges, meghajol
nyár	— vörös, karcsú
eper	— vérbő
vihar	— gubbaszt
kaszaél	— megvillan

A kiemelt képeket alkotó szavakban sűrítetten — mint valami külön rejtett információban — benne van a vers mondanivalójának és jelentésének a lényege. Ők alkotják a vers jelentés-struktúrájának a vázát.

Figyelemre méltó az is, hogy a kiemelt megszemélyesítések között a szöveg szimbolikus jelentésű szavai mind szerepelnek: *nyár*, *vihar*, *kaszaél*, *vörös*. Tehát szimbolikus jelentésük révén nemcsak a mondanivalónak és a jelentésnek, hanem a stílusnak is fontos elemei. Ha a fentebb felsorolt megszemélyesítések a vers jelentésstruktúrájának a vázát alkotják, akkor ezeken belül a szimbolikus szók e váz legfőbb metszópontjai.

De a megszemélyesítéseknek van még egy másik funkciójuk is. Hamar szembeötlik, hogy a legtöbb megszemélyesítés emberiesítés. Ezek között is vannak olyanok, amelyek külső (pl. *ráz*, *karcsú*) és olyanok, amelyek belső (pl. *derű*, *mérges*) emberi cselekvésre vagy tulajdonságra utalnak, tehát e két végpont között fokozódó erősséggel a tudatos embert érzékeltetik. És épp ez a tudatos emberre utaló jelentés teszi alkalmassá őket arra, hogy a költemény két síkját, a konkrét jelentést és az elvont mondanivalót összekapcsolják. Segítségükkel a konkrét természet (nyár, vihar) köréből eljutunk a „társadalom vihar”-ának, a forradalomnak a gondolatához.

7. Az eddigiek során látni lehetett, hogy a versnek elég sok olyan közös sajátossága van, amely mindegyik alkotóelemre (a mondanivalóra, jelentésre, stílusra) egyaránt jellemző. Ezek foglalata: a fokozódás és ellentét.

A globális elemzés végcélja természetesen az, hogy e közös és szinteket átfogó sajátosságok szövegbeli realizációjának bonyolult összefüggésrendszerét, az őket összetartó erőt, a kohéziót is felfedje.

Az elemzésből már kiderült, hogy mennyire fontos szerepe van a négy szimbolikus jelentésű szónak (*nyár*, *vihar*, *vörös*, *kaszaél*). Fontosságukat így jellemezhetjük: 1. kétféle (kontextuális és szimbolikus) jelentésükkel két réteghez, a mondanivalóhoz és a jelentéshez kötődnek, 2. mint sokatmondó megszemélyesítések tagjai a vers szemantikai és stilisztikai szerkezeti vázának a metszópontjai. Méltán tekinthetjük őket fókuszoknak, hisz a három réteg mindegyikén lényeges elemeket sűrítenek magukba. De nemcsak egy-egy

réteg lineáris kapcsolataiban van meg ez a sűrítő szerepük, összetartó erejük, hanem az ennél is fontosabb hierarchikus, kompozicionális összefüggésekben is.

Szakaszonkénti elhelyezkedésük is teljesen megfelel a vers legfőbb sajátosságának, az ellentétek közötti fokozódásnak. Az első szakaszban ugyanis egyet sem találunk a kiemelt szimbolikus szók közül. A másodikban kettő (*nyár*, *vörös*), a harmadikban ugyancsak kettő (vérbő: *vörös* és *vihar*) fordul elő. A negyedikben viszont mind a négy együtt van: *nyár*, *vihar* (szél, csattan a menny), *vörös* (a villám vörös fénye) és a *kaszaél*.

A leggyakrabban a *vörös* fordul elő. A legszerteágazóbb kapcsolatai is neki vannak. Nemcsak abban, hogy a tájkép sok elemének (a rózsának, epernek, villámnak) a tényleges színe, hanem abban is, hogy ezekről a konkrétumokról áttevődik elvontabb fogalmakra (pl. az „érlelődő” értelmű nyárra), miközben szimbolikus jelentésében maga is elvonttá lesz. És persze mindezeket át más szavakkal is kapcsolatai alakultak ki mindhárom szinten és mindenfajta alá-, mellé- és fölérendeltségben.

Az ezzel a néhány példával megvilágított *vörös*, de ugyanúgy a többi szimbolikus szó is hatalmában tartja a vers egészét, összefogja alkotóelemeit. Az elemző és a versolvasó is rajtuk keresztül tud meg a legtöbbet a Nyárról.

Szabó Zoltán

József Attila: Nem én kiáltok

Nem én kiáltok, a föld dübörög,
vigyázz, vigyázz, mert megőrült a sátán,
lapulj a források tiszta fenekére,
simulj az üveglapba,
rejtőzz gyémántok fénye mögé,
kövek alatt a bogarak közé,
ó, rejtsd el magad a frissen sült kenyérben,
te szegény, szegény.
Friss záporokkal szivárogy a földbe --
hiába füröszödsz önmagadban,
csak másban moshatod meg arcodat.
Légy egy fűszálon a pici él
s nagyobb leszel a világ tengelyénél.
Ó, gépek, madarak, lombok, csillagok!
Meddő anyánk gyerekéért könyörög.
Barátom, drága, szerelmes barátom,
akár borzalmas, akár nagyszerű,
nem én kiáltok, a föld dübörög.

A fiatal költő második, azonos című kötetének csupa nagybetűvel szedett, cím nélküli bevezető verse. Szinte alig van irodalma. Jó, ha egy-egy mondat erejéig megemlékeznek róla a József Attila-kutatók (Balogh László: József Attila 32; Révai: Válogatott irodalmi tanulmányok 373). Pedig lényeges mű, programszerű kijelentésekkel, ércesen dübörgő — mégis oly József Attila-szerűen szelíd — hanggal. Szabolcsi Miklós egyetemi előadásán tömören így jellemezte: álúvöltés.

Éppen e két pólus — forradalmiság, erőteljes, komor képek, illetőleg a hétköznapiok kedvessége, derűje — között cikázó gondolatok teszik olyan felhívó erejűvé. Jellegzetesen expresszív alkotás.

A versen végigvonuló egyes szám második személyű igealakok és a megszólítások (*te szegény, szegény; Barátom, drága, szerelmes barátom*) azt a kérdést vetik föl, vajon konkrét személyhez szól-e a vers, vagy pedig a költő saját énjét tágitja ki, teszi egyetemessé, s ezt az immár egyetemes, kollektív ént szólítja meg mindannyiszor. Irodalomtörténészeink sajnos nem foglalnak állást ebben a kérdésben. A kötet utószavában megadott program alapján azonban azt mondhatjuk, az utóbbi lehetőség a valószínűbb, s szép példáját láthatjuk annak, hogyan oldódik fel az egyéni szubjektum a kollektív szubjektumban. A költő szavaival: „Én nem azért jöttem, hogy bölgjek, hogy buzdítsak, hanem hogy tegyek. Egy mindannyiunknál szociálisabb ember szinte csak sejtett alakja lebeg a szívek fölött. Kell, hogy reá rakjam húsomat és beleágyazzam csontjaimat. Hogy ez nem művészet? Hát akkor fűtyülök a művészetre, én többet akarok, én azt akarom, ami kell.”

A költemény két egységből áll, amelyek tipográfiailag is elkülönülnek egymástól. Az első rész tartalmazza tulajdonképpen a mondanivalót, a második rész, amely mintegy függelékként csatlakozik az elsőhöz, ha lehet, még magasabb érzelmi hőfokon ismételi meg, foglalja össze mondandóját.

József Attila „a nagyobb erőkkel való egység tudatában a lázadás, a szabadulást ígérő változások kiáltásait” szólaltatja meg (A magyar irodalom története 6: 337), s ezért szavai úgy hatnak, „Mintha nem ő beszélne, hanem a Végzet, a Történelem” (Németh A.: Csillag 4: 28).

A vers első sora a következő kijelentéssel mindjárt a lényegre tér: „Nem én kiáltok, a föld dübörög”. Érdekes ez a kezdés, tagadószóval, tagadó mondat. Az expresszivitás magas foka mutatkozik meg benne. A szembeállításban a kép és hangjelenség együttes alkalmazása még fokozza a hatást. Majd nyomatékos, aggódó felszólítás következik: „vigyázz, vigyázz, mert megőrült a sátán”. Már látjuk is feltörni a föld alól a pokol összes dühödt ördögét. Ezzel a félelmetes képpel, amit csak megsejtet. „hirdeti [a költő] a feltartóztathatatlan, elemi erők hatalmát” (A magyar irodalom története 6: 337). Ezeknek a démoni erőknek a kiszámíthatatlan tombolásától félti osztály- és sorstársait, ezért az aggódó felszólítások sorozata, melyet a *s z e g é n y* nevez. Lehetőséges, hogy a *szegény* szó jelentése itt átvitt értelmű, és ezt ismétli meg a költő, de az is lehet, hogy nem egyszerűen ismételi, hanem a szó konkrét és absztrakt jelentését kihasználva variálja őket. Ebben az esetben a második *szegény* az elsőnek értelmező jelzője. (Jó lenne tudni, hogyan szavalta maga József Attila!) A kétféle értelmezés lehetősége mindenesetre csak erénye a műnek. A megszólított *szegény* pedig, akárhogyan is értelmezzük, a költő önmaga, egyszersmind a kizsákmányolt milliók. Hogy ez így van, azt bizonyítja a *frissen sült kenyér* itt is előforduló motívuma, mellyel egy csapásra visszatér az ehhez gyerekkor.

A szabadvers áradásában a gondolatrítmust az ismétlések (refrén; *vigyázz, vigyázz; szegény, szegény; Barátom, drága szerelmes barátom*) és az ellentétek (*önmagad — más; egy fűszálon a pici él — nagyobb a világ tengelyénél; meddő anya — gyerek; borzalmas — nagyszerű*) mellett a párhuzamosan szerkesztett mondatok biztosítják: felszólító módú igei állítmány + helyhatározó. Az állítmányokat a féltés fogalomkörébe tartozó igék, a *vigyázz* 'óvó figyelmeztetésben: ügyelj, légy óvatos, hogy bajod ne essék!' jelentésben és szinonimái

alkotják: *lapul, simul, rejtőzik, elrejtí magát*. És hová? Fantasztikusnál fantasztikusabb helyekre, ahol a bűvő rejtekhelyének még az anyagával is azonosulhat: *a források tiszta fenekére, az üveglapba, a gyémántok fénye mögé* — szóval egészen a molekulák közé —; *a kövek alatt a bogarak közé, a frissen sült kenyérbe, friss záporokkal [. . .] a földbe*. A hideg anyagtól a természet melegéig a menekülés jó néhány lehetőségét csillantja fel József Attila.

„hiába fürösztöd önmagadban,
Csak másban moshatod meg arcodat.”

A *forrás*, a *zápor* említése után megmarad a folytonosság a *füröszt, mos* igékkel, melyekhez szintén a *víz* képzete társul. A más anyaggal való érintkezés — keveredés — azonosulás témaköre szintén folytatódik ezzel. Az *önmagad* és a *más* ellentéte és egysége az *én* kollektívizálásának „megideologizálása”.

Hiszen miről is van szó tulajdonképpen? Prózára lefordítva körülbelül így hangzana ez a két sor: csak a másokra gyakorolt hatásban lehet az ember önnönmaga. Önmagában nem, csakis a mással és a másokkal való kölcsönhatásban létezik minden. Ennek a filozófiai tételnek a kifejtéséhez kapcsolódik József Attilának a helytállásról, az emberi nagyságról vallott véleménye, amit egy metaforával ad tudtunkra:

„Légy egy fűszálon a pici él
s nagyobb leszel a világ tengelyénél.”

A withmani felelet, a mikrovilág példája a közösség legalázatosabb szolgálataira int.

Ez a vers filozófiai magva. Érzelmi csúcspontja azonban még hátra van. Költőnk nem engedi, hogy verse egy másodpercre is veszítsen izzásából. A vers második, függelékszerű részének érzelmi telítettsége képes biztosítani a költemény további töretlen felfelé ívelését.

A heves emóció a költőből megszólítások sorát váltja ki: „Ó gépek, madarak, lombok, csillagok!” — kiált fel. A megszólítással egyúttal megszemélyesíti a dolgokat.

József Attila eddig mindent csak *l e n t*, a föld felszíne körül vett szemügyre (*a dübörgő föld, a források feneké, gyémántok, kövek alja, bogarak, fűszál, a földbe szivárgó zápor*), most viszont kitágítja a horizontot egészen a magas égig. Tanúi lehetünk, hogyan emeli föl tekintetét, hogyan nyit távlatokat:

csillagok
lombok
madarak
gépek
föld

Majd egy hirtelen, metaforikus fordulattal ismét a földhöz — de itt már a 'világ' jelentésű Földhöz — tér vissza: „Meddő anyánk gyerekért könyörög.” Ez a gyermek pedig meg kell hogy szülessék — hirdeti — „akár borzalmas, akár nagyszerű”, bár vérrel, kinnal, de mégis jobb jövővel biztatva az emberiséget.

József Attila ez idő tájt még éppen hogy csak elindult a marxista tudatosodás útján. Ebben a versében „arról még nem ad reális képet, hogy mi az, ami közeledik. A döntő élmény magának a változásnak (illetőleg a változás sejtésének) élménye” marad számára (A magyar irodalom története 6: 337).

P. Rostás Mária

Szomory Dezső: Kis szonáta

Reggel bejött Eszti a szobámba, kinyitotta a két belső ablakot, kicsapta a zsalogátért, aztán visszafordult felém, a reggeli ragyogásban.

— *Nem tetszik felkelni? — kérdezte. — Mindjárt felhozom a reggelit.*

Odakünn zöldelt a kert s a rigók füttyültek az ágon.

S az ágyamból láttam, a kert mélyén, a Szamos vizét, a régi fűzek árnyékában. A révész hangja is hallatszott messziről. Minden olyan messzinek tűnt az ablakon át, olyan messzinek a reggelben s a fényben. Az egész táj elmerült valami örökkévalóságban.

Soha nő nem volt se üdőbb se frissebb mint Eszti ebben a reggelben. Soha nő nem viselt ilyen pettyes ruhát mint Eszti. Ilyen könnyű szöveten annyi kis kék pettyet. Nem is járt a lábán, mint inkább lebegett és szállt ebben a kékpettyes ruhában. Mint egy tündér úgy járt s hozta a reggelit egy tálcán. S amit csak hozott ezen a tálcán, kávét, tejet, egy-egy agyagcsuporban, egy kevés vaját, kenyeret s mézet is egy kis tányéron, ez mind illatos volt tőle. Illatos a két kezétől, a tiz ujjától, a gyönyörű körmökkel. Illatos az egész lényétől, szőke fiatalságától a kékpettyes ruhában. S az egész táj a mélyben, a mélyben és az örökkévalóságban, az egész kert a rigókkal és a fákkal és a Szamos is a fűzek árnyékával, ez mind hozzáismult s hozzáfűzte magát elválaszthatatlan harmóniákkal. Ez mind hozzáfűzte magát Esztihez a kékpettyes ruhájában. Ez mind egybeolvadt vele, ez a sok fény, szín és sugárzás. Ez mind egybeolvadt az Eszti fiatalságával és kékpettyes ruhájával. S ahogy beszélt Eszti, ahogy minden szó olyan tisztán, olyan frissen, olyan könnyed finomsággal hangzott el az ajkán, ez is mind szinte oda volt hangolva a rigók füttyéhez az ágon. Az egész reggel, az egész nyár Eszti volt, az egész élet gyönyörű egysége ebben a sugárzásban s a távoli tájakkal az örökkévalóságban. Az egész boldogság ezen a világon Eszti volt, a Szamos ezüst csikjával a fűzek árnyékában. Ahogy csendesen reggeliztem az ágy szélén ahol ültem egy kis asztal előtt, ahogy öntögettem a tejet a kávéba, ahogy kenegtettem a vaját és a mézet egy kis szelet kenyérre, már nem is tudtam mit érek a szívemben, micsoda ünnepet és álmot, micsoda szerelmet és szépséget, négy fal között, a nyitott ablakkal, micsoda rejtelmességet! Valahogy úgy éreztem, hogy Esztivel a kékpettyes ruhájában, maga is egy részecskéje vagyok ennek a ragyogó nyárnak. Valahogy úgy éreztem, hogy be vagyok ültetve a lelkemmel, mint egy gyökérrel, a sok pityupang közé a Szamos partjára.

— *Eszti, — mondtam, — bár mindig itt lehetnék! Bár minden reggel csak téged láthatnálak! Bár soha nem volna vége ennek a nyárnak. Te nem is tudod milyen szép vagy te! Te nem is tudod mennyire szeretlek! — fejeztem be és szűr-csöltem a kávét. — Te nem tudod! te nem tudod! — tettem hozzá, mert hirtelen elapadtam líraiságomban.*

Eszti nevetett. Ép akkor nevetett, mikor a rigó füttyült künn az ágon. Egyszerre szólott a rigóval, vagy a rigó ővele, ezt már el se lehetett választani, ezt a két hangot egymástól. De ahogy a fülemben zengett ebben a furcsa együttesben, a szívem mélyéig megrázott. Letettem a csészét, letettem a kenyeret, vajjal és mézzel rétegelve, ezt a szagos kis szelet kenyeret. És az ágy széléről ahol ültem, kinéztem a tájra, a kerten túl a Szamosig s a Szamoson is túl, az egész nyíri tájra.

— *Oh istenem, — mondtam —, ez az én hazám. Ez az én igazi hazám, Eszti, ezt úgy érzem a szívemben, mintha tüzes vassal bele volna sütvé. Ez az én hazám tele bánattal és könnyel. S ez az én hazám, mert te is itt vagy benne.*

— *Oh ifjúr! — mondta Eszti s közelebb jött hozzám. A kékpettyes ruhájában egész közel hozzám. Akkor úgy tűnt, hogy nem is ő jön, de az egész táj, az egész táj*

tele bánattal és könnyel borul a szívemre. Az egész táj minden fényével és gyönyörűségével.

— Eszti, — mondtam mérséklettel, — te egy árva lány vagy ebben a házban. Urambátyáméknál egy szegény kis árvalány, akit imádnak. Az élet gyönyörű, igaz, de nem szabad, hogy árja elsodorjon. Add ide azt a két illatos kezet, hogy megcsodáljam tisztelettel. Nem is a kezedet, csak az ujjaid végét a csiszolt körmökkel.

— Bár soha nem volna vége ennek a nyárnak! — mondta Eszti.

*

I. Az idézett novella az „Emberi kis képeskönyv” című kötetben jelent meg, 1936-ban. A novelláskötet rövid, két—három lapos karcolatokat, írásokat, novellákat tartalmaz.

A kötet megjelenésének dátuma utal rá, hogy ezek az írások az író utolsó korszakának termékei. Szomory ekkor 67 éves. Megírta már legjelentősebb drámáit, kiadta művészetének legtisztább, legmaradandóbb alkotásait, a Levelek egy barátnőmhöz című fiktív levélfüzért. A párizsi regényt és a Gyurit. Legnagyobb sikerei és bukásai már mögötte vannak, népszerűsége, anyagi helyzete hanyatlik.

A dátum önmagában is sokat mond. A Klebelsberg, Gömbös, majd Hómann féle kultúrpolitika az irodalmi élet szélére sodorja a korszak jelentős zsidó származású íróit, köztük Szomoryt is. Az első figyelmeztető esemény A nagyasszony 1927-i felújítása körül kavart botrány.

Szomory szenzibilis, sértődékeny alkat, uralkodásra termett személyiség. Nehezen viseli el a mellőztetést. Szecessziós pompával berendezett otthonának brokátfüggönyei mögött igyekszik nem tudomásul venni a magyar közélet fasizálódását, és ennek következményeit személyes helyzetében és írói értékelésében. Öregedése, erejének hanyatlása sokszor bizzar pózokba sodorja, bizonyítandó, hogy még mindig az a sikeres író, körülrajongott, szép férfi, aki volt.

Nem lehet megrendülés nélkül olvasni a Levelek egy barátnőmhöz lapjain azt a vallása, fajtája hagyományaival kíméletlen, öntépo őszinteségű szembenézést, melyet még súlyosabbá tesz a dátum, 1927. Megrendítő az a mohóság, mellyel az öregedő író a világ jelenségeinek, a történelem nagy alakjainak, a mindennapi élet apró tényeinek balzaci méretű tablóját szeretné még megfesteni.

A tablóból csak töredékek készültek el. Erre utal az Emberi kis képeskönyv címe is.

Réz Pál írja a kötetről az Arcok és vallomások sorozatban megjelent kismonográfiájában: „A háromoldalas kis írások nem adnak lehetőséget a történet kibontására a figurák alaposabb bemutatására. Szomory . . . groteszk figurákat keres, groteszk szituációkat, előkelő bánatokat és alig érthető, rezzenésnyi tragédiákat vagy komédiákat. A különös, az egyszeri figura és eset titkát. Olykor ott, ahol csakugyan meg lehet, máskor ott is, ahol nem talál egyebet, mint tulajdon fíntorát, piruettjeit, stílusának ragyogó vagy fáradtabb röppentyűit, iróniájának játékát . . .” (Réz Pál: Szomory Dezső 256).

A novella nem szerepel a Magvető Kiadó 1964-i, „Az irgalom hegyén” c. válogatásában. Elemzését tudomásom szerint még senki nem végezte el.

Az Emberi kis képeskönyv darabjaira és köztük az általam elemzendő írásra is csak bizonyos pontatlansággal alkalmazható a novella vagy karcolat terminus. Szomory korábbi pályaszakaszaiiban is írt híressé vált valódi novellákat, bár ezekre is helyesebb alkalmazni a német irodalomban használatos Erzählung

terminust, hiszen nagyobb életszakaszt ölelnek fel, több konfliktust is ábrázolnak, jellem- és fejlődésrajzot is adnak (nemritkán egy monománia kialakulásának pontos analizisét), mint a bocaccioí novella. Ilyen darabok például: Lázár, A Grosvenor ostor, Az isteni kert, Mühlhausennél a szomorú tiszt.

Későbbi köteteiben azonban inkább szituációkat, arcéleket villant fel, ezzel mintegy a lírához közelíti a novella műfaját, szemben a klasszikus novella erős drámaiságával. Ez a lírához közelítés kétféle módon is megfigyelhető az Emberi kis képeskönyv darabjaiban. Az egyik típus a poénre épített, Heine „hidegzuhanyos” verseire emlékeztető megoldás, a másik az időmozzanatot szinte nélkülöző, formailag a szabadvershez közelítő hangulatnovella. A második csoportba tartozik a Kis szonáta is.

A novellából jóformán hiányzik az idő mozzanata. Tényleges ideje pár perc: Eszti bejön a szobába, kinyitja az ablakot, pár szót váltanak. Nincs konfliktushelyzet, esemény is alig van, s ez nem hat ki a szereplők további sorásra.

A cselekmény a főhős lelkében játszódik. Eszti szinte csak testileg van jelen a novellában, szépségével, fiatalságával, nőiességével felkelti az elbeszélő lelkében a fausti pillanat érzetét, majd mechanikusan elismétli az óhajt.

Ebből is kiderül, hogy az író alapállása mily kevésbé epikus, hiszen csak a saját lelkében végbemenő változások érdeklik, s a külvilág jelenségei csak annyiban és úgy, amennyiben és ahogy ezek rá hatnak. Ez nem a prózaíró, hanem a lírai, régi szóval az alanyi költő viszonyulása a tárgyához, azaz saját magához, mert „én vagyok az alany és a tárgy”.

Ebből a sajátos viszonyulásból fakad a lírához közelítő novellatípus, melynek reprezentáns képviselője a Kis szonáta. Árulkodik a novella címe is, mely egy zenei műfaj elnevezése. Az írásra valóban jellemző a zenei szerkesztés, az alaptémák variálása, összekapcsolása. Elemzésem alapjának ezt tekintem. (Elismerem másfajta megközelítés jogosultságát is, de elemzésem alapja az írói elgondolástól nem lehet idegen, hiszen a cím, amely egy Szomorú tudatos-ságú íróművésznél semmi esetre sem lehet véletlen, maga ad erre alkalmat.)

II. A novella első főrésze az élmény leírása: két motívum variálása és egybefonódása. A második rész az élmény szavakba foglalásának kísérlete. Meghökentő bravúr, ahogy az íróművész az első részben ragyogóan rögzített élmény suta, töredékes, lényegtelen közlésektől sallangos „élőszóba áttevését” megoldja.

„Nem érez az, ki érez szavakkal mondhatót” — mintha ennek az igazságnak az illusztrálása, a nyelvnek a valóság pontatlan, tökéletlen, mert megmerevítő, sémákba szorító voltát gúnyoló paródia lenne. E két rész hangulatilag kiegészíti egymást, mint a tragédiát a szatírájáték, a pátoszt az irónia.

Az irónia eszköz Szomorynak arra, hogy elidegenítse magát az élménytől, éppen az élmény tükrözése segítségével. De éppen az irónia teszi teljessé a képet, hihetővé a hihetlent, a fausti pillanatot, amely századunk zaklatott lelkű emberének is osztályrészéül juthat, még ha az irónia fegyverével védekezik is ellene.

A novella utolsó mondata, amelyet Eszti mond ki, teremti meg az egyensúlyt a két rész között, azt az egyensúlyt, melynek segítségével a pátosz és az irónia színei nem oltják ki egymást, hanem egymást kiegészítve az egész színiskála szivárványát kibontják.

1. Első rész. Az első mondat mintegy megcsendíti a két főtémát: „Reggel bejött Eszti a szobámba . . .”

1. téma: természet — a közeli (időben és térben) természeti képből kiindulva — kitágítva

2. téma: Eszti — a nőiség, szépség, fiatalság, az élő, emberi szépség.

Az első mondat jellemző a novella nyelvi anyagára, megformáltságára is. Nincsenek benne ritka, emelkedett szavak, neologizmusok, archaizmusok. Stílusának különösségét inkább ritka szórenddel, szófűzéssel éri el. Szomorynál a mondat nyitott struktúra, sokszor szinte hanyagnak tűnő szófűzéssel mintegy nyitva hagyja mondatait, feszültséget keltve ezzel az olvasóban, aki kielégülést, logikai befejezettséget keresve rohan a többi mondat nyitott kapuján át az író állította céljig. Szomory mondata ritkán önmagában szép; kuszálnak, illogikusnak tűnik. Sajátos szépségét egy-egy szakaszban, bekezdésben vagy az egész írásműben nyeri el, ahol a több hasonló mondatstruktúra felkelti az olvasóban azt az arányérzést, melynek hiánya egy mondat elolvasása után feszültséget csigázott. Ez az egyik nyelvi oka a Szomory-féle stílus sajátos lüktetésének, hullámszásának.

Az első mondat négy mellérendelő, kapcsolatos mondatból áll. A mondat végén az idő-, esetleg képes helyhatározó: *a reggeli ragyogásban* vesszővel van elválasztva az utolsó mellékmondatától. Így szerkezetileg tartozhat az első három mellékmondat bármelyikéhez, esetleg mindegyikéhez. Ezek a hátravetett határozók nagyon jellemzőek Szomory stílusára, feszültséget keltenek, mert nemegyszer hangulati különbségek is mutatkoznak attól függően, hogy az olvasó melyik mellékmondatához kapcsolja őket.

Eszti köznapi kérdése és közlése elválasztja a két leíró bekezdést egymástól, így őrződik meg a realitás és az irrealitás egysége, a varázsos pillanat tűnékenysége és földrajzi, időbeli meghatározottsága között. Az elbeszélő tekintete egyre távolabb kalandozik. Az első bekezdésben a szoba reggeli ragyogását láttuk, a másodikban az Eszti által kinyitott ablakon keresztül a pillantás a Szamos partjáig terjed. A látás mellett a hallás érzékterülete is bekapcsolódik az élvezetbe: rigók fütytye, a révész hangja.

A stílus lendületét elősegíti, hogy Szomory *s*-sel kezd mondatot: *S az ágyamból . . .*, illetőleg a másik mondatban *is*-t használ. Ezek a kötőszók a mondatokat lezáró írásjelek ellenére szerkezetileg is összekapcsolják a mondatokat. A következő mondatban kétszer szereplő *messzi* kettős jelentésű: időben és térben való távolságra is utal. A kapcsolatos összetett mondat szerkezetileg arányos; az első *messzi* mellett konkrét helyhatározó áll: *az ablakon át*, a második mellett időhatározó, illetőleg helyhatározó: *a reggelben s a fényben*. (Bár a *reggelben* helyhatározóragja némileg elmosódottá teszi ezt a kategóriát.)

A bekezdés utolsó mondata térben és időben áthelyezi az egyszerű és konkrétan meghatározható tájat és időt az időtlenbe és végtelenbe: *valami örökkévalóságba*.

A következő bekezdés a második témát (Eszti — nőiesség, fiatalság, emberi szépség) csendíti meg. Már az első mondatban felfokozottan, az egyszerűség, megismételhetetlenség csodájától lelkesülve.

A párhuzamos mondatstruktúrák: *Soha nő . . . nem (áll) . . . mint Eszti*, magukkal sodorják az olvasót, s az első pillanatban észre sem veszi, hogy a harmadik, hiányos szerkezetű mondatból kimarad az első kettővel megegyező alany és állítmány: *Ilyen könnyű szövegeten annyi kis kék pettyet*. Ugyanezt a célt szolgálja az első két mondatban a vesszők hiánya.

Ezek a megoldások annak a célnak állnak szolgálatában, hogy a mondatstruktúra zártága ne lassítsa az írói közlés áradását.

Az *S amit csak hozott a tálcán* . . . kezdetű mondatról a látás és a hallás mellé újabb érzékterület kapcsolódik az élvező szemlélődésbe: a szaglás. Most az *illatos* nom. + -től — szerkezet ismétlődik: a pillantás a közelitől a távolabbira suhan: a kéztől, a körömtől Eszti egész lényéig.

Az első és a második téma diadalmasan egybeolvad, egymást erősítő crescendóban: *S az egész táj a mélyben, a mélyben és az örökkévalóságban, az egész kert a rigókkal és a fákkal és a Szamos is a fűzek árnyékával, ez mind hozzá-simult s hozzáfűzte magát elválaszthatatlan harmóniákkal.* A felsorolás után az összefoglaló *ez mind* kissé köznapi fordulata és az általában csak egyes számban használatos *harmónia* többes számú használata (ami egyébként Szomorynál gyakori) némi ironikus felhangot ad a ditirambikusan ünnepélyes mondatnak. Ez az állandó önkontroll, az irónia állandó jelenléte biztosan megóvjá az íróat a dagályosságtól, a fennkölt ünnepélyességtől. Az ismétlődő *ez mind*-del kezdődő mondatok egy-egy mondat határai között kapcsolják össze a két témát, annak minden összetevőjével: *fény, szín és sugárzás* . . . *Eszti* . . . *ahogy beszélt* . . . *szinte oda volt hangolva a rigók füttyéhez* . . . *Az egész reggel, az egész nyár Eszti volt, az egész élet gyönyörű egysége ebben a sugárzásban s a távoli tájakkal az örökkévalóságban.* A hátravetett határozók kapcsolódhatnak az összetett állítmány névszói részéhez és az alanyokhoz is. Kapcsolhatjuk a határozót az *Eszti*-hez is. Az azonosító predikatív viszony, és az alanyhoz és az állítmány névszói részéhez egyaránt kapcsolható határozó a nyelvtani oka annak, hogy létrejön az egész világot, minden létezőt egybeölelő pantheista életérzés, mely a természet minden alkatrészét, az élőlényeket és a növényeket egységben, harmóniában érzékeli.

A következő összetett mondatban, amelynek ismétlődő eleme az *ahogy* kötésszó, amely itt inkább a cselekvő állapotára, mint a cselekvés idejére utal, a figyelem az elbeszélő szubjektumára terelődik, a módra, ahogy a fentebb leírtak az ő lelkében tükröződnek.

Az érzelmek túlárado bőségét nem lehet pontos szavakba önteni: *már nem is tudom mit érzek a szívemben, micsoda ünnepet és álmot, micsoda szerelmet és szépséget, négy fal között, a nyitott ablakkal, micsoda rejtelmességet!* A halmozott tárgyak sorozatát megszakító két határozó, melyek közül a második nem is köthető szemantikailag az állítmányhoz, inkább az első határozóhoz, megint csak ironikus distanciát teremt az író és az általa leírt dolgok között, ugyanakkor pontosan regisztrálja a helyet, ahol a gondolat születik, tehát a realitáshoz köti.

A következő mondatok a beszélőre vonatkoztatva is meghatározzák azt a pantheista életérzést, mely az első és a második téma összefonódásából az elbeszélő lelkében keletkezik: *Valahogy úgy éreztem, hogy Esztivel a kékpettyes ruhájában, magam is részecskéje vagyok ennek a nyárnak. Valahogy úgy éreztem, hogy be vagyok ültetve a lelkemmel, mint egy gyökérrel, a sok pitypang közé a Szamos partjára.*

Ahogy eddig is megfigyeltük, az író a hasonló gondolatok kifejezésére hasonló struktúrájú mondatokat használ, melyek azonban — noha mindegyik az azonos elem folytán ugyanarról a pontról indul (ez esetben: *valahogy úgy éreztem*, . . .) — mégis az újabb mondat jelentősen tovább viszi a gondolatot. Mintha a tenger partján figyelnénk a dagály növekvő hullámverését.

A második mondatban szereplő különös hasonlat a művecskében szereplő kevés par excellence stilisztikai alakzatok egyike. A hasonlat azért szerencsés, mert egymástól szemantikailag távol eső, elvont és konkrét fogalmakat

szikráztat össze (*lélek—gyökér*), s ugyanakkor teljes összhangban van a novella egészének stílusával, nem hivalkodik csillogó ékszer gyanánt a novella testén.

Ezzel az első szerkezeti egység le is zárul.

2. A második rész — ahogy már említettem — az élmény szavakba foglalásának kudarcát mondja el, ugyanakkor tovább viszi, általánosítja az élményt az elbeszélő lelkében, a hazához szóló hitvallást fakaszt belőle.

Az elbeszélő első mondatati óhajtó mondatok, a fausti pillanat megragadására, örökkéssé tételére vonatkoznak: *... bár mindig itt lehetnék! ...* stb. — a forró óhajtasokkal távolságot teremt a narratív rész, amely a prózai cselekvést közli: *és szürcsöltem a kávé.*

Te nem tudod! te nem tudod! — egy mondaton belül a helyesírási szabályzat szerint nem használhatunk több felkiáltójelet. Ez megint a mondathatárok bontására irányuló módszer, kifejezi az érzés elementáris áradását, a kifejezés lehetetlenségét, és a személyes névmás ismétlésének kissé magyartalan és suta formájával az ironia eszköze, melyet csak aláhúz a narratív rész nyílt ironiája: *mert hirtelen elapadtam líraiságomban.* Eszti nevetése, a rigó fütyje (a hangeffektusok megbonthatatlan egységét hangsúlyozza: *ezt már el se lehetett választani, ezt a két hangot egymástól*), a szobán belüli (vajás — mézes kenyér) és az ablakon kívüli táj szemrevétele az elbeszélőből az idetartozás, a haza szeretetének hitvallását hozza ki. A kicsitől a nagy felé haladó látás természetességét egy jellemzően szomorys szerkezet teszi teljessé, a határozók megnyújtása: *... a kerten túl a Szamosig, a Szamoson is túl ... Ez az én igazi hazám ...* A novella derűs hangulatát, helyenkénti ujjongó vidámságát ellenpontozzák a hitvallás komor szavai: *... tüzes vassal bele volna sütvé ... tele bánattal és könnyel ...* A következő bekezdésben Eszti mozdulata az egész táj, az egész haza közeledésével egyértelmű; a két párhuzamos mondatstruktúra ismétlődik: *az egész táj ...*, a határozók azonban ellentétes érzelmi töltésűek: *tele bánattal és könnyel, ... minden fényével és gyönyörűségével.*

Az író ezzel a formai módszerrel teremti meg a hangulati egységet, a különböző töltésű elemek szintézisét.

Az elbeszélő megszólal, biedermeier gesztussal, mintegy köszönetet mondva Esztinek aki lényével felszikráztatta az egész természetet és egy röpké pillanatra megteremtette az egység és a harmónia képzetét lelkében, megfogja a kezét.

A novella utolsó mondatát Eszti mondja ki; elismétli az elbeszélő óhaját, melyet a második szerkezeti egység elején mondott, ezzel mintegy keretbe fogja a második szerkezeti egységet, az óhaj maga az egész novella hangulatának szintézise, természetes és hiábavaló emberi óhaj, teljesíthetetlen kívánság.

*

Az írók, mióta csak ember tollat fogott a kezébe, törekedtek arra, hogy az emberi élet ritka, tökéletes, gyönyörű pillanatait megörökítsék. A pillanatot nem lehet megfogni, a megfogott pillangó elrepül, csak hímporát hagyja a megfogó kezén. A pillanat megragadásának természetes eszköze annak megörökítése. Így, noha a pillanat végérvényesen elrepült, a könyvet kinyitó újabb és újabb olvasók érezhetik a fausti pillanat utolérhetetlen gyönyörűségét, és együtt sóhajthatják Esztivel: *Bár soha nem volna vége ennek a nyárnak!*

Huszár Agnes.

Mondatelemzési lehetőségek és formák

I. 1. A mondattan vitás kérdéseiről. A mondatnak lényegéből ered logikai, pszichológiai és grammatikai arculata. Pais Dezső: Két fejezet a mondat-
tanból (a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadása, 79. sz. 1950.) című munkájában
a mondat jellemzésével kapcsolatban ezt írja: „A mondat alkalmi meg- vagy újrateremtése egy szócsoporthoz, melynek az alakulása során fellépő képzetváltakozásából a beszélő és a hallgató tudatában a tényleges, elképzelt, elképzelésre szánt vagy akart valósághoz való viszony fejeződik ki.” Ezzel csak a szó és a mondat viszonyát határozza meg — mint írja is —, nem ad teljes definíciót. Ezért is teszi hozzá: „A mondat lelki élmény, átélés.” A mondatelméletnek többféle irányzata ismeretes. Ezek közül kiemelhetjük a funkcionális és a konstrukcionális típusokat, sőt érdemes elgondolkodnunk a bihévioristák nézetein is, akik szerint a mondat egy nagyobb egységben feloldódik. (Vö. Berrár Jolán: ÁltNyTan 1: 68—9.)

Funkcionális szempontból nézve a mondat a közlésnek csak részegysége. A mondat a kommunikációnak funkcionális alapegysége, a beszédműnek pedig láncszemnyi része. (Vö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971. 41.)

A konstrukcionális mondatszemlélet figyelembe veszi a mondat önálló összetevőit, a mondat szintjén mozgó egységeit és ezek belső szerkezeti viszonyait. Ezek a belső egységek a mondat szemszögéből nézve a mondat szintje alatt vannak, alárendelt tagjai a szabad mondatrészeknek, egy korábbi mondatból sülyyedtek le, amelyben maguk is szabad mondatrészek voltak (l. Deme i. m. 29).

A jövőt illetően is bizonyára történnek majd kísérletek a más és más alapokból, nézetekből kisarjadó mondatelemzésekre. A generatív elemzési módot az iskolai nyelvoktatásban is megpróbálják elterjeszteni, de az bizonyos, hogy nagyobb teret kap az a szemlélet, mely szerint a mondat egy nagyobb egységnek, a beszédműnek, megnyilatkozásnak része.

Azon is elmélkedhetünk, hova tartozik a mondat. A nyelvhez-e vagy a beszédhez? Esetleg mind a kettőhöz? Különbözik-e egymástól a nyelv és a beszéd? Ila igen, akkor miben? Hogyan nézzük az alany és az állítmány viszonyát? Megmaradjunk-e az eddigi felfogás mellett, amely szerint a mondatot, illetőleg a mondatrészeket nem a mondat szintjén, hanem csak a mondaton belül vizsgáljuk, vagy tanítsuk az iskolában is Deme szinteződési és tömbösödési elvét? (Lásd Deme: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. 90: 275—87; Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban uott.) Felmerül az egyszerű és az összetett mondat közötti átmeneti típusok problémája is. Fel kell tennünk a kérdést: mi a mondatelemzés célja. Jár-e valami haszonnal az, ha valaki tud mondatot elemezni? Hogyan elemeztessünk mondatokat? Milyen lehetőségek, módszereink vannak erre, melyek a legalkalmasabbak? Stb.

A felett kérdések némelyikére válaszolhatok csak a korlátozott terjedelem miatt, de talán így is sikerül előbbre vinnem néhány lépéssel az iskolai mondatelemzés ügyét.

A beszéd és a nyelv különbözőségéről Ferdinand de Saussure a „Bevezetés az általános nyelvészethez” c. könyvében (Gondolat, 1967, fordította: B. Lőrinczy Éva) azt mondja, hogy az egyének tudatában megmérhetetlen szóképek vannak elraktározódva, s ha ezeket összességükben megragadhatnánk, birtokunkban lenne az a „szociális kötelék”, amely a nyelvet alkotja. Ez a készlet a beszéd gyakorlata által rakódott le a beszélőkben, az egy közösségbe tartozó emberekben mint nyelvtani rendszer. A nyelv az egyénben nem lehet teljes, csak a közösségben.

Amikor a nyelvet megkülönböztetjük a beszédetől, „együttal elválasztjuk 1. a társadalmat az egyéntől, 2. a lényegest a járuléktól és többé-kevésbé a véletlentől is.” A továbbiakban rámutat, hogy „a nyelv nem a beszélő funkciója, hanem termék, amelyet az egyén passzív módon regisztrál; sohasem tételez fel előzetes szándékot, és a reflexió csak azért az osztályozó tevékenységért működik közre, amelyről majd szó lesz.” „A beszéd viszont egyéni akarati és értelmi aktus, amelyben meg kell különböztetni: 1. a kombinációkat, amelyek által a beszélő a nyelv kódját a maga egyéni gondolatának a kifejezésére használja föl; 2. a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi számára, hogy ezeket a kombinációkat kivetítse” (1: 31).

Még a legkezdetlegesebb beszédnek, nyelvhasználatnak is a közlés, a kommunikáció volt a célja. A beszéd lényege a közlés megvalósulása a nyelv működése által. A nyelv „eszközkészlet, lehetőségalmaz, potencia; a belső törvényei főleg szerkezetiek, összefüggésiek” — mondja Deme László utóbb idézett könyvének 19–20. lapján.

Saussure említett művében (37–8) mondja, hogy „a nyelv úgy él a társadalomban, mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait szétosztották az egyének között. Ez tehát olyasvalami, amely mindegyikünkben külön-külön van meg, mégis mindannyiunkban közös, és a létetemenyesek akaratán kívül áll. A nyelvnek ezt a létezési módját ezzel a formulával lehet ábrázolni:

$$\text{☐ } 1 + 1 + 1 + 1 \dots = I \text{ (kollektív modell).}''$$

A beszédéről megállapítja, hogy nincs benne semmiféle kollektív mozzanat, „megnyilvánulásai egyéni és pillanatnyiak”, a beszéd az egyes esetek összessége, melyet az alábbi képlet szemléltet:

$$,,(1 + 1' + 1'' + 1''' \dots).''$$

A beszédmű vagy megnyilatkozás és a mondat viszonya még nincs megfelelően tisztázva. A megnyilatkozás mondatból, illetőleg mondatokból áll, tehát a mondatok a beszéd egységei, és egyben a nyelvhez is tartoznak, mivel a nyelv működésbehozatala nélkül beszélni nem lehet.

2. Az alany és az állítmány viszonyáról. Az a nézet, hogy az állítmány fontosabb, előbbre való az alanynál, nem új keletű. Ezzel kapcsolatban igen meggyőző megállapításokat tett Deme László a mondategységen belüli viszonyokat vizsgálva. (Vö. i. m. 46.) „Az alany—állítmányi viszony valóban a logikai ítélet talaján jött létre, kezdetben az egyenrangú kétsarkúság alapján. De amikor a tagolt mondat tovább osztódott, s megjelent a többi mondatrész, a neki fölérendelt állítmány vált a mondat központi magjává. Így a további bővítményekre szert tett állítmányhoz való viszonyában az alany is a bővítmények egyik típusává értékelődött át.” Deme szem-

szögéből nézve a prediktatív viszonyban nincs olyan tiszta alá-fölérendeltség, mint az állítmány és a többi mondatrész között. Az alany és az állítmány egyenrangúságát bizonyító tényeket vizsgálva az állítmány fölérendeltségére sokkal több és nyomósabb érveket talál. Bizonyítékai alapján úgy vélhetjük, hogy az egyenrangúság csak logikai szempontból fogadható el. Hogy az alany nem kisebb rangú, mint az állítmány, rendszerint azzal is szokták bizonyítani, hogy az egyeztetésben az alany szabja meg, hogy az állítmány milyen számú és személyű legyen. Az egyeztetés azonban nem lehet itt érv, hiszen ebben az irányító tag sokszor fölérendelt tag. Lásd például az értelmezős szerkezetbeli egyeztetést. Deme is mondja az egyeztetéssel kapcsolatban a már sokszor idézett művének 47. lapján, hogy „ilyesféleképp vagyunk a tárggyal is épp a magyarban: a (határozott vagy határozatlan) tárgy szabja meg az állítmánynak, hogy milyen... ragozási formában álljon.” Ebből azt a következtetést vonja le, hogy az alaki megkötés nem matematikai egyenlőség; „nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a megkötő tag alárendeltje legyen a megkötöttnek.” Egyébként az is bizonyítja a változási, fejlődési folyamatot, hogy a logikai alany már régóta nem esik mindig egybe a grammatikai alannyal. „A mondategységen belüli logikai eredetű viszonyok a fejlődés során grammatizálódtak, egyértelműen alá-fölérendeltségűvé fejlődtek.” (Vö. Deme i. h.) Az állítmánytól függően helyezkednek el a mondategységek szörendileg, ezzel kérdezzünk mondatelemzéskor az alanyra is ugyanúgy, mint a többi szabad mondatrészre. Balassa József „A magyar nyelv” c. könyvének 132. lapján írja az elemzéssel kapcsolatban: „Az egyes mondatrészek felismerését, vagyis a mondatelemzést, mindig az állítmánnyal kell kezdeni. Az állítmány az a rész, mely a közlendő eseményt vagy cselekvést tartalmazza, tehát rendesen ige. A többi mondatrészt azután az állítmány segítségével keressük.”

3. Miért elemeztetünk mondatokat? Mint már ezt megírtam (Nyr. 94: 65–88.), a mondat felépítésének vizsgálata által jobban megérthetjük a gondolkodás törvényszerűségeit. A mondattani elemzés segíti a tudatos, a célnak legmegfelelőbb nyelvhasználatot, melynek során állandóan fejlesztjük az emberi érintkezés legfontosabb eszközét: a nyelvet. Benkő László ezzel kapcsolatosan a következőket írja: „A nyelvi elemzés (s azon belül természetesen a mondatelemzés) lényege, egyúttal célja a legkülönbébb megnyilatkozások sokoldalú vizsgálata; éspedig:

- a) általános, illetőleg különleges szerkezeti sajátságainak megállapítása,
- b) ezeknek rendszerezése, vagyis az általános beillesztése a nyelvtani rendszerbe, a különleges sajátságok nyelvtani rendszerhez való viszonyának a tisztázása,
- c) a megnyilatkozás funkciójának — főleg közlő és expresszív szerepének — megállapítása, s e funkciókat kifejező eszközök rendszerező vizsgálata.”

A nyelvi elemzés gyakorlati céljáról hangsúlyozva mondja, hogy „annak a készségnek megszerzése, amely szükséges a nyelvi helyes és helytelen megkülönböztetésére, az azonos vagy hasonló értékű nyelvi eszközök minősítésére, az adott helyzetben legmegfelelőbbnek, legalkalmasabbnak a kiválasztására” (Mondatelemzés. Kny. a Szegedi Tanárképző Főiskola közleményeiből; 1966.). Rácz Endre és Szemere Gyula a „Mondattani elemzések” (1972.) című könyvük 9. lapján így szólnak erről: „Mondattani elemzésen valamely adott mondat fajtájának, alkotóelemeinek s ezek egymáshoz való szintaktikai viszonyának vizsgálatát értjük. A különféle szempontú nyelvtani elemzésfajták közül kétségtelenül ennek során nyílik legtöbb alkalom a nyelvi-nyelvtani törvényszerűségek változatosságának tanulmányozására, a mondatban kifejeződő, nemegyszer bonyolult grammatikai-logikai összefüggések megfigyeltetésére. Ebben rejlik rendkívüli didaktikai haszna is.”

Az iskolai mondatelemzésnek fő célja ezek szerint: a gondolkodás mechanizmu-

sának feltárása, illetőleg a logikus gondolkodás fejlesztése szoros kapcsolatban a valósággal; továbbá a beszéddel (mint a társas érintkezés legfontosabb eszközével) kapcsolatban támasztott társadalmi követelmény, igény maradéktalan, árnyalt és hatásos kielégítése. Segíti a jó nyelvhasználat, a gyors és pontos információ megszerzését: a tanulást is.

II. A mondatelemzés lehetőségeiről és formáiról. A mondatelemzés során a helyes elemzés, egyáltalán az elemezhetőség érdekében több szempontra kell tekintettel lennünk. Minden mondatmeghatározás egyetért abban, hogy a különféle megnyilatkozásokat a nyelvi funkció teszi mondatná. Ennek a funkciónak sok fajtája van, igen bonyolult rendszert alkotnak. Annak eldöntésére, hogy az elemzésre kiszemelt megnyilatkozás mondat-e vagy sem, Benkő László ad használható szempontokat már idézett dolgozatában. Íme:

„a) Sorra kell vennünk a vizsgálandó megnyilatkozásban érvényesülő nyelvi funkciók külső fajtáit, főleg a tartalmi és grammatikai funkciókat (szükség szerint a lexikális, kontextuális, szituációs, intonációs, stilisztikai stb. funkciókat is)...

b) Meg kell vizsgálnunk, hogy az adott megnyilatkozásban van-e predikatív szerkezet, illetőleg, hogy ilyennel kiegészíthető vagy helyettesíthető-e.

c) A predikatív szerkezet, illetőleg szerkezetek alapján megállapíthatjuk, hogy hány biztos és hány bizonytalan (homályos) mondat (tagmondat) van a vizsgálandó megnyilatkozásban.

d) Megállapítjuk a megnyilatkozás egyes szó szerkezeteit.”

A mondatelemzésben nagyon fontos a predikatív viszony helyes értelmezése. Elekfi László kitűnően összefoglalja, újraértékeli, s következetes elemzési műveletek sorával világossá teszi ezt a problémakört. (Nyr. 90: 62–75.) Az iskolai nyelvtanításhoz is szempontokat ad. Többek között azt mondja, hogy „egészen kezdetben, mintegy ugródeszkának talán jó az állítmány megkeresésére szokásos kérdés: »mit állítunk?«, de bonyolultabb mondatokban ez a kérdés az ösztönös nyelvérzék számára nem a mondat szerkezet (grammatikai) állítmányát, hanem a főhangsúlyos mondattagot, a propozitumot kívánja feleletül. Hogy ezt a csapdát elkerüljük, célszerű a kezdeti begyakorlás után úgy körülhatárolni az alany és az állítmány fogalmát, hogy a tanulók az igei állítmányú mondatban azt a viszonyrag nélküli (alanyesetben álló) főnevet vagy főnévi értékű szót keressék, amelyik az igével számban és személyben egyezik... Ha nincs ige a mondatban, akkor a két alany alakú névszó közül azt tekintés állítmánynak, amelyik a mondat értelmének lényeges megváltozása nélkül átalakítható igés szerkezetté. Ha az ilyen állítmányt tulajdonítmánynak nevezzük, könnyen rávezethetjük a tanulókat arra, hogy összetett állítmány esetén ige is, tulajdonítmány is van a mondatban. További lépésként... rámutathatunk arra is, hogy a mondat fő mondani- valóját nem mindig az állítmány fejezi ki. Sok más mondatrészre eshet a mondat főhangsúlya.”

A mondatelemzésnek sok csínja-bínja van. Az elmondottak ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a tanár kiválaszthassa a tanítandó anyagrészhez a legmegfelelőbb mondatokat az elemzés céljára. Az egyes jelenségek, törvényszerűségek megfigyeltetése, felismertetése természetesen az úgynevezett problémátlan mondatokkal történhet, de az ismeretek jó megszilárdulása után — különös tekintettel a jó képességű tanulókra, osztályokra — a mechanikusság elkerülése végett, a gondolkodtatás érdekében „fogósabb” mondatokat is elemeztetnünk kell. Pl. ilyen lehet az azonosító mondatok alanyának, állítmányának megkülönböztetése, a kétféleképpen is elemezhető mondatrészek, a részeshatározó és a birtokos jelző határesetei, a kötőszó nélküli összetett mondatokban a tartalmi és a grammatikai viszony sokszor homályos volta stb.

Ha kiválasztottuk a célnak megfelelő mondatot az elemzéshez, választanunk kell, milyen módszerrel végezzük el az elemzést. A sokféle lehetőség közül az iskolai oktatásban az ún. konstrukcionális alapon keletkezett formális grammatikai elemzés a szokásos. Grammatikai vonatkozása abban nyilvánul meg, hogy az alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző megkülönböztetésével a valóságos nyelvtani kategóriákat figyel-tetjük meg. Ám ez önmagában nem elég. Ha nem különböztetjük meg a mondat köz-vetlen összetevőit, ha nem lépünk túl a gyakorlatban ma is élő „egydimenziós” elemzési módon, ha megmaradunk a mondatrészek pusztá megnevezésénél a mondatelemzés alkalmával, csak formális marad az elemzés, alkalmatlan a gondolkodási képesség fejlesztésére, s így nem töltheti be igazi feladatát.

Deme László szinteződési és tömbösödési elve számos használható, új gondolatot vet fel, életképesnek mutatkozik, mégis úgy tűnik, egyelőre nem fog elterjedni az iskolai oktatásban, hiszen számos ellenvélemény, tartózkodás mutatkozik vele szemben. Deme többek között azt mondja, hogy a jelző nem egyenrangú a többi mondatrésszel, mert nem szabad mondatrész, s nem az állítmánnyal kérdezzük rá. Pl. „A pecsétetes kabátot kitisztíttatom” mondatban az állítmány felől nézve „a pecsétetes kabátot” szó a tárgy, s az, hogy a tárgy szerkezetes, nem tartozik az állítmányra, hanem csak a tárgyra, mert csak így kérdezhetünk: „Milyen kabátot?” Tehát a tárggyal kérdezhetünk csak a *pecsétetes* melléknévvel kifejezett minőségjelzőre. (Vö. A nyelvről — felnőtteknek 114–5.)

Ez mind igaz, de hogyan elemezzük akkor az ilyen típusú mondatokat? „*Zoltán jó tanuló lesz.*” Itt nyilván így kérdezzük a jelzőre: „Milyen tanuló lesz?” Tehát a névszói-igei állítmánnyal, mert ennek névszói részét bővíti a jelző. Másrészt a szabad mondatrésze néha az alannal is kérdezhetünk. Pl.: *A parázsból lehet tüzet élesíteni.* Ebben a mondatban az igenévi alannal kérdezhetünk a *tüzet* tárgyra, illetőleg a *parázsból* eredethatározóra: „Mit élesíteni, illetve miből élesíteni?” A szerkezetes alany—állítmány megkülönböztetése szükséges, hiszen általa jobban megérthetjük a mondatbeli összefüggéseket, mivel a mondatot közvetlenül összetevőire bontjuk fel a nagyobb egység felől a kisebb felé haladva. (Vö. Rácz: A mai magyar nyelv 268.) Rácz Endre így mutatja be a szerkezetes elemzést: „A frissiben ajánlott asszony arca, alakja, ködösen, elmosódva megjelent a férfi emlékezetében (Török Gy.: A zöldköves gyűrű 1: 112).”

Alanyi rész (szerkezetes alany)

{[A (*frissiben* → *ajánlott*) → *asszony*] → (*arca* + *alakja*)}

Állítmányi rész (szerkezetes állítmány)

[(*ködösen* + *elmosódva*) → *megjelent* ← (*a férfi* → *emlékezetében*)]

A mondatelemzés módszertani vonatkozásait nézve a gyakorlat azt igazolja, hogy az általános iskolában, de a középfokú oktatási intézményekben is egyaránt megelégednek annyival a mondatelemzés során, hogy az alanyt egy, az állítmányt két víz-szintes, a tárgyat szaggatott, a határozót hullámos, a jelzőt pedig pontozott vonalakkal húzzák alá. Ha utalnak is szóban az összefüggésekre, az egyes mondatrészek viszonyaira, nem értik meg a tanulók, mivel a mondatstruktúrát nemigen tudják vizuálisan is elképzelni. Az aláhúzással való kiemelés régi eredetű. Arra is van példa, hogy az alanyt húzták alá kétszer s az állítmányt egyszer. Alkalmaztak különböző színeket is a mondat-részek jelölésére. Réhey Oszkár (Gyakorlati útmutató a magyar nyelv tanításához c. munkájának 11. lapján) írja: „Elemzés közben különböző színeket használunk: pl. az állítmányt piros, az alanyt kék, a tárgyat sárga, a határozót zöld, a jelzőket barna színű vonalakkal húzzuk alá. Az összetett mondatokat színes vonalakkal keretezzük be: a főmondatot pirossal, a mellékmondatot pedig olyan színű vonallal, amilyen mondat-

résznek mellékmondat segítségével való kifejezéséről van szó. Sokszor a nyelvi tényt is színesen írjuk le, színes vonalakkal jelöljük az összefüggéseket is.” Riedl Szende „Kisebb magyar nyelvtan”-ában (Pest, 1866.) a mondattani részben ezt írja: „A sokszorú mondat három vagy több, akár csupán fő-, akár fő- és mellékmondatoknak egy egészbe történt összeköttetéséből származik. Az összeköttetés eszközei ugyanazok, melyek általában a mondatok összekapcsolására szolgálnak... A rövidség okáért a főmondatokat *A* nagybetűvel, a mellék- és meg nem rövidült mondatokat *a*, *b*, *c* apró betűkkel, s a rövidülteket alfa, béta, gamma görög betűkkel jelölván meg, az első *(a, d)* alatt a főnévi, a másodrendűek *(b, a)* alatt a jelzői, s az utolsók *(c, γ)* alatt az igehatározói mondatokat értjük.” (Lásd a 161. §-t.) A csupa főmondatokból álló többszörösen összetett mondatokat pedig így szemlélteti: „A, A, A: Kedvesen süt a hold, szól az estharang, a szelíd harangszó nekem bussuhang”. (Vach. S.) Stb. — Amikor a mellékmondatok függenek egymástól, s a második az elsőnek, a harmadik a másodiknak, a negyedik a harmadiknak alárendeltje, és így tovább, másod-, harmad-, negyedfokú alárendeléssel van dolgunk. Ezeket így ábrázolja: „Ha a mondatok egymeműek *a*, *a*², *a*³, *a*⁴, -*b*, *b*², *b*³, *b*⁴; -*c*, *c*², *c*³, *c*⁴; ha pedig a mondatok különmeműek: *a*, *b*², *c*³, *a*⁴, -*c*, *a*², *b*³, *c*⁴ stb.; ha rövidültek: *a* β², γ³, *a*⁴ stb. A, b, c²: Hány embert láttam én, ki meggyúlt háza üszkei közé rohant, hogy néhány hitvány eszközöket kiragadjon. (Kölcsy)

A: Nincs ember,

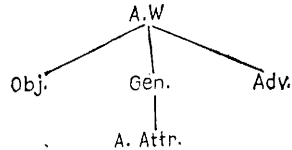
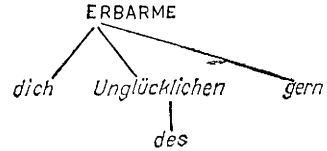
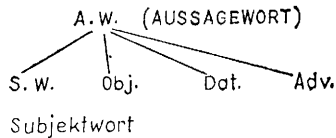
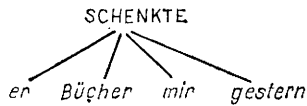
b: aki oly két szívre lel,

b²: mely egyezzen,

c³: mint egyez e két kebel. (Petőfi)

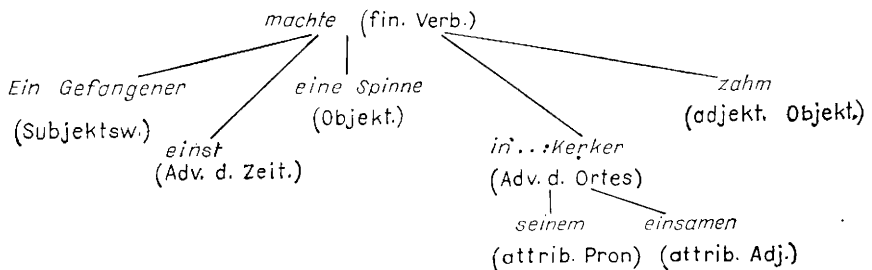
Halász Ignác („Magyar nyelvtan mondattani alapon” a közép- és polgári iskolák számára, Budapest, 1896.) könyvében a mondatrészeket kövér szedéssel emeli ki. Az összetett mondatok tagmondatainak viszonyát ő is betűjelzéssel jelöli: „1. Hogy a mondatok szerkezetét könnyebben áttekinthessük, mondatképleteket használunk. ... A főmondatokat nagy, a mellékmondatokat kisbetűvel jelöljük; az első főmondatot *A*-val, a másodikat *B*-vel, a harmadikat *C*-vel stb. A mellékmondatok közül az alanyiakat *a*-val, a tárgyiakat *b*-vel, az összes határozó mondatokat *c*-vel a ... jelzői mondatokat *d*-vel jelöljük.” Az elsőrendű mellékmondatok jelzése: *a*, *b*, *c*, *d*. A másod-, harmad-, negyedrendűeké ez: *a*², *b*², *c*², *d*²éé és így tovább. A közbevetett mellékmondat szemléltetése ilyen: *A a A*, tehát a mellékmondatnál megszakított főmondat első és második felét is ugyanazzal a betűvel jelzi. Az egymással mellérendelt viszonyban levő mellékmondatokat így mutatja be: *a + a*, *b + b*, *a*² + *a*², *b*² + *b*² stb.

1904-ben jelent meg Kalmár Eleknék „A mondarészek” című könyve. Ennek a függelékében azt írja a mondat ábrázolásáról, hogy „lehetséges a mondat alapszerkezetét vonalakkal úgy ábrázolni, ahogy a földrajz tanításában szokás a hegyláncokat vagy világrészeket vázolni, vagy ahogy a természetrajzban egyszerűsítik az állatok alakját egy geometriai alakra, pl. a négylábúakat egy téglalaphoz, Afrikát egy háromszöghöz hasonlítják.” Hasznosnak tartja tanítás közben a mondat szerkezet szemléltetését, s megemlíti, hogy szemléltető rajzokat minden nyelvtanító megpróbál szerkeszteni. Idéz Kern „Leitfaden für den Anfangsunterricht in der Deutschen Grammatik” 1888-ban megjelent könyvének 59. lapjáról. Kern az ígét elkülöníti, a többi mondatrészt pedig egyenrangúnak tartja a jelző és a névelő kivételével, mert ezek másodrangúak szerinte:

(Adjektivisches Attribut)

Kummer Ferd. Deutsche Schulgrammatikájának 5. kiadásában (1902. 121) Kernt követi a szemléltető eljárásban. Ő is elkülöníti az igét, a többi mondatrészt három csoportra osztja: 1. alany és tárgy, 2. a határozók, 3. jelzők. Tehát az alanyt nem tartja egyenrangúnak az állítmánnyal, ezt az ábra is jól mutatja:

Az angol Mason jelölési módja egyszerűbb, de nem is szemléletes eléggé. Az első-, másod-, harmadrendű mondatokat különböző vastagságú vonalakkal húzza alá. (Lásd English Grammar and Analysis c. 1898-ban megjelent munkáját.)

„I have heard 1.) that my brother has lost at play the money 2.) which was giwen 3. to him that he might pay his debts.”

„I have heard 1. that my brother has lost at play the money 2. which was giwen 3. to him that he might pay his debts.”

(2.) _____

(3.) _____

A fenti jelölésből kitűnik, hogy az első tárgyi alárendelt mondatnak alárendelt mondatokat mind tárgyi mondatokká emeli fel, illetőleg a mondat egyetlen tárgyává teszi. Tehát mellékes az, hogy a főmondat tárgya egyetlen szóból vagy három tagmondatból áll-e. Ugyanígy a második, a jelzői alárendelt mondat is a neki alárendelt célhatározói mellékmondatot teszi jelzőivé. Az elsőrendű mellékmondatban jelző van, s ez két tagmondatból áll. A másodrendű mellékmondatban célhatározót találunk, amely harmadrendű célhatározói mellékmondatnak minősül.

Az amerikai Maxwell az Advanced Lessons 1891. 52–53. oldalán szintén vízszintes vonalakkal ábrázolja a tagmondatok viszonyát, de már a mondatrészek rangját is jól megkülönbözteti. Az igét, az alanyt és a tárgyat egy vonalon, a határozót és a jelzőt a második, a névelőt pedig a harmadik sorban mutatja be:

„The feathery snow fell silently to the earth.”

Subject.	Predicate.
S. N. <i>snow</i>	P. V. <i>fell</i>
<i>The</i> <i>feathery</i>	<i>silently</i> <i>to earth</i> <i>the</i>

„Mary and I recited a long dialogue before the school.”

Subject.	Predicate.
S. N. <i>Mry</i>	
<i>and</i>	
S. Pr. I	P. V. <i>recited</i> <i>before school</i> <i>the</i>
	O. N. <i>dialogune</i> <i>a</i> <i>long</i>

Nálunk Theisz Gyula („A francia nyelv elemi tanfolyama” 1897. 2. kiadás 104) az állítmányt legalul szemlélteti mint törzset, amelyen két réteg bővítmény van: az elsőben az alany, a határozó és a tárgy, a másodikban, fentebb, a jelző és a névelő:

„Un homme sincère dit toujours la vérité.”

<i>Un</i>	<i>sincère</i>	<i>la</i>
attribut	attribut	attribut
adjektív	adjektív	adjektív
<i>homme</i>	<i>toujours</i>	<i>vérité</i>
sujet	circonstanciel	objet
substantif	adverbe	substantif
<i>dit</i> prédicat verbe		

Kalmár Elek idézett művében és az 1933-ban kiadott „A mondat ábrázolása” c. munkájában saját jelölési módját mutatja be. Az állítmányt körrel, a helyhatározót és a vele rokon határozókat fekvő, az alanyt és a vele rokon kísérő határozókat álló vonalakkal jelzi. (Kalmár az alanyhoz mint főszemélyhez sorolja, az alannyal rokonítja a tárgyat és a ragos, névutós alakokat is.) A vonalak távolsági viszonyai, váltakozó helyei és alakjai megmutatják, milyen mondatrészek vannak egy-egy mondatban. Háromféle alanyt különböztet meg kezdeti fokon:

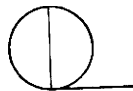
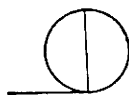
műveltető alany:	○	„A gazda épített.”
cselekvő alany:	○	„A ház épül.”
szenvető alany:	○	„A ház építették.”

Az alábbi mondatoknál a kör az állítmányt, a helyhatározót *hol?* kérdésre közvetlenül a kör alatt fekvő egyenessel, a *honnan?* kérdésre a kör alatt kissé balra, a *hová?* kérdésre pedig kissé jobbra fekvő egyenessel jelöli:

„Keleten villámlik”

Keletről jön a nap.”

„Nyugatra fú a szél.”

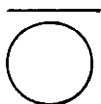

Az időhatározót a kör felett fekvő egyenessel mutatja. A *mikor?* kérdésre középen a kör felett, a *mióta?* kérdésre kissé balra, a *mikorra?* *meddig?* kérdésre kissé jobbra húzzuk az egyenest:

„Délben villámlik.”

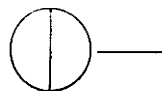
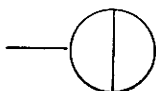
„Reggeltől villámlik.”

„Estig villámlik.”

Az állapothatározót a kör középpontján átmenő vízszintes vonal jelzi. Az eredet-határozót a körtől balra, az *eredmény-* és *vég-határozót* pedig jobbra mutatják a középpont magasságában a vonalak:

„Az ékszer zálogban van.” „A ruha posztóból készült.” „A víz borrá változott.” „Az asszony szép volt.”

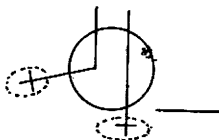

Ha a cselekvő vagy vezető (irányító) személy ragos vagy névutós, az álló egyenest alul megtöri:

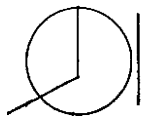
„Ezek ismertetik veled a sziréni hangokat.”

„A kevély tölgy egy gyenge szélről a földre terítették.”

„Ácstól építtetik a ház.”

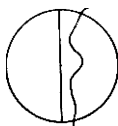

„A gazda áccsal építteti a házat.”

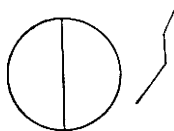

A társhatározókat hullámos, álló, az eszközhatározókat kétszer megtört álló vonallal mutatja.

„A gyermek dalolva jár.”

„Tallóssy ír az orvosért.”

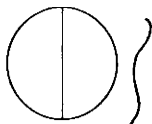

Az eszközhatározó törésvonala a kör közepén, az okhatározó a körtől balra áll, a célhatározó pedig jobbra.

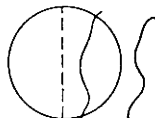
A tagadást és a kötőszókat a határozójuknak megfelelő helyen rövidebb vonallal jelzi. A hiányzó mondatrészt, ha odaérthető, szaggatott vonal, ha nem pótolható oda, pontozott vonal szemlélteti. Az olyan mondatrészt, amelyik az összetett igealak egyik részévé kövült, csipkés vonallal, ha pedig az összetett igealak mindkét tagja ige, tehát két állítmányból lett az igealak, kis körrel jelezzük a főige körén:

„Hát a gyermekkel mi lesz?”

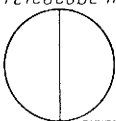
„A gyermekről egészen megfélemedtünk.”

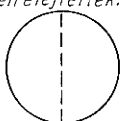
„Ez feledésbe ment.”

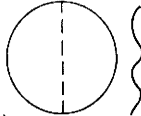
„Ezt elfelejtették.”

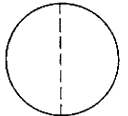
„Erről megfélemedtek.”

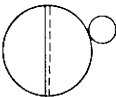
„Énekelni fogok.”

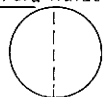
„Írtam volna

„Reggel óta halászgat.”

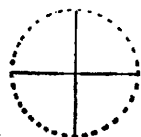
„Én (ti. én voltam itt).”

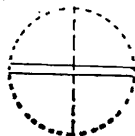
„Lakoma Ladányban muzsika, mulatság.”

„A rózsza virág.”

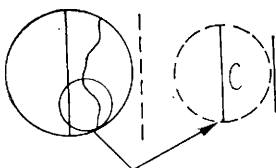

„Szép, szép.”

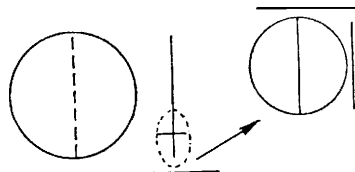

Az alárendelt mondatot annak a mondatrésznek a vonalával ábrázoljuk, amelynek megfelel, de alul kört rajzolunk a vonalra a főmondattól jobbra vagy alája. A bővítő mondatot külön lerajzoljuk, s egy nyíllal kapcsoljuk a megfelelő mondatrészhez.

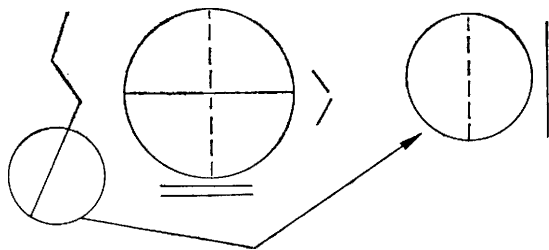
„Úgy szeressen Isten (téged),
ahogy engemet te (szeretsz).”

„Balsors, akit régen tép,
hozz rá víg esztendőt.”

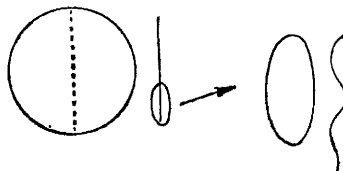

„Ha hamisat szólok, se földön, se mennyben ne lehessenek boldog.” Az alábbi mondat

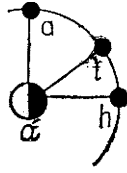
ábrájában a cselekvést azért rajzolja ellipszissel, mert a mondatrész nem az állítmánytól függ.

„Értesítést adott a tanulókról.”

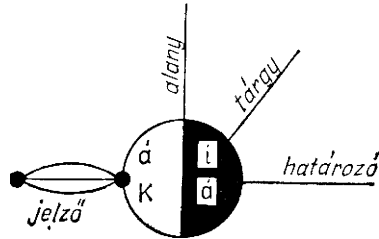
Tóth Pál László (A mondatok grafikai ábrázolása, 1936) Husserl nyomán tetszés szerinti szaporítható rajzzal teszi szemlélhetővé a mondatot. A kört használja erre a célra. Ennek közepén helyezkedik el az állítmányt jelképező gömb, amelynek fele fehér, ez a névszói részt, fele pedig fekete, az az igei állítmányt mutatja. Ezek a rajzok úgy is használhatók, hogy az egész gömb fekete, és a bővítményeknek a körön, ill. annak sugarán adunk helyet.

„A favágó az erdőben fát vág.”

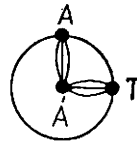
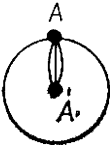
á. k. = állítmányi kiegészítő

i. á. = igei állítmány

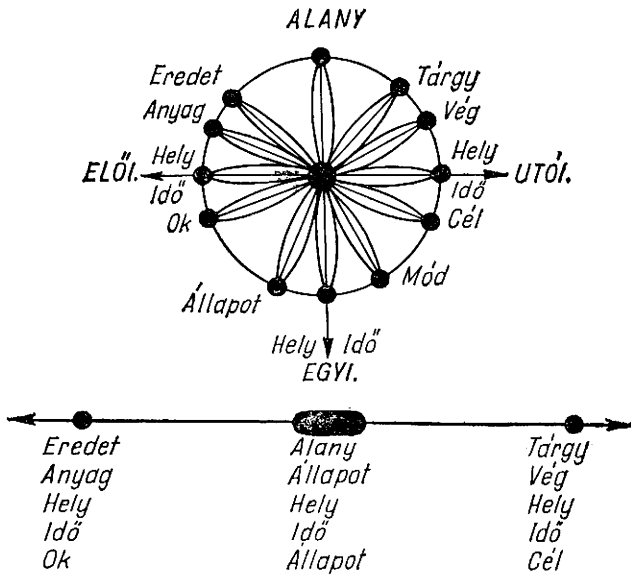

A tanuló ír.

A tanuló leckét ír.

A határozói viszonyokat a következőképpen mutatja be:

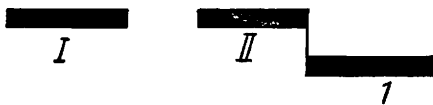
Az egyszerű mondat szerkezete Tóth Pál Lászlónál ilyen:

A többszörösen összetett mondatokban a fő- és a mellékmondatok jelzésére egyforma vastagságú vízszintes vonalakat alkalmaznak, s a mellékmondatot szintben lejjebb jelölik, a főmondatok római, a mellékmondat vagy mondatok arab sorszámot kapnak:

„Tizenkilenc hónapja vagyok a tűzvonalban, de még nem láttam olyan vöröskatonát, aki sebesült társát elhagyta volna.”

Az alárendelő összetett mondatok jelölései ezek:

alanyi mellékmondat:

tárgyi mellékmondat:

határozói mellékmondat:

jelzői mellékmondat:

A kör a főmondat szimbóluma.

Tagmondat-kiemeléssel a főmondatot szintben feljebb jelzik, a tagmondatokat bekere-
tezik, s a mellékmondatokat olyan aláhúzással látják el, amilyen jelzést a mondat-
részeknél alkalmaznak, tehát az alanyt vízszintes vonallal, s így az alanyi mellékmondatot
is, és így tovább:

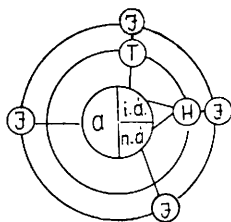
Csak testvér marad az,

aki egyszer testvér.

Rácz Endre—Takács Etel: A magyar nyelv tankönyve az ált. isk. hetedik, nyol-
cadik oszt. számára (1953.) c. munkájukban az 59. oldalon így elemzik ezt az Ady-
idézetet:

Fut, reszket a riadt mezőn az égő élet heve. (A grófi szérún)

Tehát a szokásos aláhúzásokkal látták el a mondatrészeket, és a bővítmények fölé odaírták a mondatrész fajtáját jelző kezdőbetűt. Az 1950-es évek elejéről való a „Magyar nyelvten az ált. gimn. I—IV. osztálya számára” című tankönyved, melyet Benkő Loránd és Kálmán Béla írt. A 177. lapon az egyszerű mondatot körökkel szemléltetik. A legbelső körben van az alany és az állítmány, az ezt befogó nagyobb kör szélein a tárgy és a határozó, a külső körön a jelző, mégpedig úgy, hogy azt is mutatja az ábra, milyen mondatrésznek lehet jelzője.

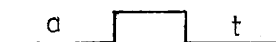
- a. = alany
- i. á. = igei állítmány
- n. á. = névszói állítmány
- T. = tárgy
- H. = határozó
- J. = jelző

A mellérendelő mondatok közötti viszonyt ezek a szimbólumok mutatják:

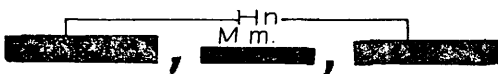
1. kapcsolatos:	
2. ellentétes:	
3. választó:	
4. következtető:	
5. magyarázó:	

Az alárendelt összetett mondatban a mellékmondatot ők is lejjebb ábrázolják, s a mellékmondat fajtáját jelző betűt ráírják:

Akik még nem tudták, | Most megtanulhatjátok, | Hogyan mulat a nép. (Petőfi)

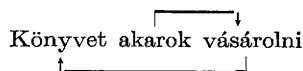

Az alárendelt mondatoknál a főmondatot vastagabb, a mellékmondatot vékonyabb vízszintes vonallal jelzik, s a tagmondatok fölé odaírják a fajtát jelző kezdőbetűket: „Azt a vágyat, hogy más népek nyelvét is tanuljuk, magunk is ébresztgetjük minden-
kiben.”

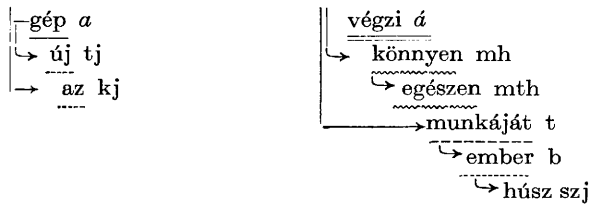
A Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly által írt „Anyanyelvünk” című könyvben (1955.) a szerzők nem mutatják be szemléltető ábrákkal a mondatrészek összefüggéseit. A 286. oldalon viszont az összetett mondatok mellérendelő fajtáinak egymáshoz való viszonyait az alábbi módon szemléltetik: (l. a következő oldalon.)

Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan (Bp., 1959, Gondolat Kiadó) c. könyvének 213. lapján nyilakkal jelzik, hogy a tárgy melyik mondatrészt bővíti. Ha a mondat elfér egy sorban, hasznos ez a szemléltetés:

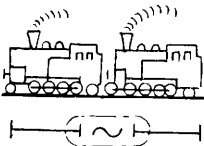

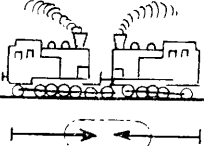
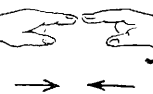
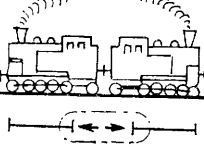
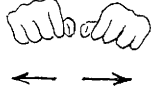
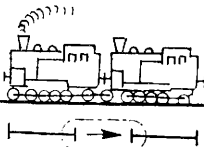
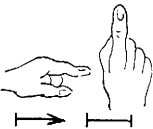
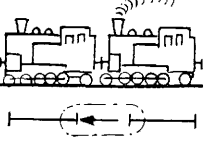
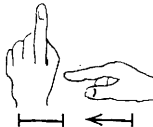

Mit akarok? [Vásárolni.] Mit (akarov) vásárolni? [Könyvet.]

Rónai Béla—Terestyéni Ferenc: A magyar nyelvtanítás módszertanának vázlata (Kézirat 1959.) c. munkájukban azt mondják, hogy könnyebb a mondat szerkezetét megérteni olyan elemzési móddal, amely kezdőbetűivel felidéri az illető mondatrész fajtáját, s nem kíván újabb elvonást. A következő mondatelemzést analitikusan végezték:

Ennek az a lényege, hogy a mondat sorrendjét megbontva a szavakat a mondat szerkezeti összefüggései szerint csoportosították.

	<p>KAPCSOLATOS Hervad már ligetünk, s díszei hullnak (Berzsenyi)</p>	
	<p>ELLENTÉTES Sötét a bánya, De égnek benne mécsek (Petőfi)</p>	
	<p>VÁLASZTÓ Szalmát számolt vagy nézte az eget, a csillagokban szíve zizegett (József A.)</p>	
	<p>KÖVETKEZTETŐ Rátót hazánkban fekszik, azért találkoznak köz- gyeinkben rátótiak (Fáy A.)</p>	
	<p>MAGYARÁZÓ Rólunk nem tud, hisz rá sem ér</p>	

A szintetikus séma szerint így elemezzük:

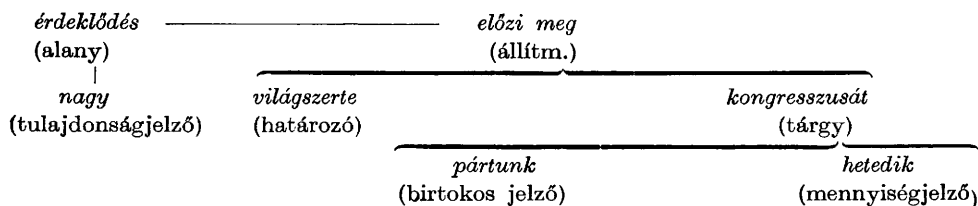
Az új gép húsz ember munkáját egészen könnyen végzi.

Ez az elemzés egy dimenziójú, nem mutatja a mondat szerkezet hierarchikus felépítését, hátránya még, hogy a hosszabb mondatok nem férnek el egy sorban. A szokványos aláhúzásos rendszerrel azonban fejlettebb, mivel az alkotóelemek felismertetésén kívül már megmutat valamit a mondatstruktúrából, és utal a kifejezések logikai viszonyaira is.

Károly Sándor „Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról” (Nyr. 84: 62) szövege írja: „A mondat szerkezetének az ábrázolására igen alkalmasnak találom

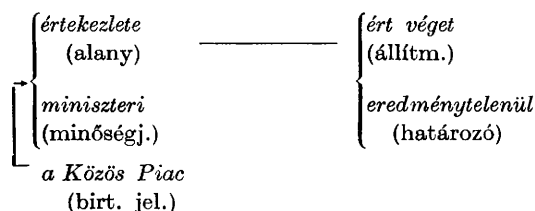
a faágrendszert (lényegében megfelel a folyórendszernek vagy gyökérrendszernek is), mert ezen igen jól lehet szemléltetni a mondat szerkezetes felépítését: a törzsből kiágazó két főággal az alany-állítmány-viszonyt, a mellékágak kiágazásával és fokozatos elvékonyodásával a többi szószervezetet és hierarchiát, és egy-egy ágnak mellékágaival való lefűrészelésével a nagyobb szerkezeti egységeket. Ez közel áll Gombocz család-fájához, de a családfán nem lehet ilyen jól szemléltetni sem a hierarchiát, sem a nagyobb egységeket. . .”

Berrár Jolán—Fábián Pál—Szathmári István—Szende Aladát—Trencsényi Ferenc: Nyelvtan — stílus — szónoklás (Bp., 1960) c. munkájukban ezt a mondatot így szemléltetik: „Pártunk hetedik kongresszusát nagy érdeklődés előzi meg világszerte.”

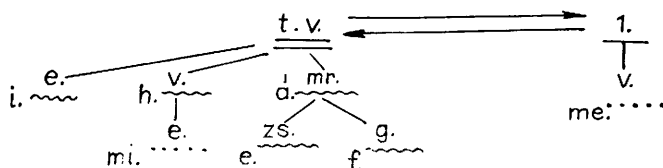

Ez a kivetítéses eljárás már fejlettebb az egyszerű aláhúzásos formánál, mivel a mondatrészeket hierarchikus elrendezésben mutatja, de sokat kell írni, s a hosszabb mondatokat nem lehet így elemezni.

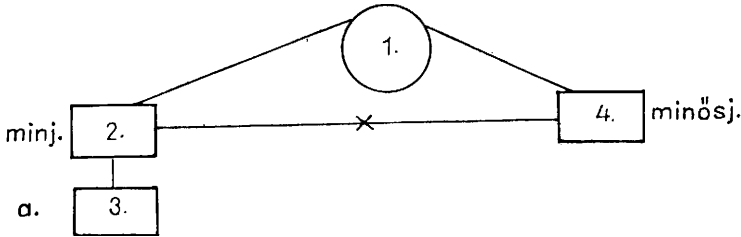
A következő kivetítéses ábrázolás Szende Aladár „Szórol szóra” c. könyvéből való. „Eredménytelenül ért véget a Közös Piac miniszteri értekezlete.”

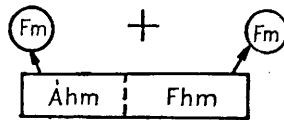
Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása (Tankönyvkiadó Bp., 1971. 77.) címet viselő munkájában a mondatrészek összefüggéseit sematikus ábrázolja, felhasználva a szokásos aláhúzásokat és a mondatot alkotó szavak kezdőbetűit: „Estére valamennyi lovas zsákmánnyal gazdagon megrakodva tért vissza az egri várba.”

Az összetett mondatok elemzésekor a főmondatokat kör, a mellékmondatokat téglalap jelzi a szokásos sorszámozással és mellékjelzéssel. „Vilma azt az aranytanácsot tanulta, hogy aki gyalog van, az ne válogasson a hintókban, hanem üljön fel mindjárt az első kínálkozó járműre.” (Mikszáth)

Ezt a jelölési módot vagy ehhez hasonlókat találhatunk különböző nyelvtani munkákban. Pl. Balogh D.—Gálffy M.—J. Nagy Mária „A mai magyar nyelv kézikönyve c. könyvükben (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971.) a 402. lapon ezt a mondatot elemzik: „Nagyapó úgy ült a karosszékekben, és annyira nyugodt volt az arca, | hogy festménybe illett volna.”

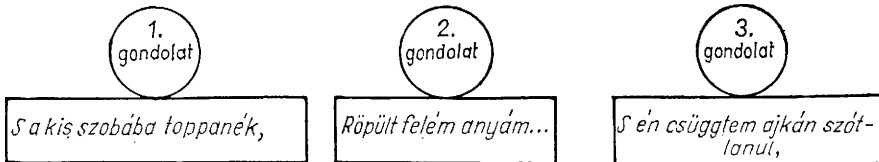

Rácz Endre zárójeles elemzési módjára példa a következő mondat: „Toldi nem futott el, csak felállott szépen, | S a bikát bevárta az utcaközépen.” (Arany: Toldi IX. 8.) „Vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálíg, | Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.” (Ady: Fölszállott a páva)

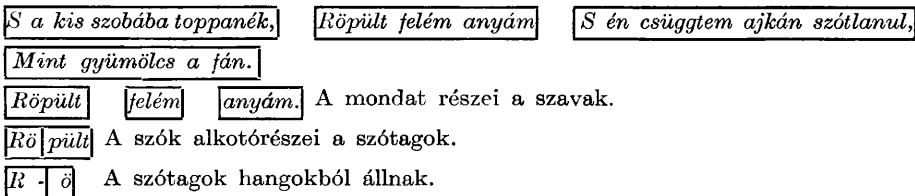
tagmondat + (tagmondat + tagmondat)
vagy:
(tagmondat + tagmondat) + tagmondat

A fenti mondatokban két tagmondat közösen áll mellérendelő viszonyban egy harmadikkal.

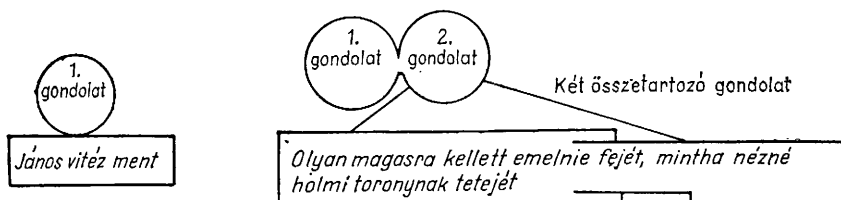
A gondolatoknak a tagmondatokkal, ill. a mondatokkal való kapcsolatát szemléltetően mutatják be Gyulai Ágost és Gyurjács András az 1926-ban megjelent „Magyar nyelvtan szemléltető alapon a polgári iskolák I. osztálya számára” c. munkájukban.

Helyesen állapítják meg, hogy a beszéd mondatokból áll. Ezt a jelenséget egymáshoz toldott szalagdarabokkal illusztrálják.

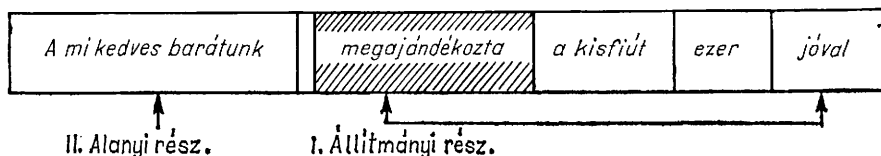
Az egyszerű és az összetett mondat közötti különbséget mutatja ez a rajzuk:

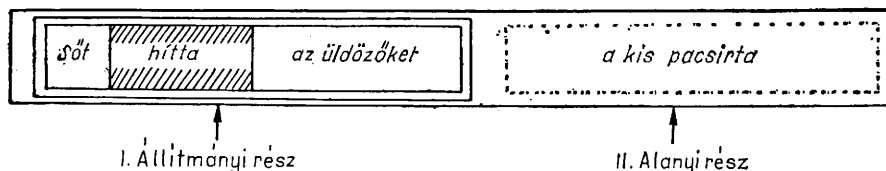
1. Egyszerű mondat.

2. Összetett mondat.

A mondatrészeket így különítik el, emelik ki:

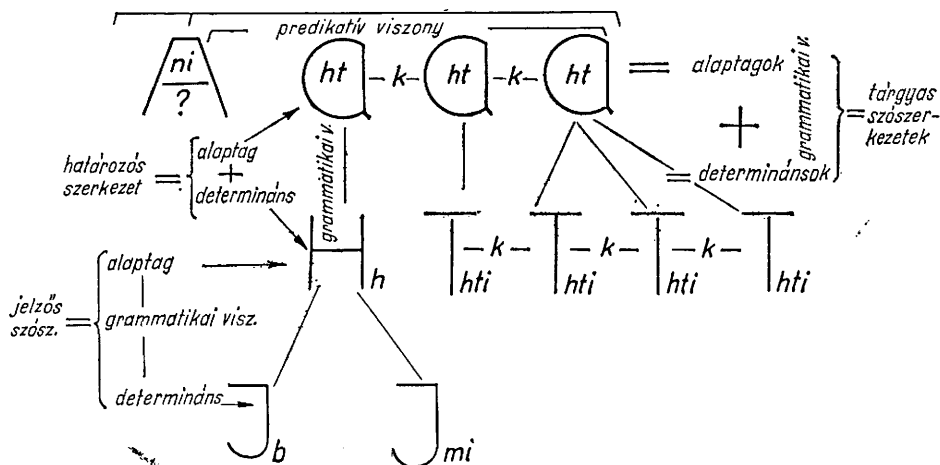
Az állítmány kiemelése árnyékolással történik, míg az alanyt és a bővítményeket egyformán vastag sima vonalakkal bekeretezzük. Ha formailag az alany nincs kitéve, az alany, illetve az alanyi rész helyét pontokból alkotott keret jelzi:

III. A mondatelemzés alkalmával komplex módon szükséges vizsgálunk a mondatot, s ebből nem maradhatnak ki a szintagmák sem, hiszen a gondolkodás és a nyelv dialektikája nem nélkülözheti őket. A következőkben saját mondatábrás módszeremet (lásd Nyr. 94: 65–88) továbbfejlesztve bemutatok egy mondatelemzést a szószerkezetek viszonyait is figyelembe véve. „Lefeküdni a galagonya virágos sátra alá, megmarkolni az időt, megállítani a felhőket, az álmokat, az éveket. (Fekete István: Május)

Hiányos szerkezetű, többszörösen bővített egyszerű mondat. Óhajtást fejez ki. Feltétlen állító. A három, főnévi igenévvel kifejezett, kapcsolatos viszonyú határozott alanyok névszói-igei állítmánya van, amely az előző mondatban található: Jó lenne. Az első alany (lefeküdni) helyhatározója, ennek egy birtokos jelzője és ezzel egy szinten álló minőségjelzője van. A határozó és az alany határozós szószerkezetet alkot, mivel az alany az alaptag, s a határozó a determináns. A határozó meg a birtokos és a minőségjelzőnek az alaptagja, s így a jelzők determinálják: galagonya virágos sátra alá = jelzős szószerkezet. A határozót névutós főnévvel fejeztük ki. A második alanyhoz (megmarkolni) határozott iránytárgy tartozik, ez a kettő együtt tehát tárgyasszintagma. A harmadik alanyt (megállítani) három kapcsolatos viszonyú, tárgyragos főnevekkel kifejezett határozott iránytárgy bővíti: időt, felhőket, életet. Ezek tárgyasszószerkezetet hoznak létre az alannyal.

Mondatábrával így szemléltethetjük:

Plaszkony László

Képzavaros mondatok

I. A köznyelvben egyre gyakrabban fordulnak elő képzavart tartalmazó mondatok. „Elszaporodásuk, s az irántuk mutatózó közöny arról árulkodik, hogy belső vizualitásunk meggyengült, nem látunk képeket gondolkodás közben” (Fabricius—Kovács: Nyr. 93: 43). Pedig a valóban igényes stílus nem mellőzheti a képes beszéd adta lehetőségeket. Nem mindegy azonban, milyen szóképeket használunk, és hogyan alkalmazzuk őket.

Mi a képzavar? Bármelyik, stilisztikával foglalkozó kézikönyvben megtalálhatjuk a címszót, s alatta a meghatározást. „Az átvitelnek, a szóképeknek az alapja a jelentés és a jelentett dolog viszonyának eltolódása: a jelentést a megszokott dolog helyett egy vele valamilyen rokonságban levő másik dologra vonatkoztatjuk. Az eltolódást helyesnek érezzük egészen addig, amíg a valóságtól el nem szakad. De képzavart érzünk, ha a kapcsolatok megszakadnak a valósággal, illetve ha a kép erőltetett, zavaros, össze nem illő elemekből áll, esetleg átvitt jelentésű szókapcsolatok, képes kifejezések vegyülnek benne” (MStilÚ. 461). Hasonló meghatározásokat tartalmaz a Magyar irodalmi lexikon, A magyar stilisztika vázlata stb. Ha viszont arra gondolunk, hogy a képzavaros mondatoknak hány fajtájával, s milyen nagy mennyiségben találkozhatunk, akkor a válasz nem is olyan egyszerű. Képzavarral kapcsolatos megjegyzések nem egy nyelvészünk cikkében fordulnak elő. Észrevételeik azonban inkább konkrét esetekre, a képzavart tartalmazó mondat magyarázatára, a hiba mibenlétére vonatkoznak. Abban mindenki egyetért, hogy a képzavar rendkívül súlyos stilisztikai hiba.

Az általam elemzett példák javarésze általános iskolai és gimnáziumi tanulók fogalmazásaiából származik.

II. A képzavar legegyszerűbb formája tulajdonképpen még nem is tartozik a vizsgált stilisztikai vétséghez, mert nem a szóképet létrehozó, ill. használó szemlélet szakadt el a valóságtól, hanem kívül álló ok, szótévesztés hozta létre.

„Egyik oldalról a visszahúzódo múltat és az elmaradottságot írja le” (B. J. III. oszt.). A *visszahúzó múlt* eléggé konvencionális köznyelvi metafora, vagyis a szókép három eleme hibátlan, a képzavar oka egyszerű szótévesztés, a jelző (*visszahúzó*) helyére a hasonló hangalakú és azonos tőből származó *visszahúzódo* került.

1. Az azonosításkor elkövetett vétség, az azonosított és az azonos közti valóságos kapcsolat hiánya a képzavar egyik leggyakoribb forrása.

„Hanem ennek igazán nem örült Ilonka, mert a királyban felismerte egykori vendégüket, az ismeretlen vadászt. Ilonkában abban a pillanatban összetört minden érzés, a szerelem és a boldogság vágya elpárologott testéből” (Z. E. 7. oszt.). A tanuló megpróbálta Ilonka érzéseit szemléletesen ábrázolni, azonban a lány vágyaihoz, reményeihez nem illik az *elpárolog* ige hangulata. Annál is inkább, mert azonnal felidézi a diáknyelvben használt jelentést.

„A természet rendje az örök változás. Erre utal a költő felsorolásában, hogy a leomló társadalom alapköveit a munkások rakják le” — írta B. E. negyedik osztályos tanuló. A *leomló társadalom* és a *társadalom alapkövei* külön-külön elfogadható képek, azonban a *leomló* jelző és az *alapkövek* ellentéte lehetetlenné teszi a kapcsolat-teremtést.

„Az első világháborút lezáró békekkel lerakta a történelem egy újabb háború alapköveit, amely a 30-as évek elejére ki is bontakozott Nyugat-Európában, és futótűzként söpört végig az egész világon” (F. Á. IV. oszt.). Ebben a mondatban hemzsegek a szóképek. Úgy tűnik, az *alapkő* különösen kedvelt eleme a tanulók képalkotó fantáziájának, mert itt is szerepel. A háború fogalmi jegyei ellentétesek az alapkővel. Az utóbbihoz a békés tevékenység, az építés képzete kapcsolódik, akár szó szerinti, akár átvitt értelemben alkalmazzuk.

Hasonló hiba a közkeletű metaforás kifejezések alkotóelemeinek megváltoztatása. Nyenkor ugyanazt a jelenséget figyelhetjük meg, mint amikor két, össze nem illő dolgot azonosít egy szóképpel tervezett képzavar. Nem lehet a *küört* a *botrány* helyett azt írni, hogy *kicsapott a botrány* (B. E. 7. oszt.), vagy a *riadalom tört ki* helyett azt, hogy *szaladgálás tört ki* (F. M. 7. oszt.).

2. A képalkotás nem könnyű feladat. Számptalan veszély fenyegeti azt, aki szóképekkel akarja szebbé tenni stílusát, bár az eredmény megéri a kockázatot. Sokszor csak későn derül ki, hogy az egyéninek, merésznek, újszerűnek tűnő szókép bizony csupán képzavar, az azonosított és az azonos nem illik össze, a jelentéseltolódáshoz nincs meg a kellő alap, a kép hangulata rossz. De nem múlt el a veszély akkor sem, ha sikerült egy-egy kifogástalan szókép megalkotása. Hiszen a képes kifejezéseknek az a célja, hogy a beszélő gondolatait mások számára elképzelhetőbbé, szemléletesebbé tegye. A szóképek mondatkörnyezetben töltik be feladatukat, vagyis ha a képes kifejezések helyességéről avagy helytelenségéről akarunk érdemlegeset mondani, nem elégedhetünk meg a mondatból kiszakított szóképek vizsgálatával, meg kell néznünk azt is, hogy a mondatot alkotó egyéb nyelvi jelekkel, azok jelentéstartalmával milyen összefüggésben vannak.

„Gergely okos, művelt ember volt, s ezzel is nagy hasznot hajtott a vár védéséhez” (B. L. 6. oszt.); „Még egyszer megvédte nemzete becsületét a már-már győztes, kevély olasszal szemben, de látnia kellett, hogy míg kegyvesztetten távol húzódott el az élet ártól, elvesztette a vele való kapcsolatot. Nem is alkalmazkodhat többé bele” (N. E. III. oszt.). Mindkét idézetben olyan köznyelvi szóképet találunk, amely a mondatból kiemelve hibátlan (*az élet árja*, ill. *nagy hasznot hajt valami*). Nagy József a Szép magyar szó 39. lapján a következőket írja: „A képes beszéd sajátos ízeit az adja meg, hogy a jelentésváltás után sem homályosul el teljesen a régi kép, bizonyos fokig tehát egyszerre

hat a kettős értelem: a szó szerinti első és az átvitt jelentés.” A fenti példákban is hasonló dolog történt. A régi jelentés nem homályosult el teljesen, ezért érthető a kép, de kellően elhomályosult ahhoz, hogy képes értelmét az eredeti jelentés ne veszélyeztesse. Ha azonban olyan nyelvi jel vagy mondatrész kapcsolódik a képhez, amelyik az alkotórészek eredeti jelentését túlságosan felerősíti, konkretizálja, a képes jelentés egyensúlya megbomlik. Ez esetben a *bele* helyhatározó a folyam konkrét jelentését erősítette.

Hasonló hibát fedeztem fel a Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára következő részletében is: „A nép három évszázadon át számon tartotta az ingyenélő semmirekellők gonoszítottait. *A kárvallottak sasszárnyai minduntalan kinőttek*” (170). A *kárvallottak sasszárnyai* sem a legsikeresebb szókép. A *sasszárnyak*-at szokás ugyan képes értelemben használni, de nem a kárvallottakkal kapcsolatban, ráadásul a *minduntalan* határozóval ismét konkréttá vált az átvitt jelentésű szókapcsolat. Az idézett szövegrészek leírói figyelmen kívül hagyták, hogy az általánosan elterjedt köznyelvi metaforák, metonímiák használati köre kötött, nem kapcsolhatók bármikor bármíhez.

3. Egy mondatban nemcsak egy szókép fordulhat elő, sőt legtöbb esetben két-három, egymással kapcsolatban álló, átvitt jelentésű szókapcsolat sorakozik fel. A képes kifejezések kedvelői nemigen elégednek meg egy képpel. „A képzavar keletkezésének egyik lélektani oka az lehet, hogy a beszélő nem érzi elég frappánsnak az elsőként felvetett képet, nyomatékossítani akarja a mondanivalót, ezért újabb képet keres, közben az elsőről megfeledkezik, hiszen annyira megőrül a „tobzódó költőiségnek” (Gyárfás: Nyr. 93: 50). Ilyenkor esik meg aztán, hogy a kép alkotóelemei között „kibékíthetetlen ellentét” jön létre, vagy a mondat önmagukban helyes szóképei nem illenek össze. Mint például az előzőekben már idézett mondatban: „*Az első világháborút lezáró békével lerakta a történelem egy újabb háború alapköveit, amely a 30-as évek elejére ki is bontakozott Nyugat-Európában, és futótűzként söpört végig az egész világon.*”

A szóképek egymás hatását rontják le, az általuk szemléletessé tett dolgok nem egyeztethetők össze. Már a háború és az alapkövek azonosítása sem volt megfelelő, a folytatás pedig különösen nem az.

4. Az eddig ismertetett példákban a szóképek még megtartották önállóságukat, a nyelvi hiba a szóképen belüli ellentétből vagy a képes kifejezések és a mondat többi alkotóelemének összeegyeztethetetlenségéből fakadt. A szóképek azonban sokszor nem különülnek el, hanem az egymással logikai kapcsolatban levő gondolattöredékek egy képben rántódnak össze. Ezért felbonthatók több, valamilyen rokonságban álló képes kifejezésre. Ha eredeti szóképek vegyülnek ily módon, az ok a gondolatok rendszeretelenségében, tagolatlanságában kereshető. Természetesen nem kell feltétlenül eredeti szókép ahhoz, hogy ilyesfajta vegyülés jöjjön létre; elég, ha több, hasonló jelentésű köznyelvi metaforás kifejezés ötlük fel egyszerre a beszélő tudatában. Ez a csoport igen hasonlít a szóláskeveredéshez, bár a frazeológiai szócsoportokat alkotó szavak nem vesztették el önálló jelentésüket, ellentétben a szólásokkal, ahol az egységes jelentéstartalmat az alkotó szavak történetileg összeforrt együttese hordozza.

Az idő múlására utaló köznyelvi metafora sok képzavaros mondatban szerepel. A szakirodalomban találtam a két következő példát, a harmadikat a már említett helyesírási segédkönyvben.

„Hja kérem, fölöttem is *eljár az idő vasfoga*” (Szende: Szóról szóra 79); „*Az idő vasfoga elrepült felettünk*” (Halász: Msn. 12: 106); „Beljebb orkánok által ledöntött fatörzsek özöne. Némelyik már porrá korhadt, *eljárt fölötte a kor.*”

A szóláskeveredéshez közelít az az eset is, amikor egy frazeológiai szócsoporthoz vagy köznyelvi szóképhez egy szólással. A televízióban hallottam a következő mondatot egy közkezdelt, részben a közönség által írt folytatásos történetben: „Először csak a gyomrom szorult ökölbe.” Két, testi jelenséggel kapcsolatos kép vegyült. A két kifejezésben azonos az ige, s a két különböző testrész egyaránt birtokos személyraggal van ellátva. A jelentésük azonban nem egyezik; a szituációt ismerve csak az első jöhet számításba. A fiatal főhős nem akar gyereket, ezért barátjaék kisbabájának sirását magnóra veszi, s kipróbálja, milyen hatással lesz rá az „állandó gyereksírás”. Nos, a kísérlet eredményétől legfeljebb ideges lehet, semmi oka arra, hogy ökölbe szoruljon a keze.

III. A szóláskeveredések hovatartozását illetően a stilisztikai kézikönyvek egyértelműen foglalnak állást. A szóláskeveredés a képzavar egyik területe, s a továbbiakból láthatóan igen gazdag területe. A szólás „olyan több szóból álló, gazdag hangulati tartalmú, állandósult frazeológiai kapcsolat, melynek jelentéstani egységét, a szókapcsolatnak az élő nyelv szempontjából »elemezhetetlen« voltát a szókapcsolat egységes fejlődése, történeti múltja igazolja” (O. Nagy: MNyTK. 87. sz. 7). A szólások azonban csak addig tekinthetők egy szónak megfelelő jelentéstartalmat hordozó szókapcsolatnak (melyben az egyes szavak jelentése nem azonos a szólás jelentésével), míg történetileg kialakult, megváltoztathatatlan alakjukban szerepelnek. Mihelyt azonban két szólás keveredik, vagy akár egy szólásban csak a névelőt, ragot megváltoztatjuk, a szólás alkotórészeire, szavakra bomlik, s előkerül a benne rejlő kép, mégpedig zavaros formában.

Ha egy képzavaros mondatban egy vagy több szólás szerepel, a hiba nagyjából két okra vezethető vissza: vagy az alak használatával vagy a pontos jelentéssel nincs tisztában a képzavar elkövetője. Természetesen a két kategória szétválasztását elsősorban az alaposabb elemzésre való törekvés indokolja, a beszéd folyamatában a két forma indítókai, a tévedés jelentésbeli és alaki oldalai összemosódnak, együttesen hatnak.

1. A szólások alaki használatában elkövetett vétségek legegyszerűbb formája, amikor a szólást alkotó szavak hiánytalanul, idegen elem bekerülése nélkül idéződnek fel, de a szavak sorrendje szokatlan, meghökkentő.

„Döbrögi a Matyi szavát a füle mellett elengedi” (K. A. 7. oszt.). „Elereszti (elengedi) a füle mellett” — alkalmazhatjuk a szólást arra, aki a tanácsot, figyelmeztetést nem fogadja meg. Az idézett mondat még csak a szóláskeveredés határán áll, csupán egy kicsit hökkenünk meg a mondat végére vetett igei állítmány okozta humoros gondolat-társításon, de már igen közel van ahhoz, hogy valódi szóláskeveredés, képzavar legyen belőle.

2. Szóláskeveredés jön létre, ha idegen elem kerül a szólásba, egy oda nem tartozó névelő, egy oda nem illő rag, s a szólás történetileg kialakult egyensúlya máris felborult.

„Nem árulok el zsákbamacskát” — közölte egyik ismert sportvezetőnk a nyilatkozatában, amikor egy játékos szerepléséről érdeklődött a televízió riportere. *Nem árul zsákbamacskát*’ őszintén kimondja, amit gondol, nem titkolja el szándékát, tervét’ (O. Nagy: Magyar szólások és közmondások; zs 33). A szólás eredeti alakja az *el* igekötővel bővült, s máris zavarossá vált a jelentés. A felesleges igekötő egy hasonló jelentésű szócsoporthoz került át (*nem árulok el titkot*). Más esetekben a bekerülő idegen elem eredete nem állapítható meg. Az egyik legjellemzőbb példa Zolnai gyűjtéséből való: „Nagykanizsán tejben-vajban akarják megfürösztetni a Filléres-gyors utasait” (Msn. 12: 127).

3. A fenti esetekben a szólás teljes alakja egy oda nem tartozó elemmel gyarapodott. A következő típusban olyan példákat találunk, amelyekben a szólás valamelyik eredeti alkotóeleme hiányzik, s ennek helyére került egy új szó. A szócsereben gyakran játszik szerepet a rokon értelműség, a hasonló jelentésű szavak könnyen felcserélődhetnek, akárcsak a hasonló hangalakúak. Egyik tanítványom a Ludas Matyiról szóló fogalmazásában a következőt írta: „A pénzt, a ludak árát elvettem. Elvettem Döbrögit, aztán *felkaptam* a *nyúl-cipőt* és elszaladtam” (D. Zs. 7. oszt.). Az idevágó szólás ez: *Felhúzza* (ritk. *felrántja* vagy *felveszi*) a *nyúl-cipőket* 'futni kezd, futásra veszi a dolgot' (O. Nagy i. m. ny 276). Hogy a tanuló valóban ebben az értelemben használta a szólást, az a mondat tartalmából világosan kiderül. Vagyis a jelentést ismerte, de a szólás alakját hibásan idézte fel, a (*felhúzz felvesz, felránt*) igék helyére a *felkap* szót tette.

Vannak közkedvelt, közismert szólásaink, amelyek a gyerekek stílusát erősen befolyásolják, s nem is mindig jó irányban. Ugyanis a frazeológiai kapcsolatok természetét illetően a diákok ismeretei eléggé hiányosak, a tananyagban ezek alig-alig szerepelnek. Ezért a szólásokat kissé szabadon kezelik, átalakítják, új szókapcsolatokat teremtenek úgy, hogy a szólás egy-két elemét kicserélik.

Kimutatja (ritk. *megmutatja* vagy *kivicsorítja*) a *foga fehérét* (táj. fogát) 'elárulja gonosz szándékait, alattomos természetét' (O. Nagy: i. m. f 743). A *kimutatja* igéhez — ennek analógiájára — számtalan más fogalmat kapcsoltak (elsősorban tulajdonságok megnevezéseit). Például: „Gergő most is *kimutatta bátorságát, eszességét*...” (H. M. 6. oszt.); „*Bátorságát* mindig *kimutatta* mások előtt is” (P. E. 6. oszt.); „A védő felpattant helyéről, ezzel is *kimutatta felháborodását*” (Cs. M. 6. oszt.).

4. A hasonló hangzás, a rokon értelműség sokszor csábít szóláskeverésre. Ezekben az esetekben könnyen megérthetők a tévesztés lélektani okai: az egymással jelentésbeli összefüggésben levő szavak asszociációja sokkal gyakoribb, mint más kifejezéseké. Máskor valamilyen logikai kapcsolat fedezhető fel a szólás eredeti szava és a helyére került idegen elem között. Nem egyszerűen egy szinonimasor egyik tagja cserél helyet egy másikkal, hanem térbeli, funkcióbeli vagy más érintkezés a kiváltó ok. Társaságban hallottam az alábbi közlést. Az illető nagyon szerette volna, ha a főnöke elintéz valami fontos dolgot, s ezért „állandóan rágt a nyakát”. „*Rágja a fülét valakinek* 'rendszerint rábeszélő szándékkal, olykor már bosszantóan sokáig vagy sokszor mondogat neki valamit' (O. Nagy i. m. f 1024.). A *fül* helyét egy másik testrész neve, a *nyak* foglalta el. „Pató Pál úr gazdag nemes. De *lustább, mint a templom egerénél is*” (G. F. 7. oszt.). Annál inkább meglepő ez a kiforgatott szóláshasonlat, mert a *szegény, mint a templom egere* rendkívül elterjedt, s a népmesékből a gyerekek előtt is jól ismert szókapcsolat. A szólást alkalmazó tanuló gyenge anyanyelvi színvonalát mutatja a grammatikai rendezetlenség is. A lustaság Pató Pál legjellemzőbb tulajdonsága, innen kerülhetett a *szegény* helyére.

5. „Mikor megtudja, hogy feleségét, Melindát Ottó, Gertrudis rokona *akarja hálójába kaparintani*, óriási haragra gerjed, de az udvar és a harag együttes hatása sem elegendő ahhoz, hogy csatlakozzon a nemesi összeesküvéshez” (K. G. II. oszt.). Ez az egyébként is zavaros mondat egy gyakorta idézett szólásunkat zagyválta össze. *Hálójába ejt* (*kerít* vagy *csal*) *valakit* 'ravaszul céljának eszközévé teszi, behálózza' (O. Nagy i. m. h 188.).

„*Kíveti a hálóját valakire*”, meg *akarja* magának szerezni, *kaparintani*. Ezt a szólást is sűrűn használjuk. Meg kell magyaráznom, hogy a fenti példát miért nem

soroltam azokhoz az esetekhez, amelyekben két szólás keveredéséről beszélünk, holott két szólásunkat idéztém forrásként. Mint a több szólás elemeit tartalmazó mondatoknál látni fogjuk, akár rokon értelmű, akár nem rokon értelmű szólások vegyülnek, az új szókapcsolat mindkét szólás elemeiből tartalmaz valamit. Ebben az esetben csupán nem egy, hanem két szólás jöhet számításba a képzavar eredetijeként, vagy az egyik, vagy a másik. Ha az alakot tekintjük az első, ha a jelentést, inkább a második. Ennek jelentése ugyanis jobban megfelel a Bánk bánból ismert eseményeknek. (A *kaparintja* elem azonban egyikben sem fordul elő.) Ottó el akarja csábítani Melindát, meg akarja kaparintani. A szólásba került idegen elem tulajdonképpen az egész szólás szinonimája.

6. Zavar támad akkor is, ha nemcsak a rendelkezésre álló szóképzési elemek, de maguk a gondolatok sem különülnek el, ha egymással összefüggő gondolat egységek egy mondatban vonódnak össze. Egy ilyen mondat, amely képzavart is tartalmaz: „Anyja iránti szeretetét mutatja, hogy eltökélte, addig nem megy haza, míg a nevéen esett foltot valami híres tettel le nem mossa” (N. A. III. oszt.).

Vérrel mos le valamit a) 'valamely elszenvetett sérelmet véresen megtorol'; b) 'élete feláldozásával tesz jóvá valamit' (O. Nagy i. m. v 336.). A helyes mondat ez lett volna: „...míg a nevéen esett foltot vérrel le nem mossa, s valami híres tettet nem visz végbe, amellyel bűnét jóváteheti.” Több logikus, jó gondolat összevonódott, s így képzavar lett belőle.

Néhány esetben semmiképpen nem állapítható meg, mi volt a szóláskeveredés oka. Sem rokon értelműség, sem más kapcsolat nem található a szólás eredeti alakja és a behelyettesített szó között. A tévesztés csakis a szólás hiányos, pontatlan ismeretének következménye.

„Hallunk is másoktól olyan epés megjegyzéseket, hogy *összefut ereinkben a vér*” (R. K. 7. oszt.). *Felforr a vére*. Ez a szólásunk azt jelenti, hogy valakit indulat kerít hatalmába, roppantul dühös lesz (O. Nagy i. m. v 322.), de a *felforr* helyére kerülő *összefut* ige eredetére nem tudtam magyarázatot találni.

7. A szóláskeveredést tartalmazó mondatoknál gyakorta nehéz eldönteni, hogy a beszélő tulajdonképpen melyik szólást akarta felhasználni. A Bánk bánnal kapcsolatos példában már felmerült a kérdés, mikor beszélünk egy, s mikor két vagy több szólás keveredéséről. Az elemzett példák alapján úgy vélem, hogy több szólás keveredése esetén a képzavaros szöveg az eredeti szólások mindegyikéből tartalmaz valamit, s a vegyülés teljesen levezethető az eredeti frazeológiai kapcsolatok alkotórészeiből. Nagyon gyakori a vegyülés, ha rokon értelmű szólások állnak az alkalmazó rendelkezésére. A beszélő tudatában egyszerre idéződik fel, s ha a tudat ellenőrző szerepe valamilyen okból nem elégséges, kölcsönösen hatnak egymásra. Különösen nagy a veszély akkor, ha a rokon értelmű szólások más közös elemeket is tartalmaznak (azonos szavakat, felépítésbeli hasonlóságot stb.).

„Matyi ezek után úgy eltűnt, hogy hírét se hamvát se hallották felőle” (H. Á. 7. oszt.). Mondandója megfogalmazásakor a tanuló négy szókapcsolat között válogatott: *Híre-hamva sincsen* 'nyomtalanul eltűnt vagy elmúlt' (O. Nagy i. m. h 750.); *Híre sincs, nyoma sincs* 'nyomtalanul eltűnt' (O. Nagy i. m. h 735.); *Se híre, se hamva* 'nyomtalanul eltűnt' (O. Nagy i. m. h 738.); *Hírét se hallotta* 'fogalma sincs róla, nem is hallott róla' (O. Nagy i. m. h 740.).

A felsorolt négy szólásban sok a közös elem, s az első háromnak teljesen azonos a jelentése is. A mondatba mégis leginkább a negyedik szólás illene, ugyanis a főmondat

úgy eltűnt kifejezése az eltűnés módját meghatározó folytatást tenne logikussá. Az *eltűnt* szó azonban felidézte a nyomtalan eltűnéssel kapcsolatos szólásokat. Közrejátszhatott az is, hogy az idézett szólások nyomatékos részét a *hír* szó különféle toldalékokkal ellátott alakjai képezik. A hasonló felépítés jelentősége még nagyobb, ha nem rokon értelmű szólások keverednek.

„— Űsd, vágd, nem apád! — biztatta a küzdőket, akik semmi hajlandóságot nem mutattak arra, hogy komolyabban *összerúgják a port*” (G. E. III. oszt.). Két szólás keveredett ebben a szövegrészletben: *Összerúgja valakivel a patkót* 'összevész, összekap vele' (O. Nagy i. m. p. 325.); *Rúgja a port* 'tüzesen, hevesen táncol' (O. Nagy i. m. p. 722.). A két szólás jelentésében semmi közös nincs, a rokon értelműség nem lehetett oka a helytelen felidezésnek. Nézzük meg ellenben a két szólást alkotó szavakat, azok sorrendjét, mondatbeli szerepüket!

Összerúgja valakivel a patkót.

Rúgja a port.

Közös az igei állítmány (az igekötő nem), a névelő és a tárgy elhelyezkedése. A két szólás felépítése, egyes mondatrészei azonosak. Az első szólás igekötője kibővítette a második igéjét, vagyis szinte teljes egészében az utóbbi szólás alakja került a mondatba, de az első jelentésében.

„A rókaalkú bátya biztatására lándzsáikkal bosszantották Miklóst, és *tücsköt-bogarat kiáltottak rá*” (Helyesírási segédkönyv 164). *Tücsköt-bogarat összehord* 'mindenfélét össze-vissza beszél'; *Kigyót-békát rákiált valakire* 'minden rosszat ráfog, aljasul rágalmozza' (O. Nagy i. m. k. 1102.).

Miklósról bátyjának vitézei minden rosszat elmondtak, *kigyót-békát kiáltottak rá*, s lehet, hogy közben *tücsköt-bogarat összehordtak*, de azért itt is szóláskeveredéssel állunk szemben. Legfeljebb az ilyen esetekben a szólások helytelen használata kevésbé feltűnő, s csak a szólások történetének ismeretében válik világossá, miért nem szabad vegyíteni őket.

8. A szólások alakját sokféle módon lehet kiforgatni. A hibák többsége abból eredt, hogy a beszélő nem volt tisztában a szólások használatának szabályaival, s ezért olyan frazeológiai kapcsolatokat is alkalmazott, amelyeket csak felületesen ismert. Megváltoztatta a szavak sorrendjét, hozzátoldott, elvett belőle. Ezek a változtatások igen gyakoriak, mint a példák nagy tömege bizonyítja. Az ellenkező eset, amikor a beszélő ismeri a szólás pontos alakját, azonban nem valódi jelentésében idézi, sokkal ritkábban ugyan, de előfordul. A Nők Lapjában jelent meg az a hozzászólás, amelyet egyszer már tollhegyre tűztem az Élet és Tudomány hasábjain. „Társasági I. Válogatás nélkül halmozza az ismeretséget, jóképű, nagydumájú, partnereit váltogatja, esetleg több malomban is örül egyszerre.” *Egy malomban örölnek* 'mindketten ugyanarra törek-szenek, ugyanazt akarják elérni' (O. Nagy i. m. m. 333.); *Két (nem egy) malomban örölnek* 'mindketten más-más dologról beszélnek, s ezért nem értik meg egymást' (O. Nagy i. m. m. 334.). A szólás leírója nyilvánvalóan nem ismerte annak jelentését, hiszen olyan mondanivaló kifejezésére használta fel, amelynek semmi köze nem lehet a fent idézett jelentésekhez. Körülbelül abban az értelemben használta, melyet a *két vasat tart melegen (a tűzben)* szólásunkkal lehetne a legmegfelelőbben érzékeltetni.

*

A bemutatott képzavaros mondatok csupán egy szűkebb körből kerültek ki, számuk mégis tekintélyes. Ez arra is figyelmeztet, hogy az iskolai oktatásnak van mit tenni a stilisztikai képzés, a nyelvi kifejezőképesség művelésének, tudatosabbá tételének érdekében.

Balogh Éva Rózsa

A készülő Új Magyar Tájszótár és előzményei

1. Bár az Új Magyar Tájszótárról az 1950-es évek elejétől kezdve több közlemény is jelent meg, a hozzá vezető út, vagyis a korábbi tájszótárak részletes és összefoglaló elemzésére — érdekes módon — eddig még nem került sor. Úgy gondolom tehát, hogy mielőtt a munka jelenlegi állását ismertetném, talán nem lesz érdektelen szólni ezekről sem, hiszen szótárunk koncepcióját és anyagát tekintve egyaránt szervesen kapcsolódik hozzájuk.

A tájszavak iránti érdeklődés Magyarországon is — mint általában Európában — az irodalomból indult ki. A XVIII. század közepén kezdett kialakulni irodalmunk népies irányzata, amely az érzékletes kifejezés kedvéért gyakran használt tájszavakat. Csakhamar még egy nagy hatású kezdeményezés fokozta ezt az érdeklődést: e század utolsó harmadában megkezdődött a nyelvújítás, és a nyelv gazdagításának nagyon egészséges módja volt az, hogy a csak egy-egy vidéken ismert szavakat közkeletűvé tették. Olyan szavak, mint pl. *barangol*, *betyár*, *hullám*, *kelengye*, *lenge*, *róna*, *zamat* stb. így kerültek a köznyelvbe (Bárczi: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1963. 299).

2. A tájszavak iránti érdeklődés hatására megindult és egyre fokozódott a tájszavak gyűjtése; az 1817-ben induló Tudományos Gyűjtemény már rendszeresen közölt tájszógyűjtéseket. Az ügyet nyomban megalakulása után a Magyar Tudós Társaság is felkarolta. A Tudós Társaság ugyanis elhatározta a Nagy Magyar Szótár megjelentetését, és ebben a régi nyelv szavai, a szaktudományok műszavai és a különböző mesterségek szókincse mellett a tájszavak is helyet kaptak volna. Ezért a Társaság 1831-ben felkérte tagjait, hogy szaktudományuk műszavai mellett gyűjtsék — ha alkalmuk van rá — a tájszavakat, valamint a városi és falusi mesteremberek műszavait (Gáldi: *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, 1957. 444). Még ugyanebben az évben javasolta Vörösmarty a következőket: „Mihelyt valamely osztály összegyűjtötte 's rendbe szedte műszavait, ... azokat vélekedésem szerint jó volna sajtó alá bocsátani 's a' Társaság nevében mint előmunkákat vagy gyűjteményeket a' Nagy Szótárhoz, közzé' tenni, mindazért, hogy ezekben a' Nagy Szótárból ne talán kihagyandó szavak is mint valamely közönséges rakhelyben, jók rosszak minden különbség nélkül feltaláltassanak, mind pedig azért is, hogy míg a' Nagy Szótár elkészül, legalább ezek foroghassanak kézen 's kisebbségk valamennyire azon szükségét, melyet az efféle munkákban szenvedünk” (Gáldi i. m. 446).

Vörösmarty elgondolását nemcsak a tudományos műszavak, hanem a tájszavak vonatkozásában is megvalósították. A tagok gyűjtéseiből és a már nyomtatásban megjelent tájszóközlésekből pár év alatt összegyűlt egy kötetnyi anyag, és a Tudós Társaság 1838-ban Vörösmarty szerkesztésében kiadta az első Magyar Tájszótárt. A kötet célját Döbrentei Gábor fogalmazta meg az Előbeszédben: minden érdeklődő — elsősorban

az írók — egy helyen összegyűjtve találhassák és ismerhessék meg a tájszavakat addig is, amíg a nagy szótárban megjelennek, és a nyelvújítás be nem vált szavai helyett inkább ezek közül válasszanak. Emellett a kötet megjelentetésével arra ösztönözték a gyűjtőket, hogy a hiányok pótlására és az esetleges tévedések kiigazítására törekedjenek.

A könyv anyagáról Toldy Ferenc szól az Utóiratban. Megtalálható a szótárban a tájszavak mindhárom típusa:

a) a tulajdonképpeni tájszavak, amelyek a köznyelvből hiányzanak, pl. *áspa* 'motolla', *kártya*, *kártyus* 'fakanna', *mereglye* 'különféle célokra használt karó', illetőleg 'kis boglya, petrence', *tájbász* 'tompa eszű, mafla, ostoba', *vilámodni* 'hajnalodni, virradni';

b) a jelentésbeli tájszavak, amelyeket a nyelvjárásokban a köznyelvtől eltérő jelentésben használnak, pl. egyes vidékeken a *gabona* szót 'rozs', a *ház* szót 'szoba', a *patkány* szót 'vakondok', a *ráz* szót 'köpül' jelentésben használják;

c) az alaki tájszavak, amelyek alakjukban térnek el a köznyelvtől, pl. *bihal* 'bivaly', *há*, *hoá*, *huá* 'hová', *viher* 'vihar'.

Bekerültek a szótárba a köznyelvben nem ismeretes „rövid szólások”, vagyis az állandósult szókapcsolatok közül az értelmezett szókapcsolatok (pl. *kivenni a kés sorját* 'jól kiköszörülni a kést') és a szólások (pl. *rókát kapott* '〈ruhanemű〉 megperzseldött'), valamint a nyelvjárási nyelvtani alakok (pl. *üttem* 'ütöttem', *vevett* 'vett', *adda*, *addal* 'adva').

Toldy Ferenc álláspontja ma is megállja a helyét: a tőle felsoroltakon kívül csak a „hosszú szólásoknak” (pl. szóláshasonlatoknak, közmondásoknak) felvételét tartjuk szükségesnek.

A Tsz. elmélete és gyakorlata között azonban némi ellentét van. A keresztnévek nyelvjárási formái (pl. *Bábi* 'Barbara vagy Biri', *Mányi* 'Mariska') még beleillenek a kötet anyagába, de ezenkívül vannak benne köznyelvi szavak (pl. *áldomás*, *baromfi*, *lepke*, *matat*, *madzag*), valamint néhány helynév és vezetéknev (pl. *Csávás* 'falu a Kis-Küküllő mellett', *Csia* 'nemes familia neve') is. Ezek bekerülését a szerkesztésről írottak magyarázzák meg: „Mi a' szerkeztetést illeti: a' társaság jónak látta, az egyformaság 's belső rendszer' feláldozásával is a' külön közleményeket, mint kútforrásokat, híven a' beküldők szerint előterjeszteni: a' netalántáni igazításokat 's eltérések' egyeztetését az illető vidékekbeli nyelvbaráttoktól várván. Csak illy több oldalú 's bővebb vizsgálat-, 's az értelem-határozások' 's vidékek' pontasabb megállapítása után gondolja a' társaság idején lenni, hogy az eddig csak *p u s z t a a n y a g n a k* [kiemelés tőlem — H. F.] tekintendő gyűjtemény rendszeresen kidolgoztassék” (a Tsz. Utószava X. lap).

Vagyis az került be a Tsz.-ba, amit a gyűjtők beküldtek, és úgy, ahogy beküldték. A nyilvánvalóan összetartozó változatokat sem vonták össze egy szócikkbe, pl. az előbb már említett *mereglye* szó adatai a *mereglye*, *merekje*, *merekle* és *mereklye* címszók alatt találhatók. A gyűjtő értelmezése, a szóval kapcsolatos etimológiai, szóhasználati stb. megjegyzései változtatás nélkül (legfeljebb némi helyesírási változtatással) kerültek be a szótárba. Lássunk erre két példát! Az *aba* címszó alatt az *abaposztó* összetett szóból elvont téves értelmezésre és naiv névmagyarázatokra bukkanunk:

A b a, honni, idevaló, hazai. Aba posztó, honni posztó, házi posztó; mert ezen fejr durva posztón kívül a' más posztók külföldiek voltak. — Aba királyt, honni királyt, tettek a' magyarok az idegen Péter helyett. Abaujvár, honni ujjvár. Abafi, hazafi, honnifi. Székely szó. *Túry Ignác*.

Az *alkalom* szócikkében a gyűjtő a nyelvújítás azonos szavához fűz megjegyzéseket:

A l k a l o m, alku, egyesség. Ezzel a' szóval közönségesen élnek a' Székelyek,

's régen is éltek. Helyes-e hát, hogy az írók *alkalmatosság* helyett *alkalmat* írnak, 's nem lesz-e két értelmű a' szó? meg kell itélni. *Kállay*.

A Tsz. tehát nem tervszerűen megszerkesztett szótár, hanem csak a tájszavak betűrendes adattára. Mégis nagy jelentőségű munka: egy helyre összegyűjtötte és közkinccsé tette a tájszógyűjtés első eredményeit. Pontos földrajzi lelőhellyel közölt adatai azóta sokszorosan kiállták a tudományos kritika próbáját, és kevés kivétellel megbízhatóaknak bizonyultak. Minden tisztelet és megbecsülés megilleti első tájszógyűjtőinket.

3. A Tudós Társaság számolt azzal, hogy a Tsz. kiadása tovább növeli a gyűjtési kedvet, és kellő mennyiségű anyag összegyűlése esetén pótkötet megjelentetését tervezte. Erre azonban nem került sor, a pótkötetbe szánt gyűjtések csak fél évszázad múlva jelentek meg, amikor az újgrammatikus irányzat fellépésével a megváltozott körülmények és igények szükségessé tették egy új tájszótár kiadását.

Az újgrammatikusok egyik jelentős felismerése ugyanis az volt, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatokban a nyelvemlékek mellett a nyelvjárásokra is lehet, sőt kell támaszkodni, mert sok olyan régiséget megőriztek, amelyre írásos emlék nem maradt fenn. A magyar nyelv esetében különösen fontos a nyelvjárások tanúságtétele, hiszen az írott emlékek csak kb. egy évezrednyi időre vetnek fényt. Az etimológiai kutatások fellendülését is gátolta az írott források hiányos volta, és egyre sürgetőbbé vált az az igény, hogy az addig összegyűjtött, tekintélyes mennyiségű tájszóanyagot be kell vonni a vizsgálatokba. Ez azonban az adott körülmények között szinte lehetetlen volt: az anyag egy részét a nyelvészeti folyóiratokban szétszórta lehetett megtalálni, más része még kéziratban volt, és a Tsz. adatainak felhasználását is nagy mértékben gátolta a rendezetlenség.

A problémát a Magyar Tudományos Akadémia úgy oldotta meg, hogy 1884-ben megbízta Szinnyei Józsefet: egy új tájszótárban egyesítse az összegyűjtött tájszóanyagot. A nagy munkát: mind az anyaggyűjtést, mind az adatok egységes szótárrá szerkesztését Szinnyei egyedül végezte el. Szótára előszavában ismerteti az anyaggyűjtés elveit, a feldolgozott forrásokat és a szótár beosztását. Szinnyei szerint is a tájszavak három típusát és a nyelvjárási jellegű állandósult szókapcsolatokat kell első sorban tartalmaznia egy tájszótárnak. A Tsz.-tól eltérően a nyelvjárási nyelvtani alakokat kihagyta a szótárból. Az alaki tájszavakat illetően egyértelműen kimondta: akkor tekinti alaki tájszónak az adatot, ha benne olyan hangtani sajátosság van, amely az illető nyelvjárásban szabályba nem foglalhatóan, esetlegesen jelentkezik (pl. a *csalán* szó esetében: *csaláng, csana, csanál* stb.). Szinnyei ezt a tételt a gyakorlatból vonta el, ugyanis a gyűjtők kimondatlanul is kezdettől fogva ezt az elvet követték (a Tsz.-ban sem találunk *kik, szíp, embör, kendör* típusú adatokat). Az állandósult szókapcsolatok között feltűnnek a köznyelvben nem ismeretes közmondások, mint pl. *Ötven molnár, ötven bács, ötven korcsmáros másfél-száz tolvaj; A nyomorúság bokrával jár* stb., a szólások rovatában pedig szitkozódásokat (pl. *Átkozom a lelket a gonosz fattyának!*) és szóláshasonlatokat (pl. *Makog, mint a nyúl a süvény alatt*) is találunk. Szinnyei a szótár végén, függelékben közölni akarta a gyermeknyelvi szavakat, a keresztnévek nyelvjárási változatait, az állatneveket és az állatterelő kifejezéseket, ez azonban elmaradt.

Az anyaggyűjtés hat évig tartott. Szinnyei feldolgozta a Tsz. anyagát, a nyelvészeti folyóiratokban található tájszóanyagot, több kéziratot tájszógyűjteményt, valamint a fontosabb népköltési gyűjteményeket; a tárgyi néprajzot a források között Herman Ottó műve, A magyar halászat könyve képviseli. Szinnyei rendkívüli gondossággal dolgozott, minden kétséges adatnak utánajárt. Megkapta például a Tsz. kéziratának egy részét, a gyanús adatokat összevetette a gyűjtő kéziratával, és így sok

másolói elírást vagy nyomdahibát kijavított. Az anyaggyűjtés után következett a mintegy 80.000 adat rendezése, majd a szerkesztés, és 1893–1901 között füzetekben megjelent a szótár.

A szerző — mint egy későbbi cikkének jegyzetéből (MNy. 8: 391) tudjuk — szerkesztés közben is folytatta az anyaggyűjtést, úgyhogy a szótárban levő adatok száma kb. másfélszer annyi, mint amennyire az előszóban becsülte. Ebben a nagy anyagban minden magyar nyelvjáróterület kellő mértékben szerepel, nem érezzük egyik terület túlsúlyát sem (a Tsz.-ban még — a kezdeti gyűjtések esetlegességeiből adódóan — feltűnő a dunántúli és az erdélyi adatok nagy száma).

Szinnyei határozott kézzel egységes arculatú szótárt szerkesztett az adatokból. Az összetartozó változatokat egy szócikkbe vonta össze, és címszónak a köznyelvi alakot, illetőleg tulajdonképpeni tájszavak esetében a leelterjedtebb vagy legeredetibbnek tartható változatot tette meg. A címszót követik a nyelvjárási változatok hely- és forrásmegjelöléssel, és ezek után következnek a szó jelentései (ismét feltüntetve, hogy melyik adat tartozik az illető jelentéshez). Szinnyei példamutatóan röviden, a lehető legszükszavúbban fogalmazta meg a jelentéseket; ha szükséges volt, és a forrás lehetőséget adott rá, példamondatot is közölt. A szólások és közmondások zárják a szócikkeket.

A MTsz.-ban levő összes alakváltozatról Szinnyei egy szómutatót tervezett, amely a már említett függelékben kapott volna helyet. Ez sajnos — gyaníthatóan anyagi okokból — csak terv maradt. A függelék tartalmazta volna a pótlásokat is, amelyekről Szinnyei később a következőket írta: „a közzétett és a M. T. Akadémia nagyszótára számára összegyűjtött, valamint a M. Nyelvtudományi Társaság birtokában s az én birtokomban levő kézirati anyag annyira fölgyarapodott, hogy az egésznek földolgozása után a pótlék legalább is annyit tenne ki, ha ugyan nem többet, mint a MTsz. megjelent két kötete. Ilyen nagyterjedelmű pótlék kiadása helyett czélszerűbb lesz megvárni annak az időnek az elérkezését, mikor a MTsz.-ból új kiadást lehet rendezni, a melyben egyesítve lesz a régi és az új anyag” (MNy. 8: 391). A tájszógyűjtés ilyen nagy arányú fellendülése jelentős részben a MTsz.-nak köszönhető. A MTsz. adatainak pontosságával, megbízhatóságával olyan megbecsülést vívott ki magának, hogy — mint majd látni fogjuk — az újabb tájszótár sem helyettesíteni, hanem csak folytatni akarja.

4. Az első magyar népnyelvkutató értekezéslet (Budapest, 1941. október 14–15.) „Új Magyar Tájszótár” címmel a Szinnyeiétől eltérő tájszótár elkészítését vette tervbe, amelyben „teljesebb, időben egyrétű, képzett és megbízható gyűjtőktől a helyszínen feljegyzett, pontosan értelmezett, példamondatokkal bőségesen megvilágított és ellenőrzött szókinész lát napvilágot” (Magyarságtudományi Intézet Évkönyve I. Budapest, 1942. 10). A szógyűjtés meg is indult, de a háborús események csakhamar megakasztották a munkát.

5. 1949–1950-ben került ismét napirendre a tájszótár ügye, akkor azonban az új körülmények miatt a munkálat új — azaz inkább régi, Szinnyeiétől kijelölt — úton indult el. A magyar nyelvtudomány több nagy vállalkozása kezdődött meg ugyanekkor, így kezdettől fogva világos volt, hogy — anyagi és egyéb okokból — az élő nyelvből történő gyűjtésről le kell mondani. Enélkül is óriási feladat várt a szótár munkatársaira. A MTsz. megjelenése óta a nyelvészeti és néprajzi folyóiratokban, az ilyen jellegű monográfiákban hatalmas tájszóanyag volt szétszórva, és így a tudomány és az érdeklődő nagyközönség számára szinte hozzáférhetetlenül. A kéziratban levő anyag teljesen elérhetetlen, terjedelme felmérhetetlen volt. A munkálat tervezetét 1950-ben Bárczi Géza irányításával a Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének munkatársai dolgozták ki. Az anyaggyűjtés 1962-ig tartott. A gyűjtés elveiről,

a feldolgozott forrásokról és a munka állásáról az évek során több közlemény is megjelent, ezeket B. Lőrinczy Éva foglalta össze az Új Magyar Tájszótárról írt beszámolójában (MNy. 59: 128–32). A munkaközösség az új tájszótár anyagára vonatkozóan szinte teljesen átvette Szinnyeinek a gyakorlatban bevált koncepcióját. A Szinnyeitől még felvételre érdemesnek tartott tulajdonneveket, tehát a keresztnévek nyelvjárási változatait és az állatneveket kirekesztették a gyűjtésből, gyűjtötték viszont a kiolvasásokban, gyermekversekben, táncdalokban stb. szereplő értelmetlen szavakat (pl. *inc-pinc, báró-bikkó* stb.), ezek azonban később szintén kimaradásra ítéltettek. Kicédulázták azokat a nyelvtani alakokat is, amelyek lexikai szempontból érdekesek (pl. *tévétt* 'tett', *ütte* 'ütötte'). Az anyaggyűjtés évei alatt dőlt el végleg, hogy az új tájszótár nemcsak koncepciójában, hanem időben is a MTsz. folytatása lesz, és az 1890–1960 között gyűjtött tájszóanyagot fogja tartalmazni.

Az anyaggyűjtés három szakaszból állt: a kijelölésből, a cédulázásból és az ellenőrzésből. A kijelölést, valamint az ellenőrzést egyetemi oktatók és tudományos kutatók végezték, a cédulázásban pedig sok jó képességű egyetemi hallgató is részt vett. Mint-hogy a munkát nem egy ember, hanem munkaközösség végezte, külön feladat volt a gyűjtőmunka egységességének biztosítása. Például az alaki tájszavak körében a lehetőséghez képest pontosan meghatározták azokat a hangtani jelenségeket, amelyek jelenléte esetén nem kell kicédulázni az adatokat (ilyenek pl.: a zárt *i*-zés (*kík, szíp*), a labiális *ö*-zés (*embör, tösz*), az *á* utáni *o*-zás (*állot, kányo*), az *n* palatalizációja (*ispány*) stb.), illetőleg azokat, amelyek jelenléte esetén az adatok cédulázandók (ilyenek pl.: hangátvetés (*kalán, papics* 'pipacs'), hangkivetés (*cserpes* 'cserepes', *kát* 'kiált'), a magánhangzók hasonulása és elhasonulása (*gömböstő* 'gombostű', *cselán* 'csalán'), népetimológia (*cirokféreg* 'filoxéra', *cinbolond* 'cimbalom') stb.). Ugyancsak az egységességet biztosította, különösen a jelentésbeli tájszavak felvételét illetően az, hogy a kijelölést és az ellenőrzést mindig más munkatárs végezte, sőt az ellenőr még a cédulázás előtt a kijelölést is ellenőrizte.

Az anyaggyűjtés 1950 szeptemberében kezdődött Debrecenben. 1951-ben bekapcsolódott a munkába az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1952-ben pedig — a debreceni munkaközösség több tagjának Budapestre kerülésével — az ELTE II. sz. magyar nyelv-tudományi tanszékén is alakult egy munkacsoport. A három csoport munkáját a Nyelvtudományi Intézet fogta össze. Évente átlagosan 40–50.000 adatot gyűjtöttek, így 1962 végére mintegy félmillió tájszócécula gyűlt össze.

Honnan került ki ez a hatalmas anyag? A szótár munkaközössége a legfontosabb nyelvészeti és néprajzi folyóiratok, monográfiák, népköltési gyűjtemények mellett óriási kéziratos anyagot is feldolgozott: tájszógyűjteményeket, nyelvjárási, népköltési és tárgyi néprajzi gyűjtéseket, ilyen tárgyú szakdolgozatokat stb. A kicédulázott kéziratos források zöme Budapesten (Nyelvtudományi Intézet, ELTE, Néprajzi Múzeum) és Debrecenben (KLTE, Déri Múzeum) található, de származik adat a szombathelyi múzeumból és a békési múzeumból is, néhány forrás pedig a gyűjtő tulajdonában van. A félmillió adat mintegy 2400 nyomtatott és kéziratos forrásból származik. Már a forrásjegyzékből világosan látszik, hogy a MTsz. és az ÚMTsz. anyaga a mennyiségi különbségen túl is eltér egymástól: az ÚMTsz.-nak sokkal több adata származik néprajzi gyűjtésből, és ezek között is tekintélyes a tárgyi néprajzi gyűjtésből való adatok száma. Ezek a tények azért jelentősek a szótár szempontjából, mert a népköltési gyűjtésekből való adatok pontos jelentését sokszor lehetetlen megállapítani, a tárgyi néprajzi gyűjtések adatai pedig sokszor árnyalatnyi jelentéskülönbségeket is felfednek.

A gyűjtőmunka mellett 1952 végétől folyt az anyag rendezése, és 1963 elején az adatok szoros betűrendbe rakva feldolgozásra vártak. A két egyetemi munkacsoport részvétele a munkában az anyaggyűjtés befejeztével megszűnt, a további tennivalók

a Nyelvtudományi Intézetben dolgozó kis csoportra maradtak. 1963. január 10-én az érintett szakterületek (nyelvjáráskutatás, néprajz, lexikográfia stb.) képviselői megvitatták B. Lőrinczy Éva beszámolóját, a leendő szótár szerkesztési szabályzatát és a próbaszócikkeket.

6. A munkaértekezlet után kezdődött meg az anyag szócikkírára való előkészítése, az ún. „előszerkesztés”, ekkor történt meg tulajdonképpen a sokaktól gyűjtött anyag egységesítése. Sok és felelősségteljes munka várt az előszerkesztőkre. Minden cédulát tüzetesen megnéztek, és ha az adat alakjával vagy jelentésével kapcsolatban kételyük támadt, vagy bővebb szöveggörnyezetet tartottak szükségesnek, ezt megjelölték a cédulán.

Az előszerkesztők feladata volt az adatok címszavának végleges megállapítása, és ez bizony sok változatú vagy hasonló alakú tulajdonképpeni tájszók esetében nem volt könnyű feladat. Pl. az *abajdoc*, *abajdóc*, *abajdos*, *abajnac*, *abajnoc* változatok az *abajdoc* címszó alá kerültek, mert ez a változat a legelterjedtebb és a szótári hagyomány is emellett szól. Egy szócikkbe sorolásukat az tette lehetővé, hogy ezeknek a hangalakilag egymáshoz közelálló változatoknak a jelentései is megegyeznek, vagy ugyanabba a jelentéskörbe tartoznak. Az *abajdoc*, *abajdóc*, *abajdos*, *abajnoc* változatok jelentése: 'kétszeres, azaz búza és rozs keveréke'; az *abajnoc* változat előfordul még 'kevert, korcs fajú marha' jelentéssel is, az *abajnac* változat pedig 'keverék, kotyvalék' jelentésű. Külön szócikkbe, az *abajdok* címszó alá kerültek viszont a hangalakilag közelálló *abajdak*, *abajdag*, *abajdok* változatok, mert ezek jelentése teljesen eltérő ('idom-talan'; 'ügyetlen, nem boldoguló'). A címszók körében nagyon sok problémát okoztak az összetett szavak, tekintettel arra, hogy az egybeírás — különírás a magyar helyesírás legbonyolultabb kérdése. Minden felmerülő problémában dönteni kellett, mert ettől függött, hogy mi lesz a címszó. És úgy kellett dönteni, hogy a *zs* kezdőbetűs anyagnál se válasszanak más megoldást, mint amilyent mondjuk a *b* kezdőbetűs anyagnál választottak. Ha pl. a *pej* színű lovak esetében az *almáspej* árnyalatot összetételnek minősítették, akkor ügyelni kellett arra, hogy a *derespej*, *pirospej* stb. árnyalat is összetétel legyen.

Nagyon sok munkát igényelt az állandósult szókapcsolatok egységesítése. Mint már láttuk, Szinyei két kategóriát különböztetett meg. A „szólások” feliratú bugyorra gyömöszölt bele az igék átvitt jelentéseitől és az értelmezett szókapcsolatoktól a szólásokig mindent, a másik kategóriába pedig a közmondások kerültek. Szótárunk gyűjtési utasítása is ennek a két kategóriának a megkülönböztetését kérte a gyűjtőktől (MNYj. 5: 172), így az állandósult szókapcsolatok típusok szerinti szétválogatása az előszerkesztéskor történt meg, és csak az előszerkesztés kezdeti tapasztalatai után alakult ki véglegesen, hogy milyen formában fognak beépülni a szócikkekbe. Az Értelmező Szótár példát mutatott az állandósult szókapcsolatok típusainak következetes megkülönböztetésére. Az ÚMTsz. átvette az ÉrtSz. gyakorlatát, és anyagának sajátos jellegéből adódóan a típusokat kiegészítette még eggyel: a szitkozódásokkal. Így szótárunkban az állandósult szókapcsolatok következő típusai fordulnak majd elő:

a) értelmezett szókapcsolatok, mint pl. *ablakos kalács* (kör alakú, közepén lyukas, lakodalmakra készített fonott kalács), *ablakos kalász* (olyan kalász, amelyből néhány szem kihullott), *asszonyok lagzija* (az asszonyok részére kendertöréskor tartott multság, összejövetel), *a bor veséje* (a bor java), *csutát bolház* (morzsolás után a kukoricacsutkán maradt szemeket utólag eltávolítja) stb. Az értelmezett szókapcsolatokat egységesen a szószerkezet meghatározó tagjának a szócikkébe sorolták be, tehát az előbbieket az *ablakos*, *asszony*, *bor* és *csuta* címszók alá kerültek, a szószerkezet alaptagjánál, vagyis példáink esetében a *kalács*, *kalász*, *lagzi*, *vese* és *bolház* szócikkekben. pedig utalás figyelmezteti erre a szótár használatát;

b) szitkozódások és átkozódások, amelyekkel az ellenségeknek, haragosoknak kívánnak az egyes vidékeken minden szépet és jót. Például ilyeneket: *Rugjon még a bagó lába; Kössenek kutyát a hátadra s úgy vigyenek a vásárra; Bújjon beléd az ördög egy kötél tüviskéké; Vigyen az ördög Kukutyinba jeget aszalni* stb. A szitkozódásokat — és ugyanígy a szójárásokat, szólásokat, közmondásokat is — első főnévi elemük szócikkébe osztották be, példánk esetében tehát a *bagoly, kutya, ördög* címszó alá;

c) szójárások, mint pl. *Csip a bóha, rug a tetü* — mondják tréfásan, amikor a bolha csíp; *A jóra való asszon má részeg vót eccér* — keltegetik a későn kelő embert; *Ném tud mennyi az asztagra, fölibrett a biélésszagra* — azaz betegséget színlél, de enni jól tud. A szójárások egy jellegzetes csoportja az időjárásra és a gazdálkodásra vonatkozik: *Csip a bóha eső lesz; Asszony hajtja a lovat, szél lesz; Az arató pihen, a kukorica csövel* — ez utóbbit akkor mondják, ha aratáskor esik az eső;

d) szóláshasonlatok; ezeket a *mint, mintha, hogy* kötészs mellékmondati rész első főnévi eleméhez osztották be, így pl. az *asszony* címszó alatt találhatók a következő szóláshasonlatok: *Égyelős, mint a pellerdi asszony körtéje* — mondják a kevert minőségű dologra; *Igaza van, mind a részeg asszonnak az árogra* — azaz nincs igaza; *Majd megtanítlak táncolni, mint az egyszeri asszony a fiát* — mondja az, aki nem a rendes úton-módon tanít vkit vmire; *Éhagattuk vóna élen-szomjan, mint a jaddi asszon a prédikációt; Körösztü esett, mind a kajári assz a szankó rudonn; Lefelé áll az orra, mint a böngéző asszonyé; Mulat, mint a szűtori asszony a kútba'* stb. A szóláshasonlatok többi elemére utaló készült;

e) szólások, mint pl. *ághegyen ül a nap* — vagyis dél van; *estigre való asszony lesz ebből* — jegyzik meg dicséretként; *ráfekütt az asszony a nadrágra* — ezt viszont azokra mondják, akik későn kelnek fel; *Más asztalához törli a kését* — azaz más cselédje, másnak a kenyerét eszi; *Hosszú az asztal, kesköny a zabrosz, rövid a vacsora* — szegénységük ellenére jómódnak mutatják magukat; *Borral mosakodik, kolbással törülközik* — olyan emberről mondják, aki jómódban él, illetőleg aki ezzel dicsekszik. A szólások többi elemére szintén készült utaló;

f) közmondások, mint pl. *Akkor jó a kicsi alma, mikor nagy nincs; Ne ugorj ott ahol árok nincsen; Amely asszonyt féltetni kell, azt ugyan hiába félted; Az asszonnak három szükség: bú pénz, kellemetes férfi, száraz fa; Az asszonnak szülés a köténye, sokat eltakar; Éggy asszon kis vásár, két asszon heti vásár, de már három országos vásár; Jobb a jó bor kulacs nélkül, mint a kulacs jó bor nélkül* stb.

Az állandósult szókapcsolatok — mint az előbb felsorolt néhány példa is mutatja — egyrészt jól szemléltetik egy-egy szó használatát, másrészt rendkívül színes anyaggal gazdagítják a szótárt.

Az előszerkesztőkre még egy nagy feladat várt: nekik kellett elkészíteni a szótár összes utaló céduláját. Ilyen cédulák készültek a közös címszó alá sorolt hangalakváltozatokról (pl. *abajnac ld. abajdoc*), az összetett címszavak utótagjairól (pl. *pej ld. almáspej*), valamint az értelmezett szókapcsolatok, szóláshasonlatok és szólások elemeiről. Nézzük meg, hogy mit kellett csinálni például a következő szóláshasonlat esetén: *Rámaradt, mint számár a fül* (jelentése: 'öröklés útján vagy véletlenül, tehát érdem nélkül jutott vmihez, pl. vagyonhoz'). Az adat a *számár* címszó alá került, ezért két utaló cédulát kellett készíteni: *rámarad ld. számár* és *fül ld. számár*. Ezután már csak az volt hátra, hogy meg kellett nézni: van-e már *rámarad* címszó, mert ha nincs, akkor *marad ld. rámarad* utaló is készítendő.

7. Az előszerkesztéssel párhuzamosan folyt — és még ma is folyik — az előszerkesztőktől megjelölt gyanús vagy pontatlan adatok visszakeresése a forrásokban, az

ún. filológiai ellenőrzés. Minden új munkatárs ezzel kezdi munkáját, mert minden más munkához elengedhetetlen a források alapos ismerete.

Egy tájszótár alapvető kötelessége, hogy adatait pontos földrajzi lelőhellyel közölje. A szócikkírás előkészítésének sok munkát igénylő része volt az adatok földrajzi lelőhelyeinek számbavétele és egységesítése. A szócikkekbe — területi okokból — helységnevek esetén nem kerülnek be a megyenevek (a MTsz. a megyenevet is feltüntette); azt, hogy egy-egy helység vagy tájegység mely vidéken fekszik, a szótár elején közlendő földrajzinév-jegyzék tartalmazza. Minden adat után meg kell adni a forrást, ahonnan az adat származik. A források nagy száma miatt ezt nem lehetett rövidítésekkel megoldani, ezért minden egyes önálló kéziratot vagy nyomtatott mű (tehát pl. monográfia, nyelvjárási vagy néprajzi gyűjtés, évkönyv, folyóiratkiötet) a források betűrendes listájában sorszámmal kapott, és a szócikkekbe ez a szám kerül be. Ha a forrás lapszámzással bír, akkor a sorszám után kettőspont és a megfelelő lapszám következik. A forrás-jegyzéket szintén a szótár elején fogjuk közölni.

8. 1969-ben befejeződött az előszerkesztés, megfelelő mértékben előrehaladt a filológiai ellenőrzés, elkészültek a szócikkíráshoz szükséges segédeszközök, azaz a forrás-jegyzék, a földrajzinév-jegyzék és a szerkesztési szabályzat, 1969 szeptemberében megkezdődhetett a szócikkírás. A szócikktek technikai felépítését tekintve szótárunk nem a MTsz.-ra, hanem a mai szótározási gyakorlatra, elsősorban az ÉrtSz. gyakorlatára épít, természetesen csak ott, ahol ezt a sajátos nyelvjárási anyag megengedi.

Szócikkeink felépítése a következő:

A szócikk élén alaki és jelentésbeli tájszók esetén köznyelvi címszó áll, tulajdonképpen tájszók címszavának megválasztásakor pedig egyrészt a szótári hagyományt vesszük figyelembe, másrészt azt, hogy az előforduló változatok közül melyik a legelterjedtebb.

A címszót szófaji minősítés követi. Ezután következnek a tájszó nyelvjárási előfordulásai szófaji és jelentésbeli hovatartozásuk szerint csoportosítva és forrásaikból minden változtatás nélkül kiemelve. Az egy jelentéshez tartozó változatok sorrendjét a szerkesztési szabályzat pontosan meghatározza, hogy a szócikkek felépítése egységes legyen. A változatok négy típusát különböztetjük meg. Hangalakváltozatnak tekintjük azokat az adatokat, amelyekben fonematikus jellegű eltérés van (pl. *barac*, *baracka*, *baraksz*, *baraszk* stb.), ezeket kettős virgulával választjuk el egymástól, és betűrendben soroljuk fel őket. Az egyes hangalakváltozatokon belül megkülönböztetünk ejtésváltozatokat, ezek tulajdonképpen fonémán belüli hangszínváltozatok (pl. *á*-zás, kettős-hangzók ejtése stb.); az ejtésváltozatok közé virgulát teszünk. Az ejtésváltozatokon belül a más-más feljegyzésmóddal (pl. *boroc* és *borots* [= *boroc*]) vagy különböző írásképpel (pl. *árpáskörte* és *árpás körte*) készült írásváltozatokat pontosvesszővel választjuk el. Végül az írásváltozatokon belül a paradigmatisz változatok (pl. *barac* és *baracot*) közé vesszőt teszünk. Egy példa a változatok sorrendjére:

baraksz, *barakszot*; *báráks* [= *baraksz*] | *báráksz* || *baraszk*, *barasznak* stb.

A nyelvjárási változat után következik zárójelben a földrajzi lelőhely, valamint a forrás száma. Ha ugyanazt a változatot forrásaink több földrajzi helyről is közlik, akkor a helyneveket mindig nyugat—kelet és ezen belül észak—dél irányban haladva soroljuk fel (pl. *Vas m.* megelőzi *Kaposvár-t*).

Az alaki tájszó szócikke ezzel be is fejeződik; a jelentésbeli és tulajdonképpen tájszók esetében viszont az egyes jelentésekhez tartozó nyelvjárási előfordulásokat az értelmezés követi. Tájszavaink jelentését illetően a forrásokra támaszkodunk, és a forrásban levő vagy a szöveggörnyezetből kikövetkeztethető jelentést szabatosan és a lehető legrövidebben fogalmazzuk meg. A tárgyi néprajz körébe tartozó szavak esetében

sajnos (vagy szerencsére?) a rövid értelmezésre nagyon kevés lehetőség van, mert az életkörülmények gyors változása következtében a fiatalabb nemzedék nem ismeri a régi munkaeszközöket és használati tárgyakat, így olyan szavakat is hosszan magyaráznunk kell, mint pl. a szövőszék *bordája* vagy a fonal matringokba szedésére használt *motolla*. Ha a forrás értelmezését kétségesnek vagy pontatlannak érezzük, akkor a forrásban található értelmezést változtatás nélkül közöljük, és utána [!] jelet teszünk.

Az értelmezés után, ha szükséges és a források lehetőséget adnak rá, példamondatot is adunk. Ezután kerülnek sorra — a megfelelő jelentéshez beosztva, a zárójelben levő jellel vagy rövidítéssel bevezetve és sorrendben így — az állandósult szókapcsolatok következő típusai: értelmezett szókapcsolatok (Δ), szitkozódások (*szít*), szójáráások (Szj:) és szóláshasonlatok (SzH:). A szólások (Sz:) és közmondások (K:) a szócikk végén foglalnak helyet külön-külön bekezdésben.

A következő rész: a szócikk végi utalások. Itt utalunk a regionális szótárak megfelelő címszavaira, illetőleg a Magyar Nyelvjárások Atlaszának és a regionális atlaszoknak a megfelelő térképlapjaira; ezek tájshóanyagát ugyanis csak ilyen utalások formájában tartalmazza a szótár, mivel ezek a művek általában könnyen megtalálhatók, így elegendőnek látszik a figyelemfelhívó utalás. Vö:-vel bevezetve utalunk azokra a szócikkekre, amelyekkel az illető szócikk, vagy annak egy része (valamelyik jelentése, egy szóláshasonlat vagy szólás) összefügg. Az utalásoknak ez a típusa sokszor a szócikk belsejében helyezkedik el. Utalunk még azokra az összetett szavakra, amelyekben a címszó utótagként szerepel, majd felsoroljuk azokat a címszavakat, amelyek alatt az illető szó valamilyen frazeológiai egységben, tehát értelmezett szókapcsolatban, szóláshasonlatban, szólásban előfordul (előbb az értelmezett szókapcsolatokra vonatkozó utalásokat soroljuk fel betűrendben, majd pontosvessző után a szóláshasonlatok és szólások utalóit).

9. Az elmondottakat igazán megérteni csak példákon lehet, nézzük hát meg egy alaki (*ánizs*), egy jelentésbeli (*béka*) és egy tulajdonképpeni (*áspa*) tájshó szócikkét, az összehasonlíthatóság kedvéért a MTsz. azonos címszával együtt.¹ Mindegyik példa esetében a MTsz. szócikke áll elől.

ÁNIS (*ányizs* Szolnok Nyr. XI. 42).

ánizs fn

álnizs (Hú.pályi 426) || *ámnis* (Aú.kér 1949: 185; Aú.kér, Aú.szántó 2213: 51) || *ánis* (Méra 781: 163; K.íratos 1186: 191) || *ányizs* (T.nána 1919: 162) || *ónejz* (Szi.köz 1408: 372).

SzlavSz.

Ö: *csillag*~.

ÁSPA (Dunántúl Nyr. V. 128; Rábaköz Tsz.; Baranya m. Ormányság Tsz.; Baranya m. Baranya-Sz. Lőrinc Nyr. XVII. 335; Vas m. Kemenesalja Tsz.; *ásfa* Gömör m. Krasznahorka-Váralja Nyr. III. 184; *ásop* Vas m. Órség Nyr. II. 324; *áspó* Göcsej Tsz.; *áspu* Vas m. Órség MNy. V. 78; *ászop* Göcsej, Resznek Nyr. XII. 188): *motolla*.

¹ A közölt szócikkekben a forrásokra utaló számok feloldásait — főként terjedelmi okokból — nincs módunkban megadni. A földrajzi neveken előforduló nem közkeletű rövidítések magyarázata a következő: Aú. = Abaúj; Ba. = Balaton; Bg. = = Bereg; Bny. = Bakony; F. = Felső; Fk. = Fekete; Gy. = Győr; H. = Hajdú; Hú. = Hosszú; K. = Kis; Kk. = Kiskun; Kö. = Körös; M. = Magyar; Me. = Mező; N. = Nagy; Nkság = Nagykunság; Ns. = Nemes; R. = Rába; So. = Somogy; Szi. = = Sziget; Szt. = Szent; T. = Tisza; v. = völgy, völgye. A szócikkekben előforduló más rövidítések és jelek vagy közkeletűek, vagy a szócikkek felépítését tárgyaló részben már szóba kerültek.

áspa fn

ásop (Páka 1351: 591) || *áspa* (Ba.főkajár 864: 15; Tihany 1688: 43; Csököly 1608: 49; Csurgó 84: 39; Patosfa 1925; Szilvássztrmárton 662: 9; Polgárdi 1450: 91; Sárköz, Tolna m. 1400: 461; Bába 1368: 247; Döbrököz 1184: 19; Szakmár 557: 8), *áspára* (Szt.gál 2218: 284; Szenna 1812: 81 ábrával; Bogád 672: 7), *áspává* (Szaporca 226/2: 165), *áspám* (Kákics 226/2: 409); *Aspa* (Berkesd 226/3: 6) || *áspo* (Sümeg 757) | *áspg* (Sármellék 1387: 62) || *áspó* (Csököly 1608: 49): egyik v. mindkét végén T alakú, kb. 1 m hosszú rúd, amellyel az orsón levő fonalat pászmákba, matringokba szedik; a motolla egyik fajtája.

OrmSz. — ÓHA. 200: *motóla*, 201: *motóla*.

Fr: *ketyegő*.

BÉKA (*béka* Soprony és Vas m. Nyr. X. 331; *bika* Komárom m. Naszvad Nyr. IV. 283; Nagy-Kúnság Nyr. XVI. 142; Nyitra m. Magyar-Soók Nyr. XX. 26): **1. béka**: süldő-leány (13–15 éves) Alföld, Háromszék m. Nyr. IV. 191); **2. béka**: szarvasmarha nyelve alatt támadt csomós daganat. *Ennek a marhának békázás kell, mett békája van. Dagadó béka* (Székelyföld Kiss Mihály); **3. béka**: varszerű csomó a ló térdénél (Heves m. Névtelen 1840); **4. béka, bika**: a disznó szívének egy darabja (a szívűthöz hozzánőtt húsdarab), a melyet el szoktak dobni, mert meg nem ehető (Heves m. Névtelen 1840; Komárom m. Naszvad Nyr. IV. 283); **5. béka**: a felső kar izomzatának kiduzzadó része (Kolozsvár legifj. Szinnyei József).

béka fn

1. $\triangle$ *békát (bikát) vet* [!] (Gyula 793): <lapos kavics> kacszázaskor nem pattan tovább a vízen. **Vö:** *víz*. $\circ$ *békát vet* (uo.): lapos kavicsot v. cserepet úgy dob a vízre, hogy az a víz felületét többször érintve felpattan; kacszázik. **Szj:** *Kéri a béka a zessőt* (Z.bér 2107): <békabrekegéskor mondják>. $\circ$ *Mám megakad a bika lába a fonálba!* (M.valkó 1606: 66): késő tavasz van, meleg a patak vize. **Szh:** *Annyi a pizé, mind a békának a tolla* (Lovászpátóna 756: 130) || *Annyi a pinzé, mind békának e tolla* (Vas m. 988) || *Annyi pize van, mind a béka tolla* (Gy. vm. 1405: 86) || *Annyi pize van mint bikának tolla* (Esztergom 1391: 282) || *Pēnz van, mint bēkán tallu* (Csenger 1560) || *Van piz, mint bikán [békán] a szőr* (H. vm. 1914) || *Van pēnze, mint bēkán tallu* (Rétközberencs 1219: 276): —. $\circ$ *annyi se [...]* *mint bikán tallu* (Kö.jánosfalva 271: 35) || *Van az, mint bikán tqllu* (uo.): vmely dologból nincs semennyi sem. *töméntelen kincsek vala, de v'ēka annyi se az egész házná, mint bikán tallu* (uo.). $\circ$ *Főljúja magát, mint ab béka* (Hódmezővh 423): kevély. $\circ$ *Ojam mint ab béka; af fődből sē mer eleget önni* (uo.): fukar. $\circ$ *Pislog, mint a béka a lencsés tóban* (Kk.halas 1648: 76): —. $\circ$ *pistolgat, mint a pácsonyi béka a kocsonyába* (Sárfimizdó 378: 8): —. $\circ$ *Pukkadt, mint egy béka* (Kk.halas 1648: 76): —. $\circ$ *Sēmmi sē tart örökké, mind a békának a berök* (N.kanizsa 1503: B 16): —.

2. bikát (Debrecen 391: 187): több részes papírtokból és puskaporból álló, tréfás ijesztésre haszn. játékszer, amely meggyújtva béka módra ugrál a földön, és a békabrekegéshez hasonló hangot ad.

3. Kóros daganat, hólyag, ill. az ezek által okozott betegség. || **a. béka** (Gyimes-v. 1799: 105), *békája* (Borsa v. 2217: 166) || *bika* (N.zerénd 793): a szarvasmarha nyelve alatt keletkező csomós daganat. || **b. béka** (Makó 1207): a nyelv alatti csomók [!]. || **c. Bika** (Ns.pann 2090): hólyag a nyelven [!]. || **d. békája** (So.udvarhely 1228): <szarvasmarhával képes.> a torokgyikhoz hasonló betegség. || ? *bikája* (Komádi 2260: 71): —. *Ha valakinek a törka fáj, úgy nevesztik, hogy bikája van [...]* *bedukta az úját, osz lēv'ette a tetejét, osz látý saóvāl mēgdörzsölte* (uo.).

4. béka (Fk.-Körös-v. 453: 85): a beteg szarvasmarha végbeléből kikapart nyálka v. vér. $\triangle$ *békáját húzzák* (uo.): a beteg szarvasmarha végbeléből ún. békát húz ki.

5. *béka* (N.kanizsa 1503: B 10 ábrával; Görgeteg 1972; Sövényháza 1228; Nkság 1401: 49), *békának* (Szeged 1400: 509), *békája* (Ns.vámos 474: 60; Kötése 2246: 97; Bny.-csernye 1710: 214; Baranya m. 1401: 49; Kkság 1647: 181; Szentes 1330: 137; Hortobágy 492: 135; Me.peterd 1607), *békáját* (Vajszló 1707: 129) | *bíéka* (F.őr 1320: 118) || *bikáját* (Sáránd 426) || *bika* (N.zerénd 793), *bikája* (Debrecen 1595; Hú.pályi 426), *bikáját* (N.léta 2261: 87): a ló patájának alján V alakban kidomborodó rugalmas szaruképződmény; a pata nyírja. || a. *békát* (Csongrád 1710: 250): a nyír szarujának baktériumoktól előidézett meglágyulása; nyírrothadás. || ? *Biká* (Ns.pann 2090): a ló patája [!].

6. *Béka* (Madaras 112: 6 ábrával): a ló lábának a pata fölött hátrafelé kidomborodó része.

7. *béka* (Berhida 1183: 65; Görgeteg 1972; Baranya m. 1401: 49; Hódmezővh 423; Újfehértó 1362: 123), *békája* (T.szízet 112: 8 ábrával; Hortobágy 492: 135; Újfehértó 1362: 123); *Béka* (Csokonyavisonta, Kálmánca, Hortobágy 733: 300), *Békának* (Csongrád 1710: 266) | *béka* (Bogya 1159) | *bíéka* (Lovászpata 756: 32) || *bika* (N.szalonta 1171): a ló lábszárának belső oldalán található, gesztenye nagyságú és alakú elszarusodott bőr.

8. *békája* (T.szízet 112: 9 ábrával): a szarvasmarha mellső lábán a térd fölött levő megvastagodott izom.

9. *békája* (Kötése 2245: 385) | *bíéka* (Lovászpata 756: 32) || *bika* (N.zerénd 793), *bikája* (N.szalonta 2073: 142): a disznó szívéhez hozzánőtt húsdarab, amelyet levágnak és eldobnak, mert nem ehető meg. *minden disztónak egy nyújja még két bikája van* (uo.). **Vö:** *kutyafüle*.

10. *béka* (Krizba 1800: 159): a férfiing nyakán levő betoldás. **Vö:** *cikkely*.

11. *bíéka* (Bg.szász 2200: 34): az ún. franciagyepőlőnek az a része, amely a négy ágat összekapcsolja.

12. *béka* (Moldva 1380: 94): <román hatásra keletkezett tükörszóként:> kilincs, retesz.

13. <Növénynévként.> || a. *béka* (Túrkeve 2058: 165): *Sedum hybridum*. [Kores varjúháj.] <Levelét összenyomkodva a külső réteg elválik a levél húsától, és így a gyerekek fel tudják fűjni.> || ? *béka* (Bátaszék 1246): olyan növény, amelynek levele — ha a gyerekek összenyomkodás után felfűjják és ujjukat végighúzzák rajta — kuruttyoló hangot ad. — **Vö:** *békafü*, *békavirág*.

Sz: *A béka bánnya a deret* (So.udvarhely 1228): <akkor mondják, ha az, aki megsértett vkit, megbánva tettét sajnálatát fejezi ki>. ○ *Bánnyo bíéka a deret!* (Lovászpata 756: 119): sajnálja az elvesztett dolgot. ○ *bánja a béka a deret* (N.lózs 1399: 49): —. ○ *A békán tollat keres* (K.herend 226/3: 41): a kákán is csomót keres. ○ *lógg a béka lába az orrodéból* (Baranya m. 1401: 49): <gyerekeknek:> kinn van a takony az orrodéból. **Vö:** *békaláb*. ○ *Maj gyün még a békára dér* (Kecskemét 1401: 419): visszafizetek még neki, megbosszulom a rajtam esett sérelmet.

K: *A béka is megunja egy zsombón* (Kk.halas 1648: 11): egy szeretőt könnyen meg lehet unni. ○ *Bikát nem kő nekihajítani a tónak* (Karakószöresök 1440: 223) || *Könnyid a békát a tóba ugratnyi* (K.dörgics 1532: 28) || *Könnyid a békát a vízbe ugratnyi* (Rköz 1392: 585) | *Könnyig a békát a vízbe ugratnyi* (N.kanizsa 2031: 53) || *Könnyid a békát tuznak ugratnyi* (N.geresd 1403: 391) || *Könnyid a békát vízbe ugrasztani* (Lovászpata 756: 115) || *Könnyü a békát tó felé hajítani* (Sárköz, Tolna m. 1405: 427) || *Könnyü a békát tóra ugratni, mer' arra siet* (So.udvarhely 1228) || *Könnyü tó felé hajítani a békát* (Gyöng 2161): könnyű arra rávenni vkit, amit maga is szívesen megtenne; könnyű Katót táncba vinni. ○ *Nem fél a béka a koppasztástól* (Kk.halas 1648: 69): —.

OrmSz. ~, szúr; SzegSz.; SzamSz.

Ö: *banya*~, *boszorkány*~, *bögő*~, *büdös*~, *földi*~, *göröngyi*~, *göröngyös*~, *gubancos*~, *gyalog*~, *ilona*~, *katicsi*~, *katona*~, *kecske*~, *keserű*~, *kigyó*~, *kis*~,

lány~, leányi~, leveli~, levelicske~, macska~, orr~, ördög~, pelyhes~, pince~, piroshasú~, rapancsos~, rapantos~, ravancsagos~, száj~, tarló~, tarlóbeli~, tehén-szopó~, teknős~, tengeri~, tüzes~, tüzeshasú~, tűzi~, varacskos~, varacsos~, varakos~, varancs~, varancskos~, varancsokos~, varancsos~, varangyékos~, varangyokos~, varangyos~, varas~, varaskos~, vonó~, vörös~, vöröshasú~, zöld~. — **Fr:** hirtelen, méhanya, tollas; dér, fog², kutya.

10. Terveink és az Akadémiai Kiadóval kötött megállapodás szerint a szótár négy, egyenként kb. 130–160 ív terjedelmű kötetben jelenik meg. Az első kötet az *A*-tól *E*-ig terjedő anyagot, valamint a forrásjegyzéket és a földrajzinév-jegyzéket fogja tartalmazni. Az *A* kezdőbetűs szócikkek elkészültek, jelenleg befejezéshez közeledik a *B*, *C* és *Cs* kezdőbetűs anyag szócikkeinek írása, és folyik az elkészült szócikkek lektorálása is. Az első kötet 1978–1979 fordulóján jelenik meg, s a munkaközösség reménye szerint ezt a további kötetek 3–4 éves időközökkel követhetik majd.

Hosszú Ferenc

Seregély ~ **sereglye**. A *seregély* 'Sturnus vulgaris L.' madár nevével nemrégén Horpácsi Illés (Nyr. 93: 397–8), majd legutóbb Kiss Jenő (MNY. 69: 82–5) foglalkozott tüzetesen. Utóbbi dolgozat kiegészítésnek és megerősítésként hangzott el, mint a szerző elmondja.

Annak, hogy most rövid időn belül harmadszor látunk a *seregély* madárnévről tanulmányt, két oka van. Be kell vallanom, már Horpácsi Illés dolgozata előtt egy-két évvel foglalkoztatott e madárnév, amikor az *aszal* ~ *aszály*, *fekély*, (~ *fok*) *dereglye*, *csereklye*, *mereklye* stb. alakra hasonló végződésű, de nem azonos alakulású és eredetű szavakat vizsgáltam, néhány szócikkben ismertettem és még ismertetni óhajtom eredményeimet. Fiókba gyűlt adataimat, gondolataimat nem összegeztem. Horpácsi cikke újra felkeltette érdeklődésemet — de eredeti felfogásomtól, amelyet alábbiakban óhajtok bemutatni — el nem térített. Megismerve most Kiss Jenő bőven adatolt tanulmányát is, még mindig indokoltnak látom, hogy visszatérjek mondanivalómhoz.

Mindkét szerző alaposan és tömören végez azzal a régebbi — nyugodtan mondhatjuk naív és alaptalan — felfogással, hogy madárnevünk jövevényszó. Mindketten a név eredetét a magyar nyelvben keresik. Mint a következőkben látjuk, ezzel a felfogással teljesen egyetértek, s így a továbbiakban erre a jövevényszó kérdésre már nem is térek ki.

Kiss Jenő több ízben is kifejezését adja, hogy egyetért Horpácsi magyarázatával, annak megerősítéseként, sőt támogatására írta tanulmányát. Ezzel bennem azt az érzést keltette föl, hogy igenis — e támogatásra szükség is van. Vagyis Horpácsi Illés kézenfekvőnek tűnő magyarázata további vizsgálatot is igényelt.

Már Gombocz Zoltán (NyK. 45: 4) idézi a Horpácsi — Kiss-féle magyarázat őseit Révaitól (Elab.gramm. 3: 214), aki e nevet „*seregély* 'sturnus, proprie ad catervam pertinens' < *sereg* 'agmen, caterva'”, a képzőt „derivat nomina substantiva absoluta, plura de verbis, quaedam etiam de nominibus”, a *lapály*, *személy*, *csekély*, *Erdély* szavakkal együtt hasonlóan [de részben hibásan] származtatja. Roppant érdekes azonban Gombocz Zoltán állásfoglalása: „a *seregély* sem a *sereg* 'agmen' származéka, de azért nem tartom lehetetlennek, hogy -*ély* végzete kicsinyítő képző (vö. a *harkály*, *sirály*, *sordély* stb. madárneveket);”, majd később: „Talan hasonló képzések az egyébként ismeretlen eredetű *karvaly*, *sordély*, *seregély* madárnevek is (NyK. 45: 4, 16).”.

Gombocz Zoltánnak ezt az állásfoglalását, amelyet tudomásom szerint máshol sem indokolt meg, ha másért nem, a tudománytörténeti érdekességéért sem szabadna *seregély* szónk etimologizálásánál figyelmen kívül hagyni. Meggyőződése azonban, hogy állásfoglalása tudatos volt, és az „Egy ismeretlen képző” című dolgozatában ezért tárgyalja nemlegesen e madárnevet. Ez is ösztönzött alábbiak közzétételére.

A magyarságnak a *seregély* 'Sturnus vulgaris L.' madarat elterjedése miatt — az őshazától kezdve állandóan — ismernie kellett. A madárnévnek tehát igen ősi ne

kell lennie — hiszen ismerete szakadatlanul tartott, mert az bizonyított, hogy neve nem jövevény szó. Másrészt a madárvilágban nem jellemző vonás, ha egy madár seregben (csapatban) jelentkezik, él, mozog — időszakosan vagy állandóan. Ez a tény nem jellemző egy genusra (például a *Sturnus* genusra), de jellemző me g k ü l ö n b ö z t e t é s lehet egy genuson belül csak egy fajra (például a *csapatsneff* 'Philomachus pugnax L.', magyar madártani néven a *pajzsos cankó*). Figyelemmel kísérve a magyar nép igen kiváló, a természetet különösen kitűnően megfigyelő készségét, ezen az alapon történő elnevezést értelmetlennek látom. Miért neveznének el egy madárfajt olyan tulajdonságáról, amely más fajokra is jellemző? A népi elnevezések logikájával ezt szöges ellentétben állónak tartom. Nem így a *pajzsos cankó* 'Philomachus pugnax L.' esetében. A cankófélék közül e g y e d ü l a pajzsos cankóra jellemző a társas, csapatos életmód. A magyar nép e cankó-fajt megkülönböztető jelzővel *csapat-, foka-* [értsd *falka-*] *-sneff, seregneff* néven nevezi (Chernel i. m. 2: 188, MTsz. 2: 372), más más vidéken.¹

Maga Kiss Jenő is felteszi: „Fölvetődhet a kérdés: ha annyira jellemző tulajdonsága a *seregély*-nek csoportos megjelenése, társas élete, miért nem ez alapján kapta a madár az európai nyelvek többségében vagy legalább is egy részében a nevét?... Mint a fenti példákból kiderül, egyik [név] sem hasonló a *seregély*-hez.”. Vagyis Kiss Jenőnek nem sikerült egy nyelvben sem oly *seregély* nevet lelni, amely a *sereg, csapat, falka, raj* vagy hasonló jelentésű szóval függne össze — a magyaron kívül! Alábbi hozzáfűzött mondatnál azonban — „Hozzá kell azonban tennünk, hogy a felsorolt madárnevek hivatalos elnevezések. A népnyelvi madárnevek vizsgálata bizonyára tarkább eredménnyel járna.”. — lehetőség marad egy utólagos igazolásra. Bár bizonyos, hogy Suolahti neves műve elsősorban német tájnyelvi neveket tartalmaz. — És íme a Kiss-től említett *csapatsneff* nevet csak a magyarból meglehetett többszörözni, vagyis ha a faji tulajdonság valóban megkülönböztetésre alkalmas, azt egymástól különböző vidékek népe is — más más azonos értelmű szót felhasználva — értékesíti a madárfaj elnevezésében.

Először a *seregély* valódi és feltűnő repülésbeli tulajdonságára mutatok rá, amelyhez hasonló egyedi tulajdonság más madaraknál is névadásra adott alkalmat. Ez pedig a következő: „Szabályos reptökbek néha hirtelen irányt változtatnak, felkapnak a magasba, egy-kettőt „felhőzve” g o m o l y o g n a k, leszállnak s ismét k e v e r e g n e k.” — írja róluk Chernel (Mo. madarai. 2: 580 — kiemelés tőlem). Idézte ezt Horpácsi is, nem gondolva arra, hogy éppen ez az, ami más madaraktól, más madárseregtől é l e s e n megkülönbözteti madarunkat. A *seregély* seregnek ez a k a v a r g ó, g o m o l y g ó, igen gyakran az együttes csapat hossz tengelye körüli f o r g á s a az, amely feltűnően különbözik más madárcsapatok viselkedésétől. A *seregély* csapat tagjainak ez az együttes, együttműködő g o m o l y g ó — f o r g ó mozgása az ami páratlan.

A másik madár a *kormos szerkő* 'Chlidonias niger L.', amelyet népies neveinek tárgyalása sorján, Pais Dezső is tüzetesen vizsgált (NytudÉrt. 30., 47). E madárnak Chernel (i. m. 2: 65) *sorgya, sorja* és *sörje* nevét ismeri. Pais a rábaközi Bősárkányból *suörgya* nevet is idézi megfajtásával együtt. A bősárkányi adat közlője magyarázatként csak annyit mond, „Hihetőleg e madár repülésének módjáról véve a hasonlatot mondják: „Fut, csak ű suörgyázik”, majd „a halászó madárhoz hasonlít, s le-lecsap a vízbe halért vagy lópiócáért”. Chernel szerint (i. m. 2: 66) „Egész nap tevékenységben, lassú, ingó, szabályosan lengető szárnyalással röpködnek pár méternyire a vizek szélén, a part-

¹ A MTsz. i. h.-en 'Tringoides hypoleucos'-nak mondja. Ez azonban hibás. A helyesen *Tringa hypoleucos* L. 'billegető cankó' nevű madár azonban inkább magában, mint társaságban él (Chernel i. m. 2: 197), és keresgélés közben farkát feltartja s billegeti, úgy hogy messziről barázdabillegetőnek gondolhatnánk (Uo.).

részek fölött, sőt rendszeresen bekalandozzák a közeli legelőket, réteket is, folyton le-le-csapkodva, a különféle rovarokat, szöcskéket, sáskákat szedegetve.” — „Ha prédát látnak, vagy rézsut csapnak le s felkapva a falatot, odább sietnek, vagy egy ideig lebegnek zsákmányuk fölött s levágnak hozzá... A nélkül, hogy belevágódnának...”. Peterson—Mountfort—Hollom „Európa madarai” című munkájukban (Bp., 1969, 147) is ezt emelik ki: „Táplálékuk után járva alacsonyan szállnak vízszélek felett, s könnyed libbenéssel, a víz színét éppen csak érintve, kapják fel élelmüket.”.

Harmadiknak a *sordély* 'Emberiza calandra L.' nevét említtem meg — amelyre szerzőinknél több ízben történi hivatkozás. E madár a sármányok nemébe tartozik, röptéről alig írnak. Csak Chernel említi meg (i. m. 2: 624) „Néha repülve is énekel, lassan emelkedve valami magasabb ágra, akár csak valami léggömböcske, amelynek sebesen mozgó reszkető szárnyai vannak.”, és „nagy csapatokba gyűlik télen” (EurMad. 240).

Említett madarak röptülése — akár az egész csapaté is — jellegzetes mozgást végez a levegőben, amely a természetben élő embernek feltűnő. A *seregély* csapat kevereg, felhőzve gomolyog, a *sorja* hempereg, gurulva elsuhan, míg a *sordély* röptét, szállását lassan emelkedő léggömböcskéhez, sebesen mozgó reszkető szárnyakkal — hasonlítják. A léggömbre, repülésére annak sodródó, levegőben billegő, meg-meg emelkedő, az italban szálló légbuborék gyöngyözéséhez hasonló mozgás a jellemző.

Kérdés, van-e magyar szó, amely ezt a jellemző mozgást fejezi ki, jelenti. Azt hiszem van, s Horpácsi Illés a dolgozatában erre rá is tapintott. Ez az ige a *sörög* 'forog', amely ősi származékaival együtt gyakran foglalkoztatta nyelvünk kutatóit.

Benkő Loránd „A szorgos, szorgalmas stb. szócsalád eredete” című tanulmányában (Nyr. 81: 318—21) kitér a *szor-* és *sör-* ~ *sür-* 'forgolódás, sürgölődés, pörgés, igyekvés stb.' töre. Pais Dezső (NytudÉrt. 30., 72) továbbépítve Benkő elméletét, a JókK.-ból adatolja a *szorog* szót, amely a *szor-* tönek gyakorító -g képzős alakulata. A *sörög* ~ *sirög* vagy *sürög*-(*forog*) 'forog, pörög' igével Pais a székely *siring*, *sering* igét rokonítja, míg Benkő (i. h. 319) a *szorog* családjába tartozó -d-s párhuzamát említi: *szordút* 'sürget, biztat, serkent', illetőleg az *s* kezdetű *sürög* ~ *serdít* igéket veti össze velük.

A *fog* ige is azon ősi igékhez tartozik, amelyben a -g gyakorító képző van (D. Bartha, Szóképz. 25—6). Ezt a -g képzőt találjuk meg az említett *sörög* ~ *sirög* és *sürög* igében is. Ha most vizsgáljuk a *fogol* ~ *fogoly* 'rab' szó alakulását a *fog* igéből az -l (~ -ly) névszóképzővel, amelynek eredeti jelentése 'fogság' volt, majd 'az aki fogságban van' rájövünk *seregély* szavunk nyitjára is.

A *sörög* 'forog, pörög' igéből az -él deverbális képzővel alakult a *sörégél* > *sörégély* 'forgás, pörgés' főnév, amely jelentésen át eljutunk az 'ami forog, pörög' jelentéshez, amely madarunk nevének jelentése! Azért kapta e nevet, mert roppant tömegeinek jellemzője a „felhőzve gomolygás, kevergés” — mint Chernel is megemlékezik róla. A *seregély* sok ezres csapatának *kavargó*, *megpödrődő gomolygása* olyan közismert jellemző és feltűnő tulajdonsága állatunknak, hogy méltán szolgálhatott névadás alapjául. E tulajdonság viszont más madárcsapatra nem jellemző, s így a név valóban megkülönböztetésre alkalmas. De ezután is fennmarad a kérdés, a magyar névadás társtalansága a madár európai nevei között.

Pais Dezső által említett *suörgya*, a tájnyelvi *sorja*, *sorgya* neveket megfejtve, abban a *sor* 'forog, tekereg' ige *soró igenevének *csapa*, *hulla*, *kerge* típusú változatát kereshetjük. A hangalak ekként változott: *sora* > *sorra* > *sorja* ~ *sörgya* > *suörgya*, a *sora ~ (*soró) igenév jelentése Pais szerint 'forgó, tekergő' lehetett, s ezt repülésének különleges módjáról kaphatta. Már CzF. (5: 865) ezt mondja: *sorgyáz* 'valami mellett elsuhan', az ige rábaközi gyűjtése így értelmezi: *suörgyázik* 'sebesen gurul vagy surrogva

száll, hempereg, hömpölyög, surran' (MTSz. 2: 419). A *sorja* madárnév kitűnő jellemzője röptének.

Pais Dezső nem foglalkozik a madár Cherneltől említett *sörje* (i. m. 2: 65) nevével. Ezt én az OrmSz. *söréj* 'Drávahordta sziget' szóval vetem össze, s mindkettőt Pais Dezső nyomán a *sör*-nek *sérit* ~ *sirit* ~ *sürit* műveltetőjéhez analogikusan visszaható páru alakult székelységi *serül* ~ *sirül* '1. fordul; 2. sodródik, tekerődzik, göngyölödik' igéből vezetem le. Magam is ismerem a székely *sirüllő* szót, amely út, erdei vontatópálya fordulóját jelenti (így már 1887-ből Gyergyótölgyes vidékéről: *sirüllő* 'kanyarulat erdei fapályánál' Erdészeti Lapok 23: 787).

A SermDom.-tól kezdve adatolható (SzófSz.) a *serdül* (~ *cserdül*) ige. D. Bartha Katalin (i. m. 49) megállapítja, hogy „Föltűnő jelenség, hogy a -g képzős gyakorító származékok visszaható és műveltető alakjai általában -*dul*, -*dül* és -*dít*-tel képződnek: *forog* ~ *fordul* ~ *fordít* stb.”. Ennek analógiáját látjuk: *sereg* ~ *serdül* ~ *sérdít* igében is, mint a *szorog* ~ *szordul* ~ *szordít* (Pais i. m. 65). A *sordély* madárnév azután hasonlóképpen alakult, mint a zalai *sordék* (Pais i. m. 63, vö.: Zala Fölldr. nevei 58/16, 191/23, 191/26), a *sord-* többől és az -*ély* deverbális képzőbokkal, s hogy itt az -*ély* képzővel van dolgunk, bizonyítja az, hogy ragos alakokban sem változik az -*ély* képző magánhangzója: *sordély* ~ *sordélyt* ~ *sordélyok* stb.

A *sordély* névnek van egy Simon Györgyitől alkotott magyarázata (MNY. 46: 180–2), amely a madár nevét a magyar *sár* 'gelb, bleich' szóval, illetőleg annak továbbképzésével hozza össze. Az általa is említett nehézségek (o hangját csak a rövid illabiális á hang kétirányú fejlődésével + a Pais Dezsőtől felvetett esetleges elhasonulással magyarázhatjuk) mellett nem ismerünk más színből hasonlóan alakult szót, különösen nem állatnevet. A névadás egyébként, sem lenne megalapozott, mert a sárga szín nem jellemzője az 'Emberiza calandra L.; sordély' madárnak. (vö. a *sármány* < *sármál*, *aranymálkó* neveket viselő madarakkal).

A sokszor elhanyagolt CzF. a madár nevérol azt írja: „... valószínű, hogy nevét onnan kapta, mert seregesen, csordásan szeret járni, miért másképp *csordély*, *csordály*, *csordé* a neve (5: 884). A CzF.-től említett további nevek azonban ma talán csillagot kapnának, mert közülük CzF. is csak a *csordály*-t szótározza (1: 1057), a többi sem ő, sem a MTSz., NySz. nem ismeri. Chernel (i. m. 2: 623) azonban Jászberényből közli a *csurdé* változatot. Mindenesetre CzF. pedzett valamit, s azt is ismerhette, hogy a Mészölytől utóbb megfajított *cserény* szó az *s* > *cs* hangváltozásra későbbiekben is jó példa lesz.

Simon Györgyitől összegyűjtött és a *sordély* névre sajnos általam sem bővíthetett történi adatok azonban szolgálnak egy tanulsággal. Valamennyi történi adat -l-re végződik, s csak később palatizálódott.

Ezek szerint úgy látom kutatásaim alapján, hogy a *seregély*, *sordély* és *sorja* madárnevek az igen ősi *ser-* igető származékai, azon időből, amikor a *sör-* ~ *sor-* hangrend-különböztető szó-alakpárok már kialakultak. Kialakulásukra pedig elfogadhatjuk, hogy ezek egymással szerves lélektani vonatkozásban a beszéd folyamatok sodrában keletkeztek, mint osztódásos ikerítések, elsősorban a nyelvet is formáló játékosztönből — mondja Pais Dezső (MNY. 56: 312).

A nyelvtörténi adatok arra mutatnak, hogy madárnevünk eredeti alakja: *seregély* volt. Ez alakból az ismert, Horpácsitól és Kisstól is (már így Horger A., MNY. 4: 320–1) említett *seregé*, *serege* (vö. *Seregegödör* ~ Gropa Graurilor, Váralmás, Szabó T. A., Kalotaszeg 318), *seregi*, *seregény* tájnyelvi változatok aránylag minden nehézség nélkül megmagyarázhatók. A *sereglye* ~ *seregje* változatot Horpácsi a -*lya*, -*lye* (-*ja*, -*je*) kicsinyítőképző alkalmazásával kívánja magyarázni. Kiss csak annyit mond, hogy a „*seregély* ~ *seregje* viszonyára lásd *fogoly* ~ *foglyó*”. Úgy látom azonban, hogy e magyarázatoknak van egy bökkenője. Mindkét kutató megemlíti, hogy az -*ály*, -*ély* denomi-

nális képzőkkel más magyar szavak is alakultak, s ezekből számosat fel is sorolnak. Ha azonban vizsgálat alá vesszük őket, úgy látom, hogy egyedül a *fogoly* 'Perdix perdix L.' nevénél lelünk *fogoly* ~ *foglyol* alakpárt (míg az említett *homály*, *lapály*, *szeszély*, *sordély*, *harkály*, *sirály* neveknél ilyenről szó sem lehet). A *fogoly* 'Perdix perdix L.' olyan finnugor eredetű, jelentését vesztett eredeti madárnevünk, amely az azonos alakú, gyakrabban használt, de egészen más eredetű *fogoly* 'rab' szó irányító hatása alatt azonos viselkedésűvé vált. Vö. *fogoly* ~ *foglyul*, *fogoly* ~ *foglyot*. Erre a jelenségre Bárczi (Szótöv. 29–31) azzal mutat rá, hogy a hangzóvesztő szavak között vannak finnugor (ugor) eredetűek (többé-kevésbé elhomályosult származékok), s e folyamat legalább a XI. századtól, de talán még korábbi időktől kezdve hosszú évszázadokon át nyúlt el, mint ahogyan maga a kétnyíltszótagos törvény, amelyen alapul, igen hosszú hatóerejű, s felveti, hogy egyes szavakban ilyen váltakozás talán analógiás úton keletkezett.

A *seregély* madárnév tehát egyszerű *-l* (*-ál*, *-él*, *-ly*) képzővel alakult deverbális képzésű főnév. D. Bartha (i. m. 73) szerint az *-l* képző előtt az eredetileg rövid tővégi magánhangzó több származékban megnyúlt: *kötél*, *jödél*, *fonál* s a *fogoly* szónkban palatizálódott is. Mindkettő megtörtént a *seregély* szóban. E szó képzésére, alakulására az 1519 óta adatolt *aszály* (MNY. 64: 217) szónkkal azonos.

Megállapításom összhangban van azzal, amit Benkő Loránd (LyTört. 21) mond: „Van több olyan ly végű névszónk is, amelyekben a *-ly* (*-ály*, *-ély*) deverbális képző rejlik: *akadály*, *aszály*, *csekély*, *dagály*, *fekély* [vö. MSzFE. 1: 191, 1328: Thomas filius *Fequel*, Reuter, NytudÉrt. 70. sz., 105, 109], *fogoly*, *osztály*, *szegély*, *veszély*. Ez a képző azonos egy régi fgr. *-l* deverbális névszóképzővel. Így az említett szavak végső *ly*-e *l* előzményű. Rá kell mutatnom azonban természetesen arra, hogy Benkő *seregély* szónkat még az ismeretlen eredetű tővégi *ly*-cek között sorolja föl.

Fentiekben nincsen ellentmondás. A *seregély* szó történeti adatai elsősorban *-l*-ezők (1293/341: Andreas filius Apsa de *Seregeles* HazOkm. 6: 337, 1347, 1385, 1396, 1425, 1428, 1445: poss. *Seregeles* Csánki 3: 344, ZsigmOkl. 1: 4427 és 1489-ben *Seregyles* Csánki i. h.), a mai Fejér megyei *Seregélyes* község nevében, — de nagyon korán jelentkezik az *ly* hangot jelölő írásmód is (1386: poss. *Seregelyus* Csánki i. h. és az 1424. évi Thoma *Seregelius* OklSz. 841). A Csánkitól említett vezetéknemek, a [seregélyházi] *Seregel*, (é. n., 2: 848), az [iszkázi] *Seregel* (1465, 3: 286), musli *Seregel* (1476, 3: 576) ugyanúgy mind *l*-ező, mint az OklSz. egyéb XIV–XV. századi adata. A történeti adat-sorból megállapítható, az, hogy az *ly*-ezés tulajdonképpen az *-s* ellátottságot jelentő képzővel alkotott *seregéles* > *seregélyes* szóban indult meg a XIV. században.

Nem alaptalanul tételezhető fel ezekután, hogy a kétnyíltszótagos törvény alapján *seregélyes* > *sereglyes* változás következett be (Bárczi, MHangtört. 277). Ennek használata tette lehetővé a *sereglye* változat téves elvonását (hasonló 1323: *Zeremlyan* Győrffy I², 729 > mai *Szeremle*) és a nyelvterület egy részén való életbenmaradását. Itt kell rámutatnom arra, hogy ott ahol a *sërëg* 'pörög, forog' ige élt (Heves és Torontál m., MTSz. 2: 371) és „*sërgëtt* az orsó”, „*sërgëjünk* egyet”, „karikába *sergenék*”, „az a legén *sergett* körülette”, „a lábukat összevetik, *sörgenek*” — vidékekről idézi a MTSz. a *seregje*, *sereglye*, *seregjék* madárnév változatokat is. Ennek a pusztuló *sërëg* igének hasonló jelentésvesztését találjuk a legújabb gyűjtésekben is. A MNYTK. 125. sz. Heves-aranyos községből közli a *Serëgő* : *Serëgélyes* (21/260) és *Seregő*-tető (21/251) helyneveket. Földrajzi fekvésükből, egymáshoz való viszonyukból látszik, hogy ugyanazon helynévről van szó, s nyilván a *Serëgő*-tető az előbbi kimagaslóbb része. Roppant tanulságosak azonban a hozzáfűzött magyarázatok (amelyek azt is elárulják, hogy két, méghozzá egy idősebb és egy fiatalabb nemzedékből való adatközlőtől származnak). „*Serëgő* : *Serëgélyes* — Jó nagy orom az, ott nagy lehet „*sërgënyi*”, kerek domb, mint a *sërëgő* vászón 'kőrhinta' teteje”, mondja az egyik adatközlő (Uo.).

A *sereg* ige tájnyelvi pusztulását mutatja egyrészt, hogy az ősi *Serëgō* helynévnek már támadt népetimologikus *Serëgélyes* változata (amely nyilván egy *serëgély* > *serëgō* téves értelmezés útján a fiatalabb nemzedékben keletkezett), másrészt a *Serëgō*-tető — feltehetően fiatalabb adatközlője — a helynévnél magyarázatul már csak azt mondta, hogy „sok *serëgély* volt”. Pedig igen világos, hogy itt a *sereg* igét a régi *kerengő* szavunk értelmében használták *Serëgō* helynévként. Íme ékes példája annak, hogy legújabb helynévgyűjtéseink is kitűnő (nem akarom mondani orv-) anyagot nyújtanak szófejtéseinkhez, amelyet nem szabad kihasználatlanul hagyni.

Bárczi Géza (Szótöv. 29) fejti ki, hogy „Általában a (váltóhang nélküli) teljes tövet találjuk [többek közt] a valamivel ellátottat jelentő -s képző, az -l-, -z igeképzők előtt. Ámde több-kevesebb kivétel csaknem minden toldalékkal kapcsolatban akad. Nem véletlen tehát, hogy Kiss Jenő egy éppen hasonló esetet, egy azonos tévedés folytán keletkezett magyar madárnevet óhajtott igazolásul felhozni: ez pedig a *fogoly* ~ *foglyó*. Keletkezése a *serëgély* ~ *sereglye* névpárral azonos. A *fogoly* 'rab' szó *foglyul* ejt ~ *foglyot* ejt (Bárczi i. m. 29) kifejezéseknek, valamint a *fogoly* madár *fogoly*-t tárgyesetének keveredéséből keletkezett *foglyot* (madárra értve) tárgyesetből elvonták a *foglyó* madárnevet. Harmadiknak — az alappárt tekintve — idevehetjük a *sörje* 'Chlidonias niger L.' ~ *sörjé* 'Drávahordta sziget' szavakat. A *sörje* név a PaisDezsőtől magyarázott mélyhangú *sorja* magashangú párja. míg a *sörjé* szónk a *sér-* igető + *-ély* deverbális képzőből alakult. Úgy érzem, hogy a hasonlóságon alapuló nyelvi tévedés számos esetét lehetne még így összegyűjteni. De ezek nemcsak igazolásul, hanem a hibák analógiájaként is említhetők.

Az analógiát fokozta az, hogy nyelvünk számos — legkülönbözőbb eredetű — de azonos alkatúvá ötvöződött, formálódott szava erősítette a nyelvi tévedést elkövetőket. Általánosságban, mint már rámutattam, a *sereglye* változatot is Alföldről (Magyarpádé — Morotvapusztá, Torontál m.; Baja; Mánd, Szatmár m.; Bodroglók MTSz. 2: 371) ismerjük. A SzegSz. adata nyomán feltárul Szeged (ahonnan Magyarpádé népe is kirajzott), a SzamSz. nyomán Egri, Szamoshát. Igen jellemző, hogy összetételben Szeged népe *seregje*-hajtó 'seregély riasztó kereplő', Baján *sereglye*-ijesztő 'madárijesztő' (MTSz. 2: 372), azután *seregjecsirke* 'nagyobbacskás csirke' szavakat használja. Nyilvánvalóan közrejátszott ebben a *dereglye*, *saroglya* ~ *sereglye* (CzF. 5: 721), *taroglya*, *gereblye* irányító hatása (összetételeikkel együtt): valamennyit jól ismerik a *seregje* tájnyelvi területén.

A *sereg* * > *serëgély* szófejtés mellett felhozott *fogoly* ~ *foglyó* névpáron kívül hasonlóképpen nem teljesérékű igazolás a *harkály* és *körtvély* szó sem.

A *harkály* < *harakály* (TESz. 2: 60) ősi, h a n g u t á n z ó eredetűnek mondott madárnevünk. A *harkály*-fajták hangja általában éles, víjogó. A madárnév aligha ezekkel a magashangú, változó hangokkal függ össze. Valószínűnek tartom, hogy a *harkály* név a tavaszi párosodáskor gyors csőrütésekkel rezgetett száraz ágon doromboló hangot keltő *tarrrrr* vagy *karrrrr* dorombolástól kaphatta. Ez csak a *harkály* nemre közősen jellemző, „sajátságos d o r o m b o l á s u k, főleg tavasszal hangzik a fasudarak kiálló száraz ágain” (Chernel i. m. 2: 471, 475; nem igen „dorombol” a *Picus* 'küllő' [s ezt nem is nevezi a nép *harkály*-nak!] 490). Az elég későn adatolt *harákol* hangutánzó ige — a hangutánzás területén — összefügghet a madárnévvel. — A *körte* ~ *körtvély* (TESz. 2: 622) szónál az eredetibb a *körtvély* alak, amely a TESz. szerint a török eredeztetést azzal nehezíti, hogy a régiségben szinte kizárólag csak a hosszabb *kürtvél*, *kertvél*, *körtvély* stb. alakban fordul elő. Rámutatok azonban arra, hogy a hasonlóan török jövevény alapszóból képzett *gyümölcsény* 'Crataegus monogyna Jacq., majd *oxyacantha* L. is; galagonya' (Reuter, Gyümölcsény. Nyr. 87: 368—370) és *gyertyán*(fa) neve is, mindkettő ősi kicsinyítőképzővel. Nagyon valószínű tehát, hogy a török eredetű *körtvély*

alapszava hasonlóan bővült az *-l* képzővel, amelynek fő feladata a kicsinyítés — becézés (D. Bartha i. m. 113). Ismerve ősi személyneveinkben dívó nagymérvű becézést, ebben is finnugor eredetű vonást ismerhetünk fel. *Körtvély* szónk feltehetően az aprótermésű *Pyrus Pyrastrer* (L.) Borkh.-t, a *vackor*-t, a *vadkörtét* jelentette.

Nem térek ki, s nem foglalkoztam természetesen a *sereg* 'agmen' szó kérdésével sem. A szó nem megnyugtató származtatása szintén nem előnyösen támogatja a *sereg* * > * > *seregély* szófejtést, elsősorban a szó igen késői előfordulását is tekintetbe véve.

Reuter Camillo

Szemmel ver. 1. A *szemverés* a világ népeinek egyik legelterjedtebb és legáltalánosabban ismert babonája. A hiedelem szerint különösen az összenőtt szemöldökű emberek szúrós tekintete nagy rontó hatású, s ezektől elsősorban a kis gyermekeket kell óvni, minden lehető módon. A rontás megelőzésének sokféle útja-módja van, de ha már megesett a baj, azon csak maga az igéző segíthet. — Ezúttal azonban nem a *szemverés* okozta temérdek baj és betegség megelőzéséről és orvoslásáról óhajtok szólni — azokról bőven tájékoztatnak az Ethnographia értesítései — hanem magáról a *szemmel ver* kifejezésről, illetőleg a *ver* szókatlan kapcsolatban használt jelentésének eredeti értelméről.

Bár szókatlan a szókapcsolat: *szemmel ver*, mindenki igézésnek fogja fel, s még tudat alatt sem azonosítja a *ver* 'üt' igével. Hogy minél könnyebben megközelítsük a *ver* igének ebben a kifejezésben rejlő ősi jelentéstartalmát, utalok Merényi László, Eredeti népmesék c. gyűjteményéből a boszorkány hírében álló Patkós Körmendiné asszony ott adott jellemzésére: „Ha ez az asszony valakire megharagudott, azt úgy meg tudta *verni szemmel*, hogy keze-lába összezsugorodott, azt úgy meg tudta *kötni a szemével*, hogy rajta kívül egy teremtet lélek, senki, de senki sem tudta kioldani, csupán-csak Körmendiné asszony” (2: 159). *Szemmel verni* tehát annyi, mint szemmel megkötni, s az igézés következményeinek megszüntetése, csak a kötés feloldásával törtenhet meg. — Az Ethnographiából (7: 102—3) idézem a következőket: „...beteg volt, úgy érezte, hogy meg van *verve*. Az édesanyja ...addig könyörgött az igézőnek, hogy vegye vissza a rontást, míg az beleegyezett, bár erősítgette, hogy ő maga tudtával semmit sem tett... , hogy *megverje* a legényt.” Ugyanott: „Aki engem *megvert*, az *törje meg a verést*” (oldja meg a kötet). A *szemmelverés* ~ *kötés* tehát valami konkrét, bár csak következményeiben tapasztalható rosszindulatú cselekvés, ami gyermeket, felnőttet és jószágot is beteggé, sínylődő nyomorékká tehet s ha az igéző nem tesz róla, halált is okozhat. Jellemző a *verés* ~ *kötés* viszonyára, hogy a *szemverést* így is mondják: *kötésbe esett* (vö. Schram Ferenc: Boszorkány perek 2: 553). „Olyan nyavalyába esett, hogy *kötésnek* hitték (uo. 604). — Nem szaporítom tovább a vég nélküli példákat, talán ennyiből is világos, hogy a *szemmel ver* és *szemmel köt* nem két különböző, hanem egymást értelmező kifejezés. Erre az értelmezésre nyilván akkor kerülhetett sor, amikor a kifejezés *ver* igéje már annyira elhomályosulóban volt, hogy magyarázatra szorult.

2. A *szemmel ver* kifejezésben szereplő elhomályosult jelentésű *ver* igével kapcsolatban utalnom kell a folyóiratunk 93. kötetében (282—5), majd a Magyar Nyelvben (68: 294—9) bővebben is kifejtett jelenségre, hogy tudniillik nyelvünknek két *ver* igéje is van: 1. A SzófSz. szerint ismeretlen eredetű *ver*¹ 'üt' és a *ver*² 'fon' sodor' < ötör. ör- id. Ez az ötör. ör- ige a nyelvtörténet bizonyos szakaszában a bolgár—török nyelvben egy *v-* protézist fejlesztett, minek következtében szókezdő vokális hangtörvényesen delabializálódott > *ver*. Ebben a történetileg megfogható korban került az ötör. ör- ige azonos 'fon, sodor' jelentésben, de már megváltozott hangalakban nyelvünkbe. Bár már Budenz (MUSz. 573) felismerte a két magyar *ver* ige jelentésbeli különállását,

Munkácsi (KSz. 7: 253), majd ismételtén Fokos (Nyr. 38: 248—9) az ótör. *ör-* igével való összefüggésére is célzott, Gomboz a tisztázatlan hangtani körülmények miatt nem vette fel honfoglalás előtti török jövevényszavaink jegyzékébe (vö. AOH. 12: 33—44). — A kérdéses ótör. *ör-* ige 'fon' értelmezésével kapcsolatban, közbevetőleg — hogy félreértés ne essék — meg kell említenünk, amint ismeretes, hogy finnugor eredetű *fon* ige a fonásnak kétféle módjára is vonatkozik: 1. fonalnyerés céljából elemi szálakat összesodorni: 'spinnen, prjast', a törökben *ägir-*, 'mintegy saját tengelye körül sodródni'. Az ótör. *ägir-* > *ör-* > *ör-* kimutatható az *örvény* 'vorago, Wasserwirbel' és az elavult oklevéli *örém* szavunkban is (vö. UAJb. 35: 56—63). A magyar *fon* ige 2. főjelentése a haj, kosár, háló, ostor stb. fonásának a technikájára vonatkozik: 'flechten, plesti', a törökben *ör-* id. Példák a törökségből: soj. *örüg* 'Haarflechte'; krm. kar. L. T. *örkün* 'ein langes Seil' (Radl. 1: 1224, 1227). Csuvas hangtani megfelelője: *vëren* 'verévka' (kötél) Asm. (5: 362). A fonás technikájának ez utóbbi módját jelzik *verő* utótagos szóösszetételeink: *kötélverő*, *csipkeverő* stb. Ez a *ver*² ige azonban nem csupán néhány foglalkozásnevünkben őrződött meg, hanem ragozott formáiban is előfordul régi nyelvünkben, sőt, az elszigetelten álló *vergődik* ('ide-oda sodródik, hanyódik') gyakorító igeink alapszavában a mai napig él.

3. Mindezek szükséges előrebocsátása — részben ismétlése — után, visszatérek a *szemmel ver* kifejezés, illetőleg a benne szereplő *ver*³ ige magyarázatára. — A szóban forgó ótör. *ör-*igének van ugyanis a nyelvemlékekben az említett: 'fon flechten, plesti' jelentésén kívül még egy figyelemre nem méltatott — talán mert Radloffnál sem említett — második jelentése is: 'köt, binden, vjázat' (Drevnetjurskij Sl.), ami lényegében csupán egy más munkamozzanat kihangsúlyozása. A bevezetőben idézett *szemmel ver* ~ *szemmel köt* kifejezések *ver* igéjében minden jel szerint az ótör. *ör-* igeének ez a 'köt' jelentése dominál. — Hogy egy török ige két jelentésében is átkerülhetett nyelvünkbe, annak lehetősége az igék általános poliszemantikus természetéből önként következik, és nem is példátlan eset honfoglalás előtti igei átvételeink körében. Hogy csak egyet említsék: *gyárt* (< *gyarat*) ~ N. *gyarat* 'gerebenez' homonimáink abban lelik magyarázatukat, hogy az átvett ótör. *jarat-* igeének két jelentése van: 1. 'teremt, alkot, készít' és 2. 'kiválaszt, előkészít, valamire alkalmassá tesz', vagyis *gyarat* 'gerebenez' am.: fonásra előkészít. Ilyen kettős átvétel tehát lehetséges, de hogy a *ver*² és *ver*³ esetében valóban ez történt-e, arról az ótör. *ör-* igeének a török nyelvterületen bekövetkezett hang- és jelentésfejlődése tanúskodik. — Feltűnő, hogy az ótör. *ör-* igeének 'köt' → 'igéz' jelentésfejlődése az összes török nyelvjárások közül egyedül csak a velünk érintkezett bolgár-törökség nyelvében, illetőleg hiedelemvilágában ment végbe, a fent kifejtett egyedülálló *ör-* > *ver* hangfejlődéssel együtt. Mivel ennek a *ver* igeének, idővel az átvitt értelmű 'igéz' jelentése vált uralkodóvá, eredeti 'köt' jelentése teljesen kiszorult a használatból. A helyzetre jellemző, hogy például Paasonen Csuvas Szójegyzéke is — ahol különben mindég idézve találjuk a címszó feltehető közötörök megfelelőit — a *vër*-igéhez csak ennyit fűz: 'megbabonáz, megront'. Ašmarin Thesaurusa (5: 354) meg teljes tájékoztatlanságot árul el, mert még címszóként sem hozza a *vër* igét, hanem a hangutánzó *vër* (< *ür-*) 'fúj' alatt másodlagos jelentésben említi: 'nagovorit', koldovat' (ráolvas, varázsol), nyilván abból a meggondo ásból, hogy a babonás eljárásoknál nagy szerepet játszik a ráfújás. Ašmarin megemlíti még a *vër* ige egyes ma is járatos verbális és nominális származékait, például: *vërüs*, *vëriše* 'koldun, znachar' (barázló, kuruzsló), de szótörténeti egybevetésével még Jegorov Etimológiai Szótára sem kíséreltezik. Érdekes, hogy az ótör. *ör-* ige 'köt' jelentése nem csupán a bolgár-török ágban, hanem a köztörökben is kiveszett, úgy hogy ma már csak egynéhány megcsontosodott nominális származékában mutatható ki. Például: kkir. *örö* Die Fussfesseln der Pferde; kys. szag. *örgän* 'Pfahl, zum anbinden der Pferde' (Radl. 1: 1220, 1230).

4. A vázolt nyelvtörténeti tényeken kívül a *ver*³ (< ör-) igének elavult, illetőleg valamikori 'köt' jelentését támogatja az a körülmény is, hogy a köztörökségben is egy 'köt' jelentésű igével fejezik ki a *szemverés* hiedelmét. Ez az ige a *bay*- 1. 'zusammenbinden', 2. 'bezaubern'. Nominális párjának jelentése: *bay* 1. 'Strick, Band, Fessel', 2. 'Die magische Binde, und den Hexenschuss zu verhindern'. A denominális *bayla*- jelentése pedig: 1. 'binden, festbinden', 2. 'verstricken, bezaubern, behexen'. A szemmel kapcsolatos kifejezés: *göz bayla*- 'Mit dem Blick bezaubern' itt is járatos (Zenker, 167). Ezzel a *bay* ~ *bay*- 'kötés ~ kötni' nomen-verbummal függ össze *báj* ~ *bájol* török jövevényszavunk is, amire itt, nem térhetek ki bővebben. Mint már elavultat, Jegorov is említi Csuvas Etimológiai Szótárába: *kuš pāv* kifejezést 'elvarázsolni, hipnotizálni' és más jelentésekben. A *szemverés* okozta bántalom tehát az egész török nyelvterületen a megkötözöttség szemléletén alapul, csak más-más 'köt' jelentésű igével fejeződik ki. De míg a köztörökségben a *bay* -'kötni' eleven része a szókincsnek, a csuv. *věr* (< ör-) alapszóként, ma már csak népnyelvi szinten él, akárcsak a magyarban. Hogy a kivesz-félben levő ige jelentésének elhomályosulása nem új keletű, arra bizonyították Mészáros Gyula, A csuvas ősvallás emlékei-nek *szemveréssel* foglalkozó fejezete, ahol a *věr* 'igéz' igről egyáltalán nem történik említés. Helyette a mai ember számára világosabb — Paasonen Szójegyzékében is szereplő — *kušōxtar*- < *kuš* 'szem' kifejezést használja a leggyakrabban, ami az orosz 'sglazit' 'szemmel verni, elvarázsolni' igével vethető össze felépítését illetőleg. Valami hasonlót mond a: *szemtől van magyar* kifejezés (MNy. 28: 239).

5. Az előadottak alapján megállapíthatjuk, hogy nem is két, hanem három *ver* ige is van nyelvünkben. A *ver*² és *ver*³ egy töről fakadt < ötör. *ör*- 'fon, köt', de a két jelentést külön képviseli: *ver*² 'fon, sodor' és *ver*³ 'köt' → 'igéz'.

Függelékül felhívom a figyelmet Diószegi Vilmosnak (Néprajzi Közlemények 2. [1957.] 128–34) egy moldvai csángó gyermekverset közlő érdekese cikkére, amelyben a gyerekek sámánok módjára, dobbal igézik a magasban szálló darvakat: Daru, daru elkötöm az utadat, síppal, dobbal... mire a darvak tehetetlenül egy helyben keringenek csak s feoldó versikére: Daru, daru kikötöm az utadat... tudják folytatni megkezdett útjukat.

Az igézés ősi *kötés* ~ *oldás* viszonya — akár mi módon történjék is — nyilván a konkrét megkötözöttség okozta gyötrődést és az azt követő feoldással járó nyugalmat tükrözi.

K. Palló Margit

Gudrun Kobilarov-Götze: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden, 1972. 571 lap.

A Societas Uralo-Altaica kiadványainak 7. köteteként jelent meg ez a vaskos munka, egy bizonyos kutatási korszak záróköveként.

1. A magyarság egy évezreden át érintkezett német nyelvűekkel, s furcsa módon éppen németországi eseménnyel, a merseburgi ütközettel kapcsolatban őrződött meg hitelesen az első magyar szó (a *huj!*, *huj!* csatakiáltás Liutprand cremonai püspök munkájában, 950 tájáról). A honfoglalás után két, egymással civilizációban meg műveltségben teljesen ellenkező felfogású nép került egymással kapcsolatba: nomadizáló, állattenyésztő, s valamelyest földművelő (vagy földet műveltető) magyarok meg a letelepedett, földművelő, iparosságra, városiasságra törekvő feudális szerveztű németység. A hitéletben pedig a kereszténység mellé telepedett egy pogánynak mondott, valójában azonban a maga módján hívó magyar nép meg a vele bevonult török nyelvű elemek.

Az ezer évnyi jó-rossz szomszédságnak (hiszen a Bécsi erdőtől keletre fekvő terület nem volt germán néptől lakatlan pusztaság) természetszerűleg nyelvi lecsapódása is volt, s ez szüntelen tartott. Az érintkezés legrégebbi nyomait — németből átvett jövevényszavak alakjában — hangtörténetileg igazolt bizonyossággal nem tanúsíthatjuk, de aligha túlozunk, midőn kijelentjük, hogy a XII. sz. során az írásbeliségben felbukkanó németből eredő jövevényszavaknak (*kaland*, *mordály*, *pünkösöd*, *püspök* stb.) ekkor már jó százéves múltjuk lehetett, hiszen az első feljegyzés szinte sohasem azonos az első, szóban történt használattal. Valamelyest kétoldalúnak mondható az érintkezés, ám minden alkalmi bizonykodásunk ellenére azt kell őszintén bevallanunk, hogy ritkásan volt a magyarság az átadó, sűrűbben sem mint azt a németből kapott jövevényszavak bizonyítják, a németiség volt a befolyásoló. A német kultúra európai volta miatt hatott őseinkre, hiszen ebbe kényszerültek eleink beleilleszkedni. De ez az utóbbi megállapítás nemcsak ránk vonatkozik: ha párhuzamba állítjuk a magyar nyelvben fellelhető német elemeket a csehben, a szlovénban, a horvátban kimutathatókkal, akkor meglepő és mégis természetes tablót kapunk: ezek az elemek javarészt azonosak.

Ismételjük: két műveltségben és vallásban eltérő népcsoport került egymás közvetett, majd közvetlen szomszédságába (bajor telepések a XI. században költöznek a Bécsi erdőtől keletre elterülő vidékre), majd német nyelvűek jutnak magyar területre (*hospites*). A magyarföldi bányászat, ipar, pénzgazdaság, katonai szervezet, művelődési élet, irodalom sokat köszönhet a németek magukkal hozta vagy a németiség közvetítette tudásanyagának. Az anyagi és szellemi gyarapodás átvételének tanúi nyelvi elemekben is megjelennek: jövevényszavakban, magyarra fordított kifejezések alakjában, s néha egész szókapcsolatok, sőt mondatstruktúrák átvételében. Érthető tehát, hogy a magyar nyelv német jövevényszavainak a kutatása elsőrendűen fontos helyet kapott a hazai nyelvészetben. Valóban: a XVII. századtól kezdve számos kutató nyúlt hozzá ehhez a témához (Geleji Katona István, Benkő József, a Debreceni Gramatika [1795.] szerzői, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Petz Gedeon és sokan mások).

A magyar nyelv németből eredő jövevényszavaival átfogóan és behatóan elsőként Viktor Lumtzer és Melich János foglalkozott (*Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes*, 1900.): művüket nem követte hasonló. Nyelvészeink finomító, árnyaló vizsgálatokkal tökéletesítették az elérteket, a kutatók időbeli rétegeket igyekeztek megkülönböztetni (Hartnagel Erzsébet, majd Horváth Mária), és belső — a hazai németsegből, a jidist is idevéve — való átvételekre (Bárcezi Géza), többszörös kölcsönzésekre rámutatva dolgoztak, s kutatók szerfölött gazdag sora (Melich munkái mellett és utánuk): Simonyi Zsigmond, Balassa József, Thienemann Tivadar, Bárcezi Géza, Beke Ödön, Moór Elemér, Hartnagel Erzsébet. Balassa József és Verő Lipót a katonák beszédére irányította figyelmét, Mártonffy Mária a konyha nyelvészetének németből származó elemeit sorakoztatta fel, Bárcezi Géza a „pesti nyelv” német (jidis) részére is rámutatott, Horváth Mária és Hartnagel Erzsébet bizonyos időbeli határok közt egy-egy korszak nyelvi állapotának német elemeit kutatják.

1945 után igen fontos kutatásokról számolt be mintaszerű tanulmányaiban Mollay Károly; mellette Hutterer Miklós értekezései érdemelnek elismerő említést (jidis elemek értékelése, nyelvszociológiai szempontok alkalmazása). Nem maradhat említetlen Moór Elemér fontos régebbi helynévtörténeti munkássága és Kiss Lajos jelenlegi etimológiai tevékenysége.

Lumtzer és Melich fentebb említett művének megjelenése óta majd háromnegyed évszázad telt el. Noha jelentős értekezések foglalkoztak a magyar nyelv német jövevényszavainak a problémáival, mégis részletes, sok mindenre kiterjedő (nyelvföldrajzi, nyelv-szociológiai és germanisztikai) kutatásra van még szükség, mert számos kérdés felderítetlen maradt — állapította meg Bárcezi Géza *A magyar szókincs eredete* c. munkájában (1951.). A TESz. összeállítása során több ilyen kérdés került elő nyelvünk német jövevényszavainak a tárgyalásakor, részben meg is oldódtak (Hutterer, Kubinyi, Mollay és mások tevékenysége révén).

Ilyen tudománytörténeti előzmények után szükségesnek látszott egy speciális összefoglaló munka egybeállítására, és erre a feladatra vállalkozott Gudrun Kobilarov-Götze.

2. Gudrun Kobilarov-Götze tevékenységének indítója Décsy Gyula (Hamburg). A szerzőnk munkájának egy részét a MTA Nyelvtudományi Intézetében végezte, ahol többen (Benkő Loránd, Gáldi László, Kiss Lajos) segítettek tanácsaikkal. Germanisztikai részről Ulrich Pretzel (Hamburg) támogatta. A munka tehát a magyar–német tudományos együttműködés egyik termékének mondható.

A szerző könyvében a forrás- és rövidítésjegyzék után a kutatás történetét vázolja (53–64), röviden megmutatja az érintkezések történelmi és társadalmi hátterét (64–8), s megismertet bennünket munkamódszerével és a maga elé kitűzött céllal (68–70). Innen emeljük ki a legfontosabbakat: az átvétel ideje, nyelvjárási vagy irodalmi átvétel, Bécs közvetítő szerepe. Majd műve felépítéséről tájékoztat bennünket (70–3).

A fentieket követi a könyv második, derekas része: az ábécérendbe szedett jövevényszók: összesen 1116 szócikk (74–478), s ezek eredményeként az általános elemzés (479–569); az időrendi és fogalmi csoportosítás, a hangtani értékelés (amelyben korszerű a hangsoportok bemutatása). Rövid pótlás tájékoztat a munka 1970-ben való befejezte óta (1971–72-ben) megjelent értekezésekről (570–71).

A nagyszabású és sokoldalú munkát az eddigi kutatások méltó összefoglalásaként értékelhetjük. Kobilarov-Götze kritikusán szemléli a napjainkig elért eredményeket, s mentes a hőzöngő műveltségi öndicsérettől, könyve józan felmérése a nyelvi-nyelvészeti munkálatoknak, a megtett tudományos útnak, esetleg kiinduló pontja a jövőben folytatandó kutatásoknak. Tehát záró- és alapkö egyezzerre a további építésben. Nemcsak

magyar nyelvészek és hazai (német) nyelvjáráskutatók számára hasznos, hanem germanisták is tanulsággal forgathatják, mert nekik is szolgálhat adatokkal munkájukban: a német nyelvjárások helytörténetét és a német művelődéstörténetet illetően. A nyelvészeti szociológia is meríthet ebből a műből: a bilingvizmus kutatására, a belső nyelvi érintkezések megvilágítására, a rétegnyelvek kérdésére vonatkozólag, az eufemisztikus folyamatok illusztrálására.

Címe szerint a szerzőnő a magyar köznyelv („Gemeinsprache”) szókinsését vizsgálja. Sajnos, nem határozza meg a köznyelv fogalmát, nem vonja meg annak határait. Ezt meg kellett volna tennie, sőt azt is megállapíthatta volna, hogy a magyarságra vonatkoztatva a köznyelv fogalma időhöz kötötten változik. Ha a köznyelv jelenlegi definíciójából indul ki, akkor imitt-amott túllépte a maga szabta határvonalakat, mivel egyszeri vagy ritka irodalmi (szakirodalmi) előfordulásokat is beiktatott szótári anyagába, így pl. *unka* 'béka, Kröte' (457), vagy *rámpás* 'lőre, forrásban levő must' (363); *trébel* (aranyművességben használatos szakkifejezés) 'díszít' (449), vagy a tolvajnyelv *punci* 'vagina' szava (354). (Ez utóbbi szó változata: *puncni* 'pénzverde hitelesítő jele' értelemben is előfordul, — az ismertetett munkából azonban kimaradt — s ekkor nem tréfás a használata: származéka a *puncniz* 'hitelesítő jellel ellát' ige is hiányzik Kobilarov-Götze munkájából, bár vö. *ponc*, *poncol* 340). Igaz ugyan, hogy a fent említett s felvételük miatt kifogásolt szavak (*punci*, *trébel*, *rámpás*, *unka*) az Értelmező Szótárban egy szálig megtalálhatók, ámde az ÉrtSz. nem pusztán köznyelvi szavakat magyaráz.

Kobilarov-Götze példás szorgalommal szedte össze, s értékesítette anyagát az elemzéskor. A magyarországi nyelvészeti irodalom szótári részének alapos feldolgozása egyik érdeme. Előmunkálataiban felhasználta a TESz. eddig megjelent két kötetét, az előkészületben levő harmadik kötet nyersanyagát, az akadémiai nagyszótár kincsetárát. Elhanyagolta azonban a magyarországi németiségre vonatkozó nyelvjárási munkák tanulságait, a vidéken megjelent és megjelenő folyóiratokat (Magyar Nyelvjárások, Szegedi Füzetek, Népünk és Nyelvünk, Dunántúli Szemle, Néprajz és Nyelvtudomány), részben az egyetemi évkönyveket (Annales) is, mivel fő forrásai megbízhatóságára hagyatkozott. Csakhogy a jövevényszavak földrajzi elterjedéséről meg társadalmi rétegződéséről éppen ezek a folyóiratok szolgáltak volna valamelyes fogódzókka.

Egyetlen utalás megmutatja, hogy a „vidéki” egyetemi olyóiratok használata tanácsos és hasznos lett volna: *harsli* 'gyaluféleség', *sufri* (sic!) 'fabódé' (vö. *sufni*), *kucser*, *jäger* és e ragadványnév: *Vaszisz* (< n. *was ist?*) (l. Magyar Nyelvjárások 18: 125).

A munka címe csak azt ígéri, hogy a szerzőnő a köznyelvben lelhető német jövevényszavakat vizsgálja. (A cím megtévesztő — mondtuk.) Ténylegesen sokkal többet adott ennél (és ez is érdeme): a szaknyelv, a katonanyelv, a nyelvjárások, a tolvajnyelv számos németből származó eleme helyet kapott a szótári részben és szükség esetén másutt is. E szavak használati (stilisztikai) értékét is jelzi, pl. a *bóvli*, *hokedli*, *pendlizik* (hiányzik a *pendli*) szavaknál, ilyenfajta értékelést adva: „nicht mehr empfohlen, pejorativ, mundartlich, Sprache der Schauspieler”.

3. Kobilarov-Götze a rendelkezésre álló nyelvészeti irodalom java részét feldolgozta, ámde egy pillantásra sem méltatta a mai, az élő nyelvhasználatot, nem ügyelt a magyar rádió meg televízió adásaira, nem merített az 1945. év utáni szépirodalomból meg az időszaki sajtóból, ámbar ezek felhasználása anyagát legalább félezer eddig említetlen szóval s kifejezéssel dúsította volna, s említésük e szavak használatának időbeli határait esetleg máig kitölták, sőt a nyelvi-társadalmi rétegződés megállapítását elősegítették volna. Azt hiszem, magyarországi tartózkodása ebből a szempontból is értékesíthető lett volna. Kifogásomat néhány adattal bizonyítanám.

Hiányzik munkájából a *hajat tupíroz* kifejezés (az *-ír* képző közismerten német közvetítésről árulkodik, a kiinduló pont pedig a francia *toupet*). Bárczi Géza említi a *tupíroz* szót A magyar nyelv életrajza c. művében (1960. 351). De a francia *doupet* szó már a XVIII. században is előfordult nyelvünkben, ahová német közvetítéssel jutott, majd elenyészett (vö. Bárczi—Benkő—Berrár: A magyar nyelv története. 1967. 560).

A jövevényszavak (s hangalakjuk) lehetnek időhöz és helyhez kötöttek. Ezt világítja meg pl. Illyés Gyula Bál a pusztán c. darabjának (1972.) szóhasználatát. Amikor az idős, az első világháborúban szolgált bandagazdát beszélgeti az író, ilyen szavakat is ad szájába: *sturm* (77), *sturmol*, *sturmulás* (91), *reglama* (33), ezek a közös osztrák—magyar hadseregére emlékeztetnek; az I. világháború előttre utal a *kaszírné* szó (74). A *véndől* szó egy friss nyelvjárási adattal szaporítja az alakváltozatok számát; a „*fölsrófolod* az eszedet” (68) a *srófol* ige érdekes szemantikai + igekötős használatát mutatja.

Egyébként Illyés fukarkodik az idegen eredetű szavakkal, ha a helyzet nem követel mást. A Bál a pusztán c. darabjában csupán ilyesfélétet találunk: *möring* (60), *prakszi* 'segédtsízt' (9), *szenzál* (38), *bukszát* vesz elő (81), *puszi* (82), *cuki* (82), *fifika* (83), *fizimiska* (83) két *véndől* [zsír] (92), s ezeknek jó része szókinszünknek nyelvjárási szintű vagy szaknyelvi (*prakszi*, *szenzál*) eleme.

Egészen elenyésző a német jövevényszavak számaránya Illyés Gyula Bölcsek a fán c. színdarabjában: *zsölle* (162), *brosura* (164), *sódar* (172), *kurácsi* (160), *kókler* (174); *gleichni*-mulatság (házépítéskor, a falak felhúzása után; 192), sőt ezek egyikén-másikán mainapság már nem érezzük jövevényvoltát: *sódar*, *zsölle*, legfeljebb népiesnek tituláljuk használatát vagy hangalakját.

Az is természetes stílusformáló eszköz, hogy Illyés Gyula A külön c. drámájában a korra jellemző német eredetű szavakat (esetleg nemzetköziet, melyek osztrák közvetítéssel vándoroltak hozzánk) iktat be Teleki László beszédébe (Másokért egyedül. 1963.). Ilyenek: „*férfi divatlapból rádliztuk ki a mintát*” (162), (magyarországi) *policiáj*, *trinkgeldért* (megvetően használva) (178); *spicli* (179), *rollé-játszó* 'szerepjátszó' (184); „*ez aztán a rollé*” (255); „*osztrák zsandár*” (190, 272), *republika* (201), *republikánus* (219), *balek* (237); *traktál* (238, vö. *traktieren*); *telegrafál* (24), *szeszregálé* (256), *justizmord* (270), *sipista* (284). Viszont némely, Illyéstől alkalmazott német jövevényszó már „semleges”, meghonosodott, azaz a XIX. sz. második felében sem érezhették idegenből jött voltát: *fortély* (178), *hóhér* (184), *porkoláb* (209), *vincellér* (255), *cégér* (284) stb.

Egészen más esztétikai szándékkal illeszt bele friss német jövevényeket Illyés az ifjú, modernkedő Palladius beszédébe Kegyenc c. színdarabjában: pl. *svung*, *klassz*, *sprintel* (Másokért egyedül. 51). A hányavetiséget meg az újszerűséget, az avított kortól való eltérést célozza az ilyen, „korszerűtlen” szavak gúnyos alkalmazása.

Ha a szerző Szakonyi Károly elbeszéléseit vallatja (Középpütt vannak a felhők. 1961.), esetleg rájön arra, hogy a szövőiparban ilyen szavak használatosak: *saller* (< n. *Schaller*), *runstul*, *rundstul* (< n. *Rundstuhl*). De tartoznak ide gépjárművekkel kapcsolatos szavak s fordulatok is: *túráztatja a motort* (Szakonyi 114, vö. n. *er läßt den Motor auf hohen Touren laufen*), „a sebváltót *rükvercbe* teszem” (vö. *ich schalte den Rückwärts ein*) (Irodalmi Újság. 1973. 3—4. sz. 15), „*kiengedte a kuplungot*” (er *kuppelte aus*) (uo.). Hiányzik Kobilarov-Götzénél a *cukkol* 'bosszant' szó (Irod. Újság id. hely); a *busz* szó (Szakonyi 145). — Bor Ambrus riportjában (Élet és Irodalom 1973. jún. 23. 16 = Látóhatár 1973. aug. 76. kk.) ilyen német eredetű szavak találhatók: *Mutter* (egy munkás beszédében hosszú *t*-vel! 76), *foci-pálya*, „*nagy a ruml*”, „*nézze meg a puff*-ot, amin ül”; „*belenyomják a cigaretta paraszát, heccből*”; „*olvassa panaszát cetliről*” (82) stb. — Fejes Endrénél szintén a budapesti munkások beszédében akadunk néhány példára: „*fújja a finom port a subler szája alól*” (Vidám cimborák. 1966. 122); „*Ha nem jön közbe semmi cvikli, végre is hajtom*” (133, 210).

Szabó Magda A szemléldők c. regényében (1973.) alig lelünk német eredetű szóra, de még e kevéskében is akad olyan, amely K.-M. opusából kimaradt: „*plump* magatartás” (52), *drukkolok* 'aggódom' jelentésben (61), *blöd* (96, 177), „*frászt* vonta arcára a tógáját” 'dehogyis' (150); *neccing* (320), „*kirámolt* fiók” (338, vö. *kirámol vkit* 'kirak a munkából'); *Kindergarten* (347).

A két világháború közt élő budapesti polgárság képviselői természetesen jobban emlékeztek az egykori bécsi „szép napok”-ra, utazgattak is az osztrák fővárosba, és ennek a nyelvi lecsapódása megtalálható a korszak irodalmi műveiben: „*taslit* adtam neki” (Szép Ernő: Patika). Megyery Ella Budapesti notesz c. útikalauzában (Dante Kiadó, 1937.) ilyenfajta szavakkal meg fordulatokkal él: „*kávéházi Konrád*” = „*Hötzendorfi Konrád*” 'mindentudó, kávéházi stratégia' (28), „*tejfeles szósz*” (39), *tislizés* 'vacsora utáni elüldögélés' (40); (Márai Sándor is alkalmazza és értelmezi Föld, föld... Emlékezők c. művében (1972. 10): „*hazai szokás* szerint *tislizni* kezdtünk, bor és fekete mellett beszélgettünk”; a mondat 1944. márciusára vonatkozik); (étel-)recept (40); ételmassza (42), söröző-box (43), *sramli*-zene (48), a *sramlisok* rigmusai (82), „*puccos* és *flancos* Pest” (71), „elegánsnak lenni nem *vice*” (73), „*mert muszáj*” (73), „*heuriger*-hangulatú kocsmá” (82), *suszter*-inas (85), *Vurstli*, *virslis*-sátrak, *krahherli*, *ringlispilező* (109), *kulturált* [ivócsarnok] (114), *majális* (116), „*frappáns*, ötletes műsor” (119), „*cellővő kunszt*-jai” (134), „*szinte anizkszos szépsége*” (149), *vizit* (161, 356), *biedermeyer* (281), *kiadjusztálva* [ruha] (320), *prezent* (355), *finánc* (356), *muskátlí* (361), tömeggiccs (361), *tüllapplikáció* (359) stb.

De ha azt vesszük észbe, hogy ezek a részben még idegen elemként ható szavak jó magyar szövegbe épülnek bele, s néha-néha helyi vagy egykor helyi színezet megcsillogtatására, érzetetésére hivatottak, akkor már kevésbé ütközünk meg Megyery Ella könyvében történt alkalmazásukon. (Némelyikük egyenest meghonosodott szóként hat: *vice*, *muskátlí* stb.)

Tehát német jövevényszavaink vizsgálatakor nem elegendő csak olyanforma adatszerzésre törekednünk, hogy megállapítjuk azt: ezen szó első előfordulása az x. esztendő, használták itt, ott, amott, utolsó előfordulása adataink szerint x + n. esztendő, alkalmazása tréfás, szaknyelvi stb. stb., hanem számokban kifejezett arányszerűség megállapítására is törekednünk kell, s akkor talán kimondhatjuk, hogy meghonosodott vagy pedig idegenszerű német jövevényszavaink száma ebben vagy amabban a korban y %. Én – durván számítva – azt fedtem fel, hogy Megyery Ella könyvében ezen idegen elemek aránya az összes szavak 0,1 %-ának felel meg: tehát igen elenyésző. Illyés Gyula említett műveiben lényegesen kevesebb 0,02-t sem érte el (a Különcben, más műveiben még csekélyebb a számarány). De ha az író pongyolább stílusban fogalmaz, alkalmasint szántszándékkal, a környezetfestés céljából, akkor ez a számarány alkalomszerűen növekedhet. Így például Szakonyi Károly említett elbeszélésgyűjteményében (Középpütt vannak a felhők. 1961.) számuk nő: *muszáj* (13), a bakancsok *trappját* hallottam (13), *csikk* (30), *stanicli* (30), *lósuszter* (31), „a fiatal *pincér placcán*” (33), *placco-don* (38), *volán* (41), *trikó* (41), *makadám* (41), *motor* (41), *durrdefekt* (47), *saller* (48), *runstul* (53), *runschull* (így! 70), *spulni* (67), *ringlispil* (gép megnevezése) (67), *hákli*s (gép) (70) stb. De indokolt is növekedésük (kb. 0,04 %), mivel az ipari környezet (textil) stílusbeli festését segítik elő. Ugyanerre bukkanunk Szakonyi Károly másik munkájának szövegében (Túl a városon. 1964.): *malter*, *csajka*, *sóder* (54), *marmaládé* (így! kétszer; 55), *dózni*, *cigaretta**papír* (85), *csikk*, *stanicli*, *bicikli*, *laji* (86), *ráf*, *salak*, *blúz*, *szilip* (87), *sámli* (88) stb. stb. Tehát helyenként és alkalmanként sokasodnak a német eredetű szavak, s alkalmazásuk írói-művészi eszköz. Nem is számszerűségükkel hatnak, hanem meghökkentő, az egész szövegből kirívó voltukkal, s sajátos kellemes vagy kellemetlen fűszerként megváltoztatják az írói szöveg (leíró rész vagy a szereplő beszéde) hangulatát.

Az irodalmi művekből vett példák számát szaporíthatnám a rádió és a televízió adásaiból vettekkel. Ilyenek: *kaszni* (~ *kaszni*), *bekasztliz* 'börtönbe juttat', *cvider* 'morcos, visszaautasító' (gyerekről), *grüberli*, *endliz* 'ruha szegélyét elvarr', *smúzol* 'bizalmasan cseveg', *smacizik* 'csókolózik', *csehó* 'talponálló, italmérés', *vinket ad* 'titokban figyelmeztet', *vinkli* 'szerszám neve', *muter* ~ *müti*, *fater* ~ *fati*, *suli* ~ *sulaj* stb.

Ezeket mind fel lehetett volna csipegetni, s révükön nemcsak számszerűen gyarapodott volna Kobilarov-Götze anyaga, hanem megragadhatta és elemezhetette volna ezen szavaknak a mai magyar nyelv beszélt megírott formájában betöltött feadatát.

Erre annál inkább igényt tarthatnánk, mivel Bárczi Géza műve (A magyar nyelv regénye, 1963.) sűrűn utal erre a tünetre (pl. 350—51, 367), és több olyan német jövevényszót említ, amely Kobilarov-Götze könyvében nem található (pl. *glejhni*, *blindre megy* stb.). De a szerző mereven ragaszkodott szótárszerű forrásaihoz, ennek következtében még az olyan szó, mint *gebín*, *gebines* is elkerülte figyelmét (< n. nyj. *Gewinn* 'nyereség, haszon'), noha bizonyára beleütközött a mindennapi életben. Ha jobban belefigyelt az utca, a rádió nyelvhasználatába, meghallotta volna a *dajer*, *dajerol*, *vursli*, *virslí* alakváltozatokat is meg sok más általa nem említett szót (*fenszterlizik* és társai), munkája tehát szó-tári és hangtani szempontból is tökéletesebb lehetne.¹

4. A magyar nyelv német szókincsének vizsgálatában még sok-sok megoldatlan kérdés bukkan fel. Kobilarov-Götze munkája lezárt egy kutatási korszakot, összegező jellegű munka, de ugyanakkor fel is tárja azt a kaput, amelyen át kilépve elibénk újabb, eddig csak részben vagy eredménytelenül vizsgált problémák sora kerül. Ezek közt egyik legfontosabbnak vélem a tükörszavak, a jelentésfordítások (Lehnübersetzungen) kérdését (vö. Nyr. 97: 166). Az ilyesfajták: *grimaszt vág*, *patáliát csap*, *dörzspapír*, *vonat*, *adat*, *feladat*, *fröccs*, *lelenc*, *gyufa*, *villamos*, *váltó*, *fuarlevél*, *cipőkrém*, *kirándulás*, *hétalvó*, *száasz ország*, *zöld ágra vergődik* és társai, az igevonzatok és preverbiumok használata érdekes kutatási terület azok számára, akik a német—magyar nyelvi kapcsolatok történetét és állapotát kronológiai rétegekre és szakmai övekre bontva vizsgálják majd.²

Erdődi József

¹ Kijavítunk két dátumhibát: a) A szerző szerint a Habsburgok 1919-ig birtokolták a magyar trónt (66). IV. Károly király azonban már 1918-ban elvesztette trónját. b) A *Schmock* szót Gustav Freytag 1853-ban alkalmazta, nem 1835-ben (401).

Megjegyezzük: a *buli* szónak ma egy újabb jelentése is van 'jövendelmet hozó (rendszerint kevésbé tisztességes) vállalkozás', pl. *benne van a buliban*.

A *sípláda* szónál utalni kellett volna a népi etimológiára (vö. *síp* 'Pfeiffe', de n. *Schieblade* 'tolható kintorna': *schieben* 'tolni').

² Kiegészítésül megemlítnék néhány K.—G. által egyáltalában nem tárgyalt német jövevényszót: *frászkarika*, *gönnol*, *hantál*, *cifferblattjára van írva*; *kindli* 'sütemény' (< jidis, *kriszkindli* 'karácsonyi ajándék', „*simlis sapka*”, „*tiptop* van öltözve”, *paccor* 'rossz kártyajátékos' (< n. *Patzer*); *sihta* (két *sihtában* dolgoznak", osztrákból, mert belső-német alakja „*Schicht*, de ausztriai *Schichte*); „*van benne smissz*"; „az egész csak egy *smé*" 'áltatás' (< n. *Schmäh* 'Trick, Kniff'); *svábel* 'kényszerítő' (vö. Simonyi: *Die ungarische Sprache*. 156); *partecédula*; *papi*, *papizik*; (bor)sodó; *tujafa* (< n. *Thuja*, osztr. *Thuje*); *madám* 'szülész'; az egész csak egy *smafu*" (< *Schmafu* < fr. *je m'en fou*), *Svindler*, *pítizik*, „*söberli ágy*" 'betolható ágy'; *kaszni*, *kaszi*, *bekasztliz*; *nachkaszt(t)li*, de régi *kaszten* (vö. Bárczi: A magyar szókincs eredete), *ponyvatartó bognit hajlítottak*' (Kertész Ákos: Makra. 1973. 32), *bognizik* 'veket jobbra-balra formálva korcsolyázik', *átpasszolta* a munka egy részét" (Kertész Á. i. regény 30), (vö. Kobilarov—Götze s. v. *passz*); „fél lábbal *sitten* vannak" (Kertész 34), vö. még *lesittel*; *klassz*: „a legklasszabb lányok" (Kertész 35), „*klassz spiné*" (uo. 56); *nagykapitalista* (Kertész 37) (< n. *Großkapitalist*); *platni* (uo. 66), „mosogató *vájdling*" (uo. 45), *cukkolás* (uo. 56); *rabsic* 'orvvadász' (Magyar Hírlap 1973. V. 7. 2. lap) (< n. *Raubschütz*); *stukker* 'pisztoly' stb. stb.

Ördög Ferenc: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 620 lap

Nem csalódtak, akik Ördög Ferenc eddigi részpublicációi és előadásai után sokat vártak nagy monográfiájának megjelenésétől. A Göcsej és Hetés teljes aktuális személynévanyagát feldolgozó tanulmány jelentős és értékes gyarapodása névtani irodalmunknak. A vállalkozás már arányaiban is szerencsésnek mondható. A kutatóterület kis lélekszámú falvakból áll, amelyekben mindenki ismer mindenkit, s ez különösen a szóbeli használatú nevekre vonatkozó adatközlések hitelességének fontos biztosítéka; ugyanakkor a kutatópontok száma — 82 — és a gyűjtött névmennyiség — a lakosság 1966. dec. 31-i lélekszámának megfelelően 47 082 — elég nagy ahhoz, hogy megbízható, sőt általánosítható tanulságokat vonjunk le belőle, de mégsem áttekinthetetlenül nagy. Maga a kötet sem túlméretezett; talán ennek is köszönhető viszonylag gyors megjelenése. A szerző 1970-ben még gyűjtést végzett, és 1973-ban kézhez kaphattuk a táblázatokkal, grafikonokkal és térképekkel bőven illusztrált, gondos kiállítású kötetet. (Hadd adjak itt kifejezést ama jámbor óhajomnak: bárcsak Hajdú Mihály „Keresztneveink és becézőneveink újabbkori vizsgálata [1770—1970]” című, 1970-ben megvédett kandidátusi értekezése is mihamarabb napvilágot látna!)

A szerző a személyneveket két nagy funkciócsoportra osztja: az írásbeli és a szóbeli nevekre. Az írásbeli nevek közé tartoznak a hivatalos iratokban szereplő vezetéknévek, keresztnévek (ezeket a köznyelvi terminusokat használja „családnév” és „utónév” helyett) és megkülönböztető nevek. A vezetéknévek fejezete viszonylag sovány, ennek azonban nem a szerző az oka, hanem az anyag természete. Az évszázadok óta mechanikusan öröklődő vezetéknévek vizsgálatából eleve kiesik a névöröklés és a névdivat oly termékeny szempontja; marad tehát az etimológia és a statisztika. A családnévek etimológiai vizsgálata nem tartozott Ördög feladatkörébe, sőt itt az előmunkálatok is hiányoznak, a már meglevő névfejtések sincsenek összegezve. Be kell érünk tehát a legjellegzetesebb jelentéstani típusok, a népnévi és a keresztnévi eredetű vezetéknévek összefoglaló tárgyalásával. A statisztika vonatkozásában azonban kielégíti várakozásunkat. A göcseji és hetési vezetéknévek gyakoriságlistáján a Horváth, Tóth, Kovács, Varga, Németh, Szabó, Nagy, Molnár, Farkas és Simon nevek állnak az első 10 helyen. (Más összesítő statisztika híján csak a budapesti telefonkönyvvel tudtam összevetni ezeket az adatokat: itt a sorrend Nagy, Kovács, Szabó, Tóth, Horváth, Kiss — ez a vizsgált területen a 12. helyen áll —, Molnár, Varga, Németh, Farkas, az eltérés tehát jelentéktelen. Érdekes, hogy a telefonkönyv 10 hasábját betöltő Juhász név Göcsejben mindössze 13

Hiányoznak, noha Bárczi Géza idézi őket a magyar nyelv szókincséről írt könyvében: *geréb*, *gészkeny* 'sikátor', *musztol*, *muszkol*, *muszol*, *pánkó* 'fánk' (91), *lehen* 'hűbértartó', *hold* (hiányzik külön címszóként, de vö. a *hódog* címszónál a német etimológiáról szóló részben!), *erszény*, *korcovát*, *lator*, *tornír* (72), *komplár*, *bufándli*, *blancsíroz*, *fűrer* (Hitler tisztségeként is, valamint *cugszfűrer*), *fűrmender* (73.).

Továbbá nem szerepelnek a szójegyzékben: *anziksz* (*kártya*) 'tájképes lap', *blatt* 'kártyalap, kottalap'; *blattról olvas* 'kottát első látásra lejátszik'; *blattista* 'kártyás', *drehus* 'esztergályos' (< n. *Dreher*), *nasol* 'édességből csipegetve eszik', *sikk*, *sikkos* (ruha), *spacérozik* ~ *spacírozik*, (ruha) *reverje* 'hajtókája' (vö. Jackett mit breiten *Revers*), *strich* (pl. „a *strichre* megy”); s. az a vonal, ameddig egy kijelölt területen az utcanők, a bárcások mehettek), *strichel* 'férfit fogni megy’; „*uk-fuk-muk* megmondja”, 'egycsapásra kimondja' (vö. ich kann es nicht *uck-muck-fuck* sagen); *vandlizik* 'a golyó kuglizáskor, ha az egyik oldaldeszkától a másikhoz vágódik'; *muszklí* 'izom' (Élet és irodalom 1973. VI. 14—9. lap); „kihagy egy *ziccert*” 'alkalmat (rendszerint tréfás visszavágásra) elmúlaszt’; „munkást munkától *kizeccöl*” 'elbocsát’; *lódír* 'lógos' (munkában, katonai szolgálatban).

előfordulásával csak a 148. helyen szerepel.) A gyakoriságlista első oszlopaiban már kiugranak a jellegzetes családnevek: *Gerencsér, Tuboly, Kámán, Kustán, Boronyák, Pais* stb. Fontos megállapítás, hogy a „szeg”-eken ma is nagy számban élnek a névadó családok leszármazottai: Kustánszegen a *Kustán*, Pálfiszen a *Pálfi*, Gombosszegen a *Gombos*, a *Tubol-szeg*-et magában foglaló Csonkahegyháton a *Tuboly*, a Paisszeget magában foglaló Becsvölgyén a *Pais* vezetéknevűek (vö. 23). Hiányolhatjuk esetleg a vezetéknevek társadalmi és nemzetiségi megoszlásának kutatását — olyan formában, ahogy ez a keresztnévvel kapcsolatban történt —, továbbá a vezetéknev + keresztnév együttes vizsgálatát. Vajon abból, hogy a leggyakoribb vezetéknev a *Horváth*, a leggyakoribb keresztnév pedig a *József* meg a *Mária*, következik-e, hogy a leggyakoribb névegyüttes a *Horváth József*, ill. *Horváth Mária*? E kérdések vizsgálatától nyilván a személyek azonosítását kizáró diszkréció tartotta vissza a szerzőt, amely feltétele volt annak, hogy megnyerje az adatszolgáltatók bizalmát.

Annál gazdagabbak a következő fejezetek. A keresztnévanyag statisztikai feldolgozásához az első lépés a névváltozatok elkülönítése, a névegyedek megállapítása. Ördög az egyedül következetes módszert választotta: minden névváltozatot, amely a hivatalos iratokban szerepel, önálló névegyedként kezel. Így külön név *Amál* és *Amália*, *Vera*, *Verona* és *Veronika*, *Lóránd* és *Lóránt*, *Eduárd* és *Edvárd* stb. A *Benjámín* ~ *Bénjamin*, *Apolónia* ~ *Appolónia*, *Johana* ~ *Johanna* névpárok láttán azonban felvetődik a kérdés: vajon a *Julianna* mellett nem volt-e *Juliánna*, a *Lidia* mellett *Lidia* stb. is, más szóval: nem lehetett volna-e az előbbi — részben hibás vagy régies — írásváltozatokat szintén elhanyagolni? Természetesen önálló névegyednek fogja fel a szerző azokat a hibás alakban rögződött neveket, amelyek mellett szabályos változat nem fordul elő: a *Teadóra*-ra az adattárban (így!) jelzéssel hívja fel a figyelmet, az *Andriann* névnek pedig becéző alakja: *Adrika* árulja el, hogy a névadók voltaképpen *Adrienn*-re gondoltak, ami feltehetőleg az *Andrea* hatására torzult el. — Szokatlan nevek viselőinek társadalmi, nemzetiségi hovatartozásáról is tájékoztat a szerző: pl.: a *Szaniszló*, *Titusz*, *Gertrud*, *Timea* név értelmiségiek és alkalmazottak családjában tűnik fel; szlovén nemzetiségűek viselik a *Drago*, *Szlavko*, *Danica*, *Milka*, olasz származású család tagjai az *Umberto*, *Leonardo* neveket (vö. 50—2). A szakirodalom gyakran hivatkozik a ritka nevek felbukkanásával kapcsolatban a keresztelő papra; Ördög részletesen bemutatja a Csatár községben több mint 40 éven át működött plébános keresztelési gyakorlatát, amely szerint az újszülöttek jelentékeny része a születés vagy a keresztelés napjának, illetőleg az ehhez közel eső valamelyik napnak martirológiumi nevét kapta (66—9). A legtöbb szokatlan név — pl. *Alfréd*, *Kázmér*, *Vidor*, *Anzelma*, *Blanka*, *Hermína* — az ő plébániája területén található.

Statisztikai szempontból a ritka neveknél tanulságosabbak a gyakori nevek. Hogy a „leggyakoribb nevek” fogalmát melyik sorrendi helynél, illetőleg hány előfordulásnál vagy milyen százalékaránynál határoljuk el, az természetesen csak önkényes lehet. Ördög Ferenc az egész kutatóterületre vonatkozóan az első 15 nevet emeli ki (*József*, *István*, *Ferenc*, *János*, *László*, *Lajos*, *Sándor*, *Gyula*, *Károly*, *Imre*, *Jenő*, *Tibor*, *Zoltán*, *György*, *Pál*; *Mária*, *Erzsébet*, *Anna*, *Rozália*, *Ilona*, *Margit*, *Katalin*, *Irén*, *Julianna*, *Gizella*, *Teréz*, *Magdolna*, *Zsuzsanna*, *Irma*, *Éva*). Ezeket a neveket viseli a lakosságnak mintegy háromnegyed része. Gyakoriságuk változásait húszéves szakaszokra bontva a 37. és a 44. lapon grafikon is szemlélteti, amelyről leolvasható pl. a *József* és az *István* népszerűségének egyenletessége, a *János* lassú hanyatlása, a *László* meredek feltörése, illetőleg a női nevek divatjának erősebb hullámozása: a *Katalin* ereszkedő-emelkedő, az *Ilona* emelkedő-ereszkedő görbéje, az *Anna*, a *Gizella* viaskodása. Hangsúlyozni kell, hogy Ördög statisztikái az egy időben együtt élő közösség névanyagát tükrözik, tehát mentesek attól a torzítástól, amelyre az egy-egy évjárat anyakönyveit feldolgozó

statisztikák csábítanak. A *Judit* nevet pl. 1960–1966 között éppen négyszer annyian kapták, mint a *Rozáliá*-t, de összesen mégis tízszer annyi *Rozália* él Göcsej és Hetés területén, mint amennyi *Judit* (vö. 569, 579). — Egy-egy községnek természetesen jóval szűkebb névanyagából az első ötöt emeli ki a szerző mint leggyakoribbat — pontosabban a gyakoriságlista első öt helyén álló, de ötnél gyakran több nevet —, igen kicsiny lélekszámú faluban akár az egyszeri előfordulású nevek is az első öt közé kerülhetnek (vö. 45). Ez azonban inkább csak játék a számokkal, s meg is tréfálhatja az embert. A 43. lapon ezt olvassuk: „Vizsgáljuk meg, hogy a leggyakoribb (az 1–5. helyen álló) férfiak (*József, István, Ferenc, János, László*) és női keresztnévek (*Mária, Erzsébet, Anna, Rozália, Ilona*) falként a teljes keresztnévállománynak hány százalékát teszik ki!” A következő lapok részletezése szerint ez pl. Szijártóházán a férfineveknek 80–90%-a. Kámaházán a női neveknek 100%-a. De ha utána számolunk, kiderül, hogy a felsorolt 5–5 név összege az 50%-ot sem éri el; a feltűnően nagy százalékarányt az illető falvak leggyakoribb 5 neve teszi ki, Kámaházán az egyszer előfordulókat is beleértve.

Ördög Ferenc kutatásai megerősítik azokat a megfigyeléseket, amelyek szerint a női nevek állománya változékonyabb, jobban követi a divat hullámzásait, a férfinev-ízlés (értsd akár a férfiak névívzlését, akár a férfinevekkel kapcsolatos névívzlést) konzervatívabb. Mindenesetre a férfinevek között is gyökeret vertek olyan viszonylag friss divatú nevek, mint *Tibor* és *Zoltán*, s egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy ez örvendesebb állapot, mint az, ha a falu férfilakosságának a fele *József*, a másik meg *János* (vö. 58). A névdivat forrásait vizsgálva Ördög is azok közé tartozik, akik a szentkultuszunk korunk névállományára csak mérsékelt befolyást tulajdonítanak (vö. 57). A *Bernadett* név és variánsai (*Bernadet, Bernadeta, Bernadetta*, összesen 20) azonban, úgy vélem, közvetlen összefüggésben lehetnek a lourdes-i szent tiszteletével. A protestáns lakosság elenyésző számaránya miatt a névdivat felekezeti különbségei alig tűnnek elő (vö. 60); mindenesetre érdekes, hogy a protestánsok névhasználatát a katolikusokétól inkább a „nemzeti”-nek számító nevek (*Gyula, Kálmán, Piroska*) nagyobb kedveltségében tér el, s nem a másutt (illetőleg régebben) oly jellemző ótestamentumi nevek használatában; ezek közül csak az *Eszter* fordul elő. (Az egyetlen *Rebeka* cigány, vö. 52.) — A keresztnévek fejezete kiegészül a névöröklés és a kettős keresztnévek vizsgálatával.

Az írásbeli nevek közé tartoznak az adminisztratív azonosításhoz feltétlenül szükséges, hivatalos iratokon szereplő, bár nem anyakönyvezett megkülönböztető nevek. Ezekkel eddig kevés kutató foglalkozott. Számuk a kutatóterületen nem nagy, összesen 437; jó részük azonos a nép ajkán élő ragadványnévvel, a többi is hasonló típusú; a fő különbség a szóbeli ragadványnevekkel szemben az, hogy a hivatalos megkülönböztető nevek — 4 eset kivételével — nem a vezetéknev előtt vagy helyett állnak, hanem a teljes név után, néhányszor a vezetéknev és a keresztnév között.

A szóbeli nevek ismét két funkciócsoportra oszlanak, a szólítónevekre és az említőnevekre. A szólítóneveket a szerző különleges gonddal vizsgálja. Nemcsak a becézőnevek képzésmódját és képzőrendszerét dolgozza fel rendkívül alaposan, hanem azt is, hogyan aránylik egymáshoz az alapnévvel, tehát az anyakönyvezett keresztnévvel és a becézőnévvel való, továbbá az egyéb módon történő megszólítás (pl. a keresztnévtől független becenévvel — *Ócsi, Baba* stb. —, vezetéknevvel, foglalkozásnévvel); mindezt az adattárban is részletezi, külön lelkiismeretességgel feltüntetve azt a legfőbb egy-két százaléknyi esetet is, amikor a megszólítási formát nem sikerült felderíteni. Statisztikáiból kiderül, hogy jóval több embert szólítanak becézőnéven, mint alapnéven, s hogy a becézés nemcsak az életkor függvénye, a fiataloknak kijáró kedveskedés folyamánya, hanem a névnek saját, mondhatni immanens tulajdonsága. A legöregebb *Bertalan*-ok és *Julián*-ok is *Berci*-k és *Juli*-k, de az ifjú *Ákos*-okat és *Enikő*-ket nem becézik, mert ezeknek a neveknek még nemigen alakultak ki becéző változataik. Ez a magyarázata

annak is, hogy a női nevek becézésének aránya éppen a fiatalabb korosztályokban csökken, amikor megnő az „alapnévi használatra hajlamos”, más szóval nehezen becézhető nevek száma. A korosztályokra bontás segítségével a szerző bemutatja a becézőnevek életkori hangulatát, a divat változásait is: öregek pl. a *Csicsa*, *Naca*, *Részka*, fiatalosak a *Pityu*, *Anikó*, *Térike* névalakok; az adattár táblázataiból kiolvasható többek között a *Böksi*-nek és a *Mariská*-nak a fővárosban is megfigyelhető, de statisztikailag eddig nem igazolt rohamos visszaszorulása. — A becézőnevek fejezetének egy érdekes szakasza a homonim (különböző alapnevekhez tartozó) és a „gazdát cserélt” (más alapnévhez vonódott) becézőkkel foglalkozik.

Az említőnevek a szóbeli névrendszernek azok a tagjai, amelyeket a névviselő megjelölésére távollétében használnak. Említőnévként funkcionálhat a keresztnév, a becézőnév, a vezetéknev, a teljes névegyüttes vagy az úgynevezett ragadványnév. Ördög csak a ragadványnevekkel foglalkozik. Méltánytalanság volna tőle számonkérni csaknem ötvenezer ember mindenfajta említőneveinek hallatlanul idő- és munkaigényes összegyűjtését, de talán fölhívhatjuk rá a figyelmet, hogy szűkebb kutatóterületen vagy pusztán az említőnevek regisztrálására szorítkozva kétségkívül haszonnal járna egy ilyen felmérés. A különböző névfajtáknak a személyemlékezésben való szerepe mellett közelebb jutnánk például egy aktuális problémának, az asszonyok névviselésének a megoldásához; kiderülne, milyen mértékben használják tovább a lánykori nevet, s hogy él-e és milyen mértékben a sokat vitatott *Rozgonyi Cicelle* szerkezet. Ennek a fordítottja, a feleség vezetékneve a férj keresztnéve mellett ugyanis eléggé gyakori ragadványnévtípus, sőt Ördög néhány olyan esetet is felkutatott, amelyben az asszony ragadványnévként első férjének vezetéknévét viseli (vö. 168). Vajon hogy nevezték ezeket az asszonyokat első házasságuk idején?

A ragadványnevek keletkezésével kapcsolatban a szerző kimutatja, hogy ezeknek a mennyisége nem áll szükségképpen egyenes arányban a vezetékevek megterhelésével (vö. 151–4), a keresztnévek gyakorisága pedig semmi szerepet nem játszik (vö. 34). Még olyan ritka keresztnév viselőjének is, mint *Imelda*, lehet ragadványneve (vö. 478). Számos faluban sok az azonos vezetéknév és kevés a ragadványnév, de a fordítottja is előfordul, a ragadványnevet tehát nem mindig a megkülönböztetés gyakorlati kényszere termeli; erre vall az is, hogy sok helyen két-három olyan ember él, akinek ragadványnévvel kombinált neve — vagyis többbelemű ragadványneve — azonos (pl. a mindössze 384 lakosú Mumor községben három *Gyura Mária*, három *Paku Jóska*, két *Puppa Feri* stb., vö. 414). Minthogy a ragadványnevek tekintélyes hányada személynévi eredetű (a szülő, a nagyszülő, a házastárs, egyéb családtag keresztnéve, ill. becézőneve, az anya, a nagyanya, a feleség stb. vezetékneve), ezek semmivel sem tartalmaznak több információt, mint a hivatalos név, nem is feltétlenül expresszívabbak: ez csak a foglalkozásra, lakóhelyre, testi-lelki tulajdonságra, eseményre, jellegzetes mondásra utaló ragadványnevekről mondható el, de az információs értéket erősen csökkenti az öröklődés. Azt a tanulságot szűrhetjük le tehát, hogy a ragadványnév öntörvényű képződmény, amelynek elsődleges funkciója a hivatalos névtől való különbözés. — A göcseji és hetési ragadványnevek száma a lakosság lélekszámához képest nem túlságosan nagy, de rendkívül változatos: úgy szólván minden ismert és elképzelhető típus képviselve van, ideértve a bokrosodott, három-négy elemű neveket (*Csász Vas Ferkó* Kálmán) és a névsorrend variációit is. Leggyakrabban a vezetéknév helyén áll a ragadványnév, de előfordul a név végén (Kusztán Sándor *Kis Gyurkó*) és közbeékelve is (Bali *Miska* Pista).

A kötet második, nagyobbik felét az adattárak és mutatók teszik ki. A szerző külön-külön bemutatja mind a 82 község névanyagát, a vezetékeveket, a keresztnéveket és megszólítási formákat, köztük a becéző alakokat, előfordulási számokkal és százalékokkal, végül a szóbeli ragadványneveket; mindez kiegészül a község lélekszámának

és területének megadásával. A vezetéknevek mutatója egyúttal összesítő adattár is: a betűrendben felsorolt nevek után sorszámokkal utal azokra a községekre, ahol a név előfordul, majd feltünteti az e nevet viselő családok és személyek számát, végül a gyakorisági pozíciószámot is. A keresztnévek és szóltónévek mutatója után olyan összesítő adattár következik, amely feltünteti, hogy az egyes nevek és az azokhoz tartozó megszólítási formák az egész területen hányszor fordulnak elő, százalékszámmal és gyakorisági pozíciószámmal, s az egészet a születés időpontja, azaz életkor szerint szakaszokra bontja. Ha tehát valaki például arra kíváncsi, használatos-e Göcsej és Hetés vidékén a *Szilveszter* név, ebből az adattárból megtudhatja, hogy hat személy viseli (a gyakoriságlistán a 60. helyen áll), ezek közül négy 1900–1919 között, egy 1920–1939 között, egy pedig 1960–1966 között született; ezt a legifjabbat alapnéven *Szilvészter*-nek szólítják, az idősebbeket *Szilvi*-nek, *Szilviké*-nek, *Vészter*-nek, ill. *Vészti*-nek becézik; a szóltónévek mutatójából pedig kiderül, hogy a kis Szilveszter a 82. sorszámú községben, a jugoszláviai Hosszúfalun él, Szilvi a 67. sorszámú Pusztamagyaródon, a (60–70 év körüli) Szilvike a 13. sorszámú Zalabesenyőn és így tovább. Ez csak egy példa arra, mit lehet kibúvárnodni ebből a szinte kimeríthetetlen adattárból. A ragadványnevek mutatója után végül német nyelvű kivonat zárja le a kötetet, amely anyagának és feldolgozási szempontjainak gazdagságával a jövőben minden névstatistikához nélkülözhetetlen összehasonlítási alapul kínálkozik, megállapításaival, eredményeivel és tanulságaival pedig minden személynévkutatónak gyarapítja tudását, elősegíti további munkáját.

J. Soltész Katalin.

Hánya a címerét. A teljességre törekvés igényével szeretnék néhány tájnyelvi adalékkal hozzájárulni a *címer* szó Bernáth Béla által felvetett 'dísz, virág, cifraság' jelentéséhez (Nyr. 96: 366). Gyermek- és ifjúkoromban, 50–60 évvel ezelőtt, Dunaszentgyörgyön és Gerjenben (Tolna megye) gyakran hallottam a virágzó búza-, rozs-, árpa-, zabvetésre azt mondani, hogy *hánnya a címerit*. Akkoriban úgy értelmeztem magamnak ezt a szólást, hogy ezek a füves (fűszerű) növények akkor mutatják meg valójában, hogy tkp. mifélék, miféle füvek, amikor virágznak, vagyis a virágjukról lehet pontosan megismerni mivoltukat. A *címer* szó tehát ez esetben a 'jelvény' alapjelentésre épülő 'virág' jelentéssé fejlődik. Azt is gyakran hallottam az említett falvakban, hogy a kukorica *címeresedik*, *címeres*, vagyis virágzik — szépen *furulyásodik*, *furulyás*, vagyis nőnek a csövei, termései, csövesedik —, *hajasodik*, *hajás*, vagyis érik, érett a termése. Ezesetben a növény termésének fejlődési fokait a tájnyelv analógiás kifejezésekkel érzékeltette, más tárgyakhoz hasonlította. A *címer* szó jelentése nyelvérzékem szerint ez esetben is inkább 'jelvény' volt, mint 'virág'. A *mesterségünk címere* közismert gyermekjátékban is egy-egy szerszám vagy használati tárgy nevéből és ismertető jeleiből kellett kitalálnunk a kérdező foglalkozását: a *címer* szónak ez esetben csakis 'jelvény' → 'ismertetőjel', átvitt értelmű 'feltűnő tulajdon(ság)jel v. jegy' a jelentése. Efféle áttételekkel alakulhatott ki a népnyelvi 'dísz, virág, cifraság' jelentéskomplexum.

Dömötör Sándor

Úgymond. Egyik országos napilapunkban olvastam a következőt: „A külföldi sajtó tele van műtárgylopási hírekkel, mi pedig éppenséggel arról hallottunk hétfő este a rádióban, hogy, *úgymond*, »becsempészték« egy szobrot a siófoki kórház udvarára.” Itt teljesen fölösleges az *úgymond*, hiszen az, hogy a *becsempészték* szót idézőjelbe tették, maga is kifejezi, hogy ez í g y hangzott el. De egyébként is helytelen az *úgymond* használata, amikor nem harmadik személyre és nem valamely meghatározott alanyra vonatkozik.

Nemrég egy másik napilapban is feltűnt a rosszul értelmezett *úgymond*: a sportrovathban találkoztam vele, egy olyan cikkben, mely a külföldi és a magyar labdarúgók állóképességét hasonlította össze: „A magyar játékosok sokkal kényelmesebb bajnokságban már három hónap után fáradtak, téli pihenőre vonulnak, s aztán megint várni kell jó ideig, amíg — *úgymond* — újra formába lendülnek.” Minthogy nem derül ki a cikkből, ki használta ezt az *újra formába lendülnek* kifejezést, itt is fölösleges az *úgymond* alkalmazása. Legföljebb a kérdéses kifejezésnek idézőjelbe tételével érzékeltethette volna az újságíró, hogy e néhány szónak különleges hangulati értéke van, s az ilyesmit előszóban is mintegy — de nem *úgymond!* — „idézőjelben” szokták mondani.

Legutóbb egy folyóiratban figyeltem föl az *ügymond* helytelen használatára. Egy tanárnő írta ott magáról: „2 évvel ezelőtt *ügymond* a »végeken« tanítottam, egészen vidéki középiskolában” (Valóság, 1973. 4. sz. 94). Itt az *ügymond* jelentése — éppúgy, mint előző két példában —: „idézőjelben” szólva. Persze itt sincs szükség az *ügymond*-ra, mert az idézőjeles szóhasználat (a „végeken”) maga is kifejezi a kérdéses szó különleges hangulati töltését.

Ennek az aránylag ritka szavunknak, az *ügymond* igének — vagy inkább mondat-szónak — a hagyományos, igazi jelentése egészen más, mint amit az előzőkben bírált mondatok írói tulajdonítottak neki. Az ÉrtSz. szerint a jelentése: 'Így szól(t) v. (ritk.) így szólnak, szóltak'. Az ÉKsz. szerint: 'így szól(t)'. Mindkét értelmező szótárunk megjegyzi, hogy az *ügymond* szót i d é z ő m o n d a t értékben használjuk. Érdekes eltérés a két szótár között, hogy az 1962-ben kiadott ÉrtSz. még i g e k é n t tartja számon az *ügymond*-ot (mely csak ebben az egy alakban használható), az 1972-ben megjelent ÉKsz. pedig már m o n d a t s z ó k é n t szótározza. Eltérés van ezenkívül a hét- és az egy-kötetes értelmező szótárnak az *ügymond*-ot illető stílusminősítéseiben is: az ÉrtSz. szerint „ritka, kissé régies szó” ez, az ÉKsz. pedig azt mondja róla — persze rövidítésekkel —, hogy „csak a szépirodalomban, a költészetben használatos, gyakran könyvnyelvi; gyakran gúnyos”. Azt hiszem, az *ügymond* szófaji és stílusértékbeli minősítésében inkább az utóbbi szótár álláspontját fogadhatjuk el.

Az *ügymond* helyes használatát jól szemlélteti Arany János közismert balladájának első versszoke: „Edward király, angol király / Léptet fakó lován: / Hadd látom, *ügymond*, mennyit ér / A velszi tartomány.” Itt az *ügymond* a világosan megjelölt harmadik személynél alanyra, Edward királyra vonatkozik: az ő szavait idéző m o n d a t s z ó.

Pásztor Emil

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Kindrusz. Dr. Lovász József (Debrecen, Hámán Kató út 10.) gyakran hallotta ezt a szót, de értelmét nem ismeri. Tudomása szerint vezetéknévként is él. Szeretné tudni, miféle szó ez?

A *kindrusz* és alakváltozatai — a *kindruc*, *kinrusz*, *kérsz* — a népnyelvben és bizonyos mesterségek szokincseiben fellelhető jövevényszók. A 'fenyőkorom' jelentésű német *Kienruss* főnév átvétele. A fenyőfa s más gyantás vagy olajos anyagok tökéletlen elégségével keletkezett finom szenet, illetőleg kormot nyomdafesték, fénymáz, tus készítésére használták a régebbi időkben. Ez az alapanyag a *kindrusz*. Nemcsak az Alföldön, hanem a Dunántúl egyes részein is ismert szó. Tájnnyelvi feljegyzésekből írtuk ki ezeket: *Fekete, mint a kindruc* (= nagyon fekete); *Az öregek koporsóját kindrusz festékkel feketére festették*; *A sebes részt spirituszos kindrusszal bedörzsölik*.

Valószínű, hogy az ilyen festéket áruló német kereskedők terjesztették el a szót. Tulajdonnév is úgy válhatott belőle, hogy a kereskedőt magát is a portékája nevében szólították. Ha valaki ilyen festék készítésével foglalkozott, szintén megkaphatta a Kindrusz nevet. Eredeti nevét pedig el is feledték.

Mint hogy nem általánosan ismert, hanem csak ritkán használt szó, nem meglepő, hogy olyan — gyermekek számára kitalált — mondókába is belekerült, mint amilyent Ön is hallott nyírségi édesapjától: *Mit hozott? — Kindruszt aprószeeggel, tortát kapanyéllal*. Olyanforma, mint a *krampampuli* (*Mit főz? — Krampampulit, pizsepor levest*.) Erről is kevesen tudják, hogy cukorral kevert, fahéjjal, citrommal s egyéb fűszerezett pálinkából vagy rumból készült szeszes ital, amelyet felszolgáláskor rövid időre meggyújtanak.

R. L. G.

Szint. Ferenczy Pál — Hódmezővásárhely, Bajza u. 35. — helyteleníti ennek a szónak 'emelet' értelemben való használatát.

Igaza van Önnek, helytelen a Csongrád megyei Hírlapban (1971. május 29.) látható egyik kép aláírása: „(Hotel Wien) . . . A francia zsaluzási módszerrel készülő *négyszintes* hotelben étterem, eszpresszó és panoráma tetőbár lesz.” A *négyleteles* épület ötszintes, hiszen a földszintje is szint. Sőt a képen látható budapesti új szálló, a Hotel Wien még több szintes; a képaláírás idézett mondatából is kitűnik, hogy a rendes emeletek fölött még „panoráma tetőbár lesz”; pontosabban: már van is. Úgy mutatja az újság-kivágáson látható kép, hogy ez a szűkebb alapú „panorámás” rész maga kétszintes.

Nem szabad haragudnunk a *szint*, *szintes* szóra. Az volna a fő, hogy helyesen használják, ne úgy, mint a Csongrád megyei Hírlap meg több más újság. Mi is már többször hallottuk a rádióban, a televízióban, hogy az *emelet* szóval teljesen azonos értelemben használták. Azért sem lehetünk meg a *szint*, *szintes* szó nélkül, mert vannak olyan épületek is (garázsok stb.), amelyeknek több szintje a föld alá mélyed; például lehet az ilyen építmény nyolcszintes, s ebből mondjuk három szint a föld alatt, öt pedig a föld felett van, vagyis ez az épület a régi szemlélet szerint négyemeletes. Ez a *négyleteles* megjelölés azonban — mint láthatjuk — ebben az esetben nem ad helyes fogalmat az épületről.

Érdekes párhuzamul megemlíjtük, hogy a franciában az *étage* általában 'emelet'-et jelent — például a *maison à deux étages* 'kételemeles ház' —, de a 'földszint'-et is nevezhetik *étage*-nak. Így a franciában is van némiképp hasonló keveredés.

† F. G.

Rakétát felbocsát, kilő. Kmet Károly — Eger, Tavassy Antal u. 1. — helyteleníti az úrhajózás nyelvéből való „rakétát *felbocsát*”, „rakétát *kilő*” kifejezésben a *fel*, *ki* igekötős ige használatát. Így mondaná helyette: „Hold-rakétát *juttattak* Föld körüli pályára; a rakétát több fordulat után távirányítással a Hold felé fogják vezérelni.”

Az Ön fogalmazása is helyes. De nem szabad hibáztatnunk a „rakétát *felbocsát*, *kilő*” szókapcsolatot sem. Az úrhajózás kérdéseivel foglalkozó szakembereink, csillagászaink is bátran használják az említett kapcsolatban a *felbocsát*, *kilő* igét, pedig ők is jól tudják, amiről Lucifer fölvilágosította Ádámot. Ezt kérdezteti Ádámmal Madách, amikor megjelenik a paradicsomban Lucifer az első emberpár előtt: „Mondd, ki vagy? Alulról jössz-e hozzánk, vagy felülről?” Így felel Lucifer: „Amint tetszik, nálunk ez egyre megy”. A világűrben csakugyan nemigen beszélhetünk „fent”-ről, „lent”-ről. De a rakétát Földünkről indítják, s az indítást innen, földi szemmel nézve mondjuk *felbocsátás*-nak, *kilövés*-nek. Úgy véli Ön, hogy „a Földről csak egy bizonyos távolságig lehet magasba lőni, magasba nézni stb. Azt tartom magasba lövésnek, ha az vissza is esik a Földre.” A *kilövés*-t is hasonlóképpen értelmezi Ön. Ha puskából golyót „bocsátunk föl” vagy ágyúból gránátot „lövünk ki” a magasba, akkor a puskagolyó, a gránát vagy más hasonló lövedék valóban visszahull a földre. De mikor a Hold-, a Mars-, a Vénusz-rakétát „bocsátják föl”, „lövik ki”, az olyan erővel történik, hogy a lövedék végül kozmikus sebességgel halad, eléri az úgynevezett szökési sebességet, vagyis a másodpercenkénti 11,2 km-t, így kiszabadulhat a Föld vonzásának köréből. Itt tehát a *felbocsátás*, a *kilövés* már nem „puskás”, „ágyús” fogalom többé, nem a földi ballisztika törvényei érvényesek rá, hanem a világmindenség égi mechanikájának uralma alá kerül. Tudomásul kell vennünk, hogy a (rakétát) *felbocsát*, (rakéta-) *felbocsátás*, (rakétát) *kilő*, (rakéta-) *kilövés* szó jelentése az úrhajósnyelvben kitágult. Ez pedig természetes nyelvi jelenség; nem szabad fönnakadnunk rajta.

† F. G.

Emlékezés Nagy J. Bélára

Ha élne, 90 esztendőös volna. Ha élne, nem a dózsavárosi temető hideg sírjai között idéznők fel emlékét, hanem mint Veszprém város díszpolgárát, a magyar nyelv hete idei központi rendezvényeinek díszelnökét személyesen köszönhetnénk őt fel a Georgi Dimitrov Művelődési Központban, a Kisfaludy Művelődési Házban vagy a Vegyipari Egyetemen. Sajnos, a sorsnak ez a különös kegye nem adatott meg sem neki, sem nekünk. A magyar nyelv hetének, ennek az anyanyelvünk szeretetére buzdító, közvéleményformáló szép ünnepségnek az első megrendezését — 1967 áprilisában — még megérte, azt azonban, hogy néhány évvel később éppen Veszprém ad otthont ennek az időközben országos megmozdulássá terebélyesedett ünnepi rendezvénynek, ő már nem tudhatja meg soha. 1967. szeptember 26-án, gazdag életművet hagyva maga után csendesen elhunyt. Mi, akik sírját körülálljuk, kegyelettel és tisztelettel emlékezünk rá, a mesterre.

Nagy J. Béla a magyar nyelv művelésnek egyik legnagyobb alakja, klasszikusa volt, ill. azzá lett. Nem olyan egyetemes nyelvtudós, mint Gombocz Zoltán, nem olyan nyelv-művész, mint Kosztolányi, mint nyelv-művelő azonban mindkettőnél nagyobb. Nyelv-művelő elődei közül csak Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond mérhető hozzá. Aligha véletlen, hogy éppen Veszprém szülöttének, Simonyinak volt a tanítványa, s hogy munkás-kassága Simonyi tanításainak egyenes folytatása és továbbfejlesztése. Ő az összekötő kapocs a felszabadulás előtti és az azutáni évek nyelv-művelése között. Hogy példát is említsek: az ötvenes évek nyelv-művelő irodalmának egyik legértékesebb, azóta már klasz-szikussá vált darabja Nagy J. Béla Nyelvhelyességi babonák című alapvető tanulmánya (két egymástól meglehetősen eltérő változata is ismeretes, vö. NyFK. 241 — 65, és Nyműv. 303 — 27). Nos, ennek a nagy jelentőségű dolgozatnak az alapeszméje már jó két évtizeddel korábban megérlelődött a szerzőben. Már 1932-ben, az akkor induló Magyarosan című folyóirat programadó tanulmányában így ír: „Össze kellene gyűjteni eddigi nyelv-művelő irodalmunkból a hibás hibáztatásokat, hogy óvatosságra intsük azokat, akik könnyedén ítélik meg egyéni nyelvérzékük alapján. Össze kellene foglalni a nyelv-helyességi ba-bonákat, azokat a balvéleményeket, amelyek egy-egy megrovás félreértéséből vagy félremagyarázásából eredve kerültek bele a köztudatba.” De számos más példával is igazolhatjuk, hogy Nagy J. Béla nemcsak a felszabadulás után kibontakozó, Lőrincze Lajos által fémjelzett új nyelv-művelésnek egyik vezéralakja volt, hanem ennek a felszabadulás utáni nyelv-művelésnek már a harmincas években előfutára is. Ismét csupán egyetlen példára utalok. A két világháború közötti időben az volt a közfelfogás, hogy a nyelv-mű-velés tulajdonképpen nem más, mint a nyelvünkbe betolakodó idegen szavak és idegen-szerűségek üldözése. Nagy J. Béla azon nagyon kevesek egyike volt, akik már a har-mincas években is jól látták, hogy a pusztán az idegen szavak elleni harcra korlátozódó

* Elhangzott Veszprémben, Nagy J. Béla sírjánál, a 90. születési évforduló alkal-mából rendezett koszorúzási ünnepségen. (A szerk.)

nyelvvédelem nem elegendő. Már 1936-ban, egy pedagógiai folyóiratban így írt: „Van olyan iskola, ahol külön egyesületet alakítottak a helyes magyar beszéd ápolására, figyelemztető feliratokkal igyekeznek ébren tartani a tanulók nyelvi lelkiismeretét, felváltva más-más tanulókat bíznak meg társaik beszédének nyelvi ellenőrzésével, s a megbízottaknak időnként írásbeli jelentésben kell beszámolniuk megfigyelésük eredményéről. Jó szolgálatot tehetnek efféle eszközök is, de csak akkor, ha jó kézben van az irányítás. E nélkül könnyen eltorzulhat az egész nyelvvédő mozgalom; az lehet belőle, hogy semmi mást nem látnak meg, csupán az idegen szavakat, ezeket üldözik tűzzel-vassal, még a szükségeseket és nélkülözhetetleneket is, más természetű nyelvi hibák közül pedig nem veszik észre a legdurvábbakat s a legfontosabbakat sem.” Nem tudok róla, s nem hiszem, hogy ezt abban az időben rajta kívül bárki is ilyen világosan felismerte volna.

Ez az alkalom, hely és idő nem megfelelő arra, hogy Nagy J. Béla tudományos és emberi értékeit akár csak nagy vonalakban is méltassuk. Adósai azonban nem is vagyunk ezzel, hiszen születésének kerek évfordulóján, hetvenedik, ill. nyolevanadik születésnapján, majd 1967-ben, amikor végleg itt hagyott bennünket, több kitűnő kollégája, tanítványa köszöntötte őt, ill. vett tőle búcsút, megrajzolva pályájának főbb állomásait. Amilyen örvendetes, hogy válogatott tanulmányainak és cikkeinek gyűjteménye 1968-ban méltó köntösben megjelent az Akadémiai Kiadó gondozásában, annyira elszomorító, hogy a szerző, bár a kötet anyagát még maga állította össze, s több mint nyolevan esztendővel a vállán még maga nézte át igen gondosan, a mű megjelenését már nem érthette meg. Az a recenzió, amelyet a Magyar Nyelvőrben e gazdag tartalmú könyvről írhattam, sajnos már egy posztumusz műről szólt. Aligha róható hát fel bűnömül, hogy a szakszerű, tárgyilagos elemzés és bírálat hangját át- meg átszővi benne a fájdalmas emlékezés, a kegyelet hangja.

Ha ezekben az ünnepélyes pillanatokban nem szólok is részletesebben nyelvészeti, nyelvművelő munkásságáról, egy tényt mégis szeretnék rögzíteni, már csak azok kedvéért is, akik személyesen őt vagy munkásságát nem vagy csak kevéssé ismerték. Ez a tény pedig szinte jelképes; az ti., hogy bár Nagy J. Béla a pedagógia terén is kiváló eredményeket ért el — számos nagyszerű tankönyvet és szaktanulmányt írt, két évtizeden át szerkesztette a Magyar Pedagógia című szaklapot stb. —, mégis nyelvművelőként kezdte s úgy is fejezte be pályáját. Első cikke, amely 1902-ben, tizennyolc esztendőskorában jelent meg, s az utolsó, amely hatvanöt évvel később, halála évében látott napvilágot, egyaránt nyelvművelő cikk. Mindkettőt a Magyar Nyelvőr közölte. A Nyelvőr a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottságának folyóirata, azé az Anyanyelvi Bizottságé, amely egyik szervezője, ihletője, irányítója a magyar nyelv hete ünnepi rendezvényeinek. Kell-e hát magyaráznom, szükséges-e hát indokolnom, hogy a veszprémi központi ünnepségsorozat szervezői, a veszprémi tanács meg a TIT vezetői és képviselői, továbbá mindazok, akik e koszorúzási ünnepségen megjelentek, miért érzik úgy, velem együtt, hogy a magyar nyelv hetének nagyszerű ünnepségsorozata alkalmából még haló poraiban is meg kell idéznünk azt az embert, aki egész életét a magyar nyelvnek szentelte, olyannyira, hogy még posztumusz kötetének címe is ez: Egy emberöltő nyelvünk védelmében? Azt hiszem, fölösleges minden magyarázat.

1954-ben, amikor Kovalovszky Miklós felköszöntötte, s köszöntőjében a magyar nyelvművelés nesztorának nevezte az akkor hetvenéves s abban az időben már jó ideje Veszprémben lakó, a városból nem is igen kimozduló Nagy J. Bélát, az ünnepelt levélben így válaszolt:

„Mikor életemnek 15-ik évében először kezdtem nagy érdeklődéssel olvasgatni a Nyelvőrnek az önképzőköri könyvtárból kivett kötetait, nem gondoltam, hogy valamikor még nesztora is leszek a magyar nyelvművelésnek egy darabig. Az egymást váltó nemzedékek egymás kezébe adják a munka eszközeit és a tudomány világlító fáklyáját. Így kell annak lenni, hogy a munka ne szüneteljen, a fáklya ki ne lobbanjon soha.”

A sors kegyetlen, bár emberi. Nagy J. Béla élete fátklyája azóta kilobbant, de mégis neki volt igaza, mert a nyelv művelés, a tudomány fátklyája azóta is ég, lobog. Hogy nem aludt ki, s hogy fényénél már messzebbre és világosabban látunk, az talán elsősorban éppen az ő érdeme. Amikor most elhelyezzük a kileneven éve született, s hetedfél éve elhunyt Nagy J. Béla sírján a kegyelet koszorúját, ezt a koszorút nem csupán az alkalom szülte emlékezés jelképének tekintjük, hanem az elhatározásának is, hogy erőinkhez mérten igyekszünk híven megőrizni s továbbadni mindazt, ami Nagy J. Béla tanításaiban marandó s előremutató.

Grétsy László

Halottaink

Az elmúlt időszakban fájdalmas búcsút kellett vennünk több nyelvészről, munkatársunktól. Kegyelettel emlékezünk meg róluk, tisztelettel adózva munkásságuknak és megőrizve emléküket.

MOÓR ELEMÉR (1891–1974) Életének nyolcvanharmadik évében, 1974. április 22-én Szegeden elhunyt Moór Elemér, a sokfelé ágazó munkásságú nyelvtudós. 1891. december 1-én született a nyugati határszélen, a Szentgotthárdtól északnyugatra levő Hársptakon (ma: Limbach, Burgenland). Sopronban érettségizett, majd a budapesti egyetemen magyar–német szakos tanári oklevelet szerzett. 1929 óta Szegeden élt. 1938-ban habilitálták a szegedi egyetemen germanisztikából és régi német irodalomtörténetből. 1957-ben a Tudományos Minősítő Bizottságtól elnyerte az akadémiai doktori fokozatot. Tudományos pályája elején irodalmi-folklorisztikai és néprajzi tanulmányokat közölt, majd településtörténettel, helynévkutatással, őstörténettel, finnugrisztikai problémákkal s — Kniezsának 1955-ben megjelent monográfiáját követően — a magyar–szláv nyelvi és művelődéstörténeti kapcsolatokkal foglalkozott. Két legjelentősebb könyve a „Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen” (Szeged, 1936.) és „A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya” (Bp., 1963.). Folyóiratunkban utolsó cikke — „A hét napjainak elnevezése nyelvünkben” — a 88. évfolyamban látott napvilágot (188–196).

INCZEFI GÉZA (1906–1974) 68 éves korában elhunyt Inczeffi Géza kandidátus, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola nyugalmazott tanszékvezető tanára. A névtudománynak, közelebbről a földrajzi nevek gyűjtésének és elméleti vizsgálatának kiváló munkása volt. Összegyűjtötte és magyarázta Szeged környékének földrajzi neveit (1960.). Legjelentősebb műve: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (1970.). Utolsó, a Nyelvőrben megjelent cikkeiben az írásjelek használatával kapcsolatos kérdéseket vizsgálta (A pontosvessző használata Nyr. 97: 272–8; A kettőspont használata Nyr. 98: 25–32).

BÍRÓ IZABELLA (1892–1974) Halálával odaadó, önzetlen és szerény munkását veszítette el a nyelvészet. Mint magyar–német szakos középiskolai tanár, majd igazgató kezdett foglalkozni nyelvhelyességi, stilisztikai kérdésekkel. 1937-ben jelent meg a Schlandt Henrikkel közösen alkotott munkája, a több száz szólást és nyelvi fordulatot tartalmazó magyar–német szólaggyűjtemény (Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye). Nyelvészeti folyóiratokban közölte nyelv művelő, szólagmagyarázó cikkeit. Munkásságát mint A magyar nyelv értelmező szótárának egyik szerkesztője tetőzte be.

FARCZÁDY ELEK (1890—1974) Marosvásárhelyt tanár, történész, a marosvásárhelyi Bolyai Könyvtárnak az őre volt. A nyelvtudomány történetébe a Marosvásárhelyi Sorok felfedezésével írta be nevét. Egy latin nyelvű kéziratot biblia — amely a XIV. század második felében keletkezett — egyik lapjának széléről egy 44 szóból álló szövegemléket, ugyanitt és a kódex más helyeiről összesen 11 szónyi glosszaemléket hozott nyilvánosságra. Ez a nyelvemlék a hatodik ilyen nemű szövegeink között. Farczady Elek Szabó T. Attilával együtt „A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák” című könyvben ismertette a nyelvemlék filológiai és nyelvtörténeti problémáit. Az új kiadás (Kriterion 1973.) megjelenése után néhány napra halt meg 1974. február 5-én.

Szemle

Gudrun Kobilarov-Götze: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache (Ism.: <i>Erdődi József</i>)	239
Ördög Ferenc: Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén (Ism.: <i>J. Soltész Katalin</i>)	245

A nyelvőr postája

<i>Dömötör Sándor</i> : Hányja a címerét	250
<i>Pásztor Emil</i> : Ügymond	250

A nyelvtudományi intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>R. L. G.</i> : Kindrusz — <i>F. G.</i> : Szint — <i>F. G.</i> : Rakétát felbocsát, kilő	251
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> : Emlékezés Nagy J. Bélára	253
Halottaink	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHL. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Benczédi József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat ...	9 Ft
<i>Gáldi László: A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompai József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ..	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hexendorff Edít: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. Benkő Loránd)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. Pais Dezső közreműködésével Miksey Sándor)	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátaelemzés</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. Tompa József)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ősi és néptörténet forrástudománya</i>	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i> ..	10 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	14 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i> ..	12 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i> ..	20 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtések</i> (Szerk. Pais D.—Benkő L.)	18 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igekepző-rendszere</i>	15 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	18 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	12 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ..	9,50
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	20 „
<i>Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	9 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Benczédi József: A magyar helyesírás rendszere</i> ..	16 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i>	19 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében</i>	16 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	35 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	250 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.</i>	15 „
<i>H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben</i>	

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szemere Gyula: Szarvas Gábor helyesírási nézetei

B. Fejes Katalin: Szavatrészletek összehasonlító elemzése

Kisvárdai Károly: Adalékok az iskolai ragadványnevek kutatásához

Büky László: A diáknyelv képzőhasználatáról

Erdődi József: Magyar szavak a német nyelvben

T. Urbán Ilona: Szómagyarító pályázatok

Rácz Endre: József Attila: Eső

Török Gábor: József Attila-kommentárok XV.

Kemény Gábor: Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában

Barla Gyula: Anyanyelvi nevelésünk problémáiból

Szende Tamás: A kérdés és a kérdezés

Köpeczi Béla — T. Urbán Ilona: Az 1974-ben megjelent névgyűjtemények bemutatója

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

98. ÉVFOLYAM 1974. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS, GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szemere Gyula</i> : Szarvas Gábor helyesírási nézetei	257
<i>B. Fejes Katalin</i> : Szavatrészletek összehasonlító elemzése	266
<i>Kisvárdai Károly</i> : Adalékok az iskolai ragadványnevek kutatásához	277
<i>Büky László</i> : A diáknyelv képzőhasználatáról	282
<i>Erdődi József</i> : Magyar szavak a német nyelvben	284
<i>T. Urbán Ilona</i> : Szómagyarító pályázatok	286

Íróink nyelve

<i>Rác Endre</i> : József Attila: Eső	290
<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok XV.	299
<i>Kemény Gábor</i> : Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában	307

Nyelv és iskola

<i>Barla Gyula</i> : Anyanyelvi nevelésünk problémáiból	326
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szende Tamás</i> : A kérdés és a kérdezés	333
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Köpeczi Béla</i> — <i>T. Urbán Ilona</i> : Az 1974-ben megjelent névgyűjtemények bemutatója	342
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>K. Palló Margit</i> : Farkas — ordas	348
<i>Országh László</i> : Simi — Totem	352
<i>P. Balázs János</i> : Műanyagnevek	355
<i>Csulák Mihály</i> : Szólások, szóláshasonlatok, nyelvi fordulatok Érsekújvárról	357

~~~~~
Imre Samu

(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

98. ÉVFOLYAM

1974. JÚLIUS — SZEPTEMBER

3. SZÁM

Szarvas Gábor helyesírási nézetei

1. Az 1872. esztendő, melyben a Magyar Nyelvőr Szarvas Gábor szerkesztésében megindul, helyesírástörténetünk egyik kritikus időszakára esik. Az első akadémiai szabályzat, az 1832-ben kiadott „Magyar Helyesírás’ és szóragsztás’ főbb szabályai” meg 1834 és 1853 között megjelent kilenc újabb kiadása a Magyar Tudós Társaság tagjainak „különös használatára” készült: a reguláikhoz való igazodás csupán az akadémiai kiadványokban közzétett publikációkban volt kötelező. Már az első kiadás előszava félreérthetetlenül kimondja, hogy a Társaság „Nem akarván az általa megállítottra nézve, egyszer mindenkorra lenni parancsoló, szabadjokra hagyja még tagjainak is, hogy e’ szabásokat, midőn tulajdon személyükben állnak elé munkájokkal, állaltatásukhoz képest követhessék” (AkH. 1832. IV. 1.). Ennek a nagyvonalú engedékenységnak magától értetődő következményére mutatott rá Fogarasi János, amikor már 1854-ben felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy „mind az academiának, sőt magának a’ nyelvtudományi osztálynak számos tagjai, mind pedig az academián kívüli írók legnagyobb része igen eltérő írásmódot követnek” (AkÉrtő. 1854. 34.). E figyelmeztetés hatására határozta el az Akadémia a helyesírás revízióját, s ennek elvégzését a hattagú Nyelvtudományi Bizottmány feladatává tette. A kívánt munkát 1856-ban elkészült, s „A magyar helyesírás ügyében a m. acad. nyelvtudományi bizottmány előterjesztése a nyelvtudományi osztályhoz” címen látott napvilágot. Az AkHJ. 1856. a korábbi szabályzatoknál differenciáltabban és számos bennük még nem tárgyalta írásproblémára is kiterjeszkedve foglalt állást a helyesírás kérdéseiben, s javaslatait azzal az óhajtással terjesztette elő, hogy azok „miután a tisztelt osztálytól elfogadtattak, az akademia minden tagjai által akademián belül és kívül követtessenek” (i. m. 16.).

A Bizottmány javaslatai közül főleg kettő verte föl hosszú évtizedeken át zajló viták hullámain. Az egyik a helyesírás elveire vonatkozó állásfoglalás volt. Eszerint a Bizottmány „a helyesírás fő elvét . . . a kiejtésben találja fel” (i. m. 3), melynek elve „a mennyiben ragozott, származtatott és összetett szokat, egészen tekintve illet, a szófejtés által korlátoztatik” (i. m. 5). A másik indítvány az „összetett [= kétjegyű] betűk” problémájával foglalkozott, s a Bizottmánynak azt a nézetét fejezte ki, hogy mivel az egyjegyűsítésükre vonatkozó különféle betűajánlatok „az irodalomnak ily előhaladt korában szinte meggyőzhetetlen külső nehézségekre akadnának . . . , e kérdés végleg s mindenkorra abban hagyandónak látszik” (i. m. 9). A kétjegyűnek megtartandó betűk állományából azonban kivette a Bizottmány a cz-t mint olyat, „mely minden helyes ok nélkül szaporítja az összetett betűk számát”, s helyébe az egyszerű c kodifikálását javasolta (uo.).

A revíziós bizottság előterjesztését — a *c* bevezetésére vonatkozó indítvány kivételével — előbb a nyelvtudományi osztály, majd 1857-ben az Akadémia összes ülése is elfogadta, de új helyesírási szabályzatot — nyilván azért, mert egyes nagy tekintélyű tagjai (így pl. a Bizottmány munkájában is részt vevő Hunfalvy Pál) más-más véleményen voltak több fontos kérdésben is — még két évtizedig nem adott ki.

2. Helyesírás-történetünknek ebben a kissé „exlex” időszakában kezdi meg nyelvészeti munkásságát Szarvas Gábor. Már a Nyelvőr első füzetének programadó cikkében („Mit akarunk?”) bejelenti, hogy a folyóirat a nyelvtudomány és a nyelvművelés mindenkor időszerű kérdései között a helyesírási problémák megtárgyalásának is fóruma lesz: „Nem kevésbé fontos teendőnknek tekintjük . . . a már egybegyűjtött s rendelkezésünkre álló adatok alapján, a hol ez lehetséges leend, az egyes helyesírási, helyesejtési s prosodiai szabályokat leszármaztatni s megállapítani” (Nyr. 1: 3). S hogy a korabeli szabályozással nem egy tekintetben elégedetlen, mutatja az a lapalji jegyzet is, melyet cikkének idézett passzusához fűz: „A helyesírásra nézve meg kell jegyeznünk, hogy, habár sokszor meggyőződésünk ellenére is [!], egyelőre a m. t. Akadémia által elfogadott s a köz használatban levő orthografiával fogunk élni.” (Későbbi hasonló tartalmú nyilatkozataira vö. Nyr. 11: 236, 16: 372.)

A helyesírás sokrétű kérdései közül többhöz is hozzászólt részint egyetértve, részint szembehelyezkedve a „köz használatban levő orthografiával”, főleg azonban kettő érdekelte, az a kettő, amelyről az 1856-i revíziós bizottság előterjesztésének ismertetése kapcsán az előző pontban szóltunk: a szavak hangjelölésében követendő elv és a betűállomány kérdése. Közelebbről-távolabbról voltaképpen mindkettő kapcsolatban áll valamennyi helyesírási jellegű állásfoglalásával:

3. Az AkHJ. 1856.-nak azzal a megállapításával, hogy helyesírásunk „fő elve” a „szőfejtés”-től korlátozott kiejtés, már az előterjesztés megjelenésének évében vitába száll Hunfalvy. Véleménye szerint „a’ szóeredet első tekintet a’ helyesírásban” (MNyszet. 1: 20). Ezt a nézetét többször is kifejti. „A’ helyesírás nem önálló valami — írja —, hanem a’ nyelvtudomány eredménye, minél fogva az egyedüli alapja a helyesírásnak. Kiszakasztani a’ nyelvtanbul a’ helyesírást, ’s ezt annak tökéletesítése nélkül akarni megigazítani, hiú törekvés” (i. h. 152). Az írást a szóisme (etymologia), hangsúly (accentus) és széphangzat (euphonia) határozza meg. Ezekkel szemben „az elhíresztelt helyesírási elv: Úgy írok a’ mint beszéllek, ’s úgy beszéllek a’ mint írok, semmit sem nyom; ez kerékbe futó mondás, melly a’ maga kérdésével felel magának” (i. h. 153; hasonlóan: Nyr. 2: 2). — Még határozottabban emel szót az etimológiai elv mellett Nádaskay Lajos. Elvi és gyakorlati okokból egyaránt helyteleníti, hogy a kiejtést a helyesírás fő elvének tekintjük. Az írásnak ugyanis nem az a feladata, hogy másolja a beszédet, hanem az, hogy pótolja annak kettős fogyatkozását: ledöntse térbeli és időbeli korlátait. Éppen ezért a beszéd és az írás viszonya nem alá-, hanem mellérendeltségi viszony. „A betűk feltalálása által a beszéd és írásnak szerencsés benső viszonyba hozatala az írást tökélyesítette, de annak eredeti célját s fogalmát meg nem változtatta, s e tökélyesítés, a hang és betűk közti e viszony csak véletlen, külső tulajdonság lévén, azt

értelményzési alapul venni a logika törvényei szerint nem szabad” (MNyszet. 2: 84). Az 1856-i javaslat a kiejtést „a mívelt nyelv szokás”-ra alapozza. Ez azonban nem más, mint „a kiejtéstől független nyelvtörvények által szabályozott és kalauzolt beszéd. Következik ebből, hogy a kiejtés helyesírási alapelvül szolgál, a mennyiben a szóeredet és szóelemzet törvényeivel megegyezik; a mennyiben pedig e törvényekbe ütközik, nem szolgál helyesírási alapelvül” (i. h. 85–6). A kiejtés elve a gyakorlati alkalmazás próbáját sem állja meg, mert „a hol használható, nincs rá szükség, a hol pedig szükség volna rá, nem használható” (i. h. 88). Ezért a helyesírás alapelvül „csak a szófejtés, a szóelemzet törvényei szolgálhatnak.” Ezek elvonásában „az álláspontot a törvényhozónak az élő nyelv adja”, amelyen „nem annak ezerév előtti ósvázát, hanem a folytonos fejlődés és módosulás által nyert mai idomát lehet és kell érteni” (i. h. 93).

A „szóejtés” vagy a „szófejtés” legyen-e tehát a helyesírás vezérelve? Ez a kérdés foglalkoztatja Szarvast a Nyelvőr első évfolyamában közzétett két helyesírási tárgyú cikkében is. „A helyesírás néhány kérdése” címűben arra a tételre épít, hogy „az írásjegyeknek (betűknek) első alkalmazásánál a kiindulás minden esetre azon állapot volt a nyelvnek, melyben őt az akkor élő nemzedék maga előtt látja vala. . . . Ebből világos, hogy az írásnak alapja az ejtés, a helyesírásnak a helyesejtés” (Nyr. 1: 57). Vallja, hogy az *ily(en)*, *oly(an)*, *mely*, *milyen*, *egy*, *egyik*, *együtt*, *egyessel* írásmód helytelen, mert „minden oly orthographiai s szóelemző tétel, mely a helyesejtéssel szembeeszkő s kiegészíthetetlen ellenkezésben áll, mint semmi helyes alapra nem támaszkodhat, egyáltalában elfogadhatatlan” (i. h. 63).

Másik cikkében („Következetesség a helyesírásban”) arról szól, hogy helyesírásunk kodifikált rendszere nem a „helyes-ejtés”-en alapszik (mert hiszen *fogtam*-ot írunk), de nem is a szófejtésen (mert „*futjunk*” helyett *fussunk*-ot vetünk papírra). Az 1856-i javaslat összekapcsolja a fonetikus és az etimológikus elvet. „Azt nem kutatjuk most — írja Szarvas —, lehet-e a tüzet vízzel egyesíteni, van-e magyarul — nem »művelt« magyarul — beszélő ember széles e hazában, a ki e szabály második tagjának követelése szerint ejtené ki a szokat, tehát így: *mond-ja*, *tekint-se*, *lát-szik*, *külön-ben*, *dob-tam*, *egész-ség*; . . . hanem elfogadjuk, hogy jó, építünk rá, mintha a világon a leghelyesebb volna” (Nyr. 1: 106). De akkor „micsoda mélységes okból írjuk mind e követelmény ellenére is: *bon-czol* . . . , *kesz-kenő* . . . , *sen-ki*, *ag-gat*; mert ezek szemmel láthatólag imez alkotó részekből állanak: *bont-szol* . . . , *kéz-kenő* . . . , *sem-ki*, *ak-gat*” (i. h. 106–7). A fonetikai és az etimológiai elv „egyesített keresztülvitele” csak nagy nehézségek árán lehetséges. Vagy tisztán az etimológiai, vagy tisztán a fonetikai elv alapján kell helyezkednünk. Csak a fonetikai jöhet tekintetbe, mert ez a könnyebb, egyszerűbb, ez jár több haszonnal és kevesebb kárral, s ez a kivihető. Elismeri, hogy a szóelemző írásmód „egy idegenre nézve, a ki nyelvünket könyvből tanulja, tagadhatatlanul nagy előny. . . . Ámde más részről nagyon is meggyűlne a baja az ilyen magyar nyelv tanulóknak, ha az írásmód neki oly szóelemeket is eredeti alakjukban találta [helyesen: találta] felmutatni, a melyek a kiejtésben el szoktak változni; pl. ha *fusson* helyett ezt látná írva *fut-jon*. Ebben ugyan könnyebben ismerné föl a *fut* igét, de aligha nehezebbé nem válnék . . . rá nézve az a szabály, a melyet a *tj* helyes ejtését illetőleg kellene tudnia és követnie” (i. h. 107–8). A fonetikus írásmódnak ellenben igen nagy haszna, hogy „könnyíti a tanuló ifjúságnak . . . a beszédet helyesen ejteni” (i. h. 108). Hogy megvalósítható, azt számos

nyelv helyesírásának példája mutatja. Az etimologikus írásmód következetes keresztülvitele viszont lehetetlen. „Ki volna képes teszem azt manap kivinni — kérdezi — , hogy *elé v. elő, ki, be, urunk, inkább, ösünket* szokat ekként írjuk: *eleve, kive, bel, uromk, jonkább, isemukut?* A mi fő azonban az, hogy igen sok szónak az etymológiája vagy problematikus előttünk vagy pedig teljesen ismeretlen. Ezeknek írásánál tehát megint csak a kiejtésre kellene támaszkodnunk» (i. h. 109).

A cikk szó szerint idézett befejező része szemléletesen mutatja, mekkora fogalomzavar származik abból, hogy a vitatkozók szinonimikusan használják a „szófejtés”, „etimológia”, „szóeredet”, „szóelemzet” műszókat. Szarvas a történeti szempontú etimológia elvének alkalmazása ellen hadakozik, Nádaskay az élő nyelv „mai idomá”-ból kívánja elvonni a „szóelemzet” törvényeit.

Hunfalvy természetesen nem hagyja válasz nélkül Szarvas utóbbi cikkét. *A tud, tuc, tuttam, tuggyon, tunnék* formájú írással következetesek lennének „talán a fülnek, de soha nem a szemnek” — mondja; pedig „az írást az ember a szemnek találta fel, mert a fülnek soha sem kellett volna feltalálni” (Nyr. I: 202). A kiejtést „magyar helyesírási elvnek a szófejtés ellenőrzése nélkül nem is szabad elfogadni” (i. h. 205).

A fonetikus elv kizárólagos létjogosultságának újabb kifejtésére az a körülmény szolgáltatott alkalmat Szarvasnak, hogy az állandó nyelvtudományi bizottság 1862 óta folytatott tárgyalások eredményeként 1875-ben elkészítette s a következő évben ki is nyomatta a régóta várt helyesírási szabályzatot. Az AkH. 1876. a bizottság többségének álláspontját tükröztetve a kiejtést, a szófejtést és az egyszerűsítést jelölte meg helyesírásunk elveiként. Szarvas Gábor és az ebben a kérdésben vele teljesen azonos nézeten levő Budenz József „Vélemény a magyar helyesírás javításáról” (Bp., 1876.) című közös előterjesztésben helytelenítette a többség felfogását. „Az úgynevezett »helyesírás« — azaz, szerényebben szólva, valamely nyelv czélszerű írásmódja» — általában annál jobb, minél kevesebb az »elve és szabálya« — állapítják meg bevezetőben (i. m. 1). „Egyedüli okszerű föladata csak abban állhat, hogy valamely nyelv minden szavának bizonyos korbéli megállapodott hangalakja (ejtése) szerint való, még pedig szemmel érzékelhető (olvasható) mását állítsa elé” (i. m. 3). Helyesírásunk egyik „tökéletlenség”-ét az okozza, hogy „a szófejtés feltüntetését czélzó másodelvnek behozatalával a magyar írásmód tiszta egyelvűsége meg van zavarva” (i. m. 4). A szófejtési elv „megelőző nyelvtudományi vizsgálatról teszi függővé az írást”, és így „az olvasóra nézve valóban fölösleges s legfeljebb másra kellő figyelmét zavaró tudást” követel (i. m. 11—2). A szófejtés elvének a szóejtésé mellett és ennek rovására történő alkalmazása „igazi hasznót semmit sem szerez, de eredménye igen is az, hogy az »írás«-t, mely aránylag könnyen elsajátítható mesterség lenne, a tudomány nehézségével sánczolja el a tanulótól, a nélkül, hogy magának a tudománynak szolgálna. Sőt azt lehetett már eddig is tapasztalni, hogy a néptanítók szigoruan a szófejtési írásmódhoz ragaszkodva tanították az olvasást, úgy hogy a valódi magyar nyelvejtést egyenesen meghamisították” (i. m. 13). Ezért mivel „az írás egyedül a kész szó ejtett vagy ejtendő hangjainak eltalálására s a rendelkezésére álló jegyekkel való hű lemásolására törekszik”, azt ajánlják, hogy „Minden kész egész szó — eredetére, azaz nagyobb-kisebb hangassimilatio vagy hangváltozás folytán létrejöttére való tekintet nélkül (bármily biztos tudásunk is volna róla) képzőstül-ragostúl a benne ejtett nyelvhangok egyszerű lebetűzésével irassék” (i. m. 14).

A javaslatnak csak annyi lett az eredménye, hogy a Nyelvtudományi Bizottság újból megvizsgálta a kérdést, de a többség továbbra is megmaradt a maga felfogása mellett. Mint Hunfalvy az AkH. 1879. alapjául szolgáló 1877-i javaslatnak az I. osztály egyik ülésén történt bemutatása alkalmával megállapította, „tisztán a kiejtés egy európai nyelvben sem lehet ma a helyesírásnak kizáró és egyetlen elve és alapja, mert mindegyiknek története van s mindegyiket tanítják az iskolában” (AkÉrtő. 1877. 163).

Szarvas azonban sohasem változtatta meg a hangjelölés egyelvűségére vonatkozó nézetét. „A helyesírásnak egyedül helyes alapja csak a kiejtés lehet — írta egy évtizeddel később —; az írás akkor helyes, ha az írott alak minden egyes ízében megfelel, ha hű hasonmása a hangbelinek; emez eleven, mozgó alak, élő test, amaz csak festett, lemásolt képe neki; ha a kép rossz, hamis, hiába írjuk alá, hogy kit, mit ábrázol. Ilyen hamis kép a történeti alapra fektetett s még inkább az etimológián épült helyesírás. . . . Az etimologiai helyesírás egy élő öregnek csecsemő kori képe, a történeti pedig gyermek, ifjú v. férfi korbéli ábrázata; egykor hű hasonmások voltak, de ma már nem felelnek meg többé a valónak. Egyik is, másik is olyan helyes írás, a milyen igaz képe a három híd egyesítette fővárosnak a Mátyás korabeli Buda vagy a római Aquincum” (Nyr. 14: 415–6). A fonetikus elvet szerkesztői működésének utolsó két évében az *egy* szó esetében a gyakorlatban is érvényesítette: a Nyelvőr 23. évfolyamában rendszeresen az *eggy*, *eggyes*, *eggyik*, sőt *eggyyszer* [!] alakot találjuk.

Bár a kiejtésre alapozott helyesírás előnyeit nem szűnt meg hirdetni, megállapítva, hogy ez az írásmód „lehet egységes, van benne következetesség s mindenkor biztos; a származásra támaszkodó ellenben csapodár, magamagához következetlen, többszörös botlásnak van kitéve s tökéletlen, fonák képe a valónak” (Nyr. 11: 520), az utóbbinak a híveivel szemben sem volt soha türelmetlen. Csak egyet követelt meg tőlük: a k ö v e t k e z e t e s s é g e t. Világosan mutatják ezt szerkesztői üzenetei. Egy érdeklődőnek arra a kérdésére, hogy a *menyekző* vagy a *menyegző*-e a helyes írásforma, így válaszol: „Helyes mind a kettő. Attól függ, melyik elv zászlajára esküdtünk [így !]. Ha az eredetesség hívei vagyunk, ha írásunkban a szó eredete vezérel bennünket, akkor *menyekző* a helyes . . . ; ha meg a kiejtés szabályoz bennünket, akkor *menyegzőt* írunk. A fő, hogy következetesek legyünk. A ki így írja: ,patakzó, tajtéckzik, titokzatos‘, az helyesen csak ,menyekzőnek‘ írhatja; a ki ellenben ,menyegzőt‘ használ, annak, ha magához következetes akar maradni, nemcsak a ,lélegzik, bagzik‘, hanem a ,patagzik, tajtégzik, titogzatos‘ szokat is a kiejtés szerint kell írnia” (Nyr. 15: 36–7). Más alkalommal arról szól, hogy annak, „a ki ,fakgat, rontsol‘ sat. ír, ha következetes akar maradni, a ,reményl-, ajánl-, beszél-‘ tőkhöz kell ragaszkodnia. A kiejtésnél a ma uralkodó divat nem enged semmi befolyást a képzés és ragozás terén; az etimologikus írásmód követői tehát nem írhatják: *remél, ajál, beszél*” (Nyr. 15: 134). — A szerkesztői üzenetbe azért egy kis iróniát is vegyít néha. Így pl. amikor egy „kérdéstevő”-t arról világosít fel, hogy a *játszik* ige felszólító alakjaiban fölösleges az *sz* megkettőzése, mert a magánhangzók közötti *tsz* már magában is hosszú hangot jelöl, s így a második *sz* „egy létlen hangnak a jegye” volna, tájékoztatását így fejezi be: „Külömben, a ki büszkeségét helyezi benne, hogy jó ortografusnak hírében álljon, ám írja ha tetszik egész lelki nyugalommal: ,játszszunk‘, vagy akár így is: ,játsztszunk‘, — nem lesz senkinek semmi kifogása ellene” (Nyr. 12: 37; hasonlóan: Nyr. 20: 278–9).

4. Akár az „etimológiá”-n, akár a „szóejtés”-en mint fő (vagy éppen egyetlen) elven alapuljon a helyesírás, a hangok jelölése mindenképpen betűk felhasználásával megy végbe. Alkalmas, megfelelő eszköz-e erre a célra a rendelkezésre álló betűállomány? A hangjelölés elvei mellett ez a kérdés foglalkoztatja legtöbbször Szarvas Gábor korának helyesírási szakértőit.

Az első akadémiai szabályzat a magyar szavak hangjainak jelölésére 38 betűt állapított meg: 14-et a magánhangzókra, 24-et a mássalhangzókra. Ez az állomány a magánhangzók tekintetében azonos a mai készlettel, a mássalhangzók tekintetében pedig csak annyiban különbözik tőle, hogy nem szerepel benne a *dz* és a *dzs*, s a *c* betűje kétjegyű (*cz*). Ezt az ábécét azonban az AkH. 1832. nem tekinti véglegesnek. Ismerteti a nyelvtudományi osztály javaslatát, mely szerint „az összetett *cs*, *cz*, *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, *sz*, *zs* betűk helyett újakat 's egyszerűket kellene felvenni, 's a 'Társaság' minden irataiban azokkal élni”; ezért a Társaság kívánatosnak tartja, hogy az osztály „ilyenekről gondolkodván, azokat a 'héti ülés elébe terjeszsze” (i. m. 5–6). A kétjegyű betűk „egyszerítés”-ére Vörösmarty dolgozta ki az első jelentősebb tervezetet (l. AkÉvk. II. k. 276–81), az 1838-i nagygyűlésen azonban „a' többség az ajánlott formák' ... megtekintése után, azoknak gyakorlatba vételétől elállását jelenté ki” (AkÉvk. IV. k. 65). Hat esztendő is elég volt tehát hozzá, hogy megmutatkozzanak az új betűk bevezetésének azok a gyakorlati nehézségei, melyekre az AkHJ. 1856. utalt (l. az I. pontot), s melyek miatt az Akadémia az ügyet 1857-ben „végkép abban hagyandó”-nak nyilvánította (AkÉrtő. 1857. 56).

A hivatalos állásfoglalás azonban egyelőre nem vetett gátat az írás-reformmal kapcsolatos kísérleteknek. Már a Nyelvtudományi Bizottságnak sem minden tagja értett egyet az 1856-i javaslattal. Hunfalvy úgy látja, hogy az „ikerjegyű bötü”-k egyszerűsítése nem lehetetlen; „csak találjunk ki elfogadható egyszerű jegyeket” (MNyszet. I: 157). Ezt a meggyőződését később sem adja fel. 1873-ban „A magyar helyesírásról” címen ír a Nyelvőrben, s cikkében a kétjegyű betűk ügyét is szóvá teszi. „A mássalhangzói betűk — mondja — itthon is alkalmatlanok, a világ vásárján pedig kirívók, köz elfogadásra nem ajánlkozók. Avvagy nem alkalmatlanság-e az, hogy szokásos helyesírásunk kénytelen *tyty*, *gygy*, *nyny*, *lyly*, *szsz*, *czcz* stb. négy-négy jegyet rakni oda, a hol kettős mássalhangzót akar kifejezni? S mennyire kirívó, idegen a világ vásárján főleg az, hogy az *s* betű nem európai *s*, hanem *sch*, vagy (francia) *ch*, vagy *sh*” (Nyr. 2: 4). Azt javasolja tehát, hogy a kétjegyű mássalhangzóbetűket a következőképpen egyszerűsítsük: *sz* = *s*, *cz* = *c*, *cs* = *č*, *zs* = *ž*, *dz* = *g*, *ds* (v. *dzs*) = *ž*; *ty* = *t*, *ly* = *l*, *ny* = *n*, *gy* = *g*. Minthogy az *s* betű hangértéke a módosítással *sz* lenne, az *s* hang betűjeként az *š*-t kellene bevezetni. „Látni való — írja —, nem válik felette idegenné az írás az új jegyek által, sőt ajánlja magát, ha ilyeneket kellene írunk: »A ki hölgygel beszél, válassza meg jól a sókat, ne salasson ki semmit a sáján, a mi éértő lehetne« (i. h. 5–6).

Szarvas, akinek a helyesírás fő elvére vonatkozó felfogása szöges ellentétben áll a Hunfalvyéval, a kétjegyűek egyszerűsítésének kérdésében teljesen azonos nézetet vall vitapartnerével, legalábbis ami a dolog elvi részét illeti. Több szerkesztőési cikkben foglalkozik a témával. „A magyar nyelv írásjegyei közt a heréknek száma, a melyekre haszontalanul pazaroljuk a tért, körülbelül annyira rúg fel, hogy egy ívből egy lap esik rájuk” — írja (Nyr. 2: 289). „A kérdésnek sikeres megoldása . . . csak is a »quomodo« helyes eltalálásán fordul meg” (uo.). Úgy véli, hogy csak az a javaslat számíthat sikerre, amely

nem téveszti szem elől, hogy az emberek a szokások rabjai. Az új betűk tehát ne legyenek egészen újak, szokatlanok; lehetőleg „a két egyszerű hangból támadt összetett jegyeinek egyesítésével” alakuljanak, legyenek tetszetősek; azonos elv érvényesüljön a nyomtatott és írott kis- és nagybetűk alakjában; legyenek az új betűk könnyen kezelhetők, ne akadályozzák az írás folyamatosságát. Hunfalvynak az a javaslata, hogy az *y* helyébe „csonkult *i*” kerüljön, alig nevezhető egyszerűsítésnek, hiszen „térben csak részint mozdítja elé a takarékoságot, időben pedig épen veszteséggel jár”; amellett az ilyen betű „a tetszetősséggel tagadhatatlanul éles összeütközésben áll” (i. h. 290–1). Az *s* betűnek „europaiszerű értékesítésére” vonatkozó indítvánnyal „szembe állítható, egyedül valamit nyomó kifogás, hogy elfogadásával ellenkezésbe jönénk egész múltunkkal”. Ez azonban a mellette szóló érvekkel szemben „bajosán lesz képes helyét megállni” (i. h. 292). — Ebben a cikkében is, másutt is (Nyr. 2: 241–7) ismerteti *s* az említett szempontok szerint bírálja az olvasók (Irsik Ferenc, Kovách Albert, R. I., Z. K.) beküldött betűajánlatait, sőt a folyóirat egyik számában két cikket is (Nyr. 3: 23–5, 73–6) az egyszerűsített betűformák felhasználásával szedet.

A maga javaslatát a Budenzcel közös Véleményben terjeszti elő. A szerzők a kétjegyű betűket két csoportra osztják. A *cz, cs, ds, sz, zs* betűt azért tartják alkalmatlannak, mert két „külön magokra egészen más értékre használt betű” van bennük összekapcsolva. Helyettük — mint Hunfalvy is — a *c, č, ž, s, ž* betűt ajánlják. „Hogy az eddig is használt *s* betűnek megváltoztatott értékéhez (*sz*) az olvasó könnyebben hozzászokhassék, czélszerű lesz egyelőre az új értékre emlékeztető mellékjegyet t. i. alul pontot vagy céddille-t — *š* vagy *ş* . . . alkalmazni, a melyet később majd el is lehet hagyni.” Más a helyzet az *ny, gy, ty, ly* betűvel. Ezekben „az utójegyűl használt *y* betűnek a rendes magyar írásmódban más külön értéke nincsen (mert csak külön írású tulajdonnevekben fordul elő)”. Ezért „e jegyet bátran elfogadhatjuk mellékjegy gyanánt, — legalább egyelőre ilyenül meghagyandónak véljük, hogy a mostani írásmódon egyszerre igen sok változtatást ne kelljen tenni”. Az *ny, ty és ly* tehát — egyelőre — megfelelő, a *gy* helyébe azonban a *dy* állítandó, mert a fonetikai valóságot ez tükrözi. Később az *y* helyett is igazi mellékjegyet kellene alkalmazni, „még pedig mást, mint a nyelvészeti transcriptióban használt éket (’), tekintve, hogy ez a m. írásban a hosszú vocalisoknak is a jegyük” (i. m. 9–10). A mássalhangzók hosszú időtartamát „az egyszerű betűk (ill. alapbetűk) kettőztetésével jelöljük: . . . *ss (şş), žž, šš, cc, čč, nny, ddy, tty, lly*” (i. m. 11).

A Budenz–Szarvas-féle előterjesztésnek a kétjegyűek egyszerűsítésére vonatkozó része is ugyanarra a sorsra jutott, mint a fonetikus írásmód bevezetését indítványozó. Az AkHJ. 1877. leszögezi ugyan, hogy az egyszerűsítés „legyőzhetetlen akadályokba ütköznék”, a problémát mégis „nyílt kérdésül” hagyja (i. m. 13); a rá épülő AkH. 1879.-ből azonban már hiányzik a „nyílt kérdés”-re vonatkozó mondat. — A téma ettől kezdve egyre időszerűtlenebbé válik. Azokat a súlyos gyakorlati nehézségeket, amelyek valamennyi kétjegyűnek egyjegyűvel való helyettesítését lehetetlenné tették volna, bizonyára Szarvas is belátta, a közös javaslat két részletének elfogadtatásáért azonban mindvégig lankadatlanul küzdött. Az egyik az „összetett” *cz* egyszerűsítése, a másik a megmaradó kétjegyűek hosszú időtartamának valamennyi toldalékos alakban csonkított kettőzéssel történő jelölése volt.

a) A *cz*-nek *c*-vel való helyettesítését már Vörösmarty indítványozta, s — mint említettük — ezt ajánlotta az AkHJ. 1856. is, rámutatva annak az

ellenvetésnek a tarthatatlanságára, hogy a *z* nélküli *c-t* a latinos műveltségű magyarok mély magánhangzó előtti helyzetben *k-nak* olvasnák. Találó analógiaként az *s* betűt említi: „... vajon mi gátolt bennünket az *s* alakot, mely a rómaiak *s* az öszves európai népeknél vékony sziszegő hanggal bír (*sz*), susogó *s* értékben használni? Semmi, mert ez a nemzet íróitól függött és függ; mikép ezekről függ a *c* alaknak is ... csak épen azon értéket tulajdonítani a magyarban, melyet, nyelve szükségeihez képest, neki tulajdonítani kell is, lehet is” (i. m. 9). Azt is említettük, hogy az Akadémia 1857-ben elutasította ezt a javaslatot, s 1876-i, majd 1879-i szabályzatában a *cz* forma megtartását rendelte el. Szarvas még Budenzcel együtt előterjesztett javaslata előtt, 1874-ben hevesen támadja a hivatalos álláspontot: „... még azt a haszontalanul ott fityegő lomot, a *z-t* sem voltunk képesek eddigelé kiküszöbölni a *c* szomszédságából; s talán azért, mert valami nagy ratio fekszik megtartásában? Korántsem, hanem mivel az édes megszokást háborgatná” (Nyr. 3: 24–5). Egy későbbi szerkesztői üzenetében arról beszél, hogy sem a „*kammog*”-féle olvasástól való félelem, sem a történeti folytonosság nem elég alapos ok a *z* megtartására, hiszen „alig ha találkozott magyar ember, a ki, mert a *ph* a latinban *f* értékű, a *laphoz*, *lophat* szókat így olvasta volna *lafoz*, *lofat*; valamint a német *vater*, *zahlen* se tévesztette meg, hogy a *vaj*, *zúg* szókat *faj*-nak és *cúg*-nak ejtse” (Nyr. 17: 412). S hogy tételét a gyakorlatban is bizonyítsa, a Nyelvőrben ettől az évfolyamtól kezdve bevezeti a *c-t* a hivatalos *cz* helyett.

Amikor 1891-ben Volf György a Budapesti Szemlében támadja Simonyinak a helyesírás megjavítása tárgyában előterjesztett négy pontos javaslatát (l. AkÉrtő. 1891. 285–91), melynek egyik pontja a *cz* egyszerűsítésére, egy másik pedig a kétjegyű mássalhangzók csonkított kettőzésére vonatkozott, Szarvas maró gúnnyal fordul szembe az akadémiai álláspont védelmezőjével: „Eme négy, fölötte fontos kérdés közül is kétségtelenül legfontosabb a *c* és *cz* kérdés, annak eldöntése, hogy a káka tövén jövőre a ruca költsön-e vagy a rucza. A kit isten kegyelme előrelátó lélekkel áldott meg, jól tudja, hogy ennek a kérdésnek eldöntésétől függ, hogy teljesedik-e a nagy hazafi jóslata, hogy Magyarország nem vart, hanem lesz” (Nyr. 20: 546). Figyelmezteti Volfot, aki az egyszerű *c*-vel írt *arcisme*, *ucca*, *marcona* szavakat a *arszizm*, *ukka*, *markonaféle* olvasástól félti, hogy ha „a *c* betűt azért nem fogadhatjuk el, mert művelteink *a*, *o*, *u* s mássalhangzók előtt könnyen *k-nak* ejthetik, akkor nem állhat a *z* előtt sem, mert ezeket a szókat például: *piczike*, *Laczi* latinos uraink könnyen így olvashatnák *pikzike*, *lakzi*”; sőt a *csaci*-t is *kzakaksi*-nak (i. h. 547).

b) A kétjegyű mássalhangzók hosszú időtartamának jelölésére már az AkH. 1832. adott szabályt. Ezt részletesebben és pontosabban az AkH. 1834. fogalmazta meg: „Hol az összetett betűk eredetiképen már kettőzve hallatnak, csak az első iratik kétszer, p. o. *faggjú*, *illy*, *asszony*, *hattjú*. Ellenben, hol kettőztetésök ragasztás vagy összetétel által eszközöltetik, illetén rövidítésnek a' gyökér' fenntartása miatt nincsen helye; e' szerint tehát így írunk: *öcs-cse*, *király-lyá*, *tudomány-nyal*, *vesz-szen*, *Nagygyőőr*, *ponty-tyá*, nem *öc-cse*, *Nag-győőr* stb.” (9). Az AkHJ. 1856. szintén a teljes kettőzést ajánlotta „ragozás vagy ösztétel” esetében (10). A ragozott alakokra vonatkozó szabály szükségességében még az etimológiát mindenkinek fölébe helyező Hunfalvy is kételkedett, s fölvetette a kérdést, vajon nem lehetne-e „arrul meggyőzni az embereket, hogy a' *vesszen* stb. kétjegyű bötűje annyit ér, mint a *vessző-é*” (MNyszet. 2: 102). Az AkHJ. 1876.-ba foglalt — Simonyi szerint (vö. NyF. 5. sz. 8) Joannovics Györgytől származó — „különvélemény” szerint „a módosító

betűk egyikének mellőzésével eszközölt egyszerűbb írásmód is hiven adná vissza az összetett mássalhangzónak kettős hangzását”, s ezért a *loccsan*, *hisszük*-féle alakok bevezetése „nagy alkalmatlanságtól mentené meg a magyar írást, és régen érzett szükségnek felelne meg” (i. m. 15–6). Az AkHJ. 1877. és a nyomában járó AkH. 1879. azonban továbbra is érvényben tartotta a ragozott alakokban való teljes kettőzés szabályát.

Amikor Volf az etimológiára hivatkozva utasítja el Simonyi előterjesztését, Szarvas — egyben az 1876-i közös javaslat védelmében is — tanítványa mellett emel szót. Ha a *c* mellől a *z*-t „a fölnöttek tanultjainak gyámoltalansága és ügyefogyottsága nem engedi elvonnunk”, a kétjegyűek kettőzésének egyszerűsítése ellen bizonyára „a serdülő tanulók éretlensége és bambasága tiltakozik”, hiszen „a magyar ifjúság oly bárgyú és fejelőgyára esett”, hogy ha az álmoskönyvben azt olvassa: *Királyal beszélni: tisztesség*, „bárhogy dörzsölje homlokát s bárhogy verítkezzék is, reá nem jön”, hogy a *királlyal* szóalagnak *király* a töve (Nyr. 20: 549). Volfnak arra a vádjára pedig, hogy Simonyi — „bár okosan titkolja” — ki akarja iktatni az írásból az etimológiát, s a fonetikus írás érdekében követel teljes egyöntetűséget, következetességet és egyszerűsítést, az etimológia gúnyos „apoteózis”-a a válasz: „Ó az a dicsőségárasztó, hirduzasztó etimológia! Te vagy a magyar literátus embernek függőpecsétetes nemeslevele! Te vagy az én tanultságomnak, műveltségemnek harsányszavú hirdetője! Neked köszönöm, hogy tudom, nem mint a városi hajdúlegény, mi különbség van a *rakatja* és *rakottya*, a *csatján* és *szattyán* között, s hogy e tudásomat minden alkalommal be is tudom bizonyítani a világnak!” (I. h. 552–3.)

5. Amikor Szarvas 1895-ben lehunyta szemét, nem tudhatta, megvalósul-e valami helyesírási nézeteiből a jövőendő gyakorlatában, vagy sem. Aligha gondolhatta, hogy a Volf Györggyel folytatott polémia után még három évtizednek kell eltelnie ahhoz, hogy a *cz*-ből az akadémiai helyesírásban is *c* legyen, s több mint három újabb évtized múlva váltja majd fel az *Aranynyal* formát az *Arannyal*. Hogy az a felfogása, mely szerint az írást a szóelemzés teljes kiküszöbölésével tisztán a kiejtés alapjára kell építeni, tévedés volt, világosan látjuk. De látjuk a téves elv mögött a nemes szándékot is: a demokratizmust, amely a helyesírást nem tekinti a „fölnöttek tanultjai” privilégiumának, azt a meggyőződést, amelyről így ír egyik harcostársa, Kalmár Elek: „Kétségtelen, hogy a milyen közkins az írás maga, olyan közkinsnek kell lennie a helyesírástannak is. Nem lehet oly komplikált, hogy a legalsó műveltségréteg, mely az írással él[,] ne követhesse” (Nyr. 21: 112). Mint megvalósítandó eszményért, ezért küzdött Szarvas Gábor megalkuvás nélkül, s halálának közelgő nyolcvanadik évfordulója alkalmából ezért emlékeznek rá tisztelettel a helyesírás-történet kutatói is.

Szemere Gyula

Szavatrészetek összehasonlító elemzése

1. Romen Ingarden óta közhely, hogy szigorúan meg kell különböztetni az alkotást ön maga konkretizációitól, így például a leírt művet az egyszerű egyedi módon elmondott alakjaitól. A költeménynek is — mint minden irodalmi alkotásnak — lehetnek megfelelő, valóságghú konkretizációi, és lehetnek hibásak, torzítóak.

E gondolat előrebecsátásából már kitetszik, hogy elismerem: egy alkotásnak több adekvát megszólaltatása is lehet; hisz mint ahogy egészében, részleteiben sem okvetlenül egyértelmű a vers. Mégis, minden hangzásmegoldás döntés: bizonyos közleményeket megtart, kiemel, sőt fölerősít; másokat elhalványít, eltompít, megsemmisít. A valóságghú megszólaltatásokon kívül ezért foglalkoznunk kell a hamis változatokkal is: mit semmisítettek meg a lírai közleményből, milyen irányban torzították el a költői üzenetet.

„Birtokba vehetjük-e valaha is egy vers teljes művészi üzenettartalmát? Nem!” — kérdezi és válaszolja Török Gábor „A líra – logika” című, József Attila költői nyelvét vizsgáló munkájában. „Mindent egy versről? Soha. Csak mindennap többet” (1968. 14).

A „mindennap többet” tudni szükségét nem kutatóként, hanem pedagógusként érzem. A tanítványaim szeméből visszacsillanó megértés vagy elközömbösödő pillantás nap mint nap jelzi: sikerült-e eljuttatnom, illetőleg valóban a költő üzenetét juttattam-e el az „ifjú szívek”-ig.

2. Munkámban leginkább Fónagy Iván „A hangsúlyról” (Bp., 1958.), Fónagy Iván és Magdics Klára „A magyar beszéd dallama” (Bp., 1967.) című munkájára építettem. Elemzéseimben elsősorban annak feltárására törekedtem, hogy a helyes hangsúly, hanglejtés és szünet hogyan segíti a vers megértését, hogyan érvényesíti a vers zenéjét és érzelmekeltő erejét; illetőleg a helytelen hangsúlyozás, hanglejtés, valamint a rossz helyen tartott szünet miként változtatja meg, hogyan torzítja el a közvetített vers művészi üzenetét.

Feladatom egyik legnehezebb részének a fenti beszéddinamikai tényezők ábrázolása bizonyult. Ehhez (a már említettekén kívül) a következő művekből tájékoztam: Elekfi László „Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Bp., 1962.; László Zsigmond „Ritmus és dallam”. Bp., 1961.; továbbá építettem Havasi Katalin 1967-ben írott szakdolgozatára is.

Nem alkalmaztam külön hangsúlyozási és külön hanglejtési ábrát, mivel a hangsúlyozás és a hanglejtés *m o z z a n a t a i* összefonódnak. Két különböző jelet használtam viszont a fő- és a mellékhangsúlyra, mivel egy-egy beszédszólamban a főhangsúlyos mellett általában mellékhangsúlyos szótagot is találtam. A főhangsúlyos szótagot négyzettel, a mellékhangsúlyosat körrel jelöltem.

További feladat a hanglejtésgörbe ábrázolása volt. A hanglejtésgörbe szakaszait egy-egy beszédszólam rögzítésével kaptam meg. A szólamok szótagjait egy-egy ponttal jelöltem, és egyenes vonallal kötöttem össze ezeket. Közülük a főhangsúlyos és a mellékhangsúlyos pontokat a már említett négyzettel és körrel jelöltem meg.

Nem találtam elég szemléletesnek, hogy mindez üres térben helyezkedjék el. Olyan fonetikai ábrázolást kellett használnom, amely nem a zenei kottázással azonos, mégis szemlélteti a hangmagasság (ill. a szótagok magasságának)

különbségeit. Ezért viszonyító vonalakat alkalmaztam. Ezek számát — sok kísérletezés után — hatban állapítottam meg. Közülük a legalsó vonal az illető előadóművész egyéni legmélyebb beszédhangja (alaphangja), a legmagasabb vonal pedig a legmagasabb beszédhangja (beszéddallam-csúcsa). A két szélső vonalon belüli további négy vonal — meghatározási igény nélkül — olyan háttérnek tekinthető, amely a hangsúlyozási és hanglejtési ábrák kiemelését, pontosabb viszonyítását szolgálja.

Miként a vonalak nem zenei kottavonalak, a szótagok pontjelölése sem azonos a kottafejekkel. Ezek a szótagjelölő pontok különböző magasságban helyezkednek el a viszonyító vonalak között. Egymástól való távolságuk érzékelteti az egyes szótagoknak s összességükben a szavak kiejtésének időtartamát is. Az egyes szótagpontokat egyenes vonalakkal összekötve pedig szemlélhető módon hasonlíthatjuk össze az egyes interpretációk hanglejtésbeli különbségeit.

Ahol szükségesnek láttam, jelöltem a szüneteket is. Pontosabban: szünetegységeket jelöltem. Egy egész szünetegységet a két felső viszonyító vonal közé húzott függőleges vonással, két egységnyi szünetet két függőleges vonással ábrázoltam. Fél egységnyi szünet érzékelésekor a viszonyító vonalak közti távolságot megfeleztam, vagyis az egységnyi szünet felét húztam meg.

3. Elemzéseimet Vörösmarty Mihály három közismert költeményén végeztem. Vizsgálati anyagom magnetofonszalagon, az alábbi művészek előadásában állt rendelkezésemre:¹ Gondolatok a könyvtárban (Somlay Artúr, Timár József, Szakáts Miklós); Liszt Ferenchez (Major Tamás, Szakáts Miklós); A merengőhöz (Somlay Artúr, Szakáts Miklós).

A versekből azokat a részeket választottam ki, amelyek a hangsúly-, hanglejtés- és szünetvizsgálatra leggazdagabb tanulságokat kínálták. Így lett vizsgálatom tárgya az alábbi 6 versrészlet:

Gondolatok a könyvtárban:

*Hová lépsz most, gondold meg, oh tudós,
Világ és vakság egy hitvány lapon!
Hány fényes lélek tépte el magát,
Testvérim vannak, számos milliók;*

Liszt Ferenchez:

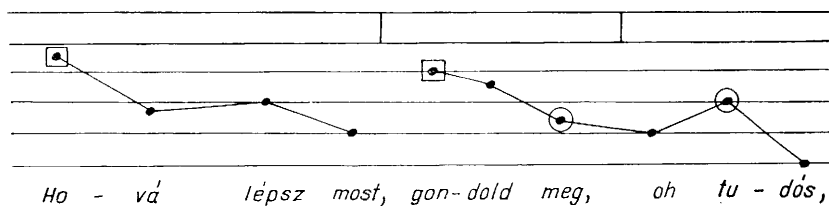
*És ha hallod, zengő hírjaidal mint riad . . .
Még van lelke Árpád nemzetének.*

1. Gondolatok a könyvtárban

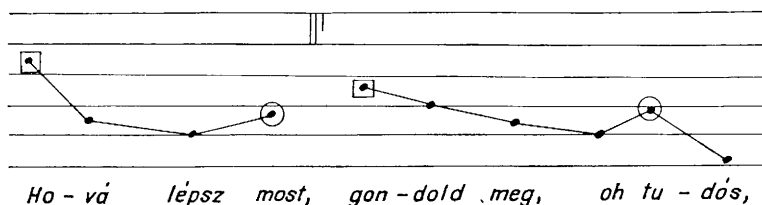
a) *Hová lépsz most, gondold meg, oh tudós,*

¹ A felvételeket még 1966-ban kaptam a Színházstudományi Intézet hangtúrából, a jelen munka első megfogalmazása pedig 1969-ben készült el. Ez a tény magyarázza Szakáts Miklós néhány régi felvételének jelenlétét.

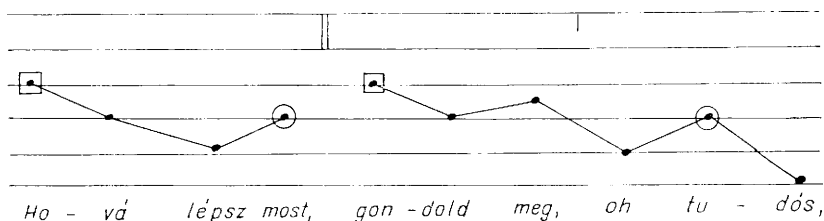
Somlay Artúr előadása:

Timár József előadása:

Szakáts Miklós előadása:

A Gondolatok a könyvtárban című költemény bevezető sorát nem véletlenül választottam ki. Nyelvtani elemzésének és előadásbeli értelmezésének helyességét éppen a hangsúlyok elhelyezése igazolhatja. Deme László és Török Gábor vitája is e kérdés körül folyt (Deme: NyFK. 231–2; Nyr. 90: 119–20; Török: Nyr. 90: 6 és Nyr. 90: 367–70). Deme az első tagmondatot előrevetett helyhatározói mellékmondatnak (főmondatnak pedig a később következő „leírva áll a rettentő tanulság”-ot) tekinti, s ezért a *lépsz* szóra helyezi a főhangsúlyt. Török az első számú tagmondatot a főmondatnak értelmezett második mondat tárgyi mellékmondatának tekinti, és a *hová* szó első szótagjára teszi a főhangsúlyt.²

A három művész — miként a fenti ábrázoláson látható — Török Gábor értelmezését igazolja. Kivétel nélkül a *hová* szó első szótagjára helyezték a főhangsúlyt.

A második beszédszólam („...gondold meg, oh tudós...”) főhangsúlyának helyében a három előadó szintén azonosan választott: a *gondold* szó

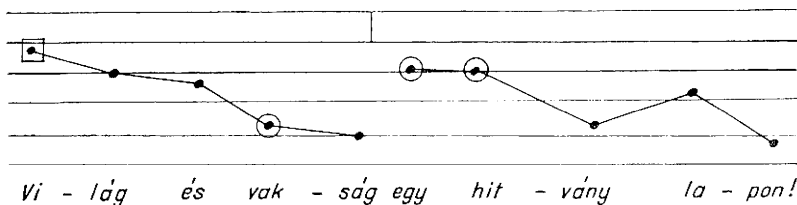
² Azóta Deme László értelmezése szerint Makay Gusztáv (Irodalomtanítás. Bp., 1967.), Török Gábor értelmezése szerint Benkő László (Bachát—Benkő—Chikánné: Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok. Tankönyvkiadó, 1969. 323).

első szótagját emelték ki. A mellékhangsúlyok elhelyezésében már különbségeket is találunk. Somlay a *lépsz*-re, Timár és Szakáts a *most*-ra adott nyomatékot. Ez határozta meg, hogy az első beszédszólam hanglejtésábrája is különbözik. A *lépsz* mellékhangsúllyal a szólam zárttá válik, a hanglejtés leereszkedik. Valószínűleg ezzel magyarázható a feltűnően rövid szünet, amelyet Timár és Szakáts a *most* mellékhangsúly jóvoltából sokkal hosszabban, hatásosabban tarthatott: ugyanis ezzel a hanglejtés emelkedő lett, a szólamvég nyitottá vált, s így bármilyen hosszú szünet következhetett anélkül, hogy az egy gondolatot alkotó két beszédszólam két részre hullott volna előadásukban.

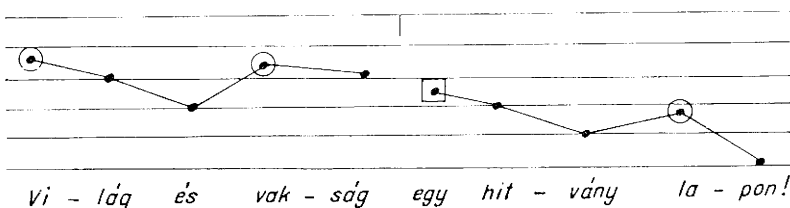
A második beszédszólam mellékhangsúlyait vizsgálva a *tudós* szó hangsúlyozásában megegyezik mindhárom előadó. Feltűnő azonban, hogy egyedül Somlay helyezett mellékhangsúlyt a *meg* igekötőre. Így e szót hosszabban hangoztatta (ezt az ábrán az ismertetett módon jelöltem). A mellékhangsúlyos szó után egy egységnyi, érzelmi hatású szünetet tartott. Ezért a szünet után következő szó, a „pihegő” *oh* szükségesnél kiemelkedőbb szerepet kapott. (Hasonló megoldást láttunk a *gondold* szó kiemelt hangsúlyozásában, amely szintén szünet után következett.) Mindez patetikus hatást kelt. Mai versmondás-igényünknek ez az előadásmód már nem felel meg. (Megállapításunk kissé túlzó, ha Ódry stílusához viszonyítunk. Somlay versmondása még mindig sokkal közelebb áll hozzánk.) A különbséget Szakáts versmondásával összehasonlítva láthatjuk. Nem a hangterjedelemben tapasztalható eltérés, hanem a vers dallamvezetésében, értelmi tagolásában. Somlay több hangsúly-elhelyezéssel, rövidebb, de több szünettel akarta előadását hatásosabbá, színebbé tenni, Szakáts Miklós viszont a versben megfogalmazott gondolatot juttatta előtérbe, a költemény zenéjét és érzelmi árnyalatait mértéktartóan alkalmazva.

b) *Világ és vakság egy hitvány lapon!*

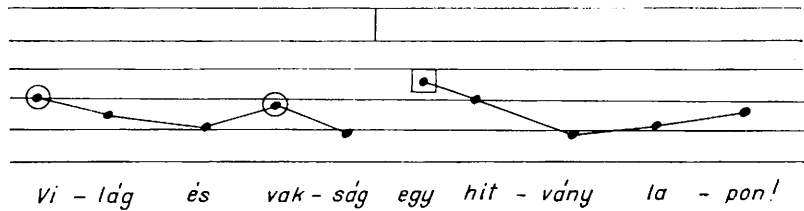
Somlay Artúr előadása:

Timár József előadása:

Szakáts Miklós előadása:

A fentiekben ábrázolt sor elemzésében úgy láthatja az olvasó, hogy világos, amit a költő mondani akar. Azonban csak első olvasásra tűnik egyszerűnek. Bontsuk a verssort két beszédszólamra!

„Világ és vakság | egy hitvány lapon!”

Az első beszédszólamban a költő és kötőszóval összekapcsolt ellentétpárt állít elénk: világosság – vakság. Hogyan oldották meg az ellentét érzékeltetését előadóművészeink? A hangsúlyok elhelyezésében nem volt lényeges eltérés, csupán annyi, hogy Somlay Artúr az egyszerű mondatban a főhangsúlyt a *világ* szó első szótagjára helyezte. Ennél fontosabb a hanglejtésabrák különbsége. A „világ és vakság” Timár József és Szakáts Miklós előadásában csupán hangmagasságban tért el. Az indítás Timárnál magasabb hangfekvésű, azonban mindkettőjük megoldása lényegében azonos. Ismét Somlay vitatható hanglejtését kell részletesebben elemeznünk.

(A versmondók az előadásban elég gyakran használnak valamiféle „ejtett hangú” megoldást hatáskeltő, érzelmi részeknél, felsorolásnál, szóismétléseknél. Példának említem Tóth Árpád *A Palace-ban* című költeményének egyik sorát, amelyet az előadók hasonló hangejtéssel mondanak:

„Az istenit! . . .
Jaj, istenem! . . .”

Vagy József Attila *Kései* sirató című versének tolmácsolásában is sokszor hallhatjuk ezt a megoldást:

„ . . . *nem hallok,*
mama? . . .”)

A bemutatott hanglejtéshasználat nem helyes a „világ és vakság” ellentétpárjánál. Hiszen itt nem érzelmileg kell hatni a hallgatóra, hanem értelmileg, hogy megértse a költő felindultságát, amivel folytatja a sort: „ . . . egy hitvány lapon!” S ezzel ismét kérdés előtt állunk. Vajon hová kerül a főhangsúly: az *egy* vagy a *hitvány* szóra? Vagyis határozatlan névelő vagy pedig számjelző az *egy* a mondatban?

Mi lehetett a költő szándéka? Csupán annyit akarhatott mondani, hogy az emberek hitvány lapra írták ismereteiket a tudományokról és a vallásról? Esetleg ezt is. De ha figyelembe vesszük, hogy az ellentmondásokat tizenhét sorban tárja elénk, akkor uralkodóbban emelkedik ki felháborodásának

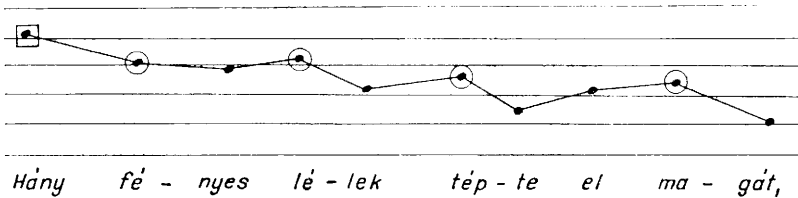
lényege: a „világ” (értelem, fény, érték) és „vaktság” egy lapon, együtt szerepel. Elkieseredését tovább fokozva kiáltja: „Irtózatossá hazugság mindenütt!”

Elemzésemet igazolták az előadók is. Mindhárom ábrán hangsúlyos az *egy* szó. Tehát kétségtelen, hogy itt számnév az *egy*. Timárnál és Szakátsnál főhangsúlyos, Somlay egyenlő nyomatékkal látta el az *egy* és a *hitvány* szót.

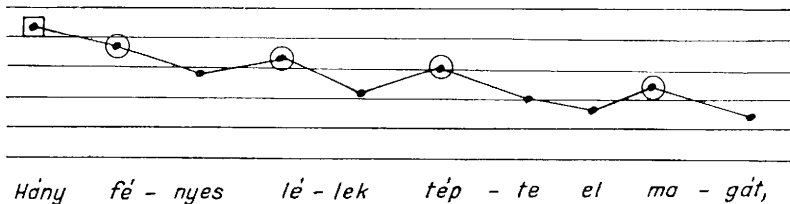
Ezek után hasonlítsuk össze a 2. és a 3. ábrát! Szakáts Miklós előadása információgazdagabb, mint Timár Józsefé. Timár ábrája ereszkedő hanglejtésű, legmélyebb hangja az utolsó. Szakáts Miklós tolmácsolása ettől lényegesen eltér: a dallamsúcs a főhangsúlyos *egy* szóra esik, és nem az utolsó hang a legmélyebb. Mivel az előadó nyitottá hagyta a beszédszólam végét, így a megdöbbentő, felháborító megállapításból szinte tette szólítás lett. Úgy érezzük, mintha a tolmácsoló gondolatban a hallgatót ösztönözni akarta volna: ez így nem maradhat, ez ellen tenni kell valamit. Sőt a nyitódó szólamvéghez szorosabban, fokozódóbb erővel kapcsolódnak a következő sorok is, egészen az „Irtózatossá hazugság mindenütt!” verssorig.

Kérdezhetnénk, hogy ez a megoldás nem volt-e önkényeskedés a versmondó részéről. Hiszen a költő lezárta (felkiáltójellel) a mondatot, az előadó pedig nyitottá hagyta a szólamvégét. Ha önkényeskedés, akkor pozitív önkényeskedés volt Szakáts Miklós interpretálása. Nem változtatta meg az információtartalmat, csak bővítette, erősítette felhangjait.

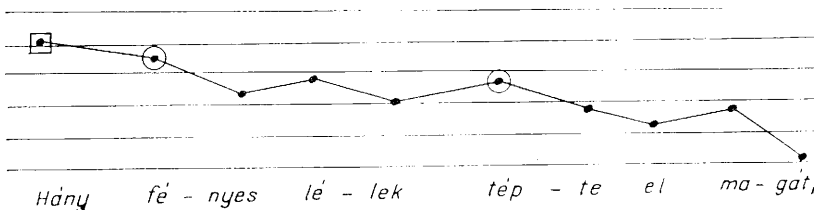
c) *Hány fényes lélek tépte el magát,*
Somlay Artúr előadása:

Timár József előadása:

Szakáts Miklós előadása:

Az előző oldalon ábrázolt verssort a jambikus verslábak hatásának elemzésére választottam. Mindig érdekelt az a kérdés, hogy a versmondó miként oldja meg a mértékes versek tolmácsolásának feladatát.

Nem minden esetben okoz nehézséget a mértékes versek előadása. Tapasztható, hogy egyes versekben (pl.: Berzsenyi: Magyarokhoz; Csokonai: Földi sírhalma; Vörösmarty: A hajnalhoz stb.) a különböző verslábak váltakozásukkal sokszor a magyar ütemhez nagyon hasonló jelenséget hoznak létre. Elsősorban a daktiluszok és anapestuszok előfordulása segíti elő ezt a hatást. Azonban közismert tény, hogy az egyik mértékes forma, a jambus mennyire ellenkezik a magyar nyelv természetével, milyen nehéz magyaros hangzást vinni bele. (Vö.: Vargyas Lajos: Magyar vers — magyar nyelv. Bp., 1966. 138. 9.)

A „Hány fényes lélek tépte el magát,” verssornak az interpretálását a jambus-verslábak mellett még egy másik tényező is nehezíti. Ez szemléletessé válik, ha kiírjuk a sor magánhangzóit:

á é | e é | e é | e e | a á
- - - - -

A szpondeusz biztosítja ugyan a lassú kezdést, de az ugráló jambusok szaggatottá teszik az előadást.

A tolmácsolás darabosságát csak fokozza az *e—é* magánhangzópárok ismétlődése. Ilyen esetekben óvakodnunk kell a szélsőséges megoldásoktól. Megszorításokkal kell élnünk. (Hiszen lehet célja a költőnek az is, hogy formai megoldásokkal tegye játékosná, csipkelődővé stb. versét. Ebben az esetben természetesen a formai oldal is hangsúlyozottabb szerepet kap az előadásban.) Idézett verssorunkban azonban a verslábak túlzott érvényesítése a tartalom rovására történne. Nézzük meg előadóink megoldásait!

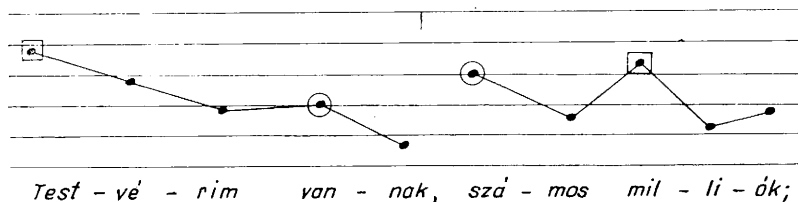
Első áttekintésre a hanglejtésábrák hasonlósága tűnik szembe. Somlay és Timár előadása egy kissé vitatható. Kis hangterjedelemben mozogtak. Ez azzal magyarázható, hogy engedtek a világos *é* hangzók fölfelé húzó erejének. De a verslábak bűvköréből sem jutottak ki, nem tudtak megbirkózni a jambusokkal. A *magát* szó kivételével a jambus minden hosszú szótagjára mellékhangsúlyt helyeztek. Így történhetett meg, hogy a jelzős szerkezetben (*fényes lélek*) a jelzőre és a jelzett szóra is mellékhangsúly került.

E két megoldástól eltér Szakáts Miklós előadása. Ő már szélesebb skálát alkalmazott, bár nála is majdnem egy szinten helyezkednek el az *é* magánhangzók. Fontosabb azonban a hangsúly-elhelyezésben a javára mutató különbség. A főhangsúlyt Somlayval és Timárral megegyezően a *hány* szóra tette. A mellékhangsúlyoknak kizárólag értelmi elhelyezésével Szakátsnak sikerült megbontania a jambusok uralmát. A jelzős szerkezetben csak a jelző kapott hangsúlyt (*fényes lélek*) és a mondanivaló szempontjából fontos *tépte* szó első szótagja. Nehéz volt megállapítanom a *magát* hangsúlyosságát. A *tépte* és a *fényes* kifejezésekkel összehasonlítva a *magát* szón kisebb a nyomaték, ezért nem ítéltém mellékhangsúlyosnak.

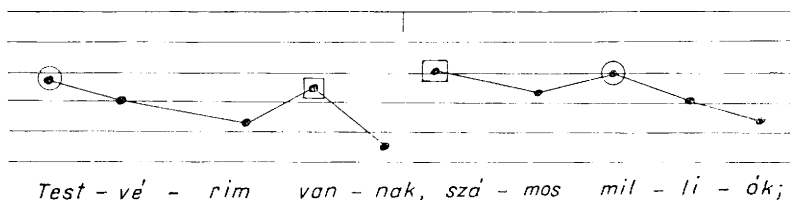
Az elemzés azt a tanulságot nyújtja, hogy az idézett sorhoz hasonló feladatokat rejtő versek tolmácsolásában Szakáts Miklós példáit érdemesebb követnünk, de kétségtelen, hogy Somlay és Timár előadásmódját sem lehet hibásnak ítélni.

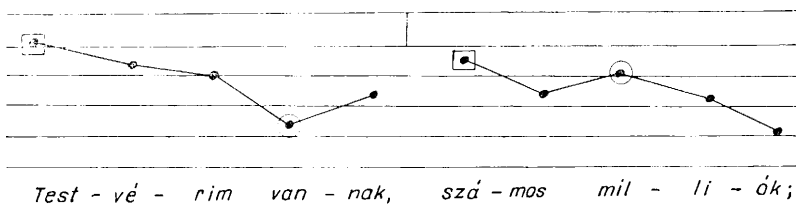
d) *Testvérim vannak, számos milliók;*
Somlay Artúr előadása:

Timár József előadása:

Szakáts Miklós előadása:

Az eddigi versrészeket mindig egy-egy uralkodó szempont alapján választottam ki és elemeztem. A „Testvérim vannak, számos milliók;” verssorra a tolmácsolások különbözősége hívta fel a figyelmemet. Az eltérés abból adódott, hogy az előadók más-más módon értelmezték ezt a mondatot.

Szövegkörnyezetében hallgatva a verssort, mindhárom előadó megoldását elfogadhatjuk. Információgazdagságuk azonban eltérő.

Timár és Szakáts tolmácsolásával szemben Somlay mondatának befejezésében mutatkozott jelentős különbség. Timárnál és Szakátsnál a beszéd-szólam bizakodást, nyugtatást, bátorítást tartalmazó közléssel lezárult, a hanglejtés ereszkedő lett; Somlay hanglejtése viszont emelkedett. Csupán azzal, hogy hanglejtését a mondat végén emelkedővé tette, a vers információ-tartalmát kibővítette. A bátorítást, biztatást, nyugtatást kifejező érzelmi árnyalatok mellé bizonyos fenyegető büszkeség társult. Mintha azt mondta volna: „Számos millió testvérem van, bizony ám, úgy ám, én már senkitől nem félek!” Ehhez az érzésárnyalathoz szervesen kapcsolódhatott a vers folytatása is: „Én védem őket, ők megvédnek engem...”

A megoldás másik egyéni jellegzetessége, hogy Timár az első beszéd-szólam főhangsúlyát a *vannak* szóra helyezte, határozottan lezárta a szólamot;

majd a folytatás előtt másfél egységnyi szünetet tartott. Ha Szakáts hanglejtésábráját megnézzük, éppen az ellenkezőjét látjuk. A *vannak* szó első szótagjára mellékhangsúlyt helyez, és a szólam végén hanglejtése határozottan emelkedő. Rövid szünettartás után a „számos milliók”-at mint értelmező jelzőt kapcsolta a mondat első feléhez.

Kerestem az okát, miből adódhatott a kétféle értelmezés. Ha kizárjuk azt a lehetőséget, hogy a színész rossz hanglejtést alkalmazott, akkor fennállhat az az eshetőség: másféle mondatértelmezés van a hanglejtés mögött.

Tekintsük először egyszerű mondatnak! Alakítsuk az értelmezőt a mondat jelzőjévé! Ez esetben így hangzik: *Számos millió testvérem van.*

Tekinthetjük-e a verssort két egyszerű mondatnak? Így lenne:

Testvérim vannak. — egyik egyszerű mondat;

Számos milliók (a testvéreim). — másik egyszerű mondat.

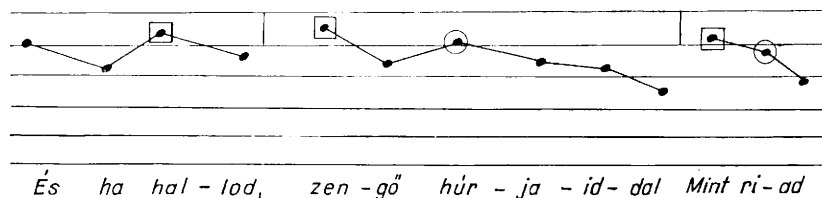
Talán értelmetlen játéknak látszik ez a lehetőségfelvetés. Azonban ha végiggondoljuk, hogy a költő az értelmező alkalmazásával kiemelt, nyomósított, akkor feltehető, hogy az előadó éppen ezt megérezve képzelhette el a két egyszerű mondatos megoldást. Úgy is mondhatnánk, hogy míg az első mondatban a „testvérim”-ről csak annyit közöltünk: *vannak*; addig a második mondatban jóval többet állítunk: számos milliók a testvérim. Így már nem csupán ismétlésről, hanem további bővítésről van szó. Ezzel a feltevésünkkel magyarázatot adhatunk Timár József hanglejtésére is. A határozottan záródó szólamvég így egyúttal mondatvég is nála. Szemben Szakáts megoldásával, aki értelmezőnek (véleményem szerint ez a valószínűbb) tekintette a „számos milliók”-at.

A „számos milliók” hangsúlyelosztásának elemzésében csak Somlay előadása válik külön. Timár és Szakáts egyértelműen a jelzős szerkezet jelzőjére helyezte a főhangsúlyt, s a jelzett szóra csak mellékhangsúlyt tettek: *számos milliók*. Somlay a jelzett szót emelte ki: *számos milliók*. Kétségtelen, hogy a *milliók* szó tartalmilag többet mond, mint a *számos*, ezenkívül jó hangzású is; de ez még nem indokolja főhangsúlyos helyét jelzett szó szerepében.

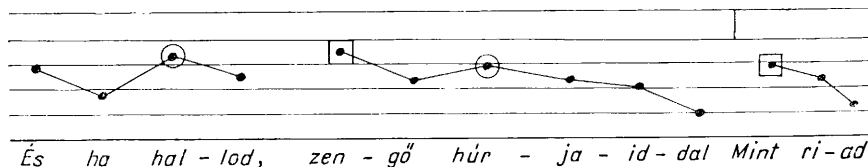
2. Liszt Ferenchez

a) *És ha hallod, zengő húrjaiddal Mint riad*

Major Tamás előadása:

Szakáts Miklós előadása:

Az eddigi versrészletek elemzésében először a költői szöveget vizsgáltam, és csak ezután hasonlítottam az előadások hangsúly- és hanglejtésábráihoz. Most megfordítom a sorrendet, előbb a rögzített előadást elemzem.

A két művész felfogását összehasonlítva az egyik lényeges különbséget a szólamok megalkotásában, a levegővételi szünetek kijelölésében találjuk. Major Tamás — lelkesítő, energikus hangvételéből következően — három szakaszra tagolja a vizsgált részletet: *És ha hallod | zengő húrjaiddal | mint riad . . .* Hogy a *hallod* utáni szünet mindenképpen helyes, ezt az e vonatkozásban hibás Szakáts-féle tolmácsolással való összehasonlításban láthatjuk. A *mint* előtti szünetet azonban már nem lehet ugyanilyen egyértelműséggel elfogadni. Az *És ha hallod . . .* után ugyanis tárgyi mellékmondatnak kell következnie, és az is következik. E szintaktikai érv mellett azonban van egy lexikai is. A *riad* igének ugyanis nem csupán 'hirtelen, ijedten ébred, eszmél; felriad' stb.-féle jelentése van, hanem ez is: 'Vmit hangosan, erőteljesen kiált' (vö. ÉrtSz.). Érzésem szerint ez utóbbi jelentésével aktualizálódik a *riad* ige ebben a mondatban, vagyis a hon a zengő húrokkal e g y ü t t eszmél, kiált fel hangosan, izgatottan. Ebből viszont az következik, hogy a *húrjaiddal* — mint a *riad föl* ige t á r s h a t á r o z ó j a — után valóban nem helyes szünetet tartani.

Ez a helyteleníthető szünet Szakáts Miklós előadásában ugyanígy van meg, de Major Tamás helyes értelmezésével ellentétben nem tart szünetet ott, ahol viszont kellene. Az ő tolmácsolásában ezért Liszt Ferenc zengő húrjaival hallja, amint a hon felriad a dalon: *És ha hallod zengő húrjaiddal | mint riad . . .* Az előadót talán a vesszor zenei hatása ragadta meg. A magas és a mély magánhangzók, valamint a mássalhangzók játéka az egész sort valóban egy szólamná fogja össze, s ez a vesszor egybemondásával jobban érvényesül, mint ha szünettel megszakítjuk. A költemény zeneiségét azonban nem szabad fölrendelni a tartalomnak, bármilyen csábító is a lehetőség.

A szünettartás mellett, helyesebben a szünettartással együtt döntően meghatározza a pontos hírközlést a fő- és mellékhangsúly hibátlan elhelyezése is. Jól szemlélteti ezt kiemelt részletünkben a *mint riad* szerkezet hangsúlymegosztása. Kaphat-e itt főhangsúlyt a *riad* szó? Nyilvánvaló, hogy nem; hiszen a *mint* nem kötőszó, hanem kérdő határozószó, amely tárgyi mellékmondatot vezet be: *És ha hallod azt, hogyan kiált föl a hon . . .* Aligha lehet ezt másként értelmezni, a két előadóművész is a *mint* szóra helyezte a főhangtúlyt. Más kérdés, hogy mellékhangsúly kerülhet-e a *riad*-ra.

A *riad* szóra Major Tamás helyez mellékhangsúlyt, s ez versfelfogása egészéből következik. Hangereje legalább két fokkal nagyobb, mint Szakáts Miklósé. Magasabb hangfekvésben mondja az egész költeményt. Nemcsak bizakodó, hanem szívből lelkesült embernek ad hangot. Ő valóban izgatottan kiált, mint a nép, s ez feltétlenül hívebbé teszi tolmácsolását: a *riad* ige fent említett jelentését érvényesíti. Harcos lelkesültség fűti át hangját, ujjongva zengi a hívó szózatot: Ugye hallod, ugye jössz közénk!

Szakáts Miklós előadása kevésbé hű, bár a felfogás sajátos szépségét nem lehet elvitatni tőle. Mintha egy zenei mű befejező részét szóltatná meg. A hívó szó lágyabb, mélyebb akkordokban zendül. Milyen jó lesz, ha meghallod, ha jössz közénk. Csupán az utolsó hangokat üti le erősebben, hangoztatja tovább a végső akkordot: „Még van lelke Árpád nemzetének.”

már természetesen jön a nagyon céltudatosan megtervezett, három szünettel tagolt lezárás.

Sokat mond Szakáts Miklós előadása is, bár egészen másként oldotta meg a befejezést. Hangja meggyőzést, bátorítást, hívást fejez ki, de nem különösebben lelkesedő hangon. Úgy érződik, mintha a versmondó bizonyos távolságból szemlélné ezeket az érzéseket. Szinte csak közlő maradt, aki a történelem távlatából tisztelettel, meleg érzéssel méltányolja a nagy ténnyt, a nemzet ébredését. Ez az alapállás határozza meg a vers befejező mondatának tolmácsolását is. Mellékhangsúlyt helyez a *még* szóra figyelmeztető szándékkal: most kell a nemzetet ébresztetni, még nem késő. Legfontosabbnak az állítmányt érzi: a *van* kapja a főhangsúlyt, s hatásos, pillanatnyi szünetet tart a *még* után. A záró beszédszólamot egy egységnyi „beszédes csönd” előzi meg, s a birtokos jelzős szerkezet jelzőjének főhangsúlya után (*Árpád nemzetének*) fokozatosan ereszkedő hanglejtéssel fejeződik be a költemény.

4. További szavalatrészletek hasonló elemzését vég nélkül lehetne folytatni. Ez a dolgozat azonban még nem törekszik terjedelmi vagy éppen gyakorisági vizsgálatra, hanem elsősorban feltáró jellegű: a benne foglalt munka értelmét példák bemutatásával szeretné elfogadtatni. Kétségtelen, hogy a példaanyag válogatott jellege egyszersmind gyengíti is a kérdésfeltevés hitelét. Remélhető azonban, hogy egy következő, terjedelmesebb szakaszokat rendszeresen feldolgozó elemzés meggyőzőbben fogadtatja el az összehasonlító versmondás-vizsgálat értelmét.

B. Fejes Katalin

Adalékok az iskolai ragadványnevek kutatásához

I. 1. Gimnáziumi tanári működésem idején osztályomban mikroszociológiai vizsgálatot végeztem, hogy felderítsem az osztályközösség szerkezeti képét, belső rétegződését, feltárjam a csoportok kialakulásának okait, folyamatát, és felmérjem annak hatását a gyermekközösség egészének alakulása szempontjából. A feltárt adatok bebizonyították, hogy az osztályban három csoport működik, és vannak olyan tanulók is, akik egyik csoportosuláshoz sem tartoznak. E munka közben tűnt fel, hogy minden tanuló, meg a csoportok is ragadványnevet viselnek (Kisvárdai Károly: Csoportok az osztályközösségben. Köznevelés, 1964. 725).

Mai iskolarendszerünkben, meg a pedagógiában is nagy szerepe van a kis közösségeknek. Ezek kutatása főként mikroszociológiai színezetű. Az ilyen vizsgálódások tárgya rendszerint a csoporttagok egyéni érzelme és annak szerepe a tanulók kölcsönös kapcsolatában. Ily módon a csoportok belső életének vizsgálatát annyi szál fűzi a lélektanhoz, mint a társadalomtudományhoz. Ezen belül is a nyelvészethez, a pszicholingvisztikához, még közelebről a névkutatáshoz.

2. Iskolai névkutatásunk főleg a mikroközösségen kívül eső nagyobb közösségek névadását tanulmányozta. Így vizsgálódási köréből akaratlanul is kiestek a ragadványneveket adó mikroközösségek, szociális háttérükkel

együtt, és azok a helyzetek, amelyek a névadási indítékok mögött húzódnak meg, mintegy motiválva a névadásokat.

A ragadványnevek melegágya az iskola (Kálmán Béla: *A nevek világa*. Bp., 1973. 96) meg a közösségi tevékenység egyéb területei, kollégium, tanulószoba, iskolai események, játékok, kirándulások, fizikai munka, sport és kulturális rendezvények; ezekből és másokból eredő szituációk, amelyek nem mindig vannak összefüggésben az iskolával. Az iskolán belül a mikro-közösség az elsődleges szerep. Nagyrészt csoport- és osztálytársak aggatnak egymásra ragadványneveket és csak kisebb részben tanárok vagy a közösségen kívülálló személyek.

3. Az iskolai ragadványnevek adásának indítéka a kamaszkor játékos. kötekedő, tréfacsináló kedve, a serdülőkor túlbujánczó képzelete (Szilágyi Ferenc: *Adatok és szempontok a diáknevek vizsgálatához*. Nyr. 97: 52). „A ragadványnév gyakran . . . valami feltűnő testi vagy lelki tulajdonságot, szokást ragad ki” (Kálmán i. m. 95), olykor meg egyszerűen egy viselt név indítéka az újabb névadásnak. Ezért „A ragadványnév jelzés . . . , amely többféle információból sűrítődik össze, és többirányú információt sugároz ki” (B. Gergely Piroska: *A ragadványnevek szemantikájáról*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 27: 22).

Kálmán úgy véli, hogy „A ragadványnév gyakran csak egyénhez tapad” (i. m. 95). A tőlem eredő névanyag elemzése is azt tárta fel, hogy az osztályban mindenki visel egy-két-három, sőt némelyek négy-öt ragadványnevet is. Az egyénhez tapadó elnevezésen túl a csoportoknak is megvan a rájuk jellemző neve.

Teljes mértékben egyetérthetünk Kovalovszky Miklóssal abban, hogy ezek a diáknevek nem igazi ragadványnevek, mivel ritkán szolgálják a tanulók megkülönböztetését, viszont az is igaz, hogy ezeknek csak egy része gúnynév, de ő sem ad egy jobb összefoglaló elnevezést az iskolai neveknek (Ragadványnevek az iskolában. *Köznevelés* 1969. 19). Szilágyi javaslata szerint éppen az életkori kötöttségek miatt — s mivel e nevek esetenként az iskolán kívül is kialakulhatnak — lehetne megpróbálkozni a „kamasznév” terminussal (i. m. 52).

4. Iskolai ragadványnév-anyagunk rendszerezése főleg névadási indítékok szerint történik. „Szinte minden gyűjtő rendszerezése más és más” (Bachát László: *A lelki tulajdonságokra utaló iskolai ragadványnevek*. Nyr. 96: 17).

A rendszerezés alapját Kertész Manó *A magyar gúnynevek* (Nyr. 31: 244) c. írásában vetette meg. Kertész három fő kategóriát különböztetett meg: 1. testi tulajdonságra utaló gúnynevek; 2. lelki tulajdonságokat jelentő nevek; 3. életkörülményekre vonatkozó nevek. Ezt a rendszerezést kisebb-nagyobb változtatásokkal az utódok is átvették.

A diákragadványneveket is a felnőttek gúnynév kategóriái alapján próbálták meg tipologizálni. Bachát úgy véli, hogy „A névadási okok között a felnőttek és az iskolás gyerekeknél is ugyanazok az indítékok szerepelnek, legfeljebb az egyes típusoknak a megterhelése más és más” (i. m. 16). Így érthető, hogy többen átvették ezt a rendszerezést az iskolai ragadványnevek elemzésére.

Guttman Miklós is ebből a rendszerezésből indul ki, de a testi és lelki tulajdonságok által kiváltott neveken túl külön csoportosítja: az emlékezetes

tettek alapján keletkezett neveket, a család, rokonság, állatok, foglalkozásokat jelölő neveket; és az egyéb okok alapján keletkezett neveket, s ezáltal ötre szaporítja a fő csoportok számát (Ragadványnevek az általános iskola felső tagozatos tanulóinak köréből. Nyr. 97: 58 - 9).

Egy osztályközösség névanyagát első ízben Mizser Lajos publikálta. Ő is öt fő kategóriát különített el: 1. előnévvel kapcsolatos elnevezések; 2. utónév-ből eredő elnevezések; 3. külső tulajdonságon alapuló elnevezések; 4. belső tulajdonságon alapuló elnevezések; 5. egyéb elnevezések (Adalékok a diáknév-kutatáshoz. Nyr. 96: 420). Szilágyi Ferenc is e felosztáshoz fűz avatott kiegészítést (i. m. 51 - 5).

Az elmondottak alapján Kálmán Béla teljes joggal állapíthatta meg, hogy „A ragadványnevek rendszeres gyűjtése, használatuk, keletkezési módjuk feltárása, az anyag rendszerbe foglalása még a jövő feladata” (i. m. 97 - 8).

II. A következőkben az orosházi gimnáziumban érettségizett egyik osztály névanyagát mutatom be.

1. Az osztály főbb jellemzői: létszám 23; 16 fiú és 7 lány. Átlagéletkoruk 18 év. Humán, kezdő oroszos osztály. Az oroszon kívül, második idegen nyelvként, az angolt tanulják.

Az osztálynak 20 falusi, tanyai és 3 helybeli tanulója van. Zömmel osztatlan iskolából kerültek a gimnáziumba. A jelenlegi lakhely szerinti megoszlásuk a következő: kettő szüleinél, az iskola székhelyén lakik, a kilenc bejáró szintén a szüleiével él együtt, tíz kollégista, két vidéki meg magánháznál albérlő.

A két helybeli kivételével nem hoztak magukkal a korábbi közösségben rájuk aggatott ragadványneveket. Előéletük ismeretlen egymás előtt. Tiszta lappal indulnak. Az új kialakuló közösség játékos kedve, humora, élcelődő, ugrató hajlama, dús fantáziája ruházza fel őket a legjellemzőbb nevekkal. Ők használták ezeket a neveket a négy év folyamán.

2. A csoport ragadványnevek keletkezése. A helybeliek, az ún. „Galeri csoport” úgy kapta a nevét — közli Ny. S. —, hogy a tagok névnapomra egy könyvet vásároltak. Kértem őket, írjanak bele valamit. Gondolkoztak egy kicsit, s egyszer valaki — hogy ki, azt nem tudom — azt mondta, írjuk, hogy a „Galeritől”. Mivel első javaslat volt, és jól hangzott, elfogadták. A névválasztás csupán utánzás, tetszelgés, bizonyos mérvű rokonszenv a huligánok iránt. Nem azok ők, de hadd higgyék róluk. Korábban úgy mondták, hogy „mi öten”.

A bejáró „Hugó-trió” csoport II. osztályban kapta a nevét. Történelemórán Capet Hugóról tanultak. A név megtetszett nekik, játszadoztak vele, az írásképpnek megfelelően ejtették. „Egyszer valamelyikünk azt mondta a másiknak: Capet Hugó. Erre a másik rávágta: Te meg Victor Hugó vagy”. Így lettek mind a ketten „igazi, vérbeli” Hugók és utánuk a csoport is. Érdemes megemlíteni: ha azt mondták, hogy Hugó, mindig tudták, kiről van szó.

A kollégistákat általában a „kollisták” csoportja néven emlegetik, ha pedig fizikai munkára mennek, akkor a „kollégisták brigádja” elnevezés használatos.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a csoportosulásokat, azok elnevezését az objektív körülmények döntő módon alakították, befolyásolták, s a szubjektív tényezők csak másodlagos szerepet játszottak (Kisvárdai i. m. 275).

3. Az egyéniragadványnevek számszerű tapadása az egyénhez, keletkezési és képzési módja.

a) A fiúkragadványnevei. Abonyi Gyula > *Gyuluskám* = 1. A szülők megszólítása alapján a halkszavú, csendes, illedelmes, szeretetre méltó tanuló becázásában a ragaszkodás kifejezése jut szerephez. Utalás viselőjének gyermek voltára. Becázó keresztnév továbbképzése. Tő + *us* + *ka* kicsinyítőképző + birtokos személyragos forma első személyben.

Csirik János > *Báró úr* = 1. Utalás rendezett anyagi helyzetére, ízléses öltözködésére. Nem szívesen hallja, sértőnek érzi. Méltóságnév + *úr* címzés.

Bocskai Jenő > *Capet Hugó* + 2. Keletkezését vö. a *Hugó-trió* csoportelnevezéssel. A tananyagban szereplő idegen történelmi személynev felvétele.

Varga Imre > *Victor Hugó* + 2. Az előbbivel barátok. Egyfelől bejárók. Élcelődő hangulatban nevezték el egymást. Az egész baráti kört *Hugók csoportja* néven emlegetik. Tanítási anyagban előforduló külföldi írói név átvitele, olvasmányélmény alapján (olv. a *Hugó-trió* csoport elnevezésénél).

Erdős József > *Misi* = 1. Indíték oroszórán elkövetett nyelvbtlása. Oroszul az egér *mys*. Ezt a szót *misi*-nek ejtette, és így lett *Misi*, ill. *egér*.

Gabnai István > *Gabesz* 1. A *Gabnai* családi névvel való játszadozás, az egyszerűsítési és tömörítési hajlam analóg alapon alakította ki. *Gabnai* = *Gabesz* elemeinek száma azonos, hat betű, azonban kiejtésbeli és időbeli hangzása lerövidül.

Gajdi János > *Rozmár Karesz* = 2. Keresztanyjától egy szürkésfekete kihajtokás pulóvert kapott ajándékba. E ruhadarab alapján már az első órán elnevezték *Rozmár*-nak, később meg a *Karesz* becenév asszociálódott hozzá. Indíték a rozmárra emlékeztető ruhadarab. Magáénak érzi ezt a nevet. Táskáján is ez a név olvasható.

Kada Lajos > *Tóni* ~ *Bálint* = 2. Táncestén az egyik lány nem tudta a nevét és *Tóni*-nak szólította.

A *Bálint* nevet tanára hasonló okból adta, de asszociálta erős, egészséges tanulóra a *Valentinus* = *Bálint* eredeti jelentése alapján.

Marunák István > *Öcsi* = 1. Az osztály legfiatalabb tanulója. Vékony, magas, törekeny termetű. Csak fiúkra vonatkozó általános megszólítás.

Mátyás János > *Matyi* ~ *Kis Matyi* ~ *Kis Iván* = 5. Alacsony, apró emberke. Hüvelyk Matyi. Nem nehéz felismerni az összefüggést termete és elnevezése között.

A Kis főnevesült állandó jelző alacsony termetére utal. *Iván* a magyar *János* utónév orosz megfelelője. A *Kis Matyi*, ill. *Kis Iván* kételemű nevek csak együtt használatosak.

Nyerges Sándor > *Ai* = 1. Kisgyermekkorában a Sanyi becenévből csak az *ai*-it tudta kimondani. Így lett ejtéssajátsága alapján *Ai*. Helybeli, nevét magával hozta.

Süli István > *Stephen* = 1. Vékony, magas, szőke fiú. Kedvenc tantárgya az angol. Angol nyelvtanár is lett. Görög eredetű, angolból átvett tulajdonnév. Magyar utónevének angol megfelelője. Tantárgyi kötődés alapján keletkezett.

Szilágyi Tibor > *Bütyök* = 1. Alacsony termetű, zömök testalkatú, erős, akaratos ember. Termete, fizikai és lelki erejének összefonódása alapján keletkezett. Általános elnevezés. Hasonló típusú embereket *Bütyök*-nek hívják. A név összefüggést mutat a vékonyabb csont ízületének (erősebb) kidudorodásával. Sértőnek érzi.

Tóth Sándor $> Fakír = 1$. Az elnevezés bátyjáról öccsére szállt. Egy évig egy kollégiumban laktak, ezért ő megkapta a *Kis* megkülönböztető jelzőt. Amikor bátyja leérettségizett, és elkerült az iskolából, a jelző elmaradt, de a *Fakír* elnevezés egy emlékezetes tette után állandósult. „Harmadik osztályban – mondja – megpróbáltam egy varrótűt átszúrni a nyakamon, csodálattal tapasztaltam, hogy szinte nem is lehet érezni”. Így lett érzéketlen „fakír”. A ragadványnevén annyira általánossá vált, hogy mindenki *Fakír*-nak könyvelte el, még „hivatalos” helyen is. Főnevesült, tréfálkozó hangulatú jelző.

Varga Lajos $> Louis \sim Cis \sim Ciska = 3$. Vékony, cérna, alacsony termetű. A magyar *Lajos* angol megfelelője *Louis*. Tantárgyi kötődésű. A *Cis* a *kis* szó kezdőbetűjének *c*-vel való felcserélése. A *Ciska* az előbbi analóg alapon keletkezett $+ ka$ képző. Halmazott jelző.

Varga László $> Kis Varga \sim Cis \sim Ciske = 4$. A *Kis Varga* összetételben a valóságos családi név elé egy főnevesült állandó melléknévi jelzőt illesztettek, amely alacsony termetére utal. Így különböztetik meg névrokonától. A két név együtt használatos. A *Cis* az előbbi analógia szerint alakult. A *Cis* $+ ke$ kicsinyítőképző.

A *kis* melléknév főleg az alacsony termetű diákok jellemzője. Több azonos termetű tanuló megkülönböztetésére, az alapszó hang- és betűvariációit, ill. képzők variálását, vegyítését használják.

b) A l á n y o k r a g a d v á n y n e v e i. Dominkó Etelka $> Etele$ (cirillbetűvel) = 1. Dugonics András alkotta *Etelka*, ill. *Etele* az *Attila* férfinév női párjaként került „forgalomba”. Indítéka Vörösmarty Mihály Etele c. költeménye, irodalmi élmény alapján. A változtatás jelentéktelen, csupán a szókezdő magánhangzót cirill megfelelőjével helyettesítették.

Györgyi Erzsébet $> Lauretta = 1$. Vörösmarty Laurának c. költeménye után. *Laura* becenév, a latin *Laurentia* női névből. Torzított név, csonkítással és vegyítéssel.

Kruzslíc Edit $> Mankulina = 1$. Testrész alapján keletkezett. Csinos láb = *mankó*.

Setény Irén $> Irmus \sim Limonáda = 2$. Az *Irén* görög női névnek germán változata *Irmus*. Eredetileg is rövidített, becézett alak az *Irma* $+ us$ (*ka*) képző. *Limonáde* német eredetű szóvégi magánhangzó helyébe az orosz *a* végű nőnemű főnév alakját illesztik. Közömbös jellemre utal. Se hideg, se meleg.

Szabó Sára $> Sarolta = 1$. A fiúk a lányoknak szívesen és gyakran adnak alliteráló neveket. Egy rövid utónevet egy hosszabbal alliterálnak. *Sára* = *Sarolta*.

Tusjak Rozália $> Rozáj \sim Vikáj = 2$. Játékos szóalkotás. Alliteráló *Rozália* = *Rozáj*. Névcsonkítás $+ kiforgatás$ szláv beütéssel. A *Vikáj* kreált név, orosz képzésű, a *Rozáj* zárószótagjából „egyfajta metszett”.

Varga Anna $> Ahmeda = 1$. Véletlen szituáción alapul. Egy *Ahmed* nevű arab fiú meg akarta csókolni, ő meg pofonvágtá. *Ahmed* $+ orosz$ nőnemű főnév egyes számú alanyesetének végződése.

III. A ragadványnevek mennyisége és szerkezete

1. Az osztályközösség 23 tanulója 38 ragadványnevet visel. Tizennégy tanulónak (60,86%) 1, hatnak (26,08%) 2, egynek (4,34%) 3, megint egynek (4,34%) 4 és egynek (4,34%) 5 ragadványneve van.

2. A ragadványnevek kötődési indexe: 1,65. Guttman Miklósnál 788 általános iskolai tanuló adatai alapján az egy főre eső átlag: fiúknál 1,7; lányoknál 1,8 (i. m. 56).

3. A ragadványnevek (R) szerkezeti indexe: Az egyelmű R-ek száma: 26 (68,42%), a kételeműeké: $6 + 6 = 12$ (31,57%).

4. Az R-ek szerkezeti variációi.

Kételeműeké:	$R + R =$ <i>Rozmár Karesz</i>
	$R + V =$ <i>Cis Varga</i>
	$V + R =$ <i>Kis Iván</i>
Háromeleműeké:	$R + V + R =$ <i>Kis Varga Csuli</i>
	$V + R + R =$ <i>Varga Louis Ciska</i>
	$R + R + V =$ <i>Kis Matyi Mátyás</i>

IV. Összegezés. Vezetéknév alapján képzett vagy átvett R-ek száma: 13; utónév eredetű R-ek száma: 16. A tanulók eredeti vezetéknévéből 3 fiú — a lányoknál egy sem —, utónevéből pedig 3 fiú és 4 lány ragadványnév született. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a diákok eredeti neve is lehet új ragadványnevek adásának indítéka. Külső tulajdonság alapján 3, belsőn pedig 1 keletkezett. Külső és belső tulajdonság összefonódása szerint 1 R született. Emlékezetes tett és anyagi körülmények nyomán 1-1 név keletkezett. Egyéb kategóriába sorolható 2 R.

2. A ragadványnév-állomány többségét közhasználatú magyar és idegen eredetű nevek alkotják. Egy-egy R kialakulásában sok esetben nemcsak egy, hanem többféle indíték is szerephez jut, s az ilyen összefonódás alapján keletkezett R-eket nem lehet egyik vagy másik kategóriába sorolni.

3. Az iskolai R-ek alkotásában jelentős helye van a magyar és idegen eredetű névátvitelnek, névátvitelnek, minden különösebb személyi vonatkozás nélkül. Az egymásra ráaggatott kölcsönneveket csonkítják, elejüket, végüket levágják, tömörítik, képzővel látják el, máskor meg kibővítik erősebb, jellemzőbb kifejezés céljából, aztán meg hangokat, szótagokat vegyítenek össze, régiekből újat alkotnak.

Kisvárdai Károly

A diáknyelv képzőhasználatáról

A pedagógus közvélemény legtöbbször csak rosszallja a diáknyelvet. Pedig tanulságos volna legalább a magyartanároknak megfelelő nyelvi jelenségek alkalmasint vannak a tanításban! rámutatni anyanyelvünk sajátosságaira a diákok nyelvében is. A képzők mibenlétét például az általános iskola is tanítja. (Példaanyagomat szintén általános iskolában — Palin, Zala megye — gyűjtöttem.)

A képzőhasználat a következő volt:

1. Denominális főnévképzők:

-s *calos ~ colos* 'elégtelen'. A *coll* 'hüvelyk' szó származéka. Használata az -s számjegynévképző nyomán terjedt el: *Hármasra felett ~ Calosra felett*.

gyakis, gyakós, gyaksis, gyakszis. Két jelentésben használják: 1. 'gyakorlati foglalkozást vezető nevelő' jelentésben az -s foglalkozás-

névképző. 2. 'gyakorlati foglalkozást végző csoporthoz tartozó tanuló': *Ott dolgozott egy gyakós*. Ilyenkor a képző valamely közöséghez való tartozást jelent.

gyogyós ~ gyógyos 'gyógypedagógiai iskolába járó tanuló'.

napis, napkós, napsis, napszis. Jelentése: 1. 'napköziotthonos nevelő'. 2. 'napköziotthonos tanuló'.

-aj ~ -ej *bicaj* < bicikli 'kerékpár'; *napaj ~ napej* 'napközi'; *sulaj ~ sulej* 'iskola'.

Valószínű, hogy a német -ei képző került a magyarba, s -aj, -ej változatai alakultak a magyar hangrendnek megfelelően; főleg idegen eredetű, ritkábban magyar szavakhoz járul. Elterjedésére minden bizonnyal hatással volt a magyar *robaj, röhej*-féle képzős származékok.

Kicsinyítő-becéző képzők:

-cska *ceruska* 'ceruza'; *racska* 'radír'.

-ka ~ -ke *calka* 'elégtelen'; *cerka* 'ceruza'; *dirka* 'radír'; *fika* 'fizika'; *matka* 'matematika'.

-csi *racsi* 'radír'; *röpcsi* 'röpdolgozat'.

-i *bizi* 'bizonyítvány'; *doli, dotyi* 'dolgozat'; *fogi* 'fogalmazás'; *isi* 'iskola'; *napi* 'napközi'; *nyefi* (< *nyevti ~ nyelvti*) 'nyelvtan'; *nyevi* 'nyelvtan'; *oszi* 'osztályfőnök'; *röpi* 'röpdolgozat'.

Tulajdonnevek csonkított alakjához is kapcsolják a képzőt: *Bali* < *Balázs*, *Beri* < *Bernáth* (Éva), *Ceri* < *Czerbuz* (József), *Nyeki* < *Mitnyek* (László), *Lengyi* < *Lengyel* (János), *Sipi* < *Sipos* (Lajos). Előfordul teljes alakú köznévhöz kapcsolva diáknévként: *Zsiri* < *zsír* + -i (kövér társukra mondják).

-ca *vonca* 'vonalzó'.

-ci *föci* 'földrajz'; *oszi* 'osztályfőnök'; *kémci* 'kémia'.

-inca *Ginca ~ Varginca* < *Varga* (József); *Berince* < *Bernáth* (Éva).

-ó ~ -ő *gyakó* 'gyakorlati foglalkozás'; *gyogyó* 'gyógypedagógiai iskola'; *napkó* 'napközi'; *Rufó* < *Ruff* (Zoltán); *szotyó* 'szotyola'.

Melléknévképzők:

-s *gyakis, gyakós, gyaksis, gyakszis* 'gyakorlati foglalkozással kapcsolatos'; *gyogyós* 'gyengeelméjű, hülye'; *napis, napkós, napsis, napszis* 'napköziotthonos'; *röpis* 'röpdolgozattal kapcsolatos'.

2. Deverbális névszóképzők:

-ó *rotyó* 'W. C.'. *Meszelik a rotyót*. — *Úl a rotyón*. Képzője a 'cselekvés helyét' jelenti. Előfordul a képzett szó emfaticus változatban: *rotyó*. Van kontaminációs alakja is: *rotyó* × *klozet* > *klotyó*. (Vö.: *rotyog*, ÉrtSz. 5: 1079.)

Megfigyeltem, hogy a tanulók egymás közötti beszédében nincs különösebb hangulati értéke a képzett szavaknak. A gyakran önkényes csonkítású szótövekből képzett szavak hangulati-érzelmi értéke akkor jelentkezik nyelvi tudatukban, ha a diákok beszédét más is hallja, aki nyelviileg is kívülről.

Büky László

Magyar szavak a német nyelvben

Egy kis cikkben igyekeztem felmérni, milyen magyar nyelvi elemek kerültek az ausztriai német nyelvbe, eljutottak-e távolabbra, a Németországban írott és beszélt németségbe (Binnendeutsch) (l. Nyr 1973: 157-66). Ebből az elmefuttatásból néhány elem kimaradt. Mivel más nem hívta fel erre a mulasztásomra a figyelmet, hadd tegyem én jóvá „vétkem”, remélve, hogy mások további kiegészítéssel toldják meg a munkát, sőt talán elvi (szociolingvisztikai) következtetésekre is felhasználják az érdekes anyagot.

1. A magyarban szláv eredetű *puszta* szó már régebben eljutott a német nyelvbe. A múlt században Lenau versei is közvetítették. Ámde mainapság Lenau kiiktatódott az olvasott költők sorából, és a *puszta* szó más forrásokon át terjed. Elsősorban a földrajz révén; a szakkönyvekben, a tankönyvekben 'steppenähnliches, ödes Gelände' jelentésben az egész német nyelvterületen használatos.

Ausztriába operettdalok, filmbetétek is elközvetítették a szót, amely így közismertté vált. Mindenkor a magyar táj jellegzetes alakulatát értették rajta, persze megtoldva egy kis romantikus képzelgéssel. A II. világháború után azonban az idegenforgalmi propaganda is felkapta a szót: részben Magyarországra csábítva az utazókat, részben pedig a Fertő tótól (Neusiedlersee-től) keletre eső osztrák sík területre. Íme az osztrák *Pusztalandschaft*. Plakátok és prospektusok nádfedeles kunyhót, gémeskutat ábrázolva mutatják ezt a síkságot. De a konyhaművészet is felkapta a magyar szót, és néhány fűszerezett (paprikás) étket illetnek vele: *Pusztahendl*, *Pusztaschnitzel*, *Pusztasalat* (ez utóbbi körözöttféselés, 1965-ben Münchenben vásároltam belőle). A *Pusztas Mór* elnevezésű vörös bor is felbukkant néhány esztendeje: úgy tűnik, nem aratott sikert.

2. A *Pusztas* szó műszóként terjedt el a németségben. A most következő magyar szókapcsolat használata csak Ausztria egy részére korlátozódik.

A *Wie sagt man in Österreich?* szótár (Duden, 1969) említi a *Maschikseite* kifejezést, és jelentésmezejét így határozza meg: a) 'Rückseite', b) 'Schattenseite' (151). A második jelentést evvel a mondattal igazolja: „Sie ist halt auf die *Maschikseiten* zu stehen gekommen” (K. Kraus: *Menschheit* II: 250).

Közlőimtől más jelentését is ismerem. Egyikük szerint a bécsi köznyelvben a *Maschikseite* kifejezés jelentése: 'Hintertür, illegaler Zugang zu einem auf legalem Weg nicht oder nur schwer erreichbarem Ziel'. A *Maschikseite* révén való bejutást akkor választja az ember, ha törvényes úton-módon aligha érhetne célba.

De a *maschik* szót a katonaság nyelvében is használják, sőt tornászoknál is előfordul tréfás alkalmazása. Akkor mondják (vagy mondották), midőn egy újonc vagy egy tornász a Jobbra át! vagy a Balra át! vezényszót tévesen hajtotta végre. Ilyenkor tréfásan, gúnyosan figyelmeztették: *Maschikseite!* Használata tehát megfelelt a hazai katonaságban alkalmazott *szénás lábad! szalmás lábad!* óvásnak. Valószínű, hogy az osztrák *Maschikseite* kifejezés eredete a közös osztrák—magyar hadsereg korába nyúlik vissza.

Egyik forrásom szerint *die Maschikseite* 'die falsche Seite' < ung. *ma-sek* (sic!) 'links' (Schuster — Schikola 175).

Mainapság néha *Maschekseite* hangalakban hallható: a cseh eredetű *Maschek* név hatására történt ez a hangváltozás.

3. Szinte minden bécsi lakos ismeri ezt a mondást: „Einer muß der *Teschek* sein.” Jelentése: valakit mindig kihasznál a társadalom, a szűkebb társaság. Ebben a mondásban a sűrűn hallott magyar *tessék* igealak megfőnevesítve lép fel. A bécsi *Teschek* tehát azon idegenből átvett szavak sorába tartozik, amelyeket gyakoriságuk miatt egy népre jellemzőként átvettek és megnevező szóként használnak. Ilyenfajta nyelvünkben a *vigéc* szó 'kereskedelmi ügynök, utazó' < német *wie geht's?*, *dirigo* 'olasz kubikos, olasz ember (általában)' < ol. *dico* 'mondani', a balti német *kule* 'észt paraszt' < észt *kuule!* 'hald!' (ez utóbbira l. Hunfalvy Pál: Utazás a Balt-tenger vidékein. Pest, 1871. 1: 152. 1. jegyzet).

A *Teschek* tehát nevetséges, ügyefogyott, élehetetlen figura, aki képtelen bármely kérést, megbízást visszautasítani, ezért alaposan kihasználják. De úgyis mondhatnók: a *Teschek* puhány, akarattalan, mindenre készségesen azt mondja: *Tessék!* Ezért egy másik mondásban is alkalmazzák: Ich bin der *Teschek*, azaz: én vagyok az, akire minden feladatot rásóznak, de én el is vállalom, mivel képtelen vagyok nem-et mondani.

Az osztrák *Teschek* színpadi szóvá emelkedett: komikusok sűrűn bele szőtték mondókájukba, így egyengették elterjedésének útját.

Jellemző a *Maschikseite* és a *Teschek* földrajzi elterjedtsége is: mindkettőt csak a fővárosban ismerik. Kérdésemre megtudtam, hogy Tirolban meg Salzburgban egyikük sem ismeretes. Használatuk pontos kiterjedését természetesen nem ismerem.

4. A következő kifejezés, amely nyelvünkéből vándorútra kelt -- sit venia verbo -- egy káromkodás. Valószínűleg katonák révén került erre-arra, elterjedtsége mértékére nincsenek adataim. Először Heinrich von Kleistnél akadtam nyomára. Háborús anekdotában írja le. Egy huszár bevágat egy korcsma udvarába, és inni kér. A gazda figyelmezteti: a francia vértések már a faluban vannak, minden pillanatban ide érhetnek. De a Kerl nem tágit: inni akar. Megkapja az első stampedlit, kihörpinti, követeli a másikat, a remegő kezű gazda ismét megtölti a pohárkát, a huszár lehajtja, s oda sem hederít a nyöszörgő gazdára, előszedi pipáját a csizma szárából, megkopogtatja, megtömi, tüzet kér, a szolgáló hozza a tüzet, rágyújt, de ekkor már három Cuirassier, három francia vértés vágat be a kapun. A Kerl megigazítja Hut-ját (nem csákóját!), kirántja kardját, neki a három franciának, mind levágja, s kirobog a kapun. A franciáknak nekirontva ezt üvölti: „Bassa Manelka!” — ruft der Kerl, majd „Bassa teremtetem” (H. von Kleist: Über das Marionettentheater. Insel-Bücherei. Nr. 481. é. n. 40. és 41. lap).

A magyar káromkodás egy XVIII. századi német katonadalban is előkerül:

Dunja, Dunja, Dunja, Tissa,
Bass maderemrem cordia,
Tederei tedeva, tederei tedeva,
Als Blankenstein Hussar.

Ez a két szórványadat azt mutatja, hogy huszárságunk révén nemcsak a *huszár*, *csákó*, *sujtás*, *táska*, *csáprág* stb. szó került át nyugat- és kelet-

európai nyelvekbe (l. Nyr. 1952: 224 kk.), hanem a magyar katonaságnál okkal-oktalan kibökött szitkozódás is. Ennek európai karrierjéről eddig keveset tudunk.*

Erdődi József

Szómagyarító pályázatok

Az idegen szavak visszaszorítása céljából hirdetett szópályázatokról a Nyelvőr már régebben is hírt adott. A legkorábbi híradás 1896-ból való: azokról a pályázatokról számol be, melyeket a Jelenkor — Palágyi Menyhért lapja — tűzött ki a leggyakrabban használt idegen szavak eredeti magyar szavakkal való helyettesítésére. A Jelenkor pályázatainak sok résztvevője volt, s a magyarítandó idegen szavakra nagy számban érkeztek javaslatok. Igaz, hogy közülük alig volt egy-kettő életképes, de azért akadt; például a *blazírt* helyett ajánlott *magaut*, az *illuzórius* helyett javasolt *délibábos*, a *trividlis* kiszorítását célzó *alpári*, vagy a *poen* helyett sokak által beküldött *csattanó* (25: 540—2).

Az 55. évfolyamban (120—4) a Pesti Hírlap 1926. évi pünkösdi számában meghirdetett szópályázatról, ill. annak eredményéről olvashatunk. A pályázat célja tíz olyan fogalom magyaros, velős, egyszerű megjelölése volt, amelyre addig még sem a nyelvészek, sem az írók nem találtak teljesen megfelelő magyar kifejezést. A győztes tíz szójavaslat közül kevés állta ki az idő próbáját, de néhányat közülük azért ma is használunk. Így például az *optimizmus* — *pesszimizmus* helyett javasolt *derülátás* — *borulátás*, vagy az *inkognitó* magyarítására ajánlott *rangrejtve*, *magarejtve* szavakat.

De nemcsak az irodalmárok, nyelvészek, folyóirat-szerkesztők harcoltak az idegen szavak túlzott használata ellen, s hirdettek pályázatokat kiszorításukra, hanem egyes gyárosok, kereskedelmi cégek és egyéb vállalkozók is, felismerve: saját érdekük, hogy vállalatuknak, gyártmányaiknak ötletes, tetszetős s nem utolsó sorban, érthető magyar neve legyen. 1909 augusztusában például — amint folyóiratunk 38. évfolyamában (367—8) hírt hallhatunk róla — egy budapesti szabóvállalat olyan kifejezésre hirdetett pályázatot, mely az angol *like in order made* és a német *fertige Kundenarbeit* megfelelőjeként a 'nagy gonddal gyártott kész ruha' jelentést tetszetősen kifejezné. Bár még a (9000 szóajánlat közül kiválasztott) díjazott kifejezések — pl. *vevőre termett kész ruha, megrendelésszerűen kidolgozott kész férfiruhák, rendelésszerűen készült ruha, mértékmunka módjára készült ruha* stb. — sem a legszerencsésebbek, mégis dicséretes a vállalatnak az a (leginkább reklámvágy sugallta) törekvése, hogy áruinak idegen nyelvű kifejezéssel való megjelölését magyarul cserélje fel. Az egyik gramofongyártó vállalat terméke, az ún. „beszélőgépek” pedig szintén pályázat útján nyerték a *riadó* nevet (l. 38: 375).

A harmincas években meghirdetett szómagyarító, szóalkotó pályázatok-

* Itt mondok hálás köszönetet adatszolgáltatóimnak: O. Haas (Bécs—Salzburg), H. Loimer (Bécs—Salzburg), H. Ölberg (Innsbruck), K. Sitzler (München) és K. Vondung (München—Ulm).

Az irodalomhoz l. még Max Mayr: Das Wienerische. Wien, 1930. Schuster — Schi-
kola: Sprachlehre der Wiener Mundart. Wien, 1956.

ról, illetőleg ezek eredményeiről többnyire a Magyarosan c. folyóirat adott hírt. Így a Nemzeti Sport 1931–1940 között minden évben megismétlődő pályázatairól (ma is élő és népszerű sportkifejezéseink egész sora köszönheti létét e pályázatsorozatnak, pl.: *edző, lelátó, mez, öttusa, rajt, szorító, tízpróba, váltósúly* stb.), a Technika c. folyóirat 1937-ben hirdetett, idegen műszaki szavak, kifejezések magyarítását célzó pályázatáról (a beküldött szóajánlatok közül legsikeresebbnek a *foyer* helyett javasolt *társalgó* bizonyult). 1947-ben a Magyarosan c. folyóirat irt ki pályázatot a *koalíció, reakció* és a *televízió* szavak magyarítására. Az ötvenes évek elején a görög szóval *abacus*-nak, oroszul *scsoti*-nak nevezett számológépnek kerestek pályázat útján magyar nevet (az Élet és Tudomány — 31. évfolyamában — beszámolt e pályázatról és eredményéről: a győztes a *számvető* lett), az ötvenes évek végén pedig az *úrvezető* szó kiszorítására kért javaslatokat az Autó-Motor c. lap szerkesztősége (ekkor született a ma már széles körben elterjedt *magánautós*; a pályázat eredményéről az Édes anyanyelvünk műsorban Lőrincze Lajos is hírt adott). (Részletesebben l. Grétsy László: A szóalkotó pályázatok múltja, jelene és jövője. Nyelvtudományi Értekezések. 58. sz. 462–3.)

Az utóbbi években is többször előfordult, hogy egyes vállalatok, intézmények áruknak vagy magának az intézménynek eddigi idegenszerű, esetleg a kifejezendő tartalmat nem pontosan fedő megnevezése helyett új, ötletes nevet kerestek. Többnyire azonban nem hirdettek szó- vagy névpályázatot, hanem a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához fordultak szójavaslatért. Néhány pályázatról azonban a közelmúltból is beszámolhatunk. Például: a Budapesti Hajtóműgyár a hatvanas évek elején szópályázatot hirdetett az addig *hajtómű*-nek nevezett fogalom egyértelmű, helyes kifejezésére. Megemlíthetjük még, hogy a *szupermarket* 'élelmiszereket és háztartási eszközöket árusító nagy önkiszolgáló üzlet v. áruház' szintén pályázat útján nyerte el az *ABC-áruház* nevet; három kínai eredetű halfajta pedig — amelyet a hatvanas években honosítottak meg hazánkban a halászat szakemberei — is ily módon jutott az *amúr, fehér busa, pettyes busa* névhez. Mindegyik elnevezés életképesnek bizonyult, s pár év alatt közhasználatúvá vált.

Hosszabb szünet után ismét szópályázatról, pontosabban: szópályázatokról adhatunk hírt.

A Magyarán szólva (a rádió hetenként ismétlődő nyelvi rovata) szerkesztősége 1973-ban — két alkalommal is — szómagyarító pályázatot hirdetett a sajtóban, rádióban, televízióban, az ipar, kereskedelem, de a mindennapi érintkezés nyelvében is egyre inkább terjedő, divatozó idegen szavak magyarítására. E pályázatok — miként a régebbiek is — nem a meggyökeresedett, meghonosodott, szükséges, s a már mindenki által értett és helyesen használt idegen szavaknak üzennek hadat, hanem főleg azoknak a szavaknak a kiszorítása, azaz magyarítása a céljuk, melyek viszonylag újabbak, és használatuk — idegen, bonyolult írásmódjuk és a magyar fülnek szokatlan, nehezen megjegyezhető, többféle (sokszor helytelen) változatban is elterjedt kiejtésük miatt — zavaró, s ezért nem ajánlatos.

Az első pályázati felhívás ezek közül két idegen szó, az angol *science-fiction*-ból rövidült *sci-fi* (a tudományos-fantasztikus irodalom, ill. irodalmi alkotás széles körben elterjedt neve) és a szintén angol eredetű *spray* ('készülék folyadéknak porlasztott állapotban valamely felületre v. üregekbe való eljuttatására; szóró- v. porlasztócsomagolásban forgalomba hozott orvosi v. háztartási készítmény') magyarítását tűzte ki célul.

A fölösleges és zavaró idegen szavak kiszorítása érdekében megindított „harc” sokakat megmozgatott. Ezt bizonyítja a pályázók és a beérkezett szóajánlatok nagy száma: a felhívásra kb. 2200 szójavaslat érkezett.

A pályázat védnökségét a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága vállalta el, s a szójavaslatokat a bizottság által kijelölt tagokból álló albizottság mérlegelte, bírálta el.

A *sci-fi* magyarítására érkezett szójavaslatok közül a *fanti* került ki győztesen. A bíráló bizottság — az Írószövetség Tudományos Fantasztikus Irodalmi Munkabizottságának elnökével egyetértésben — a játékos képzésű, bizalmas hangulatú *fanti* szóra adta a legtöbb szavazatot: kellemes hangzása és a *science-fiction* magyar megfelelőjének, a *tudományos fantasztikus*-nak *fantasztikus* elemére való utalása következtében is a számba vehető javastatok közül a *fanti* bizonyult a legalkalmasabbnak a *sci-fi* kiszorítására, helyettesítésére.

A *spray* magyarítására beküldött szavak legmegfelelőbbjének kiválasztásában a bíráló bizottságnak a Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat szakemberei is segítettek. A javaslatok közül a legtöbb szavazatot a nyelvünkben már meglevő, 'permetező eső', ill. 'esőszerűen szétzórót, szétpermetezett, szétpermetezendő folyadék' jelentésben élő *permet* szó kapta. Reméljük, nemcsak a pályázók és a bírálók tetszését nyerte el ez a kellemes hangzású, eddig ritkábban használt, ezért még el nem koptatott, a *spray*-vel jelölt fogalmat tökéletesen kifejező szó, hanem az ipar és a kereskedelem illetékeseit is, akik elterjesztése érdekében a legtöbbet tehetik.

A győztes *fanti* és *permet* szót 8, illetőleg 34 pályázó küldte be. Ezért a Magyar Rádió és Televízió elnöksége az eredetileg kitűzött 5000 Ft pályadíjat 9000 Ft-ra kiegészítette. A nyertesek — a *fanti* és a *permet* szó beküldői — 200 - 200 Ft jutalomban részesültek. Egy pályázót, akinek javaslatai között mindkét szó szerepelt, s így kétszeresen is győztes lett, az elnökség 1000 Ft-tal jutalmazott.

Hogy a szómagyarítás, szóalkotás iránt a lelkesedés, kedv nem csökkent, az is mutatja, hogy a Rádió második szómagyarító pályázatára kb. 3000 szójavaslat érkezett be. A pályázatul kitűzött két szó, az iskolai oktatásban ma már szinte mindennapos, hosszú, nehézkes ejtésű latin eredetű *audio-vizuális* 'egymással összekapcsolt hallási és látási ingereket a hatékonyabb oktatásra felhasználó (módszer)', ill. erre szolgáló eszköz' és a televízióban gyakorta sugárzott új, divatos műsortípus kapcsán elterjedt angol eredetű *show* ('látványos, egyes szórakoztató műsor') volt.

A beérkezett tömérdek szójavaslat között több ötletes, hangulatos szó is akadt, de a legalkalmasabb mégis az idegen megfelelőnél rövidebb, kellemesen hangzó s a lényegét jól kifejező *hangos-képes*, illetőleg az *s*-sel és hosszú *ó*-val írt *só* volt. Az utóbbi szó ajánlói nem riadtak meg a 'kősó, konyhasó' jelentésű *só*-val való alaki egyezéstől: kb. ötvenen javasoltak olyan összetételt, melyben a *só* elő- vagy utótagként szerepel, s szinte mindnyájan magyarosan írták le a szót. Két pályázó pedig az egyszerű *só* szóval versenyzett. S nekik lett igazuk. A szinte már meghonosodott, közismert és divatos *show* megfelelőjeként a beérkezett gazdag anyagban sem lehetett alkalmasabbat találni, mint magyaros írású változatát.

A *hangos-képes* szó ajánlásával tizenkilencen, a *só* javaslásával pedig ketten kerültek a győztesek közé. Közülük az egyik pályázó mindkét szót beküldte, így kétszeresen nyert. A Magyar Rádió és Televízió elnöksége, a

pályadíjat a húsz győztes pályázó közt megosztva, a nyerteseket 300—300 Ft jutalomban részesítette.

Az 1973. évi pályázatok sikerét, eredményességét még nem tudjuk lemérni. Néhány év múlva majd kiderül, mennyire gyökeresedtek meg, terjedtek el. De ha az eddigi szópályázatok ma is élő, közhasználatú alkotásaira gondolunk, csak derűlátók (!) lehetünk. Már a legelső próbálkozások is néhány sikerült, ötletes szóval gazdagították nyelvünket. S amint a szópályázatok népszerűsége nőtt, s egyre szélesebb rétegeket mozgatott meg egy-egy pályázati felhívás, az életképes szóajánlatok száma is megszaporodott. A résztvevők és a beérkezett javaslatok nagy számának tanúsága szerint, az 1973. évi két szópályázatnak minden eddiginél nagyobb visszhangja volt. Egy szópályázat pedig, amelyen több száz vagy ezer, legkülönbözőbb foglalkozású és társadalmi állású személy vesz részt, tudását, tapasztalatát nyújtva segíti egy-egy új szó megszületését, s a tömeghírközlés eszközei — a sajtó, rádió, televízió — is elősegítik az új szó népszerűsödését, csak hasznos, eredményes, sikeres lehet.

T. Urbán Ilona

József Attila: Eső

Kaszák villannak az egen,
suhogó rendekben dől a zápor.
Nagy nyalábokban, szélesen
borul a szál, zizeg, aláhull.
És búzaszemekként a cseppek
tetőkön pattognak, peregnék.

Kaszák villognak? Szuronyok.
Golyók kopognak, csörögnek boltok,
futók sortüze vet lobot,
porzik a füst, összeszorított
foggal a föld tömege zendül.
Setét lé bugyog az erekből.

Vagy csak motor zúg? S gép szövi
az aláomló puha kelmét?
S a kínzott talajt befödi,
mint orsózaj a fáradt elmét? . . .
Ősz anyó, — kerek tükröt vágott.
Mit láttok benne, proletárok?

1. József Attila az Esőt 1932-ben írta. Mint a kritikai kiadásból (2: 393) értesülünk: először a saját maga szerkesztette Valóság című folyóirat egyetlen, 1932. júniusi számában tette közzé. Fölvette a „Külvárosi éj” című kötetébe. Közölte a moszkvai Új Hang is az 1939. évi 2. számában.

A vers keletkezésekor már túl vagyunk a gazdasági válságtól előidézett forradalmi helyzet csúcspontján, az 1930. szeptember elseji tüntetésen. Bár ennek emlékei még visszacsendülnek a költeményben, légkörére már a forradalmi tűz hamvadása, a fasizmus fenyegető veszélye nyomja rá a bélyegét. Azok közé a versek közé tartozik, amelyeket Török Gábornak találó megállapítása szerint a nyílt, agitatív felhívás jellemez, mégpedig annak az utolsó sorban jelentkező válfaja, amellyel a költő szélesre tágitja a megelőző ábrázolás kereteit. S ha a vers által fölvetett dilemma (sőt „trilemma”) értelmezésében nem értünk is teljesen egyet Török Gáborral, abban kétségtelenül igaza van, hogy az elemzés kulcsát a végső — pontosabban a két utolsó — sor adja kezünkbe. De hadd idézzük Törököt: „... az esőhöz három nagy vagylagos képet társít: az aratását, az utcai harcokét és a szövőgyári munka képét. Közvetlen felhívás csak a legutolsó sorban van: *mit láttok benne, proletárok?* E rövid kérdő mondat a vers kulcsa: Mire gondoltok most, a nagy világválság végén, munkások? Mi a fontos nektek? A pillanatnyi megélhetés, a mindennapi kenyér? A munkalehetőség? Vagy a leghatározottabban — akár fegyveresen is — vállalt harc?” (A líra: logika 222.)

2. Ismétlem: a két utolsó sorral ajánlatos kezdeni az egyébként roppant világos szerkezetű s az első látásra talán kevés titkot rejtegető vers szépségeinek a feltárását. A már idézett kérdő mondatot megelőző sor így hangzik: „Ősz anyó, — *kerek tükröt vágott*”. Ez a *kerek tükör* a kitartó őszi zápor, amely — bár változtatja ritmusát — inkább a konokul ömlő országos esőre emlékeztet, nem pedig a víg kedvű rövid zivatarokra, Benjáminnak locsogó és máris tovább szaladó vagy Áprilynak mámoros-muzsikás tavaszi záporaira. Hogy ez a tükör miért *kerek*, azon most talán nem érdemes vitatkozni. Azt akarja-e jelezni a költő, hogy az egész valóságot, a választható lehetőségek végletes teljességét tárja a kép a proletárok elé? Vagy csak egyszerűen az egész horizontot betöltő, körös-körül szakadó esőre utal vele? (Vö. Lőrincze: Esik eső karikára. Nyelvőrsegen 201–2.) Aki a tükröt élénk varázsolja, az a megszemélyesített *Ősz*, egy motyogó öregasszony.¹ A „motyogás” ott van a költemény első változatában, ahol az idézett sor így hangzik: „Ősz eső *motyog*: »Tükröt tárok«” (ezt és a közlendő többi változatot lásd a kritikai kiadás idézett helyén). A variáns két dologra is fényt vet: egyrészt a *kerek* jelző utólagos betoldását — akárhogyan értelmezzük is — a költő fontosnak érezte, másrészt az egész megszemélyesítésben s a kérdés föltevésében van valami népies-babonás, titokzatos, végzet- vagy legalábbis jóslatszerű mozzanat.

Mit láttok a tükörben? Három kép közül választhattok: a mezei munka, a forradalom (tüntetés) és a gyári munka képei között. S mielőtt a l á t v á n y kibontásához hozzákezdénénk, hadd toldjuk meg szép feladatunkat még egy kérdéssel: nemcsak mit l á t u n k az esőben, hanem egyúttal mit h a l l u n k ki belőle? Tehát valóságos audiovizuális, vagyis „hangos-képes” próbatétel előtt állunk.

3. Az első kép — az első versszak maga — a mezei munkáé: az aratásé s talán egy kicsit a cséplésé is; bár rendkívül hatásos kezdő leütése a *kasza* egyszerű metaforájával akár a forradalomra is utalhatna, József Attila szimbólumrendszerében is. S noha ezt az utaló szerepet talán nem is vitathatjuk el tőle teljes mértékben, a kép folytatása kétségtelenné teszi, hogy a kaszák a villámok, illetőleg fordítva: a villámok az aratók kaszái. Már itt elkezdődik az a tudatsíkok közötti varázslatos villódzás, amelyet Hankiss Elemér József Attila metaforáira, komplex képalkotására oly jellemzőnek mond (vö. Kritika 4/10.: 11 kk.). Ettől kezdve azután a zápor és az aratás képei szinte bújócskát játszva szövik át az egész versszakot, illetőleg annak következő három sorát.

Suhogó rendekben dől a zápor. Az újabb „síkváltó” elem csupán egyetlen szó: a *dől*, a maga spontán kétértelműségével (*dől az eső és dől a levágott búza*). Ennek a kulcsszerepet betöltő központi mondatrésznek, az állítmánynak a környezete mindkét irányban kibontja a jelentést: az alany (*a zápor*) az első értelmezést, a metaforikus szerkezetes határozó (*suhogó rendekben*) meg inkább a másodikat javallja, elsősorban a *rendekben* állapothatározóval, másodszorban ennek jelzőjével, hiszen a *suhogás* is jobbára a kasza nyomán ledőlő rendekre utal (vö. mégis a később szóba kerülő Urbán- és Áprily-idézettel).

¹ Az *Ősz anyó* megszemélyesítésbe talán belejátszik az *ősz* főnév melléknévi homonimája is. Ilyesmivel másutt is találkozni. Petőfi a Szeptember végén-ben az évszakok megnevezései közül kihagyta az *ősz*t, de szerepelteti a homonim melléknévet: „Még ifju szivemben a lángsugarú *nyár* | S még benne virít az egész *kikelet*, | De íme sötét hajam *őszbe* vegyül már, | A tél dere már megüté fejemet.” Talán még tudatosabb ez a művészien komoly szójáték Aranynál: „*Őszbe* csavarodott a természet feje, | Dérre vált a harmat, hull a fák levele . . .” (Toldi estéje I. 1.)

A képváltás tovább folytatódik: *Nagy nyalábokban, szélesen | borul a szál, zizeg, aláhull.* Igaz, most már egyre erőteljesebben az aratás (vagy — ismétlem — talán még a cséplés) képei kerekednek fölül. De itt is feltűnik — a közömbös *aláhull*-on kívül — egy érdekes összekötő-szétválasztó szó: a *szál*. Alighanem mindenki volt úgy vele, kisgyermekkorában, hogy az eső sűrűn, gyors egymásutánban hulló cseppjeit vizuális csalódás eredményeképpen folyamatos szálnak képzelte. Ez a szemlélet azonban a felnőttek látásmódjától sem idegen. Idézek néhány példát: „Az izzadság és *eső* szaga vegyült a szesz-szaggal és dohányfüsttel, a cigányzene a *zápor* zenéjével. Mindenki nézte, nézte *az évig érő vékony szálakat*” (Babits: A gólyakalifa. 1968. 18); „Kint violaszín sötét volt. Valami ismeretlen fény párázott, az ég nehéz lila sugárzást eresztett le a nádasra. A *vékony szálú eső* mint üvegfüggöny, hátulról titkosan megvilágítva még” (Móricz: Betyár. 1973. 5); „Az *eső* rákezd, most már nemcsak *szálal* — *suhog* is” (Urbán Ernő: Népszabadság 1962. dec. 31. 9); „Nemrég még *sűrűszálú eső* hullt erre” (Népsport 1970. ápr. 17. 3).

Az így egymásba fonódott képek csak a két utolsó sorban válnak szét, a teljes metafora világos szerkezetével: „És *búzaszemekként a cseppek* | tetőkön pattognak, peregnek”. Ám még e metafora „teljessége” sem egyszerűsíti le a képalkotást, mert legalábbis a *peregnek* állítmány szemantikailag sokkal inkább a határozóhoz vonzódik, mint az alanyhoz. A teljes metaforának itt föllelhető határozós, mégpedig állapothatározós kifejezőmódja más szempontból is figyelmet érdemel.

A teljes metafora grammatikai (szintagmatikus) kifejezőeszközeinek a vizsgálata egyébként is nagyon tanulságos. Kísérletet tesz erre már „A magyar stilisztika vázlata” című egyetemi tankönyv (95), bár az egyes szerkezeti megoldások hatásfokának megítélésében nem lehet teljesen egyetérteni vele (vö. AltNyTan. 9: 159 j.). A legrészletesebben Soltész Katalin vizsgálja meg a teljes metaforát ilyen szempontból (Babits Mihály költői nyelve 273 kk.). Megállapítja, hogy a gyakoribb megjelenési formák (minőségjelzős összetétel vagy szerkezet, nominális predikatív szerkezet, értelmezős szerkezet, birtokos jelzős szerkezet) mellett „ritkábban, de korántsem szórványosan más mondatani megoldása is lehet a teljes metaforának. Ilyen az alanyra v. tárgyra vonatkoztatott eredmény-és eredethatározó” (i. m. 274), s hozzátenném: általában az állapothatározó.

Ha mármost a metaforát kifejező állapothatározó -ként ragos (mint a mi példánkban is), továbbá *mint*-tel kapcsolt vagy *gyanánt* névutós mondatrész, akkor nemegyszer kacérkodik a hasonlóképpen kifejezett módhatározóval vagy módhatározói mellékmondat-tal, amely viszont nem metaforát, hanem hasonlatot hordoz. Hogy egy ilyen alakú mondatrész állapot- vagy módhatározó-e, azt stilisztikai szerepe dönti el. Az adott esetben tehát nem a grammatikai vizsgálat alapozza meg a stilisztikait — mint általában lenni szokott —, hanem éppen fordítva: a stilisztikai minősítés segít a grammatikai probléma megoldásában. Azt viszont, hogy a kritikus határozó metaforát vagy hasonlatot hordoz-e, a környező szóképek szemügyre vételével olykor megnyugtató módon el lehet dönteni. Vö.: „Kóbor *kutyaként* jár a szél”; ill.: „*Kutyaként* szimatol előre [ti. a röpecdülával járó elvtárs]” (az idézetek a Külvárosi éjből valók). Az első esetben minden bizonnyal metaforával, tehát állapothatározóval állunk szemben: „Kóbor *kutyaként* jár a szél, | nagy, lógó *nyelve* vizet ér | és *nyeli* a vizet”; — a másik példában ellenben hasonlítás s így módhatározó, illetőleg módhatározói mellékmondat szerepel: „*Kutyaként* szimatol előre | és *mint a macska*, fülel hátra . . .”. A következő — ugyaninnen idézett — *mint*-tel kapcsolt mondatrész viszont kétségtelenül metaforikus állapothatározó: „*Szalmazsákok, mint tutajok* | úsznak némán az éjjel árján — | A raktár megfeneklett bárka, | az öntőműhely vasadik . . .”. (Vö. mindezzel: Szűcs József: Nyr. 86: 33; Károly: uo. 290; B. Lőrinczy: MMNyR. 2: 206, 237; Rácz: MMNy. 312.)

Különösen rafinált művészi eszközként a kétféle stilisztikai és grammatikai értelmezhetőség együttesen is megjelenhet, így Tóth Árpádnak Április című versében: „Hej, beteg s fanyar légény | A régi rokon: | Ha a tavaszot élvezi, | Nézvén langy eget, | Bánatát is felveszi, | *Mint szemüvegét* . . .”. Értelmezése: 'Ha a tavaszi eget nézi, úgy

ölti magára a bánatot, ahogyan ilyenkor fel szokta tenni a szemüvegét' (így a *mint szemüvegét* módhasonlítást fejez ki); vagy: 'a bánaton mint szemüvegen át élvezi csak a tavaszt' (ekképpen felfogva a *mint* kötőszós mondatrész metaforikus állapothatározó).

Természetesen nemcsak ilyen bravúrszámba menő összefonások lehetségesek. A költői képalkotásban általában nem különülnek el mereven az egyes szóképek, s mint többen rámutattak (így Soltész i. m. 277; T. Lovas: IrNyDolg. 178; stb.), a metafora is átcsaphat hasonlatba vagy fordítva. Tehát például a Családi kör következő két sorában bizvást láthatunk módhasonlító alárendelést: „Aztán elvegyül a gyermektársaságba, | *Mint csillagok közé nyájas hold világa*”; annak ellenére, hogy a költői kép a következő versszakban teljes metaforával folytatódik: „*Egy eladó lány a tüzre venyigét rak: | Ó a legnagyobb s szebb . . . a hajnali csillag*”.

A vizuális élményhez, mint a legtöbb versben, itt is szervesen hozzáfűződnek a hangeffektusok. Az első két sorban egyelőre csupán a *villan* hangulatfestő és a *suhogó* hangutánzó szó látszik expresszív értékűnek (az *egen* a maga különös tőalakjával József Attilánál sem szokatlan; vö. Tompa: IrNyDolg. 263), a 3–4. sorban azonban már nagyobb figyelmet érdemelnek a hangmetaforák. Az alaphangot ezúttal is egy hangutánzó szó üti meg: a *zizeg*. Hanghatását azonban — mint egy rezonátor — felerősíti a fonetikai környezet: a két exponált helyen, szókezdőként felzúgó spiráns: *szélesen, szál*, s ennek tudatában talán mégis ide vonható az előző sor *suhogó* és *zápor* szava is. Nem vagyuk híve az öncélú hangstatisztikáknak. A 3–4. sorban például számszerűleg nem dominálnak különösebben a jellemzőnek mondott spiránsok. A 23 mássalhangzó a következőképpen oszlik meg: 5 explozíva (ebből 4 zöngés), 5 dentipalatális, illetőleg alveopalatális spiráns (*sz, z, s*), 1 laringális spiráns (*a h*), 7 likvida (6 *l* és 1 *r*), 4 nazális és 1 affrikáta. Ám az úgynevezett sziszegő hangok kulcsszerepet játszanak benne (szókezdő helyzetben, hangutánzásban): a kasza, a ledőlő rend és az eső suhogása hallatszik ki belőlük. (Hogy a zápor is *suhoghat*, arra nézve l. az előbbi Urbán-idézeten kívül ezt az Áprily-sort is a Hívatag a szél című verséből: „Tetőn a zápor *megsuhog*”). Mindamellet feltűnő az *l*-ek nagy száma: ez lágyabb zengésűvé varázsolja a szigorúbb spiránsokat is.

Így aztán annál hatásosabb ellentétként jelentkezik az 5–6. sor hanganyagának hirtelen megkeményedése. Most már valóban egyértelműen van a hangstatisztika is. A megerősödő zápor vad kopogásában a hangutánzó *pattognak*, a félig hangutánzó *peregnek* ige s az ebben a környezetben eredeti hangutánzó szerepét visszanyerő *cseppek* főnév viszi a fő szólamot, felerősítve az explozívak, mégpedig a zöngétlen explozívak kiugróan magas arányú előfordulásától: a két sor 25 mássalhangzójának több mint a fele (a háromötöde: 15) explozíva, s ráadásul csaknem a fele (12) zöngétlen: *p, t, k*; s szinte egyenrangú velük az egyetlen affrikáta: a *cs*. Hanghatásukat fokozza szókezdő helyzetbeli sűrű előfordulásuk, egy helyütt az alliteráció, továbbá geminációjuk a vezérszólamot vivő *pattognak*-ban, az enyhe enjambement-nal, rímhívó helyzetben kiemelt *cseppek*-ben, és a *búzaszemekként* állapothatározóban, amely éppen e célból kerülhetett — kissé szokatlan módon — többes számba (vö. mégis: Tompa: NytudÉrt. 46. sz. 98). Az idézett sorok explozívaínak hanghatását ugyan a magánhangzók is élesítik, de ezek további fokozhatóságot tesznek lehetővé, tudniillik a *pattognak, peregnek* állítmányokbeli szép veláris-palatális feleselgetéstől eltekintve, a magas magánhangzók uralkodnak a vizsgált részletben. Mindamellet a hangeffektus keménnyé válása semmiképpen sem funkció nélküli: átvezet bennünket a következő, harcosabb hangvételi strofába.

Mielőtt azonban belefognánk a második a versszakban rejlő képi és hangmetaforák kifejtésébe, hadd essék még néhány szó az első strófa mondat-szerkezetéről! Persze csábító volna sok mindenről beszélni ezzel kapcsolatban: az igék szerepéről, az utolsó két sor feltűnő jelzőtlenségéről stb., de most csupán az akusztikai elemzés folytatásaként vizsgáljuk a mondatfűzést (vö. Zolnai: *Nyelv és hangulat* 246). Ehhez a három közül a legkevésbé szenvedélyes hangvételű strófához jól illik a mondat szerkesztésnek szinte Juhász Gyula-i arányossága, nyugodtsága. Két-két sort egy-egy teljes, lezárt kijelentő mondat tölt ki. Igaz, belső szerkezetük már eltérő: az 1–2 sorban mellérendelő összetételt, a 3–4. sorban halmozott állítmányú bővített mondatot, az 5–6. sorban pedig egy önállósított (egyébként szintén halmozott állítmányú) kapcsolatos mondatot találunk. A sorvégek csupán két esetben nem vágnak egybe a mondat (tagmondat) záródásával. A 3. és a 4. sor közötti átívelés („szélesen | borul a szál”) nem tartozik a legmerészebbek közé, de azért megvan a maga funkciója; nem a kettészakításé, hanem a kiterjesztésé (vö. Fónagy: *A költői nyelv hangtanából* 200): a dőlő rendek arányainak (*nagy nyalábokban, szélesen*) az érzékeltetését szolgálja.¹ A másik enjambement — az 5. és a 6. sor határán — még szelídebb, az alanyi és az állítmányi rész között jelentkezik, az úgynevezett tagoló áthajlások csoportjába tartozik (vö. Fónagy i. m. 191), s — mint említettük — csupán arra szolgál, hogy kiemelje a hanghatás megkeményedésének egyik kulcspontját, a *cseppek* szót.

4. A második versszak a forradalomnak, pontosabban a harcos tüntetésnek — talán éppen az 1930. szeptember 1-i eseményeknek — a képét társítja az esőhöz. A rá rakódó kép egy ideig szinte teljesen elfedi az alapozó szint, a maga egyszerű metaforáival: „*Kaszák villognak? Szuronyok.*” A villám tehát az új képben nem a munka, nem is a forradalom szimbóluma, hanem a felkelést letörő fegyveres erőszaké. A kérdés új választási lehetőséget állít az olvasó elé, s ennek útját jelöli ki az egyszavas felelet és hosszú mondatos folytatása: az utcai tüntetés és harc képei kerülnek előtérbe, vizuális és auditív élményszerűséggel, a zápor, a villámlás, a mennydörgés — már az előző versszak végén érzékeltetett — felerősödésének az értelmezéseként: „*Golyók kopognak, csörögnek boltok, futók sortüze vet lobot...*” Ha a hangeffektusok mellőzésével egyelőre csak a *mit láttok?* kérdésre figyelünk, az első visszacsatolást a természeti képhez a *vet lobot* kifejezés teszi lehetővé, amely közvetlenül a villámlásra is vonatkoztatható.

A két tudatsík közti villódzás a következő tagmondatban még kápráztatóbb lesz: *porzik a füst*. Szinte együtt látjuk a sortűz kiváltotta lőporfüstöt azzal a természeti tünneménnyel, hogy az erős zápor nyomán a földről,

¹ József Attila mesterien alkalmazza az enjambement-nak a mondanivalóval adekvát kitérítő szerepét másutt is, különösen feltűnő módon az *Altatóban*, amelynek természetesen, szabályosan záródó sorvégeit csak egyetlen esetben „zavarja meg” az áthajlás, mégpedig annak igen merész formája (összetett szó, majd összetett állítmány kettévágása):

A távolságot, mint *üveg-*
golyót, megkapod, *óriás*
leszel, csak húnyd le kis szemed —
aludj el szépen, kis Balázs.

Ezt a versszakot nyilvánvalóan nem is lehet tördelve, a sorvégek kiemelésével elmondani, hanem csupán a sorok egybeolvasásával, a mondat hosszúra nyújtásával, a távolság, a nagyság, az „óriasság” álombeli ígétével.

az aszfaltról visszaverődő, apróra tört vízcepppek a szétlövellő porszemek fehéres füstölgésének a benyomását keltik. S a képek bújócskájának még ezzel sincs vége: a zápor és a villám lövésszerű csapásaitól vert föld, talaj mintegy ellenszegül (vö. már az előző képben említett visszaverést is), meg-személyesül, dacol az erőszakkal: „...összeszorított foggal a föld tömege zendül. A meg-személyesítésen belül ismét egy kétértelmű jelzős szerkezet sűríti magába a síkváltás fő mozzanatait, mégpedig a *föld tömege* kifejezés, egyrészt a maga fizikai jelentésében, másrészt a felkelő proletariátusra utalva (vö. a *tömeg* szónak József Attilánál verscímként is feltűnő szerepeltetésével, továbbá ezzel a közismert idézettel: „az ucca és a föld fia vagyok”). Sőt az ambivalens hatású alanyhoz kapcsolódó *zendül* állítmányban is két jelentés lappang: egyrészt a konkrét, fizikai élményre utaló eredetibb értelem, a hangutánzás, másrészt az átvitt: 'felzendül, felkel'. A versszak záró mondata kiteljesíti a képváltás expresszív hatását: *az erekből bugyogó setét lé* látványában egyszerre idéződik elénk a kiömlő vér képe a csatornákon, lefolyókon zubogó szennyves áradatával. Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy az előző variánsban a *lé* főnév helyén az egyértelműbb s a metaforikus hatást kevésbé elő-segítő *vér* szó szerepelt.

Ha az előző versszakkal kapcsolatban úgy éreztük, hogy nem térhetünk ki a képi és hanghatások együttes elemzése elől, akkor itt kimondottan rá-kényszerülünk. A *Golyók kopognak, csörögnek boltok* sor akusztikai analízisét egy nálam sokkal hivatottabb szakember, Fónagy Iván már részben elvégezte, a következőket írva róla: „... úgy érezzük, hogy a zárhangok a golyók becsapódását teszik élményszerűbbé” (i. m. 15; az előzőleg kurzíválással ki-emelt zárhangok: *Golyók kopognak, csörögnek boltok*; nyilván csak a téves tipografizálás miatt maradt ki közülük a *kopognak* p-je, a *csörögnek* g-je és a *boltok* b-je; azaz a verssor 17 mássalhangzójából 11 az explozív). Könyvé-nek egy másik helyén (70; a forrás téves feltüntetésével, tudniillik a Mun-kásokat említve az idézett vers címéül) bemutatja az erről a sorról készített hanggörbét is, annak érzékeltetésére, hogy az úgynevezett kemény hangok nagy fiziológiai erőfeszítésre készítetik az artikulációt (ne feledjük, hogy a 11 zárhang túlnyomórészt zöngétlen, s hozzájuk társul még a *csörögnek* szó cs-je is). Az erős képzésbeli intenzitást igénylő zárhangok azonban nem csupán a puskalövéseket (= a zápor verését, a mennydörgés csattanásait) szimboli-zálják, hanem a tüntetés egyéb zajélményeit is: a lábak, lópaták dobogását, az üveg csörömpölését. Mindezt — ahogy megszoktuk — nem csupán az eredetileg is hangutánzó igékkel (*kopognak, csörögnek*) éri el a költő, hanem egész fonetikai környezetüknek a megkomponálásával. A zárhangok mellett feltétlenül meg kell említenünk a magánhangzókat is: a labiális velárisok, elsősorban az o hangok túltengését, amelyek szintén a kopogást, dobogást érzékeltetik (már magában a *kopog* hangutánzóban is).

Az o-knak a megjelenése egyébként meg is előzi az idézett (2.) sort. A bevezető kérdő mondat állítmánya az első változatban ez volt: *cikkannak*. Hogy miért cserélte fel a költő a *villognak*-ra, annak több oka lehet: egyrészt talán a kirívóan szokatlan hangutánzó-hangulatfestő szó kiiktatása, másrészt a gyakoriság érzékeltetése a mozzanatossággal szemben. De mindezek kedvéért a *cikkannak* helyébe oda kerülhetett volna az első versszak párhuzamos helyén levő *villannak* ige, tudniillik az igekötő hiánya révén ez is részben gyakorító értelmű (Török: Nyr. 93: 81). A *villognak* változat a képzőbeli o hangjával s ennek az o-nak kétszeri megismétlése a feleletül felhangzó *szuronyok* szóban

előkészíti a következő sor, illetőleg sorok jellegzetes magánhangzó-építkezését, egészen a 4. sor elejéig, ahol újabb hang- és hangulatváltás megy végbe. A sok *o*-val csak egy helyütt felesel magas hangú párja, az *ő*, mégpedig a *csörögnek* hangutánzó szóban, ami — a *kopognak*-kal közvetlen korrelációban — nagyszerűen érzékelteti a golyóropogásba, lábdobogásba belevegyülő üvegesrömpölést, a kirakatok betörésének éles hangjait.

Mint mondtam, a versszak a 4. sortól, különösen ennek közepétől hangulatot vált, ez — ahogy láttuk — képanyagában is megmutatkozik: az elnyomó erőszak golyóival, szuronyaival szembeszegülő tömegnek (*a föld tömegé-nek*) elkeseredett haragja sugárzik ki belőle. A kép- és hangeffektusok itt is mesterien szövődnek össze. Már említettem a *zendül* szó kettős értelmét. Hozzátehetném most: eredeti hangutánzó jelentésének felelevenedését a hang-metáforával teljes fonetikai környezet idézi elő. Az ellenszegülés fojtott dühe fúj ki az *összeszorított fogak* közül az enjambement-nal is kiemelt jelző sziszegő és részben geminált *sz* hangjaiban, s a szókezdéssel, sőt alliterációval nyomatékosított labiodentális *f*-ekben (*... foggal a föld ...*).

Az explozívák ropogása, a spiránsok sziszegése után az utolsó sor hanganyaga meglágyul: *Setét lé bugyog az erekből*. Az első versszak végéhez hasonlóan ez a részlet hangulatilag már a következő strófát készíti elő. Az első szótól (*a setét-től*) eltekintve csupa zöngés mássalhangzó van benne (az *erekből* hangzása: *eregből*). S lám, a korábbi változatban levő *vér* szónak a *lé* főnévvel való kicserélése nemcsak a képek síkváltását többszörözte meg, hanem dallamos *l*-jével hozzájárult a verssor meglágyításához is. Egyébként a nyugodtabb, lágyabb fonetikai hatást a palatális és a veláris hangrendű szavak (szintagmák) arányossága is elősegíti.

A versszaknak mondatakusztikai struktúrája is az új kép felfokozódó-elcsendesülő izgalmi állapotának a kifejezését szolgálja. Az első strófa arányos mondatépítkezésével szembeállítva különösen feltűnő a mondatritmus nyugtalansága. Rövid, türelmetlen, formailag eldöntendő, de már eleve úgynevezett sűrített tagadó válaszra készítő kérdésben csendül vissza a verset bevezető kijelentő mondatnak alany-állítmányi szintagmája: *Kaszák villognak?* A válaszmondat — a tagadást átugorva — még élesebben csattan a maga egyszavas nominalitásával: *Szuronyok*. A tüntetésnek részletes ábrázolásában viszont változik a mondat szerkesztés is: öt tagból álló, hosszú, zaklatott felépítésű mondat következik, melyben a tagmondatok terjedelmének aránytalanságán s a 4. és az 5. sor között jelentkező — jelzős szerkezetet kettévágó — éles enjambement-on kívül különösen feltűnik az előző rövid mondat nominalitásával szemben álló igei állítmányok szórendi helyének (s így természetesen az alany helyzetének is) izgatott, ám szabályos vibrálású változtatása: az 1., a 3. és az 5. tagmondatnak a végén találjuk őket (*kopognak, vet lobot, zendül*), a közbülső 2. és 4. tagmondatnak viszont az élére kerültek (*csörögnek, porzik*), s a tagok határán való találkozásukkal tovább fokozzák a verbalitás mozgalmasságát. A mondatok felépítésének diszharmonája az utolsó — hanganyagában is meglágyuló — sorban ellankad, feloldódik, arányos tagolású, mérsékeltén bővített egyszerű mondat zárja le a strófát.

5. Az eső ritmust vált, csendesedik a zivatar, s a látvány az értelmezésnek és a hangulatnak újabb váltására készlet. A harmadik strófában ismét a proletárok mindennapi életének, a munkának az élményei társulnak az eső képeivel, hangjailal. Ám mennyire más a költői ábrázolásuk, mint az első versszak-

ban! A felszínen csupán annyi eltérés látszik, hogy ott a mezei, itt meg a gyári munkáról van szó, s így a falusi és a városi proletariátus köznapi életének képei mintegy közrefogják a forradaloméit. Az ábrázolás mélyére nézve azonban nem egészen így látom a dolgot, s ebben térnék el némileg Török Gábornak idézett értelmezésétől. Nem a munka helye, jellege a lényeges most, hanem annak hangulata, atmoszférája. Az első versszakról azt mondtuk, hogy tárgyilagos, kevésbé szenvedélyes hangvételi, sőt némileg forradalmian optimista is az indító *kaszák* szimbólum megbúvó értelmezési lehetőségével s a végső sorok megkeményedésével. A második versszak képei viszont — elemzésük után már bátrabban megkockáztathatjuk véleményünket — nem egyszerűen a forradalmat, hanem a levert forradalmat, a nagy lehetőség elmulasztását idézik fel. Hiszen — mint említettük — a forradalmi ívelés görbéjének már a lemenő szakaszában vagyunk. Mégsem marad hátra más, mint — amíg lehet — belefeledkezni a robotolásba. A gyári munka úgy jelenik meg itt, mint az izgatott, de elfáradó, kihűlő forradalmi hevület után az elzsongító narkotikum, a rezignált beletörődésnek a nyugtatószere.

Ábrázolásában a csendesülő zápor audiovizuális élményei megbújnak a szövőgyár életének a képei alatt, amelyeket a költő szinte végig az egyszerű metafora expresszív alkalmazásával társít az esőhöz. Megint csak figyelemre méltó s nyilván rendkívül tudatos az az eljárása, hogy ennek kedvéért — s mint látni fogjuk, egyéb okból is — kiiktatta verséből az első változatnak túlságosan is magyarázó jellegű teljes metaforáját. Ott tudniillik így hangzott a 2. sor: *az esőt, e puha kelmét*. Helyébe ez került: *az aláomló puha kelmét* (tehát egyszerű metafora). A tudati síkváltás villódzása természetesen az új fogalmazású képet is végigkíséri. Így például különös visszaütést találunk a természeti képre a *kínzott talajt* szerkezetben, amely visszaidézi a másik strófának amúgy is kétértelmű kifejezését, a *a föld tömegé*-t, sőt továbbfűzi ezt a remniszcenciát a képen belüli kép, a homogén hasonlat, amely az ellenszegülésbe való belefáradásra is utal: „[az aláomló puha kelme] a kínzott talajt befödi, | *mint orsózaj a fáradt elmét*”.

A narkotizáló, elzsongító képélményhez adekvát hangeffektusok fűződnek. Statisztikát gyártani megint csak nem érdemes, annyira nyilvánvaló a lágy hangzású nazálisoknak és likvidáknak, elsősorban az *m*-eknek és a *l*-eknek s ezek váltakozó, egymást tükröző (*ml, lm*) kapcsolódásainak a rímhelyzettel is kiemelt kulcsszerepe („az aláomló puha kelmét” . . . „a fáradt elmét”). Ebből is láthatni, milyen előnyös volt az említett szövegváltoztatás: nemcsak a képi, hanem a hangmetaforát is varázslatosabbá tette. A nazális-likvida kapcsolatok lágyan bódító zsongásába azonban bele-belemordul a gépek zaja, a hangutánzó *zúg* szóval, valamint a komor *o*-kal és *r*-ekkel: *motor zúg . . . orsózaj*.

A gyári munkának ezzel a nemesen érzelmes József Attila-i ábrázolásával kapcsolatban nem lehet nem idézni a Külvárosi éjnek ismert sorait, amelyek fonetikai felépítésükkel: az ábrándozásba ringató *l*-ekkel és nazális-likvida kombinációkkal, azután meg a gépzajnak felmorduló *o*, *r* hangjaival is kísértetiesen emlékeztetnek az *Eső* utolsó versszakára:

S a szövőgyárak ablakán
kötegbe száll
a holdsugár,
a hold lágy fénye a fonál

a b o r d á s szövoszékeken
 s reggelig, míg a munka áll
 a gépek m o g o r v á n szövik
 szövonők o m l ó á l m a i t.

A beletörődő és elrévedő rezignáció a mondatalkotásban is visszhangozik. Ismét kérdő mondat vezet be ugyan a strófát, de ez is mennyire eltér a második versszaknak csattanó választ megkövetelő rövid kérdésétől! A kérdés formailag most is eldöntendő, de itt nem egyértelmű választ invokál, hanem tűnődő, szinte belenyugvó hangvételű. A vagylagosságot kifejező kötőszó után álló *csak* módosító szó mintegy magába sűríti mindazt a lemondást, amit az előző versszakban felidézett képpel most szembeállítunk. A mondatoknak a szerkezete sem zaklatott már: az első rövid kérdést két újabb – kapcsolatos mellérendelésből önállósult, arányosan növekvő terjedelmű – s szintén tűnődő kérdés követi: egy bővített, majd egy kéttagú (módhasonlító alárendeléses) mondat. A fokozás arányosságával építkező mondatszerkezet dallama éppen a kérdések egymásra tolulása következtében egészen más, mint az ugyancsak a munkát ábrázoló első strófiáé: nem tárgyilagosan bizakodó, hanem inkább letört, panaszkodó; s a végén nem megkeményedő, hanem elhalkuló, bizonytalan lezárású. Az első változatban a harmadik mondat után csak kérdőjel állott, később ezt három ponttal toldotta meg a költő. A közismerten finoman írásjelező József Attilának ez az eljárása bizonyára nemcsak azt a célt szolgálja, hogy az első négy sorban foglalt képet elkülönítse a vers végén levő felhívástól, hanem elsősorban a tétova lezáratlanság érzékeltetésére való. Így – minden elkínzott beletörődés ellenére – nyitva hagyja a másik asszociáció lehetőségét, egy kedvezőbb korszakét, amikor a történelmen végigsöprő zápor ismét a forradalom ritmusára válthat át.

Rácz Endre

József Attila-kommentárok*

XV.

„Guggolva ringadoz
a málnatő, meleg
karján buggyos, zsiros
papiros szendereg.”

(Harmatocska. 1929. ÖM. 2: 11)

1. A művészi szükségsszerűségről. — Németh Andor emlékezik meg a Harmatocska mottóul írt versszakának a születéséről:

„... Milyen? — kérdezte [a költő].

Mindössze egyet kifogásoltam: a málnabokorra tapadó zsiros papírt.

Attila összehúzta a szemét, mintha képet szemlélné.

- Az kell oda - mondta. — Látom.

- Megengedem. Egy kiránduló hajíthatta el, s a bokorra sodorta a szél. Ebből azonban nem következik, hogy a bokron kell maradnia. Miért nem szeded le róla?

— Nem lehet. Odatartozik.

És ottmaradt” (Németh Andor: József Attila. Bp., 1944. 110).

Miért maradt ott? Mert ez a természeti alapú, át nem eszményített, nagyon evilági anya- vagy dajkamotívum kellett a versindításba is, az alkotás emberiesített egészébe is. Nem fejtegetem bővebben, hogy miért. Elméleti kérdést akartam ezzel a jellemző esettel fölvetni: mennyire véglegesek, fölcserélhetetlenek, szükségszerűek a mű elemei, részei, viszonylatai, szerkezeti megoldásai? Közhellyé vált már, hogy a jó műnek legkisebb részecskéjét is vas szükségszerűség köti helyére. Ma már sajnálom, hogy korábban én is leírtam ilyesmit minden további finomítás, megkülönböztetés nélkül. Hiszen meg tudnánk-e mindig mondani, hogy hol a határ a kiváló és a jó, a jó és a közepes, a közepes és a gyenge műalkotás közt? Rangsorolhatja-e az alkotásokat társadalmi hatásuktól, funkciójuktól függetlenül épp az, hogy megvan-e bennük ez a belső szükségszerűség? Vagy gondoljunk akár József Attilának, akár más nagy költőnek a versváltozataira! Biztos-e, hogy a variánsok egyikében megvan ama vas szükségszerűség, a másikkban meg nincsen? Egy vesszőcske egy ponttal szemben éppoly szükségszerű volna, mint a költemény egy-egy vezérlő képe? Szónoki kérdések. Csak tagadólag felelhetünk rájuk. Ha a műalkotás minden kis elemét a legmagasabb művészi szükségszerűség rangjával tüntetnénk ki, akkor a vulgáris materializmusnak „minden szükségszerű, tehát gyakorlatilag minden véletlen” szemléletéhez jutnánk el; ahogy Engels mondja, a szükségszerűség ilyen korlátlan kiterjesztésével a szükségest a véletlen színvonálára alacsonyítanánk le (A természet dialektikája. Bp., 1952. 227–31).

A líra nyelvét vizsgálva is rá kell jönnünk, hogy a nyelvi elemek, alkotórészek művészi szükségszerűsége a legragyogóbb alkotásban is rendkívül különböző, és nem is csupán valamilyen terjedelmi hierarchia szerint. Az elemzés egyik fő feladata épp e szükségességi szintkülönbségek megállapítása. Közhelyszajkózók vulgármaterializmusánál alig volna jobb, ha a szükségszerűség fokozatait az egymásba rakható játékkockák vagy Másenka-babák szemléletéből vonnánk el, valahogy úgy, hogy művészileg a költemény teljessége képezi

* Vö. Nyr. 91: 398–405; 92: 188–94, 301–7, 423–6; 93: 74–83, 451–5; 94: 176–80, 432–42; 95: 166–76, 308–22; 96: 423–39.

a szükségszerűség legmagasabb fokát, a részek pedig olyan mértékben szükségszerűek, amilyen nagyságrendűek, terjedelműek. Tolsztoj elméleti esztétikai nézeteinek jó része már a maga korában is elavult volt, azt azonban jól látta, hogy a mű alkotó elemeinek fontossága koránt sincs egyenes arányban a terjedelemmel. Érdekes volna teljes terjedelmében idézni a „művészi icipici”-ről szóló híres fejtegetéseit, melyekben bizonyítja, hogy a hatás olykor igen kis árnyalatok megtalálásától függ, de megelégszem csak a záró gondolattal: „hatás csak akkor és olyan mértékben keletkezik, amikor és amilyen mértékben a művész megtalálja azokat a végtelenül parányi mozzanatokot, amelyekből a műalkotás összetevődik” (Lev Tolsztoj, Művei 9. Bp., 1967. 512; vö. még Lev Vigotszkij, Művészetpszichológia. Bp., 1968. 69–71, 382). Lényegtelen, hogy Tolsztoj az *icipici* jelenségét inkább a reprodukív, mint a produktív művészetekben mutatja be, lényegtelen itt, hogy a műalkotásban mindig meglevő objektív művészi meghatározatlanságról megfélekedzik, illetve kérdéses, hogy egyáltalán tud-e erről az esztétikai kategóriáról. A fontos az, hogy harsány hatásokat kedvelő korunkban józanul leszögezi: jelenségi kicsinysége miatt a műalkotás mikrokozmoszának egyetlen részecskéje sem lesz az elemzésben eleve értéktelen, figyelmünkre eleve érdemtelen. Lehetséges, hogy az esztétikai hatás kulcsa épp ez az esetleg mellőzött „művészi icipici” . . .

A művészi szükségszerűségben éppúgy, mint minden más területen, kölcsönhatás érvényesül. Nemcsak a szűkebb-tágabb szöveggörnyezet határozza meg a műalkotás egy-egy elemét, hanem maga ez az elem is meghatározza, hogy milyen környezetet vállalhat el. A költemény egy adott nyelvi megoldása, eszköze, mondata, kifejezése nem passzívan elégíti ki környezeté nyelvi és esztétikai igényeit, hanem maga is ilyen igényeket támaszt, megszabja, mi lehet szerencsés szomszédja, mi nem (vö. még Manfred Bierwisch: *Mathematik und Dichtung*². München, 1967. 61–2).

2. Művészi szükségszerűség — nyelvi szükségszerűség. — A tudományos igénnyel megfogalmazott nyelvi (nyelvtani, jelentéstani, nyelvhelyességi) szabályokban a nyelvi szükségszerűség általánosságait, a nyelvi törvényeket formáljuk tételekké. Ezek a nyelvtani és jelentéstani törvények nem az általánosság ugyanazon síkján helyezkednek el, hanem hierarchikus rendszereket alkotnak az egyedihez közeli különöségtől a különösön át az általánosig. A nyelv funkcióinak megfelelően a törvények túlnyomó része statikus, megőrző jellegű. Csakhogy épp a nyelv funkciója az is, hogy kövesse a társadalmi szükségleteket, gyakorlatot, és használatának minden területén változzék, újuljon. Nyilvánvaló, hogy ez a megújulás is törvények szerint meg végbe. Mindebben a nyelvészek egyetértenek. Az már nézeteltérések dzsungelébe vezet, hogy milyen viszonyban állnak a használati és a változási törvények egymással. Ebbe a vitába én nem bonyolódok bele, csupán leszögezem a saját álláspontomat. **Minden változás: konfliktus a statikus állapottal.** Nincsenek, nem lehetnek a használati törvényekkel teljesen harmonikus változási törvények. Másszóval: a legszabályosabban képzett vagy összetett szó is változtat a szavak eddigi használati szabályán: ha igen csekély mértékben is, de átrendezi a szabályrendszert. Tagadhatatlan azonban, hogy a konfliktus a köznapi nyelvhasználatban többnyire nagyon leplezett.

Tudjuk viszont, hogy a líra nyelvalkotó-újító lehetőségei sokszorta nagyobbak korunkban, mint bármely más műfajé, nyelvi területé. Sok igazság

van a prágai nyelvész kör 1935-ös programnyilatkozatában: „csupán a költészet mutatja a nyelvet nem kész statikus rendszerként, hanem mint teremtő energiát” (Slovo a slovesnost 1: 5, idézi Petőfi S. János: Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás 21). Legföljebb a kategorikus megfogalmazással nem értek egyet, és — Lukács Györggyel együtt — a „teremtő”-nek mind a nyelv-, mind az irodalomtudományban nem eléggé szabatos használatát kifogásolom. A nyelvhasználati törvények és a lírai szükségszerűség persze nem kerül okvetlenül konfliktusba, de igen-igen gyakran hatnak más-más irányba, igen gyakran megütköznek. Ez a lírában, főként a modern lírában nem hiba, de önmagában nem is erény. A kérdés, hogy általában szükség van-e az ilyen összeütközés keltette feszültségre, korlátdöntő indulatra az alkotás adott helyén, továbbá, hogy milyen konkrét kifejezni-ábrázolni való tartalom vált így tömören megfogalmazhatóvá.

Elemeztem József Attila verseinek olyan részleteit, amelyekben az összeütközés szintere főként a jelentéstan volt. A köznapi nyelvhasználat jelentéstana számára összeférhetetlen szokat forrasztott egybe a költő a *malacvilágosság*-ban, *húshajnal*-ban stb. (Nyr. 91: 398–402); lényegesen megváltoztatta más költeményeiben az *(el)hibban* (Nyr. 93: 451–5) vagy a *topog* (Nyr. 94: 176–8) jelentését. Lírai és nyelvi szükségszerűség összeütközése nyelvtani formát is ölthet: „tégedet *felellek*” (Nyr. 91: 402–5). A mélyben azonban többnyire itt is jelentések ütköznek: esetünkben az ige az emberi személyt jelölő tárggyal.

A verselemzők kollektív feladatai közé tartozik annak a megállapítása is, hogy milyen mértékű a lírai szükségszerűség és a nyelvhasználati törvények közt létrejövő összeütközés. (Én ezt nem minden kommentáromban végeztem el.) A *malacvilágosság* (i. h.) elő- és utótagja közt nyilván jóval nagyobb a feszültség, mint a *vasszurony*- és *fatutaj*-félék (Nyr. 92: 188–94) konkrét, egyedi névi utótagja és tautologikus, kiemelő jelzői anyagnév-előtagja közt. Ezt már a költeményből kiemelt nyelvi képződményekről is megállapíthatjuk. Az alkotás szűkebb-tágabb szövegkörnyezete az összeütközést föl is erősítheti, el is tompíthatja. Szokványos rímelésű versben meghökkentően hat egy poliszémikus önrímpár, egyjelentésű önrímek sorozatába ékelődve viszont szinte észrevehetetlen finom-halk eszközzé válik (Nyr. 95: 166–76). A *felellek* igealak önmagában nagyon szokatlan, rendkívüli; a *látlak*, *hallak* és *énekellek* sorozata után, közvetlenül a következő verssorban igen hatásos marad ugyan, de nyelvi harsánysága megszűnik (i. h.).

A verseket általában is jellemzi valami összefoglaló nyelvi merészségi szint. Jaj a költeménynek, ha erről a szintről szerkezetileg, helyzetileg indokolatlanul szökken vakmerőbb megoldás felé egy-egy pontján. A Falak (1922. ÖM. 1: 40) indító képe merész költői látomás – lehetne:

„Kopár szobám — kopárabb négy fala
csupaszon, fázón mered az égnek...”

A *négy szobafal* és az *égnek mered* a köznapi beszéd szintjén összeférhetetlen. A falak csak mennyezet nélkül, fedél nélkül meredhetnek a zero stilsztikumú közlésben az égnek. A költői látomás tehát: egy olyan szoba, amely nyitott az ég felé. De már az indítást elrontja a más stíluskörből bekapcsolt *fázón* megszemélyesítő határozó, és később sem derül ki, hogy milyen művészi, lírai célból nyílt meg a szoba teteje. Az indítás merészsége nem vezet sehová. A vers

további tíz sorát mintha még a Nyugat föllépte előtt, a századvégen írták volna, nem is szólva az ilyen lapos részletekről:

5 „Őriznek engem, óvnak, szeretnek —
kétoldalt egy-egy, hátul egy s elől.” [így !]
 (Az én kiemelésem. T. G.)

Mi határozza meg az alkotás nyelvi merészségi fokát? Semmiképpen sem elégedhetünk meg azzal a közhellyel, hogy végső soron maga a mondani-való! Egyrészt azért nem, mert föl kell tárnunk, hogy mi közvetít a mondani-való, a tartalom és a nyelvi sajátság közt; másrészt azért sem, mert egy adott költemény e nyelvi sajátosságának alighanem van bizonyos nagyon korlátozott és viszonylagos önállósága is a tartalommal szemben. Meghatároz a kor mint szituáció, a kor művészete és nyelvi tevékenysége általában mint legtagabb kontextus, ezen belül stílusirányzat, alkotói módszer, a költemény helye a költő életművében stb., meghatároz a műfaj stb.

Miként a kortárs, úgy a mai olvasó számára sem magas a mottó Harmatocska nyelvi merészségi foka, és az alkotáson belül a köznapi nyelvhasználat-tól való elhajlás meglehetősen egyenletes. Ezt kívánja maga a műfaj is: a Harmatocska dal! Ezt kívánja a műfajt meghatározó tartalom: a lírai hős érzelmi, hangulati oldódása. A kierlelt és kiérdemelt harmónia háttérbe szorítja, elhalványítja a diszharmoniót.

3. **Ö n é r t é k é s s z o l g á l a t.** — Nem feledkezünk meg a lassan-ként közhellyé váló igazságról, hogy a költemény részeinek, összetevőinek, hatóeszközeinek teljes és végleges stilisztikai értékét csakis az alkotás egésze felől lehet megközelíteni. De arról a természetes igazságról sem feledkezhetünk meg, hogy a nyelvi jeleknek, kapcsolataiknak, illetve a jelszerű és jelszerűtlen elemeknek, vonatkozásoknak önmagukban is van nyelvi értékük, jelentésük, és lehet! — illetve ha a zero fokú stilisztikumról sem feledkezünk meg: v a n i s! — stilisztikai értékük. Az esetek túlnyomó többségében a laikus versolvasó is tudja, inexplicit módon, de tudja, hogy a vers egy adott morfémája, morfémakapcsolata stb. környezetétől elszigetelve, alapszinten mit jelent. De nemcsak a régebbi, hanem a XX. századi költészet értelmezésekor is szükség lehet a nyelvész munkájára (*malacvilágosság, elhibban, topog*: i. helyek). Szükség lehet az objektív többjelentésűség feltárására, a denotáció mellett a konnotáció, az expresszív értékek kimutatására (vö. pl. Éder Zoltán: Irodalmi és Nyelvi Közlemények 1968. 2. sz. 79–83; Miklós Pál: Olvasás és értelem. Bp., 1971. 132–41; Esztétikai Kislexikon² 110; Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól 244, 258, 260, 262, 272–3; stb.). Főként a rejtett második jelentést és az expresszív-konnotatív tényezőket kerestem József Attilának „tanulságos és ügyeletes napi gondok” kifejezésében (Nyr. 94: 179–80). Eközben szükségképpen figyelembe kellett vennem, hogy a környezet milyen jelentést sugároz be a vizsgált szövegszerletbe, hogyan módosítja, korlátozza és/vagy dúsítja tartalmát.

Ha ismeretelméleti dedukció útján nem tudtam volna, munkám közben akkor is rá kellett volna jönnöm, hogy a „leltár” nem teljes: a költői alkotások nyelvi szerkezetét és a szerkezeti elemek szükségszerűségét vizsgálva, eddig nem vagy alig feltárt lírai eszközökre találtam. Meggyőződésem, hogy a stilisztikai jelenségtanulmány műfaja nem avult el, nem is fog elavulni. A stilisztikai jelenségek „leltára” sohasem lesz teljes, kiteljesítését folytatnunk

kell. A deskriptív vagy strukturális műelemzés ellenében? Nem, éppen ezek érdekében, ezek szolgálatában. Hogy a mű leírásából, alkotóelemeinek, rétegeinek, viszonylatainak rendszerhálózatából egyre kevesebb — látszatra tán „icipici”, művészi súlyában esetleg igen fontos — eszköz, tényező hiányozzék. El lehetne ugyan képzelni, hogy egy stilisztikai kategóriát, hatóeszközfajta új meg új verset elemezve a maga „egyszeriségében” fedezünk föl újra meg újra, s állapítjuk meg mind önértékét, mind adott eszközétzkéz, funkcióját. De így nemcsak rengeteg munkát pazarolunk, hanem kérdéses, hogy összevetés híján helyesen látjuk-e a fölfedezett jelenség lényegét, jelentését, funkcionális lehetőségeit.

4. A költemény nyelvi megoldásaiban tárgyasult művészi választás. — Annak megállapítására, hogy milyen mértékben szükségszerű és mit szolgál a lírai mű vizsgált eleme, illetve hogy hogyan hat vissza környezetére, összevetem először is a szinonim nyelvi megoldásokkal (vö. pl. Szathmári István: A nyelvi elemek stílusértékéről. Szeged, 1967. 35 kk.; S. Molnár Edit: A szépirodalmi szöveg megértésének neveléslélektani vizsgálata. Bp., 1965. 9). A szinonim, a rokon értelmű megoldás dialektikus valami: azonos is a vele összevetettel, el is tér tőle. A korszerű jelentéstan régóta nem ismer el teljesen azonos értelmű szokat, kifejezéseket (vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan 88–91, 394 stb.). De így az összevetést elvileg nem zárhatjuk le a versben adott nyelvi megoldás fokozati, hangulati, továbbá más társadalmi használatú rokon értelműinél, hanem össze lehet vetni alá- és fölérendelt fogalmakat jelölő heteronimáival, esetenként ellentett értelműivel antonimáival), sőt mind a vizsgált elemnek, elemkapcsolatnak, mind környezetének vagy környezete egy részének a meglétét a hiányával. Természetesen nemcsak szót szóval vethetünk egybe, hanem hangzást hangzással, szó szerkezetet szó szerkezettel vagy mondatlaltal, mondatlaltal vagy mondatsorral, továbbá képet képpel vagy fogalmias közléssel. Szinonimia lehetséges általános nyelvi és csakis szépirodalmi, sőt csakis lírai megoldások közt, kész, meglevő és egyénileg módosított, illetve újonnan formált nyelvi eszközök közt.

Összehasonlítottam például a *leh*-et a *lehelet*-tel, a *dombor*-t a *domború*-val, József Attila kedves folyamatos melléknévi igenevét, a *csilló*-t a *csillogó*, *csillanó*, *csillámló*, *fényes*, *fénylő*, *ragyogó*, *tündöklő* rokon értelműekkel (Nyr. 92: 301–7), a költőileg igekötő nélkül használt igét szokásos igekötős alakjával („Anyjához tér [~ *tér meg*, *vissza*, *haza*] így az a gyermek . . .”), igekötő nélküli költői igét igekötős párjával és gyakorító alakjával (*villan* ~ *megvillan* ~ *villog*), az alkotás meghatározott igényeit kielégítő átmeneti fokozatokat találtam folyamatosság és befejezettség, pillanatnyiség, tartósság és gyakoriság közt stb. (Nyr. 93: 74–83).

A szövegelemzésnek ez a módszere nem vadonatúj; de aligha dicsekedhet bárki is azzal, hogy elemzésében az összevetések minden lehetőségét kimerítette volna. Ha József Attila-kommentárjaim sorozata — kibővítve — esetleg kötetben is megjelenne, látni fogja az olvasó, hogy a szinonimákkal stb.-vel való szembesítésnek ezt a módszerét magam is továbbfejlesztettem, elemzéseimet ilyen irányban jócskán kibővítettem (a „malacvilágosság az égen” verssort például összevetem a **malacvilágos fönn az ég*, **malacrózsaszínű az ég*, **piszkosan rózsaszín az ég* és a **mocskos pirosság az égen*, **piszkos-rózsaszín fény az égen* stb. variánslehetőségekkel). A kontextushoz kevésbé kötött szinonim

megoldások mellett jobban figyelembe vettem a szöveggörnyezethez sokkal kötöttebb változatokat is (például a *hars erények*-et nemcsak a **harsány*, hanem a **friss*, **nyers erényekkel* is szembesítettem).

A szinonim (heteronim, antonim stb.) nyelvi lehetőségek természetesen nemcsak az elemzőben merülnek föl, hanem magában a költőben is. Néha nyomuk is marad a versek piszkozataiban, kézírataiban, sőt közzétett változataiban is. A költő mérlegel, és mint Paul Valéry olyan szépen mondja Mallarméről, szavanként győzi le a véletlent.

Az eredménynek, az alkotásnak a vonatkozásában teljesen lényegtelen, hogy a nyelvi lehetőségek közti — azonos végeredményt hozó — költői választás tudatos volt-e vagy sem. Többszörösen téved Stephen Ullmann, aki szerint „Célszerűnek látszik, hogy elsősorban is különbséget tegyünk a tudatos és öntudatlan kiválasztás, vagy Guiraud kifejezése szerint, az »impresszív« és »expresszív« értékek között. Ennek a megkülönböztetésnek jogosultsága aligha vitatható; a mindennapos gyakorlat azt mutatja, hogy van öntudatlan kiválasztás, amely spontán, első próbálkozásra vagy gépiesen történik, és van tudatos, megfontolt kiválasztás: az ember keresgél, puhatol, változtat, mielőtt elfogadná ama lehetőségek valamelyikét, amelyeket a nyelv eléje tár” (a kilencedik román nyelvészeti kongresszus 1959-ben Liesszabonban tartott előadás; magyarul: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963. 1: 159). Célszerű-e szétválasztani, ha a gyakorlatban, egy adott műben ez aligha sikerülhet kielégítően? De ha sikerülne: ad-e valamit ez a tudás a befogadónak, ha a választás eredménye azonos? Vajon nem lehet-e tudatosan utánózni az öntudatlan választással, „szó- és kifejezéskeresgéssel” együttjáró nyelvi jelenségeket? Továbbá: mit ér a befogadó számára az „impresszív” és „expresszív” értékek ilyen ingtag alapon való megkülönböztetése? Mire volna jó az expresszivitás fontos kategóriáját így átértelmeznünk? Ullmann fel fogását legfőlőbb az a nyelvpszichológus vallhatja, aki a hallgató, a befogadó helyett csakis a beszélő, a nyelvi tevékenységet folytató jeladó oldalát vizsgálja.

A költemény nyelvi merészségi fokáról szólva utaltam rá, most megismétlem: akár tudatosan, akár gépiesen talál rá a költő a művészileg szükséges nyelvi megoldásokra, nem csupán a mű egésze, a mű eszmeisége, mondanivalója determinálja választását. Még azt a megszorítást sem tudom elfogadni, hogy a többi tényező megvan ugyan (korviszonyok, a szerző egyénisége, az anyagul használt nyelv sajátosságai stb.), de csak mintegy a mű teljességének vagy eszmeiségének a k ö z v e t í t é s é v e l érvényesülnek az egyes megoldásokban. Igen, ez az általános, de az ilyen tényezők közvetlenül is meghatározhatják a nyelvi választást. Még maga az anyag, a magyar nyelv, amelyet az esztéta műelemzők hajlamosak passzív, engedelmes közegnek tekinteni, az is közvetlenül beleszólhat lehetőségeivel a mű megfogalmazásába (vö. pl. Kassai György: Magyar Műhely 10: 38. sz. 27 – 35).

Éppígy a múltól távolabb kontextus, a költő pályájának adott szakasza! Csakis azért csoportosulnának József Attila önrimes versei az 1924 – 26 közti években, mert költőjüket mindegyik megírásakor hasonló eszmeiség fűtötte? Vagy talán — ha másodlagosan is, de — formailag is előidéztek egymást?! Nem zárhatjuk ki az utóbbi föltevést sem, ezért tartom hasznosnak a tágabb kontextus formális azonosságainak a feltárását. Megállapítottam tehát, hogy a *malacvilágosság* körül egy évnyi körben ott van a nyelvileg hasonló *papagájhajnal*, *hajnalnyelv*, *húshajnal*, *pipacsbübor*; hogy a *topog* egyéni jelentésű használat szintén egy esztendőre korlátozódik (i. helyek); hogy az önidézetet

tartalmazó versek leggyakoribbak az elmagányosulás, a beteges befelé fordulás rémeivel küzdő 1934–37-es években (Nyr. 96: 438–9).

A nyelvész stilisztika is jól tudja, hogy a megelőző alkotások elsősorban eszmeiségükkel hatnak az újra, nyelvi megformáltságukkal csak másodlagosan és/vagy közvetve. De egyáltalán nem botlás, ha mégis e megfogható, megragadható oldalról indulunk el az elemzésben. Nem botlás, ha tudjuk, hogy megállapításainkkal nem lezárunk, hanem nyitunk! Utat nyitunk az eszmeiség további feltárása, mélyebb tudatosítása felé.

5. Az esztétika és a nyelvi elemzés. — A nyelvész és az esztéta munkája közt nincs éles határ, ezért fontoljuk meg Lukács György szavait: „a költői nyelvhasználat helyessége, találó volta, mélysége, bája stb. nem formálisan a szavak közvetlen kiválasztásából következik, hanem a tartalom és forma legmélyebb kölcsönös vonatkozásainak végső kicsúcsosodását adja. Egy szó vagy fordulat valódi kifejezőerejét elsődlegesen a tartalmi mozzanatok — köztük az a helyzet is, amelyben hangot kaptak — determinálják, mint egy meghatározott, felettébb konkrét belső tartalom kifejeződését, továbbá meghatározza ezt a műfaj is, mert például a kifejezés szépsége a drámában egészen más törvényszerűségektől függ, mint a lírában, ezenkívül pozicionálisan is konkretizálódik, hiszen egy expozíciót nyelviileg is egészen másképp kell megformálni, mint egy katasztrófát stb. stb. Egy irodalmi mű felépítésének valamennyi ilyen közvetítő tagját fel kell kutatni, mielőtt valaki — termékeny módon — hozzáfoghatna a tisztán nyelvi anyag elemzéséhez. Ezek az összefüggések mostanáig még csak általános elméleti szempontból sincsenek feltárva, még kevésbé sikerült alkalmazni őket egyes költeményekre. Az olyan taglalások, amelyek az előzmények szemügyre vétele nélkül az utolsó tagnál kezdődnek, mint napjaink úgynevezett interpretációs iskolájában, szükségképpen szubjektivistikusak, szörszálhasogatóak, formalisták maradnak, és csak kivételesen bukkanhatnak rá az igazságra” (Az esztétikum sajátossága¹ 2: 158). Hosszasan idéztem, mert miközben sokszor helyeselhetjük mindezt, olykor-olykor ellent is kell mondanunk a nagy tudósunk.

Idézetünk bevezető sorai nyilván a laikus olvasónak szólnak, hisz aligha akad egyetlen mai műelemző is, aki azt tartja, hogy a költő a szavakat „közvetlenül”, az egész mű jelentésszerkezetétől függetlenül vagy tőle elszigetelve választja ki. Vita csak abban a kérdésben alakulhat ki, hogy vajon a nyelvi megoldásokat minden esetben egyformán a teljesség határozza-e meg, vagy olykor kielégítően determinálja már a szűkebb környezet is, mint amely a teljesség meghatározó erejét közvetíti. Én ez utóbbi nézetet vallom, de sorozatomban taglaltam olyan jelenséget is, amely az értelmét szükségképpen az egész költeménytől kapja. Összevetettem a környezettől legélesebben elszigetelő zárójelpárt az elhatároló gondolatjelpárral és a legenyhébben beékelő vesszőpárral (Nyr. 94: 432–42). Nyilvánvaló: az egész alkotás indokolja (vagy indokolhatja) meg legjobban, miért szükséges valamely részletet erősebben vagy gyengébben elszigetelni szövegkörnyezetétől a költőnek, hogyan alakul át a jelentésszerkezet a mondattani szálak ilyen elszigetelésével.

Nagyon megszívlelendő tanács, amit Lukács a költői nyelvhasználat jelenségeinek helyzeti értékéről mond. Már „A líra: logiká”-ban tárgyaltam olyan jelenségeket, amelyeknek épp a helyzetük adja meg legfőbb értéküket (késleltetett második személy; kései felhívás; csak a zárásban megjelentetett nyelvtani első személy: kései énesülés, vö. 220–4). A lírai vers idézeteit vizs-

gálva is külön foglalkozom a zárásban megjelenő idézettel (Nyr. 96: 436—7). Hasonlóan fontosnak tartom, hogy ne feledkezzünk meg a vizsgált jelenség és a műfaj viszonyáról. A lírai versbe ékelt idézetek statisztikájában például okvetlenül külön kellett kezelnem a jelenetes (a kisepikai-drámai műfajokhoz közelítő) lírai verseket a szűkebb értelemben vett líraiaktól (i. h. 438).

De akkor már meghökkenek, amikor Lukács felszólít, hogy az irodalmi mű *v a l a m e n n y i* közvetítő tagját kutassam föl, mielőtt a tisztán nyelvi anyag elemzéséhez hozzáfognék. Ha ezek az összefüggések „még csak általános elméleti szempontból sincsenek feltárva”, honnan tudjam, hogy a közvetítő tagok száma meghatározott, véges? George Steiner véleményét vallom, aki szerint „Egyetlen leltár sem képes kimeríteni a szemantikai kölcsönhatásokat, még egy »egyszerű« lírai versben sem” (Egyre távolabb a szótól. Bp., 1970. 139). S mivel ezek a szemantikai kölcsönhatások tagadhatatlanul közvetítő tagok a költemény tartalma és legkülsőbb nyelvi burka közt, ha szót fogadnék Lukácsnak, sohasem kezdhethném el a vers nyelvi anyagának az elemzését! Egy már érintett ponthoz érkezünk: a strukturális műelemzésnek és a feltáró stilisztikai jelenségtanulmányozó munkának párhuzamosan kell haladnia - egyszerűen azért, mert ez utóbbit nem lehet lezárni, kiteljesíteni!

A folytatás is bizonytalan értelmű (vagy téves?): „Az olyan taglalások, amelyek az előzmények szemügyre vétele nélkül az utolsó tagnál kezdődnek, mint napjaink úgynevezett interpretációs iskolájában, szükségképpen szubjektívvisztikusak, szórszálhasogatóak, formalisták maradnak...” A verselemzést igenis el lehet kezdeni a legkülsőbb formánál, sőt az anyagnál is, csak nyitva kell hagyni az utat „fölfele”. Részleges munka, becsületesen *v á l l a l t* részletmunka, ha valaki a műalkotásnak ezt a szintjét-síkját elemezve, nem jut el az eszmeiségének csúcsaiig. De vajon nem részleges munka-e, ha az esztéta nem tud leereszkedni e csúcsokról a nyelvi anyaghoz legközelebb álló legkülsőbb formáig? (Ennél a fél munkánál semmivel sem jobb, ha a lendületes eszmei fejtegetések és a forma elemzése közti híd még bűrűnek, pallónak sem nevezhető, ha anyaga a legüresebb sablon...)

Sztereotip magatartása volt korábban nálunk a műelemző nyelvésznek az esztétával szemben a szerénykedés. Én nem érzem magam az esztéta egyoldalú alárendeltjének. A két pólus felől elinduló műelemzésnek úgy kell végül az osztatlan filológiában találkoznia, hogy a közeledők a találkozás érdekében *k ö l c s ö n ö s e n* helyesbítik egymás útját...

Török Gábor

Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában

1. Az epikus kompozíció a költői képeknek nemcsak megválasztását, jellegét (a képminőséget) befolyásolja (erről l. Nyr. 98: 165—71), hanem gyakoriságát (a képsűrűséget) is.

2. Az elemzés tárgyául Krúdy Gyula Az útitárs című kisregényét választottam. Mivel ez a mű a nagy írónak viszonylag kevésbé ismert alkotásai közé tartozik, szükségesnek látom cselekményét a szokásosnál kissé bővebben ismertetni (a zárójelbe tett számok a fejezetek sorszámaára utalnak):

(1) Az elbeszélő vonaton utazik. Éjszaka van. Útitársa, egy „szimpatikus, nyugodt, szomorú szemű, deres hajú és főként igénytelen úriember” elmond egy epizódot az életéből. Negyvenéves korában, mindentől megcsömörlötten és az öngyilkosság gondolatával foglalkozva véletlenül elvetődött egy felvidéki városkába, X.-be. (2) Tisztos polgári házban vesz ki szobát magának, és nyomban elcsábítja szállásadónőjét, Hartvigné Gabrielt Szidóniát. (3) Ezután megebédel az Arany Csillaghoz címzett vendégfogadóban, majd a helybeli fotográfus kirakata előtt H.-né régi fényképén mereng. Éjszaka, a városalji kocsmából jövet kétszer elsétál a Hartvig-ház lefüggönyözött ablakai alatt. (4) Másnap délután a Szent János-templom előtt összetalálkozik Hartvignével. Az asszony riadtan elhárítja közeledését, bókjaait, de megígéri neki, hogy hamarosan bemutatja a húgának, aki szebb és fiatalabb nála. Az utazó elfoglalja szobáját Hartvigéknál. (5) A reggelinél az asszony nyakában szív alakú medáliont vesz észre: férjének, a nyírott pofaszakállas bányatisztnek a képét hordja benne. (6) Délután megjelenik a háznál Hartvigné húga, Genovéva. Az útitárs jóízű, de nem különösebben emlékezetes pásztorórát tölt a „szenzáció nélküli” asszonykával. (7) Vízkereszt napja van: hősünk az ünnepi misén, az ijesztően komor templomban egy kacér fiatal lányt választ ki magának az imádkozó nők közül. (8) Miután Olga, a „mézeskalács-arcú leány” elment tőle, az utazó sétára indul. A piacon viháncoló, kacagó lányokkal találkozik; Olga bemutatja neki barátnőjét: Eszténát. A fekete szűz „mocsárvirág-élénkségű” szeme megbabonázza a kalandort. (9) A következő nap céltalan csavargásokkal telik el. Közben Hartvigné kiutasítja házából Eszténát és Olgát. (10) Az útitárs megismerkedik Szikrai úrral, a helybeli lap szerkesztőjével. A hírlapíró, aki egyébként régi hódolója Eszténának, elviszi őt Rienzihez, a kerítőnőhöz. (11) Hősünk az elhagyatott, néptelen óvárosban kószál Eszténával. A leány elmeséli két találkozását a Halállal, de a férfi megmosolyogja képzelgéseit. (12) Rosszkedvű napok következnek: Hartvigné alattomosan hallgat, Szikrai pedig ellenségesen kezd viselkedni. Kötekedése egycsapásra véget vet a cimboraságnak. (13) Eszténa elvezeti szerelmét a régi temetőbe, és ott megígéri neki, hogy Szent Ágnes napján a kedvese lesz. Az utánuk leskelődő Szikrai dühösen átkozódik a férfi ablaka alatt, és azonnali távozásra szólítja fel őt. (14) A várakozás ideje gyorsan eltelt. Szent Ágnes vértanú névnapján X. városát sűrű hófüggöny rejt. Az útitárs elmegy a megbeszélt találkahelyre: Rienzihez, a „rosszhírű házba”, de ott, a sivár, lehangoló környezetben minden kalandvágya elhagyja. (15) Eszténa megérkezik. Az utazó megindultan nézi a gyermeklány tétova beteközését. Együttlétüket ablakesőrömpölés és asszonysikoly zavarja meg. Az udvar felőli ablakban egy kétségbeesett öregasszony, Eszténa anyja áll. A leány felgrikk, kinyitja a másik ablakot, és a párkányon át „a hóesésbe repül”. Libegő, hosszú ingében a folyó felé rohan. (16) A hazatérő férfit Hartvigné ezen az éjszakán még egyszer elhalmozza szerelmének minden édességével. (17) Hajnalban az útitárs vonatra száll, és örökre elhagyja X.-et. Már csikorognak az induló szerelvény kerekei, amikor egy ismeretlen (talán Szikrai úr?) kiáltásából megtudja: Eszténa a lékbe ugrott, a folyóba ölte magát.

Krúdy Az útitársat 1918 nyarán a Veszprém (akkor Zala) megyei Kisörspusztán írta. Szabó Ede Krúdy-életrajzából tudjuk, hogy a házigazda, Várady Gyula, a budapesti Royal szálloda igazgatója egy régi Eszterházy-kastélyt bérelt ki itt, e csendes, Balaton-melléki kisközségben, felesége és leánya számára, s a huzamosabban itt tartózkodó írónak a család vendégszeretete külön prэшázat juttat (vö. Szabó, 168). Krúdy a nyugodt, sőt ihlető környezetben sokat dolgozik, egészen augusztus közepéig, amikor az idilli hangulatot heves összetűzések: féltékenységi jelenetek és sikertelen leányszöktetési kísérlet zavarják meg. Az események megértéséhez tudnunk kell, hogy Váradynak, becenevén Rezsánnak, e valóban királynői szépségű és energiájú asszonynak korábban éveken át udvarolt, s nem is sikertelenül, a negyvenedik élet-

éhez közeledő, de még mindig daliás Krúdy, ekkor azonban már inkább az asszonynak első házasságából származó, alig tizennyolc éves lánya, Zsuzsi felé fordult a figyelme. Az érett férfi tüzes ostroma nem maradt hatástalan, a leányszöktetést azonban még idejekorán felfedezte és megakadályozta Rezsán: aggódó édesanya és sértett vetélytársnő egy személyben. Krúdy hazautazott Pestre, s a Royalból a Margitszigetre költözött, Zsuzsit pedig egy ausztriai nevelőintézetbe küldték „felejtetni”. Az udvarlásnak azonban néhány hónap múlva mégiscsak esküvő lett a vége (ez volt Krúdy második házassága).

Az író életének ezt a válságos epizódját természetesen nem önmagáért idéztük fel. A biográfiai tények párhuzamossága Az útítárs meséjével nagyon is szembetűnő. Eszténának kétségkívül Rózsa Zsuzsi volt a modellje, s a kisregénynek valamennyi fő motívuma: a negyvenéves férfi és az ártatlan gyermeklány szerelme, az öregedő gavallér és a nála fiatalabb újságíró rivalizálása, a féltékenységi s végül a lány anyjának a szerelmesek egymásra találását meg hiúsító beavatkozása mind-mind önéletrajzi jellegű. Következésképp a családtagok és a kortársak visszaemlékezései az ilyenkor mindig ajánlatos kritikai szembeállítás és ellenőrzés után felhasználhatók és fel is használandók Az útítárs elemzésében (vö. pl. Krúdy Zs. 1963, 526–32, különösen 526–8; uő 1964, 39–41; Féja, 65; Szabó, 166–8).

A kisregény a Déli Hírlap című napilapban jelent meg először, tizenkilenc folytatásban, 1918. augusztus 11. és szeptember 1. között. Első kötetkiadása a Franklin Társulatnál látott napvilágot 1919-ben. Azóta csak egyszer adták ki újból: 1959-ben a Szépirodalmi Kiadó gondozásában, az életműsorozat részeként, az N. N. című kisregénnyel egy kötetben.

Az útítársnak, mint ez Kozoca Sándornak a Krúdy világa című antológiában közzétett bibliográfiai összeállításából kitűnik, egykorú kritikai visszhangja nem volt (vö. KrV. 425). Irodalomtörténészeink sem bántak kevésbé mostohán a magyar elbeszélő prózával ezzel a gyöngyszemével: a nevezetesebb Krúdy-tanulmányok – az egy Sötér Istvánét kivéve (vö. Sötér, 162) – alig-alig foglalkoznak vele, a kézikönyvek meg sem említik (vö. MlLex. 1: 714–8; MlTört. 5: 370–88). Jelentőségét, bizonyára nem véletlenül, inkább az írók, író-kritikusok, esszéisták, tehát a szépirodalommal alkotóként is kapcsolatban levő irodalmárok ismerték fel. Rónay György A regény és az élet című munkájában (1947.) külön kis fejezetet szentelt neki, s avatott kézzel mutatott rá a kisregény időszemléletének sajátosságaira, leírásainak a lélek belső tájait kivetítő expresszivitására (vö. Rónay, 289–93). A közelmúltban Féja Géza a Krúdy-életmű egyik legcsodálatosabb jelenetének nevezte Eszténa vetkőzését (Féja, 66), Sükösd Mihály pedig a Tündérkert és az Édes Anna mellé, azaz a legnagyobb, a leghibátlanabb magyar regények sorába állította Az útítársat (Sükösd, 129). Krúdynak ez a kis remekműve jelentékeny állomás az író stílári fejlődésében is. Lassan már közhelyszámba megy, hogy a „lehiggadás” vagy „klasszicizálás” folyamata a húszas évek elején indul meg Krúdy stílusában (pl. Hét Bagoly, 1922.). Nos, ennek az egyszerűsödésnek Az útítárs igen fontos előmenye: megőrzi az első érett korszak (1911–1918) minden színét és gazdagságát, de ezt a pazar változatosságú képanyagot már a későbbi „klasszicizmus” mértéktartásával kezeli. Megszerkesztettsége, kompozíciójának tudatossága egyedülálló a Krúdy-életműben. Ennek következtében kiválóan alkalmas a kép- és cselekménystruktúra összehasonlítására. Dolgozatomban ilyen egybevetésre teszek kísérletet.

3. A kisregény kompozíciójának leírása végett a szöveget mindenekelőtt

kisebb egységekre: közlésformákra, azaz elbeszélő, párbeszédes, leíró stb. részekre kellett szegmentálni. Az egyes közléstípusok elkülönítésének szempontjairól és problémáiról kissé részletesebben kell szólnom, mivel a munkának ez az első fázisa döntően befolyásolhatja a kapott eredmények megbízhatóságát.

A narratív részek kijelölése nem okozott semmiféle nehézséget. Az elbeszélő személyének megváltozása ellenére az első tizenöt sort egyetlen összefüggő közlésegsységnek tekintettem. Az elbeszélő részek közé soroltam azokat a „párbeszédeket” is, ahol a hősök (szabad) függő beszéd formájában nyilatkoznak meg, vagy csak az egyik szereplő szavait idézi az író.

Reflexiónak minősítettem minden emlékező jellegű közbevetést, még akkor is, ha leírás a tárgya, pl. a régi vidéki vendégfogadók életéről (Ú. 11–2)¹ vagy egy derűs, kiegyensúlyozott férfiú ebédeléséről (Ú. 57–8). Nem számít reflexiónak, ha a történet elején az elbeszélő röviden áttekinti a korábbi eseményeket, az elmondandó cselekmény előzményeit (pl. Ú. 8–9). Ezeket a részeket az elbeszélő közlésforma sajátos megnyilvánulásának tekintem. Reflexió viszont, ha később, a történet elmondása közben, a cselekményt megszakítva utal vissza a mesélő egy gyermek- vagy kamaszkori élményére (pl. Ú. 13, 23, 33–4). A reflexív jellegű részek felismerésében gyakran segített a múlt idő → jelen idő váltások megfigyelése: a reflexív-vízionáló, a közvetlenül adott cselekményen túllépő szövegrészek igéi rendszerint jelen idejűek.

Az áriák tulajdonképpen (belső) monológok. A közléstípus szemléltetésére a Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban című regényből (1921.) idézek néhány sort. Hogyishívják úr pohárköszöntője Szerénka halotti torán hangzik el: „Máskor ebben az órában a bor már úgy édesedik a szájamban, hogy nem győzöm a poharakat hajtogatni. Máskor ebben az órában az arcok úgy megkedvesednek körülöttem, hogy elfelejtem minden gyávaságomat, belső remegésemet, leküzdhetetlen félelmemet, amely meglátogatni szokott éjféldőben . . . Máskor ez órában már oly féktelen remény és oly hallatlan bizakodás költözik a szívembe a gyönyörű holnapok iránt, hogy nem bírom visszatartani torkomban a piros dalt, az aranyos hazugságot, az ezerszínű vágyat. . . . Máskor ez órában már leányomom fogadom a város minden pirossarkú nőszemélyét, minden ledér sikoltás és kacaj engem illet, minden fodros haját a kedvemért fésülnek, hogy elmerüljenek bennük remegő ujjaim. . . . Miért, hogy kedvem ma oly borús, szívem ma oly nehéz, lelkem ismeretlen félelmekkel teli, mintha odahaza már várakozna rám az idegen, aki az ajtóban megszólít, ágyamig kísér, segít levetköznöm, és lezárja a két szemem örökre? . . .” (VB. 407). Ilyen „operai nagyária” még: ASZN. 71- 2 (Szerelmes Iván monológja); Ú. 70–2 (az útitárs gondolatai a találkahelyen Eszténa beléptekor); AD. 25–7, 30–2 (az esküvőről és a házasságról), 57–64 (az emberek álmairól), 116–8 (a borokról), 174–5 (Dubli úr szerelmi vallomása), 220–1 (a Gyermekek születése) stb. E közlésformának mind a párbeszédes, mind pedig a reflexív közléstípussal vannak közös vonásai. A köztük levő határt épp ezért gyakran nehéz meghúzni (pl. Az útitárs 14. fejezetének képektől hemzseggő, összesen huszonhárom elemi képmozzanatot tartalmazó reflexiója a 15. fejezetben hatalmas áriává teljesedik ki az érzelmi feszültség csúcspontján). Az áriákat mégis viszonylag könnyen megkülönböztethetjük, elsősorban formai jellemzőik alapján.

¹ A lapszámok minden esetben a legújabb kiadásra vonatkoznak: Ú. = Az útitárs (– N. N.). Bp. 1959. Szépirodalmi; VB. = Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban (In: Mákvirágok kertje. Bp. 1961. Magvető); ASZN. = Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958. Szépirodalmi; AD. = Asszonyok díja. Bp. 1968. Szépirodalmi.

4. A közlésformák elhatárolása után megszámloltam, hány sorból állnak az egyes szövegszegmentumok. A mennyiségi mutatók összesítésével megkaptam Az útitárs szövegének közlésformák szerinti megoszlását:

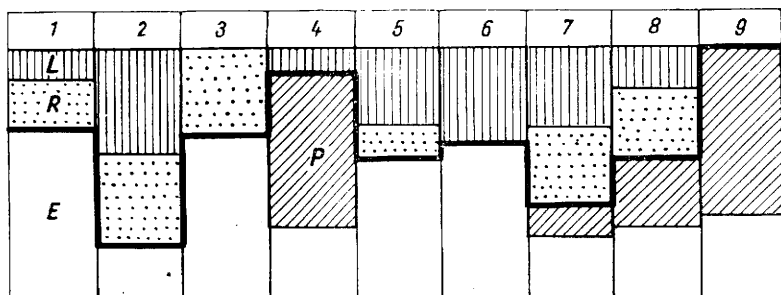
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
E	66	81,5	87	28	32,5	30	48,5	29	13
P	—	—	—	59	—	—	27	31	28
R	17,5	146	47	—	8	—	65,5	29	—
L	12,5	161,5	—	11	19,5	19	68	19	—
Á	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ö.	96	389	134	98	60	49	209	108	41

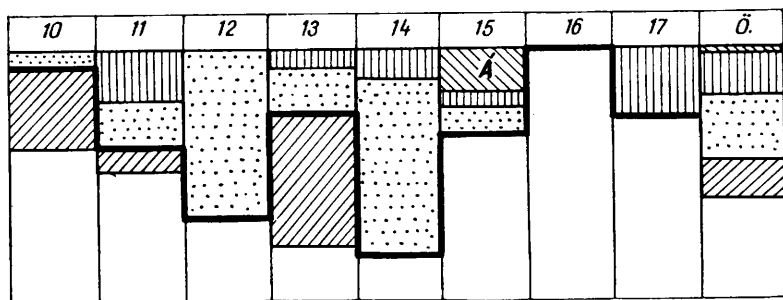
	10	11	12	13	14	15	16	17	Ö.
E	89	144	34,5	45	30,5	115	12	32	917,5
P	49	24	—	109,5	—	—	—	—	327,5
R	10	52	67,5	36,5	114,5	15	—	—	608,5
L	—	57	—	19	21	13	—	12	432,5
Á	—	—	—	—	—	30	—	—	30
Ö.	148	277	102	210	166	173	12	44	2316

A közléstípusok százalékos aránya az egyes fejezetekben és a mű egészében a következőképpen alakult:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
E	68,75	20,95	64,93	28,57	54,17	61,22	23,21	26,85	31,71
P	0	0	0	60,20	0	0	12,92	28,70	68,29
R	18,23	37,53	35,07	0	13,33	0	31,34	26,85	0
L	13,02	41,52	0	11,23	32,50	38,78	32,53	17,60	0
Á	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	10	11	12	13	14	15	16	17	Ö.
E	60,13	51,99	33,82	21,43	18,37	66,47	100	72,73	39,62
P	33,11	8,66	0	52,14	0	0	0	0	14,14
R	6,76	18,77	66,18	17,38	68,98	8,67	0	0	26,27
L	0	20,58	0	9,05	12,65	7,52	0	27,27	18,67
Á	0	0	0	0	0	17,34	0	0	1,29

A közlésformák arányának fejezetenkénti módosulását ábrával is szemléltetjük:

A táblázatot és az ábrát vizsgálgatva mindenekeelőtt az az érdekesség ötlük szemünkbe, hogy az elbeszélő és a párbeszédes részek együttvéve is csak alig több, mint felét, pontosan 53,76%-át teszik ki a szövegnek. A cselekményes (elbeszélés, párbeszéd) és a járulékos (reflexió, leírás, ária) szegmentumok aránya tehát megközelítőleg 54 : 46. Ez az adat fölöttébb jellemző Krúdynak nemcsak stílusára, de regényszerkesztő módszerére is. Aligha van még egy magyar író, akinek regényeiben a szövegnek csaknem ötven százaléka leírás és reflexió volna!

Figyelemre méltó, hogy a járulékos közlések arányszáma négy fejezetben (2., 7., 12., 14.) 50% fölé kerül. A Hartvignéval való megismerkedést és az asszony elcsábítását elmesélő 2. fejezetnek 41,52%-a leírás, 37,53%-a pedig reflexió, s csak 20,95%-ot szentel Krúdy az elbeszélő résznek, azaz a tulajdonképpeni cselekménynek.

A 3. fejezettől a cselekményes közlésformák aránya erősen megnő, majd az 5 - 8. fejezetben a közepes körül stagnál. A kisregény második forduló-pontjának tekinthető 7. fejezetben, a templomjelenetben a szövegnek mintegy kétharmada leírás és reflexió, s az elbeszélés és a párbeszéd csak 36,13%-ot tesz ki. Úgy látszik, a történet feszültségének fokozódásával az író a cselekményes közléseknek szűkebbre szabott, csak a lényegre szorítkozó megfogalmazására törekedett, s a szereplők lelkiállapotát inkább járulékos közlésformák felhasználásával: a leírásokkal közvetetten, a reflexiókkal pedig közvetlenül fejezte ki. Feltevésünket indirekt módon igazolja az a tény, hogy a cselekmény holtpontjának számító 9 - 10. fejezetben az elbeszélés és a párbeszéd együttes részaránya 100, ill. 93,24%, s mellőlük szinte teljesen eltűnnek a lélektani motivációnak és az írói kommentárnak a nyelvi eszközei, a járulékos közléstípusok.

A szerelmesek egy-egy sétáját és beszélgetését leíró 11. és 13. fejezetben természetesen túlsúlyra jut az elbeszélés és főleg a párbeszéd. A két találkozás közötti rosszkedvű, eseménytelen napokról hírt adó 12. részben azonban már a reflexió dominál, s az elbeszélő közlésforma e szövegrésznek alig több, mint egyharmadára terjed ki. A 14. fejezetben a reflexió arányszáma újból magasra szökik: a fejezet 68,98%-a az Eszténára várakozó férfi gondolatait, lelki vívódását tolmácsolja.

Az utolsó három fejezetben a cselekmény tragikus végkifejletének gyors kibontakozása miatt ismét az elbeszélő közlésformák kerülnek előtérbe, s a járulékos közlések szerepe és mennyisége a minimumra csökken.

Az egyes fejezeteknek közlésformák szerinti százalékos megoszlását a cselekmény menetével egybevetve megállapíthattuk, hogy a közléstípusok aránya, ill. ennek az aránynak változásai általában híven tükrözik a regény-történet fordulatait.

A képtelítettséget az elemi képmozzanatok relatív gyakoriságával mértem: $K = \frac{\text{elemi képek száma}}{\text{sorok száma}}$. Az egyes közlésformák képsűrűsége így alakult:

1. Elbeszélés: $K = 117/917,5 = 0,13$
2. Párbeszéd: $K = 38/327,5 = 0,12$
3. Reflexió: $K = 146/608,5 = 0,24$
4. Leírás: $K = 148/432,5 = 0,34$
5. Ária: $K = 13/30 = 0,43$

Az elbeszélő és a párbeszédes részekben viszonylag kevesebb a kép. Ezekben a közléstípusokban a képtelítettség mértéke az átlag alatt marad. A képeknek 25,32, ill. 8,23 %-a került ki narratív, ill. dialógus jellegű szövegből, összesen 33,55 %, tehát kb. a képek egyharmada.

Annak, hogy egy elbeszélő vagy párbeszédes közlésben megszorodnak a képek, mindig valamilyen különleges oka van (az érzelmi hőfok megemelkedése, a szereplők vitája stb.).

A képekben gazdagabb narratív részek néha közel állnak a reflexióhoz, például az útitárs múltjáról szóló elbeszélés (Ú. 8–9). Az Eszténára váró idegen izgatott, túlfűtött lelkiállapota indokolja a 47. lapon olvasható elbeszélő jellegű közlés viszonylag magas fokú képtelítettségét: a szöveg hamarosan át is csap reflexióba. A temetőben leskelődő titokzatos árnyék mozgását képsorral érzékelteti az író (Ú. 60); Eszténa vetkőzését baljós hasonlatok kísérik (Ú. 72–3); a folyó felé rohanó hősnő körül megelevenedik az addig szinte halottnak látszó kisváros (Ú. 74–6). Az utolsó fejezet elbeszélő része ugyancsak költői képekkel van tarkítva: az útitárs búcsúja ez (Ú. 77). A kisregény befejező részeinek jellegzetesebb, affektívabb, érzéki, ill. drámai légkörét jelzi, hogy ezeken a lapokon már az elbeszélő közlések is tele vannak képpel: az utolsó három példát a 15. és a 17. fejezetből vettem.

Egy-egy párbeszédben is megsűrűsödhetnek a képek; a hasonlatok és metaforák megjelenése rendszerint a beszélgetés fontosságát vagy az összecsapás hevességét mutatja: Eszténa megígéri az utazónak, hogy a kedves lesz (Ú. 61–2), ill. Szikrai szerkesztő dühödt kifakadása (Ú. 64–5).

A képanyag túlnyomó többsége mindazonáltal a leíró és a reflexív részekben összpontosul. Az útitárs szövegének összesen 44,94 %-a, képeinek viszont 63,63 %-a tartozik ide. A leírások 32,03 %-ot kitevő képanyagából különösen jellegzetesek a személyleírásokat gazdagító képek: minden fontosabb női szereplőről részletes, hasonlatokkal zsúfolt leírást kapunk; néha csak testük egy-egy részletét rajzolja meg kimerítő alaposan, mint Hartvigné lábát (Ú. 16) vagy Eszténa kezét (Ú. 62–3). Figyelemre méltó viszont, hogy a 67–8. oldalon levő leírásban, a „rosszhírű ház” szobájának bemutatásában egyetlenegy kép sincs. Ebben a leírásban, bizonyára nem véletlenül, pontosságra, tárgyyszerűsége, objektivitásra és — elidegenítésre törekszik Krúdy.

A mindössze harminc soros áriában tizenhárom képmozzanatot számoltam össze. Ez azt jelenti, hogy valamennyi közléstípus közül az áriának a legmagasabb a K indexe (0,43). Egyetlen rövid részlet alapján nem tanácsos általánosítani, mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy a képsűrűség az áriákban a legnagyobb. Ennek a feltevésnek az igazolására további vizsgálatokat kell végezni.

A már ismertetett képlet alkalmazásával kiszámítottam a regény átlagos képtelítettségét is. Ennek értéke: $K = 462/2316 = 0,19$, tehát az ária, a leírás

és a reflexió képsűrűség szempontjából az átlag fölött, az elbeszélés és a párbeszéd viszont az átlag alatt van.

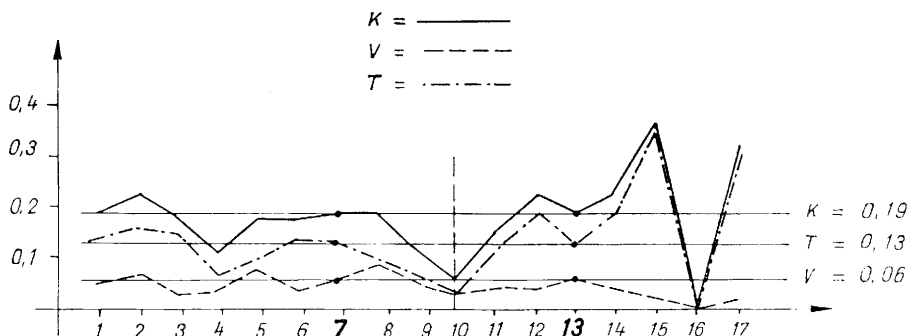
A képtelítettségi és a variabilitási index mellett egy harmadik mutatót is bevezettem, a feszültség mérésére. Értékét a képsűrűség és a változékonyság különbsége adja. Képletben: T (tensio, feszültség) = $K - V$. Az egyes fejezetek érzelmi-drámai hőfoka a $K - V$ számítással határozható meg: minél nagyobb a képtelítettség és minél kevesebb a kitérő (a reflexió, a leírás), annál nagyobb a feszültség (T).

A három mutató értékének fejezetenkénti alakulása táblázattal és grafikonnal szemléltetve:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
K	0,19	0,23	0,18	0,11	0,18	0,18	0,19	0,19	0,12
V	0,05	0,07	0,03	0,04	0,08	0,04	0,06	0,09	0,05
T	0,14	0,16	0,15	0,07	0,10	0,14	0,13	0,10	0,07

	10	11	12	13	14	15	16	17	Átl.
K	0,06	0,16	0,23	0,19	0,23	0,37	0	0,32	0,19
V	0,03	0,04	0,04	0,06	0,04	0,02	0	0,02	0,06
T	0,03	0,12	0,19	0,13	0,19	0,35	0	0,30	0,13

Néhány megjegyzés a grafikonhoz: 1. a képsűrűség ingadozásában az átlagtól való eltérések közül a 0,05-nál nagyobbakat (4., 9., 10., 15., 17. fejezet), a feszültségnél a 0,1 alatti (4., 9., 10. fejezet) és a 0,2 fölötti (15., 17. fejezet) értékeket tekinthetjük szignifikánsnak; 2. a 7. és a 13. fejezet képgazdagság, változékonyság és feszültség szempontjából egyaránt megegyezik az átlaggal; egyformán E – P – R – L felépítésűek, tehát mind a négy fő közlésformát tartalmaznak. Statisztikai számításaim alapján ez a két fejezet reprezentálja Az útitárs képtelítettségét és kompozícióját, ezekhez viszonyítva jelölhetők ki a cselekmény és a képstruktúra mély- és csúcspontjai. Szimmetrikusan helyezkednek el a „holtpont”, a 10. fejezet körül: a 7. részben, a templom-fejezetben ismerkedünk meg Eszténával, s a 13.-ban, a temető-fejezetben hangzik el a lány végzetes vallomása. (Érdekes véletlen, hogy mind a 7, mind pedig a 13 kabalisztikus jelentőségű, szerencsés, ill. szerencsétlen szám...)

6. Az alapfogalmak tisztázása és a kiindulásul szolgáló mérések elvégzése után vizsgáljuk meg a cselekmény alakulásának, a közlésformák változásának és a képtelítettség módosulásának össze-

függését, vagyis a kompozicionális és a képi sík „ritmusának” viszonyát Az útitárs című kisregényben.

A K index értéke a történet első felében, pontosabban az első nyolc fejezetben szinte konstans: a Hartvigné – Genovéva – Olga epizód sor homogén képtelítettségű. A Krúdy-próza egyenletességét, a sokat emlegetett „gordonkahang” monoton bűgását egzakt mutatókkal is kifejezhetjük.

Erről a szintről a 9–10. részben váratlanul mélypontra süllyed a képsűrűségi index (10. rész: 0,06!). A hős már elhidegült Hartvigné-től, s az Eszténa-idill még nem kezdődött meg. Ebben az „érzelmi vákuumban” a képek gyakorisága mélyen az előző, ill. a következő részek átlaga alatt marad. A 11. résztől – első találka Eszténával! – újból erőteljesen növekszik a képtelítettség; a csúcspont a 15. fejezet, a tragikus következményekkel járó pásztoróra leírása (0,37!). A rövid 16. részben nincs kép, viszont magas K -szinten zárul a szöveg (0,32).

A képsűrűségi és variabilitási mutató alakulását egybevetve megállapíthatjuk, hogy az 1–10. fejezetben nagyjából párhuzamos a görbék: a fokozottabb képgyakoriság intenzívebb közlésforma-változással párosul. A 10. részben mind a K , mind pedig a V értéke alacsony, ettől kezdve azonban egyre jobban eltérnek egymástól. A 11–2. fejezetben a képtelítettség ugrásszerűen megnő, a V viszont lényegében ugyanazon a szinten marad. A 13. résztől már valósággal tükröszimmetrikusan alakul a grafikonjuk: ahol a K csökken, ott a V növekszik (13.), és viszont (14–5.). Különösen feltűnő e divergencia a 15. fejezetben, ahol a K eléri maximumát, a V pedig a minimumra süllyed. A hasonlóan magas képtelítettségű utolsó (17.) résznek szintén minimális V indexe van.

Mivel magyarázhatók e jelenségek?

A cselekmény első felében, lényegileg a 11. fejezetig (az Eszténa-dráma előtti részben) a képanyag elsősorban leíró-hangulat teremtő funkciójú, sűrűsége átlagos. Ahol több a kép, ott több a közlésformaváltás, a kitérő, az elkalandozás is. A reflexiók, a személy- vagy környezetleírások szinte vonzzák a képszerű stílus mozzanatait. A 11. résztől megváltozik a történet iránya és a képek funkciója. Az Eszténa-szerelem kibontakozik; a cselekmény érzelmi hőfoka, drámaisága egyre fokozódik, egészen a 15. fejezet tragikus csúcspontjáig. A képek itt már ezt a drámaiságot, érzelmi túlfeszítettséget közvetítik: a K görbe a cselekmény tempójának felgyorsulása arányában, meredeken emelkedik. A tempó gyorsulásával függ össze a V egyidejű visszaesése: kevesebb a közlésformaváltás, a kitérő, az elbeszélés megszakítása, elbeszélés, leírás és reflexió állandó váltakozása. A drámai funkciójú képanyag sűrűsége így szükségképpen akkor éri el a maximumot (0,37), amikor a variabilitás a minimumra csökken (0,02). Ez a fejezet a mű drámai-érzelmi tetőpontja, a felgyülemlett feszültségek kisülése. A lassan égő gyújtózsinór lángja ekkor kap bele a lőporos hordóba: a titkos légyott lelepleződik, Eszténa a folyóba öli magát (15. rész).

A cselekménynek ezt a hullámvázát híven követi a feszültséggörbe (T) ingadozása. Feltevésünk szerint a szöveg feszültsége akkor kicsi, amikor K és V különbsége csekély, amikor tehát a képtelítettség és a változékonyság mutatója egyformán alacsony vagy egyformán magas. Az előbbi esetben kevés a kép és kevés a váltás: az ilyen szövegrész a regényben „állóvíznek” számít, pl. a 9. és a 10. fejezet. Az utóbbi esetben a viszonylag terjedelmes képanyag

feszültségkeltő hatása elvész a reflexiók, leírások tömegében, feloldódik, szétforgácsolódik a közléstípusok villódzásában. Természetesen alacsony a feszültsége a kevés képet és sok váltást tartalmazó részeknek is. A T mutató értéke akkor magas, ha sok a kép és kevés a váltás, mint pl. a 15. és a 17. fejezetben.

A grafikonról leolvasható, hogy a kisregény átlagos feszültségű, kiegyensúlyozottabb első felében (1–10. rész) még viszonylag a második és a hatodik fejezet T indexe magas, de ezek sem emelkednek különösebben az átlag fölé. A Hartvigné–Genovéva–Olga sorban egyre csökken a feszültség, a nők hatása: az utazó rossz szájíze és csömöre egyre érezhetőbb. A Hartvignéval való kalandnak még oldalakat szentel (2. rész; $T = 0,16$), a Genovéva-epizód leírása már csak 33 sor (6. rész; $T = 0,14$), az Olgával töltött pásztorórát pedig épp hogy megemlíti a 8. rész elején. A cselekmény holtpontja, mint már utaltunk rá, a 10. fejezet: a feszültségi mutató 0,03-ra süllyed. A 11. részben aztán hirtelen megnő a feszültség (0,12): „A fedett hídon lestem Eszténát. Olyan türelmetlen voltam, mint egy vőlegény” (Ú. 47).

Az útitárs második fele, a 11–7. fejezet sokkal nyugtalanabb, zaklatottabb, mint az első. A T -görbe mozgása jóval dinamikusabb: a 10. rész mélypontjáról a 15. drámai összecsapásáig emelkedik (0,03 $\rightarrow$ 0,35). A mindössze tizenkét soros 16. fejezetben nincs kép és nincs váltás: a K , a V és a T értéke egyaránt 0. Pillanatnyi nyugvópont ez, kései és furcsa idill a buja Hartvignéval; vihar utáni és vihar előtti csönd. A férfi még nem tudja, hogy Eszténa öngyilkos lett.

Az utolsó részben a K és a T , a képsűrűség mutatója és a kisregény „lázgörbéje” még egyszer magasra szökik. A tragédia beteljesedett. Útitársunk a rossz lelkiismeret szűkszavúságával összegez. Nincsenek többé terjengős reflexiók; az elbeszélő nem kommentál, röviden, célratoróen fogalmaz. Keserű és gyors, minden érzelmosság nélküli, puritán a befejezés: „A vonat lassan mozgott, a rikácsolás mind érthetlenebbé vált. Eltűntek az x.-i állomás piros és zöld szemei, s én azóta sohase voltam a városban” (Ú. 77).

*

Az elemi képek szövegbeli elhelyezkedését grafikusan szemléltettem, lásd a mellékelt rajzokat. A feldolgozás alapjául a mű 1959-i kiadása (Krúdy Gyula: Az útitárs — N. N. Két regény. Bp. 1959. Szépirodalmi Könyvkiadó) szolgált. A sorokat megszámoztam (1–2316); a rajzon csak minden ötödik sor sorszáma van feltüntetve. Az eredeti lapszámozásra szögletes zárójelbe tett számok utalnak. Az oldal végét } jel mutatja.

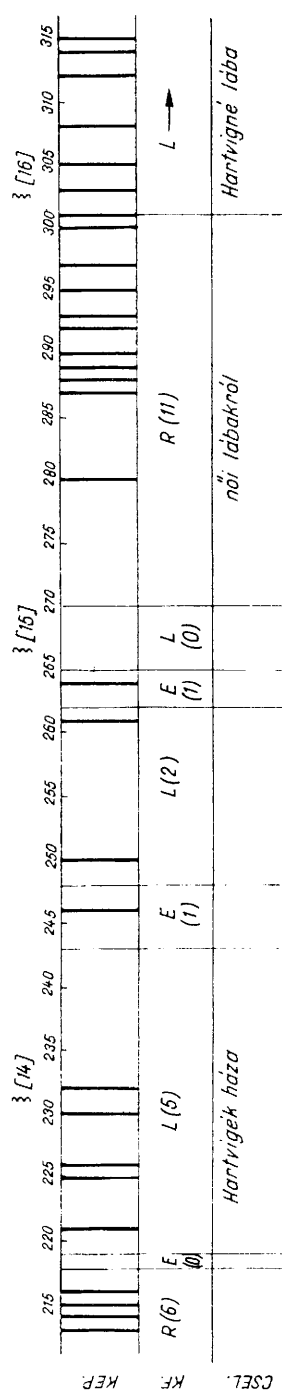
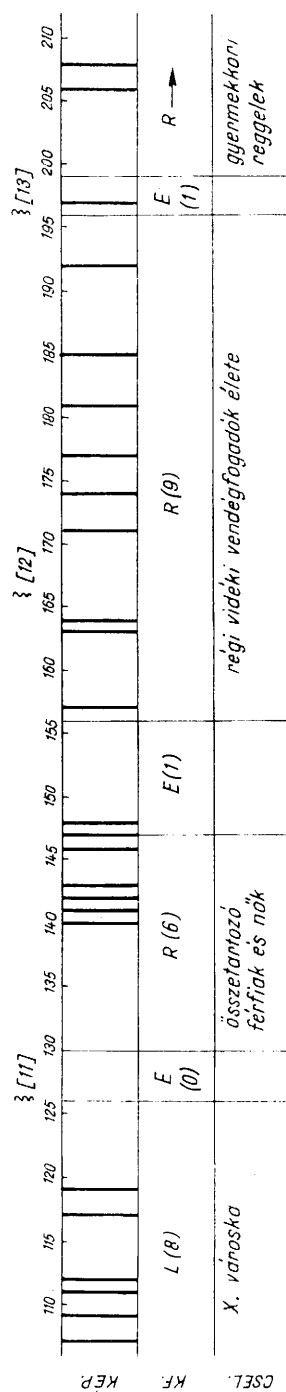
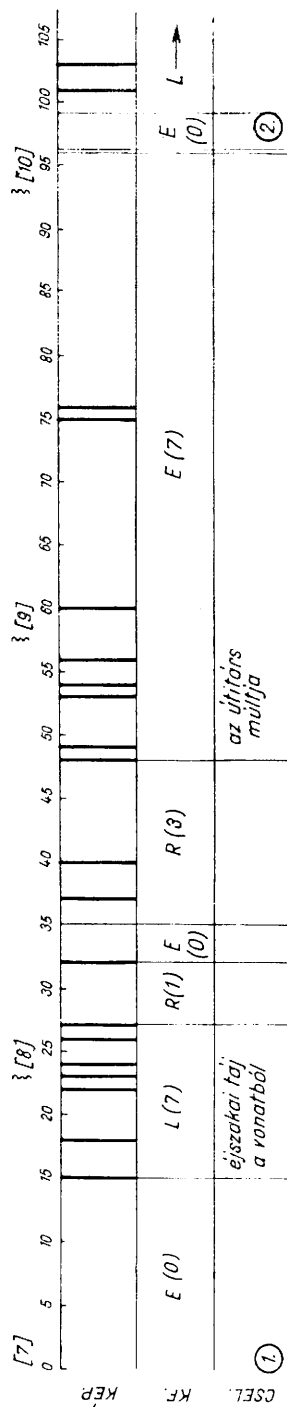
Az ábra felső sora a képanyag (= KÉP.) eloszlásáról tájékoztat: függőleges vonalak jelzik a szövegnek azokat a sorait, melyekben valamilyen képszerű mozzanat (hasonlat, metafora stb.) található.

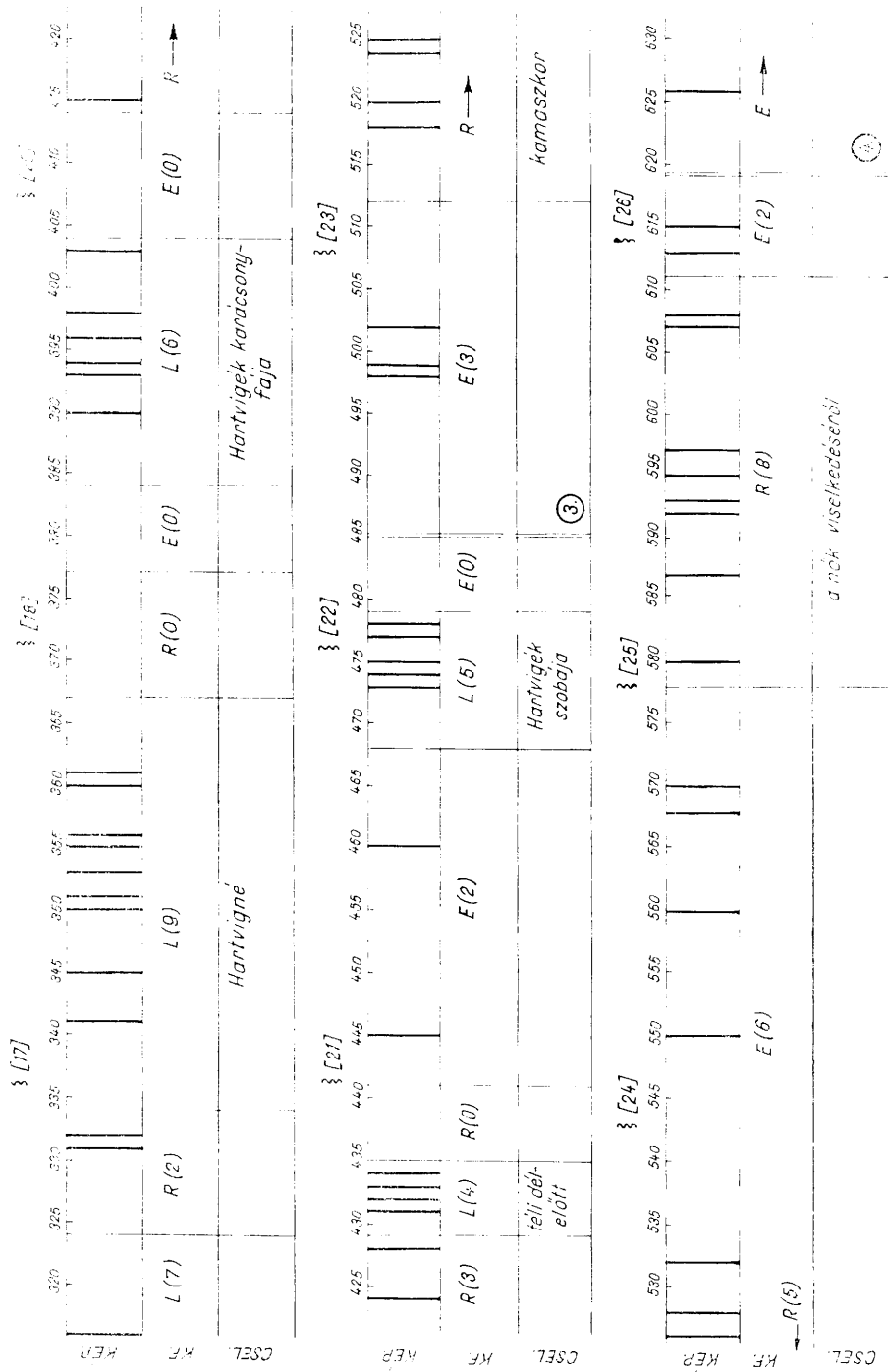
A középső sorról a közlésformák (= KF.) váltakozása olvasható le. A rövidítések: E = elbeszélés; L = leírás; R = reflexió; P = párbeszéd; Á = ária. A nagybetűk után zárójelben álló számok azt mutatják meg, hogy abban a — leíró, elbeszélő stb. jellegű — szövegrészben hány elemi kép van.

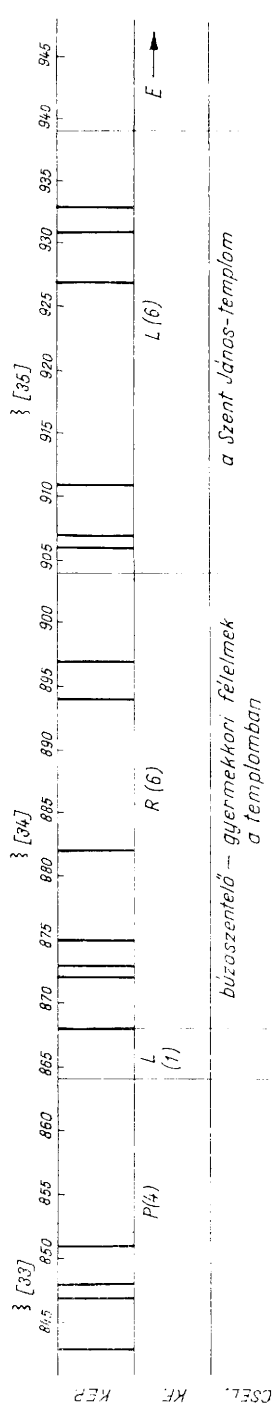
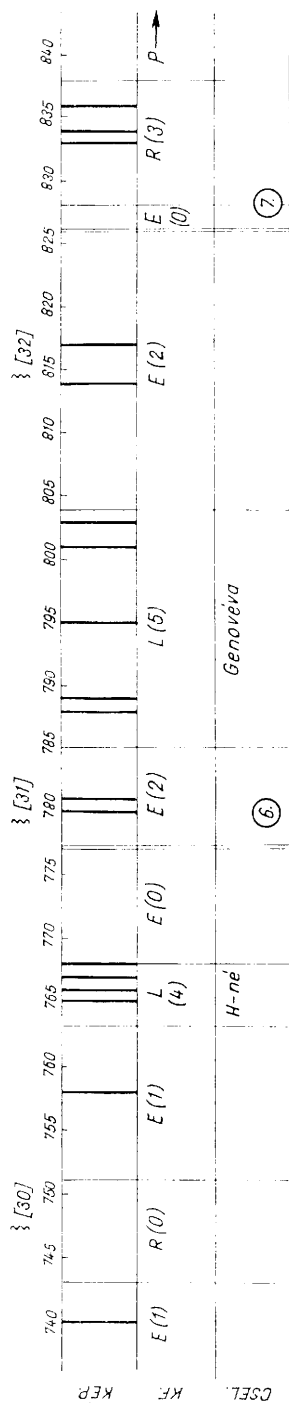
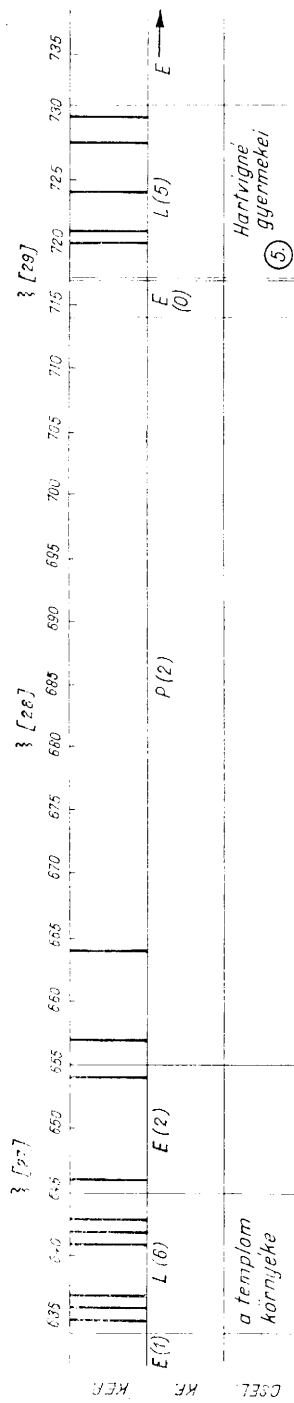
Az alsó sorban a cselekmény (= CSEL.) fontosabb mozzanataira utalok. A fejezetek sorszámaát bekarikázott számok (1–17.) jelzik (az eredetiben csillagokkal van tagolva a szöveg, és a részek nincsenek megszámozva).

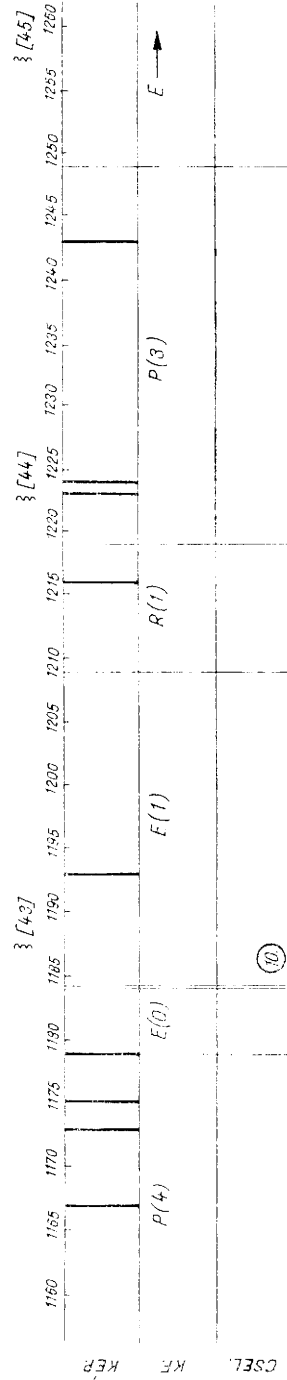
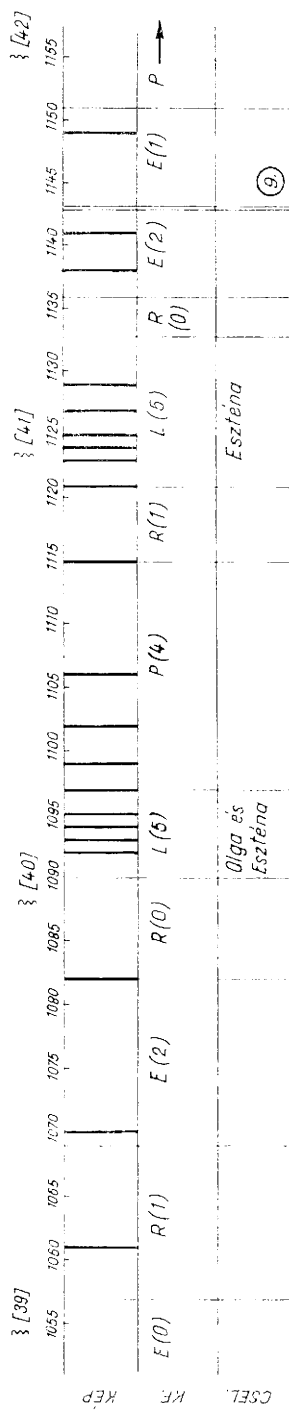
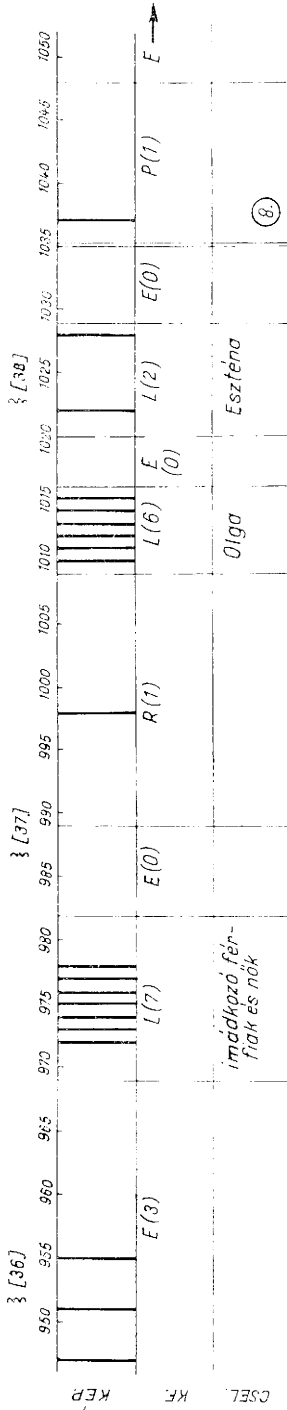
A közlésegségek határát egy, a fejezetekét két függőleges vonal tünteti fel.

Kemény Gábor

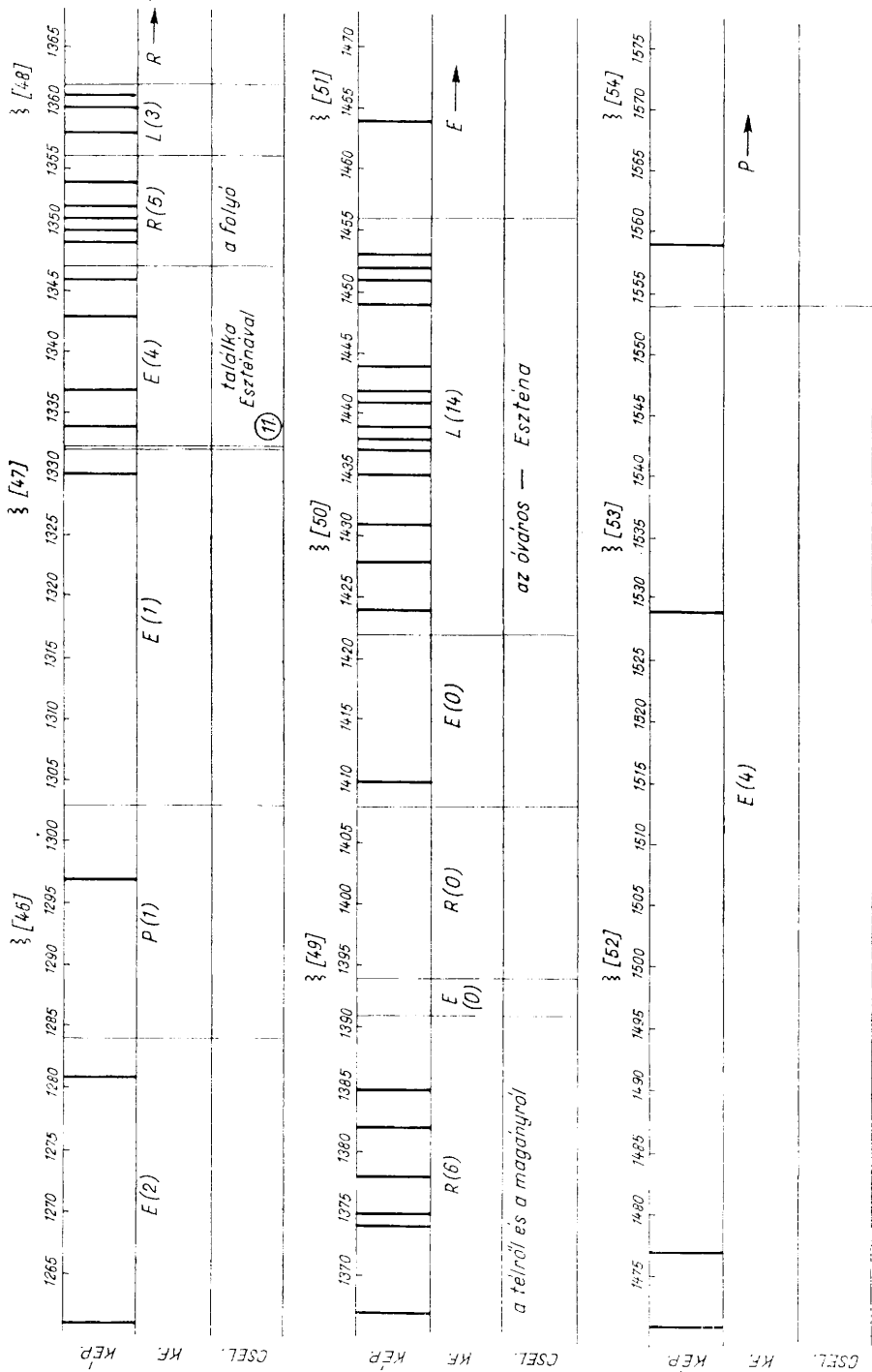

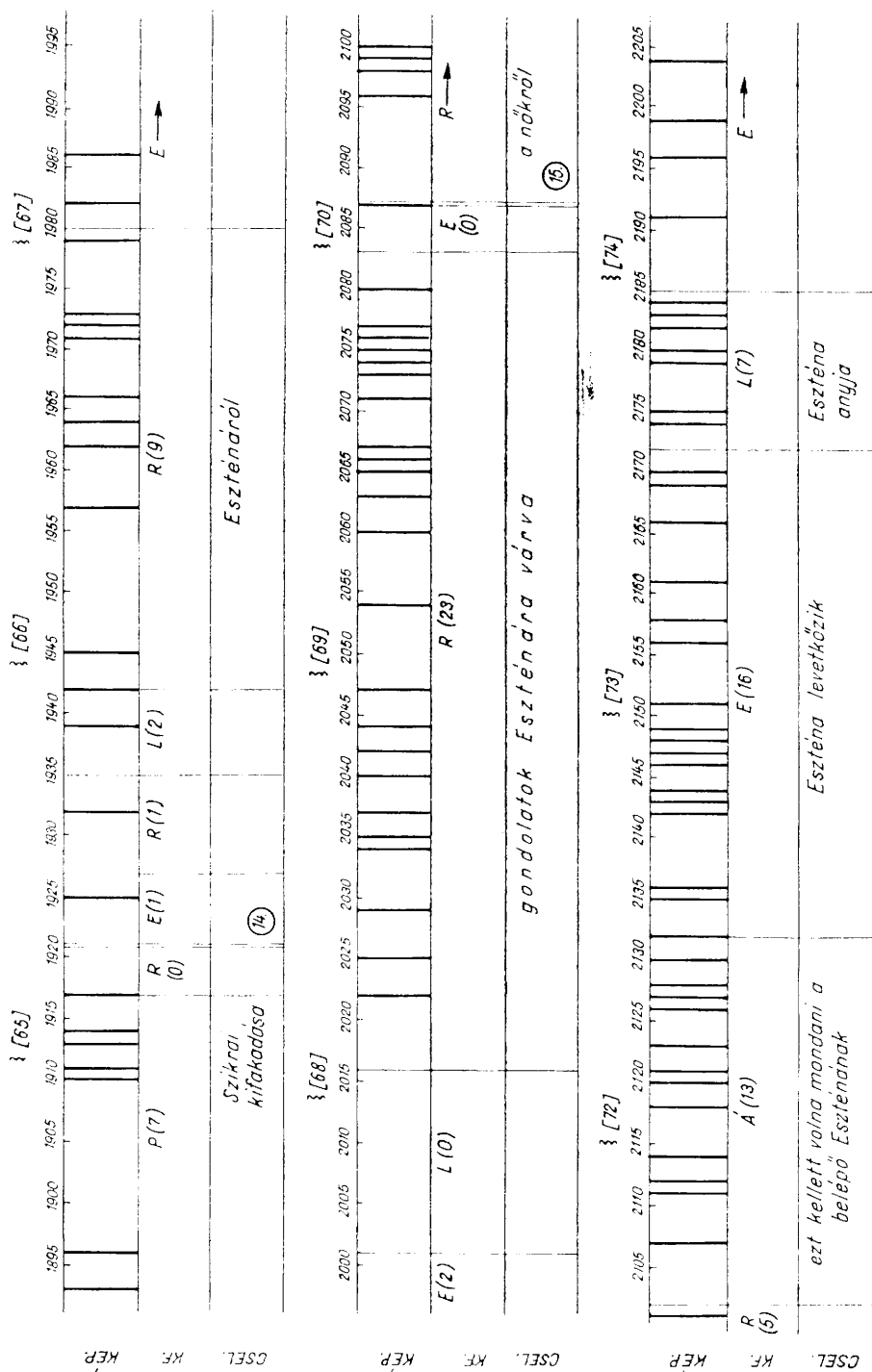

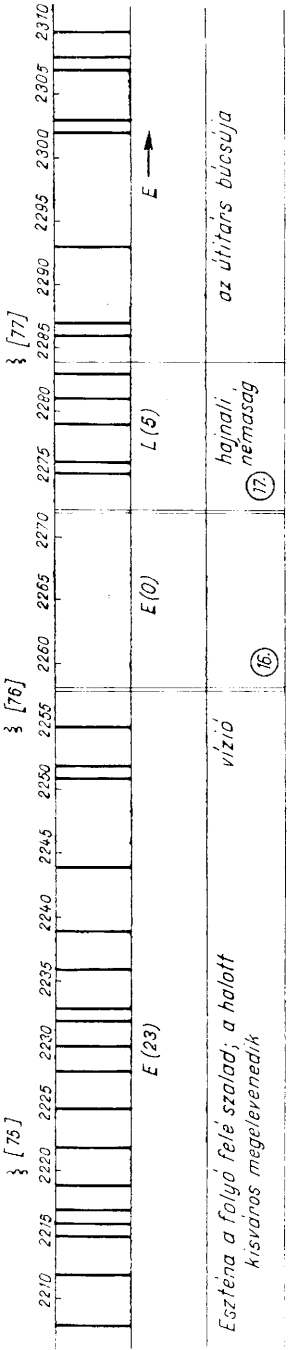

2315

E (9)

I r o d a l o m

Féja Géza: Krúdy, a lángelme. Lázadó alkonyat. Bp., 1970. 33–86

Krúdy világa. Bp., 1964. Gyűjtötte és írta Tóbiás Áron. [KrV.]

Krúdy Zsuzsa: Krúdy műzsái. Jelenkor 6 [1963]: 454–9; 526–32

Krúdy Zsuzsa: A második család. Krúdy világa. Bp., 1964. 39–64

Magyar irodalmi lexikon 1–3. Bp., 1963–65. Főszerk. Benedek Marcell. [MIr-

Lex.]

A magyar irodalom története 1–6. Bp., 1964–66. Főszerk. Sőtér István. [MIr-

Tört.]

Rónay György: A regény és az élet. Bp., 1947.

Sőtér István: A ködlovag. Tisztuló tükrök. Bp., 1966. 153–63

Sükösd Mihály: Küzdelem az epikával. Bp., 1972.

Szabó Ede: Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1970. (Arcok és vallomások.)

Anyanyelvi nevelésünk problémáiból

1. A nyelvtantanítás módszertanának irodalma mostanában elég sűrűn ad hírt kísérletekről: a tananyagot s a tanítási módszereket egyaránt megújítani vágyó, különböző értékű törekvésekről. Az oly sok — helyes és helytelen — ötletet termő friss szellem s megannyi energia fordulatot kívánna előidézni, mert meg van győződve, hogy a középiskolában a jelenlegi helyzet tarthatatlan: a mintegy 160 nyelvtanóra alig mutathat fel eredményt. S többen — jogosan — olyan nézetüknek adtak kifejezést, hogy sokszor a gyarapodás helyett a négy évre inkább a felejtés s visszafejlődés jellemző (Szemere Gyula, Hoffmann Ottó — Temesi Mihály: Nyr. 1969. 92; 1971. 324; Sebestyén Árpád: Nyelvtantanításunk az egyetemi felvételi vizsgák tükrében. Debrecen, 1974. 93).

S e tételben van igazság; mert az érdeklődést számtalan alkalommal szikkasztja az egyhangúság, az unalom, a szürke és haszon nélküli típusórák sorozata. A középiskolások azt a pluszt, amit a helyesírás, a szóbeli és írásbeli közléskészség, a nyelvhelyesség, a grammatika és az elemzés magasabb szintű gyakorlása mellett kapniuk kellene a szerkesztéstan és a stilisztika köréből, hiába várják. Nagyrészt azért, mert az igényes és egyáltalán nem könnyű munkájukban a szaktanárok nélkülöztek s nélkülözik a szakszerű eligazítást; s ez a körülmény is közrejátszik abban, hogy a biztosított órakereteket nem tudják kellő tartalommal hasznosan kitölteni. A tantervi anyag elégtelensége, azaz koncepciótlan szegénysége s a kellő segítségnyújtás elmulasztása következtében állt elő az eléggé általános elbizonytalanodás és megtorpanás, bizonyos válsághangulat, illetve maga a válság.

Célszerűtlen lenne szemet hunyni az évek óta lappangó baj előtt, inkább az okok fürkészésével kell a hibák és hiányosságok felszámolására javaslatot tenni.

2. E kettős feladatra vállalkozott figyelemre méltó tanulmányában Rác Endre (Nyr. 1973. 443–54). Diagnózisa s megoldási javaslata egyaránt elgondolkodtató s megfontolt, úttörő s mégis reális, de hozzá kell tennem: nézőpontjából nem tűnik fel minden hiba. Vizsgálódási szempontja jogos, sőt fölötte szükséges, mert érdemi változás csak úgy lehetséges, ha a szaktudomány képviselői is bírálatot mondanak — mintegy kívülről és felülről, azaz kellő távlatból — az anyanyelvi képzés folyamatának egyes szakaszairól.

A tanulmány a feltűnő eredménytelenséget lényegében négy okra vezeti vissza: az első osztályosok egyenetlen tudásából, a kényszerű hosszas ismétlésekből fakadó időzavarra; a méltatlanul kicsi óraszámra; a nyelvtudomány rendszerét, vonzó érdekességét nem nyújtó megnyirbált anyagra; s végül a korszerű metódus elhanyagolására.

Javaslatja módszerben s tananyagban egyaránt a fokozatos korszerűsítést ajánlja, azaz: a nyelv- és beszédművelés, a stilisztika, a szerkesztés- és fogalmazástan oktatásának kiszélesítése mellett a generatív grammatikában szo-

kásos — saját példáival illusztrált — transzformáció alkalmazását, valamint a nyelvtörténet, a dialektológia, az általános nyelvészet, az összehasonlító nyelvtudomány és más tudományok legfőbb kapcsolatainak bemutatását vagy legalább jelzését. Természetesen a „fényes ráadás” maga után vonja a különben is esedékes óraszám-felemelést.

3. Az igényes koncepció irányvonalával, módosító javaslatainak lényegével lehetetlen egyet nem érteni. E résznél csupán néhány megjegyzésre szorítkozom.

a) A nyelvtanítás második célját: „a nyelvtudomány bizonyos eredményeivel való megismertetést” nemcsak egy tudományág bemutatkozásának igénye követeli, hanem a végső célkitűzés: a nyelv jelenségei iránti érdeklődés felkeltésének, a nyelvvel bíbelődő természet egész életre szóló kialakításának parancsa, mint ahogy az irodalomban is az olvasóvá nevelés célja diktálja a célt elősegítő stúdiumok oktatását.

b) A kívánatos módosítás magában rejtí a maximalizmus veszélyét; érdemlegesen nyilatkozni majd csak akkor lehet, ha az új anyag beáramlásának mértéke már eléggé körülhatárolódott. Az anyagkijelölés széleskörű vitát igényelne, hogy az anomáliáknak elejét vegyük. A mértéktelen felduzzasztás éppolyan hiba, mint például a mássalhangzók felosztásából annak a szempontnak az elhagyása, melynek beiktatása nem terhelné a tanulókat, sőt a rendszer megértését s megjegyzését könnyítené.

c) A grammatika megszüntetése, illetve illő korlátok közé szorítása két különböző dolog. Ez utóbbival a középiskolában számolni kell, mert mindig csak alapozni meddő eljárás, s ezért olyan stúdiumokról szükséges gondoskodni, melyek grammatikai alapra épülve a grammatika ismétlését magasabb szinten biztosítják és hasznosítják. Erre az említettek mellett — legalkalmasabbnak látszik a *stílus elemzés nagyobb mérvű bevezetése*.

d) Nem helyeselhető az a javaslat, hogy a középiskolai tankönyv előtte járjon az egyeteminek. Rendjén való dolog csak az lehet, hogy az egyetemi oktatás „egy fázissal” a középiskolai oktatás előtt haladjon. Nemcsak az újszerű felfogás alapos kimunkálása végett, hanem olyan gyakorlati ok miatt is, hogy ilyen körülmények között ki vállalkozna középiskolai tankönyv írására; így is bajt okozott az a kényszerű körülmény, hogy a tankönyv és tanári kézikönyvírást nem sikerült országos üggyé tenni. Viszont a nagy lemaradás csökkentése céljából az új és hasznosítható részeredmények közlésére s megvitatására legalkalmasabb hely lenne a Nyelvőr mellett a Magyartanítás című folyóirat.

e) Érdemes-e programozott oktatásról beszélni, hiszen a programozott oktatásnak nemcsak a logikus apró lépésekre, algoritmusokra bontás a sajátossága, hanem lényegéhez tartozik a gondolkodásra kényszerítés is. Ezt pedig a jelenlegi módon elérni nem lehet, mert éppen azok használják ki a megadott megoldásokat, akiket gondolkodásra szeretnénk serkenteni.

f) Meggondolandó a középiskolai munkafüzetek — nyomtatott könyvek — rendszeresítése: kihasználtságukhoz képest drágák. A nem olcsó mulatság helyettesíthető az eddigi egyszerű gyakorlattal: a tankönyvben számozott feladatoknak a megoldása, anélkül, hogy ez külön megterhelést jelentene — akár csak a matematikánál —, könnyen beírható a rendes iskolai füzetbe.

4. Sorolhatnám még a kisebb megjegyzéseket, de ehelyett inkább rátérek mondandóm lényegére.

a) Rácz Endre tanulmánya a tananyag kijelöléséhez — a tanterv-készítéshez —, új nyelvtanítási koncepció realizálásához ad útbaigazító szempontokat, de a nagy horderejű probléma vitára bocsátása nem nélkülözheti a tartalmi kérdések felvetését és megtárgyalását. Nem lényegtelen, hogy mit tartalmazzanak-takarnak a jól hangzó fejezetcímek. A tanulmányból az olvasható ki, hogy a szerző rendben levőnek találja a szerkesztéstan és a stilisztika tanítását, legalábbis ellenkező véleményének semmi jele, azon az egy megjegyzésen kívül, mely a módszertan egészére vonatkozik: „megállni természetesen ezen a területen sem lehet”. Holott súlyosabb a helyzet, mintsem szó nélkül mehetnénk el mellette.

b) Eredményes, korszerű tanítás csak megfelelő tankönyvek és tanári kézikönyvek révén képzelhető el.

Könyv készült a fogalmazástanítás (Lengyel Dénes, 1967.) s a mondat-elemzés (Rácz Endre · Szemere Gyula, 1972) gyakoroltatásának megkönnyítésére, megjelent két összefoglaló módszertani mű (Szemere Gyula, 1969.; Szende Aladár, 1972.) és egy stilisztikai példatár (Szekér Endre, 1970.) és jóval azelőtt más hasznos könyvek is (Balassa László: Garmada, Bp. 1958.; Iskolai nyelvművelő, Bp. 1959.; Nyelvtan — stílus — szónoklás, Bp. 1960.; illetve: Fajcsék Magda: A kifejezőképesség fejlesztésének módszereiről, Bp. 1968; stb.), de mindmáig hiányzik pl. olyan stíloselemző, stilisztikai összefoglaló kézikönyv, mely e részterület problémáit összegyűjtve, az elemzéshez bőséges példatárat, mintát adva elindítója lehetne a további kutató s kísérletező munkának.

Szükség lenne ily hézagpótló könyvre, mert még a becsebb módszertani művek is mostohán bálnak a stíloselemzéssel.

c) A stíloselemzés terén még mindig csak az útkeresés folyik, s meg-
lehetős bizonytalanság uralkodik.

A zavart valószínűleg „A magyar stilisztika vázlata” c. könyv másolása idézte elő. Az egyetemi tankönyv nem azzal az igénnyel készült, hogy néhány szavas rendszerező funkciómegjelöléseit a középiskola stíloselemző gyakorlatként vegye át. A maga idejében új korszakot ígérő alkotás szükségszerűen tele van sok oly utalással, melynek utánzása középiskolai fokon valami nagy haszonnal nem kecsegtet, sőt egyenesen frázisszerű általánosságra ösztökél. Például olyan ténymegállapítások, mint: a „nyomósítás”, „nyomatékosítás” eszköze lehet az ige (178), az igekötő (186), a főnév (190), a melléknév (196), a, számnév (197), a személyes névmás (200), a főnévi igenév (206), a melléknévi igenév (206), a határozószó (210), a határozatlan névelő (213), a kötőszó (215), a módosítószó (217), a szófaji kategóriaváltozás (222), a képzésmód (229), a szóösszetétel (232), az indulatszó (256) stb.; vagy: „az egyes szám első személyű névmás gyakori kitétele kifejezhet gúnnal párosult fájdalmas ön-lekicsinylést”, „a lélekben lefolyó vívódás megéreztetésében is finom stílárís eszköz lehet”, „máskor annak megéreztetésére szolgál, hogy a beszélő szerénytelenül öntelt” (201–2) — az ezekhez hasonló tételek emlegetése és fel-felfedeztetése, ha nem párosul stíloselemzéssel, csekély hírértékű. Rendeltetése csupán az lehet, hogy az elemzés során támaszpontként szolgáljon.

Formálissá és üressé sülyyedhet a stíloselemzés, ha a tanár a feladatmegoldásokhoz csupán ilyen és csupán ennyi segítséget kap: „Csokonai versének kérdő és felszólító mondatai felháborodást, vádolást (helyenként gúnyt) fejeznek ki”; „Tóth Árpád idézett versszakának rövid kijelentő és kérdő mondatai lemondást és töprengő hangulatot fejeznek ki”; Váci Mihály versének rövid

mondatai drámai mozgalmasságot és hangulatot érzékeltetnek" (Tanári kézikönyv a magyar nyelv tanításához a középiskolák I–II. osztályában. Bp., 1968. 186–7).

Az effajta időtöltés után a tanulók olyan sejtellemmel távozhatnak az óráról, hogy a könnyen és gyorsan elsajátítható játéknak nem sok látatja van, mert nem segíti-vezeti őket a szöveg mélyebb megértéséhez.

5. Hasznos elemzési metódus bevezetésére lenne szükség. A megoldást keresve nem is kell új ösvényt törni: nem térve most ki a külföldi gazdag eredményekre, a magyar nyelvterületen belül is, nyelvészeken és irodalomárokon kívül olyan írók mutattak példát a szöveganalízis gyakorlatára, mint Kosztolányi, Illyés vagy Németh László.

Azért, hogy érzékeltessem a stíluselemzés — szerintem a középiskolában meghonosítandó — gyakorlatát, néhány egyszerű, s most csak a hagyományos módszert követő olyan eljárást mutatok be, mely a tanultakat magasabb szintre emeli, s egyúttal a későbbi komplex elemzést megalapozni kívánja.

a) Például a névmások tanításánál is igazolható, hogy egy kitűnő író — mint pl. Jókai az „Erdély aranykorá”-ban — hogyan játszadozhat a nyelvvel, milyen ötletesen irányíthatja a fényt a magyar nyelv törvényszerűségeire. Midőn Apafit hosszú fogságából hazatérte után, ura megbízásából Ali basa minden időhaladék nélkül Erdély trónjára emeli, a jámbor férfi hűledezve kérdi: „... Engemet? — tréfálni méltóztatol kegyelmes herceg, hebegé Apafi, káprázzván szemei előtt a világ. — Igen, tégedet, magadat.” Felindulásunkban, érzelmi megrendüléskor az *engem* helyett az *engemet* alak használata indokolt, de a szorongó és riadt Apafival szemben a nyugodt Ali szájából indokolatlan e rendkívüli forma. Így vagy gúnyosan tette ki a tárgyragot, megtetézve a különben fölösleges *magadat* visszaható névmással, vagy pedig a magyar nyelv törvényszerűségeit nem ismerve önkéntelen utánzásból erősítette az Apafi előtt hihetetlennek tűnő szultáni rendeletet. Irónia vagy tudatlanság — vagy a kettő keveréke? Ezt esetleg a regény válaszolhatja meg.

b) A kötőszavak esetében például kitérhetünk arra, hogy egy-két kötőszó mondatkontextusba helyezés nélkül is felvázolja, kirajzolja a mondat felépítését, a beszélő szándékát, esetleg hangulatát is. Mikor Apafi — ugyancsak az „Erdély aranykorá”-ban — fejedelemmé tétele után az országgyűlésre hívogató felhívást így kezdte: „Minekutána”, — hogy felhorkant a török megbízott: „Mik »minek utána« és »annakutána«! Mit cikornyázza kegyelmed. Írja kegyelmed úgy a hogy szokás: Mi Apafi Mihály, Erdély fejedelme, parancsoljuk neked, hitvány szolga, hogy a mint e levelet veszed, legottan...” stb. Nem alaptalanul mérgeskedett a basa, mert a kötőszó valóban csak bevezetőül szolgált volna a kényszerű circumstanciák engesztelő magyarázgatásához, békítő körlevél kibocsátásához, melynek foganatjáról még csak jóslásokba sem lehet bocsátkozni.

Ide illik Mikszáth megfigyelése is; jellemző, ahogy *A statisztiká*-ban a hivatalos iratok összeállításának sztereotip jellegét gúnyolja: „A végzés — írja — az »ennek folytán«-ból indul ki és a »mertkülönben«-nel domborodik ki.” Van ebben valami, mert pl. a *mertkülönben* mesterien magába sűríti nemcsak az intó vagy figyelmeztető eljárások fokozatos életbe léptetését, hanem a kilátásba helyezett büntető szankciók megfellebbezhetetlen, könyörtelen végrehajtását szigorának is.

c) A nyelvtan egy másik részénél Illyés közismert epigrammája, az „Új

nép a parton” lelket vidító ellentétéül felhasználható Nagy Lajosnál Sramó Gyuri esete a „Kiskunhalom”-ból, aki a „Der König rief” sort úgy „makogta” magyarra — „mert azt az átkozott Königet nagy *k*-val írják”, hogy: „A König kiáltott! Szent Isten, az egész osztály röhögött rajta”. S aztán jött az igazi bunkó: a tanár is kicsúfolta. Nem nevetett, csupán annyit mondott: „no öleg, mönny helyre”. S éppen ez a stílusos gúny hasított legjobban a szívébe. Vidékiek beszédmódja, szögletes viselkedése idáig is szemet szúrt, s kisebbrendűségi érzése most mélyült el igazán. Kiskunhalom utána ment, s Gyuri vad dühében most már gyűlölte, lenézte Kiskunhalmot. A tanár telitalálatával megpecsételődött a sorsa. A nyelvjárási modort utánzó ironia, Illyés szavával: mi mindent mond el!

d) A „Hogy vitt ezekkel, hogy vitt egyedül!” sor nyelvtani elemzésénél az a probléma is fölmerült, hogy mellérendelő kapcsolatos vagy bővített mondat-e. Mert csak azt a képet láttatja a költő, hogy Szondi hogy vívott ezekkel szemben egyedül. De mégis csak két mondatba vágta szét, s kérdés, hogy miért? Mert hangsúlyozni akarta az *ezekkel* és az *egyedül* szót, s ezáltal Szondi hősi helytállását. A mondatrész mondatá emelése majd mindig a kiemelést szolgálja; gondoljunk csak ilyen sorra: „Aki kuruc, nem pityereg”. Az *ezek* és *egyedül* közötti ellentét feszültsége így hatalmasabb. A „Hogy vitt” másodszori kiejtésével — mely a részek arányosságát is biztosítja — az elámulásra enged időt a költő, de maga az ismétlés is a csodálat érzéséből fakadt. A sor archaizmus pedig a históriászerző, illetve az apródok szívből fakadó bámulatát érezteti meg. Nemhiába mondta Gyulai, hogy a hűség és a hősiesség balladája e költemény. De benne e többhúrú, művészi sorban a múltat fel-támasztó nemzeti költő hivatástudata is.

e) A tananyagszökkentési utasítás szerint egész órát is szentelhet a tanár stíluselemzésre. Ilyen alkalmakkor rövidebb-hosszabb időt igénylő példák vizsgálatára is sort lehet keríteni.

a) „Isten, aki oly sűrűen látogatja Kecskemétet, hogy immár idevaló lakosnak lehetne tekinteni” — (A beszélő köntös) — mondatban Mikszáth azzal fakaszt mosolyt, hogy egy szólásból — Isten meglátogatja a vidéket, büntetés céljából, azaz természeti csapással sújtja — kiemel, elszigetel egy szót, s csak annak a jelentését veszi tekintetbe. A sűrű látogatás fogalma pattantja ki a szójátékszerű következtetést: mivel a vendégnél is gyakrabban, otthonosabban tér vissza-vissza, akkor helybeli, idevalósi.

β) Ambrus Zoltán regényében Berzsényi báró — a „Berzsényi báró és családja”-ban — így morfondírozgat: „Mindig Szedlacseknek hívták ezt a papot? Nekem ez magyarosított névnek látszik.” A névmagyarosítás korszakában ilyet kérdezni: lehetetlen ostobaság. De hát épp a képtelenségen derülünk, az úgazdag műveletlenségén, aki nem érzi meg a névben az idegenszerűséget, akinek ennyire nincs füle a hallásra.

γ) „Drámáimat a Nemzeti Színház drámabíráló bizottsága ridegen, de csökönyösen visszautasította” — mondja Mák István költő Heltai művében, a „Kis királyok”-ban. A megrökönyödést a *de* kötőszó után beugró csattanó kelti fel, mert enyhülésre, vigasztalódásra készülünk fel, s ehelyett a *csökönyösen* szó csap oldozó kedélyünkre.

δ) „És szemét jobbról, trágyadomb balról s amott Tihanynak »riadó leányi«, imitt unalom az unalomig” — írja Kossuth 1842-ben. Költészet és valóság együttélése, de milyen együttélése a Balaton partján: a magasztos és légius találkozása az alantassal, a gyarlóval. Mégis nem a vad keserv siráma: a

jobbról-balról nyújtott látvány után valami fellélegzés vegyül a mondatba. A nemtörődomség közepette mintha a gráciák lebbennének elénk kellemmel, csak azért, hogy a humoros csattanó jobban érvényesüljön. S ha az unalmat lehet fokozni, azt itt beteljesülve láthatni. Ám a határozószók párhuzama, a harmonikus szerkezet, az *itt* helyett az *imitt* használata, mely rímelt az *amott*-ra s az érvényesülő melódia sejteti, hogy a tetterős hazafi lélekben már túllép a megszűntetendő hanyagságon, s a virulásért humorral agitál.

6. Vagy íme többsoros részlet: a Favágó c. József Attila-vers első két szakaszának elemzése (vö.: Benkő László: A mondat szerkezet mint stílus elem József Attila Favágó című versében. Nyr. 1961. 446; Fajcsék Magda: Tanári kézikönyv a magyar nyelvtan tanításához a középiskolák III–IV. osztályában, Bp. 1970. 135; Alföld, 1963. 1–2. sz. 101–4).

A versszakból a munkakedv, az életöröm árad: „bársonyon futnak perceim”. Olyan favágó mondja ezt, akinek a suhintására még a fatörzs is kacagva reped szét (Első változat: Toll, 1929. december). A tornyozó jókedvet kifejező sort a költő gondolatjellel és rímtelenségével emeli ki, s másképp is tördeli. Annyira nagy a sugalmazó ereje — puhán gördülnek, kellemesen telnek órái —, hogy csak akkor eszmélünk, mikor a következő versszakot olvassuk: „Fönn, fönn a fagy baltája villog, | szikrádzik föld, ég, szem, a homlok, | hajnal suhint, forgács-fény röppen”. Megcsalt, becsapott vagy csak egyszerűen megtévesztett volna bennünket az a záró tétel? Hiszen kora hajnalban, napkelte előtt, zúzmarás dermesztő hidegben dolgozni nem valami szívét vidámító dolog. És e különös favágó a zord időt fel sem veszi, mintha nem is kemény görcsös fába vágná fejszéjét, hanem mint a gyermek a ritmikus, a lendületes játéknak, úgy örül erőfeszítésének; a *sikongva* határozói igenév a gyermekkor önfeledt örömeit idézi: a vidám sivalkodást, játékos hancúrozást. Harsanó kedve mindent megszépít: a hasztalan csapódó fejsze alatt a görcs fényesül; a nyakába hulló zúzmara fagyos hidegségét csiklandozásnak veszi, a téli szélben szárnyas haja lobogását élvezi, a hideg szinonimái közül majdnem a legenyhébbet: a *hűvös*-t választja. Ideszámítva a sodró iramú ritmust is, mindezek megengedik a természetes következtetés levonását: „bársonyon futnak perceim”.

De e boldogító érzés erősítésére milyen távlatot tud teremteni a költő! A ritmusváltással indított második versszakban a *szikrádzik* ige hanghatása és a csonttá fagyott föld rajza mellett fel kell figyelni a favágó életéből vett kép találó és eredeti funkciójára: suhint a hajnal, s a fény a fák ágai között forgácsokká szóródik szét, villanó tűzijátékot rendezve, s a fagy baltája is villogva működik, tehát a tél is, a nagy és örök természet is végzi a maga munkáját, dolgozik minden és mindenki. Az addigi képsorozatba szervesen illeszkedő metafora egyértelműen és meggyőzően hirdeti: munkálkodni egyetemes és örök feladat, a munka öröm és nagyszerű lehetőség, s még arra is int, hogy dolgozni csak így érdemes: pontosan és szépen, ahogy a csillag megy az égen.

Az első favágó — egyelőre úgy látszik — nem vesz tudomást az emberi munkán túli világról, a második pedig elkeseredetten dörmögi a rideg valóságot: „tövit töröm s a gallya jut”. A kétsoros szerkezeti egység súlyos mondanivalót hordoz. A tartalmat szolgáló eszközök között elsőnek az alliteráció tűnik fel mint figyelmet felkeltő eszköz. A két rövid állítás — az egyik tómondat — kiáltó ellentmondást közöl, de a *dörmög* ige jelentéstartalma érezteti a tehetetlen haragot: minden berzenkedése ellenére is vágja a fát. Még többet mond a

töröm állítmány: nem vágja, csak töri, azaz kelletlenül végzi munkáját, csak robotol, nincs is látatja erőlködésének. A második favágónak nem adatott meg a munka öröme: a munka és a részesedés arányáról beszél elkeseredetten. A jelenet — melybe a *tövit* szóalakkal a népnyelv, a tájszólás ízét is belopja a költő, s így elhitető erejét fokozza — várakozást gerjeszt, az ellentét feloldásának vágyát kelti fel bennünk, s valóban az első mozzanat ellenpontja után következik a megoldás, a harmadik versszak válasza.

7. A példák — melyeknek különböző fokozatait hosszan sorolhatnánk — nemcsak azt szeretnék jelezni, hogy ilyen irányú próbálkozások felkeltik a nyelv jelenségei iránti figyelmet, tehát bizonyos haszonnal kecsegtetnek; nemcsak azt, hogy a komplexebb elemzést valamilyen előkészítő beszélgetéseknek kell megelőzniük, hanem főként azt, hogy a tartalmi kérdések vitájáról nem szabad lemondani. Minden téren van megbeszélni való, de különösen jó lenne tisztázni a stíluselemzés elvi és gyakorlati vonatkozásait, mert a leszűrt következtetések beleszólnak a tantervi vitába is. Ha az időigényes stílus-elemzés — melynek gyakorlati módszerét most nem érintettük: csak rövid összegzést készítettünk az egyes példamondatokról — az öt megillető mértékben bevonul a tantervi anyagba, akkor bizonyos stúdiumok összébszorítására is gondolnunk kell.

Barla Gyula

A kérdés és a kérdezés

Az emberi kommunikáció, közelebbről a nyelvi érintkezés a kölcsönösség jegyében zajlik. A beszéd folyamata voltaképpen akciók és reakciók összefüggő egésze. Többnyire tehát az történik, hogy A valamit mond, közöl, B (illetőleg B, C és D stb.) erre valamilyen formában reagál, általában ugyancsak közléssel. B részéről a reakciót túlnyomórészt az váltja ki, amit A mondott, ami annak a tartalma. Ha azonban A B „válaszát” nem mondanivalójának mint közlésnek tartalmával idézi föl, hanem azzal, hogy B-t a válaszadásra tudatosan felhívja, akkor a kommunikációs folyamat egyik sajátos esetével van dolgunk. Ez a k é r d e z é s. A kérdezés legalapvetőbb, nyelvi eszköze a k é r d é s.

A kérdezésnek túlságosan sok lehetősége és magának a kérdésnek túlságosan sok változata van ahhoz, hogy első pillantásra ne riasztó káoszt lássunk magunk előtt. Ám — ahogy Hegel mondja — az értelmes kérdezőre a világ is értelmesen pillant vissza (l. 1961. 51). A tárgykör szakirodalmában általában a kérdezés nyelvi eszköze, a kérdés felől közelíti meg a kommunikációnak ezt a speciális esetét. Ennek tudható be, hogy a téma jobbára önmaga részaspektusaiban merül föl. Hol a hanglejtés címszava mögül lép elő, hol a mondatfajták között bukkan fel, néha meg a nyelv érzelmkifejező kelléktárának egyik színes álarca mögött ismerjük fel, l. MMNyR. 2. 1962. 37—41, majd 44—6, végül 250 és köv.). Ez nem lehet véletlen. A nyelvi kérdés oly kevésbé egynemű jelenség, hogy valóságos eseteinek anyaga minduntalan túlfut a hagyományos rendszerező elv sémáinak keretein. Ez talán leginkább a kérdés formai jegyeinek kutatásakor derül ki. Fries, aki az amerikai angol 'igen/nem' kérdés sajátos hanglejtéstípusait keresi, meglepetéssel kiált fel: „... nincs olyan sajátos hanglejtésforma a kérdések között, amelyik más nyilatkozatokban is elő ne fordulna, s nincs olyan hanglejtésforma egyéb nyilatkozatokban, amelyet ne találnánk elő a kérdések között” (Fries 1964. 251). Már az is különös, hogy létrehozásához egyszer önálló szavakat, morféákat használunk fel, máskor viszont mondatfonetikai eszközökhöz folyamodunk. Ráadásul ezek a fonetikai eszközök is igen furcsán viselkednek. Hogyan lehetséges, hogy például az ún. eldöntendő kérdésnek megvan a maga szabályos hangmenete (az utolsó előtti szótagon megemelt, s az utolsón eső hangmenet: „Elment már a vonat?” l. Laziczus 1944. 186—8), s akkor a kétszótagos eldöntendő kérdés, amelynek hanglejtését e minta szerint a legcsekélyebb nehézség nélkül meg lehetne szerkeszteni, váratlanul egészen más hanglejtésalakzatot ölt fel (a második, egyben utolsó szótag megemelkedik, s a hangmenet esetleg kiindulási pontja felé kissé vissza is kanyarodik: „Elment?”; l. még III. pont).

I. A k é r d e z é s

Az olyan metaforikus szóhasználat, mint a *kérdő pillantás*, *kérdő tekintet* (ÉrtSz. 3: 852), amelyekben a „kérdés” mint nem nyelvi adottság van meg, arra mutat, hogy a kérdezés — a kérdést, annak nyelvi változatát is magában foglaló, de — általánosabb, az emberi kommunikáció univerzális eszköze. A kérdezés a közlés tárgyát illetően a kommunikációban résztvevők sajátos viszonyát jelenti. Cohen szerint kérdés lehet a bizony-

talanság kifejezésének minden fajtája (1972. 102). Bolinger pedig, aki monográfiájában a kérdést úgyszólván minden oldalról körüljárta már, s most tömör definíciót kellene adnia, ehelyett mentegetődzve mondja: „Ha a kérdéseknek van valami végső bázisuk, akkor ez egy nem nyelvi [tényező], egy attitűd”, majd ennek megfelelően a kérdést a beszéd-szituációban létrejövő olyan nyilatkozatnak nevezi, amelyben a közlő alárendeli magát a hallgatónak (vö. Bolinger 1957. 4).

Arra kell gondolnunk, hogy a kommunikációban az adó (közlő) és a vevő vagy címzett (hallgató) tevékenysége rendszeresen az információra irányul. A kérdésben az adó tevékenysége egyszerre irányul az információra és a vevőre mint a kommunikáció közössé vált tárgyára. Ebben az értelemben a közlő és a hallgató között valóban alárendeltség jöhet létre, habár ez nem föltétlenül az előbbi alávetését jelenti. Ebből mindenesetre az következik, hogy a kérdezés esetén a kommunikációs láncnak még inkább teljesnek kell lennie, mint egyéb változataiban. Az önmagunknak föltett kérdések viszont — látszólag — csonka kommunikációs láncolatban keletkeznek. Ilyenkor azonban az adó (közlő) a közléssel együtt, amelynek ő a létrehozója, önmagát egyszerre sajátmagán kívül, a vevőben (hallgatóban) vagy magában a közleményben mint problémában tételezi. Aki kétségbeesetten azt kérdezi önmagától: „Dehát mi vagyok én?” egyszer föltette ezt a kérdést (így tehát egy kommunikációs folyamat kiinduló pontjává avatta magát), majd a kérdést maga felé fordította (ebben a minőségében vevőként szerepel), s egyben bele-rejtette önmagát a közlemény szemantikai tényeibe (vagyis bizonyos értelemben az információ részévé vált): a kérdés tárgya maga a kérdező.

A kérdésben a felszólítás mellett leginkább — Austin könyvcímének kifejezésével — „dolgokat teszünk szavakkal” (vö. Austin 1962.). Mit jelent ez? Legtágabb értelemben a felhívás funkcióját gyakoroljuk (vö. Bühler 1934. 30—33), hiszen a kérdésben a második személyre (vagy második személynek tételezett alanyra) vonatkozó tartalom(előre)jelző mozzanat van. Ha ez nem így volna, akkor soha sem történhetne meg, hogy a magyar eldöntendő kérdés hanglejtése átcússzék a felszólításra. Hogy a kérdésben egy a felszólítással azonos ilyen mozzanat van, talán nem kizárólagos oka a felszólítás kérdő hanglejtésű, terjedő változatának (l. Fónagy 1966.), de a jelenség létrejöttének elengedhetetlen föltétele.

II. A kérdés fajtái

Ugyanúgy, ahogy a kérdés a kommunikáció teljesebb terepuma felé áttöri a nyelvinek a légmentesen soha nem záró határzárát, a kérdés nem is mindig „kérdő kérdés”.

Bizonyos értelemben a kérdő formájú nem kérdéseket vagy: nem kérdő kérdéseket is a kérdések közé kell sorolnunk, hiszen ezekhez hozzá lehet képzelni olyan beszédkörnyezetet, amelyben ezek csakugyan kérdő kérdések lesznek, míg egyéb megnyilatkozások tekintélyes részéhez elég nehéz volna. A „Mi az ördögnek beszél olyasmiről, amit nem lát világosan?” nem kérdő kérdésnek mint kérdő kérdésnek való értelmezése, majd ilyen mivoltában való megválaszolása lehetséges. Az emfatikumot hordozó mondatzók viszont eredeti funkciójukat megőrizve nem jelenhetnek meg kérdő mondatokként, csak a kérdő mondatzók (l. Kelemen 1970. 110).

1. A nem kérdő kérdések

A kommunikációs folyamatban a résztvevők egymással közvetlen kapcsolatba kerülnek, akkor is, ha addig semmi közük nem volt is egymáshoz (például véletlenül — téves kapcsolás folytán — összekötik telefonvonalait, mint ez gyakran meggesik). Így a kommunikáló partnerek kapcsolata a kommunikációs folyamatától függ, abban

valósul meg. Mivel pedig a kapcsolat a kommunikáció folyamatával egyidejű, nem szabályozható sem előre sem utólag, a résztvevők kénytelenek — viszonyuk „bemérése” és szabályozása végett — magára a kommunikációra vonatkozólag is információkat cserélni.

a) A kommunikáció tényével kapcsolatos megnyilatkozások többnyire a kommunikáció folyamatának fönntartását szolgálják: [„Erre én a képébe vágtam az igazságot!” Hát nincs igazam?”; [„Megehetem.] Nem?”; „Na, és erre Judit?” és ehhez hasonló „kérdések”. Ebben a változatban az úgynevezett fatikus nyelvi funkció megvalósítása történik (vö. Malinowski 1966.).

b) A kérdő forma kettős arculatot kölcsönözhet a közlésnek: úgy jelenik meg, mint válaszváró mozzanat, valójában pedig félreérthetetlen célzás valamire, ami a maga saját módján mégsem hangozhat el. A nem kérdő kérdés lehet szemrehányás („Mi az ördögnek beszél olyasmiről, amit nem lát világosan?”); feltételezés („Nem az volna a legbölcsebb, ha szakítanánk?”); felszólítás („Megmutatná végre a jogosítványát?”) stb.

2. A kérdő kérdések

Lényegük a tartalomváró mozzanat (l. erre Hadrovics 1969. 250, itt azonban szélesebb értelemben alkalmazva a fogalmat, vö. Fónagy—Magdics 1967. 40). A feloldandó bizonytalanság a kommunikációs láncon belül, az információban van. Vonatkozhat a kérdésben kifejezett vagy a kérdésben utalásszerűen benne foglalt nyilatkozat egészére vagy az alanyra, a cselekvőre, a cselekvésre, illetőleg valamelyiknek az attribútumára (a kérdés logikai aspektusaira, az „interrogatív logikára” l. Reichenbach [1956 339—42, a kérdés szintaktikus struktúrájának feldolgozása], illetőleg Ladányi 1962).

a) A z e l d ö n t e n d ő k é r d é s. Tár g y a a nyilatkozatban foglalt — logikai kifejezéssel — ítélet egésze: „Megetted az almát?”. Két változata van.

a) Az 'igen/nem' kérdés. Az ítélet vagy helyes, vagy nem: „Eljössz holnap?”.

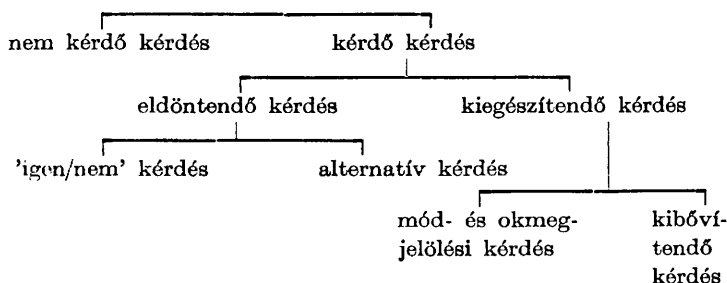
β) Alternatív kérdés. Több eldöntendő 'igen/nem' kérdés egy kérdésen belül, amelyek között alternatív viszony áll fenn: „Elmégy, vagy itt maradsz?”; „Fehéret, feketét, zöldet?”.

b) A k i e g é s z í t e n d ő k é r d é s. A bizonytalanság a közlemény egyik résztényezőjére vonatkozik. Két alapváltozatát különíthetjük el.

a) Mód- és okmegjelölési kérdés. A kérdés a nyilatkozatban foglaltak argumentumára vonatkozik: „Dehát miért nem dörömböltek?”; „Hogyan érték el?”

β) Kibővítendő kérdés. Hiányosnak minősül a közlemény, új elem közlésére szólít fel: „Hányszor kísérelték meg?”

3. A kérdések felosztása:

III. A kérdés grammatikai és fonetikai jegyei

A mondatfajták közül a kérdő mondatot különbözteti meg legrégibb óta külön írásjel (vö. Fónagy—Magdics 1967. 40). Mind tartalmában, mind formájában kijelentő mondat is lehet kérdés, ha a kommunikáció egésze, a beszédsszituáció így határozza meg. (Képzeljük magunk elé a következő helyzetet. *A* találkozik *B*-vel, aki arról számol be, hogy előzőleg összeakadt *C*-vel. *B* elmeséli, hogy *C* kifogásolta *A* magatartását, sőt azzal vádolta meg *A*-t, hogy *A* egy bizonyos ügyben tisztességtelenül járt el mind *B*-vel, mind *C*-vel szemben. *B* mindezt szenvtelen hangon adja elő, s *A*, aki a beszámolót hallgatja, némi joggal föltételezi, hogy *B* titkon maga is egyetért jelen nem levő ismerőseikkel, akiknek vádjai *A*-t súlyosan érintik. Mindazonáltal nem biztos benne, hogy *B* valóban saját kifogásait sorolja-e el, *C* szájába adva a szavakat, s némi reménye van, hogy *B* mégis vele szolidáris. *B* azonban egyre késlekedik a megnyugtatóval. Akkor *A*, hogy végére jérjon a dolognak, kissé gúnyosan csak annyit mond: „És persze ebben *C*-nek igaza van”. Világos, hogy *A* mondatának itt nem az az értelme, amit kommunikációs környezetéből kiszakítva jelent. Sokkal inkább arról van szó, hogy *A* végre színvallásra akarja szorítani *B*-t, de úgy, hogy közben minél kevésbé leplezze le kétségbeesését *B* előtt, akiben — úgy hiszi — nem bízhat meg többé. Attól fogva, hogy *A* mondata elhangzott, *B* — bármit mondjon is — válaszára kényszerül, esetleges hallgatása ugyancsak válasz. Ebben az értelemben *A* mondata: „És persze ebben *C*-nek igaza van”, szemrehányást tartalmazó nem kérdő kérdés.)

Az egyes nyelvek különböző, egyidejűleg esetleg több módot is felhasználnak kérdés létrehozására. Lieberman (1.) a hanglejtést, (2.) a speciális partikulát, szót vagy frázist és (3.) a szórendi inverziót említi mint alaptényezőket: ezek közül a thai, a cseh, a spanyol, a joruba, a szerb-horvát stb. csak a sajátos intonációs formát, a svéd, a német, a dán stb. az intonációt és a szórendi inverziót használja, az angol és a francia például mindhárom tényezővel él (1. Lieberman 1968. 132).

A kérdés eszközei a magyarban a következők:

1. **Szemantikai tényezők.** Ilyen bizonyos értelemben maga a kontextus is, ahogy jeleztük. Függő kérdésben a főmondat tartalmazhat az érdeklődés körébe vágó állítmányt: *kérdez, tudakol, firtat* stb. (Hadrovics 1969. 250): „Élményeid felől kérdezlek” — „Tudakolta, hogy lesz-e elég hely”.

2. **Szintaktikai tényezők** (morfémák). Kérdő névmás, névmási határozószó (1. MMNyR 2. [1962.] 504—6); *vajon, ugye, -e, nemde* stb.; egyéb kérdés kifejező tényezővel együtt vagy önmagukban lépnek föl.

3. **Szintagmatikai tényezők.** Szórendi változtatás, inverzió (1. például: kijelentő „A leves ízlik”. kérdő „Ízlik a leves?”). A kérdés járulékos tényezője, a kérdő mondatokban gyakoribb az inverzió, mint a nem kérdő mondatokban (1. Elekfi 1964. 342, Kiefer 1967. 88—9).

4. **Fonetikai tényezők.** A nem kérdő kérdések, valamint a kiegészítendő kérdések kérdő jellegét általában az 1—3. pontban említett mozzanatok jelzik. Egyéb esetekben általában a hanglejtés sajátos formái szolgálnak a kérdéskarakter meghatározására.

A hanglejtésen az alaphang frekvenciájának („mélységének/magasságának”) szabályos, a közlemény egyéb tényezőivel összefüggésben álló változásait értjük (vö. Laziczius 1944. 186). A politón nyelvekben, így például a kínaiiban szójelentést megkülön-

böztető szerepe is van. A mondatfajták elkülönítésére szolgál. A kommunikáció egésze és a nyilatkozat közötti összekötő (az angol „Ring me up at eleven” mondat végig ereszkedő hanglejtéssel parancs, az utolsó szótag megemelésével udvarias kérés, l. Armstrong — Ward 1931.).

A magyarban a nem kérdő mondatok természetes hanglejtése ereszkedő. A kérdő mondatok — ha kérdő jellegüket egyéb tényező nem fejezi ki — általában sajátságos, ún. kérdő hanglejtést vesznek föl. Ennek fontosabb változatai a következők.

a) A hangmenet a közlemény kezdetétől vagy egyik pontjától az utolsó szótagig emelkedik. A nem kérdő kérdések közül a folytatásra felhívó típusban fordul elő: „És akkor az anyósod?”

b) A hanglejtés egy szótagon belül a közlemény kérdő részének teljes zöngés szakaszában emelkedik, majd lezárulása előtt visszaesik (l. 1. ábra); a visszakanyarodás elmaradhat. Az eldöntendő kérdések változata, például: „Én?”

c) A hangmenet a kétszótagos közleményben, illetőleg annak kérdő részében egy viszonylagosan állandó szakasz (első szótag) után, a közlemény további zöngés szakaszában emelkedik, s lezárulása előtt visszakanyarodik (l. 2. ábra); a visszakanyarodás elmaradhat. Szintén az eldöntendő kérdések változata: „Éva?”

d) A hangmenet a három vagy több szótagos közlemény, illetve kérdő rész utolsó előtti szótagjáig (hullámzással) egyenletes, az utolsóelőtti szótagon megemelkedik, majd az utolsó szótagon visszaesik. Ugyancsak az eldöntendő kérdés hanglejtésformája (3., 4. ábra). Az eldöntendő kérdést jelöli: „Tévedés?”

Ha az eldöntendő kérdés utolsó szava egy, illetve két szótagból áll, a hanglejtés viselkedhet úgy is, mintha az egész kérdés egy, illetőleg két szótagból állna (l. Laziczius 1944. 187).

Az eldöntendő kérdések esetében a kérdőmag és a többi rész közötti normatív dallamkülönbség a kvart (Fónagy—Magdics 1967. 42). A hanglejtés egyéb módoszatai és fokozatai további információkat hordoznak (l. Fónagy—Magdics 1967. 55—60).

Mint látjuk, az eldöntendő kérdés hanglejtésének alapformája: (1.) egy szótagú kérdésben $\uparrow$; (2.) két szótagú kérdésben $\nearrow$; (3.) három vagy több szótagú kérdésben $\wedge$; de miért különböznek, mikor lehetnének egyformák is?

IV. A magyar szóhangsúly és az eldöntendő kérdés hanglejtésének összefüggése.

Az egy, két és három, illetve több szótagból álló kérdés hangmenetének vizsgálatához hat kísérleti személy által elmondott, összesen mintegy 50 — egyéb, kijelentő mondatok közé elrejtett — kérdést vettünk fel.* Az egyes kérdő mondatok az eldöntendő kérdés hanglejtésének alapváltozatait tekintve (l. előző pont b) — d) alpontok) teljességgel egyeneműek voltak. A következő további megállapítások adódtak.

1. A kérdő hanglejtés hangmenetesítésének emelkedési foka az alaphang természetes magasságával arányosan alakul: minél magasabb a beszélő alaphangja, arányosan annál magasabban emeli ki kérdésének hanglejtésűcsúcsát.

2. Az egy szótagú kérdésben nem következik be a hanglejtésűcsúcs előtti szakaszban süllyedés, a két és három szótagúakban általában igen, a háromnál több szótagot tartalmazókban minden vizsgált esetben mintegy 10 — 25 Hz-es süllyedés tapasztalható.

* Az anyagot B. Frøkjær-Jensen (Koppenhága) FFM 650 típusú alaphang frekvenciamérőjével elemeztük. A munkában való segítő részvételért a szerzők hálás köszönetüket fejezik ki Nyírfás Lászlónak.

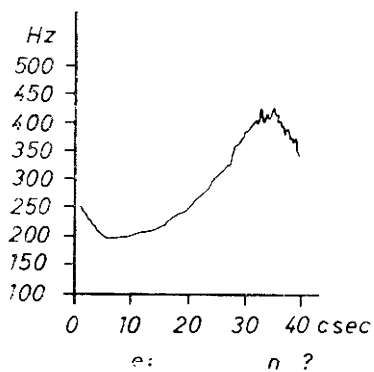
3. A hanglejtés csúcsa után az egy szótagú kérdésben a hanglejtés nem mindig csúszik vissza a kiindulási magasság felé; a két és több szótagból állóknál mindig, mégpedig a kérdés hosszának arányában (a két szótagúaknál átlagosan 84 Hz-cel, a három szótagúaknál átlagosan 99 Hz-cel, a hét szótagúaknál átlagosan 149 Hz-cel).

4. Minden magyar közlemény első szótagja lehet hangsúlyos. A hangsúly a közlemény kezdeti hangzós szakaszában 10–50 Hz-es emelkedéssel járhat együtt.

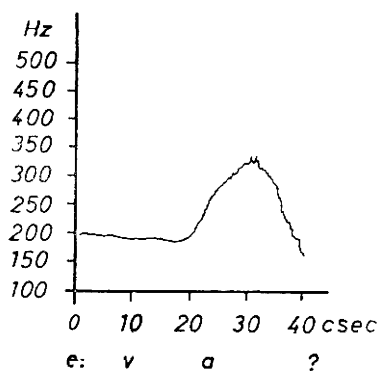
A hangsúlyról annyit bizonyosan tudunk, hogy fokozott energiakifejtés eredményezi (vö. von Essen 1953. 119; Fónagy 1958. 25). A szóhangsúly a magyarban mindig morféma-, rendszeren szókezdetre esik. Tudjuk továbbá, hogy a hangsúlyos magánhangzók feszítettebb ejtésűek (l. Szende 1969.), s hogy e feszítettebb ejtés az alaphang frekvenciájának emelkedését vonja maga után. Bizonyítottnak vehető ezen kívül az egyes beszédjelenségek lazább-szorosabb rendszerösszefüggése (vö. például Szende 1974.). Mármost, ha a magyarban a kérdő hanglejtés az alaphang frekvenciájának megemelését jelenti, de ugyanez a jelenség más funkcióval is együtt jár, akkor a két funkció elkülönítése végett az szükséges, hogy az azonos alakú, de eltérő szerepű jelenségek a beszéd folyamat különböző helyein jelenjenek meg. Ahhoz ugyanis, hogy eltérő tartalmakat fejezzünk ki, vagy a kifejezés módjainak kell specifikusan különbözni (ilyen például az egyes beszédhangoknak megfelelő fonémák különbözősége, vö. *láb* és *báb*, ahol az /l/ és a /b/ térnek el egymástól), vagypedig az azonos megoldás elhelyezkedésének (a fonémáknál maradva: *láb*, illetőleg *bál*, ahol az azonos elemek elhelyezkedését, más sorrendjét használjuk föl megkülönböztetésre). Ha tehát az alaphang megváltozása két nyelvi funkcióval is együtt jár, az eltérő nyelvi funkciók azonos megoldású esetei nem fordulhatnak elő a beszéd folyamatnak ugyanazon a pontján, hiszen akkor vajmi kevés hasznukat vennénk. A szóhangsúly a magyarban mindenestre kötöttebb, mint a kérdő hanglejtés, mert alkalmazása gyakoribb és állandóbb. Aminek el kell mozdulnia, az tehát nem lehet más, mint a kérdő hanglejtés emelkedési pontja.

A kritikus hanglejtésalakzat kialakulásának végső oka a beszéd egyébként eltérő jellegű hangjelenségeinek átfedései. (1.) Tudjuk, hogy a két szótagú kijelentő mondat ereszkedő hanglejtésű, s ennél fogva a két szótagú eldöntendő kérdés hasonló, / formájú hanglejtésmintája félreértést okozhatna, noha az előbbi esése normálisan szekund, az utóbbié kvart fokozatú (l. Fónagy—Magdics 1967, 42), így ez önmagában nem tekintendő kizárólagos szerepűnek. (2.) Emfázisban a különben természetesen ereszkedő két szótagú közlemény esése lényegesen meredekebbé válik, s eléri vagy meghaladja a három vagy több szótagos forma utolsó két szótagján észlelhető süllyedés mértékét (l. 5., illetőleg 6. ábra). Végül a leglényegesebb: (3.) a két szótagú eldöntendő kérdés alapformája azért nem lehet $\wedge$ (a három szótagos . . . forma nyomán), mert akkor az első szótag alaphangjának emelkedése egybeesnék a hangsúlynak megfelelő alaphang-emelkedéssel. Az egy szótagú kérdés esetén ezeknek az átfedéseknek elkerülésére viszont nincs lehetőség. Az egy szótagú eldöntendő kérdés tehát a két szótagú kérdőhanglejtést valósítja meg — egyetlen szótagon belül.

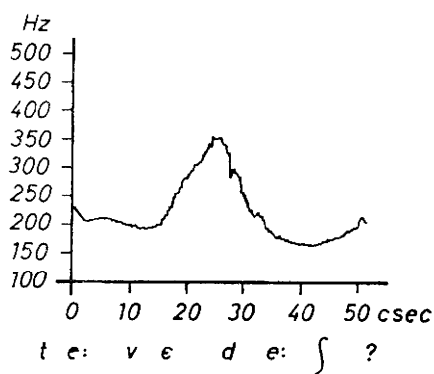
Eva Gårding—Szende Tamás

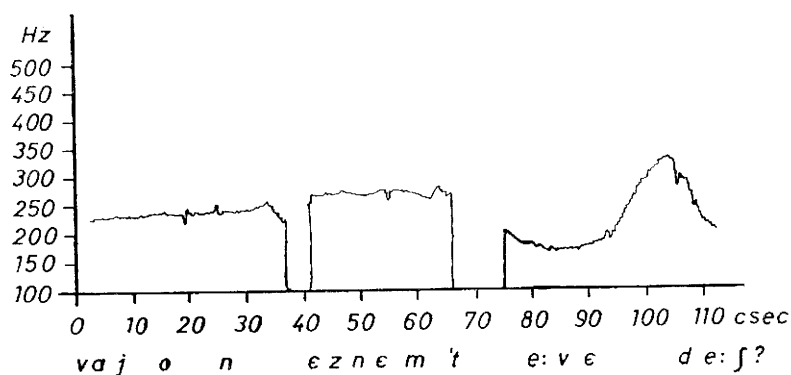
1. ábra. Az *En?* kérdő mondat dallamgörbéje

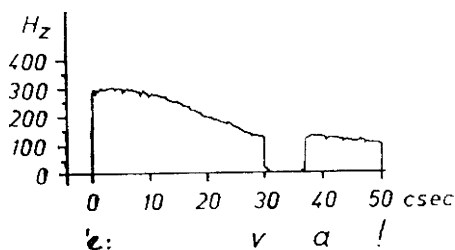
2. ábra. Az *Éva?* kérdő mondat dallamgörbéje

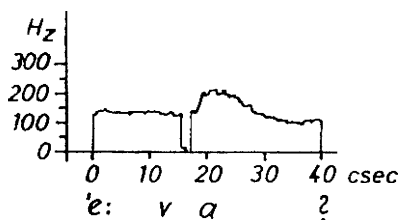
3. ábra. A *Tévedés?* kérdő mondat dallamgörbéje

4. ábra. A *Vajon ez nem tévedés?* kérdő mondat dallamgörbéje

5. ábra. Az *Éva!* felkiáltó mondat dallamgörbéje

6. ábra. Az *Éva?* kérdő mondat dallamgörbéje

Utalások, hivatkozások

- A magyar nyelv értelmező szótára. III. kötet (ÉrtSz. 3.) Budapest, 1960.
- A mai magyar nyelv rendszere. (Szerk.: Tompa József.) II. kötet. (MMNyR 2.) Budapest, 1962.
- Armstrong, L.—Ward, I.: A handbook of English intonation. Cambridge—Lipese, 1931. (Lazicius 1944. 186 alapján idézve.)
- Austin, J.: How to do things with words? (Kiadta: Urmson, J.) Cambridge/Mass., 1962.
- Bolinger, D.: Interrogative structures of American English. Alabama, 1957.
- Bühler, K.: Sprachtheorie. Jéna, 1934.
- Cohen, A.: Some observation on the pitch of question.: Papers in linguistics and phonetics to the memory of Pierre Delattre. (Szerk.: Valdman, A.) Hága—Párizs, 1972.: 97—104.
- Elekfi László: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. 66 [1964.]: 331—70.
- Essen, O. von: Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1953.
- Fónagy Iván: Api, figyelj ide! NyK. 68 [1966.]: 121—38.
- Fónagy Iván: A hangsúlyról. NytudÉrt. 18. sz. Budapest, 1958.
- Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. Budapest, 1967.
- Fries, C.: On the intonation of 'yes/no' questions in English.: In honour of Daniel Jones. (Szerk.: Abercrombie, D.) London, 1964.: 242—54.
- Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969.
- Hegel, G. W. F.: Die Philosophie der Geschichte. Stuttgart, 1961.
- Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben. Budapest, 1970.
- Kiefer Ferenc: On emphasis and word order in Hungarian. Bloomington/Ind. 1967.
- Ladányi Péter: A kérdő mondatok logikai analíziséhez. NyK. 64 [1962.]: 187—207.
- Lazicius Gyula: Fonétika. Budapest, 1944.
- Lieberman, Ph.: Intonation, perception, and language. MIT Research Monographs 38., Cambridge/Mass., 1968.
- Malinowski, B.: The problem of meaning in primitive languages.: Ogden, C.—Richards, I.: The meaning of meaning. London, 1956.
- Reichenbach, H.: Elements of symbolic logic. New York, 1956.⁵ (Ladányi utalásai alapján idézve)
- Szende Tamás: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. (I. A norma II. Az ajakartikuláció). NyK. 71 [1969.]: 345—85.
- Szende Tamás: A beszédhang-domínium fogalma. ÁNyT. 10 [1974.]: megjelenőben.

Az 1974-ben megjelent új névgyűjtemények bemutatója*

I.

Azok, akik a ma bemutatandó magyar névtudományi munkákat, a Somogy megye földrajzi nevei c. kötetet és a göcseji és a hetési személynévtárat közelebbről nem ismerik, joggal tehetik fel a kérdést, hogy miért rendez a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Hazafias Népfront Országos Elnöksége, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat e két munka megjelenése alkalmából ünnepélyes keretek között szakmai bemutatót neves tudósaink közreműködésével. Miért emelik ki a rendező szervek e két munkát a sok közül?

Tíz esztendővel ezelőtt, 1964 májusában az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Zala megyével közösen Zalaegerszegen ünnepi ülést rendezett abból az alkalomból, hogy Zala megye pedagógusai és más önkéntes munkatársak társadalmi munkában összegyűjtötték a megye földrajzi neveit. Az Akadémia I. Osztálya az ünnepi üléssel ki akarta emelni a vállalkozás nagy tudományos, kulturális és nemzeti jelentőségét. Az egerszegi ünnepség után alig telt el egy esztendő, amikor Zala megye Tanácsa megjelentette a kb. 30 000 földrajzi nevet tartalmazó hatalmas kötetet.

Pais Dezső, a magyar nyelvtudomány múlt évben elhunyt kiváló művelője, Zalaegerszeg szülöttje, akit az 1964-i akadémiai ünnepi ülés alkalmával városa díszpolgárává avatott, megyéje eme nagyszerű kezdeményezéséről a következőket mondotta: „Különös, hogy az a megye, amelynek keretében gazdasági életünk legfontosabb nyersanyagának fő hányadát előteremtik, átérzi, hogy kötelességei vannak a tudomány, mégpedig annak körén belül a társadalmi-szellemi tudományok irányában. Különös, de ez így van jól. Az anyagi jólét nélkül nem emelkedhetik az ember, azonban az anyagi javak nem elegendők az egyénnek és társadalomnak igazán emberivé emelkedéséhez. Zala megye bőkezűségével lehetővé tette egy olyan anyagforrás feltárását, amely a nyelvtudomány egyes ágai számára annyira fontos motorhajtó anyaggá válhatik, amint más vonatkozásban a lengyeli és lovászi földekből felhozott olaj. Köszönöm megyémnek páratlan sikert a hozzájárulását ahhoz, hogy a múlt ne essék el hatalmunkból, s így a jövődönnek urai lehessünk” (a Nyelvtudományi Intézet hangarchívumából).

Zala megye kezdeményezése országos méretű gyűjtőmozgalmat indított el. Ennek hatására máris jelentős eredmények mutatkoznak. Befejeződött a földrajzi nevek gyűjtése Somogy, Vas, Győr-Sopron, Tolna megyében, Szabolcs-Szatmár megyében, Csongrád megye nagyobbik részén. Heves megyének körülbelül a felén és még sok járásban az országban, ahol a megyei szintű gyűjtést egyelőre még nem lehetett megoldani. Baranya megyében, ahol már korábban is voltak kezdeményezések, most kezdődött el a rend-

* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Hazafias Népfront Országos Elnökségének Honismereti Bizottsága és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1974. április 25-én az Akadémián ünnepi ülés keretében mutatta be a Somogy és Zala megye támogatásával megjelent új névtudományi munkákat: a „Somogy megye földrajzi nevei” című kötetet és Ördög Ferenc „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” című művét.

Az ülést K ö p e c z i Béla akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára nyitotta meg itt következő beszédével.

szeres gyűjtőmunka. Csongrád megyében a gyűjtést Inczeffi Géza főiskolai tanár maga végezte, Szabolcs-Szatmár megyében pedig a debreceni egyetem, illetőleg a nyíregyházi tanárképző főiskola magyar nyelvi tanszéke a gyűjtések gondozója. A fentebb felsorolt megyékben az Akadémia Nyelvtudományi Intézete a gyűjtések irányítója és egyben szorgalmazója is. Az erkölcsi segítséget viszont mindig az illető megye nyújtja, és egyben vállalja is az anyagi áldozatot, amely főleg a névgyűjtemények kinyomtatása, megjelentetése alkalmával esedékes.

Ha az indítékokat keressük, hogy a megyék miért tartják e munkákat fontosnak, akkor ugyanazt tapasztaljuk, mint Zala megyében. Országszerte megnőtt az érdeklődés múltunk értékeinek feltárására és a még menthető hagyományok megőrkítésére.

Szocialista építőmunkánk, a nagyüzemi mezőgazdaság kialakítása, üzemek és gyárak létesítése, mezőgazdasági termelőmunkánk nagyarányú gépesítése megváltoztatják a táj arculatát. Egybeszántódtak a szűk paraszti parcellák, a nagy táblákban nincs szükség a tájékozódásra szolgáló földrajzi nevek nagy részére, ezért ezek lassan feledésbe merülnek. Eltűnnek a berenás faházak, a füstös konyhák, kicserélődnek a mezőgazdasági termelőeszközök, és egyre inkább csökken a mezőgazdasági termelésből élő dolgozók száma is. Amikor mi e nagymérvű gazdasági és társadalmi átalakulást örömmel szemléljük, azon vagyunk, hogy múzeumainkban megőrizzük régibb, bár szegényesebb életmódunk mindennapi használati tárgyait és gazdasági eszközeit. Ugyanakkor értékes szellemi hagyományainkból is meg akarjuk örökíteni azt, ami még megmenthető, amíg nem késő. A népi építészet nevezetesebb emlékeinek megóvása, illetőleg számbavétele (lerajzolása, fényképezése, az építési módok és eljárások adatainak összeírása) mellett egyik legsürgetőbb feladatunk ma a földrajzi nevek feljegyzése.

A XIX. század szellemi életének irányítói sokat és sokszor foglalkoztak e kérdéssel. Elég, ha utalunk arra, hogy a XIX. század elejének legnagyobb tudományos tekintélye, az Akadémia későbbi elnöke, gróf Teleki József is felhívja a figyelmet a helynevek gyűjtésének fontosságára. (Jutalomfeleletek a magyar nyelvről. Pest, 1821, 18.) A Magyar Tudományos Akadémia pedig nem is annyira a nevek gyűjtésére, hanem megfajlására 1837-ben pályázatot hirdet, Toldy Ferenc, az Akadémia titoknoka „Felszólítás a magyar helyirati nevek ügyében” (Új Magyar Múzeum, 1853. 2: 319—22) címen a földrajzi nevek gyűjtésére buzdítva ma is megszívlelendő tanácsokat ad. (E történeti adatokat, továbbá Révész Imre, Szabó Károly kezdeményezéseit l. részletesen Szabó T. Attilának A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944. című dolgozatában.) Sajnos felszólításukra is csak néhány gyűjtés készült el.

Ezek után került sor 1862—65 között Pesty Frigyes történettudósnak hatósági segédlettel (a budai helytartótanács, az erdélyi főkormányzószék, továbbá a katonai határőrvidék parancsnokainak segítségével) végrehajtott országos gyűjtésére. A 68 kéziratos kötetet kitevő gyűjtemény nagy jelentőségű, de vegyes értékű, s nem oldotta meg a kitűzött feladatot.

A XIX. század végén, a XX. század első felében Csűry Bálint, Szabó T. Attila munkássága nyomán kialakult a korszerű helynévgyűjtés módszere, de a gyűjtés szűk területre korlátozódott.

Ilyen előzmények után érthető, hogy nagy érdeklődéssel várta és nagy elismeréssel is fogadta a tudományos közvélemény Zala megye földrajzi neveinek összegyűjtését és közrebocsátását, sőt a kötetnek a magyarok ügye iránt érdeklődő külföldi tudományos körökben is nagy volt a visszhangja. A gyűjtést nem szakképzett munkatársak végezték, ámde az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének állandó segítségével. A gyűjtött anyagot a szakemberek (Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit) még a terepen is ellenőrizték, a kézirat lektorálását és szerkesztését a Nyelvtudományi Intézet két munkatársa (Papp László és Végh József) végezte.

A zalai kezdeményezés azért járt sikerrel, mert a gyűjtések megtervezői mérték-tartóak voltak a követelményekben, de arra mégis törekedtek, hogy a gyűjtések a legfontosabb tudományos igényeket kielégítsék.

E kezdeményezést más munkák követték. 1967-ben kiadták Szaboles-Szatmár-megye anyagából a baktalórántházai járás földrajzi névanyagát (Mező András gondozásában). 1969-ben pedig Heves megyéből (Pelle Béláné közzeitévésében) az egri járásét, amely a megye közégeinek kb. a 40 százalékát jelenti. 1974 januárjában pedig elhagyta a sajtót Somogy megye névanyaga.

Mielőtt magáról a műről beszelnénk, előjáróban sokatmondó számadatokat említhetünk. Zala megyében 210 önkéntes gyűjtő 260 községben 1157 adatközlő meghallgatásával 22 ezer határrésznevet, illetőleg út- és utcanevet írt fel. A zalai nevek száma kb. 30 000-re becsülhető. A zalai kötet 92 szerzői ív terjedelmű.

Somogy megyében 298 gyűjtő 253 községben 1278 adatközlő meghallgatásával 36 403 határrész és tereptárgy nevét írta fel. A gyűjtemény a zalai kötethez viszonyítva többletként közli a Pesty-féle neveket és az 1852. évből származó első kataszteri térképek, az ún. croquis-k anyagát is. Így a 122 szerzői íves testes somogyi kötetben a földrajzi nevek számát 70–80 000-re is becsülhetjük. A nevek lényegesen nagyobb száma Somogy területének nagyságával és a XIX. századi történeti anyag közzétételével is magyarázható.

A somogyi kötet munkatársai a zalai példák nyomán indultak el, de igyekeztek egy kicsit többet is nyújtani, mint eddigi kiadványaink, főleg a néprajzi, helytörténeti anyagukkal.

Bár a somogyi kötet tudományos adattár, kincsesbányája lesz a néprajz, a nyelvtudomány, a település- és művelődéstörténet kutatóinak, sok értékes adatot nyújt más érdeklődőknek is.

Tükrözik e nevek a somogyi táj felszínének jellegét, növény- és állatvilágát; utalnak a régi gazdálkodás módjára és a megye társadalmi viszonyaira, a régi jobbágy- és btyárvilágra, a nevezetesebb történeti eseményekre, az 1848-as szabadságharagra, a Tanácsköztársaságra, Latinca Sándor és társai mártírhalálára, a felszabadulásra, a földosztásra, a termelőszövetkezetek kialakulására. Őrzik e nevek népünk hiedelmeit, szokásait, hagyományait, nehéz sorsának sötétségben is felvillanó humorát is.

Földrajzinév-gyűjtésünknek az utóbbi tíz évben elért eredményei azt a reményt keltik fel bennünk, hogy megvalósulni látezik Teleki József és Toldy Ferenc kívánsága, sikerül összegyűjtetnünk hazánk többi megyéjében is a földrajzi neveket.

Erre biztat az áldozatkészség, amelyet a megyék és az államigazgatási szervek részéről tapasztalunk, de a gyűjtők lelkesedése és szorgalma s a tudományos kutatók segítsége is.

A Magyar Tudományos Akadémia a jövőben is azon lesz, hogy az értékes és fontos névtudományi gyűjtések megjelenhessenek.

Mai ülésünkön nemcsak a somogyi földrajzinév-gyűjteményt mutatjuk be, hanem a göcseji és a hetési személynévtárat is. A kb. 50 000 személy nevét tartalmazó kötet nemcsak Magyarországon az első és a szakemberek elismerését máris elnyerő gyűjtemény, hanem a nemzetközi névkutatásban is páratlan teljesítmény. A gyűjteményt Zala megye hathatós támogatásával Ördög Ferenc állította össze, de ő nemcsak névtárat ad, hanem anyagát sok szempontból fel is dolgozza. A személynévek is sokat mondanak el népünk múltjából, a társadalmi, családi, rokonsági és egyéb viszonyokról.

A göcseji és hetési személynévtár, éppenúgy mint a somogyi földrajzinév-gyűjtemény elkészítésében is nagy szerepe volt a társadalmi segítségnek. E rövid bevezetést a társadalmi segítség különböző formáinak dicséretével szeretném befejezni. Úgy hiszem, hogy mind a gyűjtők, mind azok, akik úgyszeretettől támogatták munká-

jukat, nemcsak a megbecsülést érzik, hanem önmaguk is gazdagodnak azzal, hogy jobban megismerik saját lakóhelyük, megyéjük múltját és jelenét. Nekik szeretnék mindenekelőtt köszönetet mondani, de megköszönöm azt a támogatást is, amelyet önként vállalt munkájukban a párt- és tanácsi szervektől kaptak. Ígérem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia intézeteinek szakembereivel továbbra is ösztönzi, figyeli, segíti munkájukat.

E megnyitót nem fejezhetem be anélkül, hogy ne mondjak köszönetet Végh Józsefnek, a Nyelvtudományi Intézet munkatársának, aki páratlan lelkesedéssel vesz részt most már több mint egy évtizede ebben a munkában, s akinek külön is megköszönöm azt a segítséget, amellyel bevezetett a magyarországi toponimiai kutatás múltjába és jelenlegi helyzetébe. E megnyitó megírásához is ő nyújtott alapos filológiai tájékoztatást, ezért is hálás köszönetet mondok neki.

Köpeczi Béla

II.

A névgyűjteményeket bemutató ülés eseményei

Somogy és Zala megye tanácsának vezetőit, az új névgyűjtemények munkatársait s a megjelenteket elsőnek Bárczi Géza akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Névtudományi Munkabizottságának elnöke köszöntötte. Köszönetet mondott mindazoknak, akiknek részük volt e két jelentős mű megszületésében: a megye vezetőinek, akik átértékelték a munka tudományos és társadalmi jelentőségét, s vállalták a mecénás szerepét; az önkéntes gyűjtőknek és az irányítást, ellenőrzést, szerkesztést végző nyelvész szakembereknek, akik fáradságot, energiát, időt nem kímélve végeztek munkájukat. A földrajzi nevek feljegyzésére, összegyűjtésére hatalmas munkaközösségek alakultak, megmozdult szinte az egész ország. Az országos társadalmi összefogás, de főként Zala megye erőfeszítésének eredménye, a „Zala megye földrajzi nevei” c. kötet már tíz évvel ezelőtt napvilágot látott, s a zalai példa nyomán fellelkesült megyék közül Somogy megye volt a következő, amelyik a legkedvezőbb feltételeket biztosította a földrajzinévgyűjtő munkához. E névgyűjtemények nem csupán a nyelvtudomány, s ezen belül a névtudomány számára jelentősek, hanem forrásértékük szinte felbecsülhetetlen a történettudomány, a jog-, művelődés-, településtörténet, a gazdaságföldrajz, a néprajz — s még sorolhatnánk tovább a tudománysszakokat — szempontjából is. S ha idők folyamán — valószínűleg csak évtizedek múlva — befejeződik az országos gyűjtőmunka, s valamennyi megyénk anyaga kötetekben sorakozhat egymás mellett, a névtudomány ez új virágzásának eredményei az érdekelt tudománysszakok újabb kutatásainak és sikereinek kiindulópontjául szolgálhatnak.

Szűcs Istvánné, a KISZ Központi Bizottságának titkára, köszöntésében a névgyűjtő munkának a fiatalok — általános és középiskolai diákok — hazaszeretetre nevelésében, a szűkebb és tágabb környezet alaposabb megismertetésében, a tudományok megszerettetésében való fontos szerepét emelte ki.

A köszöntésekre Újvári Sándor, a Zala megyei Tanács elnöke és Kocsis László, a Somogy megyei Tanács elnökhelyettese válaszolt. Megyéjük nevében megköszönték a munkájukról elhangzott elismerő szavakat, és a nyelvi örökség ápolására, a néphagyomány megmentésére, összegyűjtésére irányuló munkák további támogatását ígérték.

A somogyi földrajzinévgyűjteményt Benkő Loránd akadémikus, Györffy György, a történettudományok doktora, Vörös Károly, a történettudományok kandidátusa, Balassa Iván, a történettudományok (néprajz) doktora és Mélykúti Mihály kartográfus, ny. honvéd alezredes ismertette, értékelte.

Előadásukban kiemelték, hogy ez óriási földrajzinév-anyagot magában foglaló mű számtalan, eddig megoldatlan régi és újabb kutatási feladat elvégzéséhez nyújt alapot, segítséget. Adatfeltáró jellege révén elsősorban a nyelvtudomány s főleg a névkutatás, névfeldolgozás művelőinek jelent fontos forrásanyagot, de a történetkutatás, a régészet, településtörténet, néprajz s a kartográfia sem nélkülözheti a kötetben közreadott archivális nyelvi anyagot.

De nem kisebb jelentőségű Ördög Ferenc munkája sem, a „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” c. kötet — mutatott rá ismertetésében P a p p L á s z l ó, a nyelvtudományok kandidátusa. A szerző a néprajzilag és nyelvileg is nagyjából összefüggő zalai táj, Göcsej és Hetés — 82 falu összlakosságának — személynévanyagát tárja élénk munkájában. A kötet első része adattár — forrásértéke szintén óriási —, s ezt követi az írásbeli és szóbeli nevek rendszerszerű vizsgálata, tipologizálása. A zalai táj személynévanyagának feltárása és feldolgozása, a családnév-fajták típusokba sorolása, a nevek gyakoriságának — s így a különböző család- és utónév-fajták előfordulási arányának — meghatározása révén igen értékes következtetések levonására ad lehetőséget nemcsak a nyelvészet, hanem számos, a somogyi kötettel kapcsolatban már említett tudományág számára. A kötet használhatóságát növeli a német nyelven is közölt összefoglalás, mely nemzetközileg is hozzáférhetővé teszi az anyagot.

I m r e S a m u, a nyelvtudományok doktora, a Nyelvtudományi Intézet mb. igazgatója, zárószavában köszönetet mondott az önkéntes gyűjtőknek és a segítő szakembereknek áldozatvállaló munkájukért, a tudománytörténet és művelődéspolitikai szempontjából is oly jelentős névanyag megmentéséért, s a Nyelvtudományi Intézet támogatásáról biztosított minden hasonló jellegű egyéni és közösségi kezdeményezést.

Délután a Hazafias Népfront Országos Tanácsának Székházában a földrajzi nevek közlésének és közzétételének tudományos kérdéseiről folyt a tanácskozás. A bevezető előadást V é g h J ó z s e f és M a r k ó I m r e L e h e l tartotta, „A langue és parole kérdése a földrajzi nevekben”, illetőleg „A földrajzi köznevek értelmezése” címmel.

Az előadók és a hozzászólók, a langue és parole kérdéseit vitatva, leszögezték: elsődleges követelmény, hogy a gyűjtők pontosan ismerjék az egyes községek nyelvjárását, hangrendszerét, s csak bennszülött, a nyelvjárást beszélők adatait jegyezzék fel. A Somogy megyei kötet földrajzi köznévanyagának problémáit megvizsgálva sok hasznos megjegyzés, tanács hangzott el a földrajzi köznevek egységes szempontú gyűjtésének fontosságáról, a gyűjtés módszereiről, a kutatópontok kiválasztásának és a kérdőívek megszerkesztésének kérdéseiről.

A történeti anyag — a múlt század hatvanas éveiben gyűjtött Pesty-féle kéziratos anyag, az 1852-ből származó első kataszteri térképek, az ún. croquis-k, és általában a kataszteri térképek földrajzinév-anyaga — felhasználhatóságának, közlésének és a földrajzi nevek helyesírásának kérdései is élénk vitát váltottak ki.

Másnap, április 26-án, a következő témacsoportokról folyt a tanácskozás: a helytörténeti és a néprajzi anyag feljegyzése; a nagyobb települések (főleg belterületi) neveinek gyűjtése; a vegyes lakosságú települések földrajzinév-anyagának gyűjtése; a nem magyar (német, horvát és szlovén) nevek lejegyzési kérdései.

Az előadók és a hozzászólók megvitatták, hogy a helytörténeti kutatások és általában a történettudomány szempontjából mely névtípusok a legfontosabbak, s a tárgyi néprajzi és folklór vonatkozású emléktárgyak közül melyek közlése elengedhetetlen. Nemcsak a történészek és néprajzosok, de a nyelvészek közül is számosan támogatták azt a javaslatot, hogy a megyékben a már megszervezett, a gyűjtőmunkát, ellenőrzést és feldolgozást végző apparátus, az egységesen kialakult módszerek és a rendelkezésre álló anyagi és egyéb eszközök birtokában mindenképpen módot kellene találni a földrajzi neveinkhez kapcsolódó népi emlékezetanyag közzétételére. A vegyes lakosságú községek

földrajzinév-anyagának gyűjtése és a nem magyar nyelvű földrajzi nevek lejegyzésének, közlésének kérdéseit vizsgálva pedig, a résztvevők egyöntetűen elfogadták a Magyar Nyelv 1972. évi 4. számában megjelent tervezet (Pogány Irén—Zelliger Erzsébet: Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése) útmutatásait.

Idő hiányában természetesen nem tisztázódhatott minden részletprobléma. Így például a zalai és somogyi kötet földrajzi neveinek írásmódjában mutatkozó következetlenségek kiküszöbölésére, valamint a tájékozódást szolgáló földrajzi megjelölések és a földrajzi névnek tekinthető intézménynevek gyűjtésére vonatkozó javaslatokat már csak egy, a későbbiekben összehívandó megbeszélésen tudják a további munkákban is részt vevők értékelni és a még vitás kérdéseket eldönteni. De a Zala és Somogy megyei munkálatok tapasztalatainak és e kétnapos megbeszélésen elhangzott hozzászólásoknak, javaslatoknak a mérlegelése, megvitatása során az alapvető elvi és módszertani problémák megoldódtak. Reméljük, hogy e tanácskozás eredményei nagymértékben megkönnyítik Baranya, Tolna, Vas és a — földrajzi nevek gyűjtésébe sorra bekapcsolódó — többi megye munkáját, s hozzásegítik, hogy mihamarabb minél több megyei földrajzinév-gyűjtemény sorakozhasson a zalai és somogyi kötet mellé.

T. Urbán Ilona

Farkas — ordas. 1. *Farkas* és *ordas* szavunk, hosszú múltjukat tekintve, a TESz. közlése szerint viszonylag közel korú első adatolásban fordul elő: *farkas* 1113: *In Villa Farkos* hn. és *ordas*: 1239: *Vila Wrds* hn. — A névmágia világába tartozó totemállat a 'lupus' körüírásos *farkas* neve itt kétségtelenül a félve tisztelt vérengző vadat jelenti; a mai nyelvszokásból kiindulva nyilvánvaló az is, hogy az *ordas* is csak a *farkas* szinonimájaként fogható fel, illetőleg hogy a két szó ugyanannak a totemállatnak tilos, s következőképpen régen elfelejtett más-más természetű tabuneve. Hogy egy totemállatnak többféle leplező neve is lehetett, arról a finnugor népek totemkultuszának irodalma bőven tájékoztat; de ugyanez a helyzet az altáji népek körében is. Vö. Baskakov: Vestiges de tabou et de totemisme dans les langues des peuples altaïques (Congr. intern. des Ethnologues et des Ethnologues. Tokio, 1968.).

Hogy az alábbiakban a 'lupus' magyar tabuneveihez párhuzamul következetesen a török megfelelőket idézem, az abból aódik, hogy a világos finnugor etimológiájú *farkas* (*far + k + s*) mellett az ismeretlen eredetűnek mondott *ordas* leplezőnevet török eredetűnek gondolom, s ilyenformán a természeténél fogva sokrétű, könnyen szétfolyó anyag egy mederben tartható.

2. Ismeretes, hogy a népek totemkultuszának egyik jellemző vonása, hogy a tabunév valami hízelgő megszólítás, gyakran egy közeli rokonságnév becéző alakja. Van rá példánk a törökségből is: *agažik* 'Wolf' < *aga* 'älderer Bruder' (Radl. I: 152). Gyakori szokás továbbá, hogy a rettegett állatot valamilyen ártatlan állat nevének emlegetik. Ennek a szokásnak maradványa lehet a magyar: *féreg*, *csikas* *féreg* elnevezés. Vö. O. Nagy Gábor: Mi fán terem? 76: Ordít, mint a fába szorult *féreg*. A helyettesítésnek pontosan ezt a módját megtaláljuk a törökségben is. Az oguz, illetőleg délnyugati (oszm., azer., krím) nyelvek, a türkmént kivéve nem is ismerik a 'lupus'-nak, már az Orkhoni feliratokban előforduló, általános *böri*, *börü*, *pöri* elnevezését, hanem kizárólag *kurt* 'féreg' a neve. Vö. Zenker 147: *kurt*: 1. 'Wurm', 2. 'Wolf'. Clauson, Turks and wolves (StO. XXVII/2, 4) tanulmányában kétségbevonja, hogy ez a mára kialakult kép régi totemisztikus hiedelmek emléke volna, de akárhogy magyarázzuk is a dolgot, a totemállat szelídebb néven emlegetésének tendenciája általános a törökségben. A csuvas például odáig megy az óvatosságban, hogy a farkast a „prófeta kutájának” nevezi (vö. Mészáros: A csuvas ősvallás emlékei 23). — Lelplezőnévül álrálában mégis a leggyakrabban a totemállat valamelyik jellegzetes külső vagy belső tulajdonságát emelik ki. A 'lupus' esetében nagyon sok népnél s így a törökségben is, a hosszú, lompos farok a legszembeötlőbb külső tulajdonság, amit a magyar *farkas* elnevezés is tükröz. Vö. csuv. *vrurunxüre* 'hosszúfarok', *tokmak-xüre* 'sulyokfarok'; a virjal nyelvjárásokban pedig, megfelelő szöveggörnyezetben a *tokmak* 'sulyok' önmagában is jelenthet 'farkast' (vö. Zolotnickij, Kornevoj sl. 202). Ugyanezt a szemléletet példázza Dél-Szibéria egyik török nyelvjárása: *kuzurok sözürip* . . . *pöri* 'a farkát vonszoló farkas' (Radl. Prob. II, 125). — A röviden vázolt magyar — török párhuzamokra már Fokos is (Nyr. 63: 116) felhívta a figyelmet, de nem teszi szóvá a farkas másik, az eddigi megfejtési kísérleteknek ellentálló magyar *ordas* tabunévet. Erről

pedig már Lehr Albert (Nyr. 6: 115) megállapította: „Az *ordas* mindég színt jelent, s a *farkas* szokott epithetonja, úgy hogy magában állva am. *farkas*”. Csefkó Gyula (MNY. 44: 23—9) még határozottabban kidomborítja, hogy a *farkas* és *ordás* a ’lupus’ totemállatnak farkára és színére vonatkozó körülírás.

3. Az *ordas* szó megfejtési lehetőségének iránya (szín) és miliője (névmágia) ezzel már régen advan van, csak éppen elmulasztottuk tájékozódni régi nyelvi kapcsolataink vonalán is. — Ha ugyanis megfigyeljük a törökség totemkultuszának további körülíró szokásait, azt látjuk, hogy igen kedvelt mód az említett eufemisztikus helyettesítésnek és az állat jellegzetes színének a kombinálása. Például — hogy csak a farkassal összefüggő pár esetre hivatkozzam — *boz kurt* ’grauer Wolf’ (l. Laude—Circautas: Farbenbezeichnungen . . . 88) tkp. a. m. ’szürke féreg’; *kök ijt* ’loup’ (l. Baskakov: Vestiges . . . knymt. 3), tkp. am. ’kék kutya’; a közép török *ar börü* ’hiéna’ tkp. am. ’vörösesbarna farkas’. Az *ar* színnév előfordul Káşgarinál *or* hangalakban is: *or at* ’vöröses barna ló’ (vö. Besim Atalay: endex 31, 440). Az *ar* ~ *or* variáns a törökségben nem ritka *a* ~ *o* magánhangzóváltakozás egyik tipikus esete (vö. Räsänen: Phonetik 60). Radloff csak az *or* változatról tud (I, 1: 47) és megjegyzi, hogy mindig állatok szőrzetének színt jelöli. Példái: *or at* ’nicht dunkel und nicht hell (von Pferden)’; *or koi* ’ein gemischhaariges Schaf’; *or kojun* ’ein grauer Hase’ stb. Pekarskij jakut szótára is kizárólag állatszínnévként ismeri: ’raznošerstnij, serovatij’. A mongol megfelelésekre vonatkozóan vö. Kőhalmi Katalin: Farbenbezeichnungen der Pferde in den mandschu-tungusischen Sprachen (AOH. 19: 50—1). — Az elmondottak alapján igen valószínűnek látszik, hogy ez az *or* állatszínnév képezi sokat vitatott *ordas* szavunk alapját is. A feltevést érdemlegesen támogatja az a tény, hogy az *or* színnév a *farkas* epithetonjaként Káşgarinál is szerepel. Az *or* állatszínnév árnyalatai, amint azt a felsorolt példák is mutatják, igen széles színskálán mozognak, feketésbarna, vörösesbarna, szürke és ezek keveréke, de jelenthet tarkát, csíkosat is. —: Az ÉrtSz. szerint is az *ordas* elsődleges jelentése: ’feketével, barnával tarkított állat, főleg farkas’.

4. Hogy mai színneveink egy része idegen eredetű, arra már Bartha Katalin rámutatott: Szókincstanulmányok a magyar nyelv színnevevezéseiről (Debrecen, 1937.) dolgozatában. Akkori nézete szerint, csak a *kék* és *sárga* < *sár* színnevünk török eredetű, mert hiszen forrása a BTLw. is csak ezekről tud. De az újabb kutatás valószínűsíti, hogy ezeken kívül idevonható még: *szürke*, *tarka* és a ’croceus’ jelentésű *szár* szavunk is. A *szürke*, *tarka* és *szár* egyelőre még vitatott színnevekről e helyütt csak annyit mondunk, amennyi az *or* állatszínnév átvételének a valószínűsítéséhez és az *ordas* < *or* továbbképzett voltának az elfogadásához mulhatatlanul szükséges.

Bartha Katalin idézett munkája „Ősi színneveink etimológiája” című fejezetében az *ordas* színnéven kívül *szürke*, *tarka* és *szár* színnevünket is bizonytalan, illetőleg ismeretlen eredetűnek mondja.

Szürke. A TESz. készülő III. kötetének már hozzáférhető *szürke* szócikke szerint is, a színnév alapszava a *szür* (vö. N. *szür* lúd ’hamvasszürke lúd’) bizonytalan eredetű. A felvetődött sokféle elképzelés között Vámbéry (MEr. 297) gondol először arra, hogy esetleg a törökségben előforduló *sur* ’grau’ színnévvel függne össze. Pais (MNY. 30: 336) már határozottabban állást foglal a feltevés mellett, amikor a *szürke* szóval kapcsolatban utal a Radloffnál is adatolt *sur* ’blaugarau’ (4: 764) színnévre. A török *sur* színnév első sorban az északnyugati nyelvjárásokban ismeretes és behatolt a perzsába is (vö. Doerfer 3: 287). Az esetenként más színárnyalatot is jelölő török *sur* ’grau, blaugrau’ színnév vándorlásához a szláv és mongol nyelvekben Menges (UAJb. 32: 116) fűz kritikai megjegyzéseket. — Amennyiben a török *sur* és a magyar *szür-ke* egyeztetéséről szó lehet,

akkor a magyar *szür* a török *sur* magashangú párjának fogható fel. Hasonló hangrendi különbségre nem egy példánk van honfoglalás előtti török jövevényszavaink körében. Említésre méltó, hogy Paasonen ufai-tatár gyűjtésében is találkozunk az általánosán ismert török *sur* színnév palatális párjával: *sür* 'szürke (ló v. macska)' (NyK. 32: 266). Számunkra az mond sokat, hogy a *sur* színnevet a török szótárak, így köztük Baskakov oírot, Judachin kirgiz, Bálint kazán-tatár szótára és Paasonen Csuvás Szójegyzéke is kifejezetten állatszínnévként tartja számon. Vö. Kóhalmi i. m. 54.

Tarka. Bartha Katalinnál Paisra való hivatkozással (MNY. 8: 300), de még később a SzófSz.-ban is kísért a gondolat, hogy 'kopasz' jelentésű *tar* szavunk (vö. *tarol*) és a ma már elavult, csak összetételekben (*targyik*) és képzett (*tarka*) formájában élő *tar* színnevünk azonos, illetőleg, hogy egy elképzelhető *tar* 'calvus' → *tar* 'varii coloris' jelentésfejlődést reprezentál. Még nem tudni, hogy a TESz. készülő III. kötete milyen állást foglal, de várható, hogy megcáfolja ezt a felfogást. — A BTLw. a bolgár-török eredetű *tar* 'calvus' szavunkat az azonos jelentésű, hangtörvényes köztörök *taz* szóval azonosítja. A kivételnek látszó jak. *taragai* 'kahlköpfig' mongol jövevényszó. Ezzel szemben a szint jelentő *tar(ka)* alapszónak — amivel Gombocz nem foglalkozik — a törökség mindkét ágában *tar* felel meg. Vö. csuv. *tur* 'gnedoj', *tur at* 'pej ló'; *tura* id.: *xurā tura* 'sötét pej', *šutā turā* 'világos pej' (Ašm. 14: 149, 155). Ugyanúgy a köztörökben: kirg. *targil* (dem.) 'krasnij s černimi polosami, polosatij (tehén, bika és macskafélékről mondják) (Judachin 707); bask. *targel* 'sujtásos, tarka' KSz. 5: 265); Az említett török *a ~ o* magánhangzó váltakozás alapján ide tartozik a nyelvelméli *torgil* 'gnedoj (o masti lošadei), (Drevn. sl.); oszm. *doru* 'chesnut with dark mane, tall and fetlocks (horse)' (New Redhouse); türkm. *dor* 'gnedoj' (Baskakov) stb. A két török nyelvből szembeállított pár példa is világosan jelzi, hogy *tar*¹ és *tar*² szavunk eredetében különböző, két különálló szó. Egészen hasonló a bolg.-tör. *tür duden* ~ közt. *töz*-id. és *tür* 'aufrollen' ~ közt. *tür* igei átvételeink esete.

Szár. A *szár* 'calvus' és *szár* 'croceus' homonimák viszonyának magyarázatában ismétlődik a *tar* 'calvus' és a *tar(ka)* 'bunt' szavaink története azzal a különbséggel, hogy itt a jelentésfejlődést fordított irányúnak kell elképzelnünk: *szár* 'croceus' → *szár* 'calvus', vagyis a színnévből fejlődött volna bizonyos körülmények között a 'kopasz' jelentés (Pais: MNY. 8: 304–6). Beke (Nyr. 76: 467) helyénvaló megfigyelése azonban kideríti, hogy a szárcsa csőre melletti folt nem világosabb tollazat — amire az egész elmélet épült — hanem valóságos kopaszság, illetve hogy a *szárcsa* madárnév am.: 'kopaszka'. Ez a megállapítás egyben azt is tanúsítja, hogy *szár*¹ és *szár*² szavunk nem egymás fejleménye, hanem két külön létező szó. Az a tény, hogy mind a *szár*¹-nek, mind a *szár*²-nek lehet *-csa* kicsinyítő származéka (vö. *szárcsa* ló), nem lehet ok a két szó összekeverésére, illetőleg azonosítására. — A homonimák szétválasztását és eredetük nyomozását elsőnek Rásonyi kísérelte meg (vö. Seminarium Kondakovianum 6: 219–227. Praha, 1933.). Az ő kezdeményezésére folytattam, a vizsgálódást (UJb. 31: 128–35); miután azonban a végső megoldás még nem eléggé tisztázott hangtörténeti nehézségekbe ütközik, ezúttal nem térek ki a 'calvus' jelentésű *szár* eredetére, hanem csak a bennünket most közelebbről érintő szín jelentésű *szár* feltehető összefüggéseit érintem röviden. — Nagy a valószínűsége, hogy a nyelvelméli *jagiz* 'buri, temnij (Drevn. sl.) színnévből kell kiindulnunk (vö. oszm. *yagiz doru* 'brown (horse) with black mane and tall' (New Redhouse), amelynek rekonstruálható ősbolgár hangalakja *jagir volna és ez tükröződne a mongol *zegere*-féle alapszavú különböző állatnevekben. A mongolból a törökségbe visszazármazott lószínevek is, mint például: alt. *järän* 'Fuchsfarbe, rot' (Radl. 3: 338); jak. *siär* 'reehaaren (von Pferden)' (Böhtlingk 166); csuv. *šüren* 'sárga ló' (Paas. Szójegyzék) valamennyi ugyanazon ótör. *jagiz* állatszínnev hangtani fejleményei. Vö. Kóhalmi i. m. 52.

5. A *szürke*, *tarka* és *szár* színneveink dióhéjban előadott származtatásának lényegi mondanivalója, hogy török megfelelőik elsődlegesen az állatok szőrzetének a megjelölésére szolgálnak, és hogy régi török jövevényszavainknak ebbe a kategóriájába tartozik *ordas* szavunk is < tör. *or* 'feketebarnás, vörösszürke, vegyesszőrű, csfkos'. Vö. Kóhalmi i. m. 50. — *Szürke* és *tarka* színneveinkhöz hasonlóan, az *ordas* is ma már csak képzetten, éspedig halmozott kicsinyítő alakjában él. Nyilvánvaló, hogy az *ordas* *d*-jében az urali korig visszamenő, az ősmagyarban még igen eleven *-d* kicsinyítőt kell látnunk. Okleveleink tanúsága szerint ez a kicsinyítő — eredettől függetlenül — minden szlennévhez hozzájárulhatott: *fehéréd*, *feketéd*, *sződ* (~ *szőke*), *kéked* (~ *kékcse*), *tard* (~ *tarka*, *tarcsa*), *szárd* (l. *Szárdvár* 1334. Tolna m.) stb. Vö. Pais: Színt jelentő melléknéveink lappangó kicsinyítői (MNY. 8: 300–8). Ezek a kicsinyítő színnevek első adatolásuk jellegénél fogva elsősorban személy- és helynevekben maradtak ránk; a *tar*¹ ~ *tar*² és a *szár*¹ ~ *szár*² homonimák esetében pedig ma már a legtöbb esetben el sem tudjuk dönteni teljes biztonsággal, hogy a személy vagy táj színére, vagy pedig kopaszságára, illetőleg kopárságára vonatkoznak-e. — Az sincs kizárva, hogy *kék* és *sárga* színeink is mint állatszínnevek kerültek a magyarba, amire különben már Zichy István is gondolt (vö. Mióta lovas nép a magyar? MNY. 27: 13). Az állatok szőrzetének árnyaltabb megjelölésében ugyanis nagy szerepet játszik a törökségben a *kék* szín és ezt tapasztaljuk a magyar népnyelvben is: *kék*, *kékepj*, *szürkekék*, *kéktarcsa* ló, *kékszőke* ökör stb. De gyakori a *sárga* hasonló használata is: *szőgsárga* ló, *sárgaordas* ökör stb. — Nagyon is érthető, hogy ha ezek a gyakorlatban sűrűn használt, konkrét fogalmakhoz tapadó színnevek kiszorították a használatból a finnugor eredetű elvont színek ősi nyelvi jelölőit. Hasonló körülmények magyarázzák például az állattenyésztéssel kapcsolatos *iker* (eredetileg páros állativadék) és a *gyomor* (eredetileg a kérődző állat második gyomra) szavaink finnugor megfelelőinek hiányát a magyar nyelvben.

6. Azzal összefüggésben, hogy a fejtegetett színnevek állatok szőrzetének — népcsoportokként és tájanként igen különböző árnyalatokban appercipált — színét jelölik, arra kell gondolnunk, hogy a bolgár-török kultúrhatásra fellendült állattenyésztésünkkel kapcsolatban kerültek nyelvünkbe, illetőleg hogy a nagyszámú állatnévvel (*bika*, *ökör*, *tinó*, *borjú*, *kecske* stb.) együtt vettük át. A bolgár-török érintkezés idején megszaporodott állatállomány nagyban növelhette a *farkas* veszélyességét is, úgyhogy talán a fokozódó óvatosság szülte a 'lupus' totemállat újabb *ordas* tabunévét; és nem lehetetlen, hogy éppen a törökségben kedvelt körülírási mód (eufémizmus + szín) mintájára egy '*ordas féreg*' jelzős szerkezetből vált ki. Hasonló jelenségre, amikor a törökségben is csak színén nevezik a *farkast*, Baskakov is szolgáltat példát idézett munkájában: *bööstöj* 'grisatre' am. 'loup'. — A TESz. az *ordas* 'csikozott, tarkaszőrű' → *farkas* jelentésfeljődés párhuzamát a csuv. *ašker* 'lupus' <: tör. *kariš*- 'kevertnek, vegyesnek mutatkozik' származtatást említi, ami Bang (KSz. 17: 128) máig sem igazolt véleménye. Jegorov csuvas etimológiai szótára két más megoldási lehetőségre hívja fel a figyelmet.

Tanulság: Nagy haszonnal járna egy-egy jövevényszócsoporthoz, ez esetben az állattenyésztéssel összefüggő átvételek, éspedig a főnevek, melléknévek és igék együttes megnevezése. Gombocz ad ugyan a BTLw.-ben (189) egy inkább statisztikaszzerű összegezést az idevágó szókincsről, de a megfelelő szócikkek rövidsége nem alkalmas az átvétel körülményeinek kíváncsán szintű megvilágítására. A jövevényszavaknak csak monografikus, a tárgytörténetre is részletesen kiterjedő vizsgálata adhat átfogó körképet és nyújthat segítséget a hiányosságok kitöltésére, illetőleg a hipotézisek áthidalására.

K. Palló Margit

Simi. Nem a Simon keresztnévű személyek becenevéről van szó, hanem a húszas évek országszerte divatos táncáról, melynek nevét népszerűsége okán egyidőben különféle tárgyakra is ráruházták. Ez a szó és tánc is angol, pontosabban az amerikai nyelvterületről került hozzánk, akárcsak több más, az első világháború utáni években népszerű társasági tánc is. Jól mutatja a divatot a „felső tízezer” heti képes újságjának, A Társaságnak 1921. január 30-i száma, mely a Technikus Bálról számolt be. „A táncok egymásután következtek, boston, onestepp, fox-trott, azután újra boston, one-stepp, fox-trott, de azután mégis csak boston, boston. A nagy bálokon úgy látszik még mindig a bostoné az elsőség” (60).

Az ünnepélyes bálokon talán még így volt, de a következő évben, 1922-ben már betört a *shimmy* s ez lett az intimebb hangulatú összejövetelek felkapott tánca. Shimmyláz lepte meg egész Magyarországot. Hiába tiltotta be a budapesti rendőrfőkapitányság 1921 közepén átmeneti időre a „modern táncokat” (one-step, foxtrot stb.), az ezeknél sokkal „merészebb” shimmy terjedésének nem tudtak gátat emelni. Ezt a 2/2 vagy 2/4 ütemű dzsessztáncot, a foxtrott továbbfejlesztett változatát egykorú leírások szerint „némileg rázásszerű mozdulatokkal táncolták, mintha a táncos le akarná rázni magáról a ruháit.” A nagyon idős nemzedék fülében még ma is visszacseng a kor felkapott slágerének (ma táncdálnak mondanák, s ez rendjén is van) két sora: „Legszebb tánc a simi, Ezt táncolja minden strici.”

A szakemberek pontosan leírták. Így Róka Gyula a Tánctanítók Lapjában 1923 szeptemberében: „A blues egyes figurái a Shimmy-Foxban lesznek felhasználva” (4), majd a következő év decemberében ugyanott, a bécsi társas életről beszámolva: „Fox-trottnak a nálunk ismert sima shymit táncolják” (2). Ugyanő a Modern táncok albuma c. műben 1924-ben: „A blues rendkívül hasonló a Simmyhez, sőt Simmy-Foxnak is nevezik. Zene: 4/4 ütemes Fox-trott vagy simmy” (34). Tehát a táncdallamot is *shimmy*-nek nevezték, ahogy ez egyébként az egykorú kottahirdetésekből is kiderül.

A konzervatív tánctanítók egy része azonban hallgatással mellőzte a divatos, modern amerikai táncokat. A szakma akkori nesztorának, Róka Pálnak 1922-ben már második bővített kiadásban megjelent Táncművészeti szaktankönyvében egy betű sincs a shimmyről és a Technikus Bál népszerű táncairól, de annál több a polkáról, menüettről, gavottról, valcerről, csárdásról és körmagyarról.

A *shimmy* szó hamarosan a szépirodalomban is gyökeret vert. Krúdy Gyula 1933-ban megjelent Rezeda Kázmér szép életében így: „Zsezsének szokásos foglalkozása volt, hogy az úrihölgyeket otthon, a saját szalonjukban taníttassa a divatos tánc lépésekre. A »simi«, a foxtrott és más modern táncok idején Zsezsének minden délutánra esett elfoglaltsága” (Az 1973-i kiadásban a 173. lapon). Itt azonban egy kis kortévedés lappang. A Rezeda-történet 1912–14-ben játszódik s ekkor Magyarországon (de szülőhazájában, az Egyesült Államokban is) még ismeretlen volt e két tánc.

A tánc és dallama nagy népszerűségének tulajdonítható, hogy pár évig a *simi* szót néhány akkor divatos alakú tárgy nevéhez is hozzáragasztották. Így lett *siminadrág* az olyan férfi pantalló, mely három ujjnyira a boka fölött végződött, kamasz arslánok divata a húszas évek első felében. *Simi nyakkendő* volt a nagyon keskeny, hosszanti színes sávós, előre megkötött csokornyakkendő. A *simigaraboly*-t a Szegedi szótár is leírja (’bolgárkosár’ I: 170) és megemlékezik a *similabdá*-ról is (2: 404). Ez utóbbi hosszú, vékony gumizsinórról ugráltatható, mandarin alakú és nagyságú, krepp-papírba csomagolt fűrészpör tartalmú játéklabda volt, amit rövid távra elhajítva (pl. valaki feje irányába dobva) vissza lehetett rántani eldobójához. Tipikus búcsúfia volt, egynapos játékszer. Néha még napjainkban is felbukkan Szilveszter éjszakáján és majálisokon, népi ünnepélyeken. Ma is élő neve mint nyelvi kövület őrzi egy ötven évvel ezelőtt népszerű tánc emlékét.

A tánc felújítására négy-öt éve történt kísérlet, amikor a *twist* letűnése után valami újat kerestek. A televízió táncmúzeumában is bemutatták. Talán ennek tulajdonítható, hogy a Pápai Textilgyár 1969 elején „*Shimmy* szintetikus női blúzanyagot” hozott forgalomba.

A *shimmy* szó műszaki nyelvünkben is él vagy élt. „Mindenki ismeri az autók hírhedt betegségét, a »*shimmy*«-t, melynek nagyrészen a rossz kormány szerkezet az oka” (Pesti Napló, 1928. január 12, 19). Az angol–magyar műszaki szótár ’az elülső kerekek oldallengése’ szerkezettel magyarította. Az autósok ma nálunk egyszerűen csak ’szitálás’ néven említik.

A *shimmy* szó eredetijét az angol etimológusok a Mississippi torkolatvidéke néger idiómájában keresik. Feltételezik, hogy a keverten angol és francia nyelvi elemeket használó, szerényebb műveltségű négerek a francia *chemise*, ’ing’ szót többes számúnak vélték, s abból vonódott volna el a tánc magánhangzós végződésű neve. Ennek a magyarázatnak némi jelentéstani nehézségei vannak. Az kétségtelen, hogy a *shimmy* szó először 1919-ben bukkant fel nyomtatott alakban az amerikai angolban. Chadwick Hansen ismert amerikai negrológus *Negro Shaking Dances in America* c. tanulmányában (*American Quarterly*, 1967/19: 554–63) kimutatta, hogy maga a tánc amerikai néger eredetű, riszáló, rázkódó, vonagló, a has- és mellétát mozgásban tartó elemeivel nyíltan erotikus, a nemi aktusra célzó jellegű. (A húszas években rövidebb ideig be is volt tiltva az USA egyes északi városaiban.) Dalszövegeiből a komikus túlzás sem hiányzik, pl. a Louis Armstrong által szerzett nevezetes táncdalból:

I wish I could shimmy like my Sister Kate,
Now she shakes it like jelly on a plate.

A dzsessz történetéből tudjuk, hogy a shimmy sem jutott volna el hozzánk ilyen gyorsan, ha az Egyesült Államok flottaügyi minisztere, a szigorú puritán erkölcsű Josephus Daniels az első világháború vége felé be nem záratta volna New Orleansnek, az akkor legnagyobb amerikai flottatámaszpont városának bordélyházait. Az ezekben született és virágzó dzsesszmuzsika zenészei ezáltal munkahely nélkül maradtak és szétrebbentek a szélrózsa tájai felé. De megmentették és szerte Amerikába magukkal vitték művészetüket — hasonlóan némiképp a klasszikus görög nyelv tudásaihoz, amikor Konstantinápolyt 1453-ban bevette a török, és ezáltal szülőhazájában véget ért egy évezredes kultúra.

Totem. Miként az egzotikus szavak jelentős része, ez is először útleírásban jelent meg nyelvünkben. Éspedig elég későn, mivel magyar utazó csak a múlt század második felében jutott el az USA csendes-óceáni partvidékének azon részére, ahol az e szóval jelölt tárgy akkor még elég nagy számban látható volt. (Azóta nagyobbik részük múzeumokba került.) Kecskeméthy Aurel, a színes tollú újságíró ugyan már 1876-os útja kapcsán megemlíttette, hogy „Mulatságosak az indiánok által készített fa- és kőszobor bálványok is. Egy ily élénken színezett óriás vagy négy öl magas, s egymás nyakára ülő rémképekből alkotott. Az alsó óriás fölfal egy tengeri szörnyet. Ez óriás tetején ül a másik, s ugyancsak tépázza üstökénél fogva; ennek tetejében a harmadik, ki fölfalni készül mind a hármat” (*Éjszak-Amerika* 1876-ban. 1877. 57). Kecskeméthy nem használta a *totem* szót, sem az általa leírt tárgyra a *totemoszlop* szót, s a téma valószínűleg nem is érdekelte különösebben.

Jóval többet és valamivel szakszerűbben szólt e tárgyról 17 évvel később egy másik utazó, Vojnich Oszkár „Budapesttől Sitkáig, úti jegyzetek” c. könyvében. Ő Alaskában, Fort Wrangel közelében látott ilyen „bálványokat”, éspedig először egy indiánok

lakta házban, ahol „egy a házi gazda által fából faragott körülbelül 5 méter magas Totem áll”. Vojnich a saját fényképeivel illusztrált kötetben elmondja, hogy a totemek törzsi jelképek, majd így folytatja: „A Totem kézi rajzot jelent. A 6–12 méter magas Totem oszlopok emlékoszlopok, vagy . . . a mi festett családfáinkhoz hasonló szerepök van . . . A Totemen használt symbolumok: a medve, farkas, sas stb. — A háztól néhány lépésre három Totem áll, kettőnek tetején madár ül, a harmadikon guggoló ember; a falu szélén négyet láttunk, a szemközti parton hármat, az egyiknek alján ülő sas felett 4 alak, a melyek közül az alsó az ördögöt ábrázolja, az e fölötti a három képű istent, majd ezen egy hosszú csőrű madárfej és legfelül egy kalapos alak. — E totemek mind több száz évesek” (90–91). Látjuk, Vojnich sem különböztetett meg világosan a totem mint fogalom és mint ábra, illetve tárgy vagy állat között s a gyakori laikus szóhasználatot követve a totemoszlopot, a törzs származásának mondófáját is a totem szó alá sorolta.

Világosabban és főleg tudományosabb szinten foglalkozott e fogalommal Katona Lajos a Pallas Lexikonban 1897-ben (16: 287), ahol a szó etimonját és értelmezését is megtaláljuk: *ote*, birtokragozva *otem* 'kézjegy, törzsjel'.

A *totem* szó még a műveltebb laikus körökben sem terjedt volna el, ha a századfordulón az őstörténészek, mitológiakutatók és a népszichológia művelői nem hozzák forgalomba. Nálunk Hornyánszky Gyula 1907-ben Totemisztikus nyomok a görög történetben c. terjedelmes tanulmányában (EPhK 31: 177 és kk), Frazerre és Wundtra hivatkozva definiálta a fogalmat. „*Otem* vagy *totem* az északamerikai indiánok, állítólag az Odzsibvé-törzsnek szava, s tulajdonképp a törzsjelvényt, lényegében azokat a szent állatokat jelenti, melyeket az illető népek őszökként tisztelnek, s melyekből nevöket, törzsjelvényeiket stb. veszik.”

Hornyánszkyra és Wundtra (Völkerpsychologie II, 2: 254) hivatkozott Gombocz Zoltán 1914-ben az Árpád-kori török személyneveink c. tanulmányában a Magyar Nyelvben. „Az az állat, a melyre a törzs tagjai nem vadászhatnak, nem bánthatják, húsát nem ehetik, voltaképpen a törzs *totem*-je” (10: 244–5). Majd „az egy törzsbe, egy clanba tartozók (vagy legalább az előkelőbbek) személynévül a közös *totem* nevét viselik, a mely természetesen nemcsak a törzs őse, hanem egyszersmind védőállata is” (246).

A ritka, egzotikus, szaknyelvi idegenszó elterjedéséhez hozzásegített S. Freud 1913-ban megjelent kötete, Totem und Tabu is, mely a pszichoanalitikusok egyik műszavává léptette elő ezt az indián szót. Egyik korai magyar nyelvű eredménye ennek a változásnak Róheim Géza A kazár nagyfejedelem és a turulmonda c. tanulmányában olvasható. (Megjelent az Ethnographia 1917. évi folyamában s különlenyomatban is, az itt közölt lapszámok az utóbbira utalnak.) Róheim kimutatta, hogy a honfoglaláskori magyarságban „a totemek mind ragadozó madarak” (25), s „ezért válik a turul az uralkodó nemzetség totemjévé” (27), melyben a kutatók „felismerik a török totemizmus legrégebbi nyomait” (25).

A néprajz iránti fokozódó érdeklődés, a földrajz intenzívebb tanítása s a nagyszámú útikönyv lassanként elterjesztették a szót nálunk. Nem egészen száz évvel Kecskeméthy után (aki még nem is ismerte a fogalmat) az egyik napilap sporttudósításában a szó már magától értetődően szerepel. „Annyira kemény lett a játék, hogy a kicsit félősebb futballista ezerszer meggondolja, bedobja-e magát a húsdarálóba. Aki egy nemzetközi mérkőzésen megpróbál betörni a büntetőterületre, azt bizony ütik, vágják, lökik és rúgják. Még a mi aránylag nem túl kemény bajnoki mérkőzéseink után is úgy fest a csatárok lába, mint az indiánok *totemoszlópa*. Van azon mindenféle szín, a vöröstől a kékig és a liláig, sőt még különféle dudorok is cifrázzák az összképet” (Magyar Nemzet 1974. február 3, Zsolt István írása).

A *totem* szó Európában először az angol nyelvben jelent meg, 1760-ban, onnan került a németbe 1791-ben és a franciába 1833-ban.

Ország László

Műanyag nevek. Mivel a legtöbb műanyagnak törvényesen védett neve van (védjegy, márkanév), azért a szótárak és lexikonok általában nem ismertetik eredetüket, nem foglalkoznak alkotásmódjukkal. Így aztán számos márkanév keletkezésének módja egy-két évtized múlva feledésbe merül. Ez rendkívül sajnálatos, hiszen a márkanévek mint sajátos szótípus önmagukban is érdekesek, rendkívül változatosak. A következőkben a műanyagnevek alkotásának néhány esetét mutatom be.

Damíl. Elsősorban a horgászok ismerik jól a *damíl* műanyag horgászszsinórt. Vékony, de erős. Szakítószilárdsága kb. tízszeresen meghaladja a hagyományos horgászszsinórok teherbírását; pl. az 1 mm átmérőjű *damíl* zsinór 40 kg terhelést is elbír.

Honnan ered ennek a zsinórnak *damíl* neve? Nemrég megjelent egy kis könyv kezdő horgászok számára: Vigh József: Horgászni szeretnék (Natura, Budapest, 1972.). Ennek 53. lapján ezt olvashatjuk: „Nálunk a háború éveiben jelent meg az üzletekben az első műanyag horgászszsinór. *Damyl*-nak nevezték, mivel a *DAM* cég gyártmánya volt. Azóta is *damyl* nálunk a legkülönbébb gyártmányú műanyag zsinórok összefoglaló neve.” Ebből az idézetből kiderül, hogy a *damíl* (ezentúl magyarosan írjuk) elnevezésű horgászszsinór Németországból származik, és ott egy *DAM* nevű cég gyártotta először. Ez a *DAM* cég ma is megvan az NSZK-ban. Azt gondolhatnánk, hogy a *DAM* szó a cég tulajdonosának vagy esetleg a zsinór feltalálójának a neve. De tévednénk. Budapesten több horgászbolt is van, legtöbbször kapható náluk külföldi horgászszsinór. Az NSZK-beli orsó csomagolásán a német gyártó cég nevét ilyen alakban láthatjuk: *D·A·M*, mindig nagybetűkkel, a betűk nincsenek egybeírva, hanem pontokkal elválasztva. Ez már erősen sejteti, hogy a *DAM* nem személynév. A Műanyagipari Kutatóintézet egyik tudományos munkatársának telefonon adott véleménye szerint a *DAM* elnevezés a Deutsche Allgemeine Manufaktur nevű vállalat nevének rövidítése, azaz a címében található szavak kezdőbetűiből összeállított betűszó vagy mozaikszó. A szó végén levő *-il* (eredetileg *-yl*) vegyületek bizonyos csoportját jellemző képzőszerű végződés (pl. *akril*, *ardil*, *nitril*, *vinil* stb.). Később az *-il* végződés nemcsak kémiai elemek és vegyületek csontkított tövéhez járult mint képző, hanem egyéb szavakhoz is, a mi esetünkben a *DAM* betűszóhoz. Így keletkezett a *damíl* szó német eredetije, ezen a néven szabadalmaztatták és vált világszerte ismertté.

Terilén — terliszter. Évek óta láthatók kirakatainkban ilyen elnevezésű gyűrődésmentes textilanyagok. Alapanyaguk egy poliészter szál, amelyet a háború után elsőnek az angliai I.C.I. gyár (Imperial Chemical Industries, Wilton, a legnagyobb brit vegyipari vállalat) kezdett gyártani. Védjegyként a *Terylene* nevet jegyeztették be. Eleinte csak a műanyag szálát nevezték *terilén*nek (a továbbiakban magyaros átírásban), majd magát a belőle készített textilanyagot is (vö. ÚjMagyLex. 6: 409). A *terilén* név a következő hosszú vegyi elnevezésből van rövidítve: *terephthal-aethylen-glycol-ester* (vö. Der Große Brockhaus 11: 462). A dőlt szedésű szótágok összeolvasva adják a *terilén* szót. — Az ÚjMagyLex. idézett helye szerint 1960 óta a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár is készít hasonló műszálból gyűrődésmentes szövetet, mely poliészter szálon kívül gypajt is tartalmaz. Ezt a műszálát és a belőle készített textilanyagot az angol eredetihez hasonló szóval, *terliszter* néven védjegyezték. A *terliszter* szó ugyanabból a vegyi elnevezésből keletkezett, mint az angol *terilén*, csak most más szótágokat kell benne egybeolvasni. Figyeljük meg a dőlt szedéssel kiemelt szótágokat: *terephthal-aethylen-glycol-ester*. A védett nevek hasonlósága mutatja a közös eredetet. (A *terilén*nek francia változata *tergal*, az olasz *terital*, a holland *terlenka*.)

Banlon és danulon. Ezek a neveken nálunk is gyártanak poliamid szálból készült, kellemes tapintású textilanyagokat. Mivel Magyarországon készülnek, sokan magyar találmánynak tartották őket. De csak az egyik magyar találmány, és neve is magyar földön született. A *banlon* a régebbi; ez amerikai angol eredetű nemzetközi szó. Elsőnek az USA-beli Joseph Bancroft and Sons Co., Wilmington cég gyártotta (vö. Hofer: Illustriertes Textil-Lexikon, Frankfurt am Main, 1961.). Érdekes a szó megalkotása. Első része, a *ban-* nem más, mint a *Bancroft* név első szótagja, a *-lon* végzet pedig olyan képzőszerű végződés, mint ami a *nylon*, *perlon*, *orlon* stb. műanyagnevek végén található. — De lássuk a párját, a *danulon-t*! Első két szótagja azonos Duna folyamunk latin *Danubius* vagy *Danuvius* nevének első két szótagjával, a *-lon* képzőt pedig nem kell újból bemutatnunk. Hogy miért éppen a Duna nevét választották a szó megalkotói, annak oka egyszerű: a Duna menti nyergesújfalusi Magyar Viscosagyár kaprolaktám szál polimerizációja útján kísérletezte ki 1958-ban és gyártja ma is a *danulon-t* (vö. Römp: Vegyészeti Lexikon 1: 409).

Teflon és társai. Már jó néhány éve használunk *teflonedényeket*, pontosabban *teflon* bevonatú edényeket. Mi ez a *teflon*? A Népszabadság 1970. február 22-i számának vasárnapi mellékletében szakmai ismertetés jelent meg „Teflon, Algoflon és a többiek” címen. Ebből megtudhatjuk, hogy a *teflon* alapanyaga egy fontos vegyület: poli-tetrafluor-etilén. Hosszúsága miatt rendszerint csak az összetételi tagok kezdőbetűiből alakult betűszót szokták idézni, így: *ptfe*! A betűszó ugyan rövidebb lett, de kiejtése nehézkes. Ezért feltalálója és első gyártója, az amerikai Du Pont de Nemours and Co. (USA) még 1943-ban egy könnyebben hangzó márkanévet adott a gyártmányának: *teflon*. Ez a *tetra-fluor-etilén* dőlten kiemelt szórészeiből van összeállítva. Ugyanezt a *ptfe* anyagot más technológiával más vállalatok is előállították, pl. az angol I.C.I. 1947-ben *teflon* néven szabadalmaztatta. Olasz megfelelője az *algoflon*. Gyártója a Montecatini-cég. Az *algo-* előtag az alumínium- és mangánvegyületekre jellemző rövidítés (ui. ilyen anyagra kerül a *teflon* bevonat). A németek *hostaflon* néven hoztak ki ilyen bevonatú edényeket. Gyártójuk a *Hoechst* am Main vállalat. A cég nevének kiemelt részeit ragasztották össze a *teflon* végével. Nálunk Magyarországon is készülnek koprodukcióban *teflon* bevonatú edények. Első termékünknek, a *teflon* bevonatú serpenyőnek neve *alutef* volt, az *alumínium* és *teflon* elejének egybefoglalásával. Újabban tökéletesebb módszerrel mindenféle alumínium edényt el tudunk látni *teflon*-nal, s ezt a gyártmányt *alufix*-nek nevezték el. A Magyar Nemzet 1973. szeptember 14-én egy kis cikket közölt „Sajtótájékoztató az alufixről” címen. Ebben az Alumíniumgyár vezetősége beszámol arról, hogy már húszféle *teflon* bevonatú edényt gyártanak jó minőségben; a Du Pont cég licence alapján három rétegben égetik rá az edényre a kopásálló, könnyen tisztítható *teflon* bevonatot. Az *alufix* szó szerkezete nem sok magyarázatot igényel. Előrésze az *alumínium* eleje, utótagja a *fix*, amely itt annyit jelent, hogy ’rögzített, fixált’, azaz ’bevont’ (ti. alumínium)

PEMŰ. Mostanában (pl. 1974. február 23-án) a magyar televízió reklámhirdetéseinek között gyakran láthattuk és hallhattuk a *PEMŰ* szót. A reklámban bemutatnak különféle tárgyakat: csöveket, szálakat, lemezeket, korongokat, fóliákat stb., s valamennyire azt mondják: *PEMŰ*. Mi ez a *PEMŰ*? Megtudhatjuk a Népszava 1973. július 27-i számának egyik lapján közölt hirdetésből, amely így szól: „*PEMŰ*. Augusztusban megnyitjuk budapesti lerakatunkat a XIII., Fürst Sándor utca 24. szám alatt . . . A hagyományos gyártmányainkon kívül kaphatók új termékeink is: *PEMŰFLON* (PTFE) és *PEMŰSZIL* (szilikongumi), valamint *PEMŰFLEX* és cipőipari segédanyagok . . . *PEMŰ* vevőszolgálat . . .” Végül a gyártó cég neve és címe: *PEST MEGYEI MŰ-ANYAGIPARI VÁLLALAT, SOLYMÁR*. — Ebből már könnyen kitalálhatjuk, hogy a

PEMŰ a *PEST* és a *MŰANYAGIPARI* szavak első szótagjainak egybefoglalásából alakított mozaikszó. Azután a *PEMŰ*-höz mint alapszóhoz hozzácsatolták a műanyag-nevekre jellemző szóvégeket: *-flon*, *-szil*, *-flex*, és új műanyagneveket kaptak. A *PEMŰ-FLON* után zárójelbe van téve a *PTFE* betűszó. Azt már a *teflon* ismertetésekor megtudtuk, hogy ez a poli-tetra-fluor-etilén rövidítése, tehát a *PEMŰFLON* alapanyaga azonos a *teflon*-éval, azért kapta a magyar szó is a *-flon* végződést. A *PEMŰFLON*-ból szilárd, merev tárgyak készülnek. A *PEMŰSZIL* szó vége a szilikongumi első szótagja, és arra utal, hogy e műanyagból készült tárgyak gumyszerűen rugalmasak. Végül a *PEMŰFLEX* a *PEMŰ*-nek és a *flexibilis* (= hajlékony, hajlítható) első szótagjának összeragasztásával keletkezett, és azt jelzi, hogy ezt a műanyagterméket táskák, cipőfelsőrész, bútorbetonatok készítésére használják. Ha megmaradnak ezek az anyagnevek, helyesebb kisbetűvel írni őket: *peműflon*, *peműszil*, *peműflex*.

P. Balázs János

Szólások, szóláshasonlatok, nyelvi fordulatok Érsekújvárról. Minden faluban, városban élnek szólások, szóláshasonlatok, különféle nyelvi fordulatok, amelyek általában csak azok számára érthetőek, akik a szóban forgó közösség tagjai. Ezek a nyelvi formák csak ritkán, szerencsés esetben kerülnek be a köznyelvbe, néha a szépirodalom közvetítésével, s így meglehetősen rövid életűek.

Élettartamuk mesterségesen is megrövidülhet, ha a létrehozó és felhasználó közösség valamilyen külső ok: államváltozás, ki- és betelepítés, lakosságcsere stb. közbejöttével szétszakad, bomlásnak indul.

Mindez tulajdonképpen törvényszerű, mégis sajnálatos, hiszen ezek a nyelvi alakzatok nem egy esetben érdekes helytörténeti, művelődéstörténeti adatok hordozói. Az alább következő szólások, szóláshasonlatok, nyelvi fordulatok 1944 előtt szülővárosomban, Érsekújvárott széles rétegekben ismert és használt nyelvi elemek voltak.¹ Legutóbbi ottjártamkor (1972. szeptember) meggyőződtem róla, hogy az ott élő magyar lakosság 40 évnél fiatalabb korosztálya számára már teljesen ismeretlenek, az idősebbek sem használják őket, legfeljebb még emlékeznek rájuk.

Úgy gondoltam, hogy némelyikük feljegyzése és regisztrálása nyelvi és művelődéstörténeti szempontból talán nem érdektelen.

1. *Ő is ott volt a bajmóci hídon!* — Jelentése: 'közénk tartozik, megbízhatunk benne, hiszen bebizonyította hűségét, bátorságát'.

1919-ben Érsekújvárról is sokan beálltak a magyar Vörös Hadseregbe, amely súlyos harcokat vívott ezen a környéken a cseh burzsoázia hadserege, az ún. „legionáriusok” ellen. Az a csapattest, amelyben az újváriak harcoltak, egyik legnehezebb csatáját a szlovákiai Bajmóc városka² hídjának megtartásáért vívta. Így aki ott volt a bajmóci hídon, az kiállotta a bátorság és hűség próbáját. Ugyanezt a szólást a másik oldalról elmarasztaló értelemben használták az első csehszlovák köztársaság idején, hiszen a hatalom képviselőinek a szemében a volt vöröskatonák természetesen megbízhatatlanok voltak.

¹ 1927-ben születtem, 1944 végéig éltem Érsekújvárott. Szólásemlékeim tehát nagyjából az 1935–1944-es évekből származnak. Az a társadalmi környezet, amelyben annak idején használatosak voltak: a külvárosi kisiparos, gyári munkás, mezőgazdasági napszámos réteg. Legközvetlenebb „adatközlőim” apám (született 1899-ben) és nagyanyám (született 1870 körül), illetve az ő barátaik, ismerőseik köre.

² Nyitra megye északkeleti részén van. A szakirodalomból nem tudtam egyértelműen kideríteni, hogy feltehetően egy *Bajmóc* felé vezető hídról vagy egy Bajmóc közvetlen közelében levő hídról van-e szó.

2. *Csutíhoz (viszem) a kezed!* — Kártázás közben mondta a h í v ó a z o s z t ó - n a k félig tréfásan, félig bosszankodva, ha nagyon rossz lapot kapott, s körülbelül azt jelentette, hogy le kellene büntetésből reszeltetni az osztó körmeit. A város egyik híres patkolókovácsát hívták Csutkaynak, s ezt a családnevet a közhasználatban gyakran *Csutí*-nak rövidítették.

3. *Nem úgy van az, kedvesnővér asszonyság!* — Jelentése: 'Nem hagyom magam szép szavakkal félrevezetni, ebbe a rossz üzletbe nem megyek bele!'

Ismert alakja volt a városkának az első világháború előtt és a két háború között SZ. D. félnótás szegényember, aki kisebb alkalmi munkákból és alamizsnából tartotta fenn magát. Egyszer az apácák vele rakatták be a pincébe a tüzelőt, de fizetségként csak enni adtak neki. Amikor készen volt a munka, az apáca azzal bocsátotta volna útjára, hogy: „Isten fizesse meg!”, de a mi emberünk kifakadt: „Nem úgy van az, kedvesnővér asszonyság!”

4. *Majd elvállik, ki sz . . . t a temetőbe, a halott vagy az ór!* — Jelentése: 'Nem vitatkozom, hiszen rövidesen úgyis kiderül az én nyilvánvaló igazságom.'

A kissé erőteljes szólásnak az az eredete, hogy az egyik temetőőr a sírok gondozása közben a temető egyik félreeső helyén végezte el a dolgát. Amikor felelősségre akarták ezért vonni, tagadta, hogy ő lett volna a tettes. Erre az előljáró dühösen kifakadt, mondván, hogy ez esetben csak valamelyik halott lehetett, s a vizsgálat majd tisztázza, ki volt a tettes: a halott - e vagy mégis az ór.

5. *Eltűnt, mint Krisztus a Péróban.* — Jelentése: 'Nyoma veszett, nem lehet föl-lelni'; más szóláshasonlattal: *Eltűnt, mint szürke szamár a ködben.*

Érsekújvár egészen a legutóbbi évekig azzal a furcsasággal „dicsekedhetett”, hogy nyomorúságos cigánytelepe, a Péro, a város közepén ékeskedett. Ennek a szokatlan helyzetnek az a magyarázata, hogy a vár és a város egykori ura, az esztergomi érsek (innen a város neve: az esztergomi ér s e k ú j v á r a !) annak idején közvetlenül a várfalak tövébe telepítette a fegyver- és szegkovács cigányokat. A Rákóczi-szabadságharc bukása után a császár lebontatta a veszedelmes várfalakat, a köveket szekérre rakták, elvitték Lipótvárra, és felépítették belőlük a máig is álló hatalmas várbörtönt.

Teltek-múltak az évek, évtizedek a város messze az egykori várfalakon túlra terjeszkedett, a cigánytelep így lassan a város közepére került, a főtértől, a főutcától, a legfontosabb középületektől kőhajításnyi távolságra. A cigányság mellett a Péróban találtak búvóhelyet a csavargók, kisebb-nagyobb bűnözők, mivel oda a rendőrök sem igen mertek utánuk menni. (Kassák Lajos az „Egy ember élete” című regényciklusában sokat ír az újvári Péróról.)

Történt egyszer, hogy egy hosszú hajú, nagyszakállas fiatal csavargó azzal a mesével járta a házakat, hogy ő nem más, mint Krisztus, aki megint a földre szállt, hogy megváltsa a világot. Mellesleg jó pénzért jövődőt is mondott a „hívőknek”, s közben zsebre tette, ami a keze ügyébe került. Voltak, akik hittek neki, de a felvilágosodottabbak rendőrt hívtak.

Jöttek is a rendőrök nagy sietve, de mire megérkeztek, K r i s z t u s n a k nyoma veszett, e l t ű n t a P é r ó b a n .

6. *Szortimentumot csinál, mint Simon Lajos.* — Jelentése: 'Úgy hoz valamit rendbe hogy utána még nagyobb a rendetlenség'.

Simon Lajos kissé tudálékos ócskaholmi-kiskereskedő volt. Kocsival járta a környéket, gyűjtötte az ócskavasat, csontot, rongyot, tollat stb., egyszóval ő volt a r o n g y á s z . Az összegyűjtött holmit udvarán tárolta. Mielőtt beszállította volna a nagykereskedőnek, megpróbálta az anyagot csoportosítani. A szűk udvaron napokig végezte ezt a munkát komikus elmélyültséggel. Ilyenkor szólni sem lehetett hozzá, mert letorkolta a kellemetlenkedőt: „Nem látod, hogy s z o r t i m e n t u m o t csinálók!?” A „szorti-

mentum” mindig azzal végződött, hogy Simon Lajosnak elfogyott a türelme, az egész szemétdombot úgy, ahogy volt, osztályozatlanul feldobálta a kocsijára, és befuvarozta a nagykereskedőnek. Az persze így jóval kevesebbet fizetett érte, mintha a szállítmány osztályozva lett volna.

7. *Szegyenli magát, mint a Besi lova.* — Jelentése: 'Teljesen ki van merülve, de nem akarja bevallani'.

Az előbb említett Simon Lajost „besi”-nek is nevezték. Talán a közeli Bessenyő nevű faluból költözött Újvárra, innét a rövidítés. Nagyon rossz, „virslibe való” lovakat tartott mindig, másmilyenre nem futotta a pénze. Így aztán gyakran előfordult, hogy a kocsi beleragadt az utcán a kátyúba. Ha ilyenkor az ismerősök, szomszédok segíteni akartak, és meg akarták tolni a szekeret, Simon Lajos mindig büszkén visszautasította a segítséget, s elküldte a bámészkodókat, mondván: bírja a ló a terhet, csak ha sokan nézik, szegyenli magát.³

8. *Lemaradt, mint a Bartos kukoricája.* — Jelentése: 'Nagyon lemaradt a versenyben'.

Az újvári parasztsaládok közt gyakori volt a *Bartos* családnév. A szóláshasonlat feltehetően onnét származik, hogy a kérdéses kukoricatáblát nem kapálták meg idejében, beleragadt a gazba, satnyán fejlődött a szomszédok kukoricájához képest.

9. *Be-be néz, mint Bolykihoz a Jelinek.* — Jelentése: 'Valakit állandóan bosszant, nem hagy neki békét'.

1919-ben csatlakozott a magyar Vörös Hadsereghez a nyitrai 37-es honvéd tüzérezrednek az olasz frontról hazatérő 6. ütege, amelyben érsekújvári és környékbeli katonák szolgáltak. Ez az üteg is tevékenyen részt vett a városért folytatott harcokban. Nevezetesen ők lőtték azt a katonai fontosságú vasúti hidat, amely a Nyitra folyót ívelte át. Ez a vasútvonal (Budapest — Pozsony) fontos szerepet játszott a Vörös Hadsereg kisalföldi harcaiban. Amikor a híd a legionáriusok kezébe jutott, az egység parancsnoka, Jelinek ezredes innét irányította csapatainak támadását. A szomszédos Udvardra visszavonult vöröstüzérek lőni kezdték a hidat, és egyik pillérét megsemmisítették. A hídon tartózkodó Jelinek ezredes is elesett. A vöröstüzérek egyik parancsnoka egy Bolyki nevű tűzmester (tüzér őrmester) volt.

Bolyki később letelepedett Érsekújvárotnál, és az egyik malomban lett kistisztviselő. Az első cseh-szlovák köztársaságban emlékművet állítottak Jelinek ezredesnek, pontosabban egy emléktáblát, tetején az ezredes fejszobrával. Merő véletlenből az emléktábla éppen az előtt a ház előtt állott, amelyben az egykori vöröstüzér lakott. Esténként, ha az utcán kigyulladtak a villanyok, a szoborfej árnyéka Bolyki szobájának falára vetődött. Ez annyira fölbosszantotta az egykori tüzért, hogy egyszer baltát fogott, és megpróbálta szétverni az emlékművet.

A bíróság előtt állítólag azzal védekezett, hogy eleget bosszantotta őt Jelinek, amíg élt, legalább a halála után hagyjon neki békét, ne nézegessen be a szobájába.

A bíróság aligha méltányolta ezt a védekezést!

10. *Kimosdatták, mint a néger katonát.* — Jelentése: 'Leleplezték, rájöttek a turpisságára'.

³ Simon Lajost magam is jól ismertem. Kisgyerekként sokszor végignézttem, hogyan csinálja a „szortimentumot”, sokszor láttam, hallottam, amikor az erőlködő gebe segítségével siető vagy bámészkodó szomszédságot elkergette a közelből: „Menjenek már innét, nem látják, hogy szegény ló szegyenli magát!” Simon Lajos alakját egy pillanatra felvillantottam (saját nevén) Mindenütt vannak csillagok című regényemben (Móra Könyvkiadó Bp., 1970. 171. lap).

⁴ A Jelinek – Bolyki epizódot felhasználtam Bojky János tűzerhadnagy élete és halála c. elbeszélésemben (Jelenkor 1971. márc. 208 – 214).

Az 1919-es harcokban a cseh hadsereg — hogy bizonyítsa a lakosság előtt: a franciák támogatását is élvezi, és francia gyarmati katonák is harcolnak soraiban — néhány legionáriusnak becipőkrémeztette az arcát. A vörösök azonban valahogy gyanúsnak találták a dolgot, s egyszer alaposan megmosdatták az egyik fogságbaesett „négert”, akiről aztán kiderült, hogy cseh ember.⁵

11. Költözködéskor vagy más „hórukk” munka idején, ha a jelenlevők nagyon tanácstalanok, hogyan is kellene hozzákezdeni a munkához, valaki rendszerint azzal vet véget a „totojázásnak”:

Jano viszi lobogó(t),
Miso viszi zászló(t),
Hát a Krisztus(t) ki viszi?
Majd csak viszi valaki!

A mondóka magyarázatához hozzátartozik: körmenetek, egyházi ünnepek alkalmával régebben szabályozott rendje volt annak, hogy melyik zászlót, kegytárgyat melyik szakma képviselői vigyék. (A leghatalmasabb zászlót pl. csizmadiazászlónak hívták.) A szlovákos keresztnévek és a nyelvi hibák (a tárgyrag elmaradása) arra utalnak, hogy az iparosok között sok volt a szlovák anyanyelvű, aki a magyar nyelvet hibásan beszélte.⁶

12. *Tetvesdomb* = a várostól északra eső kis dombocska, az ún. Újtemető mellett.

Több mint egy évszázaddal ezelőtt tűzvész pusztított a városban. Utána a hívek elhatározták, hogy minden évben elzarándokolnak a nevezetes Mária-kegyhelyre, Sasvárra.

Fogadalmukat meg is tartották. A zarándokút hosszú volt, oda-vissza egy hétig tartott. A búcsúszokat rendszerint sok koldus is kísérte, hiszen ilyenkor a hívek adakozóbbak voltak, mint más alkalmakkor. A hosszú zarándoklat alatt nehezebb volt a tisztálkodás, az út pora is belepte a gyaloglókat, ezért visszafelé, mielőtt a városba bevonultak volna, megálltak a város előtt, és rendbeszedték magukat.

A tisztálkodás a koldusok számára, akik az úton általában istállóban háltak, sokszor szó szerinti tetveszkedést jelentett. A többiek tréfásan használták magukra vonatkoztatva ezt a kifejezést. Mivel a tisztálkodás hagyományosan az előbb említett kis dombocska körül történt, ezt nevezték *Tetvesdomb*-nak.

13. *Koronás nagysága*. Jelentése: 'Olyan ember, aki nagyon szegény, mégis válogatós, „rázza a rongyot”'.

Az első világháborúban az újvári huszárokat egyik parancsnokuk, bizonyos Sezitovszky gróf, rangját tekintve kapitány, rohamra vezette az orosz állások ellen. A védők géppuskái lekasabolták a huszárokat. Az eset nagy felháborosát váltott ki a város lakossága körében, mindenki elítélte a „huszáros” katonatisztet, aki egyébként maga is elesett a rohamban. A kapitány fiatal felesége az esemény hatására megzavarodott, hiszen gyásza mellett még az emberek megvetése is sújtotta. A szerencsétlen elmebeteg asszony, aki az államfordulat után természetesen birtok és jövedelem nélkül maradt, a város szegényházába került, onnan járt ki a városba koldulni.

Valamiféle emléke mégis maradhatott régi életformájáról, mivel kolduló körútjain következetesen csak az előkelőbb házakat kereste fel. Ott sem kért semmit, csak meg-

⁵ Apám és más 19-esek gyakran beszéltek előttem erről, de arra is emlékszem, hogy egyik utcánkbeli volt „legionárius” Jozef Militky maga is megerősítette ezt a történetet.

⁶ Családunkban sokszor elhangzott ez a mondóka, bizonyára azért is, mert apám keresztnéve Mihály, egyik bátyját pedig Jánosnak hívták s ha ők nem is, nagyapám kissé hibásan, szlovákosan beszélte a magyar nyelvet.

állott az ajtóban. Ilyenkor 1 k o r o n á t (Kč) adtak neki, mert sem kevesebb, sem nagyobb összeget nem volt hajlandó elfogadni, s ha valaki mégis mást próbált neki adni, hangos patáliát csapott. Gyermekkoromban magam is sokszor láttam szegény „koronás nagyságát”.

14. *Anyások* = olyan úJVáriak, akik 1938-ban, a bécsi döntés után a trianoni Magyarországról költöztek a városba. Ennek a megjelölésnek rossz, majdnem megvető mellékíze volt. Az „anyaország” kifejezést maguk a hivatalos szervek használták, s ezt az úJVáriak sértőnek érezték, mondván, hogy ha a trianoni Magyarország — a n y a o r s z á g, — akkor a visszaesetolt terület nyilván g y a r m a t. A bécsi döntés után a várost ellepték az „anyaországi” tisztviselők, akiknek többsége dzsentris vagy dzsentroid szellemet képviselt, s ez a demokratikusabb szellemben nevelkedett őslakosok szemében gyűlöletes volt.

15. *Törökszalasztó utca.* — Jellegzetes úJVári utcanév, eddig sehol sem találkoztam azonossal vagy hasonlóval.⁷ A történelmi városközpont egyik lejtős utcácskáját hívták így, amerre — a hagyomány szerint — a vár visszafoglalásakor a török védők menekültek. Erre az utca mostani neve is emlékeztet: Turecká ulica = Török utca. Ma már ezen a néven emlegetik a város fiatalabb magyar lakosai is.

Ebben az új névben természetesen éppen a régi utcanév sajátos hangulata vesz el!

16. *Nyúlpárti* = áruló.

Az első csehszlovák köztársaságban rengeteg politikai párt tevékenykedett, egy-egy képviselőválasztás alkalmával 25—30 párt is indult. A kormányzat szívesen vette ezeket a töredékpártokat, hiszen részben megosztották az ellenzéki erőket, részben mert különféle listakapcsolási manőverezéssel lehetőséget nyújtottak a kormánypártnak szavazatok szerzéséhez.

Az egyik cseh nacionalista pártnak történetesen egy olyan ügyvéd volt a vezetője, aki szenvedélyes vadász voltáról volt ismeretes. Ezért ezt a pártot itt *nyúlpárt*-nak nevezték. A könnyebb előrejutás reményében magyarok is beléptek a pártba, de ezt a helyi közvélemény nem bocsátotta meg. A „nyúlpártiaknak” az volt a büntetésük, hogy a választási harc során házuk falára, egy erre a célra készített sablon segítségével, hatalmas nyuszikat festettek éjszakánként. A nyulat semmiféle átfestéssel sem lehetett eltüntetni, láthatatlanná tenni, így a párt támogatói sokáig viselték „nyúlpártiságuk” bélyegét.

Csulák Mihály

⁷ Budaörs mellett van egy *Törökugrató* nevű hegy (Kovalovszky Miklós szíves közlése).

Somogy megye földrajzi nevei. Tudományos irányító Végh József. Közétette Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Hosszú Ferenc, Király Lajos, Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Pesti János, Rónai Béla, Szabó József, Szabó László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. Várkonyi Imre és Király Lajos vezetésével gyűjtötték a Somogy megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. 1174 lap.

Már a mű terjedelme mutatja, hogy eddigi legnagyobb gyűjteményes kötetünk. Az 1174 lapból 828 lap a települések rendje szerinti névanyag, 346 lap (28,1%) mutató. Ez kétségtelenül nagyszerű segítség a mű használói számára, de el lehet azon gondolkozni, hogyan is engedhetünk meg magunknak ilyen hatalmas segédletet, mint ez a mutató. Vajon betűrendbe szedett határnevekkel, amelyeknek első alakja fiktív „irodalmi alak”, nem lehetne-e elhagyni? Akkor természetesen a sorszámom kívül külön térképszám is szükséges volna. Mindenesetre a mű alkotói Végh József hosszú tapasztalatára építve olyan klasszikus mintát alkottak, amely példa lehet minden megye számára. Ebben kikristályosodott hosszú alkotó tevékenysége, és ezért a külföld számára is bemutatásra méltónak tartom. Hozzá kell tennem azonban, ha a munka alkotóinak nevét nézem, hogy ilyen „közzétévő” gárda kevés megyében van. Kétségtelen, nemcsak a szakértők nagy száma volt záloga a sikernek, hanem a „vezető” Várkonyi Imre és Király Lajos kiváló szervezőképessége is.

A mű helye az újabb gyűjtemények között, a zalai gyűjteményhez képest röviden összefoglalva a következő: A közlés módszerében nagy fejlődést látok. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy egyszerűsítették a nevek írását, már nem ragaszkodtak annyira betű szerint helyesírási szabályzatunkhoz, vagy még inkább éltek azzal a lehetőséggel, hogy a tudományos munkák írásában szabályzatunk egyszerűsítéseket tesz lehetővé. Ez elsősorban abban látható, hogy a természetes mássalhangzó-hasonulásokat nem vették figyelembe, így a munka könnyen olvasható. Itt jegyzem meg, hogy imittamott következtetlenség is található, mert pl. a 246/29: *Otthon-áruház* nevet csak *Othon* formában kellett volna írni. Ilyen azonban kevés akad. Fontos, hogy az egybe- és különírás kérdésében is megnyugtató (és egyszerű) megoldást találtak. Ezt különben a zalai kötet megjelenésekor tartott ünnepségen magam is helyesletem. A kötet többletet nyújt azzal is, hogy történetinek nevezhető anyagot (Pesty, a croquis-k, a kataszteri térképek és Jankó gyűjteménye) is közöl. Hasonló anyag található különben „Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás” című, Pelle Béláné közétette munkában is. Vitába szállhatunk azzal, hogy ennek a helye nem inkább egy történeti gyűjteményben volna. E „történeti” anyag közlése mellett szól, hogy nem régiek, így inkább a nevek „mozgását” mutatják az újabb időkben. Magam viszont inkább egy történeti gyűjteménybe helyezném, amely a levéltári anyagot is (végrendeletek, birtokügyek iratai stb.) magában foglalná, és így a most gyakran ismeretlennek tartott nevek is társra találnának; megvolna soknak a lokalizálása. Ez azonban újabb hatalmas munka volna. De így csak mint ismeretlenek regisztrálhatók.

Ez általános mondanivaló után szabadabb formában és az olvasás sorrendjében folytatom a mű tárgyalását, ahogyan megfigyeléseimet tettem.

A kül- és belterületek névanyagának egymástól való elválasztása egy kissé szembeötlőbb, határozottabb lehetne, ne csak bekezdés válassza el őket; esetleg egy vastagabb cím segíthetne a gyorsabb tájékozódásban. Nagyobb helységeknek külön térképe van a belterületnek (ez helyeselhető), de a falut mindenütt el kell helyezni a külterületben valamilyen szokásos jellel (pl. Balatonboglár). Egyes helyeken feltűnően kevés a külterületi névanyag. Ez természetesen a fürdőtelepek jellegéből következik, nincs jóformán földművelés egyes települések határában. Fonyód belterületén az utcák jelölése (helyszűke miatt) hiányos, a külterület kisebb helyen is elfért volna. Nem ártott volna feltüntetni az adatszolgáltatók foglalkozását. Valóban fölösleges lett volna a fürdőtelepek villáinak neveit közölni, így az általánosan használatokat is (pl. *tanácsháza*), de közölni kell, ha az épület más célt szolgál, pl. 7/5 ös: *Községház: Tanácsház*. Most tsz-iroda. Azt olvashatjuk, hogy Máriafürdőnek (9) külterülete nincs. Magam azt tapasztaltam, hogy orvahalászok sok halászhely nevét ismerik e területen. A néphagyományt helyesebb volna úgy bevezetni: Nh.: nem pedig „állítólag . . .”, így objektívabb lenne a megfogalmazás. — A falu résznevekre is volt gondjuk, pl. 13/14: igen praktikus helyének meghatározása: „Ide tartozik: 11–20”, de nem mindenütt teszik ezt, pl. 14/1, de ugyanott 14/25 már így határozzák meg. Nem ártana mindig feltüntetni, hogy falurésznévvvel van dolgunk, pl. 23/10: *Sodak*, -ba . . . Ide tartozik. Tehát a falurész jelzése is kellene mindig.

A gyűjtők nem etimologizálnak (helyesen), de amihez helyi ismeret szükséges, azt meg kell adni. Nagyon helyesen járnak el, mert pl. *Tekenyős*: A tetején teknőszerű mélyedés húzódik végig (24/54) megjegyzések szükségesek. Különösen fontosnak tartom, hogy jelölik a gyűjtők, ha a név egyik tagja a faluban ismert családnevi eredetű. Így például a következő nevek esetében: *Kanizsai-rét* (24/45); *Sziklai-ódal* 24/49. Volt tulajdonosa családnevéről, tehát személynévi eredetű. Igen fontos, hogy megadja a gyűjtő, hogy a 123/154: *Hírvő-s-domb* névben az előtag ragadványnév. Ezt ugyan nem tudhatja más, csak a helyben gyűjtő. Ilyen név a 25/19: *Hosszúkereszt*, állítója családnevéről. E megjegyzés nélkül ki gondolna személynévi eredetre. Egyszer pedig sor kerül e munkák anyagának feldolgozására, és e szerény megjegyzések nélkül megfejthetetlen volna még pl. 25/71: *Cimerás-malom*; ki tudná, hogy az előtag a volt tulajdonos ragadványneve volt eredetileg. E táj névadásában a személynévi eredetű tagok megterhelését csak így állapíthatjuk meg. Még közlök néhány olyan nevet, amelyek személynévi eredete bizonytalan idegen számára, 40/24: *Habján köz* ilyen; vagy még inkább 88/69: *Iftyukert*, amelynek előtagja a *Tálas*-család ragadványneve. Sok ilyen tanulságos megjegyzés található *Niklá*-nál (89).

Követendő példának tartjuk, hogy írásban elkülönítik egymástól a művelési ágak jelölését a térszinformák, vízrajzi jelölések, tereptárgyak stb. jelzésétől azzal, hogy ez utóbbit nagy kezdőbetűvel írják, pl. Do = domb, Fs = fennsík, Hr = határrész stb. Ezt okvetlenül követni kell, mert nagyon hasznos, jó áttekintést eredményez. A gyűjtők sok megjegyzése hasznos lesz a régészet számára is. Ilyen a 27/58: *Ciframalom*-ról az a megállapítása, hogy ott régészeti leletek találhatók. Ezek között akadnak bizonyára olyanok is, amelyek ismeretlenek e tudomány számára. A néprajz művelői is haszonnal forgathatják e munkát, különösen a sok eredetmondát használhatják fel. Ezek a megjegyzések nem mind értékesek a név eredetének megfejtése tekintetében, de mint eredetmondák feljegyzésre érdemesek voltak, pl. 62/28: *Oszóhegy*, néphagyomány: vár állott ott valamikor, s a várvédők így kiáltottak fel: „Ó, szój, ágyu!” A népi értelmezések jelentős része hangalaki hasonlóságon alapul. Ezeknek se szeri, se száma; gondoljunk a *Bánomkert* névre, amelynek népi magyarázata hosszú időre elfedte az igazi etimológiát

Szabó Dénes a *Bánium* levéltári változat alapján fejthette meg. Itt is sok a *Bánom* a szokásos magyarázattal. Egyes neveknél elváránk sajátos alakja alapján valamilyen népi magyarázatot, de ez hiányzik. Hihetetlen, hogy ne volna valamilyen magyarázata a *Vidámház* névnek. Mindenesetre óvatosságból minden saját magyarázattól tartózkodva a néphagyomány gyűjtésére most már bátorítani kell. Még az ilyent is fel kell jegyezni: 28/215: *Szávica*. A monda szerint Kupa vezér erre menekült feleségével egy lovon, s mikor a ló kimerült, a vezér ezt mondta asszonyának: „Száj le, Vica!”

Olykor feltűnő, hogy milyen sok régi nevet nem ismertek a feljegyzők, pl. a 125. oldalon levőket. Ez mutatja, milyen sok név várható a levéltári gyűjtéstől. Somogyvámoson (99) 40: olvashatjuk, hogy a község eredetileg más helyen volt. P. szerint is csontokat és vasdarabokat találtak ezen a helyen. Nagyon sok olyan hagyomány van, amelynek az a tárgya, hogy a falu helye másutt volt. Ezeket bizonyára értékelni tudják a historikusok. Értékes megjegyzést találunk a 29/96: *Akasztófai-tábla* névről: Itt akasztották fel Kujcsár Tredzkát, aki a betyárokkal cimborált. Néha több hagyományt is közöl egy névről: 39/54. De például alig hihető, hogy a *Kirú* : *Kíró* „német eredetű név” megjegyzésnek így valami haszna volna. Mindenesetre a néphagyomány kutatói számára gazdag a gyűjtemény. Kár, hogy nincs több belőlük, pl. a síófoki 31/195: *Javítás* nevű egykori szántó, ma beépített terület nevét értelmezhetné a nép. Persze figyelembe kell venni, hogy itt már kevés tősgyökeres ember él, nyaralók, új beköltözők alkotják a település zömét.

A szakirodalomban többet olvashatunk a nevek kihalásáról, de a névadás állandó folyamat, ezt mutatja a 32/181: *Toronyi-dűlő* nevünk. A rádióadó tornyáról kapta a nevét. Már differenciálódott is a név, mert 32/185: *Pusztatoronyi-dűlő* : *Káptalani-dűlő* található párhuzamos név, tehát még a régi név is él. A gyűjtés frissességét mutatja, hogy követi az élet változásait. Különbösen igen széles időbeli skálát fognak össze, mert a *Toronyi-dűlő* mellett *Óefbé-fődek* név is található; így nevezik az első világháború alatt adó helyett beadott földeket, melyeket az OFB kiosztott. Egy utca Várdán (128/1) *Novella*, amely a Nagyatádi-féle földreformtervezetet jelöli. Honnan kerülhetett ez a jogi kifejezés a névkincsbe? Bizonyára a hivatalokból. Feltűnő, hogy egyes településekben milyen sok, ma már ismeretlen név van a történeti adatok között; pl. a 141–42. és a 473. lapon, és közöttük olyan általános nevek, mint *Luczernás*, *Kissáros*, *Kőhődeleje* stb., vagy 159: *Gyékényes*, *Sáncz eleje*, *Határszél* stb. A név elterjedéséről is gyakran kapunk tájékoztatást, pl. 33/9: *Nagy-cséplő*... A nevét ma már kevesen ismerik. Ezt gyakrabban is megjegyezhetnék a gyűjtők.

Az utcanevek elhelyezkedésében megfigyelhető itt is (mint sokfelé az országban), hogy bizonyos tárgyi csoportok egy helyen találhatók; Zamárdin (33) a virágok nevei (85–90, 92–101). Ezeket csak néha szakítja meg egy-egy más tárgykörű név, pl. itt a virágokat egy híd neve (*Kües-híd*). Valamilyen szembeötlő tereptárgy neve szokott így közbeékelődni. Milyen különös a 38/71, 72: *Hárs-Ma*, *Hárs-Ma-lap* név. Vajon mit rejtethet?

A szerzők elvetik a határrész kiterjedésének jelölését. Érveik elfogadhatók, bár Szabó T. Attila nyomán magam is próbálkoztam vele, de nem sok hasznát láttam én sem, hiszen úgyszólván csak hozzátétlegesen lehet így jelölni a kiterjedést.

A népi életből fakadó többféle névmagyarázat továbbra is imponáló, 44/32: *Nadrágszj-dűlő* hosszú, keskeny az alakja (ez országos); meg kell húzni a nadrágszját a meredek, dombos oldalon munka közben. A tájszavakat értelmezik a névgyűjteményben, 53/17: *Cseple-tető*; *cseple* 'fiatal hajtás'. Ez viszont nincsen meg az értelmező szótárában (37). Nagyon sok a párhuzamos név a munka további részében is a külterületen is; pl. a belterületen 67/26: *Új temető*: *Beső temető*; 67/27: *Öreg temető*: *Kúsó temető*; a külterületen: 67/137: *Tomé*: *Gizella*. Ez a nevek nagy mozgására mutat; több szempontú a névadás, ezek közül egyik felülkerekedhet, általánossá válhat, a másik kihal. De ez

nem törvényszerű, mert harmadik név is keletkezhet, ha új névadási alap merül fel; pl. valamilyen esemény stb. Nem szimplifikálódik könnyen a névadás. Ilyen párhuzamos név még, 68/40: *Kertek föle: Bokros*; az első helymeghatározás, a másik jellemző vonás felhasználása névadásra. A 4 név sem ritka, 199/11: *Temető utca: Kovácsmühel utca: Szurkos utca: Jézus szíve utca*, és újabban *Latinka Sándor utca*.

Ragyogóan szípkázik néha a nép képzelete egy-egy név értelmezésében, pl. *Kára* nevű község nevének kétféle eredetét magyarázza így néphagyománnyal, vagy ilyen a 100/91 jelzésű név az agyonlőtt eszméről.

Nagyon tanulságosak lesznek a magyar és idegen párhuzamos nevek a két nép számára nemcsak a Kniezsa útmutatása szerint (A párhuzamos névadás), hanem a két névnek egymáshoz való viszonya tekintetében is, tehát településtörténeti háttér nélkül.

A névvé válás biztos és igen egyszerű kritériuma a név valóságvonatkozásában valamelyes csekély hiány. Klasszikus és tanítható példa erre 79/147: *Karfáshíd Híd*. Régebben karkával volt ellátva, amely ma már hiányzik róla. Főlőslegesnek tartom, hogy a térkép mellett is feltüntetik a település nevét és a sorszámot a címnél vastagabb betűkkel. Az természetes, hogy 81. Főnyed cím alatti térkép e falut jelöli. Egyes térképeken a belterület és a külterület együtt található, 110: *Böhönye*.

Érdekes, hogy a háromszögű túrósásák gyakran névadó másfelé is (Inczeffi: Nyr. 95: 189—93). Úgy látszik, hogy a háromszögű térszínnek az állandó meghatározója. *Túrósacskó*: 73/151, 114/54, 243/53. *Túrósacskós*: 214/96; *Túrósacskós-tábla*: 214/96; stb. Különleges alakmeghatározók a későbbiekben, 152/138: *Gatyaszár-gödör* a formájáról; 145/141: *Tekenő-tó* alakjáról. *Kalán-vőgy* (125/141); 125/53: *Karikós-tábla* alakmeghatározás. Furcsa: 128/102: *Pücsök-láh* (?). 130/51: *Tök-cserép* fekvévgott tökhöz hasonló völgykalan; különleges, bár nem alakmeghatározó jellegű, 130/146: *Halósbódé* egy bódé, amelyből telefonálni szoktak.

Itt viszonylag kevés az általam „laza szerkezetű”-nek nevezett név, de található valamennyi, pl. 124/106: *Falu-alatti-dűlő*; 150/116: *Falu-alatti-rét*. Úgy látszik, hogy ez a típus él itt inkább, 200: *Falu-feletti-mező*, 201/94: *Falu-közi-föld*; *Falun-kivüli-nyugati erdő* 71/62; 201/47: *Templom alla*; 204/75: *Határta dűlő*, ez utóbbi a másik típusba tartozó már, mert határozórágos név; ilyen példa, 247/47: *Legelőre-dűlő*; a kataszteri térkép is így rögzíti; ilyen 247/74: *Káldorra-dűlő tábla*. Ez gyakori Drávatamásin.

Nagy tömegű kihalt nevet mutatnak be Nagyabajomban (145-ben a 450. laptól), egy 233-ban (780). Érdekes, hogy *ToJonár* falunak (146) központi belterületét is *ToJonár*-nak hívják. Ezenkívül ott más nevek: pl. *Körtés csapás*, *Vasut utca*, *Meggyes utca* stb., majd a határnevei között 146/175: *Toponár-puszta*.

A gyűjtőknek gondjuk volt az irodalmi vonatkozások gyűjtésére is, 149/181: *Dorotya-ház*. Csokonai Dorottyájának színhelye; sok Csokonai-émléket közöl, pl. 162/9: *Sárközi-kasté*, Csokonai itt szállt meg. 230/31: *Bartók-kert*. A néphagyomány szerint Bartók Béla sokszor járt itt. Nem érthető, hogy a 161. faluban a 35. szám is *Markos-dűlő* és a 36-os is; az első sík szántó, a második út neve.

Különleges felszíni megnevezés 162/87: *Macska-domb*. Hepéhupás felszíne miatt nevezik így; de miért macska; talán egyetlen ugrásai miatti hasonlat ez. Néha szűkszavú, homályos, 166/260: *Török-pince*. A nép szerint „törökhagyás”; egy kissé túl tömör a kifejezés, de szép. Érdekes a 171/153: [*Görgényi-vadászrak*], amelyet az erdészet vezetője alkotott. Ugyanis ez az erdélyi, volt Marostorda megyei Görgényszentimre neve, ahol neves erdészeti iskola volt. Sajátságos névadás, amely a névadó személyét is meghatározza, 190/3: *Ördög-járás*. Állítólag az utcát egy szobafestő keresztelte el. Az inkei névadás különlegessége, hogy a nem egymás folytatásában levő utcákat is azonos néven nevezik. A *Béke utca* is három darab utcát jelent.

A névadás indítékai végtelenek, minden, ami a hellyel összefüggésben van:

230/142: *Filipics-Duna*. Itt szokott halászni egy *Filipics* nevű öreg halász. 242/40: *Zsidó-kalap*. A szél elvitt egy kalapot.

236: A német telepesek névanyaga bizonyára érdekli a német névtudományt is. Ezek a nevek az eredeti állapotban vannak, de soknak magyar megfelelője is van. Nagy eltérések is vannak a névadásban, 236/5: *Fősd-pásztorház: Háldehausz*, de azonos az indítéka 236/54: *Pjáraker: Papföld*, bár megfogalmazásában van eltérés. Sajátos német nevek is találhatók, ennek a típusnak nálunk alig akad példája, 246/151: *Beimbirkenvald: Beimfridhof*.

Egy kissé talán túlságosan is részleteztem a nevek tárgyalását, de fel kívántam vele hívni a figyelmet arra a nagy gazdagságra, amely nem a számukban, hanem a sajátágukban rejlik. Ebben a tekintetben is igen nagy értéket találhattunk e gyűjteményben.

† Inczei Géza

Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1973. Kriterion Könyvkiadó. 199 lap

1. Időszerűsége, témaválasztása és műfaja egyaránt jó ajánlólevél az ismertetendő munka számára, amely a szerző 1969-ben megvédett doktori értekezésének rövidített változata. A Kriterion Könyvkiadónál, a Magyar Népköztársaság és Románia Szocialista Köztársaság közös könyvkiadási megállapodása keretében 1973-ban megjelent, Kolozsvárt nyomtatott könyv a következőket tartalmazza.

Az előszóban (5–6) a vizsgált nyelvjárás sajátos jellegéről s a leírás módszeréről olvashatunk. Az anyaggyűjtésről írott fejezetben (7–22) részletesen szól a szerző a kérdőív összeállításáról, amelynek címszavai többségükben a Magyar Nyelvtalasz kérdőívében is megvannak, s amelyekben a romániai magyar nyelvtalaszgyűjtéshez használt kérdőívek teljes címszóanyaga bennfoglaltatik, kiegészítve addig megjelent nyelvjárási hangtani monográfiák példáival. Összesen 1247 szót tartalmazó kérdőívet kérdezett ki, illetőleg gyűjtött fel Teiszler (ezeket l. 173–8). A kérdőív hangtan központú volt. 16, egymással földrajzilag összefüggő Szatmár megyei kutatóponton folyt a gyűjtés: olyan falvakban (felsorolásukat l. 12–3), amelyekben a magyar a mindennapi gondolatközlés egyedüli formája, illetőleg ahol magyar–sváb kétnyelvűség van (a románság ezen a területen nem számottevő). A gyűjtést a szerző 1964–66-ban végezte. Az adatközlők kiválasztása és a gyűjtés a szakirodalom gazdag eredményei és a szerző több éves nyelvjárásgyűjtő tapasztalatai alapján és segítségével történt. A lejegyzéskor impresszionista módszert követett. A kérdőíves gyűjtést 6 kutatóponton készített szövegfelvételes gyűjtéssel egészítette ki. A 21–2. lapon a nyelvjárási adatok lejegyzésében felhasznált jelek találhatók. A következő nagy fejezetet a feldolgozás módszerének szentelte a szerző (22–7). Hat oldalon számos kérdés, megoldási ötlet és probléma kerül szóba (l. alább). Helyesen állapítja meg Teiszler, hogy a monografikus feldolgozás a nyelvjárási rendszerek tüzetes tanulmányozásának leggyümölcsözőbb eszköze (22). Munkája fonetikai és fonológiai szempontú. A fonémák tárgyalásakor ekként jár el: első lépésként a fonémák önállóságát, fonéma voltát bizonyítja. Majd a fonéma megterheltségét mutatja be és a fonémaváltozatokat. Végül a fonémaváltozatok redukciója következik. A monográfia nagy részét a fonémaleírás teszi ki (28–133), ahol mindegyik magánhangzó az említett szempontból megvizsgáltatik. Számos statisztikai adattal járul hozzá a fonémák leírásához a szerző: hangsúlyos-hangsúlytalan helyzet, szóbelseji-szóvégi helyzet, egyszerű-összetett-suffixumos szavakban való előfordulás szerint csoportosítva őket. A statisztikai adatokkal való vizsgálat e munka egyik nagy pozitívuma. A 134–60. lapon rendszertani összefoglalásban a fonémák korrelatív és asszociatív rendszerét vizsgálja Teiszler,

összehasonlítván a vizsgált nyelvjárást az irodalmi nyelvvel. A fonémarendszer mozgását elsősorban nyelven belüli tényezőkkel magyarázza, de utal nyelven kívüli tényezőkre is. Szól a sváb és a magyar fonológiai rendszer keveredéséről is. A következő fejezet az ún. adattár: a statisztikai listákat tartalmazza (161–72). Majd a hangtani kérdőív címszavai következnek (173–8) s végül a magnetofonnal készített felvételekből válogatott néhány szövegmutatvány (178–83), a kutatópontok jegyzéke (184), a rövidítések (184–5), a bibliográfia (185–8), román (189–92) és német nyelvű összefoglalás (193–7), illetőleg tartalomjegyzék (198–9) zárja be a monográfiát.

2. A következőkben néhány kritikai észrevételt kívánok tenni. A — véleményem szerint — vitatható megoldások megemlítésével eljövendő nyelvjárási monográfiák útját szeretném — egy recenzió szerény lehetőségeivel — egyengetni.

Teiszler „leírási kísérlet”-nek nevezi monográfiáját, amelyen teljességre törekvő fonológiai leírási kísérlet értendő (5). Ebbe a következők tartoz(hat)nak a szerző szerint: a fonémarendszer, a fonémaállomány, a fonémagyakoriség és disztribúció, a fonémák realizációs rendszerének fonetikai és fonológiai leírása, illetőleg — megfelelő anyag és kísérleti eszközök birtokában — a szupraszegmentális elemek rendszerének a bemutatása (23). „Ezek között — írja Teiszler — nem fontossági, hanem érdeklődéstől, rendelkezésre álló anyagtól, a vizsgált rendszer sajátosságaitól függő sorrend, illetőleg válogatás képzelhető el” (uo.). A szempontokat sorrendileg valóban több esetben — de nem mindig — cserélhetjük, válogatni azonban csak akkor lehet közöttük, ha ezt munkánk címében, illetőleg alcímében világosan kifejezzük. Teiszler munkájától címe alapján a vizsgált nyelvjárás fonémaállományának, a fonémák változatainak és megterheltségének (előfordulásának) a leírását joggal elvárjuk (vö. Imre: A mai magyar nyelvjárások rendszere 45). A szerző részint többet ad, részint kevesebbet. A fonémák meghatározásával, változatainak a leírásával-elemzésével sokat foglalkozik, megterheltségükkel keveset. Mind-egyik fonéma leírása az illető fonéma fonéma voltának a bizonyításával (releváns jegyeinek a bemutatásával) kezdődik. Elvi szempontból ez nem kifogásolható, sőt. Gyakorlatilag azonban vajmi kevés értelmét látjuk. Úgy véljük, leíró monográfiákban elegendő lenne a tények puszta közlése: ilyen és ilyen módszerrel állapítottam meg, hogy a vizsgált nyelvjárásban a következő fonémák használatosak (esetleg egy fonémán bemutatathatjuk a módszert), a szakirodalomban fölmerült nézetek taglalása sem szükséges itt. A fonéma-változatok bemutatása fontos. A Teiszler közölte statisztikai adatok kitűnően alkalmasak előfordulási gyakoriságuk bemutatására, rendszerbeli fontosságuk bizonyítására (l. 161 kk.). A túl sok magyarázó szöveg azonban nem válik a leírás előnyére. Itt szólunk Teiszler impresszionista lejegyzési módszeréről, amelynek egyik következménye a szép számú, e munkában tárgyalt fonémaváltozat. A kutatópontok ismeretében (magyar, valamint magyar–sváb, tehát kétnyelvű falvak is!) természetes, hogy a fonémák igen változatos realizációjuk. Teiszler következetesen minden változatot lejegyzett, amit hallott: „A jelentéktelennek tűnő realizációs változatokat is mindig bejegyeztem a füzetbe . . . még akkor sem mondtam le [erről], amikor a nyelvjárás ismeretében határozottan úgy éreztem [megjegyzés: a vizsgált nyelvjárás a szerző anyanyelvjárása], hogy az adott realizációs jegy csupán egyéni és egyszeri” (17–8). Felfogás kérdése, hogy egy monográfiának a szociális érvényű adatokon kívül az egyéni és egyszeri adatokat is tartalmaznia kell-e vagy sem. Az előbbi megoldás hívei — így Teiszler is — hivatkozhatnak arra, hogy az egyéni és egyszeri realizációk is — végső soron — általános törvények hatása alatt születnek; hogy a nyelvjárások a maguk sokrétűségében, dinamizmusában így jobban megragadhatók, hogy ezek az adatok is nyelvi tények. Az ellenzők e módszer bizonyos fokú parttalanságára utalhatnak: ilyen alapon hibás, illetőleg téves adatok is korrekt nyelvi tényekként kerülhetnek be a korpuszba; sem a gépi felvétel, sem az emberi fül nem olyan tökéletes, hogy egyszeri változatok minden más változattól

eltérő, önálló voltát minden esetben garantálhatná, nem beszélve egzakt tudományos bizonyításról; vizsgálándók, följegyzendők az egyszeri esetek is, de ezek külön elemzendők, a szociális érvényűektől elválasztva. Magam az ellenzők táborába tartozom, s az utolsó mondatban írottat tartom követendőnek.

Teiszler bemutatja a fonémaváltozatok és a fonémák megterheltségét is: szöveges magyarázatokban, statisztikai alapon, listák segítségével egyaránt, a következő szempontok szerint: hangsúlyos: szókezdő (egytagú — több tagú), hangsúlytalan: szóbelseji szóvégi (tőben — szuffixumban) (139 kk.). Csakhogy: mindezt nem a fonémákat hordozó morféimakkal, illetőleg morféimákon. Az olvasó megtudja, hogy például az *a* fonéma 1247, a kérdőívben szereplő címszóban összesen *x*-szer fordul elő a mezőfényi stb. nyelvjárásban, azt azonban nem, hogy mely morféimákban jelentkezik. Így bizony a sokoldalú összehasonlítás lehetősége is minimálisra zsugorodik: ugyanazon kérdőív anyagát kell más nyelvjárásokban kikérdeznünk, felgyűjtenünk, s az illető korpusz magánhangzójának a megszámlálásával kapott számot Teiszler megfelelő adataival egybevetethetjük. Bonyolítja azonban a helyzetet, ha a fonémák nem minden esetben ugyanabban a morféimában, illetőleg nem ugyanabban a szótagban fordulnak elő. Így ugyanis nyelvjárásonként változik majd többé-kevésbé az összehasonlítandó anyag s problematikussá válhatik az összesítő statisztikák gyakorlati használhatósága. Azt írja Teiszler: „Még ha a fonémák . . . azonos gyakoriságúak is az irodalmi nyelvvel, teljesen más disztribúcióban fordulnak elő” (136 — a *teljesen* itt túlzás). Nos, éppen itt van a bökkenő. Tegyük föl, az *o* fonéma azonos gyakoriságú az irodalmi nyelvben s a vizsgált nyelvjárásban (mondjuk 1333-szor fordul elő), de más disztribúciójú. A statisztika itt már nem segíthet tovább bennünket, legföljebb abban, hogy segítségével százalékosan is kimutathatjuk e fonéma különböző helyzetbeli előfordulását. Amit fontos volna tudnunk: a konkrét 1333 előfordulási esetet, mindazon morféimákat tehát, amelyekben az *o* fonéma előfordul. Itt semmiféle statisztika vagy képlet nem segít — sajnos —, csupán egyetlen út járható, tűnjék az mégoly tudománytalannak is: az illető fonémát hordozó morféimák közlése. Ne feledjük, a nyelv szavakban és mondatokban él! Ezzel soha el nem avuló forrásanyagot adunk a nyelvésznek, amely egyrészt később, jobb, egzaktabb módszerekkel is feldolgozható lesz, másrészt mindenféle — köznyelvvel, nyelvjárásokkal való — összehasonlításnak is legmegbízhatóbb anyagául szolgál.

Mindegyik fonémafejezet befejező része a felsorolt változatok redukciója, tehát ugyanazon fonémához tartozásuk bizonyítása. A szerző ezt a pozicionális transzformációval végzi el. Fölvetődik a kérdés: van ennek gyakorlati értelme? Ha a fejezetek első részében a fonéma bizonyításával foglalkozik („a fejezetek első lépéseként a fonéma önállóságát, fonéma voltát bizonyítom”: 24, illetőleg: „a fonéma önállóságának ilyenszerű [ti. kommutációs próbákkal történő] bizonyítását akkor sem hagyom el . . . ha önállósága amúgy is nyilvánvaló”: 25), azt követően a fonémák változatait tárgyalja, miért kell ezek után a változatoknak ugyanazon fonémához való tartozását bizonyítani? Szükséges az egyszer már bizonyítottat még egyszer bizonyítani? Ha ragaszkodunk eme eljárás alkalmazásához, akkor ennek a fejezet első részében van a helye, nem a végén.

Aki hasonló vizsgálatot már végzett, csak az tudja, milyen nagy munkát jelent 1247 címszavas kérdőívnek több kutatópontra való kikérdezése s a gyűjtött anyag elrendezése, majd feldolgozása. Ahhoz viszont nem kell nyelvjárásgyűjtőnek lennünk, hogy megállapíthassuk, az így kapott korpusz a vizsgált nyelvjárásnak csupán egy részét, jelen esetben reprezentatív mintáját teszi ki. Ha valamely nyelvjárás hangrendszerét teljesen le kívánjuk írni, valamennyi fonéma előfordulását számba kellene vennünk (= valamennyi morféimát tehát, amelyben az illető fonémák előfordulnak). Gyakorlati megfontolásokból a nyelvjárások fonémáinak előfordulását — de csak azt — a köznyelvhez való viszonyában célszerű leírunk, bemutatnunk. A legjárhatóbb út éppen

ezért a köznyelvből való kiindulás, az ahhoz való viszonyítás, amelynek eredménye egyezés, szaporulat és csökkenés lesz (l. Végh: MNNy. 1: 24; Deme: NyjKérd. 27, 84; Benkő: I. OK. 7: 508—10; Nyirkos: MNyj. 9: 74—8; Imre: A mai magyar nyelvjárások rendszere 45; stb.).

Helyeselhető, hogy „általában a lehiggadt, már hasznosíthatónak bizonyult eredményeket használtuk fel... a fonológiai elméletek és módszerek egy-egy fajtáját nem taglaljuk még megközelítő teljességre törekvéssel sem, mert nem feladatunk... a leírás állott munkánk középpontjában” (6). A nyelvjárás monográfiák leírások. A teória, módszer ezekben gyakorlati vezérfonal, útmutató, eszköz. A leírásnak magának kell beszélni a módszerért s nem fordítva.

Úgy vélem, egy idő óta visszaélünk a *rendszer* szóval. Derűre-borúra használjuk. Teiszler is. Magától értetődőnek kell(ene) lenni ma már, hogy — mindenekelőtt — leíró munkákban nem feledkezünk meg a struktúra összefüggéseiről, rendszerszerű kapcsolatairól. Ha így van, fölösleges annyiszor mondanunk. Ha viszont nem így van, nem szabad(na) mondanunk. Helyesebb lett volna a magyar és a kétnyelvű falvak nyelvjárásainak a vizsgálatát különválasztani. Az egymástól függetlenül végzett vizsgálatok eredményeit összehasonlítva több, megbízhatóbb és sokrétűbb ismeretekre juthatott volna a szerző a magyar és a sváb magánhangzók egymásrahatására és viszonyára vonatkozólag (l. 51, 148, 150—1, 153, 156, 160 stb.). Mint ő maga mondja, a tőle vizsgált nyelvjárás valóságos kincsesbánya az e szempontú vizsgálatok számára is. Érdemes lenne e munkát Teiszlernek folytatnia.

Szívesen olvastam volna a generációs különbségekről, akár egy külön fejezetben. A nyelvjárás dinamizmusának, belső mozgásának a megfigyelése is beletartozik a monografikus leírások követelményei közé (l. Végh: ŐHA. 78—83 stb.), s a szerző szerint „a valóság teljes felmérése volt a célom” (14).

Említsünk meg még egy, valamennyi nyelvjárásleírásban jelentkező kérdést: a puszta leíráson kívül szóhoz juttassunk-e, juttathatunk-e, s ha igen, milyen mértékben a leírt jelenségeket fejtegető, a *miért?*-re választ adó magyarázatokat? Teiszlernél bőven találunk ilyeneket.

Egyáltalában nem érinti a munka lényegét, hadd említsem meg mégis: a német nyelvű rezümében viszonylag gyakoriak a hibák (például: *möchte* helyett *möge* a 194. oldalon), sajtóhibák és nem németes szerkezetek. Mivel magyarul és románul nem tudó, a könyvet kezükbe vevő külföldi kollégáink csupán a német nyelvű összefoglalás segítségével tájékozódhatnak, kíváncsok lennének nagyobb figyelmet szentelni — mindig és mindenütt — az idegen nyelvű rezüméknek.

3. Régi igazság, hogy a dicséréshez kevesebb szóra van szükség, mint a bíráláshoz. A szakértő s Teiszler munkájával megismerkedő olvasó látni fogja, hogy az ismertett munka egyik nagy pozitívuma a „kihívás”: az, hogy vitára késztet. A magyar nyelvjárás-kutatás remélhetőleg modern nyelvjárás grammatikákkal és monográfiákkal is kirukkol. Hogy ez megtörténhessen, előkészítő munkára van szükség. Bár ez nem mindig látványos, annál hasznosabb vállalkozás. Ilyen Teiszleré is. E doktori disszertáció ismeretében joggal várunk — és remélünk — a szerzőtől fontos dialektológiai munkákat.

Kiss Jenő

Zsilka Tibor: A stílus hírértéke. Madách Könyvkiadó, Bratislava 1973. 176 lap

Szépirodalmi művekben — verses, novellás kötetekben — gyakran találkozunk azzal az eljárással, hogy egyik jellegzetes, kiemelkedő költeményét vagy elbeszélését a szerző egyúttal az egész kötet címadójának rangjára emeli. Tudományos jellegű művekben sem ismeretlen ez a megoldás; bár a szakirodalomban a cím funkciója sokkal inkább a közvetlen és lehetőleg pontos tájékoztatás, mintsem a szimbolikus vagy metaforikus utalás. Talán ez vagy ez is okozza, hogy Zsilka Tibor könyvének sem címadó dolgozata, sem többi írása nem elégtí ki azt a várakozást, amellyel — a cím alapján — a kötetet kezébe veszi az olvasó. Persze ez szubjektív szempont, mégsem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni.

A kilenc szerzői ívre terjedő könyvecske tizenhárom dolgozatot tartalmaz (a leg-hosszabb húsz lapos). Ezeket tematikai szempontból három csoportba sorolja a szerző.

Tárgy és értékrend szerint egyaránt a harmadik, a Kitekintés összefoglaló cím alá sorolt négy dolgozat válik egységes, azonos típusú és műfajú fejezetté: néhány újabb szovjet és szlovák stíluskutatási törekvéstről, kísérletről szóló beszámoló, könyvismertetés. Az itt tárgyalt műveknek — főleg a szlovákoknak — magyar nyelvi bemutatásával igen hasznos munkát végzett a szerző. Még jobb lett volna, ha nem elégszik meg a pusztá ismertetéssel, hanem értékeli is Lotman, Uszenszkij, Miko szóban forgó műveit, ill. módszereit.

Jóllehet valamennyi dolgozat keletkezése (megjelenése) az 1966–72 közti évekre esik, az első és második rész írásai közt jelentős színvonalbeli, fejlődési különbség figyelhető meg. A „Fábry Zoltán nyelvi stílusáról” szóló dolgozat (1967.) még tipikus képviselője a régi, szemelgető stíluselemző módszernek: néhány példával olyan stílussajátosságok, tézisek illusztrálása, amelyek úgyszólván minden szépirodalmi műből kimutathatók. (Zsilka és általában a szlovákiai magyarság nyelvhasználatában az *irodalom*, *irodalmi szöveg* stb. szóhasználaton gyakran szépirodalom értendő.) Hogy konklúziójában a szerző mégis rátalál Fábry sajátos stílusjegyeire, mutatja a fiatal kutató stílus-elemző érzékét.

„A mondatpárhuzam használatáról az irodalomban” c. dolgozat (1966.) ezt az érzéket megtoldja a széles körű tanulmányozás bizonyítékával is. A „Kommunikáció-elmélet, stílus, szövegelemzés” (1971.) cím ugyan jóval többet ígér, mint amennyit maga az írás nyújt, de rendszeresen és meggyőzően fejtegeti a móríci prózaritmus sajátosságait. Nem mondható ugyanez a többi, első részbe sorolt írásról, legkevésbé „A stílus hírértéke” (1972.) címűről. Eltekintve attól, hogy a cím itt is megtévesztő (a stíluskutatás mai fokán — főleg Fónagy Ivánnak idevágó dolgozataira gondolva — másként értelmezzük a stílus hírértékét), sem elméletileg, sem a vizsgált művet (Kertész Ákos Makra c. regényét) tekintve nem sikerült a szerzőnek megszabadulnia a felületen mozgó általánosságoktól. (Egyes szereplők szembenállása, becsületesség—hazugság ellentéte, a szerelmi kiábránduláskor jelentkező érzelmi kontrasztok stb. olyan maguktól értetődő tények, sajátosságok, amelyek nem igényelnek elméleti tipizálást, különleges sémába merevítést.)

Zsilka könyvének középső része a „Szépirodalmi szövegek vizsgálata kvantitatív módszerrel” összefoglaló címet viseli. Az egykori Kazinczy-epigramma módszerét alkalmazva, legszívesebben mellőzném az előzőkben vázolt írásokat, hogy ne homályosítsák el a második rész három dolgozatának komoly értékét. Itt biztos, reális talajon, otthonosan mozog a szerző. Gondolatmenete logikus és tanulságos. Különösen a szókincsvizsgálatban aknázza ki a statisztikai módszerek nyújtotta gazdag lehetőségeket. (Guiraud-nak már általánosan ismert képletei mellett felhasználja Mistrik szlovák stilisztikájának és a cseh gyakorisági szótárnak az eredményeit is.) A szerzőnek egyes megállapításait ugyan

olykor fenntartással kell fogadnunk (pl. azt, hogy a vizsgált költő: Cselényi László szóhasználatában leggyakrabban mutatkozó *föld, kő, gond* „azok a szavak, amelyeket a költő a gömöri szülőfalu s az ottani egyszerű emberek nyelvéből merített...” [103]); de ezek mit sem vonnak le a rendszeresen felépített, jól áttekinthető, a stílus kutatás és pedagógia számára egyaránt hasznos dolgozat értékéből. Hasonlóképpen előremutató „A XX. századi magyar irodalom statisztikai modellje” (1970. A cím itt is megtévesztően túlzó.) A statisztika persze csak akkor adhat reális képet, ha vagy teljes egészében feldolgozza a vizsgált korpusz (mű, művek) anyagát, vagy legalábbis olyan mennyiségű (terjedelmű) részletét, amelyen túl az esetleges változások már elhanyagolhatók. Az egybevetésre pedig egyenlő nagyságú, ill. arányosított szövegeket (szövegrészleteket) kell kiválasztani. Sajnos, Zsilkanál egyik alapvető szempont sem érvényesül, így eredményei kétségesek és bizonytalanok. A szerző becsületére válik, hogy ezzel maga is tisztában van. Harmadik ide sorolt dolgozatában (A nyelvi rendszer és a struktúra. 1969.) a szerző a hangzatosság kedvéért ismét lemond a pontosabban tájékoztató címről. Pedig szépen felépített, hasznos munkájának lényegét: egy eredeti versszöveg és fordítás nyelvi és verstani sajátosságainak egybevetését kár volt elködösíteni.

Az ember életútjának felét még alig megközelítő szerző dolgozatai egészükben arról tanúskodnak, hogy a stílus erdejébe számtalan ösvény vezet. Sok köztük a jobbra-balra szertefutó, rengetegbe vesző, s csak kevés a célba jutó. Zsilka Tibor könyvét első sorban az útkeresés jellemzi. Örvendetes és biztató, hogy egy fiatal kutató pályájának egy szakaszát így befogva, kiterítve tárhatja a kutatók és érdeklődők elé. Különösen jelentős, hogy a csehszlovákiai Madách könyvkiadó biztosította e pályaszakasz eredményeinek gondos, tetszetős kiállítású közzétételét.

Benkő László

Általános nyelvészeti tanulmányok, IX. Szerkesztette Telegdi Zsigmond és Dezső László. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 225 lap

A sorozatnak ez a kötete is tematikus: amint a Szerkesztői bevezetés tudatja, az utóbbi fél évtizedben fellendült hazai grammatikaelméleti kutatások eredményeit kívánja bemutatni. Ha teljességre nem tudott is törekedni, a kötet szóhoz juttatja a legfontosabb hazai irányzatokat, nyelvészeti fölfogásokat.

Mit jelent a „grammatika” e kötet értelmezése szerint? Ilyen kulcsszavakra támaszkodhatunk: mondatrészek, mondatnapi tipológia, aktuális mondattagolás, vonzat, a nyelv síkjai, szerkezetek, műveletek, struktúra, rendszer. Vagyis a grammatika a nyelv szerkezetét jelenti, lényegi felépülését, működésének módját (Wilhelm von Humboldt: „a szellemnek az a szakadatlanul megújuló munkája, amely arra irányul, hogy az artikulált hangot képessé tegye a gondolat kifejezésére”). A grammatika a nyelv gerince, lelke: a nyelv működésének, szerkezetének valamilyen modellje nélkül semmiféle nyelvvel kapcsolatos feladatot sem lehet végezni (így tanítani, nyelvet művelni stb. sem). A nyelvtudomány haladását és az egyes nyelvészeti irányzatok különbségét éppen az jelenti, hogy más-más oldaláról, ill. egyre mélyebben értjük meg, mi is a nyelv: elemek és elrendeződéseik építőköve-rendszere, vagy egy olyan formális rendszer, amelyet egymást kölcsönösen feltételező elemek „tartanak”, vagy egy szabályrendszer, amelynek vég-eredménye, produktuma, terméke a nyelv. Olyan kérdéseket kell tisztázni, mint: miféle viszonyok vannak a nyelv elemei között (önálló és segédelemek, vonzatok, egyeztetések, kapcsolódások), milyen síkjai vannak a nyelvnek (kifejezés és tartalom, felszín és mély), milyen komponensei vannak a grammatikának (szókincs, mondatnapi, alsóbb nyelv

szintek), milyen eszközök biztosítják azt, hogy a nyelv a társas közlés és a valóság megismerésének eszköze legyen. És a legfőbb kérdés: milyen módszerekkel, hogyan kell annak a tudománynak dolgoznia, amely megbízhatóan, a gyakorlatot is szolgálva meg akarja ismerni az egyes nyelveket és általában a nyelvhasználó emberi viselkedést.

A kötet ismertetését könnyebb lenne úgy elvégezni, hogy sorbavesszük az egyes tanulmányokat, és röviden összefoglaljuk mondanivalójukat. Nehezebb, de talán hasznosabb azonban, ha az önkényesség kockázatát vállalva csoportosítani próbáljuk a legjellemzőbb irányzatokat és ezek módszereit, gondolatait és kérdésfeltevéseit emeljük ki a kötetből (az ilyen irányzatokat, iskolákat, amennyiben kiforrott és jól megalapozott módszertannal rendelkeznek, a tudományelmélet — Th. Kuhn műszavával — *paradigmáknak* nevezi).

A „hagyományos nyelvészet” néven emlegetett irányzat sokoldalú és nagy munkát végzett és végez. Elméleti alapjait külön ún. „metateoria” formájában nem dolgozta ki (egyéb formákban persze tudatosította, pl. az egyetemi oktatásban). Nem törekszik formális és koherens (= egységes nyelvi modellű) elméletre, mert számot akar adni a nyelv rendkívüli összetettségéről, és ezt elébehelyezi a formális modell igen szigorú követelményeinek. A szinkrón leírás és a nyelv történetének merev elválasztását is ezért ellenzi, mindig szem előtt tartja a társadalmi közegben működő nyelvet. Igen lényeges, hogy jelentésfogalma nem pontosan tisztázott, viszont annál nagyobb a heurisztikus értéke egyes konkrét feladatok megoldásában. Balázs János tanulmánya (A tárgy a mondatrészek rendszerében 7–22), Elekfi László nézeteinek összefoglalása (Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás 65–85), Hadrovics László elméletének tárgyalása (Rácz Endre tanulmány hosszúságú és Füredi Mihály rövidebb ismertetésében 147–63 ill. 189–95) képviseli ezt a gondolatkört. Történelem és mai rendszer (Balázs), a nyelv funkciói és felépülése (Elekfi), a jelentésből kiinduló nyelvelemzés (Hadrovics) ezeket a mozzanatokot ragadhatjuk ki a részletes ismertetés lehetősége híján.

A „tisztá” strukturalizmust e kötetben sem képviseli külön cikk, mint ahogy magyarországi hatása sem annyira konkrét tanulmányokban jelentkezett (a paradigmát egyedül Antal László képviselte), hanem a gondolkodásmód feldolgozásában, megvitatásában.

A „strukturalizmusnak” is nevezett, nálunk tízegynéhány éve képviselt kutatási irányt, annak is a generatív, ill. formális nyelvészetet a nyelvtipológiával egybekapcsoló és így szélesebb horizontú változatát Dezső László cikke (A mondatban tipológiai megközelítése 23–63) illusztrálja. A dolgozat tanulságai közül kiemeljük azt, hogy példázza: éppen az elméleti igényesség teszi lehetővé, hogy a gyermeknyelvet, a nyelvtanulást és egyéb területeket vizsgáljunk (így „hálálja meg”); másik példája az, hogy a nyelvészettnek szüksége van a tudományelmélet és az antropológia kérdéseinek megválaszolására is, különben pl. a szórenddel nem tud mást kezdeni, mint hogy rendszerezi, de nem tudja megmagyarázni. A magyarázat, az elméleti tudatosság egyik legfontosabb területe a tudomány története, a módszerek fejlődésének elemzése (erről szól Kovács Ferenc könyvének ismertetése 209–13).

Hazánkban a nyelvelméleti és magyar- finnugor nyelvészeti kutatás mellett folyik az idegennyelvoktatás elméleti alapjainak vizsgálata is. Itt a gyakorlatközelség és az elméletigény együtt igen jó problémafelvető és kísérletező műhelyeket hozhat létre. Füleli-Szántó Endre dolgozata (A szerkezeti-művelti grammatika 87–121) azzal foglalkozik, hogyan lehet „algoritmizálni a formalizált grammatikát”, vagyis összekötni az elvont nyelvi mozgásokat (pl. cselekvőből „lesz” szenvedő) és a pszicholingvisztikailag, főleg a nyelvvoktatásban igazolódó tényleges nyelvi tevékenységet. A nyelv egyes szintjein (mondat, szóalak, fonéma, szöveg) a helyettesítés, bővítés, kapcsolás, transzformáció műveletének törvényszerűségeit mutatja be.

Hazai jellegzetesség Zsilka János nyelvelmélete (tanulmánya: A nyelv szerves, hipotetikus és homoszintaktikai síkja 165–87, könyvének ismertetése Komlóssy András tollából 196–209., ehhez vita is csatlakozik). Zsilka a tárgyas szerkezetek rendszerének feltárásával nemcsak a nyelv működését és történeti mozgását akarja megragadni, hanem a nyelv és valóság, nyelv és gondolkodás alapkérdéseit is célbaveszi (a mondatformák mint a valóság visszatükrözései), ugyanakkor az egyoldalúan deduktív módszerek (elsősorban a generatív grammatika) bírálataival a nyelvtudomány alapkérdéseire is hozzájárul. Hasonló kérdéseket vizsgál Molnár Ilona (A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója 123–46). Az ige (tehát a mondat szervező magjának) problematikáját, a legfontosabb vonzatstruktúra-felfogásokat ismerteti és bírálja, majd kifejti saját elképzeléseit: a szinkroniában működő struktúrák szintjét egy sokkal szélesebb keretbe (valóság, közlési folyamat, nyelvi viselkedés, a nyelv fejlődése) beágyazva, annak alárendelve lehet csak eredményesen vizsgálni.

Megpróbáljuk összegezni a kötet tanulságait: a legfontosabb feladatnak minden irányzat számára saját álláspontjának, alapelveinek, módszereinek tudatos kidolgozása, átgondolása és nyelvi anyagon való ellenőrzése látszik (ez lehet további nyelvek leírása, az anyanyelv és az idegennyelvek elsajátításának vizsgálata stb.). Csak ez után következhet a vita és az együttműködés, egymás megismerése és megértése útján. A kívánt szélesebb keret (nyelv és gondolkodás, nyelv és valóság, a nyelv mozgása, fejlődése) egyelőre jobbára még csak elv: aprópénzre váltása, úgy hisszük, akkor lehet eredményes, ha a nyelv mindenoldalú és alapos kutatása mellett a szélesebb nyelvhasználat és közlés megértésére is törekszik. A kötetben is lépten-nyomon felmerülő módszertani kérdések alapja az, hogy nagyjából látjuk, mi mindent kell számbavennünk, mit kell csinálnunk, csak az eszközök hiányoznak. Ugyanakkor a meglevő eszközök (ideértve egyes fogalmakat is) arra csábítanak, hogy önmagukban tiszteljük őket, mint némely autótulajdonosok, akiknek csak tisztogatásra, fényesítésre szolgál a kocsi, ahelyett hogy újra és újra útra-kelelnének vele. Az az igazi tudás, amivel bánni tudunk, de megfordítva is áll: bizonyos munkákhoz nagyon sokat kell tanulni-gondolkodni — magunktól is, másoktól is.

Terts István

Kerengő. Kálmán Béla a Nyelvőr egyik múlt évi számában (97: 363) érdekes adatokat közöl a *kerengő* szónak újabb használatáról. Nem említi azonban, hogy a pesti nyelv *kerengő*-nek mondja a gyalogos aluljáróknak nagyjából kör, illetőleg félkör alakú nyitott (nem fedett) részét, amilyen a Baross téren vagy a Déli pályaudvarnál is van. Már írásos formában is felbukkan: „A Déli pályaudvar legújabb épülete, pompás *kerengője*, csillogó folyosói, a mindig működő telefonállomások üvegsora legalább annyi embert vonz, mint a bontás bosszantó látványa” (Máriássy Judit: Élet és Irod. 18[1974]/12. 1).

Rácz Endre

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Szabadidő — szabad idő. Hogyan helyes ennek a fogalomnak az írása? A sajtóban hol egybe-, hol különírva találjuk — írja Kun Pál Miskolcra.

A *szabadidő*, ill. *szabad idő* helyesírásában valóban ingadozás tapasztalható. Ráadásul alapvető kézikönyveink is ellentmondanak egymásnak ebben a kérdésben. Az Értelmező Szótár VI. kötetének 13. lapján a következőket olvashatjuk:

szabadidő [elválasztása: szabad-idő] főnév. Az az idő(tartam), amellyel valaki a hivatalos munkaidőn, ill. kötelező elfoglaltságon kívül, különösen utána, szabadon rendelkezik. Példamondat: *Szabadidejében olvas, sportol, szórakozik.* Származékok: *szabadidejű, szabadidős.*

Az ÉrtSz. szerint tehát ez a kifejezés egy szó, összetett szó, főnév, egybe kell írni.

Ezzel szemben A magyar helyesírás szabályai 1972-ben megjelent legújabb kiadásában a 231. lapon ez áll: *szabad idejében*, a Helyesírási tanácsadó szótárban (1973⁵.) pedig: *szabad idő, szabad idejében* (646).

Ezek szerint tehát a kérdéses kifejezés minőségjelzős szó szerkezet, külön kell írni.

Ennek a bizonytalanságnak az az oka, hogy a *szabadidő* ~ *szabad idő* azok közé a szókapcsolatok közé tartozik, amelyek ugyan még nem igazi összetételek, de tagjaik már alig tekinthetők önálló szavaknak. A *szabadidő* ~ *szabad idő* váltakozás formájában szinte szemünk láttára zajlik le egy jelzős szó szerkezet összetapadása összetett szóvá a gyakori együttes használat hatására: *szabad idő* → *szabadidő*.

Az ilyen szókapcsolatok egybeírása elsősorban akkor indokolt, ha a fokozatos összetapadás során jelentésváltozás is bekövetkezik, pl. *nehéz benzin* → *nehézbenzin*. De megkívánhatja az egybeírást az alakulat rövidege folytán kialakult íráshagyomány is (pl. *fakard*).

A *szabadidő* egybeírását véleményünk szerint ma már lehetővé teszi a két szóelem (*szabad* + *idő*) jelentéstani egysége; az ÉrtSz. tanúsága szerint a *szabadidő* szóképzletünk elemévé (lexémává) szilárdult (lexikalizálódott).

Helyesebb lenne tehát így írni: *A szabadidő célszerű felhasználása mai életünk legfontosabb kérdéseinek egyike.*

Ugyanakkor jelenleg — amikor a hivatalos szabályzat még a különírást kívánja — semmiképp sem tekinthetjük helyesírási hibának a *szabad idő* formát. Sőt ha szavunk (főként egyes szám 3. személyű) birtokos személyragot kap, nyelvérzékünk — az ÉrtSz. példamondatával szemben — inkább a különírás felé hajlik: *Szabad idejében sokat olvas.* (Meg kell jegyeznünk, hogy a helyesírási szabályzat is csak a *szabad idejében* kifejezés különírását írja elő, *szabad idő* vagy *szabadidő* formát nem közöl, némiképp megkerülve ezzel a kérdést; igaz, hogy a Helyesírási tanácsadó szótárban *szabad idő* is van, de ez a kiadvány, mint címe is mutatja, nem szabályozó, csak irányító jellegű.)

Összegezve az elmondottakat: nem követünk el hibát sem a *szabad idő*, sem a *szabadidő* leírásakor. Sőt az is megengedhető, hogy — mintegy jelezve a nyelvben lezajló változást, az élőnyelv ingadozását — írásunkban váltakozzék a kétféle írásmód, így: *szabadidő ~ szabad idejében.* K. G.

Bunda. Mi köze a szörmekabátnak a csaláshoz? — kérdi Kun Pál miskolci levelezőnk.

A *bunda* és a *bundázás* nemcsak az MLSZ-nek okoz gondot, hanem a nyelvészeknek is. A kifejezés eredetére vonatkozó eddigi kutatások ugyanis ellentmondásos, nem teljesen meggyőző eredményre jutottak.

A viszonylag legvalószínűbb értelmezés a századforduló táján a kártyások nyelvében élt *bundázás* 'ijesztés, becsapás', *bundáz(ik)* 'gyenge lappal merészen játszva ellenfelét elijeszti' kifejezésből indul ki. A pesti tolvajnyelvben a *bundázás* általában becsapást, félrevezetést jelentett. A lóversenyek közönsége *bundázó*-nak hívta azokat a gyanús alakokat, akik biztos, nyerő tippet ígérve kopasztották meg a hiszékeny turfrajongót.

Az, hogy a *bundázás* a kártyások és lóversenyzők zsargonjából, ill. a pesti tolvajnyelvből ered, nagyon is hihető. A szó eredete azonban ezzel még nincs megmagyarázva, forrásaink semmi támpontot nem nyújtanak arra nézve, miért hívták a kártya- és lóversenyyelvben *bundázó*-nak a színlelőt, csalót, ügyeskedőt. Kevésbé valószínű, hogy azért, mert a lóversenyen elsősorban a naiv, tapasztalatlan falusiakat, a „bundásokat” fosztogatták (l. S[yposs] Z[oltán]: Miért bunda a bunda? — Sportélet 1970. 3. sz. 7).

Könnyen lehet, hogy a szó végső soron a nyelvjárási *sundám-bundám* 'alattomosan, titkon, hamissággal' határozószóval függ össze. Ez a török eredetű kifejezés a XVI – XVII. században került át a magyarba, eredeti jelentése: 'ezzel-azzal, ebből-abból'. Mai értelme csak jóval később fejlődött ki, Gyarmati Sámuel 1816-os Vocabulariuma (szótára) még 'innen-amonnan' jelentésben ismeri.

A *sundám-bundám*-nak a Székelyföldön ilyen származékai is vannak: *sunda-bunda* 'csalfa, ingyenélő'; *elsundál-bundál* 'csalással, alattomosan magához kaparít'. Ezekből könnyen elvonódhatott — talán a rokon jelentésű *suba alatt* kifejezés analógiájára — egy 'csalás' jelentésű *bunda* szó, mely azután a városi csibésznyelvben is meghonosodott. (E magyarázat gyenge pontja, hogy a népnyelvből nincs ilyen jelentésű *bunda* adatunk.)

Felmerült ezzel szemben az a lehetőség, hogy a sportnyelvi *bunda* a német *Bund* 'szövetség', ill. a magyar jassznyelvi *ruha* 'vereség' szóval függ össze, ám ezt egyik esetben sem lehet adatokkal igazolni.

Egy negatívum mindenesetre biztos, vagy legalábbis nagyon valószínű: a *bundázás*-nak a 'szörméből készült ruhadarab' jelentésű *bundá*-hoz nincs köze (bár vö. S. Z. idézett cikkét, ill. Bánhidi Zoltán A magyar sportnyelv története és jelene c. kandidátusi disszertációját a *bunda* és a *ruha* összefüggéséről). K. G.

A kettőspont utáni kezdőbetű. Horváth Imréné — Orosháza — kérdezi levelében, hogy a levél tárgyának megnevezésében a kettőspont után kis vagy nagy kezdőbetűt kell-e írni. Ő ugyanis így szokta gépelni, kis kezdőbetűvel: „Tárgy: pénztári jelentés megküldése.” S ezt kifogásolják főnökei.

Való igaz, szokásosabb ebben az esetben a nagy kezdőbetű, így: „Tárgy: Pénztári jelentés megküldése”. Ilyen példákat látunk A gépirás szabályai című ajánlott szabványban: „Tárgy: Anyagigénylés”; „Tárgy: A negyedévi terv jóváhagyása. Statisztikai jelentések”. A gépirás tankönyvében szintén így: „Tárgy: Szállítási szerződéstervezet”; „Tárgy: Kifogásolás elismerése”; „Tárgy: Rendelésigazolás sürgetése”. Mind a két munkában mindig nagy a kezdőbetű.

Nem azért használunk ilyenkor általában nagy kezdőbetűt, mert a kettőspont után „pont utáni mondatkezdés” következik, hiszen sokszor kisbetűt írunk a kettőspont után (vö. A magyar helyesírás szabályainak 368–369. pontjával). Inkább azért helyesebb a nagy kezdőbetű, mert a tárgy megnevezése a feliratokkal, művek, cikkek, fejezetek stb. címével tart rokonságot.

Mindamellett meg kell említenünk, hogy a szóban forgó esetben a kis kezdőbetűs írásmódot sem szabad valami főbenjáró vétségnek minősíteni.

† F. G.

Poltron. Pozder Gyula — Gyöngyös — érdekes magyarázatot közöl a *poltron* szó eredetéről.

Kár, hogy a forrást nem tudta megjelölni. A *pollex truncatus*, azaz „megcsonkított hüvelyk” kifejezésből való származtatás ugyanis nagyon kétséges, bármilyen ötletes is. Először is: efféle rövidítéssel keletkezett mozaikszók nem divatoztak akkor, amikor a *poltron* már használatos volt, a XV–XVI. században, s akkor még a puska sem volt olyan általános fegyver, hogy a katonaság elől ilyen öncsonkítással menekültek volna a legények; mai értelemben vett sorozás sem volt még akkoriban.

Etimológiai szótárak egyértelműleg az olasz *poltrone* melléknévből származtatják a kérdéses szót. Ennek eredeti jelentése: 'lusta, semmirekellő, álomszuszék', ebből fejlődött ki a 'pipogya, gyáva, szájhős, nyúlszívű' jelentés. Ez értelemben a *poltron* francia közvetítéssel nemzetközi szóvá lett, s az egyes nyelvekben több származéka is alakult. Az olasz *poltrone* alapja a *poltro* főnév, kettős jelentéssel: 'csikó' és 'ágy'. (A jelentéskapcsolatot csikó alakú vagy csikóábrával díszített fekvőhellyel magyarázzák.) A *poltro* forrása pedig a kései latin *pullus* és változatai ('csikó'), amelyeknek gyökere az állat kicsinyét jelentő *pullus* főnév. A *pullus*–*pullus*–*poltron* jelentésfejlődést megalapozza, hogy a csikót még nem fogják munkára, s a fiatal állat könnyen megriad, megijed. Az árnyalatokban eltérő jelentésmagyarázaton kívül a latin–francia származtatásban a szótárak megegyeznek. A *pollex truncatus* magyarázatának nincs nyoma.

K. M.

Aluljáró — felüljáró — híd. Tóth István — Budapest VII., Marek J. u. 35. II. 2/a — azt kérdezi levelében, mi a különbség a *híd*, az *aluljáró* és a *felüljáró* közt.

Mind az *aluljáró*, mind a *felüljáró* hidszerű építmény, azért a köznyelvben olykor mind a kettőt *híd*-nak mondják. Célszerű lesz hát, ha ez alkalommal — hogy világosabban lássuk a különbséget — az új Műszaki Lexikon meghatározását idézzük. A *híd*-ről ezt olvassuk benne: „olyan műtárgy, mely valamely közlekedési utat (szállítópályát) köz-benső akadályon (vízfolyás, másik közlekedési út, völgy stb.) úgy vezet át, hogy az alatta levő tér szabadon marad.” Fontos megkülönböztető jegye tehát az, hogy „az alatta levő tér szabadon marad”; ez nem illik rá sem az *aluljáró*-ra, sem a *felüljáró*-ra.

Az *aluljáró*: „közlekedési vonalak kétszintű keresztezéseinek műtárgya. Aszerint, hogy milyen közlekedési vonal halad alul, megkülönböztetnek vasúti és közúti aluljárót”. A *felüljáró* pedig: „közlekedési vonalak kétszintű keresztezéseinek műtárgya. Aszerint, hogy milyen közlekedési vonal halad felül, megkülönböztetnek vasúti felüljárót és közúti felüljárót”. — Eszerint például a VI–XIII. kerületi úgynevezett Élmunkás-híd (a volt Ferdinánd-híd) pontosan, műszaki értelemben véve nem híd, mert az alatta levő tér nem marad szabadon (hiszen vágányok húzódnak alatta, vasúti közlekedésre), hanem (közúti) *felüljáró*.
† F. G.

Elvárás. Dr. Horányi Béla egyetemi tanár (Bpest Semmelweis Orvostudományi Egyetem) az *elvárás* szó használata felől érdeklődik.

Az *elvárás* az utóbbi években divatos szó lett; olyankor is használják, amikor nem kellene, amikor más szó, kifejezés alkalmasabb volna nála. Különösen feltűnő, midőn a régi jó *várakozás* helyét bitorolja. Sokan már nem *várakozásukban*, hanem *elvárásukban* csalódnak; nem a *várakozásnak*, hanem az *elvárásnak* nem felelnek meg. Sokszor a *követelés*, *követelmény* helyére tolakszik az *elvárás*; még a jól bevált *igény* nyelvújítási szót is ki akarja szorítani.

A következő mondatban nem hibáztathatjuk: „Mindekitől elvárjuk a becsületes munkát; ez az *elvárás* magától értődő követelmény”. A magyar nyelv értelmező szótárában is megvan az *elvárás* az *elvár* ige szócikkének végén, tehát a szótár szerint is tagja a főnév szókészletünknek. Az Ön idézte kifejezésben — „a társadalom elvárása az egyedekkel szemben” — nem kifogásolhatjuk az *elvárás* használatát. A divatos szó is jó a maga helyén: csak arra kell vigyázni, hogy vissza ne éljünk vele. Elrettentő példa lehet a következő (Farkas László Egzisztencializmus, strukturalizmus, marxizálás című könyvének hátsó fedelén írja a kiadó): „... az ateista Jean-Paul Sartre ... lényegében magáévá teszi Mounier javaslatait és *elvárásait* ...” Annál furesább itt az *elvárás*, mert többesben van. Jól megfelelt volna helyette a *követeléseit*.
† F. G.

Ahányszorta ... annyiszorta. Nagy Sándor nyug. pedagógus azon tűnődik, vajon nyelvi szempontból helyesen tanította-e annak idején a törtékről szólva, amikor így mondta: „*Ahányszorta* nagyobbítottam a nevezőt, *annyiszorta* nagyobbítottam a számlálót is.” Nem nyelvjárási-e a *-szorta*, *-szerte*, *-szörte* határozórag? (Helyesebb ragnak nevezni, mint képzőnek. Egy újabb nyelvészünk a *-szer* elemet képzőnek tartja.)

Nem nyelvjárásiasság; nemcsak Hevesben él ez a határozórag, hanem az egész magyar nyelvterületen, tehát köznyelvi. Igaz a múlt század óta egy kicsit megritkult irodalmi nyelvünkben is, de el nem avult, nem is helytelen. Jelentését tekintve a *-szorta*, *-szerte*, *-szörte* valamelyest nyomatékosabb, mint a *-szor*, *-szer*, *-ször*. Egyaránt helyes az Ön idézte számtani mondatnak mindenik formája, ez is: „*Ahányszorosára* nagyobbítottam a nevezőt, *annyiszorosára* nagyobbítottam a számlálót is.” Ugyanolyan kifogástalan tehát a *kétszerte*, *háromszorta*, *százzorta* alak, akár a *kétszer*, *háromszor*, *százzszor* vagy *kétszeresen* *háromszorosan*, *százzszorosan*.

Minthogy Ön szinte lelkiismeret-furdalást érez az esetleg elkövetett nyelvi hiba miatt, megnyugtatósára idézzük végül a debreceni télben fagyoskodó, szomorkodó Petőfi-nek ismeretes sorait:

Temetésre szól az ének,
Temetőbe kit kísérnek?
Akárki! már nem földi rab,
Nálam százszorta boldogabb.

† F.G.

A Dietrich vezetéknév tárgyragos alakja. A magyar Ebtenyésztek Orsz. Egyesületének munkatársa, dr. Justus Györgyné, azt kérdi levelében, melyik szóalak helyes: (Marlene) *Dietrichet* vagy *Dietricht*. Akiiket megkérdezett, azok mind a *Dietrichet* formára szavaztak. Bántja a fülét a *Dietrichet*.

Azt helyesen érzi, hogy a tulajdonnevek tárgyragos alakja sokszor eltér a köznevekéétől. Először is például gyakran változatlan marad a tövük, amikor közzsói változatuké módosul: *Aranyt*: *aranyat*, *Bokort*: *bokrot*, *Sólyomot*: *sólymot* stb. Még a kötőhangzóban is lehet köztük eltérés, pl. *Szilárdot*: *szilárdat*. Azt mondhatjuk, hogy a tulajdonnév tárgyragja előtt sokszor nincsen kötőhangzó, ha csak a kiejthetőség meg nem kívánja; ezért kötőhangzó kell a *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g* stb. végű tulajdonnevek tárgyragja elé, s ugyanígy a *h*, *ch* végűek is megkívánják: *Allahot*, *Alarichot*, *Dietrichet*, *Ermanrihot*, *Friedrichet*, *Heinrichet* s úgyszintén: *Münnichet*.

Ha ez így van, akkor miért nem beszélünk így: *Pálat*, *Sándorot*? Azért, mert az úgynevezett folyékony hangok, likvidák (*l*, *r*) után könnyű kiejteni a *t*-t.

† F.G.

Boldogasszony ágya — Szépasszony ágya. Náday Elemérné Bakonytamásiból érdekes kérdést vet föl levelében. Mostanában hallotta a címben szereplő kifejezéseket, szeretné tudni, mire vonatkoznak.

Boldogasszony és *Szépasszony* nagy szerepet játszik a népi hiedelemvilágban. *Boldogasszony* mindig jó, *Szépasszony* azonban elsősorban boszorkány, bűbajos rontó, ártó szellem. *Boldogasszony* tulajdonképpen Szűz Mária, a szülő nők, gyermekágyasok és az újszülöttek segítője. Különös gonddal kell a szülés után a szülő nő ágyát, a *Boldogasszony ágyát*, elkészíteni; rendszerint szalmával rakták meg, mert a kis Jézus is szalmán feküdt, nem tollas betéten. A szalmát tiszta fehér lepedővel terítették le, fokhagymát, kakukkfűvet, kenyeret, sót, bicskát tettek bele. Rendszerint három napon át feküdt az asszony a *Boldogasszony ágyát*. Ha *Szépasszony* és társai bajt hoztak az anyára vagy magzatára, a gyermekágyat *Szépasszony ágyának* nevezik. A gyermekágyért nagy küzdelem folyik *Szépasszony* és *Boldogasszony* között. *Boldogasszony* védi, *Szépasszony* rontást hoz rá. A *Szépasszony* mosdóvizébe lépni betegség. *Szépasszony* vizének nevezik a kelevényts általában a bűvös szert, a bűbajosok rontó vizét. Még sok babonáság fűződik e két szellemhez, különösen a néprajzi folyóiratok és kiadványok foglalkoznak velük bőven, ezek ismertetésére sajnos, levélben nem térhetek ki bővebben.

R. L. G.

Kiszerel — terít. Kasza Gábor egy újságból kivágott cikkrészletet mellékel leveléhez. A cikk írója szerint már a színházjegyeket is „kiszerelik”, mint a lisztet, cukrot. A jegyirodákba „kiszerelt” jegyeket azután ott „terítik”. Furcsa stílus. Igaza van-e — kérdi —, ha bosszankodik felette.

Igaza van, a színház „kiszereleli” a jegyeket a szakszervezeti jegyirodába és ott megpróbálják a jegyeket „teríteni” kissé szokatlan fogalmazás. A cikk írója a megszokottól eltérően, eredetien akarta mondandóját kifejezni, s ezért használta az idézőjelbe tett szavakat. Szándéka azonban csak félig-meddig sikerült.

A megpróbálják a jegyeket „teríteni” szerkezetet, így idézőjelbe téve a *teríteni* szót, nem hibáztatnám, mert szemléletes: amint terítéskor a jó háziasszony az asztalra helyezi az evéshez szükséges eszközöket, s a család többi tagjának az előkészületekkel semmi dolga nincs, úgy vásárolhatják meg a dolgozók a színházjegyeket közvetlenül a közönségszervezőktől, minden utánjárás nélkül.

A színház „kiszereleli” a jegyeket azonban semmiképpen sem fogadható el. A *kiszerele* a szakmai nyelvben azt jelenti ugyanis, hogy valamilyen alkatrészt, szerkezetet leszerel, helyéről kivesz, illetőleg a kereskedelmi nyelvben: bizonyos fajta árut forgalomba hozatal céljából kisebb részekre osztva becsomagol. A színházjegyeket viszont nem lehet se a helyükről leszerelni, sem pedig becsomagolni, hanem egyszerűen csak átadni vagy elküldeni a jegyirodáknak.

U. I.

A szép magyar beszéd ünnepei

A tavasz a megújulásnak, a kibontakozásnak az időszaka a természetben, s az újnak, a kibontakozásnak jelképévé vált társadalmunkban: nemzeti ünnepeink többségét a tavasz hónapjaiban ünnepeljük. Ez ünnepek sorához már hagyományosan csatlakoznak anyanyelvünk megújulásának ünnepei: a magyar nyelv hetének fővárosi és vidéki előadásai, valamint a szép magyar beszéd különböző formájú versenyei. Azok a versenyek, melyeknek ifjú résztvevői arról adnak számot, miként beszélük anyanyelvünket, miként értik meg és tolmácsolják élőszóval azokat a gondolatokat, melyeket fróink, költőink a „holt” papíron tárnak eléln.

1. 1974-ben az élő beszéd ünnepeinek sorát az Országos Egyetemi, Főiskolai Fesztivál Vers és Prózamondó Versenye nyitotta meg április 4–5-én Nyíregyházán..

A rendezők és házigazdák nevében dr. Margócsy József, a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola főigazgatója köszöntötte a vendégeket, méltatva a versenynek az irodalom és nyelv szerető művelésében betöltött fontos szerepét.

A magas színvonalú versenyen többségében mai magyar és külföldi költők, írók (Benjámin László, Buda Ferenc, Fodor András, Illyés Gyula, József Attila, Juhász Ferenc, Juhász Gyula, Garcia Lorca, Radnóti Miklós, Sós Zoltán, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, illetve Karinthy Frigyes, Majakovszkij, Móricz Zsigmond, Örkény István és mások) művei hangzottak el, bár mondtak a versenyzők többek között népballadát, Petőfi-verset, Arany-balladát, részletet a Kalevalából, Gárdonyi-novellát is.

Az első nap elődöntőjén résztvevő 63 egyetemi és főiskolai hallgató közül 26-an jutottak tovább a másnapi döntőbe, melynek végeredményeként a verseny bíráló bizottsága (elnöke: Jancsó Adrienne előadóművész, tagjai: Boda István, költő, újságíró; Bánszki István főiskolai tanár; Debreceni Tibor, a Népművelési Intézet osztályvezetője; Ratkó József költő; Sárdi Béla főiskolai tanár; Taar Ferenc drámaíró, a Debreceni Dokumentációs Filmstúdió vezetője; Tóth László író, a Szabolcs megyei Művelődési Központ osztályvezetője; Wachá Imre tudományos munkatárs) a következő díjakat adta ki:

I. díjat kapott: Harsányi Ágnes (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen), Klein Judit (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest); II. díjat kapott: Tordai Ferenc (Állatorvosi Tudományegyetem, Budapest); Szabó András (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest); III. díjat kapott: Komjáthi Lajos (Villamosipari Főiskola, Budapest), Zákány Magdolna (Testnevelési Főiskola, Budapest); különdíjban részesült: Bakóczy Katalin (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen), Fröhner Katalin (Élelmiszeripari Főiskola, Szeged), Kovács Zsuzsanna (Ho Si Minh Tanárképző Főiskola, Eger), Nyuzó Eszter (Tanítóképző Intézet, Debrecen).

A verseny tapasztalatait Jancsó Adrienne, a bíráló bizottság elnöke értékelte. Mint elmondta, a verseny magas színvonalú volt, s verseknek, szépprózának nem egy olyan tolmácsolása is elhangzott, mely hivatásos művészek teljesítményével is vetekszik.

Ez a verseny is bizonyította — s ezt igazolta az a beszélgetés is, mely az előző napon a versenyzők és a bíráló bizottság tagjai között zajlott le —, hogy ifjúságunk értő lélekkel, érző szívvel fordul az irodalom felé, és hogy — kisebb hibákat nem tekintve — szellemileg, technikailag jól felkészülten, értően szólaltatja meg a magyar és a világirodalom nagy alkotóinak gondolatait.

2. A nyelv tavaszi ünnepeinek sorába illeszkedik bele az a mozgalom, melyet közösen indított a Kecskeméti Városi Úttörőelnökség, a Katona József Megyei Könyvtár és a 880. sz. Trecsényi József Úttörőcsapat: a városi Gyermekkönyvtár támogatásával minden évben megrendezik Kecskemét város úttörőcsapatainak „Szép magyar kiejtés” versenyét. Ezzel a mozgalommal akarják szolgálni az iskolai Tanterv és Utasításnak ezeket a gondolatait: „arra kell nevelnünk tanulóinkat, hogy maguk is törekedjenek igényes, szép beszédre . . . s ezzel is fejezzék ki megbecsülésüket, szeretetüket a nemzeti nyelv iránt.”

Az első versenyt 1974. április 19-én rendezték meg a kecskeméti Gyermekkönyvtárban. A versenyen a kecskeméti iskolák képviselőjében 24 általános iskolai tanuló vett részt. Az 5—6. osztályosok kötelező szövege egy részlet volt Fekete István Bogács című könyvéből. A 7—8. osztályosok kötelező szövegként Sinka István Vissza a könyvhöz c. írásából olvastak részletet. Ezen kívül minden versenyző egy szabadon választott részletet olvasott fel egy kedves könyvéből. Mint a bíráló bizottság (F a r á d y L á s z l ó színművész; H o r g a s B é l a író és W a c h a I m r e tudományos kutató) megállapította, a kisdíjakok szépen, tisztán, értelmesen sőt kifejezően olvastak: hangképzési hibát alig-alig, hangsúlyozási és hanglejtési hibát pedig csak elvétve lehetett tapasztalni. S ami a legfontosabb, a legkisebektől a legnagyobbakig: élt a szöveg a gyerekek ajkán. Az 5—6. osztályosok közül az első három helyet B é l l e i A n d r e a, K o v á c s M á r t a és B á r á n y É v a, a 7—8. osztályosok közül K e r t é s z E r i k a, L u k á c s I l o n a és B á r á n y É v a szerezte meg.

3. A KISZ KB, az MM Szakoktatási Főosztálya és Gimnáziumi Osztálya, a KISZ Győr-Sopron megyei Bizottsága, a Győr-Sopron megyei Tanács Művelődési Osztálya, Győr megyei Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, valamint a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola 1974. április 26—28-án Győrött rendezte meg a középiskolások számára a Kazinczyról elnevezett „Szép magyar beszéd” országos versenyének döntőjét.

A vendéglátó iskola nevében K á d á r G é z a igazgató köszöntötte a versenyzőket és a vendégeket, közöttük K o s s u t h J á n o s kassai tanárt, aki a határon túl élő magyarul beszélőket képviselte. A vendéglátó és házigazda város nevében M ó d o s D e z s ő n é, Győr megyei város tanácsának elnökhelyettese nyitotta meg a versenyt. Mint mondotta, Győr városa várja ezt a visszatérő tavaszi ünnepet, hisz maga is „úgy lélegzik, mint a verseny: mutatja a múlt emlékeit, de a mának él, olyan dolgokat készít, melyek az embert szolgálják”. A verseny a múltra épül: többek között a régi Győr és a várossal kapcsolatban levő nyelvészek, írók (Sajnovics, Révai Miklós, Ráth Mátyás, Bán Aladár, Kazinczy, Széchényi Ferenc és mások) munkásságára, de a ma céljait, a ma emberét szolgálja: a ma emberének nyelvét s vele magát az embert nemesíti.

A verseny első napján 64 középiskolás leány és fiú (gimnáziumi és szakközépiskolai tanuló) a szabadon választott szövegeket mondta el. Kosztolányi Dezső (15), Sütő András (5), Lőrincze Lajos (5), Illyés Gyula (4), Czine Mihály (3), Németh László (3), valamint Ady Endre, Alföldy Jenő, Benedek Marcell, Bóka László, Csokonai Vitéz Mihály, Csoóri Sándor, Deme László, Déry Tibor, Dudás Kálmán, Ferenczy Géza, Fényi

András, Garay Gábor, Grétsy László, Gyertyán Ervin, Horváth János, Kárpáthy Aurél, Keresztury Dezső, Király István, Latinovits Zoltán, Lányi György, Nagy László, Péchy Blanka, Szemlér Ferenc, Szigethi Gábor, Szeberényi Lehel, Veres Péter és Zolnai Vilmos írásaiból, valamint tankönyvből olvastak fel részleteket, melyek közül sok foglalkozott a nyelvvel, nyelv életével és művészeivel (írókkal, költőkkel), valamint a művészetekkel. A verseny második napján a kötelező szöveg bemutatására került sor. Ez egy húsz soros részlet volt Babits Mihálynak „Minden a szón múlik” című írásából („Minden igazi író, aki... Végelemzésben itt is a szavakon múlik minden, akár a nyelv és a verselés legnagyobb virtuózainak munkáiban.”).

A verseny harmadik napján a Városi Tanács dísztermében került sor az ünnepélyes díjkiosztásra. Ünnepi beszédében Bedő Ottó az MSzMP Megyei Bizottságának osztályvezetője méltatta a versenyt, mely szervesen beleilleszkedik a három tavasz ünnepségsorozatába és egyúttal záróakkordja mind a költészet hónapjának, mind pedig a magyar nyelv hetének. A versenyt dr. Deme László egyetemi tanár értékelte. Elmondotta, hogy a verseny, melynek színvonala — bármily közhelyszerűen hangzik is — állandóan nő, nemcsak mint számadás, mint teljesítmény értékes. Fő értéke abban van, hogy — nevelő és tudatosító hatása mellett — a beszédnek újabb és újabb problémáira nyitja rá a figyelmet. A kezdeti időszakban a tiszta hangképzés, majd a helyes hangsúlyozás és hanglejtés jelentette a fő gondot. Ma már eljutottunk addig, hogy a magasabb szintű gondokra ügyeljünk, nevezetesen a tartalom és a forma egységére. Arra, hogy ne csak az egyes mondatok hangozzanak jól és szépen, hanem a szöveg egésze. Hiszen a mondatok csak beépített részei a szövegegésznek, s helyes tagolásuk mellett helyes kapcsolásukra is ügyelni kell, mert az egyes mondatok csak a szöveg egészében és összefüggéseiben nyerik el értelmüket. Az elhangzás formáját tekintve ez annyit jelent, hogy hangerőben, lejtésformában és hangszínben kapcsolni kell a gondolatokat hordozó egyes mondatokat vagy szó szerkezeteket, melyek bár formailag (pl. az interpunkció vagy egy-egy kötőszó, vagy az alá-, illetőleg mellérendelés következtében) látszólag elkülönülnek, mégis összetartozó gondolatot hordoznak. Nemegyszer olyan formában tehetjük meg ezt, hogy a vessző mechanikus szünetértékét eltüntetve egy lendülettel mondjuk ki a felsorolást, nem törjük szét a mellérendelő jelzőket. Gyakran még a pontot is vesszővé „értékelhetjük át”. Mint kifejtette: a szép magyar beszéd versenye tulajdonképpen nem más, mint az értelmesen értelmező tolmácsolás versenye. Az igazat kell mondani igazul. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a tartalom és forma egységgé válik. Csak így töltheti be ez a verseny valódi feladatát: azon munkálkodni a nyelv segítségével, hogy „tartalom és forma, szó és tett egybevágjon: egyre többen beszéljenek okosan, igazul”.

A bíráló bizottság (tisztelőbeli elnöke Péchy Blanka érdemes művész; elnöke: dr. Bencédy József, az MM főosztályvezetője; Abai Ilona, a KISZ KB munkatársa; dr. Deme László egyetemi tanár; Gálos Tibor, az MM főelőadója; Körmeny László rádióbemondó, Kazinczy-díjas; dr. Perédy László színművész, a Győri Kisfaludy Színház tagja; dr. Szende Aladár főiskolai tanár és Wacha Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa) a következő tanulóknak ítélte a Kazinczy-émlékérmet: Bán János (Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, Győr), Fazekas István (Veres Pálné Gimnázium, Budapest), Kardos Tibor (Zrínyi Ilona Gimnázium, Nyíregyháza), Ráczkevi Éva (Kossuth Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, Sátoraljaújhely), Sándor Erzsébet (Zrínyi Ilona Gimnázium, Budapest), Vass Gábor (Dobó István Gimnázium és Erdészeti Szakközépiskola, Eger), valamint Fabó Tibor (Münnich Ferenc Gimnázium, Dunaújváros), Fülöp Dániel (Arany János Gimnázium, Nagykőrös), Havas Ágnes (József Attila Gimnázium,

Egyéb vonatkozásokban a versenyzők beszédére ugyanazok a sajátságok jellemzők, amelyek a hazai beszédversenyeknek is állandó kísérői: légzési kérdések; hangerő, beszédtempó, hangsúlyozás, hanglejtés nyújtotta lehetőségek teljes vagy részleges mellőzése; a szövegtolmácsolás, a szövegkiejtés igényesebb követelményeinek hiánya vagy elégtelensége.

A versenyek legjobb szereplői pénz-, ill. könyvjutalomban részesültek. Magnószalagra vett beszédük a magyar nyelv oktatói számára ad jól kiaknázható segédeszközt.

B. L.

Budapest), I h á s z Z s u z s a (Zrínyi Ilona Gimnázium, Miskolc), J á m b o r I l d i k ó (Móricz Zsigmond Gimnázium, Kisújszállás), K ö r n y e i E d i t (Tömörkény István Gimnázium és Szakközépiskola, Szeged), K o v á c s K o r n é l i a (Karacs Ferenc Gimnázium, Püspökladány), L é v a i P á l (Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium, Budapest), L e v e l e s A n d r e a (Verseghy Ferenc Gimnázium, Szolnok), M a j o r Z s u z s a (ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium, Budapest), S e b e s t y é n A n d r á s (I. László Gimnázium, Budapest), S z a b ó Z s o l t (Landler Jenő Gimnázium, Nagykanizsa), S z é d e r I l d i k ó (Janus Pannonius Gimnázium, Pécs), V a r g a V a l é r i a (Esze Tamás Gimnázium és Szakközépiskola, Mátészalka).

Az iskola különjutalmában részesültek a tavaly Kazinczy-emlékérmeket nyert versenyzők: F a r k a s E r i k a (Landler Jenő Gimnázium, Budapest), R o m s i c h M á r i a (Teleki Blanka Gimnázium, Székesfehérvár), U d v a r h e l y i T i b o r (Berze Nagy János Gimnázium, Gyöngyös).

A Kazinczy-emlékérmeket P é c h y B l a n k a érdemes művész, az első hat helyezettnek a KISZ KB különjutalmát A b a i I l o n a, a KISZ KB munkatársa, a Kazinczy Gimnázium könyvjutalmait pedig K á d á r G é z a, az intézet igazgatója nyújtotta át.

W. I.

Beszéddversenyek Csehszlovákiában. A nyelvi kultúrának az az örvendetes fel-lendülése, amely a nagy világban szerte élő magyarság körében tapasztalható, természetesen és érthetően a szocialista országok magyar állampolgárainál érvényesül leginkább, így a csehszlovákiai magyarság körében is. A már hagyománnyal rendelkező kassai Kazinczy- és komáromi Jókai-napok mellett újabb színfoltként jelentkeznek az iskolai kiejtési, ill. beszéddversenyek. Az alap- (= általános) és középiskolások beszéddversenyét már hatodik éve rendezik meg esetenként más és más helyen. Ezek a rendezvények országos méretűvé bővültek az ország összes magyar nyelvű iskoláinak bevonásával. Az idén a Pozsonyban megrendezett döntőben 59 alapiskolás és 51 középiskolai tanuló szerepelt a Komenszky-egyetem oktatóiból és más meghívottakból álló zsűri előtt. Új színfoltot jelentett ebben az évben a pozsonyi egyetem magyar szakos hallgatóinak beszéddversenye a magyar tanszék rendezésében.

Ezeknek a versenyeknek nem csupán egy szűkebb közösség beszédkultúrájának kiformálása, csiszolása szempontjából van jelentőségük. Akkor, amikor a magyar nyelv-tudomány egyik jelentős gondja és feladata a regionális köznyelvek vizsgálata s a régóta vajdódó kiejtési kódex, ill. kézikönyv megalkotása, nem hagyhatók figyelmen kívül az országhatárokon túl élő magyarság nyelvének tanulságai sem. (Kitűnő mintául előt-tünk állnak a nyelvjáráskutatás kitekintései.)

A szlovákiai területen élő magyarság beszédének egyik jellegzetes sajáttsága — főleg a palóc területre átnyúló vagy hozzá közel fekvő vidékeken — a rövid illabiális *ä* ejtése, másrészt — a délnyugati (kisalföldi, csallóközi) részeken — a dunántúli rövid magán-hangzós és ezzel együtt a rövid mássalhangzót intervokális helyzetben megnyújtó (*tanított*) ejtismód. A nyelv művelés feladata itt — úgy vélem — ezeknek a nyelvjárási sajátságoknak a megfelelő mértékűvé tompítása, (regionális) köznyelvi szintre emelése. (A mindenáron való irtásukra törekvés valószínűleg éppen olyan hiábavaló fáradság volna, mint az *e ~ ě* megkülönböztető ejtésének szorgalmazása az egész magyar nyelv-területen.)

Örvendetes, hogy a három említett verseny résztvevőinek beszéde vagy teljesen mentes volt az erős nyelvjárásiasságtól, vagy csupán finom árnyalatban, halvány színe-zésként mutatott nyelvjárási nyomokat.

Szemle

Somogy megye földrajzi nevei (Ismerteti: <i>† Inczei Géza</i>)	362
Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	366
Zsilka Tibor: A stílus hírértéke (Ismerteti: <i>Benkő László</i>)	370
Általános nyelvészeti tanulmányok IX. (Ismerteti: <i>Terts István</i>)	371

A Nyelvőr postája

<i>Rácz Endre</i> : Kerengő	374

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>K. G.</i> : Szabadidő — szabad idő — <i>K. G.</i> : Bunda — <i>† F. G.</i> : Kettőspont utáni kezdőbetű — <i>K. M.</i> : Poltron <i>† F. G.</i> : Aluljáró — felüljáró — híd — <i>† F. G.</i> : Elvárás — <i>† F. G.</i> : Ahányszorta — annyiszorta — <i>† F. G.</i> : A <i>Dietrich</i> vezetéknév tárgyragos alakja — <i>R. L. G.</i> : Boldogasszony ágya — Szépasszony ágya — <i>U. I.</i> : Kiszerel — terít	374

A Nyelvőr hírei

<i>W. I.</i> : A szép magyar beszéd ünnepei	380
<i>B. L.</i> : Beszédversenyek Csehszlovákiában	383

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-írást helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22). címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hezendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvújásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvújás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
<i>Krácsy Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvújás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya	32 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	10 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	14 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	12 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvújástörténetének települési háttere	20 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtélék</i> (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	18 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvújás igeképző-rendszere	15 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	18 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	12 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	9,50
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	20 „
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	9 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Benczédi József</i> : A magyar helyesírás rendszere	16 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvújástípus-történetben	19 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	16 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	35 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	250 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára</i> I—II.	15 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Rácz Endre: Intrazitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata

Molnár Ilona: A *Dicsekszik, hogy ...* mondat-típusról

Szathmári István: Az első magyar költői szótárról

Békési Imre: Egy baleseti hír szerkezete

Kőháti Zsolt: Pontosítsunk-e?

Bakos József: Gárdonyi és a nevek

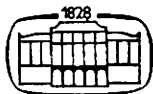
Pásztor Emil: Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban

Herczeg Gyula: A Heptaméron magyarul

Fabricsius-Kovács Ferenc: Nyelv és kultúra, nyelvtan és irodalom

Tóth László: Az általános iskolai tanulók földrajzi-név-kultúrájáról

Kozma Endre: A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Brizgunova elmélete alapján

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

18. ÉVFOLYAM 1974. OKTÓBER–DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS, GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>RÁCZ Endre</i> : Intrazitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata	387
<i>MOLNÁR Ilona</i> : A <i>Dicsekszik, hogy...</i> mondat típusról	398
<i>SZATHMÁRI István</i> : Az első magyar költői szótárról	405
<i>BÉKÉSI Imre</i> : Egy baleseti hír szerkezete	414
<i>KÓHÁTI Zsolt</i> : Pontosítsunk-e?	421

Íróink nyelve

<i>BAKOS József</i> : Gárdonyi és a nevek	424
<i>PÁSZTOR Emil</i> : Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban	440
<i>HERCEG Gyula</i> : A Heptaméron magyarul	446

Nyelv és iskola

<i>FABRICIUS-KOVÁCS Ferenc</i> : Nyelv és kultúra, nyelvtan és irodalom	459
<i>TÓTH László</i> : Az általános iskolai tanulók földrajzinév-kultúrájáról	473

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>KOZMA Endre</i> : A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Brizgunova elmélete alapján	476

Nyelvjárásaink

<i>SZABÓ József</i> : Tájszavak Nagykönyiből	489

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>TAKÁCS Lajos</i> : Frángos erdő — álló erdő — Tőszomszédság	498
<i>ORSZÁGH László</i> : Tunnel — Zsilett	501

MAGYAR NYELVŐR

98. ÉVFOLYAM * 1974. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata

1. 1887-ben egy olvasó a következő kérdést intézte a Magyar Nyelvőr szerkesztőségéhez:

„Nem tudom megokolni, vajjon helyesen van-e szerkesztve, vagy ha nem, miért nem helyes a következő mondat: »Az elmúlt években kiadott hasonló felhívásainkat *követett* kedvező eredmény késztet arra« sat. [Bekezdés.] Bizonyára helyesebb lenne így: »Azon kedvező eredmény, mely a múlt években kiadott hasonló felhívásainkat követte, arra indít«; avagy így: »Az elmúlt években kiadott hasonló felhívásainkat *követte* eredmény késztet arra«. De az első helyen írott szerkezet [a *felhívásainkat követett eredmény*] helytelen voltának okát óhajtánám tudni és azt, vajjon *abszolút* rossz-e úgy, a mint van?» (Nyr. 16: 569.)

A kérdésre Szarvas Gábor, a Nyelvőr szerkesztője így válaszolt (uo.):

„Ha a jelzőként álló cselekvő jelentésű melléknévi igenév oly relativ mondatnak a rövidítése, a mely egy mult idejű főmondatból a k á r e g y i d e j ű s é g, a k á r e l ő i d e j ű s é g viszonyában áll, az idegen befolyástól ment közhasználat szerint az -ó, -ő (folyó), nem pedig a -t, -tt (végzett) igenévi forma alkalmazandó, pl. »A t. képviselő, ki előttem *szólott*, fölemlítette. Gyümölcsfáim, éppen midőn a legszebb virágzásban *valának*, elfagytak. A nagy szárazságban, mely a rövid esőzésre *következett*, az egész vetés tönkrement« sat. Rövidítve lesznek: »Az előttem *szóló* t. képviselő fölemlítette. Éppen legszebb virágzásban *levő* gyümölcsfáim elfagytak. A rövid esőzésre *következő* nagy szárazságban az egész vetés tönkrement«. [Bekezdés.] Az idézett mondatnak ide vonatkozó helye így szerkesztendő: »a felhívásainkat követő kedvező eredmény«. Helyes azonkívül ama két szerkezet is, a mellyel a t. kérdéstevő a szóbeli helyet megjavította: »mely ... *követte*« és: »a felhívásainkat követte eredmény«. [Bekezdés.] A kivételes esetek tárgyalása, valamint a kérdés részletesebb fejtegetése, [!] sokkal hosszabbra terjedne, mint hogy azzal e helyen kellően végezhetnénk.”

Azóta csaknem kilenc évtized telt el, s a kérdés a mai napig sincs megnyugtatóan megoldva. Igaz, elég kevesen szóltak hozzá: a lényegesebb megnyilatkozások száma még az évtizedekét sem éri el.

Brassai Sámuel a nyelv művelő Finály Henriknek egy mondatához írt széljegyzetében a Szarvaséhoz hasonló véleményt vall (id.: Nyr. 39: 68). A hibáztatott mondatrészlet így hangzik: „... a mely a kétségtelenül létező tényekből igyekszik a létesülésökön *uralkodott* törvényt észszerű következte-

téssel elvonni” (Finály: Hogy is mondják ezt magyarul? 11). Brassai a *uralkodott törvény* szerkezetet az *uralkodó törvény*-re javítja, ezzel a megjegyzéssel: „Az -ó participiumnak nincs tempusa”. Nagy J. Béla is — aki szintén egy olvasó kérdésére válaszol a Magyar Nyelv 1934. évi kötetében — a folyamatos történést, -ó, -ő képzős igenév használatát tartja helyesnek ebben a mondatban: „A mozgóposta kezelője a Budapestre szóló leveleket tévesen a Szombathely részére készített levélkötegekben helyezte el”. Mint írja: nincs olyan szabálya a magyar nyelvnek, mely szerint a „melléknévi igenevet mindazokban az esetekben, amelyekben elmúlt cselekvést fejez ki, mult időben kell használni . . . tehát a vitás mondatban . . . a *szóló* igenév használata egészen kifogástalan, nem kell helyette *szólott* alakot írni, valamint a *mozgópostát* sem szoktuk megérkezése után *mozgott* postának mondani” (MNY. 30: 59). Ez utóbbi érve azonban inkább csak szellemes, mint meggyőző; tudniillik a *mozgóposta* összetételben levő igenév már megmerevedett, elvesztette időviszonyító szerepét (vö. Károly: NytudÉrt. 10. sz. 73). Mindamellettt itt és további fejtegetéseiben a Szarvaséhoz hasonló állásponton van Nagy J. Béla is.

Ezzel szemben Zolnai Gyula a Magyar Nyelvőr 50. évfolyamában (120) teljesen szabályszerűnek tartja egyebek között ezeket a kifejezéseket: *egy sokat építkezett vállalkozó, egy magáról megfeledkezett bíró, némely sokat költekezett mágnás*. Egy későbbi cikkében Nagy J. Béla is jónak mondja ezeket: *a munkára vállalkozott egyén, a reményében csalatkozott ember* (Msn. 14–15: 30). — A felszabadulás előtti legnagyobb lélegzetű nyelvművelő könyv szerzője, Dengl János pedig éppenséggel az *előttem szóló tagtárs* szerkezet igenevét minősíti hibásnak, s ekképpen helyesbíti: *az előttem szólott vagy szóló tagtárs*. Megrója az egyik fővárosi szobornak alábbi feliratát is: „*az egykor itt álló új épület udvarán áldozták életüket*” (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 261).

Újabban e kérdéskörre vonatkozólag több lényeges megállapítást tett Károly Sándor (l. elsősorban: NytudÉrt. 10. sz.); ezekre még sort kerítünk. A hozzászólók köre 1962-ben záródott, visszatérve kiindulópontjára, „A Nyelvőr postájá”-hoz. A probléma változatlan időszerűségét és tisztázatlan voltát mi sem illusztrálja jobban, mint hogy egy mai olvasó is kénytelen volt megkérdezni, helyesek-e, nem idegenszerűek-e az efféle szerkezetek: *a helyszínre riadóautóval kirobogott rendőrfőnök, a kötetlen fáradozott művészek, a hazánkban működött nagy zeneszerző* stb. A válasz azonban (F. G.: Nyr. 86: 254–6) meglehetősen bizonytalan, s a fogalmaknak nem kielégítő tisztázása következtében mellékvágányra is fut. S közben a cselekvő jelentésű befejezett melléknévi igenev jelzői használata egyre terjed, elsősorban a sajtó — s kiváltképpen a sporttudósítások — nyelvén.

Fontosnak tartom tehát, hogy kísérletet tegyünk a kérdésnek többé-kevésbé megnyutató megoldására.

2. Mindenekelőtt tisztáznunk kell néhány idevágó alapvető fogalmat, nyelvtani kategóriát, annak ellenére, hogy (vagy éppen azért, mert) a szakirodalom már sokoldalúan megvitatta őket.

A melléknévi igenév három fajtáját régebben többnyire így szokták megkülönböztetni: jelen idejű, múlt idejű és jövő idejű melléknévi igenév. Ez a terminológia azonban helytelen, mert a melléknévi igenév — mint már Brassai (i. h.) is kiemelte — nem fejez ki igeidőt (vö. még: Klemm: TörtMondt. 111). Időjelölő szerepe csupán a tulajdonképpeni igealaknak, a verbum finitumnak

van. Vizsgáljuk meg a következő mondatot: „Az udvaron *játszó* gyermek elesett”. Itt az *elesett* igealak fejezi ki a múlt időt. Igaz, nemcsak az igében, hanem az igenévben kifejezett cselekvés is, tehát nem csupán az elesés, hanem a játszás is a múltban ment végbe; erre a múlt időre azonban az igenév nem utal. Ezzel szemben megjelöli, hogy a vele kifejezett cselekvés, a játszás folyamatban volt, amikor az elesés bekövetkezett; más szóval: ebben az esetben az igenév cselekvése egyidejű az ige cselekvésével. Anélkül, hogy a három igeidőnek és a melléknévi igenév három fajtájának valamennyi kombinációját végigpróbálnánk, lássunk még két példát: „A hibátlanul *megoldott* feladatok jeles osztályzatot fognak kapni”; „A *megoldandó* feladatok nehéznek látszottak”. Az első mondatban a *megoldott* igenév azt fejezi ki, hogy a feladatok megoldása előbb történik meg, mint az osztályozás, tehát az igealaknak (a *fognak kapni*-nak) a cselekvéséhez képest befejezettséget, illetőleg előidejűséget jelöl. Az igenévben foglalt cselekvésnek az ideje azonban, az tudniillik, hogy a feladatok megoldása már megtörtént-e a múltban, vagy pedig csak a jövőben megy-e végbe, csupán a beszédhelyzetből derül ki, attól függően, hogy a kijelentés mondjuk a dolgozatírás után, vagy pedig előtte, illetőleg aközben hangzott-e el. A második mondatban („A *megoldandó* feladatok nehéznek látszottak”) viszont az igenév (a *megoldandó*) olyan cselekvést fejez ki, amely az igealak (a *látszottak*) jelölte történés után következik be, azaz beálló, utóidejű cselekvést jelöl. Az ismét nem derül ki a mondatból, hogy ez a cselekvés önmagában véve milyen idejű (lehet múlt és jövő idejű is).

A melléknévi igenév tehát nem jelöli meg a cselekvés idejét, ellenben kifejez valami olyanfélét (folyamatosságot, befejezettséget, beállást), amit az akcióminőség vagy az aspektus műszóval szoktunk jelölni. Ezért nevezzük az -ó, -ő képzős igenevet folyamatos, a -t, -tt képzőset befejezett, az -andó, -endő képzőset pedig beálló (történésű) melléknévi igenévnek. (Vö. mindezzel pl.: Papp István: I. OK. 4: 73, MNyj. 8: 73; Temesi: MMNyR. 1: 229; Velcsovne: MMNy. 36.)

Mindamellett ezek a kategóriák itt egybeesnek az egyidejűség, előidejűség és utóidejűség kategóriájával. S minthogy az akcióminőség, illetőleg aspektus műszó elsősorban magára az igére vonatkozik, s ezzel kapcsolatban nem egészen ugyanazt jelenti, mint fentebb, s ráadásul a későbbiekben az igenév alapszavául szolgáló igéket eszerint is kell vizsgálnunk, jobbnak látszik, ha a melléknévi igenévnek elemzett sajátosságát Károly Sándor műszavával időviszonyításnak nevezzük (NytudÉrt. 10. sz. 18). Azt is megemlíthetjük Károly fejtegetései alapján (vö. még: i. h. 73, 80, 109), hogy az időviszonyítás csak az eleven igenévi használatban érhető tetten. Ha a melléknévi igenév már félig-meddig vagy egészen melléknévvé vált (*döntő* [fontosságú], *fáradt*, *állandó*), vagy főnevesült (*író*), illetőleg összetételnek (*mozgóposta*) vagy az összetételhez közel álló szókapcsolatnak (*eladó lány*) előtagjaként, tehát mintegy szóalkotó elemként szerepel, akkor időviszonyító képessége elvész vagy legalábbis elhomályosul.

A melléknévi igenév valamennyi fajtája lehet cselekvő (aktív) vagy szenvedő (passzív) jelentésű. Ebből a szempontból nem közömbös az igenév alapszavául szolgáló igének tárgyas (transzitiv) vagy tárgyatlan (intranszitiv) volta (F. G. említett válasza elsősorban éppen azért nem világos, mert nem különbözteti meg a két kategóriát). Sőt a további finomításban azt is figyelembe kell venni, hogy ez az ige folyamatos vagy mozzanatos (befejezett) történésű-e. Ezért is mondtuk az előbb, hogy az akcióminőség, aspektus kate-

góriájára még szükségünk lesz, mégpedig abban a jelentésében, ahogy az igékre szoktuk vonatkoztatni. Ezenkívül az alapigének egyéb szemantikai sajátosságai is számításba jönnek. (Vö. mindezzel: Károly: i. h. 18–24.)

Megjegyezzük, hogy Papp István nem tartja az igenév alapvető tulajdonságának az aktív vagy passzív jelentést (MNYj. 8: 74). Való igaz, hogy a magyarban ez a két jelentés nem különül el alakilag, sőt a főnévi igenév esetében még az alapige intranszitiv vagy tranzitiv jellegénél fogva sem. Ebből a szempontból a határozói igenév cselekvő vagy szenvedő értelme sem válik szét olyan markánsan, mint a melléknévi igenév. De éppen ezért legalábbis a melléknévi igenévvel kapcsolatban jogosult alapvető sajátosságként kezelni az aktív, illetőleg passzív jelentést.

Azt, hogy egy igenév aktív vagy passzív jelentésű-e, legszemléletesebben transzformációval tudjuk kimutatni.

A folyamatos melléknévi igenév tipikusan aktív jelentésű (Károly: i. h. 77; Temesi: MMNyR. 1: 230; Velcsovnyé: MMNy. 36). Ha jelzőként mondatba foglaljuk, ez a mondat úgynevezett beágyazásos transzformációval vezethető le. A keretmondatban ott szerepel az igenév jelzett szava; a beágyazott mondatban ez a szó lesz az alany, az igenév alapigéje pedig az állítmány. Tehát „Az *alvó* gyermek mosolyog” mondat így vezethető le: *Az alvó gyermek mosolyog.* ← *A gyermek mosolyog. A gyermek alszik.* (Vö. Károly: ÁltNyTan. 4: 102.) Ha csak magát a jelzős szerkezetet interpretáljuk, elég a jelzót vonatkozó mellékmondattá alakítani. A mellékmondatban a vonatkozó névmás lesz az alany, és az igenév alapigéje az állítmány. Tehát: *az alvó gyermek ~ a gyermek, aki alszik.*

A folyamatos melléknévi igenévnek egyéb — nem tipikus — jelentésárnyalataira később még módunk lesz utalni. Ám már most megállapíthatjuk, hogy a tipikusnak mondott aktív jelentés független az alapigének intranszitiv vagy tranzitiv jellegétől. Az *alvó* igenév alapszava intranszitiv ige (*alszik*). Ha tranzitiv ige igenevével próbálkozunk, ugyanezt az eredményt kapjuk: *az olvasó gyermek ~ a gyermek, aki olvas.*

A befejezett melléknévi igenév esetében másképpen áll a dolog. Ez intranszitiv igéből képezve mindig aktív, tranzitiv igéből képezve pedig rendszerint passzív jelentésű (Károly: i. h. 113; Temesi: MMNyR. 1: 232; Velcsovnyé: MMNy. 37). Az intranszitiv ige befejezett igeneve tehát ugyanúgy vezethető le, mint a folyamatos igenév. Például mondatba foglalva: *A megsárgult levél lehullik.* ← *A levél lehullik. A levél megsárgult.* Szerkezetben: *a megsárgult levél ~ a levél, amely megsárgult.* — A tranzitiv ige befejezett igeneve viszont — mint említettük — rendszerint passzív jelentésű. Ha jelzőként mondatba foglaljuk, ezt úgy vezethetjük le, hogy a beágyazott mondatban a jelzett szó a tárgy szerepét tölti be, nem az alanyét. A pusztá szerkezet átalakításakor a vonatkozó névmás szintén tárgy lesz a mellékmondatban. Alannyá mind a kettő csak úgy alakítható át, hogy az igenév alapigéjét szenvedővé formáljuk. Tehát például: *A megoperált beteg szépen gyógyul.* ← *A beteg szépen gyógyul. A beteget megoperálták,* ill. *A beteg megoperáltatott.* Szerkezetben: *a megoperált beteg ~ a beteg, akít megoperáltak,* ill. *a beteg, aki megoperáltatott.* De tranzitiv igéből is képezhető aktív jelentésű igenév akkor, ha az igenevet tárggyal bővítjük: *a sok vihart látott Balaton ~ a Balaton, amely sok vihart látott.* Néha a tárgy csak tapadásos, illetőleg az alapjában véve tranzitiv ige intranszitiv jelentésárnyalatban szerepel, s ez okozza, hogy az igenév aktív jelentésű lesz. Az ismert példák: *a tanult, az olvasott, a tapasztalt ember, a nép-*

nyelvi várt leány ebben a közmondásban: „Várt leány várat nyer”. (Vö.: Simonyi: Jelz. 18; Klemm: TörtMondt. 114; Temesi: MMNyR. 1: 232; Velcsovné: MMNy. 37; stb.)

Nem szándékozunk részletesebben kitérni a folyamatos melléknévi igenevnek már jelzett egyéb — nem tipikus — jelentésárnyalataira (pl. *ivóvíz* ~ *a víz, amelyet isznak, amelyet inni lehet*; *evőeszköz* ~ *az eszköz, amellyel esznek, amellyel enni szoktak*; *fürdőszoba* ~ *a szoba, ahol fürdenek, ahol fürödni lehet, ahol fürödni szoktak*; stb.). Mint láttuk, az ilyen igenév összetételnek vagy az összetételhez közel álló szókapcsolatnak előtagjaként szerepel, s így másként kezelendő, mint eleven igenévi használatban (vö. Károly: i. h. 77–82; a kérdésre vonatkozó legfontosabb szakirodalmat l. uo. 79, ehhez vö. még: Temesi: MMNyR. 1: 231; Ruzsiczky: uo. 387–8; Velcsovné: MMNy. 37; Károly: ÁltNyTan. 6: 294–5, 297–8). Nem terjesztjük ki figyelmünket a számunkra most közömbös beálló melléknévi igenév aktív-passzív jelentéseire sem. Csábító volna — és szűkebb témánkat tekintve sem érdektelen — a határozói igenévnek a megvallatása ebből a szempontból, de ezt is mellőzni kényszerülünk (vö. erre nézve: Simonyi: Hat. 2: 307–11; Klemm: TörtMondt. 114–8; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 154–6; Temesi: MMNyR. 1: 258; Velcsovné: MMNy. 62).

3. A befejezett melléknévi igenevek közül ez alkalommal az intranszítív igék igeneveinek jelzői használatát vesszük szemügyre, lehetőleg minél tüzetesebben. A tranzitív igék befejezett igenevének jelzői használatát egy másik cikkben kívánom tárgyalni, folyóiratunknak következő számában. A jelzőivel párhuzamos állítmányi szerepüket külön nem vizsgálom, minthogy Tompa (MNy. 49: 128) már részletesen foglalkozott vele.

Tudnunk kell, hogy nyelvünkben a folyamatos melléknévi igenév is alkalmas arra, hogy vele előidejűséget (nemegyszer úgynevezett közvetlen előidejűséget) fejezzenek ki. A folyamatos melléknévi igenévnek erre a szerepére többen rámutattak (pl.: Péter János: Az igenevek használata [különnyomat a gyulafehérvári főgimnázium 1893–4-i értesítőjéből] 49; Klemm: TörtMondt. 112; Temesi: MMNyR. 1: 230; Velcsovné: MMNy. 36). Sőt már Szarvas Gábor is felfigyelt rá, mint a cikkünk elején idézett megjegyzései tanúsítják. Legrészletesebben Károly Sándor foglalkozott vele (i. h. 74–7), ő éles szemmel azt is észreveszi, hogy Szarvas példái, amelyeket az egyébként helyes állásfoglalásának igazolására felhoz, nem bizonyító erejűek, tudniillik igenevük nem előidejűséget, hanem egyidejűséget fejez ki: „Az előtttem szóló t. képviselő fölemlítette. Épen legszebb virágzásban levő gyümölcsfáim elfagytak. A rövid esőzésre következő nagy szárazságban az egész vetés tönkrement.” (Mindamellet az utolsó mondat esetleg úgy is felfogható, hogy közvetlen előidejűséget jelöl benne az igenév.) Károly azonban bőven idéz kétségtelen példákat a tárgyalt jelenségre már első kódexeinkből, sőt arra is rámutat, hogy a folyamatos melléknévi igenévnek előidejű használata az obi-ugor nyelvekben sem ismeretlen. S minthogy a folyamatos melléknévi igenév tipikusan cselekvő értelmű, nem csoda, hogy hagyományos előidejűségjelző szerepe a szintén előidejűséget jelölő cselekvő értelmű befejezett melléknévi igenév rovására érvényesült a múltban. Így nagyon is hozzászoktunk az efféle mondat szerkesztéshez: „A külföldön szereplő együttes hazaérkezett”. Egy idő óta azonban egyre inkább így hallani, olvasni: „A külföldön szerepelt együttes hazaérkezett”. Azaz most meg a befejezett melléknévi igenév jelzői használata van terjedőben, a folyamatos mellék-

névi igenév rovására. Egy sor ilyen példát hoz fel a Nyr. egyik olvasója abban a kérdésében, amelyre F. G. válaszolt (Nyr. 86: 254). Később magunk is idézzünk jó néhányat.

4. Mi okozza terjedését? Mint láttuk, egyik-másik nyelvművelőnk (pl. Szarvas: i. h.) már régebben is idegen hatásra gondolt. F. G. így ír: „Lehetséges, hogy az említett szerkezet elterjedésében a latin, a német nyelvnek, újabban esetleg az orosznak volt kisebb-nagyobb mértékű hatása. De a szerkezetet magát nem szabad idegenszerűségnek tekintenünk.” (Nyr. 86: 255.)

F. G. megjegyzésével csak részben érthetünk egyet. Latin hatással ugyanis nem számolhatunk, mivel a latinban nincsen cselekvő értelmű befejezett melléknévi igenév (hacsak nem vesszük tekintetbe az álszenvedő igék participium perfectumát). A görögben ugyan van ilyen kategória, görög hatás azonban aligha érthette nyelvünket (Veress Ignác: A magyar név- és igejelző 2: 6). A német már inkább szóba kerülhetne, de az úgynevezett második participiumnak ott sincs külön cselekvő és szenvedő alakja, cselekvő vagy szenvedő értelme pedig — akárcsak a magyarban — az alapige intranszitiv, illetőleg tranzitiv voltától függ. Az intranszitiv igék második participiuma cselekvő értelmű, s abban az esetben állhat jelzőként, ha az ige befejezett aspektusú, és a *sein* (tehát nem a *haben*) segédigével fejezi ki a múlt időt (vö. pl. Grebe: Duden-Grammatik. 1959. 136). Használatának szabályai tehát — mint már részben láttuk, illetőleg még látni fogjuk — nagyjából megegyeznek a magyarban megfigyelhetőkkel. — Orosz hatásra azonban nemcsak esetleg, hanem mindenképpen gondolnunk kell. Halász Gyula néhány évtizede még arról panaszkodott, hogy a vonatkozó mondatok egyre inkább háttérbe szorítják az igenévi jelzőket (Édes anyanyelvünk 25), manapság viszont feltűnően elszaporodtak a melléknévi igeneves szerkezetekkel zsúfolt mondatok, s ebben kétségtelenül részük van az oroszból való fordításoknak is (vö.: Erdődi: Nyr. 78: 221; Rácz: Anyanyelvi műveltségünk 47). Erdődi (i. h.) külön megemlíti a befejezett melléknévi igenévnek sűrű jelzői alkalmazását, s ez annál inkább figyelemre méltó, mert az orosz valóban ismeri a cselekvő értelmű befejezett (helytelen, de szokásos műszóval: múlt idejű) melléknévi igenevet mint külön nyelvtani kategóriát. A fordítók ennek átültetésében meglehetősen ingadoznak; egyik nyelvművelő kézikönyvünk inkább a folyamatos, mint a befejezett igenév használatát ajánlja (Fábián—Köves: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 53). Ez az eljárás valóban helyeselhető, s a fordítói gyakorlatban is megfigyelhető (vö. pl. Károly: i. h. 74 j.); de az ellenkezőjére — a befejezett igenévvel való átültetésre — is számos példát találni. Így az intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének mind gyakoribb jelzői előfordulásához kétségtelenül hozzájárult az orosz nyelv hatása.

5. Az idegen hatás azonban — s ebben egyetértünk F. G.-val — a mi esetünkben mégiscsak másodlagos jelentőségű. Ennél jóval nagyobb szerepet játszik a beszélőknek az a sok más újabb nyelvi, egyebek között szintaktikai fejleményben (például a precízebb egyeztetésben; vö.: Tompa MNy. 57: 94; NytudÉrt. 46. sz. 102, 113; Rácz: NytudÉrt. 83. sz. 472) megnyilvánuló törekvése, hogy minél pontosabban, minél szabatosabban fejezzék ki gondolataikat.

Amíg a befejezett melléknévi igenév jelzői használata nem ellenkezik élesen a grammatikai törvényekkel, nincs is okunk hibáztatni. Egyébként legjobb stílusú íróink is élnek vele, ha nem is olyan gyakran, mint a saját nyelv.

Például: „A skorbutosnak még egy kicsit bajosan ment a leszállás. A kocsí felől, hátrahajolva, György bátyja segítette, a föld felől az előre *ugrott* Ágnes” (Németh László: Irgalom. 1972. 142); „Ha egy országot csak egyszer levernek, elvész az addig *uralkodott* osztály létjoga; lényegében a léte is, míg alkotással újra meg újra meg nem teremti magát” (Illyés: Puszták népe. Ebéd a kastélyban. 1970. 406). — Nemegyszer éppenséggel előnyös a befejezett igenév alkalmazása, mert félreérthetetlenül teszi a mondanivalót: „Kigyulladt egy hálókocsi a Nyugati pályaudvaron . . . a Moszkvából *érkezett* nemzetközi gyorsvonaton” (Népszabadság 1967. aug. 27. 12; az *érkező gyorsvonat* kifejezés ugyanis más, veszedelmesebb, még menet közben bekövetkezett tüzesetet sejtetne). Jó szolgálatot tehet a folyamatos és a befejezett melléknévi igenevnek egy mondaton belüli szembeállítás is: „alakjaikat *élő* vagy *élt* személyekről mintázzák” (Rádió- és Televízióújság 1966/5. 7); „A teniszpálya mentén *álló* — részben már csak *állott* — százéves platánokat irtják” (Népszabadság 1966. febr. 26. 10); „Az *idetartozó* vagy *idetartozott* igék mind finnugor, illetve ismeretlen vagy legalábbis bizonytalan eredetűek” (Bárczi: A szótövek 47).

6. Miért van az, hogy sokszor mégis idegenkedünk a befejezett melléknévi igenév használatától, s szinte erőltetett precízkedésnek érezzük?

Megfigyelhető, hogy a folyamatos melléknévi igenév is csak akkor szokott előidejűséget kifejezni, ha olyan igéből képezzük, amely önmagában is befejezett aspektusú, mozzanatos ige, vagy ha önmagában nem ilyen, a csatlakozó bővítmény teszi befejezetté, mozzanatossá (Károly: i. h. 74–5). Még inkább áll ez a befejezett melléknévi igenévre nézve (Károly: i. h. 20, 109–10; Temesi: MMNyR. 1: 231–2), ha eltekintünk a már melléknévvé vált vagy melléknévi jellegű, igekötő nélküli igenevektől (pl. *fáradt*, *pihent*); ezek ugyanis más elbírálást igényelnek (vö. Károly: i. h. 109–10; Temesi: MMNyR. 1: 232; Ruzsiczky: uo. 389; Velcsóvné: MMNy. 38), s később még visszatérünk rájuk. Az a bővítmény, amely az önmagában nem mozzanatos (befejezett) aspektusú — rendszerint tehát az igekötő nélküli — igének az igenevét mozzanatossá (befejezetté) teheti, a most vizsgált esetben — intranzitív igék igeneve mellett — mindig határozó (vö.: Károly: i. h. 110; NyK. 67: 278).

De fennáll egy másik hagyományos kötöttség is: az intranzitív igék közül is elsősorban a történést jelentő (az úgynevezett mediális) és a visszaható igék befejezett melléknévi igeneve szerepelhet jelzőként. Károly legrégibb kódexeink nyelvét vizsgálva azt állapítja meg, hogy „a kódexeinkben előforduló cselekvő értelmű [befejezett melléknévi] igenevek . . . mind történést jelentő vagy visszaható igei alapszóból származnak” (i. h. 114; a *mind* ritkítása Károlytól származik, ám később ő maga hívja fel a figyelmet néhány kivételre). Ugyancsak ő mutat rá, hogy az „a több mint száz cselekvő értelmű [befejezett melléknévi] igenév, amelyet Veress Petőfi nyelvéből idéz (i. m. 11–3 és 16), szinte kivétel nélkül mind történést jelentő és visszaható igéből van képezve” (uo.). Így érdekes párhuzam adódik a befejezett melléknévi igenévnek jelzői és a határozói igenévnek szerkezetes állítmánybeli használata között, ugyanis a legtöbb mediális és visszaható ige határozói igeneve a létigével együtt betöltheti a szerkezetes állítmány szerepét is; vö.: *a megáradt patak ~ a patak meg van áradva*; *a szépen felöltözött lány ~ a lány szépen fel van öltözve*; stb. (Károly: i. h. 23–4, 152–5, 171, 179; MNy. 55: 536).

Tehát semmiféle grammatikai kifogás sem emelhető például a következő igenévi jelzők alkalmazása ellen: *elfáradt ember*, *elhervadt virág*, *elsötétült ég*,

felfordult világ, kihalt vágy, kitisztult ég, megfőtt szalonna, meghalt ember, megnyugodott szív, megsült hús, megoldódott rejtély (a példák a MMNyR. 1. kötetének 231–2., ill. 390–1. lapjáról valók). Mondatba foglalva is lássunk néhányat: „Sok helyen nem is a bomba ölte meg az embereket, hanem a *szétszakadt* dunyhák, párnák tollfelhőjétől fulladtak meg a *beszakadt* pincékben” (Darvas: Város az ingoványon. 1965. 9); „Ágyúroncsok, szétlőtt tankok, kőhalmazok, kráterek, *vérbe fagyott* holttestek s körös-körül *romba dőlt* házak . . . széttört márványasztalok, székek, padok, fotójók pokoli zsidvására . . . Amott még ég a régi dohánygyár, *átizzott* falai kísértetiesen világítanak az alkony felé hulló téli délutánban” (uo. 12); „S azok *kipirult* arccal, lódulnak a zúgó zivatarba” (Gárdonyi; id.: MMNyR. 1: 231); „E társaságban az került nyilvános beszédbe, hogy valahányszor a gróf úgynevezett férji jogait vágyta gyakorolni, azt feleségével még a délelőtti folyamán kellett közölnie . . . Ezen az enyhén *elpirult* lánykák is pukkadztak” (Illyés: Puszták népe. Ebéd a kastélyban. 1970. 345); „Az *arannyal telt* zsák ott volt előtte” (Rideg S.; id.: MMNyR. 2: 269); „A *megveszett* embert kórházba szállították” (közny.; id.: MMNyR. 1: 389); „A közvélemény felfigyelt ezekre és várta, hogy az illetékes szervek kezdeményezni és szorgalmazni fogják a már a művelődési házakban [!] is *beférkőzött* szeszital-árusítás és -fogyasztás gyors és erélyes megrendszabályozását” (Népszabadság 1968. dec. 19.); „Az egyenruhás főrendező a fejéhez kapott, és rákiáltott a már mérkőzésnézéshez *elhelyezkedett* munkatársaira” (Népsport 1974. júl. 8. 3). Ezekben a példákban a melléknévi igenévi jelző szabályszerűen átalakítható szerkezetes állítmánybeli határozói igenévvé.

7. A melléknévi és a határozói igenévnek ez a párhuzama azonban nem teljes, akadnak kivételek is. Károly szerint „a történést jelentő igék közül azok, amelyek mozzanatos jelentésűek, de nem befejezettséget, hanem kezdést vagy pillanatnyi történést fejeznek ki, határozói igeneves szerkezetben általában kevésbé alkalmazhatók: *megcsillan, felcsendül, megcsikordul, megpendül, megdobban, megdörög, megdörren, megfájdul* stb. nem alakítható át így: *meg van csillanva, fel volt csendülve* stb.” (MNy. 55: 539). Mindezeknek befejezett melléknévi igeneve azonban többnyire kifogástalanul betöltheti a jelző szerepét (pl. *a megcsillant lehetőség*), bár néha kissé modorosnak érezzük (pl. *a megdörrent ég*, e helyett: *a megdörrenő ég*). De mind a régebbi adatok (Károly: NytudÉrt. 10. sz. 114–8), mind Petőfi nyelvének a vizsgálata (Veress: i. h.; vö. Károly: i. h.) arról tanúskodnak, hogy a történést jelentő mozzanatos igék befejezett melléknévi igenévnek jelzői használata akkor is természetes, hagyományos sajátossága nyelvünknek, ha határozói igenevük a létigével együtt nemigen alkalmazható állítmányként. Tehát helytálló az igenévi jelző az alábbi példákban is: *elpárolgott víz* (MMNyR. 1: 390); *elpattant hír* (uo.); „A fiúk . . . ösztönösen verték le magukról a *felragadt* port” (Veres P.; id.: MMNy. 36); „Uramtól *maradt* lovam neked adom” (népromán; id.: MMNyR. 1: 390); „Az Olaszországból *beérkezett* első és második szállítmány elfogyott” (Zalai Hírlap 1972. jún. 14. 8); „Az új címmel jelentkező nyelvművelő műsorban Lőrincze Lajos . . . a nézők levélben, vagy telefonon *érkezett* kérdéseire ad választ” (Rádió- és Televízióújság 1964/4. 22); „A második kérdés arra vonatkozott, ki a szerzője a rejtvényben *fellangzott* zenének” (Televízió 1964. máj. 14. 17^h 49’); „Kár volt az előző két-három, sokkal könnyebbnek *ígérkezett* mérkőzéseket »eladni»” (Napló 1964. okt. 21. 8); „A Medárd napján *kezdődött* viharos időjárást vasárnap kellemes nyár váltotta fel a Balaton partján” (uo.

1964. jún. 16. 1); „Halált okozott a kályhából *kiszivárgott* szénmonoxid a VIII. kerületi Mező Imre út egyik lakásában” (Népszabadság 1965. jan. 4. 8); „Különösen a vidéki termelőszövetkezetek kérnek sok jegyet az aratási és a cséplési munkában *kivált* dolgozók számára” (Népsport 1965. szept. 23. 1). — A következő mondatban is tulajdonképpen történést jelentő alapszavú ige-nevek szerepelnek jelzőként, de ezek — noha nem hibáztathatók — kissé szokatlanabbak, mert a ’történés’ itt már ’cselekvés’-be csap át, illetőleg a mozzanatosság kritériuma nem áll fenn világosan: „A bemelegítés során egy másik párral *összeütközött* és *bukott* Towler, Ford-kettős . . . óramű pontossággal futottak [!]” (Népsport 1966. febr. 6. 1); „A magyar nyelv nem volt-e a Kassa mellett *élt* Fábry Zoltán nyelve is . . .” (Népszabadság 1973. okt. 6. 7); „Viszont feltűnt több más ismeretlen vagy eddig *lappangott* levél” (Kossuth Rádió 1969. júl. 19. 14^h 55’); „Az iskola, mint leánygimnázium, tulajdonképpen Teleki Blankának és Leövey Klárának, a két Kufsteinben *szenvedett* magyar nőnek kívánt emléket állítani” (Magyar Nemzet 1968. júl. 28.).

8. Jóval szokatlanabb az olyan befejezett melléknévi igenévnek a jelzői használata, amelynek az alapszavául szolgáló intranszítív ige nem történést, hanem cselekvést jelöl; pl. *a kifutott kapus, a lesre szaladt csatár* (nem is lehetséges a határozói igenév párhuzamos használata: **a kapus ki van futva; *a csatár lesre van szaladva*). Károly (NytudÉrt. 10. sz. 115—8) első kódexeinkben mindössze két példát talál rá: „Es *terdeplet* terdeyuel” (JókK.); „žaran-doclani *èrèdet* ember” (MünchK.); s nem jelzői alkalmazására is csupán még kettőt. Egyébként is ritka előfordulásának mondja; vö. mégis: *berontott kunok, távoli útról jött régi barát* (i. h. 113). Veress Ignác Petőfi nyelvét vizsgálva úgy gondolja, hogy a *lovagló* mellett nem is lehetséges a *lovagolt*, a *siető* mellett a *sietett* stb. (i. m. 5). Mindamellett még közmondásban is felbukkan efféle igenévi jelző: „Messziről *jött* vándor sokat beszél” (id.: MMNyR. 1: 389). Napjainkban a fentebb vázolt körülmények — elsősorban a szabatosabb kifejezésformákra való törekvés — következtében meglepő mértékben terjed a használata. Idéztünk rá példát a mai irodalmi nyelvből is (*az előre ugrott Ágnes*, Németh L.; *az addig uralkodott osztály*, Illyés). Legfőképpen azonban a sajtónyelvben vert gyökeret, különösen — érdekes módon — a sporttudósításokban. Az említett okokból az ilyen igenévi jelzőnek a terjedő használatát is megértéssel kell fogadnunk, ha valóban előidejűséget fejez ki, s alapigéje — esetleges bővítményével — eleget tesz a mozzanatosság követelményének.

Néhány példa: „Lukman szöktette az 1 méteres lesről *elindult* Schmiedet” (Népsport 1964. márc. 29. 1); „A négyes rajtszámmal *indult* . . . Pferrsдорf—Matzdorf-kettős értékelésénél 1,2 pontos különbségek is adódtak” (uo. 1966. febr. 3. 1); „A sportolók is gyászolják Vadnai Lászlót, az Amerikából *hazalátogatott* és váratlanul elhunyt író” (uo. 1967. ápr. 21. 2); „Koszorút tett Bartók Ferenc és János sírjára az *ide látogatott* Dille professzor is” (Népszabadság 1965. dec. 9. 9); „A válogatók levonták a súlyos vereség tanulságait, elejtették a gyengébben *szerepelt* fiatalokat, sőt néhány még jól *helytállt* versenyzőt is kicseréltek” (Népsport 1965. aug. 6. 6); „a Nyugati-csoportban . . . a nagy gólaránnyal *győzött* Győri Dózsa a múltheti harmadik helyéről az első helyre ugrott fel” (Esti Hírlap 1964. jún. 8. 4); „a még beteg, sokáig *bottal járt* Marishawát is elhoztuk” (Népszabadság 1969. ápr. 24. 16); „Az Almásfüzitőn *játszott* csapat lép pályára a franciák ellen” (Népsport 1964. ápr. 23. 1); „Nagy munka vár a vállalat dolgozóira és az önként *jelentkezett* társadalmi munkásokra

a Gellérthegyen” (Népszabadság 1963. ápr. 2. 5); „Juhász a még csak könnyű mozgásra *kijött* Rátkaival volt párban” (Népsport 1965. aug. 6. 1); „A helyzetet súlyosbította, hogy a csütörtökről péntekre virradó éjszaka medréből *kilépett* Rába, Gyöngyös, Perint és több más patak árja egyesült a páratlanul megnőtt belvizekkel” (Népszabadság 1965. ápr. 24. 4); „Levelét, melyben egy tv-műsorban *közreműködött* orvosprofesszor címét kéri, továbbítottuk a műsor szerkesztőjéhez” (Rádió- és Televízióújság 1964/12. 17); „A népfront budapesti bizottságának nevében Bodonyi Pálné titkár üdvözölte a testületet, amelynek az előző parlamenti ciklusban *működött* 66-tal szemben 67 tagja van” (Magyar Nemzet 1971. máj. 21. 3); „A hasonló nehézségekkel *küzdött* ikerház lakóinak problémáit a házkezelőség gázbojlerok felszerelésével megoldotta” (Esti Hírlap 1960. febr. 14. 4); „Paulo Mario da Cunha tengerenagy, akit Goulart a csütörtöki tengerésszendülés következtében *lemondott* Mota admirális helyett tengerészeti miniszterré nevezett ki, amnesztiában részesítette a zendülésben *részt vett* tengerészeket” (Népszabadság 1964. ápr. 1. 7); „A néhány nappal ezelőtt Dánia ellen 5 : 0-ra *nyert* lengyel válogatottat az NDK együttese biztosan *verte*” (Népsport 1970. szept. 7. 8); „Horvátországot Mária Terézia az eleinte Pozsonyban, majd Budán *székel*t magyar helytartótanácsnak rendelte alá 1779-ben” (Élet és Tudomány 1966/11. 502); „A délről áramló légtömegekkel együtt nagy csapatokban érkeznek a Balkán-félszigeten és a Földközi-tenger partjain *telelt* madarak” (Népszava 1969. márc. 7.); „... átejtve ezzel a sáncoláshoz még *fel sem ugrott* magyar együttest” (Televízió 1973. ápr. 3. 16^h 20’); „A nem éppen olcsó, száz frank névértékű kiadáson újból felvonulnak az 1849 óta *uralkodott* öt királyt ábrázoló bélyegek” (Zalai Hírlap 1972. jún. 14. 4); „Így hát ezt a fontos feladatot Görög Péter, a Nemzetközi Koncertiroda velünk *utazott* igazgatóhelyettese vállalta magára” (Rádió- és Televízióújság 1967/44. 5); „A Japán délnyugati részén *végigsöpört* tájfunnak eddig 69 halálos áldozata van” (Kossuth Rádió 1974. júl. 8. 12^h 17’); „a páros műkorcsolyázásban az eddigi világversenyeken mindig második Belouszova—Protopopov szovjet páros legyőzte ... a két héttel ezelőtt Grenoble-ban az Európa-bajnokságon is első helyen *végzett* ellenfelét” (Népszabadság 1964. jan. 30. 12); „az Osztrák Kerékpáros Szövetség Denket, az olimpián sportszerűtlenül *viselkedett* kerékpárost egy évre eltiltotta a nemzetközi szerepléstől” (Népsport 1972. okt. 1. 8).

Ezzel párhuzamosan egyre több *-t, -tt* képzős főnevesült igenév kerül az *-ó, -ő* képzősek helyébe, cselekvést jelentő intranzitív ige származékaként; vö.: „Az indulásra *jelentkezettek* között található az atléták új szakfelügyelője” (Népszabadság 1964. márc. 28. 12); „a vitákban *részt vettek* többsége a főbb vonásokban egyformán látja a helyzetet” (Bárczi: StilTan. 62); „Ki hányszor volt országos válogatott a Hannoverbe *utazottak* közül” (Népsport 1957. dec. 19. 3; id.: MMNyR. 2: 163); „a tanulmányi osztály az elért vizsgaeredmények, pontosabban a szerzett pontszámok nagyságrendjében már elkészítette az összes *vizsgázottak* listáját” (Népszabadság 1965. júl. 20. 8); „az amerikai partőrség helikopterekkel irányított mentőcsónakjai és magánmotorosok a tengerbe *zuhantak* segítségére siettek” (Népszabadság 1969. jan. 15. 8).

9. Mindezeket az igeneveket — mint mondtuk — megértéssel lehet fogadni. Mikor tekinthetjük hát helytelennek a befejezett melléknévi igenév jelzői használatát? Elsősorban akkor, ha az alapige folyamatos (tehát nem mozzanatos) aspektusú, s ráadásul cselekvést (tehát nem történést) jelent; pl. *a haladott törekvések*. Az ilyesmi ugyanis már erősen eltér nyelvünk hagyományaitól; de valóban csak igen ritkán fordul elő.

Gyakoribb és szembetűnőbb azonban az a vétség, ha nem csupán a nyelvi hagyománnyal ellenkezik az intranszitiv ige befejezett melléknévi igenevének a használata, hanem szembekerül tulajdonképpeni szerepével, hivatásával is, azaz nem előidejű, hanem egyidejű cselekvést vagy történést jelöl. Ilyenkor ugyanis mindenképpen a folyamatos melléknévi igenév volna helyénvaló; pl.: „Lebontották a Marokkói-udvart s a csatlakozó öreg házakat, *bontják* a József Attila utca és a Bajcsy-Zsilinszky út másik sarkán *állt* egyemeletes házat” (Népszabadság 1964. aug. 23. 9); „1956 szeptemberében *dirigense volt* a Moszkvában 1 : 0-ra *győzött* magyar válogatottnak” (Fejér megyei Hírlap 1972. jún. 14. 4); „a Jóbarát vendéglőnek homlokzati fala leomlott, az üzemi étkezési időben ott *tartózkodott* munkások egyik csoportjára *zuhant*” (Népszabadság 1968. ápr. 2. 8); „A kapura *tört* Komora és Nagy A. elől Zengői... *meg tudta szerezni* a labdát” (Népsport 1964. márc. 16. 2); „a Földközi-tenger mentén *tombolt* vihar 24 órára a Marseille kikötője előtti If várába... *zárt* hűsz turistát” (Népszabadság 1966. aug. 19. 8). Ezekben a mondatokban bizony a sarkon *álló* házról, az 1 : 0-ra *győző* válogatotról, a vendéglőben *tartózkodó* munkásokról, a kapura *törő* játékosokról, a Földközi-tenger mentén *tomboló* viharról kellett volna írni; megfogalmazójuk azonban elfeledkezett róla, hogy az igenév nem időt, hanem csupán időviszonyítást jelöl. Így a pontos kifejezésre törő szándék a visszajára fordult.

Szemléletes példával figyelmeztet a folyamatos és a befejezett melléknévi igenévi jelző között mutatkozó jelentéskülönbségre Imre Samu (Nyelv. 4 274). Folyamatban levő történés esetén -ó, -ő képzős igenevet kell használni: „A XVIII. században *feltörő* polgárság szembe került a földbirtokos osztállyal”. Befejezett melléknévi igenévvel (a XVIII. században *feltört* polgárság) megváltozik a mondat értelme: itt „a melléknévi igenév azt fejezi ki, hogy a polgárságnak arról a rétegről van szó, amelynek felfelé törekvése akkor már be is fejeződött” (i. h.).

Különösen fonák lehet az *óta* névutós határozóval bővített befejezett melléknévi igenév használata; pl.: „A csoport további meglepetései: a nemrégiben még NB I. B-s Láng 7., a tavaly 6. Rákoscába 11., s az *évek óta* az élcsoporthoz *végzett* Ercsi 12. helyezése” (Népsport 1967. jan. 10. 3). Hasonló ez a mondat is: „A laoszi egyezmény pontot tett az immár *tíz esztendeje tartott* polgárháború végére” (Kossuth Rádió 1974. ápr. 5. 19^h 8'). — Még visszasabbnak érezzük a ható ige -t, -tt képzős igenevét (vö.: Veress i. m. 5; Simonyi: Jelz. 26; Temesi: MMNyR. 1: 231), hiszen a végbe nem ment, csak lehetséges történés nem fejeződhet be; vö. „részben vagy egészben... *megtörténhetett* példákkal dolgoznak” (Rádió- és Televízióújság 1973/21. 20).

A legszélsőségesebb hiba az volna, ha cselekvést jelentő folyamatos ige befejezett igeneve jelölné az egyidejűséget; pl.: „A *futott* csatár *líhegett*”. Ilyen képződmény azonban — amely mind 'a hagyományt, mind az ésszerűséget többszörösen is megszegi — szerencsére még nem bukkant fel.

Találkozni azonban — ha szórványosan is — a befejezett melléknévi igenévnek egyéb szokatlan, illetőleg szabálytalan alkalmazásával.

10. Említettük már (a 2. pontban), hogy az intranszitiv igék befejezett melléknévi igeneve — különösen igekötő nélküli formában — gyakran melléknévesül, s ilyenkor időviszonyító képessége elvész vagy legalábbis elhomályosul (pl. *bágyadt, lankadt, fáradt, nyugodt*; vö.: Károly: NytudÉrt. 10. sz. 109—10; Temesi: MMNyR. 1: 132). Furcsán hat tehát, ha az ilyen melléknévesült szót

az előidejűség érzékeltetésére megpróbálják — határozóval bővítve — visszaigenevesíteni; pl.: „A múlt rosszullettire panaszkodó és szerdán *pihent* Losoncziára viszont már számítanak” (Népsport 1969. jún. 20. 3); „a lelátókon helyet foglaló szurkolók nagy meglepéssel vették tudomásul, hogy a szombaton még *pihent* Farkas és Albert is most már ott volt a többiek között” (Népsport 1965. okt. 5. 1). Némi rosszakarattal még félre is érthetjük az utóbbi mondatot, hiszen a *pihent* szó melléknévi értelemben az ugyancsak melléknévi jellegű *fáradt*-nak az ellentétes jelentésű párja (antonimája); vö.: „Szombaton még *pihent* volt, most már *fáradt*”. Jobb volna tehát ilyenkor folyamatos melléknévi igenévvel (*pihenő*), illetőleg mellékmondatlall (*aki pihent*) élni.

11. Végezetül a befejezett melléknévi igenévi jelzőnek egy egészen más típusú — s nem csupán szokatlan, hanem teljesen szabálytalan — használatára hívjuk fel a figyelmet. Szó volt már arról, hogy a folyamatos melléknévi igenév tipikusan cselekvő (aktív) jelentésű, de egyéb jelentésben is előfordul, különösen akkor, ha összetételnek, illetőleg összetételhez közel álló szókapcsolatnak az előtagjaként, megmerevedett szóalkotó elemként szerepel (*ivóvíz, evőeszköz, fürdőszoba, fogadóóra* stb.). Ez utóbbiakat Károly összefoglalóan szenvedő jelentésűnek nevezi (i. h. 77), bár ő is tudatában van annak, hogy csupán az *ivóvíz*-félék a tulajdonképpeni szenvedő jelentésűek (*ivóvíz ~ víz, amelyet isznak, amelyet inni lehet*), a többiek az igenévben kifejezett cselekvésnek nem a tárgyát, hanem valamely határozóját kapják meg jelzett szóként (*evő-eszköz ~ eszköz, amellyel esznek, amellyel enni szoktak; fürdőszoba ~ szoba, ahol fürdenek, ahol fürödni lehet, ahol fürödni szoktak; fogadóóra ~ óra, amikor fogadnak*). Mindezek a jelentések azonban az eleven igenévi használatban nem tipikusak. Ezzel szemben a befejezett melléknévi igenévnek nemcsak a cselekvő (aktív), hanem a szenvedő (passzív) jelentése is tipikusnak mondható aszerint, hogy alapigéje intranszitiv vagy tranzitiv jellegű-e (pl.: *a megsárgult levél ~ a levél, amely megsárgult*; ill.: *a megoperált beteg ~ a beteg, akit megoperáltak*). (L. mindezt a 2. pontban.) Egyéb jelentésben a befejezett melléknévi igenév nem alkalmazható. Berrár Jolán ugyan a *lakott szoba* szerkezetet így értelmezi: *szoba, ahol lakik valaki* (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 104), de ez lényegében a passzív jelentésnek egy változata, mert itt a *lakik* ige tranzitiv jellegű; vö.: „hihetsz-e annak, ki fűtve *lakik* őt szobát” (József A.: Vigasz), s eszerint az idézett igenév használata kifogástalan.

Mindenképpen helytelenek azonban az olyanféle jelzős szerkezetek, amelyekben az intranszitiv ige befejezett melléknévi igeneve nem cselekvő jelentésű: jelzett szava az igenévben kifejezett cselekvésnek nem alanya, hanem valamilyen határozója, s így az igenév jelentése a szenvedőhöz áll közel. A szóban forgó hibatípusnak a legtöbbet emlegetett példája a *hivatkozott rendelet, könyv* stb. (*~ rendelet, könyv* stb., *amely re hivatkoznak*). Nyelv-művelőink ezt egyértelműen — és jogosan — elítélik (vö. pl.: Imre Sándor: Idegen és hibás szólások bírálata 132; Führer: Magyartalanságok 24; Füredi: Nyelvhibáink 27; Vutkovich: Magyartalanságok 165; Simonyi: HMsg³ 154; Rábel: Hivatalos nyelvünk 170; Vadnay: A hivatalos magyar nyelv szabályai 72; Zolnai Gyula: Nyr. 50: 119—20 és Msn. 8: 54; Balassa: PHNyr. 72; Dengl: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 261; Papp Vilmos: Msn. 7: 213; Magyar Nyelvvédő Könyv³ 42; Tiszamarti: Szeplőtlen magyarság 133; Nagy J. Béla: Msn. 14—15: 29—30; Papp Antal: Tudományos nyelvünk magyartalanságai 42; stb.). Ennek ellenére manapság is felüti a fejét; pl.: „a *hivatkozott*

levelet nem találjuk” (Rádió- és Televízióújság 1969/38. 9); még nyelvész szakember írásában is találkozni vele: „a Deme által *hivatkozott* . . . *Lazicius-hely*” (NyK. 72: 20).

A *hivatkozott*-nak akad néhány más — ugyancsak intranzitív igéből származó — társa is; pl. a *megkegyelmezett* (~ *aki nek megkegyelmeztek*); vö.: a *megkegyelmezett kommunardok*” (S. Zs.: Nyr. 8: 452 szerint ez németesség, mintája a német *begnadigt*); „Utasítása van, hogy . . . az öccsét . . . , a *megkegyelmezett* kuruc tábornokot szállítsa ki a síkra, betléri kastélyába” (Jókai: A lőcsei fehér asszony. 1961. 3: 131). — Hasonlók még: „nem mulasztották el, hogy legalább egy pillantást ne vessenek a sokat *hallott If várára*” (Népszabadság 1969. dec. 3. 12; itt az intranzitív jelentésű *hall* 'valamiről hall' szerepel, tehát: a *sokat hallott If vára ~ If vára, amely ról sokat hallottak*); a *megdolgozott munkabér* (~ a *munkabér, amely ért megdolgoztak*) (l. Ruzsiczky Évának a Magyar Ifjúság című hetilap nyelvéről készített kéziratosszámolóját, 4. 1.). A fenti kifejezések csak akkor lennének helyénvalók, ha a *hivatkozik*, a *megkegyelmez*, az itt szereplő *hall*, a *megdolgozik* stb. tárgyas, tranzitív ige volna. Minthogy azonban ezek tárgyatlan, intranzitív igék, a belőlük származó befejezett melléknévi igenévnek ez a szenvedő jelentéssel kacérkodó használata semmiképpen sem engedhető meg, annak ellenére, hogy szórványos példái (*a jött úton, az eljutott hely* stb.) a régi nyelvből és a népnyelvből is idézhetők (Simonyi: Jelz. 29), sőt a költői nyelvben is felbukkan: „Késő, de *tartozott* szent hódolat hív” (Arany: Széchenyi emlékezete 22.).

12. Összefoglalásképpen a következőket állapíthatjuk meg:

Az intranzitív ige befejezett melléknévi igeneve jelzőként elsősorban akkor állja meg a helyét, ha alapszava olyan történést jelentő (mediális vagy visszaható) mozzanatos (illetőleg határozói bővítménnyel mozzanatosá tett) ige, amelynek határozói igeneve a létigével együtt a szerkezetes állítmány szerepét töltheti be (pl. a *megáradt patak ~ a patak meg van áradva*). Ezekkel az úgynevezett állapotjelző igenevekkel azonos értékben használható — s csak némileg szokatlan — az olyan történést jelentő mozzanatos (vagy azzá tett) igének a befejezett melléknévi igeneve, amelynek határozói igeneve nem szokott szerkezetes állítmányban előfordulni (pl. a *megdörrent ég*). Sőt — elsősorban a szabatosabb gondolatközlés céljából — akkor is alkalmazható jelzőként a befejezett melléknévi igenév, ha alapszava nem történést, hanem cselekvést jelentő mozzanatos (vagy azzá tett) ige (pl. a *lesre futott csatár*). Kétségtelen azonban, hogy ez többé-kevésbé még szokatlan jelenség, s terjedésében idegen hatás is közrejátszik. Mindhárom típusú befejezett melléknévi igenév jelzőként való szerepeltetésének fontos feltétele, hogy vele előidejűséget fejezzen ki a beszélő. A mondat állítmányában foglalttal egyidejű cselekvés vagy történéis jelzésére nem a befejezett, hanem a folyamatos melléknévi igenév való (pl. „Bontják a sarkon *álló* [nem pedig: *állt*] házat”). — Akkor is kifogásolható a befejezett melléknévi igenév jelzői alkalmazása, ha alapszava cselekvést jelentő folyamatos aspektusú ige (pl. a *haladott törekvések*). Fonáknak érezzük a ható ige befejezett melléknévi igenevének használatát (pl. a *meg-történhetett események*), valamint a már melléknemesült szó visszaigenevesítését (pl. a *szombaton még pihent játékos*). Minthogy az intranzitív ige befejezett melléknévi igeneve nem lehet szenvedő (passzív) értelmű, nem fogadható el ehhez közel álló jelentésben sem (pl. a *hivatkozott rendelet*).

Ezenkívül az intranzitív igéből képzett befejezett melléknévi igenévi jelző — ha sok bővítményt csatolunk hozzá — nemegyszer zsúfolttá, nehezen áttekinthetővé teszi a mondat szerkezetét, sőt — mivel alakilag egybevág az ige múlt idejével — megértésbeli zavart, félreértést is okozhat. Minthogy azonban ez és még néhány más nyelvművelő megjegyzés a tranzitív ige befejezett melléknévi igenevére éppúgy vonatkozik, majd a tranzitív igék igenevével foglalkozó cikkem végén fogom őket kifejtetni.

Rácz Endre

A Dicsekszik, hogy . . . mondattípusról

(A főmondatnál mondatrészi viszonyban nem levő tartalmatlan *hogy* kötőszós mellékmondatok)

Azokban a tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatokban, amelyekre nyelvtanaink fő figyelme irányul, a mellékmondat alanya, állítmánya, tárgya, határozója vagy jelzője a főmondatnak. A mellékmondat mondatrészi szerepét általánosan a főmondatban álló vagy kitehető utalószó mutatja: *Megígérte (azt), hogy megint eljön; Ügyel (arra), hogy ne csináljon rendetlenséget; stb.* Az utalószó kitétele némelykor kötelező. Vannak viszont *hogy* kötőszós összetett mondatok, amelyekben a mellékmondat nincsen mondatrészi viszonyban a főmondatnál; a főmondatban utalószó nincsen és — később a problematikus esetekben is kimutatom — bizonyos eltéréseket nem tekintve nem is tehető ki. Ilyenek: *Aggódott, hogy mi lehet a fiával; Bólintott, hogy helyes; Dicsekedett, hogy sokat keres; Érdeklődött, hogy bemehet-e; Felkiáltott, hogy jaj de szép!; Fogadkozott, hogy megváltozik; Jelenkezett, hogy elvégezte feladatát; Jött, hogy adják neki pénzt; Kért, hogy látogassam meg; Körülnézett, hogy hol van ülőhely; Kétségbeesett, hogy mi lesz vele; Mérgelődött, hogy nem friss a kenyér; Panaszkodott, hogy fáradt; Ráncigálta anyját, hogy vegyen neki csokoládét; Szidták, hogy miért olyan lusta.* Könnyű felismerni, hogy a fenti mondatokban a mellékmondat függő idézet (előfordul függő egyenes beszéd is) vagy gondolatnak, érzésnek beszédszerűen kifejezett tartalma. De ez a függő idézet nem nyelvtani kiegészítője (a szokásos értelemben) a főmondatbeli igének, mint például az *Azt mondta, hogy . . .* mellékmondata, amely nyelvtani tárgyként áll az ige mellett; a függő idézet ez esetben olyan igékhez kapcsolódik, amelyek — a leginkább így mondhatjuk — a mellékmondatához való viszonyukban intranzitívak (de sok közöttük az egyébként is intranzitív — ezt úgy értem, hogy semmiféle tárgyat vagy határozót nem vonzó — ige is).

E különleges mondattípusnak rövid története van a magyar nyelvtani szakirodalomban, amelyben a legfontosabbat, a lényegeset elmondták róla. Ezt a történetet részletesen ismertetem, egyrészt azért, mert röviden megtehetem, másrészt pedig azért, hogy az olvasó előtt világosan álljon, hogy fel fogásom miben egyezik az eddigi elemzésekkel és miben különbözik tőlük. Bár — mint mondtam — abban, amit a legfontosabbnak tartok, csak egyet-

érthetők már elhangzott megállapításokkal, mondanivalóm néhány ponton, köztük egy alapkérdésben is eltér mások nézeteitől.

Azzal kezdem, hogy „A funkcionális magyar mondattan alapjai” c. művében (Budapest, 1969.) Hadrovics László — gyökeres bírálóknak vetve alá az akadémiai leíró nyelvtan, „A mai magyar nyelv rendszere” (I., Budapest, 1961.; II., Budapest, 1962.) összetettmondat-elméletét — szemközelbe hoz egy *hogy* kötőszós mondatcsoportot, amelynek létezéséről „A mai magyar nyelv rendszere” valóban nem tud, szerintem is helytelen elemzéssel beolvasztja azt más mondat típusok közé (I. a *Lina . . . a varrólányt elkezdte szektározni, hogy . . .* kezdetű mondat elemzését a II. 378. lapon; a . . . *pöröl vele, hogy . . . ; Ne kínozz, kérlek, hogy . . .* kezdetű mondatok elemzését a II. 381. lapon). Az ide tartozó mondatok „érzelmi momentumokkal színezett beszélést” vagy egyéb lelki tevékenységet jelentő főmondatbeli igéi, mint Hadrovics László megállapítja róluk, kettős funkciójúak. Egyrészt „tartalomvárók”, azaz várják a megjelölt tevékenység tartalmának kifejtését, másrészt várják az érzelmi mozzanat okának megjelölését is. A *Panaszkodott, hogy nagyon megsértették* mondat mellékmondata például egyszerre adja meg a panaszkodás mint érzelmileg színezett beszélés tartalmát, és határozza meg a panaszkodás okát. A *Panaszkodott, hogy . . .* féle mondatokat ezért nem lehet okhatározói mondatokként felfogni; bennük az okmeghatározás mellett függő beszéd is van. Igaz, hogy — Hadrovics szerint — az okság komponense van bennük előtérben. — Hadrovicsnak e véleménye általában a mellékmondat mivoltáról vallott azzal a nézetével függ össze, hogy a mellékmondatnak nem mondatrészkifejtő funkciója van, mint a hagyományos mondattan tekinti, hanem tartalomadó funkciója, amelyet a mellékmondat attól függetlenül teljesít, hogy a főmondat nyelvtanilag miként van megformálva. E felfogásból következik az a további tétele is a szóban forgó mondatcsoportra vonatkozóan, hogy a *Panaszkodott, hogy . . .* féle mondatokat nem lehet elválasztani az *Elpanaszolta, hogy . . . ; Sajnálom, hogy . . . ; Bánja azt, hogy . . . ; Bámul azon, hogy . . . ; Retteg attól, hogy . . . ; Meglepte, hogy . . . ; Tetszik neki, hogy . . .* szerkezetű, ugyancsak kettős funkciójú igét tartalmazó mondatoktól, amelyekben a mellékmondat a hagyományos elemzés szerint tárgya, határozója, illetve alánya a főmondatnak. Hadrovics szerint a *Gyanakodott, hogy . . .* és a *Gyanította, hogy . . .*, a *Csodálkozom, hogy . . .* és a *Csodálom, hogy . . .*, a *Csodálkozom, hogy . . .* és a *Csodálkozom azon, hogy . . .*, stb. között semmi különbség sincs a fő- és a mellékmondat szemantikai viszonya szempontjából. — A kettős funkciójú igékkel alakult mondatokkal szoros kapcsolatban szól Hadrovics azokról a mondatokról, amelyekben, mint kifejti, a mondás (vagy a gondolás) kísérelő jelenségét jelölő ige lép be a főmondatba tartalomváró szóként, magába szíva a *mond* (vagy a *gondol*) funkcióját, például *Csak némán mutogatott, hogy ő is jelen van; Örökké sir, hogy nincs pénze*. Hadrovics itt is szemben áll — és szerintem is jogos a bíráló itt is — „A mai magyar nyelv rendszere” mondat-elemzésével, amely a fenti szerkezetű mondatokat — mint a II. 381. lapon található *Mind a ketten ránéztek, hogy . . .* és a II. 383–384. lapon levő . . . *az üres kötőféket mindig a dereka körül hordta, hogy . . .* kezdetű példa mutatja — a határozói mondatok közé sorolja. (Hadrovics László főként könyvének 203–4., 219–24., 232–5., 258–61., 268–9. lapján foglalkozik az említett kérdésekkel.)

A Hadrovicstól megjelölt úton halad tovább Nyomárkay István „Érzelmi árnyalattal színezett beszélést jelentő igék az összetett mondatokban” c. cik-

kében (MNy. 69: 47–51). A kettős funkciójú igéknek a szerző bőséges táráat állítja össze, s jelentésük szerint, mégpedig aszerint csoportosítja őket, hogy 'mondás' jelentésükön kívül milyen érzelmre utalnak. Nyomárkay cikkében is nagy hangsúly esik arra a gondolatra, hogy a kettős funkciójú igék melletti *hogy* kötőszós mellékmondat nem határozói mellékmondat, hanem függő idézet; a szerző egyetért Hadrovicsal abban is, hogy az *Elpanaszolta, hogy...* és a *Panaszkodott, hogy...* típusú mondatoknak tárgyi, illetve határozói mondatokként való hagyományos elemzése indokolatlan.

A kérdésre legújabban Rácz Endre tért ki Hadrovics László könyvéről írt bírálatában (Megjegyzések Hadrovics László „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című művéről. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., Budapest, 1973, 147–63.). Rácz elismeréssel ír arról az elemzésről, amelyet Hadrovics a kettős funkciójú igékkel kapcsolatosan végzett. Azonban határozottan állást foglal a mellékmondatoknak hagyományos szempontú osztályozása mellett, azt ugyanannyira modernnek tartva, mint amennyire hagyományosnak. Úgy véli, hogy Hadrovics megállapításai meg nem dönthetők, csupán kiegészíthetők a hagyományos felfogást. — A mondást, gondolást kísérő jelenségek igéinek kérdéséhez Rácz hozzáfűzi, hogy Hadrovics itt nem fedezett fel újat: Simonyi Zsigmond ellipszis néven már tárgyalta e mondatstruktúrákat (A magyar kötőszók 2: 18, 156–9). Ez igaz, a kérdéses mondatok vizsgálatának története valójában Simonyinál kezdődik, de az is igaz, hogy a későbbi mondattanírás Simonyinak említett magyarázatát nem tartotta számon.

Mármost, saját vizsgálataim arra az eredményre vezettek, hogy a magyarban (a magyar nyelvi jelenségnek megfelelői vannak más nyelvekben; erre vonatkozóan l. alább) valóban van egy sajátos mondat típus, amely emlékeztet a határozói mondatok valamelyik fajtájára (a legtöbbször valóban az okhatározói vagy a célhatározói mondatokra), amelynek mellékmondata azonban valójában függő idézet. Mégpedig első sorban függő idézet; Hadrovics és Nyomárkay véleményével ellentétben szerintem az okmeghatározás nem fő jelentésük ezeknek a mellékmondatoknak, bár kétségtelenül megvan bennük. Amikor Hadrovics — ha csak mellékesen is — a „kettős funkciójú” mellékmondatokat függő idézetnek tekinti, lényegükre tapint rá e jelentéstartalmukra valóban fel nem figyelő hagyományos elemzéssel szemben. Ám e mondat típus specifikuma nem a „kettős funkció”, hanem az, hogy a főmondat tal mondatrészi viszonyban nem levő függő idézetet tartalmaz, mint már említettem, s mint cikkem címében is megjelöltem. Az *Elpanaszolta, hogy...*; *Bámul azon, hogy...*; *Meglepte, hogy...* szerkezetű mondatok nem tartoznak a körébe. Ez utóbbi mondatokat szerintem nincsen okunk elválasztani az *Elűjságotla, hogy...*; *Gondolkodott azon, hogy...*; *Lekötötte őt az, hogy...* féle mondatoktól, amelyekben az ige nem „kettős funkciójú”. Elválaszthatjuk őket, de az elválasztásnak s z ü k s é g e nincsen. A határt a mondatrészi funkciójú és a nem mondatrészi funkciójú mellékmondat között kell meghúznunk. Mégpedig nem kizárólag a mondatrésznek való megfelelés vagy meg nem felelés alapján; a megkülönböztetésnek alább szemantikai indokolását adom. Amint vizsgálataimban kiderült, a mondatrészi funkciójú és a nem mondatrészi funkciójú mellékmondatok sokszor jelentésükben is különböznek egymástól. Nem adhatok hát igazat Hadrovics Lászlónak abban, hogy a főmondat grammatikai megformálása mindenkor a főmondat belügye. Így véleményem végül is Rácz Endrééhez került a legközelebb, azzal a kiegészítéssel, hogy a hagyo-

mányos elemzésnek a Hadrovics szempontjaival való kibővítését én nemcsak lehetségesnek, hanem feltétlenül szükségesnek tartom. A hagyományos mondatban hibáját nem abban látom, hogy egyáltalán mondatrészi funkciójú mellékmondatokról beszél, hanem ezúttal abban, hogy ott is mondatrészi funkciójú mellékmondatot lát, ahol nem az van.

Rátérek a tárgyalt mondat típus részletes elemzésére.

A főmondat al mondatrészi viszonyban nem levő *hogy* kötőszós összetett mondatok főmondata lehet: 1. Közlést vagy gondolást, érzést jelentő tárgyatlan ige, tárgyatlan kifejezés, létigéből és tárgyatlan ige határozói igenevéből alakult szerkezet, tárgyatlan ige főnévi igenevével alakult szerkezet; a lényeges a közlést stb. jelentő ige, kifejezés tárgyatlansága. A mellékmondat a főmondat szemantikai kiterjesztése. Például: *Érdeklődött, hogy ...; Izgult, hogy ...; Elszorult a szíve, hogy ...; Meg van győződve, hogy ...; Elkezdett szitkozódni, hogy ...* 2. Közlésre vagy gondolásra, érzésre vonatkozó tárgyas szerkezet, amelynek mellékmondata a főmondat szemantikai kiterjesztése. Például: *Bocsánatot kért, hogy ...; Gyanút fogott, hogy ...; Igazat mondott, hogy ...* — Ez a mondat típus emlékeztet a *Megvizsgálta (azt) a kérdést, hogy ...* féle jelzői mellékmondatokra; közülük is különösen azokhoz áll közel, amelyekben látszatra nincsen grammatikai kapcsolat a fő- és a mellékmondat között, mint például: *Értesítést kapott, hogy ...; ígéretet tett, hogy ...* Ez utóbbiakat azonban még jelzői mondatoknak tekinthetjük, a következő átalakítási lehetőségre támaszkodva: *Azt az értesítést kapta, hogy ...; Olyan értesítést kapott, hogy ...; Azt az ígéretet tette, hogy ...; Olyan ígéretet tett, hogy ...* (Szóba jöhet határozói mondatokként való elemzésük is.) Az előbbieket esetében viszont nincs lehetőség a fenti átalakításra: **Azt a bocsánatot kérte, hogy ...; *Olyan bocsánatot kért, hogy ...*; stb. 3. Nem feltétlenül közlésre, gondolásra vagy érzésre vonatkozó tárgyas szerkezet, s a mellékmondat nem fogható fel a főmondat szemantikai kiterjesztéseként. Például: *Megmozgatta a karát, hogy elég szilárdan áll-e; Ráncigálta anyját, hogy vegyen neki csokoládét.* Az ilyen mondatokat Hadrovics László is úgy jellemzi, mint amelyekben a fő- és a mellékmondat közötti szemantikai kapcsolat meglazult, laza. 4. Tárgyas szerkezet pszichikai, illetve szóbeli ráhatást jelentő igével, s a ráhatás objektumát jelölő tárggyal; a mellékmondat a főmondatbeli ige szemantikai kiterjesztése. Például: *Biztat valakit, hogy ...; Hív valakit, hogy ...; Szid valakit, hogy ...*

A formális kapcsolat a fő- és a mellékmondat között a tárgyalt mondatokban mindössze annyi, hogy a mellékmondatot *hogy* kötőszó fűzi a főmondatához; a kötőszó sokszor el is maradhat, de a mondat gyakoribb, megszokottabb formája ilyenkor is a kötőszós (például mondhatjuk: *Figyelmeztették, veszélyben van*, de szokásosabb így: *Figyelmeztették, hogy veszélyben van*).

Az alá- és a fölérendelt mondat tag közötti grammatikai viszony lényegbe vágó problémája, hogy a főmondatbeli utalószó hiánya, ezzel a mellékmondat nem mondatrészi szerepe csupán esetleges jelenség-e vagy a tárgyalt mondat típus természetéhez tartozik. Erre irányuló vizsgálataim eredménye a következő.

A szóban forgó mondatok főmondatbeli állítmányaként előforduló igék strukturálisan két fő csoportra oszlanak. 1. Az ige nem van olyan vonzata, amelyet *hogy* kötőszós mellékmondat fejezhetne ki. Ezek az igék különféle jelentéstani csoportokra oszlanak, amelyeket most pontosan nem igyekszem körülhatárolni: *felkiált, felsóhajt; affektál; hűledszik, rémüldözik; jön; hív valakit, kiküld valakit; csettint, biccent, bólint, pisszeg; hallgatózik, körülnéz* stb. A *hogy* kötőszós mellékmondat kifejezhető vonzat hiányából az következne,

hogy ezeknél az igéknél az említett probléma fel sem vetődik. Azonban a „kettős funkciójuk” esetében a tárgyalt típusú mondat mellé némelykor könnyebben vagy nehezebben, de megfogalmazható egy ugyanazon valóság-helyzetre vonatkozó és alakilag az előbbtől csupán az utalószó jelenlétében különböző azért, amiatt, abból a célból utalószós okhatározói vagy célhatározói mondat: *Biccentett, hogy meg van elégedve* — *Azért biccentett, hogy meg van elégedve*; *Jött, hogy adjak neki pénzt* — *Azért jött, hogy adjak neki pénzt*. Itt kérdés, hogy a *Biccentett, hogy meg van elégedve*, *Jött, hogy adjak neki pénzt* féle mondatokban ki nem tett utalószóval kell-e számolnunk, azaz az utalószó nélküli és az utalószós mondat közötti különbséget esetlegesnek kell-e tekintenünk vagy pedig lényegesnek. 2. Az igének van olyan vonzata, de legalábbis jellemző határozója, amelyet *hogy* kötőszós mellékmondat is kifejezhet. Így: *arra: biztat valakit, emlékszik, figyelmeztet valakit, kér valakit, utasít valakit arra, hogy . . . ; arról: beszél, érdeklődik, gondolkodik, intézkedik, meggyőződik, szól arról, hogy . . . ; attól: fél, megijed, retteg attól, hogy . . . ; azért (abból az okból, amiatt): aggódik, dicsér valakit vagy valamit, haragszik valakire vagy valamire, hibáztat valakit, megdorgál valakit, méltatlankodik, panaszkodik, sír, sópánkodik, szid valakit vagy valamit, szitkozódik, zúgolódik azért, hogy . . . ; azért (abból a célból, azzal a céllal): könyörög valakinek, rimánkodik azért, hogy . . . ; azon: bámul, bánkodik, bosszankodik, csodálkozik, dühöng, gondolkodik, izgul, kesereg, megsértődik, nevet, örvendezik, tanakodik, töpreng azon, hogy . . . ; azt: feleli, helyesli, kiáltja, várja azt, hogy . . .* (itt az utalószó kitétele maga után vonja a *felelt, hogy . . .* stb. szerkezetbeli ige tárgyas ragozásúvá alakulását); *azzal: dicsekszik, elégedetlenkedik, fenyeget valakit, fenyegetőzik, szekíroz valakit, védekezik, vigasztal valakit azzal, hogy . . .* Ezen mondatok mindegyikénél felvetődik, hogy vajon az utalószó nélküli mondatban — például *Biztattak, hogy sportoljak* — nem csupán ki nem tett utalószóval van-e dolgunk, s a mellékmondat lényegében nem mondatrész szerepű-e: *Arra biztattak, hogy sportoljak*. A kérdést így is megfogalmazhatjuk: vajon nincsen-e igaza a hagyományos elemzésnek abban, hogy az utalószó nélküli mondatok is határozói mondatok. S benne rejlik, másrészt, az a probléma is, hogy vajon nincsen-e igaza Hadrovicsnak abban, hogy egyikük sem határozói vagy tárgyi mondat lényegében.

Válaszom mindkét csoport ígét illetően tagadó. Érveim az alábbiak.

A kitett határozói utalószó a legtöbbször megszünteti a mellékmondat függő idézet jellegét. *Biztattak, hogy sportoljak* lényegét tekintve a. m. 'azt mondták, hogy sportoljak', *Arra biztattak, hogy sportoljak* viszont a. m. 'arra a cselekvésre biztattak, hogy sportoljak'. Ugyanígy: *Dicsekedett, hogy sokat keres* lényegét tekintve a. m. 'azt mondta, hogy sokat keres', viszont *Dicsekedett azzal, hogy sokat keres* a. m. 'dicsekedett azzal a ténnyel, hogy sokat keres'; *Bosszankodott, hogy nem friss a kenyér* a. m. 'bosszankodva gondolta, hogy nem friss a kenyér', viszont *Bosszankodott azon, hogy nem friss a kenyér* a. m. 'bosszankodott azon a tényen, hogy nem friss a kenyér'. És így sorolhatnám tovább. Igaz, hogy a nyelv, mint oly sok más esetben, itt sem ismer kategorikus szabályt: nemegyszer az utalószós mondat is szóbeli közlés, gondolat vagy érzés idézése; például *Fenyegetőzött, hogy feljelent* és *Azzal fenyegetőzött, hogy feljelent*; *Tanakodnak, hogy mit tegyenek* és *Azon tanakodnak, hogy mit tegyenek* — a mellékmondat mindegyik esetben a főmondatbeli ige tartalmát fejti ki. Az *arról beszél, hogy . . .* kifejezés is sokszor arra vonatkozik, hogy a cselekvő mit mond, nem pedig arra, hogy milyen objektumról szól. Külön említendő az utalószó nélküli mondat—tárgyi összetett mondat mondatpár,

amelynek sokszor mindkét tagja egyaránt függő idézetet tartalmaz, hiszen a függő idézetnek éppen a tárgyi mellékmondat a legkifejezőbb formája: *Kiáltott, hogy érti és Azt kiáltotta, hogy érti*. Ennyiben tehát érvényes Hadrovics megállapítása: nem ritka eset, hogy az utalószó jelentéktelenül simul a főmondatbeli igéhez, a „tartalomváró” nem az, hanem az ige. Előfordul azután az ellenkezője is, amikor utalószó nem áll a mondatban, a mellékmondat mégsem függő idézet; ilyenkor valóban ki nem tett utalószóról kell beszélni. Például: *Kötelezték: (ti. arra), hogy végezze el a tanfolyamot*. A helyzet bonyolultsága ellenére is van azonban egy, bár mereven semmi esetre sem körülhatárolható, de jelentős számú igecsoport, amelynél szabály, hogy utalószó nélküli forma = függő idézet, utalósós forma = nem függő idézet.

A különválasztás mellett szól továbbá, hogy az utalószót gyakran csak úgy tehetjük ki a mondatban, ha azt alkatilag megváltoztatjuk. Az utalószó nélküli mondat függő idézet-mellékmondata gyakran tartalmaz beszélt nyelvi sajátosságokat, illetve gyakran a kimondott mondat vagy az eleven gondolat-tartalom mintájára van megformálva, s ez nem egyeztethető össze az utalósós mondat tényleíró jellegével. Például: *Elszomorodtam, hogy miért is ment el olyan hamar*, utalószóval: *Elszomorodtam azon, hogy olyan hamar elment*; **Elszomorodtam azon, hogy miért is . . .*; *Szitkozódott, hogy mi a csodának várátják*, utalószóval: *Szitkozódott amiatt, hogy várátják*; **Szitkozódott amiatt, hogy mi a csodának . . .* Idézem „A mai magyar nyelv rendszere” egyik, a célhatározói mellékmondatok között említett példáját is: [a seprűkötő] *az üres kötőféket mindég a nyaka körül hordta, hogy ő biz felkötí magát* (i. m. 383—4.), utalószóval, azaz valóban célhatározói mellékmondatként: . . . *azért, hogy felkösse magát*; * . . . *azért, hogy ő biz felkötí magát*. Mennél jobban hasonlít az utalószó nélküli mondat mellékmondata az élőbeszédre, annál kevésbé lehet az utalószót egyszerűen betenni a mondatba; annál világosabb, hogy két különböző mondattypussal van dolgunk. A *Helyeselt, hogy nagyon jó* mondat mellé nem lehet még csak hasonló tárgyi mellékmondatot sem szerkeszteni; a *Helyeselte* főmondat egészen más irányú kiegészítést kíván, például: *Helyeselte, hogy vizsgálják ki az ügyet*.

A harmadik érv: az olyan tevékenységet jelentő igékkel alakult mondatokban, amelyben a szubjektív megítélés lehetősége erősen fennáll (például *zúgolódik, megsértődik*), gyakran fontos logikai különbség is van az utalószó nélküli és az utalósós mondat között. Ez abban áll, hogy az utalósós mondat mellékmondata tényt, valóban megtörtént eseményt fejez ki, az utalószó nélkülié viszont csak szubjektív megítélést, amely esetleg megfelel, esetleg nem felel meg a valóságnak. Például: *Zúgolódott amiatt, hogy rossz a koszt* — a koszt valóban rossz; *Zúgolódott, hogy rossz a koszt* — esetleg csak ő mondja; *Megsértődött azon, hogy senki sem figyelt rá* — valóban nem figyeltek rá; *Megsértődött, hogy senki sem figyelt rá* — esetleg csak ő érezte úgy. Itt említendő Hadrovics László *Gyanította, hogy be akarják csapni* és *Gyanakodott, hogy be akarják csapni* példája is, amelyek között Hadrovics nem lát különbséget. Ám *Gyanította (azt), hogy be akarják csapni* azt jelenti, valóban becsapják; *Gyanakodott, hogy be akarják csapni* — gyanúja esetleg alaptalan volt. (A jelentéskülönbség, úgy látom, nem a két igéhez fűződik, hanem a két szerkezethez. A helyzetet bonyolítja a hangsúlyos utalósós *Azt gyanítja, hogy . . .*, a *Gyanakszik, hogy . . .* és az *Arra gyanakszik, hogy . . .* jelentésbeli azonossága, de a Hadrovicstól említett két példa kétségtelenül nemcsak szintaktikailag, hanem szemantikailag is más és más.)

Az utalószó nélküli mondatokat tehát sem a hagyományos, sem a hadrovicsi felfogás alapján nem olvaszthatjuk össze az utalószószakkal; mindkét nézetrel azt szegezhetjük szembe, hogy a kétféle szerkezet között jelentéskülönbség mutatkozik, ha nem is kategorikusan.

A továbbiakban a főmondatbeli ige (néhánykor kifejezés) és a mellékmondat közötti szemantikai viszonyt szeretném közelebből szemügyre venni. E szempontból a főmondatbeli igéknek három fő csoportját látom elkülönülni: 1. Beszélést, intellektuális tevékenységet vagy érzést jelentő igék. Például: *beszél, felel, hív valakit, kiált, suttog, szól; affektál, bocsánatot kér, dicsekszik, érdeklődik, fenyegetőzik, fogadkozik, helyesel, könyörög, méltatlankodik, morog, panaszkodik, rimáncodik, sir (‘sírva mond’), siráncozik, sopáncodik, szitkozódik, zúgolódik, zsörtölődik; biztat valakit, dicsér valakit, fenyeget valakit, figyelmeztet valakit, int valakit, kér valakit, sürget valakit, szid valakit, vigasztal valakit; bámul, csodálkozik, emlékszik, gondolkodik, határoz, meggyőződik, meglepődik, tanakodik, töpreng, tűnődik; aggódik, bánkódik, bosszankodik, dühöng, elégedetlenkedik, elszomorodik, fél, haragszik, igazul, kesereg, kétségbeesik, megijed, megnyugszik, megsértődik, mérgelődik, örvendezik.* Ide tartozik még az általános cselekvésfogalmat jelentő *cselekszik* ige is (vö. *Helyesen cselekedett, hogy értesítette a rendőrséget*). E jelentéskörökbe tartozó igék és a *hogy* kötőszós mellékmondat szemantikai kapcsolata közvetlen: a mellékmondat azt fejezi-fejti ki, hogy mi a megjelölt tevékenység — beszélés, gondolkodás, érzés vagy általában a cselekvés — tartalma. 2. A hangmegnyilvánulással (de nem beszéddel), fej- és testmozgással, valamint tárgyak segítségével való jeladás, közlés igéi. Például: *csenget, csettint, biccent, bólint, bólogat, fordul valakihez, int* (kezével), *jelt ad, kacsint, mosolyog, mutogat, pisszeg.* Hadrovics László egyebek között ezekkel az igékkel alakult mondatokat is úgy magyarázza, mint amelyekben a beszélés kísérő jelenségét jelölő ige lesz tartalomváró szavá. Ez azonban sokszor *nincsen* így. A *Csengetett, hogy kezdődik az előadás; Bólintott, hogy beleegyeznek; Intett, hogy mehetnek; Mosolygott, hogy érti; Mutogatott, hogy ő is jelen van* (Hadrovics példája); stb. mondatok olyan szituációra vonatkoznak, amelyekben szóbeli közlés éppen hogy nem vagy nem feltétlenül hangzik el; az ige nem vagy nem feltétlenül szóbeli közlés kísérő jelenségét jelöli, hanem maga (nem szóbeli) közlést jelent. A ’mond’ ige kihagyását tehát ennél az igecsoportnál nem lehet feltételezni; ez némelykor egyenesen lehetetlenség. A fő- és a mellékmondat közötti kapcsolat még itt is közvetlennek mondható; a mellékmondat azt fejti ki, hogy mit jelent a főmondatban megnevezett jelzés. Csak-hogy itt a közlés tartalmát a mondat alanyával megjelölt cselekvő nem önti formába, azt a beszélő fogalmazza meg. 3. Az ige nem közlést, intellektuális tevékenységet vagy érzést jelent, legalábbis nem arra a közlő stb. tevékenységre utal, amely a mellékmondat tartalmát összefogja. Például: *Kínézett az ablakon, hogy milyen idő van; Körülnézett, hogy hol van ülőhely; Lenyomta a kilincset, hogy nyitva van-e az ajtó; Hívták, hogy nem akar-e üdülni menni; Jött, hogy adjak neki pénzt; Nyakoncsípték, hogy merre járt; Ráncigálta anyját, hogy vegyen neki csokoládét.* Ezeket a mondatokat valóban úgy elemezhetjük helyesen, ha feltételezzük a *mond* vagy a *gondol* (esetleg más mondattag) kihagyását (vö. Simonyi Zsigmond i. m., Hadrovics László i. m.).

Amint látjuk, a legutóbb említett igékkel alakult mondatok kivételével a főmondatallal mondatrészi viszonyban nem levő *hogy* kötőszós mellékmondatok is szoros kapcsolatban vannak a főmondatallal *s z e m a n t i k a i l a g*. Az pedig mindegyikükre jellemző, hogy beszélés, gondolat, érzés vagy általában a cse-

lekvés tartalmát fejtik ki, hasonlóan az ugyanilyen jelentésű tárgyas igék eredménytárgyi mellékmondatához. Egy a valóságviszonyokból eredő kényszernek engedelmesskednek ezzel, a beszélésnek stb. ugyanis v a n t a r t a l m a attól függetlenül, hogy a rá vonatkozó ige vagy fordulat tranzitív-e e tartalom kifejezése irányában. A tárgyalt mondatokat úgy tekinthetjük, mint amelyekben a valóságtükrözés kényszere utat tör magának a nyelvi kifejezésben, megdöntve azokat a szabályokat, amelyek gátolják érvényesülését (ugyane kérdésről l. még Molnár Ilona: Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban. MNy. 70: 181–92.). A mellékmondat esetünkben nem része a főmondatnak, de kétségtől bővítménye, mégpedig az eredménytárgyi mellékmondatból rokon bővítménye a főmondatbeli (vagy az onnan kihagyott) igének. Ezt a látszólagos ellentmondást úgy oldhatjuk fel, ha az érdekelt igéket olyan s z e m a n t i k a i l a g e r e d m é n y t á r g y a s igéknek tekintjük, amelyeknek e jelentése nem a szokásos formában nyilvánul meg; amelyeknek alig egy-két kivétellel semmiféle eredménytárgyi bővítményük nem lehet ugyan a szó szokásos értelmében, egy, az eredménytárgyas jelentésre mutató grammatikai tulajdonságuk mégis van: az, hogy hozzájuk az ige tartalmát kifejtő *hogy* kötőszós mellékmondat kapcsolódhat.

Mint említettem, e jelenségnek más nyelvekben vannak megfelelői; ezekről bővebben l. Nikolaj D. Andreyev: Carattere universale della valenze lessico-sintattiche e classi di valenza, The 11th International Congress of Linguists [1972.] (a bolognai nyelvészkonferencia anyaga), 740–741. Andreyev különböző nyelvekből arra hoz fel példákat, hogy *hogy* (a *hogy*-nak megfelelő) kötőszós mellékmondat bizonyos intranszitiv igék is bővíülhetnek.

Molnár Ilona

Az első magyar költői szótárról

1. Ha végigtekintünk Sylvester Jánossal kezdődő nyelvtudományunk történetén, nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvtudomány nemcsak szinte minden időben a kor színvonalán állott, hanem — mindenekelőtt egyes diszciplínákat illetően — nemegyszer irányító szerepet töltött be, vagy innen indult el egy-egy, később jelentőssé vált kezdeményezés. Különösen kiemelkedik a múlt század hatvans–hetvenes éveivel kezdődő mintegy fél évszázad, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotások és nagy alkotók korszakának. De később is, nyelvtörténeti kutatásaink, dialektológiai vizsgálódásaink vagy például a legutóbbi évtizedekben lexikográfiai eredményeink (az Értelmező Szótár, Ország-h László kétnyelvű szótárai stb. és az ezek elméleti s módszertani tanulságait feldolgozó munkák) méltán váltottak ki elismerést külföldön is. Éppen ezért csaknem érthetetlen — egyéb, legalábbis részben magyarázható negatívumokról, lemaradásainkról ezúttal nem szólva (egyébként l. Szathmári István: An Outline of the History of Hungarian Linguistics. In: The Hungarian Language. Edited by Loránd Benkő and Samu Imre. Akadémiai Kiadó. Bp., 1972. 349–77) —, hogy két területen nagyon soká, úgyszólván csak napjainkban pótoljuk az elmulasztottakat; a nyelvatlasz(ok) és az írói–költői szótárak megjelentetésére gondolok.

Ezúttal az utóbbiaknál maradva, mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy az effajta szótárak megszerkesztése rendkívül bonyolult és nagyon összetett — elméleti és gyakorlati — feladat. Annak az igazolására, hogy ez mennyire így van, csupán két dologra utalok: mi a célja, feladata az írói—költői szótáraknak és milyen diszciplínák eredményeiből kell merítenie az ilyen szótár szerkesztőjének.

A Petőfi-szótár (szerk.: J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wachá Imre—Gáldi László irányításával. Akadémiai Kiadó. Bp., 1973. I.) szerkesztői tájékoztatójában (7) ezt olvashatjuk: [az írói—költői szótárak] „...egy-egy író élete valamely szakaszának vagy egész életművének teljes szókincsét veszik számba, és fő céljuk az író nyelvhasználatának, stílusának, szó- és kifejezőkészlete egész struktúrájának a bemutatása”. Benkő László, a Juhász Gyula-szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Akadémiai Kiadó. Bp., 1972.) szerkesztője pedig ezt írja ugyancsak a tájékoztatóban (7): [a modern írói szótártól elvárjuk,] „hogy megmutassa a szónak legjellemzőbb, legalapvetőbb tulajdonságát: jelentését. Mégpedig úgy, hogy a rugalmasan hajlékony és sokféle ágazó jelentésstruktúrájának kibogozza azokat a finom, sokszor alig észrevehető szárait, amelyek a szóban forgó írói, költői felhasználás kohójában izzítva ötvöződtek bele a jelentéseknek és jelentésárnyalatoknak már meglevő, régebben is ismert általánosan használt, de mindenkor pajkosan vibráló szírványaszíneibe.” Majd a továbbiakban így nyilatkozik (7—8): „Szókincs (lexika), jelentés (szemantika) és nyelvtani sajátságok (grammatika) tehát szorosan összetartozó egységet alkotnak. Bármelyikük hiányozzék egy nyelvi korpusz vizsgálatából, az eredmény torz marad. E három alapvető komponens összjátéka — a kiválasztás, a felhasználás változatosságának számtalan lehetőségével — eredményezi azt a sajátos színt és ízt, amely egy nemzeti nyelven belül mindenkor elárulja alkotója egyéniségét, még ha lényegében azonos nyelvi elemeket sokszor alig észrevehetően, szemérmesen elrejtve használ is. Magyarán: a szavaknak ilyen szempontú megvilágítása mindig megmutatja az egyéni stílust.” — Magam pedig — egy kissé oldottabban megfogalmazva, és inkább arra téve a hangsúlyt, hogy mi mindenre használható fel egy jó írói—költői szótár — ezt mondanám: E fontos munkaeszközök mindenekelőtt hozzásegítenek az illető író, költő műveinek tudományosan megalapozottabb elemzéséhez és biztosabb esztétikai értékeléséhez. Ezenkívül anyagot szolgáltatnak az irodalomtudomány és a nyelvészet számos ágának: a műfajelméletnek, a verstannak, a stilisztikának, az irodalmi nyelvi vizsgálatoknak, a szemantikának, a történeti szókincs-, alak- és mondattannak stb. Végül a nagyközönség számára egyrészt mintegy megadják a kulcsot az egyes művek és a teljes életmű értő és érző olvasásához, másrészt egy-egy író, költő kifejezésrendszerének a megismertetésével a tágabb értelemben vett nyelvművelés érdekeit is szolgálják.

Már az eddig mondottakból is következik, hogy az írói—költői szótár szerkesztőjének föltétlen föl kell használnia az irodalomtudománynak — benne az irodalomtörténetnek, a műfajelméletnek és a verstannak —, továbbá a nyelvtudománynak — benne a lexikológiának, a szemantikának, az alak- és mondattannak, a fonetikának —, valamint az esztétikának, a stilisztikának és stíluselmzésnek, a szövegelméletnek, a kvantitativ nyelvészetnek, az irodalmi nyelv vizsgálatának, a nyelvművelésnek, végül pedig a lexikográfiának az odavágó eredményeit. — És ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy e diszciplínákon belül éppen az a rész nincs megfelelően kidolgozva, amely az ilyen

szótár szerkesztéséhez elengedhetetlen; hogy a szerkesztőnek egy igen nagy nyelvi-stilisztikai anyagon kell úrrá lennie; hogy a helyvel való takarékoskodás bizonyos szövegek elhagyására kényszeríti a szerkesztőt stb. — akkor beláthatjuk, milyen megfeszített, áldozatos és több tekintetben úttörő vállalkozást jelentett az első magyar költői szótár megszerkesztése.

2. Mintha nyelvtudományunk érezte volna a — valójában nem szükség-szerű — említett lemaradást. Igen alapos előkészület után a közel-múltban két költői szótár is napvilágot látott: 1972-ben a most ismertetendő Juhász Gyula-szótár, 1973-ban pedig — a költő születésének 150. évfordulójára — a (három kötetre tervezett) Petőfi-szótár első kötete. Hogy milyen alapos előkészítő munka előzte meg e szótárak megjelenését, azt a több ízben közzétett mutatóványokon, próbaszócikkeken kívül elsősorban az MTA Nyelvtudományi Intézetének az 1964. november 24-én megrendezett munkaértekezlete igazolja, amely Gáldi Lászlónak „írói szótáraink fő kérdései, különös tekintettel a Petőfi-szótárra” című vitaindító előadása, továbbá Benkő Lászlónak a Juhász Gyula-, Wacha Imrénék a József Attila- és Bachát Lászlónak a Kölcsény-szótár munkálatairól szóló beszámolója, valamint több kapcsolódó korreferátum alapján megtárgyalta a vitás kérdéseket és a közvetlen teendőket (l. I. OK. 22: 369—409).

A Juhász Gyula-szótár szerkesztőjének, Benkő Lászlónak a „felkészülését” pedig — legalábbis bizonyos vonatkozásban — a legideálisabbnak mondhatjuk. Nagyon jól össze tudta ugyanis kötni az elméletet a gyakorlattal, amikor a szótár szerkesztése közben — abból merítve tapasztalatokat és azt segítve, támogatva — megírta akadémiai doktori disszertációját „A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiái feldolgozásának elmélete és gyakorlata (írói szótárak)” címen. Ebben — mint az 1971-ben közzétett tézisek is tájékoztatnak róla — a külföldi munkákat alaposan áttanulmányozva feltárja az írói-költői szótárak szerkesztésének teljes problematikáját (a modern írói-költői szótár célja, feladata, követelményei; e szótártípus előfutárai; mai fajtái; a szerkesztés gyakorlata: a címszók kiválasztása és szófajisága, értelmezése és stilisztikai minősítése, a grammatikai sajátságok, a kontextus szerepe, statisztikai adatok stb.), és közben kidolgoz számos addig megoldatlan részletkérdést (e szótártípus műfaji sajátságai, a minősítő rendszer, a gépi feldolgozás hatása, a szemantika új eredményeinek a felhasználása stb.). Ezenkívül csak felsorolásszerűen utalok a következő tényekre: a szerkesztő 1958-tól 1970-ig több mint harminc tanulmányt és recenziót, valamint mutatóványt (az akkor készülő Juhász Gyula-szótárból) jelentetett meg hazai és külföldi folyóiratokban, gyűjtetések kötetekben az írói szótárak szerkesztését — közelebbről-távolabbról — érintő témakörökből (l. a Tézisek 9—12. lapját). Továbbá: másfél évtizedig tartó, jobbra egyedül végzett, de annál állhatatosabb munkával gyűjtötte össze és elemezte, rendszerezte Juhász Gyulának, a XX. század e sajátos hangú lírikusának a költői szókincsét. Végül: ezzel a szótárral általában is, hazai vonatkozásban meg éppen valami újat, eddig meg nem lévőt alkotott, és ezzel mintát adott a további hasonló feldolgozásokra.

3. Hogyan, milyen szerkesztői eljárással, milyen szerkezeti felépítésben tud megfelelni a szótár sokrétű feladatának? Ebbe világít bele némiképpen a már említett tájékoztató (7—13; a német nyelvű bevezetés a 19—26., az orosz nyelvű a 27—35. lapon).

A) Innen megtudjuk, hogy a Juhász Gyula-szótár felveszi a költőnek valamennyi szavát (tehát a tulajdonneveket, az idegen szavakat, a szórövidítéseket, illetőleg a ravidítéssel jelzett szavakat stb. is), amely a kritikai kiadás (Juhász Gyula összes művei. Versek. 1—3. Szerk.: Ilia Mihály és Péter László. Akadémiai Kiadó. Bp., 1963.) 1373 versében megtalálható. A címszó k természetesen a költő nyelvhasználatát és írásmódját híven tükrözik: ha ezek eltérnek — hangalakban vagy helyesírásban — a mai irodalmi nyelvi formáktól, a szerkesztő a címszó után zárójelben és egyenlőségjellel közli a mai irodalmi nyelvi változatot, pl. *zsuppfödte* (= zsúpfödte), *joszivű* (= jószívű).

A címszó után találjuk a szófaji megjelölést, és ezt követi az előfordulási indexszám, több alakváltozat esetén felbontva, pl. *nyugszik* ~ (rég irod.) *nyugoszik* tn ige [7~2]. Itt két dolgot kell még megjegyeznünk: az egyszer előforduló címszók mellett nincs indexszám; a szótár korlátozott terjedelme miatt a szócikkben gyakran nincs feltüntetve a címszó valamennyi előfordulása, ilyenkor az indexszám előtt „V:” áll, ez azt jelenti, hogy „válogatással összeállított szócikk”, pl. *lomha* mn [V: 21].

A címszó az Értelmező Szótár alapján kap stilisztikai minősítő jegyet. Ezenkívül az olyan címszó, amely az ÉrtSz.-ban nem fordul elő, de megvan valamelyik nagyobb szótárunkban vagy az MTA nagyszótári anyagában, „ritká”-nak (ritk), az olyan szó pedig, amely nincs szótározva, és így nagy valószínűséggel Juhász Gyulának tulajdonítható szóalkotás „újszerű”-nek (új) minősül, pl. *pór* fn [2] (rég vál), *guzlicás* fn-ként (ritk), *megsajog* tn ige (új). Az Értelmező Szótárnak az alapulvételéből következik, hogy ha a Juhász Gyula által használt szó eltér minőségében az Értelmező Szótár-belitől, akkor ezt jelezni kell; jelzi is a szerkesztő, a minősítő jegy elé illesztett „ma:” szóval, pl. *strófa* fn [V: 21] (ma: elav).

A szócikk első egységét, a címsort a címszó előforduló toldalékainak a felsorolása zárja.

B) A szótárírásnak kétségtelenül legnehezebb és legfelelősségteljesebb része az egyes szavak, szókapcsolatok jelentéseinek, jelentésárnyalatainak a megállapítása és bemutatása, valamint az úgynevezett stílusminősítés. A Juhász Gyula-szótár az értelmezést, a szócikk elrendezését, jelölési rendszerét illetően az ÉrtSz.-ra támaszkodik, de természetesen több ponton eltér tőle. A Petőfi-szótárához hasonlóan itt is rövidebbek, egyszerűbbek az *é r t e l m e z é s e k*; ahol szükséges (főként tulajdonnevek és idegen szavak esetében), a szótár tájékoztató jellegű enciklopédikus értelmezést ad. A legfontosabb azonban az, hogy „mint egyéni stílusszótár... a költői szövegek szerinti, tehát egyéni alkalmi jelentés(ek) megállapítására törekszik” (9). Például a „Félegyházán 1918 nyarán” című versnek ebben a két sorában: *Vén szélmalom nagy tépett szárnya áll. | Nem élet öröl itt, de a halál*, az *öröl* igét így értelmezi a szótár: „l. ts (átv is) (Terményt) lisztté zúz... a) ts (Tá nélkül) átv Ehhez hasonló szétzúzó hatást fejt ki” — hozzá téve még, hogy „szembeállítással kiemelve” és hogy „költői kép” is egyúttal (az a. jelentésárnyalat tehát az ÉrtSz.-ban található értelmezéshez képest új, a Juhász Gyulánál szereplő jelentésárnyalat miatt vétetett fel). Továbbá: minden olyan szintagmát, amely „szemantikailag eltér a szerkezeti tagok jelentéseinek összegétől, ... külön jelentésként kivevítve minősíti...” (10), pl. *ostromol* 4. *az eget* ~*ja*: (Épület) nagyon magasra emelkedik: *Eltűnik egy ház. Alacsony tetővel | Nem ostromolta göggel az eget* kép (vö. ÉrtSz. *ostromol*).

A költői szótár a költő egyéni stílusába legpregnansabban, legérzékelle-

többben a stílusminősítésekkel világít bele. Már az úgynevezett állandósult stílusértékek (l. Szathmári István: A nyelvi elemek stílusértékéről, in: Népr. és Nytud. XI. 1967. 35–42) megjelöléséből (Benkő László az ÉrtSz. minősítő rendszerét alkalmazza a címszókön belül is az egyes jelentések, jelentésárnyalatok stílusértékének feltüntetésére) következtethetünk arra, hogy Juhász Gyula mit használt fel a korabeli irodalmi és köznyelvből, a „langue” jelenségekből. De az egyéni stílust igazán a szavakhoz, kifejezésekhez a szövegösszefüggésben alkalomszerűen kapcsolódó, vagyis — a dolgot egy kissé leegyszerűsítve — a költőtől származó stílusértékek mutatják. Egyáltalán nem közömbös tehát, hogy a szerkesztő ezek jelzésére milyen minősítő rendszert alakít ki, és az milyen mértékben, továbbá a lehetőségekhez képest mennyire egzakt módon tudja tükrözni a stiláris jelenségeket, végül pedig hogy az olvasó, a szótár használója hogyan tud eligazodni az illető jelzésrendszerben. Az itt említettekhez még azt is hozzátehetjük, hogy e tekintetben a szótárszerkesztő annál nehezebb helyzetben van, mennél jobban haladunk a ma felé. Ilyenformán érthető, hogy Benkő László a Petőfi-szótárétól is eltérő minősítő rendszert dolgozott ki. Ugyanis a következő stilisztikai jelenségekre van figyelemmel (a rövidítésjegyzék — l. 14–7. lap — sorrendjét és utalásait követve): alliteráció (szókezdő hangok azonossága), anafora (sorkezdő szók ismétlése), felkiáltás, felszólítás, figura etymologica (a szótó játékos ismétlése), grammatika (a köznyelvben nem vagy ritkán használt nyelvtani szerkezet, forma; így rövidítve: gramm), halmozás (halmozással kiemelve), hanghatás (a hangsorral, a hangok összetételével kapcsolatos akusztikai hatás; így rövidítve: hangh), hasonlat (hasonlatban előforduló szó), ismétlés (ismétlődő, ismétléses, ismétléssel kiemelve), kép (költői kép — összetett), kérdés (költői kérdés), konkrét (konkrét, érzékelhető jelentésben, konkretizálva), köznyelvi megszólítás, megszemélyesítés, metafora, metonímia, párhuzam (tartalmilag vagy formailag hasonló szerkezetek egymásutánja), rím (szokatlan, különleges rím-fajttával kiemelve), ritmus (erőtéljes ritmusával kiemelkedő), style coupé (rövid, széttört, rendszerint hiányos mondatok egymásutánja), szembeállítás (szembeállítással kiemelve), szimbólum, szimmetria (egymást pontosan fedő, azonos szerkezetek), szinekdoché, szinesztézia (más érzékterületre tartozó vagy egymástól élesen elütő fogalmak egybekapcsolása), szóismétlés (összetett szó egyik tagjának ismétlése), szókezdő ismétlés (azonos előtag, rendszerint igekötő ismétlése), szókezdő rím (több azonos hang a szók elején), szórend (szokatlan szórend), tényközlés (kiemelés nélküli tényközlés, megállapítás), toldás (a mondathoz mintegy utólag hozzátoldott szó, illetőleg szóval kiemelve), töismétlés (ismétlődő szótó), zeugma (ráértéssel összekapcsolt közös mondatrész). Ezenkívül, ha valamely szó vagy kifejezés nem sorolható be teljes nyugodtsággal a kérdéses kategóriába, a -szerű képzővel ellátott megjelöléssel (pl. képszerű, metaforaszerű) él a szerkesztő. Ezek a minősítések (a rövidítésüket l. az idézett helyen) — az állandósult stílusértéket jelzőkkel szemben — mindig a példát jelentő idézetek után állnak. A sorrendjüket illetően előbb vannak „az objektív, egzakt módon megállapítható minősítő jegyek” és utánuk a „mérlegelés, értékelés” útján kialakított jelölések. A szerkesztő megjegyzi még: „A stilisztikai minősítések legtöbbször nem korlátozhatók magára a címszóra, hanem a közölt kontextus egészére érvényesek (pl. metafora, hasonlat, párhuzam). De a szótár csak azokat a minősítő jegyeket tünteti fel, amelyek a címszóval közvetlenül összefüggenek.” (12.) — Néhány példa az alkalmi stílusérték jelölésére: „*megfürdik* tn ige [3] -ött. l. (átv ritk) A vízbemerülés

látszatát kelti: (Tisza) *az ég is nevetve... Fürdik meg habjaidban?* 1104/24 megszám kérd 2. (átv ritk) Teljes egészében átengedi magát vmely hatásnak: (A föltámadott) *Negyven napig még a földön maradt. Járt-kelt a földben, megfürdött a fényben* 191/7 allit ritm párh | 30/23." — „fa 2. Feldarabolt fa mint tüzelő: *És a vén kályhába' villog a kiégett fák szene* 181/8 metafora szerű..."

C) Amint a szerkesztői tájékoztató megállapítja, „a szófaji megjelölés és a stilisztikai minősítés mellett a szó használati értékének teljes áttekintése megkívánja a mondattani szerep megjelölését is” (12). Ez lényegében annak a feltüntetését jelenti, hogy a címszó milyen m o n d a t r é s z szerepét tölti be az adott idézetben — bizonyos ésszerű megszorításokkal (pl. az ige állítmánya szerepét mint magától értetődőt nem jelzi a szótár, l. a 12. lapon). Pl. „*rózsafény* (A hajnal v. alkonyat) rózsaszínű fénye: *rózsafényben tündököl a föld, ég* | *Mint valami nagy kései dicsőség* 939/5 túlzó hasonl állaph (a mondatrészek rövidítésének feloldását l. a 14–6. lapon).

D) A költői szótárban igen lényeges rész a címszónak a megfelelő s z ö v e g k ö r n y e z e t b e n, i d é z e t e k formájában való bemutatása, mert hisz ezek hivatottak arra, hogy a kérdéses jelentést, jelentésárnyalatot, valamint a jelzett stiláris és grammatikai értéket bemutassák, igazolják, továbbá ugyanakkor a költő egyéni stílusát illusztrálják. Az ideális természetesen az volna, ha minden jelentés, jelentésárnyalat után valamennyi odavágó idézet helyet kapna. Ez azonban a terjedelmi kötöttség miatt még a viszonylag kisebb életmű esetében sem igen lehetséges. A továbbiakban tehát az a kérdés, hogy a szerkesztő hogyan, milyen szerkesztésbeli fogások révén tud a kevesebbrel is sokat, „teljeset” adni. Az idézetek csökkentését teszik lehetővé — de még a teljesség igényén belül — az utalások. A Juhász Gyula-szótár a következő esetekben folyamodik ehhez a megoldáshoz: a) Alakváltozatok, továbbá személynévek stb. második szava esetében utal a megfelelő címszóra, ahol a kérdéses idézet megtalálható (pl. *csend* l. *csönd*; *Sándor* l. 1. *Csizmadia*, 2. *Endrődi* stb.); — b) A hellyel való takarékoskodás másik módja annak az érvényesítése, hogy egy-egy idézet lehetőleg csak egyszer forduljon elő. Ilyenkor természetesen ahhoz a címszóhoz kerül, amelynél a legfontosabb az illusztráló szerepe. Az idézet többi szavánál viszont csupán egy nyíl mutat arra a címszóra, ahol az idézet megtalálható (pl. „*félhalál* Félig-meddig halott állapot: → *félélet*”); — c) Az idézet egyáltalán nem szerepel a szótárban, csupán a lelőhely van megadva (pl. „*odarejtett* mn-ként (átv) Titkon oda helyezett (tárgy: *hegedű*): 266/12”).

Valójában ezekhez sorolható a melléknevekkel kapcsolatos eljárás is. Mellettük ugyanis legtöbbször a jelzett szókat tünteti fel a szótár (mindig lelőhellyel vagy utaló címszóval). Bár „ez a pusztasors felsorolás sajnálatosan elszűrki sok szép költői idézetet” (11), nyerünk is vele, mert együtt látjuk, hogy a költő milyen melléknévvel milyen főneveket társított — és fordítva, mert „ha egy főnévnek nagyobb számú jelzős előfordulása van, a jelzőket külön felsorolja a szótár...” (11). Két példa: „*ódon* mn [V: 34] (vál) Régi, a régmúlt hangulatát felidéző (tárgy, dolog, jelenség, megnyilvánulás: *álom, ballada, bérkaszárnya, biblia, csárda, csarnok, emlék, Fusijama, gemma, kastély, könyv, könyvtár, mesefa, misekönyv, mosoly, mutató, nap, oltárkép, omladék, orgona, park, poggyász, sziget, szoba, temető, torony*)...” (és a lelőhelyek). — A szem szóhoz pedig 'látószerv' jelentésben a szótár szerint a következő jelzők csatlatkozhatnak: *apró, barna, csoda mély, dagadt, égő, fájó nagy, fáradt, fiatal, föl-villanó, halovány ibolya, holt, félíg hunyt, hű öreg, ifjú, ijesztő, ittas, kék, kiégett,*

könnyes, látó, magyar, mély, nagy, nagy sötét, nedves, nefelejcs, nyílt, nyitott, öreg, örök, ragyogó, régi, rövidlátó, sanda, siró, sötét, szegény, szép, szomorú, szürke, tengerzöld, tört, tündöklő, tüzes, vak, zöld.

Idáig azonban még teljességről beszélhetünk, akkor is, ha lexikográfiai tekintetben a fenti korlátozások szintén kifogásolhatók. Az igazi baj akkor kezdődik, amikor már teljességről egyáltalán nem lehet szó. Sajnos a Juhász Gyula-szótár is eljut ehhez, mert a „nagy (általában 15-nél nagyobb) index-számú szók cikkében mellőzni kénytelen a teljes bemutatást, illegőleg valamennyi lelőhely felsorolását” (11).

E) Az egyéni stílus szempontjából sem lényegtelen, hogy a vizsgált költő, író mennyiben élt a s z ó a l k o t á s lehetőségeivel (milyen már meglevő képzett formákat és összetételeket stb. használt fel, és milyen újakat hozott létre). A Juhász Gyula-szótár erre is figyelemmel volt: „A címszó képzett alakjai, valamint az olyan összetételek, amelyekben a címszó az előtag, az ábécérend alapján mindenkor a címszó környezetében találhatók . . .” (12–3). Azokat az összetett szókat, „amelyekben a címszó utótag vagy szóbelseji morféma” (uo.) és igei címszók esetén a felhasznált igeikötős alakokat — a maguk helyén bemutatva — a szócikk végén, az „Ö:” jelzés után is felsorolja a szótár. Néhány példa: a *ront* ige szócikkének a végén ezt találjuk: „Ö: *be ~, el ~, le ~, meg ~, össze ~*”. — A *rózsa* főnév szócikke pedig ilyen összetételeket sorol fel: „*álom ~, csillag ~, csipke ~, ősz ~, tűz ~, vad ~, vér ~*”.

4. Most már az a kérdés, h o g y a n v a l ó s í t o t t a m e g a s z e r k e s z t ő a Juhász Gyula-szótár elé kitűzött célokat, feladatokat, amelyeket egyébként így foglalt össze az említett tézisekben (3): „A modern írói szótárnak szem előtt kell tartania azt a tudományos és társadalmi igényt, hogy a szókinés (lexika), jelentés (szemantika) és nyelvtani sajátságok (grammatika) szorosan összetartozó egységet alkotnak . . . A szépirodalmi nyelvnek és stílusnak e hármas alapkövetelmény szerinti feltárásával az írói szótár feletet ad arra, hogy mit, miért és mire használ fel a nyelvből az író vagy költő.” És természetesen az sem közömbös, hogy ezt a sokrétű információt a szótár — az adatok pontosságával, a szócikkek megfelelő tipográfiájával és áttekinthetőségével stb. — könnyen hozzáférhetően adja-e.

Lássuk tehát a szótár föltétlen erényeit, ugyanakkor azonban mutassunk rá fogyatékokaira, esetleges hibáira — egyébként összehasonlításra felhasználható immár a Petőfi-szótár első kötete is —, hogy az eljövendő hasonló munkák még jobban betölthessék funkciójukat.

A Juhász Gyula-szótár szerkesztőjének elvitathatatlan é r d e m e — erre már korábban is utaltam —, hogy (a Petőfi-szótárral együtt) vállalta az úttörés nehézségeit, vállalta az írói-költői szótárak szerkesztésének elméleti és gyakorlati megalapozását, valamint magával a szótárral hazai viszonylatban elsőként adott példát egy huszadik századi költő nyelvkincsének a szótári feldolgozására. Ezenkívül — csak felsorolásszerűen — a Juhász Gyula-szótár következő kétségtelen pozitívumait említem meg: gazdag — véleményem szerint más költők esetében is jól alkalmazható — stilisztikai minősítőrendszer kidolgozása; a nyelvi-stiláris jelenségeket illetően bizonyos teljességre való törekvés; helyes címszókiválasztás; és az arra irányuló igyekezet, hogy a szótárban kidomborodjék Juhász Gyula egyéni stílusa (gondolok itt a stilisztikai minősítőrendszer, továbbá a szó- és kifejezésértelmezés lehetőségein kívül a jelzett szavak melletti jelzőknek és fordítva: a melléknevek mellett megjelenő

főneveknek, továbbá a költő által használt vagy éppen létrehozott képzett formáknak és szóösszetételeknek a számbavételére stb.).

Az eddig mondottak ellenére abban látom a Juhász Gyula-szótár fő fogya té k o s s á g á t, hogy még mindig nem a kívánt mértékben helyezi előtérbe a költő nyelvének és stílusának legjellemzőbb egyéni vonásait. Lássuk ezt egy kissé részletesebben, több oldalról.

a) Kérdéses mindjárt, hogy az értelmezést illetően érdemes-e, szükséges-e ilyen mértékben támaszkodni az Értelmező Szótárra. Mindenekelőtt azokat a jelentéseket, jelentésárnyalatokat kellene véleményem szerint nagyobb mértékben kidolgozni és egyszersmind jobban kiemelni, sőt feltűnőbbé tenni, amelyek — akár a Juhász Gyula sajátjai, akár nem! — eltérnek az Értelmező Szótáréitól. Még inkább vonatkozik ez természetesen az „új” minősítésű címszavakra. — Persze, magam sem látom a megoldást a tekintetben, hogy az ÉrtSz.-ban meglevő jelentéstagolódást (-struktúrát) meghagyva el lehetne-e hagyni a lerövidített jelentéskörülírásokat, értelmezéseket — mint amelyek ott találhatók az ÉrtSz.-ban —, az azonban elvitathatatlan, hogy így meg gyakran formális, esetleg semmit vagy keveset mondó az értelmezés, sőt az is előfordul, hogy a lerövidítés következtében az értelmezés már nem teljesen „a valót” tükrözi. (Például a *derékalj* szót a JuSz. így értelmezi: „Dunyhaszerű ágynemű”; nyilván az ÉrtSz.-ból átvéve. Ott ugyanis ez található: „A matracra, szalmazsákra, ill. magára a rugózott fekvőhelyre tett, tollal töltött lapos dunyha v. párnaszerű ágynemű, amely a fekvőhelyet puhává és meleggé teszi.” Igen ám, de szerintem a derékaljnak nem a dunyhaszerűség a fő jellemzője, hanem az, amivel az ÉrtSz. is kezdi az értelmezést, hogy tudniillik nem takaróként, hanem éppen a matracra stb. téve használják.)

b) Az egyéni stílusjegyek kiemelését gátolja továbbá a teljesség hiánya, jöllehet ezt a kényszerítő takarékosági körülmények okozzák. A szótár használatát kétségtelenül „idegesíti” már az is, hogy a szótárban kihagyásos és a kelleténél rövidebb idézeteket talál (pl. hasonlat, párhuzam stb. esetében). Még „idegesítőbbek” azonban az utalások (a szótár más helyén kell megkeresni az illusztráló példákat) és a lelőhely-felsorolások (ilyenkor meg csak a kritikai kiadás használható, ha éppen kéznél van). De a legnagyobb baj, hogy a nagyobb számban előforduló szavak — nemegyszer éppen a legjellegzetesebb „kulcsszavak” — esetében a lelőhelyeknek csak egy bizonyos hányadát találjuk meg. A Petőfi-szótár ezzel szemben teljesnek mondható, mert csak az *a*, *az*, és-féle szavak esetében nem sorol fel minden lelőhelyet.

c) Kevesellem — már csak a későbbi összevethetőség miatt is — a JuSz.-ban a szóstatistikákat. Mint utaltam rá, ez a szótár csupán a címszó előfordulásának (gyakoriságának) a számát adja meg. A Petőfi-szótárban — csak helyeselhetően — kétféle statisztika található: a szavaké (az egyes szavak, a címszók és alcímszók együtt, továbbá szófajok szerint), valamint a szóalakoké (a címszók és alcímszók tő szerinti alakváltozatai, továbbá a Petőfinél előforduló valamennyi ragos és jeles nyelvtani alak, ugyancsak szófajok szerint; — l. i. m. 14). Bizony a JuSz. követhette volna e tekintetben a PSz.-t, sőt az egyéni stílussajátságok még teljesebb bemutatása végett szívesen vettem volna a jelentések és jelentésárnyalatok, sőt az egyes stílusminősítések előfordulási számának a feltüntetését is.

d) Úgy látom, hogy a címszavak szintaktikai minősítése, vagyis a mondattani szerepük meghatározása viszont — ilyen a Petőfi-szótárban sem szerepel — nem sok eredménnyel jár. Talán el lehetett volna hagyni, annál is in-

kább, mivel a szerkesztő az egyes mondatrészeket a tájékoztatóban nem írta körül, nem beszélve az olyan vitatható efféle kategóriákról, mint például a képes helyhatározó és a körülményhatározó.

e) Az újabb, főként generatív nyelvészeti kutatások fényében jobban látjuk, mennyire fontosak az egyes szavak mondat-, illetőleg szövegbeli kapcsolódási lehetőségeit. Az meg már az író és beszélő egyén (a mi szempontunkból: az egyéni stílus) sajátja, hogy milyen mértékben él ezekkel a lehetőségekkel. Ezért vetem föl, hogy milyen hasznos volna egy-egy írói-költői szótárban együtt látni például valamennyi ige mellett a hozzá kapcsolódó tárgyakat, határozókat.

f) Végül: az egyéni stílust színezte volna, ha Juhász Gyula prózája is helyet kap a szótárban.

Egyéb megjegyzéseim:

a) Mint fentebb jeleztem, én a JuSz. stílusminősítő rendszerét alapjában jónak és az egész szótár egyik fő értékének tartom. Hadd utaljak azonban arra, hogy egyrészt más effajta rendszerezés is elképzelhető, és hogy van néhány vitatható pontja. Mindenekelőtt a következőt hangsúlyoznám: nagy kár, hogy a szerkesztő — legalább olyan mértékben, mint a Petőfi-szótár (12—3) — nem írta körül az egyes kategóriákat éppen az egyes jelenségeknek a viszonylag egzaktt elhatárolhatósága érdekében (sajnos, nem elegendő semmiképpen sem csupán utalni a stílusminősítéssel foglalkozó dolgozataira; l. a szótár 18. lapját). Így aztán több dolog némileg homályban marad: Mit ért például a szerkesztő halmozáson (csak a szóhalmozást vagy az úgynevezett felsorolást, részletezést, illetőleg bizonyos ismétlésfajtákat is); hanghatáson (azonos-e ez a hangszimbolikával, vagy csak részben egyezik vele); szimbólumon (a szimbolista ábrázolás vagy annak valamely „csökkentettebb” változata beleértendő-e)? Mi a különbség a figura etymologica és a tőismétlés, valamint az alliteráció között? Hogyan különülnek el pontosan a valamilyen ismétlésre vonatkozó kategóriák: ismétlés, anafora, szóismétlés, szókezdő ismétlés (az utóbbi háromra bizonyos támpont található a rövidítésjegyzékben)? Mit értünk (költői) képen? A „kérdés” csak úgynevezett költői kérdés? Mit jelentenek pontosan a következő megjelölések: „konkretizálva”, „köznyelvi”, „tényközlés”, „toldás”? Mi a (szokatlan) „rím” és a(z erőteljes) „ritmus” (-ával kiemelkedő)? Milyen ellentétfajta tartozik a „szembeállítás”-ba? Hogyan kell érteni a „szinesztézia” körülírását: „más érzékterületre tartozó vagy egymástól élesen elütő fogalmak egybekapcsolása”? — Végül az sem nagyon szerencsés, hogy a „ritka” és az „új” minősítés — igaz, aszerint megkülönböztetve, hogy például az értelmezés előtt vagy után áll-e — két jelentésben szerepel: az ÉrtSz. minősítő rendszeréből átvéve (= állandósult stílusérték) és a Juhász Gyulánál található nyelvi-stilisztikai eszközök jellemzőjeként (= alkalmi stílusérték).

b) A szócikkekben a sok utalás, lelőhely-felsorolás, rövidítés, a túlzott tömörség stb. miatt bizony el-elsikkad a lényeg, a Juhász Gyula-i stílus, és egy-egy szócikk olvastakor nem mindig nyilvánvaló, hogy költői szótárral van dolgunk — természetesen hangsúlyozva, hogy mindez bizonyos kiadásbeli megfontolások következménye.

5. Az elmondottakat összegezve: a Juhász Gyula-szótárral, Benkő László példamutató művével jelentős mértékben gazdagodott nyelv- és irodalomtudományunk. Ha akad is benne bizonyos fogyatékoság, vitatható megoldás

— enélkül egyébként az efféle nagy és sokrétű munka elképzelhetetlen, hát még ha ebben a nem könnyű műfajban éppen az első fecskéről van szó! — ez a szótár nemcsak hozzásegít Juhász Gyula és a XX. század stílusának, a korstílusoknak, a költői kifejezésrendszernek stb. a biztosabb, tárgyilagosabb megismeréséhez, hanem mind az efféle áldozatos munka vállalását, mind az írói-költői szótár szerkesztését illetően mindig példa marad a jövőendő számára. Várjuk hát valamennyi kiemelkedő írónk, költőnk, mindenekelőtt Arany, Jókai, Ady, Móricz, József Attila szó- és kifejezésrendszerének hasonló feldolgozását, hogy az egyéni teljesítményeket, az egyes korok stílusát stb. nagyon sok szempontból egybevetve, szilárdabban álljon előttünk a magyar prózai és költői nyelv fejlődésének útja.

Szathmári István

Egy baleseti hír szerkezete

I. A címben jelzett hír megformáltsága egyáltalán nem mintaszerű, sőt még annyit sem lehetne állítani róla, hogy tipikus. Tehát nem egyéni kiválósága vagy jegyeinek általánosítható volta miatt került az alábbi elemzés középpontjába, hanem azért, mert alkalmasnak ígérkezik egy vizsgálati hipotézis szemléltetésére. Erre viszont nagy szükség van, hiszen a napihír mint vizsgálati tárgy Roland Barthes nevéhez (vö. Strukturalizmus. [szerk. Hankiss E.] Modern Könyvtár 207. 173—184.), a mondat fölötti szövegszerkezeti egységnek logikai konstrukcióként való megközelítése pedig Deme László munkásságához kötődik (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.). A Barthes és Deme után következő, rájuk építő kutatásnak tehát célszerű bemutatnia saját hipotézisét: azokat az elemeket, viszonyokat és műveleteket, amelyek eddigi vizsgálataiban központi szerepet kaptak.¹

Maga a hír a Délmagyarország 1974. január 22-i számában Közlekedési balesetek összefoglaló cím alatt jelent meg, és a személyi adatok némi megváltoztatásával a következőkben olvasható:

*Életveszélyes sérüléssel
végződött egy közlekedési
baleset Szegeden, az Odesz-
sa körút és a Rózsa Ferenc
sugárút kereszteződésében.
Kovács József Szeged, Bé-
res utca 19. szám alatti
lakos gépkocsiját vezetve
felhaladt az útpadkára, majd
nekiütközött az egyirányú*

¹ L. Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged, 1973—1974. 9—18; Tömbösödés és szinteződés a beszédmű értékű bekezdés szerkezetében. Ált. nyelv. tan. XI.; Az ötmondatos beszédmű értékű bekezdés kísérleti vizsgálatáról. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tud. Közl. 1974. 1:161—84; A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése a négymondatos beszédműben. Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged, 1975.

közlekedést jelző táblának, azt követően villanyoszlopnak hajtott. Kovács József kiesett a gépkocsiból, amely tovább haladt, és egy ház kerítésénél állt meg. Életveszélyes sérüléssel szállították a mentők kórházba Kovács Józsefet. A gépkocsijában keletkezett kár mintegy 15 ezer forint.

II. A hírben rejlő konstrukció feltárásához — hipotézisünk szerint — az öt mondat² között húzódó logikai kapcsolatokat és az egyes mondatok megformáltságának fokát kell megállapítani; majd — ellenőrző műveletként — a mondatok kölcsönös sorrendi felcserélhetőségét célszerű mérlegre tenni.

1. A hír mondatainak logikai kapcsolódása

Az öt mondat közti kapcsolatok egyikét sem fejt ki kötőszó, így mind a négynek feltárása az elemzőre hárul. (Vö. Deme László: Nyr. 89: 292—302; Török Gábor: A líra — logika. Bp., 1968. 52—7.) Ebben a munkában nem szükséges ragaszkodnunk a mondatok lineáris rendjéhez, hiszen a beszédmű mint egész nem közvetlenül tagolódik mondatokra. Esetünkben is célszerű valamelyik könnyebben megragadható ponton kezdeni az elemzést.

Ha például a jelenlegi harmadik mondattal kezdődnek a hír (*Kovács József kiesett a gépkocsiból . . .*), vagyis ha nem volna előzménye ennek a hírrészletnek, akkor az olvasó elsősorban az esemény okát igényelné: minek következtében esett ki K. J. a gépkocsiból?

Magának az oknak a felfogása természetesen bonyolultabb kérdés is lehet, hiszen K. J.-fel egy oksági láncolat elemeként történt a mondatban leírt eseményrészlet. A műfaj friss, gyors jellege azonban nem engedi (sőt nem is követeli) meg, hogy az újságíró kivárja a baleset okának rendőrségi, netán bírósági felderítését. A baleseti hír ezért rendszerint megelégszik a műszaki hibának, gondatlanságnak, ittasságnak stb. mint típusoknak okként való megjelölésével, illetőleg — miként a jelenlegi példánkban is — csupán a következményekről számol be, s a mondatokra tagolt egész következménynek egyik mondatszegmentumára osztja az ok szerepét. Valójában nem is kell osztani ezt a szerepet, mert következik annak a konstrukcióban elfoglalt helyéből.

Hírünk legelső mondata ugyanis általánosítva előre bocsátja a teljes esemény lényegét. Ebben az élre helyezett állítmányi rész első három szava (*Életveszélyes sérüléssel végződött*) már teljesíti a voltaképpeni feladatot: Vigyázzatok az életetekre!; az alanyi rész csupán az intelem érvényességi körét nevezi meg (*közlekedési baleset*). Ezzel le is zárulhatna az első mondat, hiszen a még itt szereplő további információrészlet (a baleset helye) mint konkrétum a hír kifejtő részébe is kerülhetne; itteni helye lehetséges, de nem szükségszerű.

A második mondat azonban — bármi legyen is a benne foglalt hírrészlet — szükségszerűen lesz magyarázó viszonyú folytatása az első mondatnak.

² *Mondat*-on minden esetben 'mondategészet' értünk. Vö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. 99—102.

Az előre vetett végkövetkezmény ugyanis igényli a maga előzményét: a már ismertté vált okozat megköveteli az ok feltárását. Indokolt, hogy ez minél előbb történjék, vagy legalábbis kezdődjék meg, ezért került példánkban a második mondatba az az információrészlet, amely a kiemelt következmény okát tartalmazza (*villanyoszlopnak hajtott*).

A harmadik mondatnak okozatról tudósító, következmény jellege az öt követő, negyedik mondatához képest átértékelődik. A *kiesés* itt közvetlen előzménye, azaz oka lesz a 4. mondatban leírt okozatnak, az *életveszélyes sérülés*-nek. A negyedik mondat tehát következménye a harmadik mondatban leírt eseményrészletnek.

Az ötödik mondat logikai kapcsolódása az eddigiektől eltérő. Felfogható ugyan következménynek is, miként a megelőző két mondat, hiszen ez is okozatról számol be. A *gépkocsiban keletkezett kár*-ról mint a baleset másik tényezőjéről szóló tájékoztatás azonban nem közvetlenül követi saját okát. Nem is követheti, hiszen a *15 ezer forint kár* feltehetőleg a 2.—3. mondatban részletezett folyamat során keletkezett, s nem lehetne egyértelműen a 3. mondatból következtetni. (Igaz, hogy a gépkocsivezető sérülése is megkezdődhetett már az első hibás vezetési mozzanatnál [*felhaladt az útpadkára*], s nem biztos, hogy csupán a kieséskor szenvedte el az életveszélyes sérülést.)

Az ötödik mondatnak más jellegű kapcsolódása elsősorban abból a helyzetből adódik, hogy következmény jellege nem a közvetlenül megelőző, negyedik mondatból folyik, hanem a 2.—3.-ból; így a negyedik mondattal analóg, párhuzamos szerepet tölt be, hozzá való logikai viszonya tehát kapcsolatos.

Az eddigiek összefoglalásául példahírünk mondatainak logikai kapcsolatait — Deme László gondolatmenetét és jelölési rendszerét felhasználva (i. m. 135) — a következőképpen lehet ábrázolni: $1 \rightarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow 4 + 5$. (A számok a hír mondatait képviselik, a nyilak hegye mindig az okra mutat.)

2. A mondatok logikai mellérendeltségéből arra lehetne következtetni, hogy azonos értékben építik fel a hírt mint teljes információt; illetőleg, hogy a hír közvetlenül és azonos értékekre tagolódva osztódik öt mondatra. Közelebbi vizsgálatban azonban megmutatkozik, hogy az egyes mondatok megformáltsága, vagyis a konstrukcióba való beépültsége nem azonos fokú.

a) Legfeltűnőbb, hogy ennek a hírnek mindössze egy olyan mondata van, amely láthatóan részlete valaminek, be van építve valahova, nem tart igényt az önálló megnyilatkozás rangjára, mert megformáltsága hiányos. Ez a hírnek ötödik, utolsó mondata: *A gépkocsijában keletkezett kár mintegy 15 ezer forint*.

Nem grammatikailag hiányos e mondat, hiszen önálló alanya és állítmánya van; állítmánya névszói, tehát nem is lehet szüksége egyéb kiegészítőre (vö. H. Molnár Ilona: Ált. nyelv. tan. 4: 157—65.). Az az információrészlet hiányzik belőle, amelyre az alanyi rész harmadik tagolódási szinten elhelyezkedő határozójának birtokos személyragja utal: valakinek a gépkocsijában. Vagyis hiányzik a birtokos, az a szereplő, akit itt logikai alanynak is nevezhetünk.

Hiányos és önállótlan tehát az ötödik mondat, mert csupán a logikai alanyt tartalmazó mondattal együtt, azt követve létezhet. Így legtermészetesebb módon a közvetlenül megelőző negyedikkel; de ha kivennénk a hír 3. és 4. mondatát, hézagtalanul illeszkednék a 2. mondatához is, amelyben a hiányolt logikai alany egyszersmind grammatikai alanyként is szerepel.

A második mondathoz való kapcsolódás lehetőségének kérdésére később még visszatérünk, itt csupán azért említettük meg ezt a vonatkozást, hogy a grammatikai és a logikai kapcsolódás különbségére utalhassunk általa.

Az ötödik mondat beépültségét, azaz valami megelőzőhöz való elválaszt-hatatlan tartozását ugyanis grammatikai eszköz, a birtokos személyrag fejezi ki (rajta kívül — az itt felesleges — határozott névelő is, amiről szintén később lesz szó). De hogy a hír egyes mondatai között lényegileg logikai kapcsolat van, az a 2.—5., illetőleg 4.—5. mondatok viszonyában mutatkozik meg. A 2.-hoz és a 4.-hez ugyanazon grammatikai eszközzel egyaránt hézagtalanul illeszkedő 5. mondat ugyanis az előbbi esetben *k ö v e t k e z t e t ő* viszonyú: „...vil-lanyoszlopnak *hajtott*. [Ennek következtében] *A gépkocsijában keletkezett kár...*”; az utóbbi esetben viszont — miként az előbbieken már megállapítottuk — *k a p c s o l a t o s*.

Mindaz, amit e hír 5. mondatának kapcsolódásáról eddig megfigyeltünk, felveti az alábbi ábrázolás lehetőségét: $(4 + 5)$; vagyis annak a helyzetnek a kifejezését, hogy az 5. mondat egy mondat fölötti szövegegységnek közvetlen alkotórésze, s csak ezen keresztül épül be az egészbe. Voltaképpen el is maradhatna, hiszen az ötödik mondat nem a *k o n s t r u k c i ó* h o z szükség, hanem az *i n f o r m á c i ó* teljességéhez. A konstrukciót végkövetkezményként a most már a maga helyén megismételt negyedik mondat egymagában is teljes értékűen zárna le, vagyis az alábbi két ábrázolás konstrukcionális szempontból egyenértékű: $1 \rightarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow (4 + 5) = 1 \rightarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow 4$.

A fentiekből természetesen folyó kérdés, hogy vajon nincs-e további konstrukcionális értékkülönbség az egyes mondatok között.

A 2. és a 3. mondatban annyira feltűnő a mondatkezdő alany (*Kovács József*) azonossága, hogy az e két mondatból való elkülönülés nyilvánvalóbb az elsőben és a negyedikben is. Erre azért tanulságos rámutatnunk, mert egyébként mind az első, mind pedig a negyedik mondat hiánytalan megformáltságú.

b) A negyedik mondat — mint már szó volt róla — teljesen önálló módon zárhatná le a konstrukciót. Logikai következményként való kapcsolódása tartalmilag nyilvánvaló, szerepének megfelelő helyen van; s a benne foglalt információnak az első mondathoz visszautaló megismétlődése folytán (*Életveszélyes sérüléssel*) explicált befejezése a hírnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy csupán ezt a helyet foglalhatja el a konstrukcióban. Igényli az okot, hiszen következményről tudósít, de az ok nem csupán előtte foglalhat helyet. Jöhetne utána is, például abban az esetben, ha a sérült *Kovács József* közismert személy volna, s nem a közlekedési balesetre, hanem a balesetet szenvedett személyre kellene irányítani a figyelmet. Ekkor a hír élére kerülne a jelenlegi 4. mondat.

A negyedik mondat a 3.-tól azonban nem csupán az ok következményeként különül el. Alanyváltás történik benne, ami egyúttal lényeges szórendi különbséget is okoz. A 2.—3. mondat alany—állítmány viszonya után itt állítmány—alany a sorrend.

Mindebből azt a lényeges, a konstrukcióra vonatkozó következtetést vonhatjuk le, hogy a negyedik mondat önállóbb, a közvetlen előzményétől elkülönülőbb, mint az 5. mondat; tehát semmiképp sem indokolt a $(4 + 5)$ mintájára $(3 \leftarrow 4)$ -szerű mondat fölötti szövegegységet feltételezni.

c) Tematikai és logikai jellege kapcsán a 4. mondatból mint következ-ményből hiányoltuk az okot, vagyis a hibátlan grammatikai megformáltság

ellenére sem tekinthettük kontextus nélkülinek. Az első mondatot viszont — bizonyos engedménnyel — önmagában is föl lehetne fogni beszédműnek, azaz önálló, egész közlésnek. Beszédmű értékű lehetne, mert nemcsak grammatikailag teljes, hanem informatíve is benne van minden, ami lényeges. Ez természetesen nem véletlenül van így, a hír műfaja követeli meg a figyelemkeltő, lényegét előre vető bevezető mondatot (vö. Bánkúti Gábor: *Híreket mondunk I–II. Bp., 1970.*). Folytatásának: a hír tárgyaló részének nem is lehet más szerepe, mint az első mondatban közölt lényegi általános kifejtése, részletezése, konkretizálása. Az első mondat tehát — legalábbis ebben a példában — abszolúte uralja a konstrukciót. A többi mondat *e g y e n k é n t* nem lehet egyenrangú vele, hanem csak együttesen „érnek” annyit, a bennük foglalt információrészletek *e g é s z e* szerepel azonos értékű partnerként a konstrukcióban. Így az a magyarázó viszonyú kapcsolódás, amelyet fentebb már megállapítottunk a 2. és az 1. mondat között, nem csupán ennek a két mondatnak, hanem elsősorban a konstrukció két fő részének a viszonyára érvényes. Vagyis hírünk konstrukcióját az eddigiek szerint a következőképpen lehet ábrázolni: $\langle 1 \rightarrow [2 \leftarrow 3 \leftarrow (4 + 5)] \rangle$, ahol a csúcsos zárójelpár a konstrukció egészét, a szögletes zárójelpár pedig az első mondat mint bevezetéssel egyenértékű kifejtő részt határolja.

d) A fenti képlet hűen fejezi ki a hír 2. mondatának minden lényeges jegyét. Magyarázó viszonytal kapcsolódik az előzményéhez, de ez a logikai irányultság sokkal inkább a konstrukcióban elfoglalt helyéből következik, mint tényleges tartalmából. Az első mondatához képest valóban megokolást vezet be, a 3. mondatnak is valóban előzménye, sőt előidézője — mégsem igazi ok. Csupán vele kezdődik egy eseménysornak az a mozzanata, amelynek hírbe kívánczó következménye lett. Teljes és szabályos megformáltsága folytán akár kezdő mondata is lehetne egy elbeszélésnek, vagy egy modern balladáának (*Farkas Julcsa föllépett az asztagra | Véletlenül beleesett a dobba . . .*). Egyébként bírósági híreket gyakran kezdenek ezzel az induktív irányú, konkrét mozzanatot élre állító mondatral (*A Pest megyei Dabas község határában szabálytalanul, a forgalommal azonos irányban haladt gyalogoson az úttesten Balázs István, 69 éves nyugdíjas. Szabó János 38 éves jugoszláv állampolgár személygépkocsijával . . . elütötte . . .* [Esti Hírlap, 1974. IV. 16.]).

Az eddigiekből — remélhetőleg meggyőzően — következik, hogy a 2. mondat semmiképpen sem tartozik szoros egységbe az elsővel, tehát nem ábrázolhatnánk így: $(1 \rightarrow 2)$. Kérdés azonban, hogy nem követheti-e őt a harmadik mondat ezzel a közelséggel: $(2 \leftarrow 3)$.

e) A 3. mondatban van egy határozott névelő (a gépkocsiból), amely kétségtelenné teszi, hogy ennek a mondatnak előzménnyel kell bírnia, mégpedig olyannal, amelyben már megismertedtünk a gépkocsival. Hiába van tehát itt személynévvel kifejtett alany, ez a mondat ebben a megformáltságban előzményre szorul, így nem lehetne belőle hírkezdő mondat. Következménytartalma is ezt a szükségszerűséget erősíti meg; ez a következmény azonban — jellegét tekintve — nem a 4.—5.-ben levő folytatásához, hanem a 2.-ban szerepelt előzményéhez húz. (Tudniillik azzal együtt nemcsak következmény, hanem egyúttal ok is, míg a 4.—5. mondatban foglalt információrészletek csupán következmény jellegűek.)

Jogosan merül fel tehát az a kérdés, hogy a 2.—3. mondat nem alkot-e mondat feletti szövegegységet. Ennek a lehetőségnek itt csupán a 3. mondat kifejtett alanya mond ellent — egyébként feleslegesen, mondhatni, hibásan.

Hiszen abban az eseménysorban, amelynek leírása a 2. mondatban indul, mindvégig *Kovács József* a főszereplő, méghozzá a 2.—3. mondatban grammatikai, a 4.—5. mondatban logikai alanyként. A 3. mondatban ezért felesleges a grammatikai alany explikálása, s tökéletesen helyettesítené az első ige zéró személyragja: 2. m.: *Kovács József . . . villanyoszlopnak hajtott*. 3. m.: *Kiesett a gépkocsiból . . .* Ezzel a helyesbítéssel, vagyis az implikált alannyal az alábbi — a logikai lényegyet hívebben tükröző — képletet kapjuk: $\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow (4 + 5)] \rangle$.

Miután egyszer már beavatkoztunk az újsághír megfogalmazásába, természetesen kívánczik a további hasonló lehetőségek kutatása. Nem lehetne-e például a 4. mondatot is szoros egységbe hozni a 2.—3.-kal, vagyis ekképpen: $(2 \leftarrow 3 \leftarrow 4)$? Ez a kérdés nem is annyira a kérdezett formára irányul, sokkal inkább arra való, hogy a $(2 \leftarrow 3)$ egységet tovább igazoljuk általa.

A 3. mondatban ugyanis nem egy, hanem két grammatikai alany van (*Kovács József, gépkocsi*), s az utóbbi közbeékelődve megszakítja a grammatikai, illetőleg logikai alany jelenlétének folytonosságát (*a gépkocsi . . . egy ház kerítésénél állt meg*). Így a 4. mondat nemcsak saját grammatikai alanyát (*mentők*) kénytelen explikálni, hanem a logikai alanyt is (*Kovács József*).

Korántsem lett volna kénytelen fordított szórendet használni a 4. mondatban a hírszerkesztő (*Életveszélyes sérüléssel . . .*), mert ezzel egyrészt éppen saját hibáját emelte ki (ti. ilyen rövid hírben nem lehet használni a puszta szóismétlésnek); másrészt szükségtelen volt harmadszor is személynévi formában explikálni a logikai alanyt (amit szintén nem bír el egy ötmondatos beszédmű). A hírszerkesztő írhatta volna mondat elejére a logikai alanyt: *A gépkocsivezetőt (A sérültet stb.) . . .*, s ez esetben az 5. mondat grammatikai kapcsolatát nem birtokos személyrag (gépkocsijában), hanem határozott névelő teremtette volna meg: „*A gépkocsiban . . .*”

Ezek azonban már olyan megjegyzések, amelyek a konstrukció stílárius jellegét érintik, s ilyen irányba nem szándékozik messzire menni ez az elemzés. Hasznosabb lesz, ha további érveket keresünk a konstrukció fenti ábrázolásához.

III. A következőkben tehát azt kell indokolnunk, hogy miért ábrázolja helyesen a $\langle 1 \rightarrow [2 \leftarrow 3 \leftarrow (4 + 5)] \rangle$ -féle képlet az eredeti, a $\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow (4 + 5)] \rangle$ -féle képlet pedig az általunk némileg módosított baleseti hírt. Könnyebben ellenőrizhetjük a bizonyítást, ha ez utóbbit meg is fogalmazzuk:

Életveszélyes sérüléssel végződött egy közlekedési baleset Szegeden, az Odessza körút és a Rózsa Ferenc sugárút kereszteződésében. Kovács József Szeged, Béres utca 19. szám alatti lakos gépkocsiját vezetve felhaladt az útpadkára, majd nekiütközött az egyirányú közlekedést jelző táblának, azt követően villanyoszlopnak hajtott. Kiesett a gépkocsiból, amely tovább haladt, és egy ház kerítésénél állt meg. A mentők életveszélyes sérüléssel szállították kórházba Kovács Józsefet. A gépkocsijában keletkezett kár mintegy 15 ezer forint.

A bizonyítás bevált módja a mondatok sorrendi cserélehetőségeinek számbavétele, vagyis azoknak a mondat közti kapcsolatoknak a földerítése, amelyek lehetővé teszik, illetőleg kizárják az egyes mondatok kölcsönös sorrendi cseréjét.

1. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból először az általunk módosított hír képletét!

Miért alkot mondat fölötti szövegegységet a 2. és a 3. mondat? (Kovács József . . . villanyoszlopnak hajtott. [Ennek következtében] Kiesett a gépkocsiból . . .). Ha felcseréljük e két mondat sorrendjét, akkor a köztük fennálló következtető viszony magyarázóvá változik: (Kovács József kiesett a gépkocsiból. [Ugyanis] Felhaladt az útpadkára . . . a villanyoszlopnak hajtott.).

A 2. és a 3. mondat sorrendi felcserélése természetesen nem kettejük belügye. Csak abban az esetben lehet végrehajtani, ha ez a belső átalakítás nem érinti a konstrukció egészét, vagyis ha a $(2 \leftarrow 3)$ és a $(3 \rightarrow 2)$ mint relatív egység azonos módon épül be a konstrukcióba. Ennek a követelménynek megfelelő a vizsgált szövegegység, hiszen mind az 1. mondatnak, mind a $(4 + 5)$ egységnek változatlanul okként szolgál:

$$\begin{aligned} &\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow (4 + 5)] \rangle \\ &\langle 1 \rightarrow [(3 \rightarrow 2) \leftarrow (4 + 5)] \rangle. \end{aligned}$$

Nem tűnik szükségesnek, hogy a 4. és az 5. mondat szoros összetartozását az előzőhöz hasonló módon bizonyítsuk. A köztük levő kapcsolatos viszonyú mellérendelés eleve engedélyezi, illetőleg indokolja mind a sorrendi cserét: $(4 + 5) = (5 + 4)$ mind pedig azt, hogy kettejük cseréje nem érinti az általuk alkotott relatív szövegegység következtető viszonyú kapcsolódását az előzményekhez, vagyis az egészben elfoglalt helyüket:

$$\begin{aligned} &\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow (4 + 5)] \rangle \\ &\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow (5 + 4)] \rangle. \end{aligned}$$

Ha bizonyítási eljárásunk eddig helyes, akkor következnie kell belőle a két egység kölcsönös sorrendi felcserélhetőségének is. A szögletes zárójelpáron belül tehát előre kerülhet a $(4 + 5)$, s az addig fennálló következtető viszony magyarázóvá alakulásával a hír végére kerülhet a $(2 \leftarrow 3)$. Ebben az esetben a baleseti hír 2. – 5. mondatába foglalt kifejtő rész így rendeződik: $[(4 + 5) \rightarrow (2 \leftarrow 3)]$. (Kovács József Szeged, Béres utca 19. szám alatti lakost a mentők szállították kórházba. A gépkocsijában keletkezett kár mintegy 15 ezer forint. Kovács József ugyanis felhaladt az útpadkára . . . Kiesett a gépkocsijából . . .)

2. Az általunk módosított hír eddigi elemzésének helyességét ellenőrizhetjük az eredeti megfogalmazásban levő konstrukció hasonló vizsgálatával. A hír kifejtő részének képlete itt $[2 \leftarrow 3 \leftarrow (4 + 5)]$. Ha ez helyesen ábrázolja a konstrukciót, akkor a kölcsönös sorrendi felcserélés eljárását nem két, hanem három egység között kell tudnunk megvalósítani, hiszen ebben az esetben a 2. és a 3. mondat is külön-külön egység.

Az itt kínálkozó formáknak már az elvi számbavételek megítélhetjük, hogy a hat lehetőség közül négyet eleve elfogadhatunk. Helyes mindenekelőtt az eredeti sorrend, amelyben az időrend érvényesül: $[2 \leftarrow 3 \leftarrow (4 + 5)]$. A pusztá időrenden egy mozzanatot változtathatunk a 2. és a 3. mondat sorrendi cseréjével: $[3 \rightarrow 2 \leftarrow (4 + 5)]$. (Kiesett a gépkocsiból . . . [Ugyanis] Felhaladt az útpadkára . . .). Továbbá ebben az eredeti megfogalmazásban is előre hozhatjuk a végkövetkezményt, amelynek az oki részét vagy eredeti: $[(4 + 5) \rightarrow 2 \leftarrow 3]$, vagy felcserélt időrendben közöljük: $[(4 + 5) \rightarrow 3 \rightarrow 2]$.

A további két elvi forma helyességével kapcsolatban már támadhat némi kételyünk, de csupán a hírközlés célszerűsége szempontjából. Ugyanis semmi

nem indokolja, hogy a következményt két ok közé foglaljuk: $[2 \leftarrow (4 + 5) \rightarrow 3]$, ill.: $[3 \leftarrow (4 + 5) \rightarrow 2]$. Itt teljesen elegendő az egyik oki mozzanat, akár megelőzi, akár követi a következményt. Konstruktivális különbség csupán abból adódik, hogy a hírszerkesztő a valóságos esemény időrendjét követi-e, vagy inkább egy logikai szervező elvet talál alkalmasabbnak.

IV. A fenti elemzést, azaz a mondatok között húzódó logikai kapcsolatoknak, az egyes mondatok megformáltsági fokának, valamint a mondatok kölcsönös sorrendi felcserélhetőségének a vizsgálatát részletezőbben is végig lehetett volna vezetni. Ettől azonban aligha lenne meggyőzőbb a téma vizsgálata. Egy-egy mozzanat konstruktivális szerepének megítélésében óhatatlanul szerephez jut a hírszerkesztő szubjektivitása is, amit az elemző nem mindig tud egyértelműen megítélni. A mondat fölötti szint vizsgálatában — ha bemutatott megközelítési módunk egyáltalán elfogadható — csupán egy következetes tipológiai-gyakorisági vizsgálatnak lehet meggyőző ereje.

Békési Imre

Pontosítsunk-e?

A *pontosít* ige nem szerepel az Értelmező Szótárban. Újabb keletű szóalkotás — a nyelvi divat terméke —; magam 1973–74-ben találkoztam vele először, hivatali feljegyzésekben s a beszélt hivatali nyelvben. „Keletkezésének” idejére utal egyik irodalmi előfordulása: Mesterházi Lajos regényében (A Prométheusz-rejtély); az író dátumjelölése szerint a hatvanas-hetvenes évek fordulóján vált használatossá. S felbukkan egy tanulmányban is; nemegyszer halljuk a rádió riportműsoraiban: riportertől és nem hivatásos beszélőtől egyaránt.

Akadémiai leíró nyelvtanunk az *-ít*, *-sít* igeképzőről azt írja: „G y a k r a n használt, t e r m é k e n y képző”, s első helyen a melléknévhez járuló képzési változatot említi (MMNyR. I: 367).

Látszólag a *pontosít* is megfelel a nyelvhelyességi, nyelvtani követelményeknek: a *szépít*, *édesít*, *javit* mintájára új magyar szó keletkezett. De vajon feltétlenül nyeresége ez nyelvünknek? Osztom Ruzsiczky Éva nézetét: „nincs minden új képzés vagy összetétel hasznára a nyelvnek”;¹ ám egyelőre maradunk türelmesek az új képződmény iránt; vizsgáztassuk elfogulatlanul.

Az mindenesetre figyelemre méltó, s „gyakran használt, termékeny” képzőnk hibaforrására utal — éppen a gyakoriságból s a termékenységből eredően —, amit Ferenczy Géza állapít meg róla a *magyarít* és *magyarosít* igék kapcsán. Ha jól értelmezem Ferenczy gondolatmenetét: az *-ít*, *-sít* képző nemegyszer túlságosan erős ráértést feltételez a beszélőben, hallgatóban, meglehetős gondolkodási együttmozgást követel (ironia iránti érzéket stb.); az ironikus gondolatosság egyébként a *magyarít* igében is tükröződik.² A képző ingadozó voltára mutat rá Grétsy László, a ’kártalanít(a)lak’ típusú esetekben.³

¹ Anyanyelvi örjárat. Szerk.: Ferenczy Géza. Bp., 1971. 134.

² Édes anyanyelvünk. Szerk.: Lőrincze Lajos. Bp., 1972. 275–6.

³ Anyanyelvi örjárat. I. m. 129.

Közismert, mindennapi példákkal igazolhatjuk: az *-ít*, *-sít* „valamilyené tesz” jelentése nemegyszer korlátozott érvényű: a *szépít* ugyanis sokszor nem azt jelenti, hogy 'széppé tesz', hanem inkább: 'szebbé tesz'; ugyanígy a 'csinosít' stb.

Nem akarom a nyelvi fejlődés törvényszerűségeit okolni akkor, amikor elmarasztalom a *pontosít* igét, noha valószínű, hogy a nyelvi elemek logikai, esztétikai értékrendje egyenetlen: sokféle tényező alakítja ki képzeletbeli hullámvonalát. A nyelv: eszköz; használjuk, s mert használjuk: kopik. Veszít logikai feszességéből, esztétikumából egyaránt. De tendenciaszerű romlásában mégsem hiszek.

Lássuk azonban a példákat, s ezek nyomán: pontos-e, megfelelő-e a *pontosít*?

A rádió 1974. március 29-i sajtókonferenciáján egy Heves megyei építész a Poroszló és Kisköre határában felparcellázott telkek elosztásáról nyilatkozik: „— Azt szeretném itt rögtön *pontosítani*, hogy nincs felparcellázott telek még ezen a területen, és a visszaigazolásoknál is némi félreértés lehet.”⁴

Szintén a rádióban, az Ifjúsági randevú kettőtől hatig adásában — 1974. április 18-án — az egyik nyilatkozó így módosítja a műsorvezető helyszínrajzát: „Hát a stúdiós találkozót *pontosítanám*, nemcsak mi szervezzük, közösen szervezzük a KISZ KB egyetemi és főiskolai tanácsának agit. prop. munkabizottságával” stb. Talán nem belemagyarázás, hanem a *pontosít*-féle szóalkotás divatjából, szemléletéből következett, hogy a műsorvezető (Radnóti László) az adás egy későbbi pontján így beszélt: „Váci Mihály szép szavai után egy szörnyű szóval folytatom innen a stúdióból, de nem jut eszembe jobb, kénytelen vagyok ezt használni, hogy hogyan *tervesíthetők* az ifjúságpolitikai rendelkezések?” Vajon valóban „kénytelen volt” a szóalkotásnak ehhez az ötlettel, mellbevágó módjához folyamodni? Sajnálatos, hogy hivatásos beszélő léte nem jutott eszébe valami efféle: „hogyan foglalhatók tervrbe az ifjúságpolitikai rendelkezések”, „hogyan készíthetők tervek az ifjúságpolitikai rendelkezések nyomán” stb.

Kunszabó Ferenc szociográfus a Forrás című folyóirat 1974. áprilisi számában erre figyelmeztet: „A kiemelt szót azonban *pontosítani* szükséges.”⁵

Idézett példáink bármelyikében könnyű szerrel más, szerencsés igével helyettesíthetnők a *pontosít*-ot: „rögtön *helyre kell igazítanom* a kérdezőt”, „a stúdiós találkozót (stúdiótalálkozót) *helyesbítenem* kell”, „a kiemelt szót azonban *meg kell magyarázni*, bővebben is *ki kell fejteni*” stb.

Divatszzerű semmitmondása, finomkodó mellébeszélése lepleződik le ennek az újszerű igének Mesterházi Lajos regényrészletében is: az író csipkelődő-ironikus, szándékosan anakronisztikus (külön tanulmányt érdemlő) esszéstílusához jól illik a divatszó egyszeri — s nyilván nem normaként elfogadó — használata: „[Prométheusz] Már épp válaszolni készült, hogy Héraklész tanácsára a láncot megtartja, emlékebe, amikor a pap a kérdésért kicsit *pontosította*. — Nem volna helyes talán, több szempontból is, ha a láncot Zeusz templomában függesztenénk ki?”⁶

Az író értékítéletét jelzi a „*kicsit pontosít*” szókapcsolat: a két elem logikai tartalma homlokegyenest ellentmond egymásnak, összeférhetetlen.

⁴ A rádióban elhangzott szövegeket a Sajtófigyelő lejegyzésében idézem.

⁵ Kunszabó Ferenc: Portréírás előtt. Forrás, 1974. április; 71.

⁶ Mesterházi Lajos: A Prométheusz-rejtély. Bp., 1973. 287—8.

Arra mindenesetre alkalmas, hogy a szöveg frissességét, vagy inkább: maiságát sugallja.

Száraz, hivataloskodó szócsinálmány a *pontosít*. A neki tulajdonított jelentéssel ellentétben inkább ködösít, mintsem megvilágítana valamit. Látszólagos tárgyilagosságot jelez, holott éppen a pontos megjelöléssel, rámutatással marad adós. „Korrekt” szó — tulajdonképpen eufémizmus —, s ezért senkit sem sért meg, „bátran” alkalmazható. Ezért is válhatik — remélhetőleg csak ideig-óráig — fölkapottá. Mert a *rögzít, megállapodik valamiben, helyreigazít* — s az imént felsorolt igealakok valamelyike — tetszésünk szerint fejezheti ki azt az árnyalatot, jelentéstartalmat, melyet a *pontosít* egymaga próbál rögzíteni. A nyelvi divat is önhitt; kérkedik a maga fontosságával, de végül is talajtalan: az egészséges nyelvérzék pusztulásra ítéli.

Kőhári Zsolt

Gárdonyi és a nevek

I. Gárdonyi „névkészletét”, a műveiben szereplő személy- és helyneveket összefoglalóan nem vizsgálta meg alaposabban a szakirodalom. Az írói, az irodalmi névadással kapcsolatos cikkekben olvashatunk ugyan Gárdonyi névanyagának egy-egy vonatkozásáról (vö. pl. Kovalovszky: MNy. 31: 35; J. Soltész: Nyr. 82: 59 stb.), de az írói névadás módjáról, indítékairól, forrásairól részletesebben és megfelelő példatárral senki sem szólt. Még utalás formájában sem találunk adatokat Gárdonyi névanyagának sajátos rendszerebeli jellegzetességeire vonatkozólag.

Szerény közleményünkkel tehát az a célunk, hogy több vizsgálati szempont felhasználásával tárjuk fel Gárdonyi névadási indítékait, és szóljunk az egyes nevek szerepköréről, stilisztikai értékéről, illetőleg kontextuális és szituációs sajátosságairól.

Két részre bontjuk témánkat. Először Gárdonyi személynévanyagát (családnevek, elő- és keresztnévek, becenevek, ragadványnevek stb.) vizsgáljuk meg, s aztán szólunk helyneveiről. A személynevekkel kapcsolatban az alábbi kérdésekre keresünk választ: milyen indítékok alapján adott Gárdonyi szereplőinek nevet, s milyen informatív értékeket bízott ezekre a megnevezésekre? Van-e valamilyen kapcsolat a név és a nevet viselő szereplő között? Sugallja-e maga a név is már azt, hogy az olvasó a névadás típusaiban a szereplők jellemére, testi alkatára, sajátos személyiségjegyeire, életmódjára, viselkedésformáira, korára vonatkozólag is nyer megfelelő eligazítást? A gyakran ismétlődő ugyanazon nevek az eltérő szituációkban jól teljesítik-e új és más jellegű funkciójukat? A társadalmi helyzetnek, a társadalmi rétegződésnek, a foglalkozási körnek, a lakóhelynek van-e elhatároló szerepe és értéke egy-egy névtípus gyakori felhasználásában? A nevek hangalakja, hangzása, hangulata, érzelmi velejárója, a megnevezések hosszúsága vagy rövidsége, az alakváltozatok bősége (különösen a becéző nevekben) magyarázó okként szerepelhet-e a névgyakorlás kialakulásában? Egy-egy név iránti rokonszenv vagy ellenszenv, a gyermekkori élményvilág, a falusi élet jó ismerete motiválta-e Gárdonyi névadását? Játszik-e komoly szerepet a névadás indítékai között az író filológiai, illetőleg nyelvészeti és szociológiai érdeklődése, s általában milyen mértékű a tudatosság, a tudatos írói szándék a nevek megválasztásában? S végül még egy kérdés: megvalósul-e Gárdonyi ún. „aprólékos realizmusa” névadási módjában, formáiban; játszott-e Gárdonyi névkészlete is szerepet abban, hogy a magyar irodalmi névadás „tovább haladt a *reális* felé” (vö. Kovalovszky: MNy. 31: 35).

2. Gárdonyi nagyon gyakran fel is fedi, mi sugallta a választott nevet, s mit „ábrázol” az elnevezés. Vagy az író saját maga mondja el a névválasztás indító okát, vagy szereplőivel mondatja el. Ellentmondásnak tűnik azonban az, hogy Gárdonyi a névről gyakran úgy beszél vagy beszéltet egy-egy szereplőjével, mintha a neveknek külön önálló közlő szerepük, sajátos jellemző erejük nem is lenne. Ilyen megjegyzésekre gondolunk elsősorban: „Csak neveket mondhatok, de hát a nevek is csak szavak” (Ida regénye). – „Mondd nekem: Tamás . . . , szólíts a nevemen! Nem tudom. Nekem maga csak maga. A név mindegy” (Gál Bandi legény). – „A név éppolyan valami, mint a kalap vagy a kabát vagy a nyakkendő. Akinek tetszik: viselje az apja kalapját, az apja nyakkendőjét” (Szunyoghy). – „A név csak annyi az emberen, mint fiákeren a szám” (Szunyoghy).

Ezek a megjegyzések azonban másról is vallanak. Elsősorban arról, hogy Gárdonyi hőseit, szereplőit is izgatta a név, illetőleg a megnevezés módja, formája s a névhez kapcsolódó asszociációk jellege, minősége is. Gárdonyi természetesen saját véleményét mondatja el szereplőivel, de ugyanakkor nem egyszerűen alkalmi megjegyzésként, hanem magában a szövegben, a cselekmény formálásában is önálló és nagyon is sajátos funkciót vállalnak ezek az utalások, megjegyzések.

3. Az sem véletlen, hogy Gárdonyi nagy szorgalommal kereste, kutatta, gyűjtötte a neveket. Elsősorban a régi magyar nyelvi kiadványok névkészletét s a magyar tájak jellemző megnevezéseit búvárolta szinte filológiai gondossággal. Szereplőinek egy-egy nevéhez etimológiai jellegű megjegyzéseket is fűz, illetőleg beszámol arról, miért választotta az illető nevet. A *Göre* névvel kapcsolatban pl. Tóth Bélához írt egyik levelében ezeket jegyzi meg: „A *Göre* nevet a *Gere* névből csináltam, amely a Tisza mentén gyakori, s gondolom, a *Gergely* vagy a *György* változata” (vö. Bakos: Nyr. 87: 411). A Gárdonyi könyvtárában található nyelvészeti folyóiratok, kiadványok lapjain sok olyan lapszéli jegyzet olvasható, amelyben a nevekre vonatkozólag is találunk feljegyzéseket, utalásokat. A *Kácsa* névre is a Szeged környékéről gyűjtött nevek között talált rá (vö. Nyr. 5: 48). Az is jellemző, hogy anyai ágon számlált falusi rokonságának nem egy családneve (pl. *Nagy*, *Paizs*, *Csutorás* stb.) újra eleve-nedik egy-egy írásában. Fiatal tanítóként sok falusi család- és keresztnévet tanult meg tisztelni, és adott ezeknek szerepet igen sok írásában. Gárdonyi fia, József a *Göre* névvel kapcsolatban is azt jegyzi meg, hogy „Gárdonyi a *Göre* nevet Szőlősgyőrökből vitte Pestre, édesanyja házának negyedik szomszédja volt Györe Gáspár, s e *Györe* névből nyírta ki Gárdonyi az ipszilont” (Az élő Gárdonyi, 221.). Természetesen mi Gárdonyi véleményét, magyarázatát fogadjuk el a *Göre* név etimológiájával, illetőleg a névadási indítékkal kapcsolatban.

4. A tudatos korjelző szerep vállalásával Gárdonyi valóságosan élt vagy élő családok nevét is felhasználja írásaiban. Erre vonatkozólag csak két ilyen típusú nevet állítunk előtérbe. A Hosszúhajú veszedelem című írásában a következő szövegrészlet olvasható: „. . . a ház utcai oldalán *Omelka* Nándor hentes mester mérte a hájat”. Ez a név sem véletlenül kapott nyelvi szerepet. A Práter utcában valóban élt, dolgozott *Omelka* Nándor hentesmester. Erre

utal az a bizonyítvány, amelyet a derék mester állított ki Ziegler Géza számára arról, hogy hűségesen teljesítette vállalt kötelezettségét: „Alolírt bizonyítom, miszerint Ziegler Géza nálam, mint házi tanító a gyermekemmel foglalkozott és magát egy fél év alatt példás magaviselete és szorgalmas oktatása által kitüntette, úgy hogy ötet(t) eben (sic!) az állásban bárkinek ajánlhatom és ötet(t) a maga és Atya kívánságára a vakációra haza bocsájtom. Budapest, június hó 26kén 877. Omelka Nándor hentes mester” (A levél eredetije a Gárdonyi Emlékmúzeumban).

Istenes Imre is igen gyakran szerepel Gárdonyi írásaiban. Igen kedves tanítványának állít emléket ezzel a névadással az író. Az egri Gárdonyi Emlékmúzeumban őrzik azt a levelet is, amelyben Istenes Imre mint „népfelkelő” küldött névnapi meleg üdvözlét Gárdonyinak (Tábori posta, 1916. II. 23.). Az író Dabronyból is kapott Istenes Imrétől levelet. Nagyon jellemző a levél megszólítása is: „Szeretett volt tanító Uram!” Istenes Imre megköszöni Gárdonyinak a „küldött könyveket”, s meghitt sorokat ír a közös „régisemlékekről” is.

5. Az írói szándéknak és a kontextusbeli szerepnek megfelelően választott nevek nemcsak a szereplők társadalmi helyzetére utalnak, hanem az író névadásában szerephez jutott a kort jellemző névzítésre s a megnevezés hangalakjában benne rejlő hatásimpulzusra való tekintet is. Ezekre a szempontokra, illetőleg jellegzetességekre nagyon gyakran maguk a szereplők is hivatkoznak, s különösen feltűnő, hogy Gárdonyi hősei mennyire érzékenyek a névhez fűződő hangulati érték, érzelmi velejáró észrevezésére. Valójában az erre vonatkozó megjegyzésekben Gárdonyi véleményét kell látnunk.

Mind névtani, mind jelentéstani vonatkozásban figyelemre méltók azok a megjegyzések, amelyek Gárdonyi műveiben az előbb vázolt szempontokra vonatkozólag nyújtanak értékes információkat. Az alábbi példatár önmagáért beszél: „A *Margit* neven nincs semmi különös” (Szunyoghy). — „Még a neve is olyan nagyúri: *Hedvig*” (uo.). — „Hogy mehetnél férjhez egy *Kvabkához*! Ilyen név! . . . Mintha béka volnék, mikor leírom” (Ki-ki a párjával). A *Kvabka* nevet viselő kőművespallér *Olga* nevű leányának fiatal barátja „megnemesíti”, „megzenesíti” ezt a nevet is, s így ejti: *Habka*. Ehhez a következő mondat sor kapcsolódik az elbeszélésben: „Szép név. Éppen magára illik. *Habka* . . . *Habocska*.” Az sem véletlen, hogy a hangalakjában is szokatlan *Kvabka* nevet a kis cselédleány is átformálja népetimológiás alakváltozáttal: „Ezt a kis tyúklét *Vakpáné* asszonyom küldi.” Hogy bizonyos beszédhelyzetekben a kedveskedésnek szánt becéző név nemcsak akusztikai jóérzést eredményez, hanem visszautasítást is, jellemző adat rá a *Habocska* becéző név iránti ellen-szenve *Kvabka Olga* édesanyjának. Így utasítja vissza a kedveskedő névadást: „Semmi *Habocska*! — *Olga* a neve, *Olga*! Nem tűrhetem, hogy a lányomra neveket tegyenek, mint valami kutyára”. A lánynak más a véleménye, neki tetszik a becéző névalak. Különben is édesanyjának az *Olga* név sem kedvence. Hogy milyen jellegű ok motiválja ezt a nemtetszést, maga *Olga* mondja el: nem szereti anyja ezt a nevet, mert „semmiféle költő művében nem fordul elő az *Olga* név”. Ez a megjegyzés is nagyon jellemző az irodalmi műveltséggel gyakran kérkedő *Kvabkánéra*.

6. A nevek, a hangsorok zenei elemeinek, jó vagy rossz, kellemes vagy kellemetlen hangzásának is szerepe van abban, hogy Gárdonyi, illetőleg hősei

hogyan vélekednek egy-egy család-, illetőleg keresztnévről. A nevek akusztikai szerkezete alapján társítanak ilyen jelzős szerkezetet az egyes megnevezésekhez: *szép név, csúnya név* stb.: „*Ádám . . . szép név, bólintott a kertész*” (A kertesznek csak egy leánya volt). — „Ezt a gyönyörű szót: *Flóra* zengi vissza az én lelkem” (Hosszú hajú veszedelem). Hogy olykor „*csúnya nevet*” is adtak a Gárdonyi írásaiban szereplő hősnek, arra vonatkozólag is kapunk felvilágosítást maguknak a szereplőknek a szájából. A múltbeli valóságos névadási gyakorlatról így vall az egyik szereplő: „*Csúnya nevet adtak rá, mert a papunk mindig arra a szentre keresztel, akinek a napján született*” (Nem volt párja). Erről a hosszú ideig tartó s elsősorban a falusi népre ráerőszakolt névadási gyakorlatról gyakran olvashatunk kritikai észrevételt Gárdonyi írásaiban: „A keresztény vallás elpusztította a nevek poézisét. Ma már csak a lovaknak van szép nevük” (Az a hatalmas harmadik). Humoros, de valóságos háttérrel fogalmazódik meg ez a kritikai megjegyzés is: az *Árpád*, a *Zoltán* név se tetszett a papoknak, mert „olyan szent nincs a kalendáriumban”, s minthogy *Manó* napja nagyon, hát lögyön *Manó*”. S végül is hosszas alkudozás után fogadta el a pap a kalendáriumban ugyancsak olvasható *Bódi* keresztnévet (Göre Martsa lakodalma).

7. Az egyházi névadási gyakorlat mellett, a családi hagyomány, a környezet is ludas abban, hogy olyan sok az egyforma, a nagyon is megszokott név egy-egy helységben. Ha olyan család- vagy keresztnévvel találkozunk Gárdonyi hősei, amely nem illeszkedik bele a közösségre jellemző nevek sorába, azonnal szóvá is teszük. Az idevonatkozó megjegyzések névtani szempontból is nagyon tanulságosak azért, mert a társadalmi rétegződés adta szemléletről is vallanak a nevekhez társított minősítések: „A gazdám névnapot ült. *Richárdnak* hívták. Nem tudom, hol szedte ezt a regényes nevet” (A múlt velünk él). — „Mér hínak téged *Zsaninak*? (kérdezte a szakácsné az inaskát) . . ., micsoda név az a *Zsani*? Én még sose hallottam ilyen nevet . . . hát igaz neved az? Vagy csak rád akasztották?” (A tej). Az inaska francia keresztleveléből azután kivilágosodott, hogy „a *Zsani* francia eredet”.

A „soványlábú” úrnok, Kovács *Gedeon* büszke a *Gedeon* keresztnévre. Így dicsekszik el vele: „A nevem *Gedeon*, ez csak nem közönséges név! Ilyen nevet csak nagy urak választanak . . .” (A papa nem örül). A nevekben „benne rejlő” sajátos szerepről, jellemző erőről, s a nyelven túli relációkról is vallanak az ilyen típusú megjegyzések: „Már nem *Ella*, *Nóra* a nevem. Az *Ella* olyan közönséges . . ., már a vicelányok is *Ellák* . . .” *Bogár Ella* színésznővendéknek megváltozott „társadalmi helyzete” miatt nem tetszett a régi neve, s ezért vette fel helyette a *Nóra* nevet (Ida regénye). Egy-egy név makrokontextusi összefüggésére vonatkozólag is sok értékes megfigyelést rögzít Gárdonyi regényeinek, elbeszéléseinek szövegében. Ezek a megjegyzések nem felületes illusztrációs „betétek” a szövegben, hanem önálló kommunikációs szerepük is van. A katonai hagyományokra büszke család nem véletlenül kereszteli el lányát *Viktóriá-*nak. A család ura kapitány volt, az após ezredes, s ezeknek a tényeknek az ismeretében így fogalmazza meg a névadás indítékát Gárdonyi szereplője: „Már értettem, miért keresztelték a leányt *Viktóriának*. S láttam is a komolykás leányon valami katonai vonást” (Hosszú hajú veszedelem).

8. Gárdonyi névadási indítékai között számon kell tartanunk azt a típust is, amely elsősorban a szereplők jelleméhez, személyiségjegyeihez idomul, ille-

tőleg magában a névben már tükröződnek a név viselőjének legjellemzőbb testi-lelki tulajdonságai. Az ilyen típusú név adásában tudatosan járt el az író, s legtöbbször hangsorában is mesterségesen alkotja meg az ilyen neveket. Különösen gyakran él ezzel a móddal a humoros helyzetekben szerepet vállaló, furcsán viselkedő, érző és gondolkodó hősei nevének megválasztásában, megalkotásában. Általában ezek az elnevezések nem mindennapi nevek. Nemcsak a szituáció furcsa és groteszk, hanem ebben a helyzetben viselkedő, tevékenykedő hősök, szereplők is azok. Gárdonyi olykor „túlhegyezi” a névadás groteszkségét, és ilyen esetben a furcsa névalak önálló életet kezd élni, önálló funkciót kezd vállalni a szövegben.

Először azt mutatjuk be, hogy a tudatos írói törekvés révén a név és a személy közötti megfelelés elfogadható, jellemző és külön informatív szerepű. Nem véletlen pl. az, hogy A zöld szfinx című írásában a főszereplő neve *Diódy Dénes*. A név arra is utal, hogy viselője magányos, magába zárkózó egyéniség, mint a „bezárt” dió. A magányos, „rejtőző” ember nevével kapcsolatban a szövegösszefüggésben ilyen megjegyzések is olvashatók: „Mi a neve? *Dió Dénes* . . . A *Dió* [*Diódy*] Dénes név kétségtelenül álnév, bizonyosan *Diogenész* valójában.” A név hangalakja akár a *dió* köznevet vesszük alapjául, akár a hanyatló athéni osztálytársadalom elleni tiltakozását magányos életmódjával kifejező görög filozófus nevének rövidítését tekintjük a név eredetének, mindkét megnevezés együtt és külön-külön is eredetét tekintve jó alapul szolgál ahhoz, hogy a név viselőjéről, természetéről, furcsa életmódjáról, még furcsább viselkedésformáiról is információt nyerhessünk.

9. A névben benne rejlő jellemző erő, informatív érték is alapjául szolgált Gárdonyinak ahhoz, hogy szereplői szájába az ún. „beszélő” nevekkal kapcsolatban is adjon nagyon tanulságos megjegyzéseket. A katonás nyakú, mezei embert, a tagbaszakadt férfit *Szunyoghy* Dánielnek hívják, s az az ellentét, amely a név viselőjének testi alkata s a megnevezés jelentésimpulzusa, közszoói használati értéke között feszül, adott alapot ehhez a megjegyzéshez: „Ez ugyan inkább *Bivaldy* lehetne . . .” (*Szunyoghy*). Ugyancsak ellentét tükröződik *Nagy* Balázs festőművész neve és termete között. Ezt sem hagyja megjegyzés nélkül az író, s azt írja erről a humoros hatást is indukáló ellentétről: „*Nagy* úr egy alázatos *kis úr*, a termete egy *tücsök* . . .” (A rettenetes mama). Olykor tudatosan használja fel az író a nevet s annak etimológiájával kapcsolatos ismeretanyagot a névben benne rejlő minősítés érzékeltetésére. Bizonyító például idézzük az alábbi szövegrészeket: „A neved leszen *Péter* – folytatja a pap – ami annyit tesz, hogy *szikla*. Ez is frázis. Még soha olyan *Pétert* nem láttam, aki egész életében *kősziklának* érezte volna magát” (Frázisok). A nevekhez társult művelődéstörténeti ismeretanyag is alapul szolgál arra, hogy az író külön információs szerepet bízson egy-egy névre: *Lázár* Náci gyakran adott kölcsön barátjának, s „olyan jó szívvel adogatott, hogy most aztán nevet cserélhetnek” (Pöhlönyék). A bibliai *Lázár* története a szövegösszefüggésben olyan kontextuális közlő értéket kapott, amely bizonyos nyelven túli relációkra is, utal.

10. Vannak olyan foglalkozások is, amelyekben való részvétel nemcsak hozzáértést kíván meg. Az élet pl. gyakran teremt olyan szituációt, hogy a foglalkozás és a benne résztvevők neve között furcsa ellentét feszül, de nem a név tehet erről, hanem azok az asszociációk, amelyeket hozzá társítanak a

megnevezéshez. Nemcsak a mesterkéltség bélyegét hordozza ez a név, hanem alkalmas annak a szatirikus, gunyoros szituációnak megteremtésére is, amely egy vidéki lap főszerkesztője és a munkatársnak jelentkező Zelenváry között kialakult. Szatirikus és groteszk beszédhelyzet alakul ki a nevükben is külön információt hordozó szereplők között. A felelős szerkesztő neve: *Párducz József*. Nem véletlenül kapta ezt a megnevezést. A név alkalmas arra, hogy viselőjével kapcsolatban olyan asszociációs folyamat induljon el az olvasóban, amely a tulajdonnevet, annak használati értékét és a megfelelő közszó jelentés-tartalmát önkéntelenül összekapcsolja. Hogy a neveknek van ilyen jellegű funkciójuk, arról maguk a szereplők is vallanak. A felelős szerkesztő így kezdeményezi a beszédhelyzetet: „A verse rossz, hanem a neve jól hangzik, hát beállhat hozzám munkatársnak.” Külön kommunikációs értéke van ennek a kérdésnek is: „I-vel, vagy ipszilonnal?” A válasz: „Ipszilonnal.” Érdeemes megfigyelní, milyen nyelven túli, a szövegösszefüggéseken is túlmutató társadalmi jelenségekre utal az író, amikor ezeket a mondatokat adja szereplője szájába: „... 50 krajcárért vettem a nevemet; hanem úgy gondoltam, hogy a személyem által meg van ez a név nemesítve! Különben azelőtt *Buxbaum* Alfréd volt a nevem. Dehát ki olvasna el egy olyan tárcát, amely alá *Buxbaum* Alfréd van jegyezve” (Öngyilkosság öngyilkos nélkül).

11. A névben rejlő sajátos információk értékekre nagyon gyakran eltúlzott karikírozással utal az író, illetőleg egy-egy szereplő. A szatíra, a humor, a gunyoroskodás jegyében született ilyen névadási formára, módra is gyakran nyújt jellemző példákat Gárdonyi. Sokszor nemcsak a történés kigondolásában ragadja el az író fantáziája, hanem a meghökkentő nevek megalkotásában is. De az is igaz, hogy a megfelelő szituációban önálló funkciót vállalnak magukra ezek a nevek. A hírlapíró merész fantáziája tükröződik pl. abban, ahogyan és amilyen nevet ad egy eseménysorozatban szerepet vállalóknak. A közszavakra úgy bíz tulajdonnévi funkciót, hogy eredeti közszói tartalmuk is utal a megnevezett személyek valamilyen sajátos tulajdonságára. Ilyen nevekre gondolunk elsősorban: *Bugyogó* Kelemenné, született *Lekvár* Julianna, *Szűk* Ferenc ködmönszabó, *Bibircsók* János favágó, *Feigelstock* Izsák kereskedő (Öngyilkosság öngyilkos nélkül); *Gondos* Attila szerkesztő, *Bőgvebőg* Sámson, a „Biharvidék” szerkesztője (Egy hírlapíró emlékirataiból); *Zsebeházi* Károly színigazgató, akinek a *Begeken Kelemen gyémántjai* színdarabcím azért nem tetszik, mert hangalakjában nagyon monoton, „sok e betű van benne, s lenne inkább *Bagakon* vagy *Bogakon* Kelemen” (Egy hírlapíró emlékiratai). Ebben a színdarabban szereplő személyeknek család- és keresztnévei önmagukban is élezik a történés groteskségét. Ilyen nevű hősök a darab kulcsszereplői: *Begeken* Kelemen, *Begeken* Habakuk, *Beretva* Herkules hóhér, *Roppantó* Halmahágy segédhóhér, *Nyekkentő* Dudárus hóhéras, *Kirántott* Jeremiás hittérítő, *Ungurgyu* *Bagurgyu* szerecsenkirály stb., stb. (Egy hírlapíró emlékirataiból).

12. Hogy a köznévi etimológia és a tulajdonnévi használati érték összefonódását is felhasználja Gárdonyi egy-egy szereplője nevének kialakításában, példának idézhetjük a következő megnevezéseket: „Egy nyúlhomlokú, szürke úrnak valami szín-neve volt *Grau* vagy *Grün* vagy *Svarc*” (A zöld szfinx). Jellemző sorokat olvashatunk Gárdonyi Átkozott józanság című írásában is:

„Hogy tetszik neked *Pipi*? Bájos leány és angyali a jósága. Vagyona is van. A családja csupa előkelő ember. — Sehogyse. Már az, hogy egy *Paula* nevű leány csirke-nevet nyomat a névjegyére, arra vall, hogy valóban csirke agyú.” Ennek az elbeszélésnek makacs férfi szereplője a neki felkínált nők jellemét is kiolvassa nevükből. Nem véletlenül érdekli a lányok, a nők, az asszonyok keresztnéve. Az *Adria* leánynév is izgatja fantáziáját, s addig nem nyugszik, míg meg nem tudja a névadás indítékát. Nemcsak a nevet viselő személy volt szokatlan, izgató jelenség a férfi számára, hanem a neve is. Megtetszett neki a név. *Adriácska* becéző formában is gyakran szájára vette. Végre megtudta a névadás igazi indítékát. A név mögött olyan történet húzódik meg, amely természetes alapot adott az *Adria* keresztnévhez. A leány maga beszéli el, hogy ő egy tengerészkapitánynak a leánya. A kapitány házasságának tizedik hónapjában hajóra szállt feleségével. Útközben két szerencsétlenség is történt: az egyik az volt, hogy a leány korábban megszületett, mint ahogy várták, a másik pedig az, hogy egy hatalmas vihar a hajót összetörte, s a kisgyermek apja, anyja odaveszett. A csecsemő bölcsőjét felemelte a víz, és Katániában kifogták. A leány neve így valóban nemcsak pusztá megnevezés, több annál: az asszociációk hosszú sorának felkeltésére is alkalmas név.

13. Nagyon gyakran bíz Gárdonyi önálló közlő funkciót, stilisztikai értéket is írásai szereplőinek keresztnévére. Keresztnévadását nemcsak a társadalmi szempontok motiválták, hanem más szempontok is. Hőseinek keresztnév-rendszerében az alábbi típusformákat kell elsősorban bemutatnunk. A keresztnévadás elsősorban igazodik a társadalmi viszonyokhoz. Falusi „fogantatású” keresztnévei valóban elhatárolódnak a városiakétól. A falusi, a paraszti közösség életét, történetét ábrázoló írások szereplőinek keresztnévei között alig találunk olyanokat, amelyek „kilógnának” ebből a falusi keresztnév-rendszerből; ha igen, akkor külön önálló közlő szereppel bíró megjegyzést fűznek a szereplők a szokatlannak tartott nevekhez. Gárdonyi Gyermekkori emlékeim (I.) című írásában nagyon jellemzően szól arról, hogy gyerekkora falujának keresztnévei között furcsának tűnt a *Lencsi* leánynév. Ezt a megjegyzést fűzi a visszaemlékezéséhez: „Egy *Lencsi* nevű lány neve onnan maradt az eszembe, hogy mindig tűnődtem, hogyan lehet valakinek ilyen furcsa neve.” Ha valaki valamilyen testi-lelki tulajdonsága, viselkedésformája miatt tűnik fel a falusi közösségnek, a megszokott névkészletől eltérő névvel kezdik megnevezni. A sánta susztart, a falu humoristáját „a falubeliek csak *Dolfinak* hívják . . . , noha nem *Dolfi*, de göndör a haja, és ő is *elbérnál* mindenkit” (Szép asszony a Kovácsné). „Az én falum” gyermekszereplőinek keresztnévei jól illeszkednek bele a falu névkészletébe, de a sok *Jóska*, *Imre*, *Bandi*, *János*, *Marci*, *Ábris*, *Pista* utónevek között valami furcsa magárahagyottsággal egyetlenkedik „az uraság szösze fia”, *Dezső* neve. Nemcsak azért nézte „szelid írigységgel” a parasztyerekeket, mert meztláb járhattak, hanem egy kicsit azért is szomorú volt, mert keresztnéve miatt sem érezhette magát egyenrangú társnak a gyerekek között.

A *Baloghék*, *Szabóék*, *Pöhölyék*, *Gálék* s „egyéb örökösön falusi emberek” (Az én falum: Március) gyerekeinek keresztnévei között a leggyakrabban megnevező funkciót vállaló leány-utónevek a következők: *Zsófi*, *Julcsa*, *Eszti*, *Emma*, *Veron*, *Teri*, *Mari*, *Rozi*, *Örse*, *Boris*, *Lidi*, *Zsuzsa*, *Biri*, *Annus* stb. A férfinemet képviselő falusi szereplők keresztnévei között a gyakorisági rendben előkelő helyet foglalnak el az alábbi nevek: *Marci*, *Imre*, *Pál*, *András*,

Mihály, István, János, Antal, Ádám, Illés, Péter, György, Bálint, Ábris, József, Ferenc, Mátyás stb.

Nagyon jellemző, hogy Gárdonyi egy-egy keresztnév sajátos szöveg- és szituációbeli szerepére azzal is utal, hogy elő- vagy utójelzőt társít a nevekhez: „*A harangozóék Lacikája*” (A kertésznek csak egy leánya volt); *Dani, a csordásfiú, Veron, iskolás lány, Teri, szeleburdi fekete lány* (Az ablak); *Pesta, béres az uraságnál, Gergő, a templomatyja fia* (Csak már a Pesta jönne); *Guszt, a pap fia* (Szüleim gyémántja voltam) stb., stb. Gárdonyi utónévkészletének az is jellemző sajátossága, hogy a *becéző nevek*re, azoknak fokozati értékére, hangulatára külön kommunikációs szerepet bízott. Az sem véletlen, hogy a *becéző* nevek igen gazdag alakváltozatokban kapnak nyelvi szerepet. A *Julcsa, Maris, Mariska, Erzsi, Örzse* stb. *becéző* nevek általában megszólításképpen közömbös nyelvi formák. Egy-egy szereplő meg is jegyzi, hogy az állandó, a gyakori használatban megkopik ezeknek a *becéző* neveknek hangulati értéke. „Az a hatalmas harmadik” egyik szereplőjének a *Mariska* névvel kapcsolatban ez a megjegyzése olvasható: „Nem unalmas neked, hogy minden harmadik név *Mariska*?” Ugyanebben a regényben a *becéző* nevek használatára vonatkozólag kapunk értékes információt: „Ő már érzi, hogy valamelyes koron túl a *Juliska, Mariska, Aranka, Fánika* olyan, mint — öreg macskán a pántlika”. Akkor fogalmazta meg ezt a minősítést a regény szereplője, amikor a *Mária* nevet írta levele alá, tudatosan azért, mert „az ő finom érzése” megkülönbözteti *Máriát* és *Mariskát*. Ezt az „érzést” ezzel a logikus érveléssel támasztja alá: „Egyáltalán cirkuszi komikum, mikor magamagát szólítja az ember *becézőn*”. A *becéző* nevek korhoz is kapcsolódó használati értékéről vallanak ezek a megjegyzések is: „A megmátyásodott *Matyi* . . . *Mátyás* itt van . . .” (Egri csillagok) — A *Miksa, Miska, Misi, Misica* nevek sorával kapcsolatban ez a jellemző mondat került az elbeszélés szövegébe: „Hogy mersz te egy szakállas embert per *Misi, Misica* szólítani?” (Világtalan Miksa). A falu tisztos öreg emberét Aranyos *Miskának* *becézgetik*. A *becéző* névalak használatával kapcsolatban hangzik el az alábbi mondat: „*Mihálynak* is öreg az már . . .” (Az én falum: Bűntárgyalás).

Gárdonyi írásainak szereplői nagyon érzékenyek a „fiatalos” és az „öreges” hangulatú, használati értékű *becéző* nevekre, de nemcsak korjelölő szerepükben érzékelik a *becéző* nevek sajátos funkcióját, hanem más összefüggésekben is. Figyeljük meg a következő szövegrészletet: „*Matyi* legyek, ha . . . , hát csak legyen *Matyi*! Az igazság azért igazság marad . . . *Matyi* legyek, ha . . . lesz még maga *Mátyás* is. S meg fogja érteni . . .” (Szenvedni akarok). A nyelvi formák *f o k o z ó j e l l e g e* világosan kitűnik az idézett szövegrészletből. Finom megfigyelésről tanúskodik Gárdonyi e szövegrészlete is: „*Pestához* intéztem aztán egynehány szót. Már csak *Pestának* mondom én is, az apját meg *Estvánnak*, mert ők is így nevezik egymást. Az *István* meg a *Pista* olyan nekik, mint az úri ruha: ismerik, de nem öltik magukra” (Ismerkedések). A megszokott rend a névhasználatban olyan hagyományozódó kötelezettség, amelyhez illik igazodni mindenkinek, aki vállalja a közösségben való életet, viselkedésformákat. Úgy illik, hogy a fiút *Pestának*, az apját *Estvánnak* kell szólítani, ha majd a fiú élettársat kap, néhány hét múlva „*hallja kend, Esvány* lesz, mint az apja”.

Gyakran olvashatunk olyan elbeszéléseket, amelyekben nagyobb megterheléssel vállalnak szerepet a *becéző* nevek. Akár emlegetésképpen, akár megszólításként jutnak szerephez a *becenevek*, a szövegösszefüggésből az is

kitűnik, hogy sajátos hangulati, közlő és stilisztikai értékű szerepet is vállalnak. Jellemző példának idézhetjük a Szép asszony a Kovácsné! című elbeszélést. A becéző névformák a következők: *Pali*, *Katókám*, *Imruskám*, *Feri*, *Ferikém*, *Etelka* stb.

A múltbeli társadalmi rétegződés negatív jelenségeihez is jellemző adalékot találunk ugyanebben az elbeszélésben a megszólítások társadalmi háttéréről: „Az érettségin is átjutottam . . . az öreg kocsisunk jött értem az állomásra egymaga . . . , beszélgetést kezdtem az öreggel: No, *Márton*, hát hogy vannak otthon? Azelőtt *Márton bácsinak* szólítottam. Most csak úgy magától elesett a bácsi szó.” Ebben a beszédhelyzetben természetesen már úgy illett, hogy az öreg kocsis „iftyuram”-nak tisztelte az érettségizett fiatalembert.

A Riska című írás egy részlete is szinte szociográfiai értékű hiteles adatot nyújt a keresztnévvel való megszólítás társadalmi háttéréről: „Az uraság . . . megállítja a hintót. Hová, *János*? A vásárra, nagyságos uram. Hát, *Jánoskám*, megveszem én . . . a tehenedet . . . Megér ez száz pengőt is nagyságos uram. No, annyit nem ér, *János*, dehát én azt is megadom, csak azért, mert gyerek-pajtások voltunk.” A nagyságosurazás és a tegeződés nyelvi formákban feszülő ellentét és társadalmi tartalom is megérdemli a figyelmünket.

Hogy az *Ágnes*, *Ágneska*, *Ágica* megszólító névformák milyen árnyalt, nyelven túli relációkra is utalhatnak, bizonyítja a Hosszúhajú veszedelem ötödik agglegényének elbeszélését magában foglaló részlete is. A becéző képzős névalakváltozatokkal is gyakran él Gárdonyi, s az -i becéző képzővel ellátott változatokat különösen kedveli. Egy hírlapíró emlékirataiból (II) című írásában szinte halmozza az ilyen jellegű neveket: *Háni*, *Fáni*, *Mári*, *Sári*, *Náni* stb. Gyakran olvashatók ezek a változatok is: *Biri*, *Teri*, *Rozi*, *Kati*, *Bori*, *Bibi* stb. Gárdonyi tudatosan válogat a népnyelvben járatos becéző nevekből is. A Magyar Nyelvőr (1883: 245) hasábjain megjelent becéző (kicsinyített) keresztnévgyűjteményből is ösztönzést kapott az ilyen típusú nevek használatára. Az 1903-ból adatolt „báli nevek” között is sok az -i képzős becéző változat. A Nyelvőr lapjain megjelent e nevekre külön lapszéli jegyzésekkel utal Gárdonyi (Nyr. 32: 173).

Nemcsak a komikus hatás kedvéért ad gyakran női szereplőinek Gárdonyi „férfias hangzású” neveket, hanem sajátos informatív szerepük miatt is. Az „Egy hírlapíró emlékirataiból” című írás szerkesztőjének kilenc leánya közül a „kövérkés” hölgyet még *Máriá*-nak hívják, a sasorrút már *Ludmillá*-nak, a szemöldöktelent *Deborá*-nak s a legizmosabb leányt *Leokádiá*-nak.

14. A névtani kutatás számára is érdekes tanulságokat ígér Gárdonyi családnév-készletének vizsgálata, elemzése. Elsősorban társadalmi háttérében, összefüggéseiben vizsgáljuk meg az íásaiban szereplő családneveket. Feltűnő, hogy Gárdonyi milyen leleményes falusi szereplőinek névadásában, s ugyanakkor azt állapíthatjuk meg, hogy a kisvárosi, a városi szereplők családnévkészlete egysíkúbb: a nevek nem olyan változatosak és kifejezők, mint falusi hőseinek nevei. Az úgynevezett „városi” nevekben kevesebb a „természetes” megnevezés, s inkább a mesterségesen s gyakran a névmagyarosítással alkotott nevek kapnak szerepet. Csak néhány nevet ebből a típusból: *Bárándy* szenátor (A mi vasutunk); *Beszterczey Szilveszter*, *Ó Péter* (Ida regénye); *Pálhalmy Adorján* (Egy regény története); stb. A városi szereplők családneveivel kapcsolatban gyakran olvashatók az ilyen jellegű megjegyzések: „Mától fogva nem vagyok *Pavlicsek Vendel*, hanem *Pálhalmy*

Adorján” (Egy regény története). A városházánál napidíjas írnok büszke önérzettel számol be erről az idézett mondattal polgármesterének. Ebben az információban is sok nyelven túli társadalmi vonatkozás is benne foglaltatik. Nem véletlen például az sem, hogy Gárdonyi ún. városi nevei között több, a korában nagyon divatba jött név magyarosítás révén nyerte el magyar hangzású formáját. A szövegösszefüggésekben ez a tény, illetőleg gyakorlat külön információs értékű szerepet is nyert.

Az Ida regénye bornagykereskedőjének *Ó* családnéve is magyarítás eredménye. A szövegösszefüggésben is utalnak erre a tényre a regény szereplői: „*Bogárnak* hívták (a könyvelőt), rác volt, s tán *Bogdanovics* eredetileg. Akkor vált *Bogárrá*, mikor az ő apja magyarosította a nevét *Alt*-ból *Ó*-ra. *Ó* úr könyvelője azonban továbbra is csak *Alt* úrnak szólítottatta kenyéradó gazdáját. A régi vevők sem fogadták el az új megnevezést, „*Alt* úrnak szólították az üzletben”. Mivel az *Ó* családnév nehezen illett bele a megszokott névkészletbe, a regény szereplőit is izgatta a név, gyakran tették fel ezt a kérdést: „Micsoda név az az *Ó*?” *Ó Péter* lányának kérője is elgondolkodik a lány családnévén, s ennek eredményeképpen „csupa *O-karikával* volt tele a sötétség” (Ida regénye). *Forgács* patikussegéd nevével kapcsolatban is olvasható megjegyzés a név eredetére vonatkozólag: „Apja kövezetburkoló-vállalkozó, *Forgaccio* volt azelőtt a nevük” (Vallomás).

Jellemző ez a szövegrészlet is: „A *Toth* név *Teitelbaumnak* hangzott ezelőtt 20-22 évvel, s az *András Adolfnak*” (Bibi). Mind a szövegösszefüggésben, mind a beszédhelyzetben sajátos kontextuális szerepet vállalnak az ún. idegen hangszerkezetű családnévek. Kort és helyet is jellemző szerepükkel szerves alkotórészei egy-egy elbeszélésnek, novellának, regényrészletnek. A Megérkezett című novella bolgárkertészének, *Radicsko Bogdán*nak élettörténetét olvasva, természetesnek vesszük, hogy ennek az írásnak névkészlete is azt a közösséget idézi, amelyből kertészünk kiszakadt: *Brankó, Popov, Milica, Radulov, Filippov* stb. Az Egy szál drót című elbeszélés névkészlete nemcsak a történetre utal, hanem a szereplők származására, életsorsára is: *Franyó*, a szálás drótoslegény, *Jano* megszólító nevével. Jellemző megnevezés a *Sztraka* hangsor is. Kontextuális jellemző ereje van ennek a szövegrészletnek: „Ma nem gazdagszunk meg *Franyó*! . . . Honnan tetszik tudni, hogy engem *Franyónak* hívnak . . . tarisznyája rézkapcsáról olvastam le. A lapos kapcsan FR. STR. betűk feketélltek. FR. nem jelenthet mást csak Ferencet, ami tótul *Franyó*, STR. meg nem jelenthet egyebet, csakis *Strakát*, ami meg magyarul *Szarka* . . .” Gárdonyi nyelvészkedő, filologizáló hajlamáról is vallanak ezek a sorok. Egy-egy közszó és tulajdonnév etimológiájával, használati értékével kapcsolatos ismeretanyagának külön információs, közlő értéket is juttat Gárdonyi nem egy írásában.

A megfelelő szituációban, beszédhelyzetben a szövegen túli távolabbi összefüggéseket is tükröznek az alábbi megnevezések: „*Károly* úrfi . . . *Vrana Vendel* cipőművész úrnál lakik” (A sajt). Gárdonyi Gyermekkori emlékeim (I.) című írásában szinte tudatos rendező elv alapján sorakoznak úgy fel a nevek, hogy pontosan vallanak a nevet viselők családi, társadalmi vonatkozásairól is. Budapesti emlékei között az alábbi elnevezések kerülnek előtérbe: a pesti szomszédék: *Böszörményiék* . . . az Aradi utcán egy *Elsasser* nevű hentes lakott, a boltos neve: *Xaváry* stb., stb. A Borsod megyei Sály község névkészletéből ezek a megnevezések tolakodnak az író tollára: *Csordás Andris*, a pajtás, *Szabó Jancsi*, *Ábel Mihály*, *Kiss*, *Nagy*, *Szabó*, *Kovács*, *Gál*, *Ködmén*, *Balogh* stb. családnévek.

15. Gárdonyi érdeklődésére, írói alkotásának témakörére vonatkozólag is igen értékes adatokat szolgáltat falusi szereplőinek névkészlete. Névtani szempontból különösen hasznos feladatnak tekinthetjük, ha arról is vázlatos képet rajzolunk, milyen egy-egy falu modellje a megnevezésekben, a családnevekben s az utónevekben. Külön is érdemes felsorakoztatni azokat a neveket, amelyeket A falu dicsérete, A falu lelke, A falu télen című írásaiban juttatott Gárdonyi nyelvi szerephez. Nemcsak a falut szerette Gárdonyi, nemcsak utcáit, apró fehér házait, hanem a benne élő egyszerű embereket is. Szereti a *Szűrbontó Mihályokat*, *Balogh Túrósékat*, *Fűző Patyi Mihályt*, *Csutak Ádámot*, *Göde Nagy Ábrist*, *Batók Örsét*, az *öreg Petrencs Zsuzsát*, *Kotor Nagy Andrásnét*, *Gacsó Vak Balázst*, az *Örséket*, a *Gergőket*, a *Miskákat* stb. (A falu dicsérete). A falu télen című elbeszélésében „a Mártonok, Andrások, Zsófik, Juliannák és egyéb Annák és Pannák” életeseményeit vetíti elénk az író. Költött, kitalált névnek tetszik a falu neve: *Csobolyó*, de mind hangalakjában, mind használati értékében jellemző megnevezés, még akkor is, ha maga az író megvallja erről a névről, hogy „nincs benne sem a lexikonban, sem a mappán, sem a kalendárium vásári rovatában”. A beleképzelte családok is elsősorban a falusi nevek természetes rendszerébe jól beleilleszkedő nevükkel hiteles falusi emberek. Az „*öreg Pádé*, *Kelemenék*, *Gacsóék*, az *öreg Tóth János*, *Marci* és társai nevükben is csupa falusi ismerős. A Trencsénből hozzájuk szakadt sorstársuknak már *Vencel* a neve, „s ő ezt a nevet egészséggel hordja”.

A Tudományunk című elbeszélésében *Draska Vendelnek* hívják azt a „jóravaló” embert, aki szolgálégyenként került a faluba, nemcsak őt fogadták a falusiak maguk közé, hanem nevét is, s nem próbálták „elbármálni”. A *Sike-Nagy Antalok*, *Kese Pálok*, *Pörge Istvánok*, *Tóth Lőrincék*, ha nem is tudatosan, hanem ösztönszerűleg a közös nyomorúság, szegénység vállalásában érezték sorstársuknak az idegenből jött és az idegenből nevet hozó szolgálégyent. A falu lelke című írásban szerepet vállaló elnevezések is adatokat szolgáltatnak Gárdonyi névadási indítékainak magyarázatához, értelmezéséhez. A falu közösségének tagjait egyéniségükben, sajátos, jellegzetes személyiségjegyeiben állítja előtérbe az író. A falusi névrendszerben valóban típusnevek, sajátos falusi nevek ezek a formák: *Szóts Ádám*, *Riba Péter*, *Ollik János*, *Jordán Pál*, *Nagy János*, *Vida Imre*, *Varga Imre*, *Bazsó Eszti*, *Bozsók Julcsa* stb. Ezeket a neveket viselő falusi emberek mindegyike külön érdekes egyéniség: *Szóts Ádám* békés ember, *Riba Péter* szereti a masinákat, fűr, farag, órákat javít, *Ollik Jánosnak* „mindig a házépítésen jár az esze”, *Jordán Pál* jeles vadász, *Varga Imre* „a legszebb nótákat tudja”; „éneklés dolgában *Bazsó Eszti* jár az élen.” Miért tértünk ki erre, a témánktól talán távoleső problémára? Elsősorban azért, mert a névtani vizsgálódásnak is értékes adalékul szolgálhat az, hogy a falu régebbi zárt közösségében nemcsak a közösség tagjainak nevét ismerték jól, nemcsak „hivatalos” megnevezésként tartották számon a család- és keresztnéveket, hanem pontosan tudták azt is, hogy ezek a nevek milyen testi-lelki tulajdonságokkal felruházott férfiakhoz, nőkhoz, gyerekekhez kapcsolhatók. Nem véletlen az sem, hogy Gárdonyi falusi szereplőinek nevéhez elő- vagy utójelzőként nagyon jellemző megjegyzéseket is társít: *gazdag Tuba István* (Az árvalegény); *a szép Szabó Magda* (Ebéd a körtefa alatt); az *öreg Kömpe juhász* (Megtérés); *Duli Péter*, a táltos (Metérés); *sánta Gál gyerek* (Mezsgyekő); az *öreg Bordács béres gazda*, *Döme a juhász*, *Somodi*, a béres (A barboncás); a *fehér kis Köncöl gyerek* (Jégvirágok); *Dudrai István*, a sírásó (A mi temetőnk); a *pocakos Fodor*, a *szamaras Tóth Antal* (Boriska); a *cudar*, *boriszlák Kelesse*.

16. A felsorakoztatott nevek adalékul szolgálhatnak ahhoz a folyamathoz, is, ahogyan egy-egy faluban kialakultak a *r a g a d v á n y n e v e k*, a ragadék-megnevezések. Gárdonyi falusi szereplői családneve előtt is oly gyakran találhatunk ilyen típusú megnevezéseket. A gazdag példatárból csak néhány jellemző típust idézünk: *Szélső Kovács Gyura*, a sánta paraszt (Az izé); *Alsó Kovács* (A hópehely); *Felvégi Szabó János* (Az én falum); *Főlső Pöhöly Pál* (A Pöhöly család történetéből); *Keszeg Szabó Maris* (Aggyisten, Biri); *Disznós Kovács Pál* (Az én falum); *Nagyorrú Szűcs* (Te, Berkenye) stb.

Gárdonyi külön is emlegeti, hogy sok szereplője „előneves”. Jellemző erre vonatkozólag a következő szövegrészlet: „A név valami *előneves Nagy Pál*. Nem láttam az előnevet teljes tisztán; lehet hogy *Turcsányi*, lehet, hogy *Tomcsányi* vagy *Varsányi*, de valami *csányi*, vagy *sányi*” (Ne áss a temetőben!). Falusi szereplőinek Gárdonyi nem ilyen típusú „előnevet” ad, hanem valósan valamilyen testi, lelki tulajdonságra utaló vagy csak a lakóhelyét közelebb meghatározó ragadéknévet társít szereplői családi nevéhez, úgy, ahogy a zártabb életközösségekben dolgozó falusi emberek „bérmálták el” sorstársaikat. Ezeknek az elnevezéseknek külön sajátos funkciójáról is olvashatók a szövegben önálló szereppel is felruházott megjegyzések. Erre vonatkozólag idézhetjük a következő részletet: „Az öreg Józsi bácsi volt a malomban a kallólegény, s ha emlegették, vagy *Kegyes Józsinak* mondták, vagy *Kalló Józsefnek*: *de ez csak elnevezés volt, nem név*” (Boldog halál szekere). Pontos felvilágosítást kapunk e megnevezések indítókairól is: „Igen ájtatos ember volt az öreg”, ezért bérmálták el *Kegyes Józsinak*. A *Kalló* ragadéknév foglalkozására utal.

Gárdonyi mind a családnevek, mind a ragadványnevek megválasztásában tudatosan törekedett arra, hogy ezek a nyelvi formák pontosan beleilleszkedjenek a magyar falvak névkészletébe. Tudatos filológiai pontossággal ügyelt arra is, hogy falusi szereplőinek névtárába ne kerüljenek bele olyan megnevezések, amelyek nem köthetők a falusi névkészlethez. Az sem véletlen, hogy nem egy megnevezése a valóságban, valamelyik falu élő közösségében is funkcionált. A *Kele* családnév például régi egri névtípus. Ezt bizonyítja Eger város régi jegyzőkönyvéből idézett adat is: „A Csurgóban *Kele* János szomszédjában lévő házát adja . . .” (1749.). A kürt című regényében szereplő nevek Egerben és közvetlen környékén is ismert megnevezések. *Ipacs*, a toronyőr neve gyakori családnév pl. Ostoros községben is (vö. Nyr. 11: 431). Az én falum elbeszéléseiben szereplő nevek között is több olyat találunk, amelyeknek eredeti viselőit Gárdonyi is jól ismerte Egerben, Sályban, Devecserben s általában azokon a helyeken, ahol élt, dolgozott vagy éppen csak megfordult. „Gyermekkori emlékeim” című írásában emlegetett nevek jellegükben és hangszerkezetükben például szolgáltak Gárdonyinak falusi szereplői nevének kialakításában is.

17. A magyar névtani irodalom még nem foglalkozott olyan alaposan a *g ú n y n e v e k* hangszerkezetével, jelentésimpulzusaival és a nyelven túli társadalmi és egyéb relációival, mint azt ez a névtípus megérdemelné. Gárdonyi a gúnynevekre, a névadás indítékaira vonatkozólag is sok olyan megjegyzést illeszt bele írásaiba, amelyek a névtani kutatás szakembereit is kell hogy érdekeljen. A névadás már az iskolában megkezdődik. Jellemző sorok olvashatók erre vonatkozólag a *Te, Berkenye!* című regényben is: „Még az iskolában *elforgatják* a falusi gyermek egymásnak a nevét, *Pityó* meg is szokta, hogy *Lasponyának* szólítják”. A gyermekkori *csúfoló név* nagyon gyakran „elő-

névvé”, ragadáknévvé állandósul. A Bibi című írás Kiss Istvánjának *Szecska-hajú* előneve is ilyen indítékok alapján alakulhatott ki.

Különben a csúfoló névadással való élés a társadalom minden rétegére jellemző. Erről vall az alábbi szövegrészlet: „Alt Peti mindenkire stempliz valami tréfás nevet” (Ida regénye); a *Borbereky* családnév ilyenformán formálódott *Sörbereky* alakváltozáttá: „Az a *Sörberekynek* tréfált *Borbereky*” (Ida regénye). A csúfolódó névvel kapcsolatban sokszor egészen furcsa, humoros beszédhelyzet alakul egy-egy Gárdonyi-alkotás történessorozatában. Az Ida regényében emlegetett *Bisi* tanuló nevével kapcsolatban olvashatjuk a következőket: „Mi a keresztnéve annak a fráternek? *Mihály*. Tehát *Bisi Mihály*. Nem, kérem: *Putnoky Mihály* . . ., s tréfából írja úgy *Misi* helyett. A *Misi* »a náthás ejtés« folytán változott *Bisi*-vé.”

A tanári gúnynevekre, s a nevek adásának indítékaira is találunk érdekes példákat, megjegyzéseket Gárdonyi íásaiban. Figyeljük meg a tanári csúfnevek e sorozatát: *Vaksi* (nem lát), *Fagyos* (szigorú), *Kukac* (komisz, minden leckét be kell biftázn), *Nyafi* (mindig elkésik, nem buktat) stb. (Pöhölyék).

Az a névadási gyakorlat sem kerülte el az író figyelmét, amelyben a falu közösségébe került emberek idegen hangszerkezetű nevét formálják át megfelelő magyar hangalakúvá, vagy keresztelik el ragadványnévvé vagy éppen csúfolódó megnevezéssel. A Hosszúhajú veszedelem egyik szövegrészletében olvashatjuk a következő nyelvi formát: „Belép az utcáról *Rózenberg*, vagyis *Miteticik*”. Gárdonyi ezt a megnevezést a Nyelvőr lapjain is olvashatta, a névadás indítékának magyarázatával együtt. Az Egerhez közel fekvő Sirok község gúnynevei között közli a folyóirat a *Mitetszik* nevet, s ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „Nem rég jött egy fiatal kereskedő ide, s mindenkinek e szóval áll eléje: *mi tetszik*? Ma már *Mitetszik* a neve” (Nyr. 8: 476).

18. Gárdonyi szereplőinek személyneveivel kapcsolatban még néhány névtani szempontból is fontos jellegzetességre mutatunk rá. Egyik ilyen jellegzetesség, hogy Gárdonyi igen gyakran szerepeltet személyneveket címül is. Csak néhány példát ennek bizonyítására: *Annuska*, *Bor Gábor*, *Pöhöly Zsófi*, *Boriska*, *Fruzinka*, *Jancsi dadé*, *Csery Dóra*, *Mariskával*, *Paizs Anna*, *Balogh Fáni*, *Liliom Boriska*. Ez utóbbi nevek Gárdonyi verseiben szolgáltak címadásul.

Arról is van adatunk, hogy Gárdonyi szereplőinek neve újra elevenedik a valóságos élet valóságos névadási gyakorlatában. A Magyar Nyelvőr hasábjain arról olvashattunk, hogy Gárdonyi regényének (A láthatatlan ember) egyik szereplője nevének hatására mind többen kapják a *Zéta* nevet. Grétsy László jellemző levélrészletet is idéz Gárdonyi névadásának hatásáról: „Két évvel ezelőtt olvastam Gárdonyi Géza A láthatatlan ember című regényét, s ott találkoztam a nevemmel. Igaz, hogy a könyvben a *Sugárka* név viselője kisfiú, én pedig leány vagyok, de így is nagyon tetszik a nevem” (Nyr. 93: 445–46). Olvashattunk olyan Gárdonyi-írást is, amelyben egyetlen személynév sem kapott nyelvi szerepet (pl. Ki ette meg a májamat?).

A szakirodalom inkább csak Gárdonyi helyneveivel kapcsolatban szól arról, hogy írásaiban a hely-neveknek, a földrajzi megnevezéseknek jóval kisebb szerepük van, mint a személyneveknek, s Gárdonyi sokszor csak általános jelöléssel utal a történés helyére (vö. J. Soltész: Nyr. 82: 50). Lehet-e ezt a megállapítást általánosítani? Erre a kérdésre kívánunk részletesebben választ adni dolgozatunk továbbírásában.

Ilyen kérdésekre kell elsősorban választ adnunk: hitelesíti-e az író a helyeket valódi földrajzi nevekkal, vagy inkább ún. költöttmegnevezéseket használ fel nyelvi szerepre. Földrajzilag és névtanilag beleillenek-e helynevei a tájba? Az ún. költött helynevek nyelvi elemeikben is kitalált formák, vagy valódi helynevek elemeiből tevődnek össze? Milyen tapasztalat, filológiai elgondolás lappang egy-egy helyneve mögött? Van-e helyneveinek önálló közlő és kifejező funkciója, ereje?

Gárdonyi helynévhasználatával kapcsolatban a következő típusformákról adunk számot: találkozunk olyan írásokkal is, amelyekben a cselekmény szintere, a falu, a város, a tanya stb. csak általánosságban van megjelölve egy-egy minősítő nyelvi formával. Nézzünk néhány jellemző példát erre is: „A városból jöttem hazafelé . . . , beállítottunk a legközelebbi faluba a kovácshoz” (Szegény ember jó órája); „Egy alföldi városban laktam akkor” (Mutter); „Egy mezővároskában történt . . .” (Gyurkó-Furkó); „Az Alföld; egyik fásoros utcáján . . .” (Veron); „Kis felvidéki falu . . .” (Nem volt párja) „A Malom utca, csak olyan kisvárosi utca” (Anna-báli emlék); stb., stb. Gárdonyi helyneveinek másik típusába tartoznak azok a földrajzi nevek, amelyek valódi helynevek, megtalálhatók a térképeken is. Akkor él az író ezekkel a helynevekkel, amikor elbeszéléseinek, regényeinek a történéseit azzal is hitelesíti, hogy valódi helynevekkel nevezi meg a cselekmény, a történet helyét. Az ilyen írásokban olyan jellegzetes embereket is szerepeltet és olyan viselkedésformákat rajzol meg, amelyek valóban köthetnek, illetőleg köthetnek is a megnevezett helységekhez. Ebben a névtípusban legjellemzőbbek a következő írások: A nádasdi kutya. Ez az elbeszélése a Borsod megyei Nádasdhoz (Borsodnádasdhoz) kötődik, s a nádasdi ember innen indul el Egerbe, s „a hunyorgó szemű, kis ősz palóc” Szarvaskőn és Felnéménen át érkezik Eger városába. Történéshitelesítő szerepe van „a monosbéli pataknál” nyelvi formának is. „A hortobágyi orgona” című írásában is valódi helynév hitelesíti a történetet. Kócs helységnév valóban megtalálható a mappán. Eger város nevével is gyakran találkozunk Gárdonyi alkotásaiban. Az Egri csillagok mellett ebből a szempontból A kürt című regénye érdemli meg figyelmünket. Aki jól ismeri Egert, ráismer arra, hol játszódik a regény cselekménye, melyek azok a városfertályok, utcák, amelyeken járnak-kelnek a regény szereplői. Még akkor is, ha nagyon jól tudjuk, hogy egy-egy utcának „költött” neve van. Kétszallag utca megnevezés nem volt Egerben. De volt és van Széchenyi utca, Kigyópatika, Nagytemplom, s ezek a nevek szinte kulcsszerepet játszanak a regényben. Az alábbi jelzős szerkezetek tagjaként is valódi helynevek vállalták a nyelvi szerepet Gárdonyi írásaiban: A „daróci paraszt szekér” (A bányász) A „sályi fák, a sályi szellők” (A rózsatolvaj); a „füzesabonyi állomás” (Az ismeretlen erő) stb.

A magyar földrajzi nevek, helynevek között több olyan név is található, amelyet nem köthetünk csak egyetlen helyhez, tájhoz, vidékhez. A Két vándor című írásban nyelvi szerephez jutó Besnyő név is ebbe a típusba tartozik bele. Hazánk tájainak igen sok városában, falujában játszódik Gárdonyi írásainak cselekménye. Ha térképre vetitenénk azokat a helyneveket, amelyek funkciót vállaltak Gárdonyi alkotásaiban, akkor kitűnne, hogy igen gazdag az a helynévkészlet, amely funkciót kapott. Csak a vázlatos felsorolásból is kitűnik, milyen széles körben helyezkednek el a Gárdonyi-írásokban szerephez jutó helyek, falvak és városok: Dombóvár, Kaposvár, Gyékényes (Mi erősebb a halál-nál?); Kolozsvár, Tusnád (Hol nálunk meg); Szeged, Arad (Búcsú); Fegyvernek

(Leánynézőben); *Mátra* (Cyprián); *Győr*, *Rába* (Egy diurnista naplójából); *Pozsony* (Hat titkos kis levél); *Fülöpszállás* (A fecske), *Sárospatak* (A barboncás); stb., stb.

Az ország fővárosában történő eseményeket, cselekményeket ismét csak valódi nevekkal hitelesíti Gárdonyi. Így vállaltak ezekben az írásokban nyelvi szerepet a következő megnevezések: *Pest*, *Buda* (Hosszúhajú veszedelem); *József körút*, *Práter utca* (Ida regénye); *Albrecht út*, *Ferenc József tér*, *Dorottya utca* (A szürke); *Attila utca* (Mari néni meg Pista bácsi); *Rottenbiller utca* (A repülő kocs); stb., stb.

Külön névtípusba sorolhatjuk azokat a helyneveket, amelyek nem szólnak valódi földrajzi helyek, tájak, városok, faluk megnevezésére. De Gárdonyi elképzelt falujának költött nevei hangszerkezetükben és használati értékükben a valódi helynevek funkcióját vállalják, illetőleg alkotó elemükben élő névanyagot találunk. Néhány nevet ebből a típusból is idézünk: *Sárosfürdő* (Kurtán Mihály Egyiptomban); *Iharszeg*, *Eresztvény*, *Kisbalsa*, *Petlend* (Bibi). Maguk a szereplők foglalkoznak e megnevezésekkel, s ilyen kérdéseket tesznek fel: „Hol van az az *Eresztvény*? . . . csaknem tőszomszédja *Iharszegnek* . . ., egy tanya van csak közben: *Kisbalsa*.” Ezek a „költött” nevek jól simulnak ahhoz a környezethez, amelyben a regény cselekménye lejátszódik.

S végül külön típusba sorolhatók azok a helynevek, amelyeket csak humoros beszédhelyzetekben szerepeltet Gárdonyi, s karikírozó jókedvében teremtette meg őket. *Kákonycsap* (Trilliók a levegőben); *Bárkányos*, *Tyúk utca* (A bárkányosi trombita); stb.

20. Míg a különböző állatnevekkel kapcsolatban elég gazdag a szakirodalmunk (vö. pl.: Nyr. 87: 351; 88: 203; 90: 423; 91: 291–303), nem mondható ez el íróink névadásában szerepet vállaló állatnevek filológiájáról. A Gárdonyi regényeiben, írásaiban szereplő állatnevek is megérdemlik figyelmünket.

A Gárdonyi-írásokban szereplő állatnevek fogalom-, illetőleg típusköre nem nagyon tág. A nevek azonban jellemzőek, s különösen értékesek azok a megjegyzések, amelyeket az író vagy írásának szereplője fűz a névhez. A névadás indítékáról is kapunk felvilágosítást. „Az órás meg a kutyája” című elbeszélésben az órás kutyáját *Ponty*-nak, becéző nevén *Pontyiká*-nak hívják. A névadás indítékáról beszél ez a szövegrészlet: „Láttatok-e már szőrös pontyot? A tóban fogtam . . . és lett a kutya neve *Ponty* . . .”

Mennyiségben az állatnevek közül a *k u t y a n e v e k* szerepelnek a leggyakrabban Gárdonyi írásaiban. Igen sokféle típusúak ezek a nevek. Van köztük egyedi, hívó, a fajtára, színre utaló név, s általában a magyar kutya-nevek névrendszerébe is jól beleilleszkednek. A magyar szakfolyóiratok hasábjain, főleg a Nyelvőrben is olvashatók olyan kutya-nevek, amelyek Gárdonyi írásaiban is szerephez jutottak, *Hattyú* (A bor) [vö. Debrecen: Nyr. 25: 333.]; 1874-ből adatolva közöl a Nyelvőr (27: 480) több somogyi kutyanévet. Ezek között olvashatók a *Hattyú* megnevezés, továbbá a *Gyöngyös* név is. Ez utóbbi ökörnévként került a listába, Gárdonyi azonban A törökbankó című írásában a kutya nevéül szerepelteti ebben a szövegrészletben: „*Gyöngyös*, a kuszált szőrű, kis fekete kutya”. A folyónevekből alakult névtípusra is találunk példát Gárdonyinál. A Kivégzés című írásában a csősz kutyájának neve: *Tisza*. A tisztartó kutyáját a *Cigány* névvel illetik (Micó). Becejellegű kutya nevei

között található a *Gubi* név: „A *Gubi* kutya nyiszog . . . a *Gubi* kutya automobilgyorsasággal iklat már visszafelé” (Messze van odáig).

Gyakran emlegeti Gárdonyi gyermekkorának kedves kutyájának *Zordon* nevét (Barátkozás) [vö. a szóról: MNy. 35: 285]. Néhány, egészen egyedi névadási indítékú kutyanév is olvasható Gárdonyi írásaiban. A *Kunó*, a kasznár kutyájának a neve (Harangozóék karácsonya), továbbá a *Henczi*, a sokat tudó kutya neve (Két állat) sorolható ebbe a típusba.

A névadás indítékára vonatkozólag is érdekes adalék, ahogyan egy állatnak adnak nevet egy-egy Gárdonyi-írásban. Figyeljük meg ezt a szövegrészletet: „A golyát *Misinek* nevezték el, mert hasonlított a *Kömley* báró németinasához, akinek éppen olyan vékony-hosszú volt a lába, és olyan piros-hosszú az orra” (Pöhölyék). A család gyakran emlegette a golyát ezzel a névvel: „Megérkezett *Misi* is, a ház golyája . . .”

Egy „butaképű” önkéntes katona pedig a *Zulu* kutyanévről kapott megkülönböztető nevet, mert „szakasztott olyan volt, mint a *Zulu*, a mészáros kutyája” (Világtalan Miska). A falusi, a népi állatnevek névkészletében is gyakran szereplő *tehén*-, illetve *lónévek*ből is válogatott Gárdonyi. Ebből a szempontból különösen gyakran olvasható írásaiban *lónévként* a *Bársony* megnevezés (Virradat előtt), *ló- és tehénnévként* a *Szegfű* név (Messze van odáig). Ez utóbbi névvel kapcsolatban el is hangzik az alábbi megjegyzés: „Miféle állat lehet: bóg-e vagy nyerít?” (Szegény ember jó órája.)

21. Hogy Gárdonyi Gézá-t a névtani kérdések külön is foglalkoztatták, bizonyítják azok a megjegyzések is, amelyek Gárdonyi *t i t k o s í r á s o s j e g y z e t e i* b e n olvashatók. Az alábbi adatok általánosabb értékű névtani tanulságokat is rejtenek magukban: *a*) „A név: fogalom. Híres nevek híres fogalmak is egyben: pl. Herosztratesz, Ephialtesz, Harpagon stb. Ha tehát a hősöd valami elvet, eszmét, gondolatot, fogalmat képvisel, olyan mintha valóban élő volt volna” (4. sz. mesterfüzet 23–4). — *b*) „A nevekben is az új, a soha nem hallott az érdekes. Az életben is mindig kellemesen hat egy szép név. A női nevet legjobb ráadott névvel helyettesíteni” (3. sz. mesterfüzet 44). — *c*) „A név életet lehel” (4. sz. mesterfüzet 45). — *d*) „A közönséges nevek ragadvány- és előnevekkel tehetők érdekesebbekké. Mert kevés a változatosság, különösen a keresztnévben. Tehát ezek legkönnyebben elmásításokkal, mint becézőnevek tehetők újjakká” (5. sz. mesterfüzet 87).

*

Ennek a dolgozatnak a megírásával két célt kívántunk szolgálni: Gárdonyi alkotó módszerének jellemző sajátosságait is előtérbe állítottuk, s ugyanakkor a magyar névtani kutatás számára is nyújtunk át olyan adatokat, amelyek tanulságosak és elgondolkodtatók.

Bakos József

Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban

Nagy várakozással vettük kezünkbe a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készült Petőfi-szótár első kötetét (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.), amely 1167 lapon ismerteti Petőfi szókincsének az *A* betűtől az *F* betűig terjedő részét. Ez az első teljes írói szótárunk Petőfi Sándor egész életművét feldolgozza: nemcsak összes költeményeit, hanem minden prózai művét, levelét, följegyzését (természetesen a fordításait is). Egyúttal a magyar nyelv legelső teljes egyéni szótára ez, amely egy magyar ember egész életének minden ránk maradt szavát összegyűjtötte.

Olyan egyéni szótár készítése, amely valakinek a teljes élő szóbeli szókészletét is felölelné, természetesen nem képzelhető el, hiszen a beszéd szavai „elroppennek”, csak az írás marad meg; Petőfi életében azonban oly közel állt egymáshoz a kimondott és a leírt szó, hogy úgy érezzük, leírt szavainak összessége nem sokkal lehet szűkebb az ő teljes „aktív szókészleténél”, s így joggal mondhatjuk, hogy ez az írói szótár egy ember teljes szókincsének, teljes magyar nyelvhasználatának a bemutatására is nagyszerű kísérlet.

Nem szürke „átlagemberről” lévén szó, hanem egyik legnagyobb írónkról és nyelvművészünkéről, nyilvánvaló, hogy a Petőfi-szótár és köznyelvi szótáraink anyagában nemcsak az azonos szavak, hanem a különbözőek is rendkívül érdekesek, tanulságosak. A Petőfi-szótár használata közben minduntalan elővesszük általános szótárainkat, hogy lássuk, mit merített az író az őt „körülvevő” magyar nyelvből, és mit adott hozzá nyelvünkhöz saját nyelvhasználatával, illetőleg milyen egyéni szavai vannak életművének. Azért is élvezetes ez az összehasonlítás, mert köznyelvi szótárainkból hiányzanak a tulajdonnevek, a Petőfi-szótár ellenben az összes tulajdonneveket is feldolgozza, amelyeket Petőfi használt.

I. A magyar nyelv értelmező szótárának (a továbbiakban: ÉrtSz.) hét kötete összesen mintegy 58 000 önálló szócikket tartalmaz, a Petőfi-szótár pedig a még ezután megjelenő második és harmadik kötettel együtt körülbelül 21 000 szócikket. A kezünkben levő első kötetben az önálló szócikkek száma 6918, az utaló szócikkeké 531, az alcímszóké 1588; az egész kötet 145 066 adatot dolgozott fel. Itt említem meg, hogy Juhász Gyula költői nyelvének szótárában (szerk. Benkő László), amely csak a költői alkotások szókincsére szorítkozik, 11 606 címszót találunk, ennyi az önálló és az utaló szócikkek együttes száma. Érdeemes egybevetnünk e három szótárban, hogy az egyes kezdőbetűkkel melyik hány szócikket sorol fel:

Az önálló és az utolsó szócikkek együttes száma

	az ÉrtSz.-ban	a JuSz.-ban	a Petőfi-szótárban
A, Á	3094	640	1166
B	3366	710	1420
C	516	92	235
CS	1334	233	449
D	1305	289	490
E, É	3731	904	2009
F	4022	731	1680

(Juhász Gyula költői nyelvének szótára az önálló szócikkek számait külön nem közli az összesítő lapon.)

Kitűnik ebből az összehasonlításból, hogy az egyes betűkkel kezdődő szavak számainak egymás közti arányai nem okvetlenül hasonlóak a nemzeti és az egyéni nyelvben, két író nyelvhasználatában pedig az egyének közti arányok is igen különbözők lehetnek. A felsorolt kezdőbetűkkel a köznyelvben az *F* betűs szavak száma a legnagyobb, az írói nyelvben viszont — úgy látszik — az *E*, *É* betűvel kezdődőké. Juhász Gyulánál feltűnő a *C* betűs szavaknak kis, Petőfinél ezeknek aránylag nagy száma.

Meg tudjuk-e már állapítani, hogy Juhász Gyula és Petőfi teljes írói szókincse hány szóból áll? Juhász Gyula esetében — prózai műveinek szótári feldolgozása híján — erre a kérdésre egyelőre nem lehet számadattal felelnünk. Petőfi összes szavainak számát úgy kapjuk meg, ha a szótár önálló címszóihoz — az utaló címszók nélkül — az úgynevezett alcímszokat is hozzá-számoljuk. (pl. az *akar* ige teljes szócikkében tulajdonképp nem egy, hanem öt szó van: maga az *akar* ige s ennek négy igeneve. Az utóbbiak — *akarni*, *akaró*, *akarva*, *akarován* — „alcímszavait” a szótár a főcímszótól egyrészt betű-típusukkal, másrészt bentebb kezdésükkel különbözteti meg.) Így az első kötet szavainak száma: 8506, a három kötet teljes szóanyaga pedig háromszor ennyi, vagyis huszonöt-huszonhatezer lesz. Ha az alcímszokat nem vesszük számításba, akkor az első kötet önálló szócikkeinek vagy fő címszóinak számát (6918) kell megszoroznunk hárommal, de még így is mintegy huszonegyezer szóra tehetjük Petőfi életművének szókészletét.

Hogy jobban megfigyelhessük Petőfi szókincsének sajátosságait, vizsgáljuk meg például a szótár *C* betűs részét. Itt először is szemünkbe tűnik az aránylag sok tulajdonnév: a magyar, latin, francia, angol stb. személy- és földrajzi nevek sokasága (*Caesar*, *Callot*, *Cambridge*, *Capulet*, *Capuletne*, *Caraffa*, *Cassius*, *Cato*, *Cece*, *Cecília*, *Cerberus*, *Ceres*, *Champ-de-Mars*, *Chateaubriand*, *Cherubini*, *Cicero*, *Cinkota*, *Claudia*, *Claudius*, *Coriolanus*, *Cumberland*, *Czakó*, *Czobori* stb.). Igen jellemző bizonyos idegen határozószók használata: *categorice*, *circiter*, *circa*, *classice* stb. Az eddig felsorolt *C* betűs szavakon kívül még számos olyan található a Petőfi-szótárban, amely nem köznyelvi szó, s így az ÉrtSz.-ban hiába keresnénk: *catói*, *céheskedés*, *centurio* ('a centuria parancsnoka; százados'), *cethal-száj*, *cigányné*, *cikornya-beszéd*, *cinkotai*, *cintmasina* ('tűzszerszám'), *cotillon* ('egy fajta füzértánc') stb. Beletartoznak Petőfi szókicsébe a saját mondataiba szőtt idegen kifejezések is: pl. *comité du salut public* ('a nagy francia forradalom Közjóléti Bizottsága; [átvitt értelemben] a pesti forradalom vezető szerve, az ún. Közcsendi Bizottmány': „Hah, ha láttad volna, midőn a *comité du salut public*-ből a *deputatio* megjelent”).

Érdekes ellenben, hogy Petőfi írásaiban sehol egyetlenegyszer sem fordulnak elő a következő, *c*-vel kezdődő magyar szavak: *cafát*, *cáfol* (más a belőle képzett *cáfolat*, amelyet viszont 5 esetben használ), *cafrangos*, *cár*, *cári*, *cédula*, *céhbeli*, *céhmester*, *célpont*, *ceremóniázik*, *cérnavékony*, *ceruza*, *cic*, *cica* stb. E szótár nélkül aligha hinnénk el, hogy Petőfi sehol le nem írta életművében az *egyelőre* szót, amelyet Arany János versben is alkalmazott: „És felejttem *egyelőre* Gondjaimat a jövőre.” Vagy például Arany Családi körének nem egy szava teljesen hiányzik Petőfinél: *bólingat*, *csapong*, *eresz*, *fehérlík*, *cica*, *bogárdászni*; pedig Arany versének csak az első tizenhárom sorát szembesítettem Petőfi szókincsével, s itt is csak az *A* — *F* kezdetű szavakat vettem vizsgálóra.

Természetesen Petőfinek is van számos, többnyire csak egyetlen alkalommal használt egyéni szava: *búdal*, *éjmadár*, *fővenyszőnyeg* stb., amelyek más íróknál vagy a köznyelvben ismeretlenek. Petőfinek *búskomoly*

és dörömböz szava sem szerepel az ÉrtSz.-ban. De nem folytatom az eltérések kutatását.

A Petőfi-szótár segítségével igen gyorsan meg lehet állapítani, hogy írt-e Petőfi valakiről név szerint, és ha igen, melyik művében és mikor írt róla. Például a szabadságharc vezető tábornokai közül *Damjanichot* és *Dembinszkít* sehol sem említi, *Aulich Lajost* sem, *Bemet* viszont 42 esetben. Nem szerepel nála *Balassi*, ellenben *Csokonai* nevét 12 alkalommal is leírja. Az akkor még nem egyesített Budának és Pestnek mai *Budapest* nevét már használta Petőfi, bár írásban csak egyetlenegyszer: „*Budapest* az ellenség kezében van.” (Az idézet adatolásából azonnal megtudjuk, hogy egy hírlapi cikkében írta ezt, 1849. január 9-én.)

2. A szótár készítői Petőfi Sándor összes műveinek hétkötetes kritikai kiadása alapján az életmű minden szavát cédulára vették, s a cédulák rendezése során azt is megállapították, hogy Petőfi hányszor használta az egyes szavakat. Így megtudjuk a szótárból, hogy az *anya* szót 264-szer, az *apá-t* 203-szor írta le (az előbbi 7, az utóbbit 6 jelentésben használva). Az *anya* gazdag szócikkét böngészve eszembe jut, hogy ez a két és fél hasáb a nyelvtani alakok részletezésével, a sok idézettel és a lelőhelyekre való utalással szinte kínálja az anyagot egy ilyen című tanulmányhoz: „Az *anya* Petőfi költészetében és prózájában”.

Petőfi életművének egyik leggyakoribb és legjellemzőbb főneve az *ember* (1248 előfordulással, 10 jelentéssel). Az *ég* főnevet 500, a *föld-et* 620 esetben használja. Igen kedves szava a *barát*. A '(kolduló) szerzetes' jelentésű *barát* szót 18-szor, a közönségesen ismert *barát* főnevet pedig 820-szor írta le. Az utóbbit 36 alkalommal toldalék nélkül (egyszer *barrát* alakban!), egyébként pedig szinte minden elképzelhető toldalékkal is. És az ÉrtSz. 4 jelentésével szemben nála 9 jelentése van ennek a szónak. Van a Petőfi-szótárban egy tulajdonnévi *Barát* szócikk is, minthogy a költő egyszer ilyen szócserés szójátékkal szólította meg levelében barátját, Arany Jánost: „Kedves aranyom, Barát János!”

Leggyakoribb szavainak egyike a 2540 adattal nyilvántartott *én*. Azt hiszem, ennél csak egy-egy kötőszót használt gyakrabban: *de* (3643), *és* (4631); no meg a névelőket. Megtudjuk a szótárból azt is, hogy az *és-t* nagyjából azonos számban használta mondatrészek kapcsolására (2371) és mondatok kapcsolására (2255); sőt mondatzsórszerűen, kérdésként is előfordul nála, de csak 5-ször. Az *egy-et* számnévi, melléknévi, főnévi és névmási értékben összesen 1308-szor, határozatlan névelőként 2153-szor alkalmazza. Határozott névelőinek száma körülbelül tizennégyszer ennyi: 30 501. A szótárban az *az* névelőnek csak utaló szócikke van, ugyanis ezt az *a* névelővel közös szócikkben mutatják be a szerkesztők. (Nyilván nemcsak helykímélésből választották ezt a megoldást, hanem az a meggondolás is vezethette őket, hogy a teljesen azonos nyelvi szerepű két szót ne különítsék el egymástól a Petőfi szövegeiben őket követő szó magán- vagy mássalhangzós kezdetének formális elve szerint.)

Eddig is tudtuk, hogy a mássalhangzós szókezdetek gyakoribb volta miatt többször használjuk a határozott névelőt *a*, mint *az* változatában. A Petőfi-szótárból most kiderül, hogy több mint háromszoros a különbség köztük az *a* javára. Ez Petőfinél 23 400-szor fordul elő, míg az *az* csak 7100-szor (1-szer 'z formában is írta ezt a névelőt). A szócikk rengeteg érdekes példával mutatja be a határozott névelőnek közsók előtti és tulajdonnevek előtti használatát.

Igen gyakoriak Petőfi nyelvében a mutató névmások: *az* és *a* (együtt 3324), *ez* (2651), *e* (2596) stb. Az eldöntendő kérdés állítmányához simuló kérdőszócska 823 esetben fordul elő nála, mégpedig több változatban írva (-e 679, *e* 6, -é 7, é 131); az *aztán* határozószó 536-szor, az egy betővel teljesebb *azután* viszont csak 62-szer. Leggyakoribb határozószava ebben az első kötetben valószínűleg a *csak*, amely 2000 alkalommal szerepel határozószóként és ezenkívül 510-szer mint kötőszó.

Igái közül a szótár lapozása közben ötnek a gyakoriságára figyeltem föl: *fog* (segédigeként 1151), *akar* (874), *áll* (821), *ad* (720), *felel* (631). A *bír* ige szó-cikke helyesírási érdekességet is tartogat számunkra, mert megtudjuk belőle, hogy Petőfi 123-szor írta *bír* és 65-ször *bir* alakban ezt a szót. A *bosszú* főnevet négy változatban találjuk meg nála, s ezek közül épp az általa legritkábban használt forma vált később köznyelvivé. Petőfi életművében a 4 *bosszú* mellett 16 *bosszu*, 62 *boszú* és 6 *boszu* található. A mai *friss* melléknévet ő minden esetben (23-szor) *fris* alakban írja. (Leggyakoribb melléknévei az első kötetben talán az *édes*, az *egész* és a *fiatal*.)

A már említett gyakori főnevein kívül az *élet* szót 756-szor, a *fej*-et 537-szer, az *arc*-ot 534-szer, a *fia* személyragos főnevet 459-szer (ezenkívül a *fiú*-t 266-szor és a *fi*-t 4-szer), a *dolog*-ot 427-szer, a *férfi*-t 419-szer használja. *Év* főnevei (282) mellett az *esztendő*-k száma (116) is jelentős; Juhász Gyula összes verseiben ezek jóval kisebb (138, ill. 6) számmal szerepelnek. Jellemző szava Petőfinek a *csillag* (240). Érdekes, hogy a *dal* (193) és az *ének* (64) szót csak feleannyiszor írja le költői és prózai munkáiban, mint Juhász Gyula csupán az előbbieken (429-szer, ill. 119-szer). A *bús* melléknév pedig csak negyedannyi szerepet kap Petőfinél (103 előfordulással), mint Juhász Gyula verseiben (ugyanúgy 429-cel, mint a *dal*). A *barna* s a *fekete* melléknév és főnév kettejük közül Petőfinél fordul elő többször, a *fehér* viszont Juhász Gyulánál.

Említi-e valahol Petőfi nyelvrokonainkat, a finneket? Nem. Ezt abból állapíthatjuk meg, hogy a szótárban nincs ilyen szócikk. Az *angol* 65-ször, a *francia* 44-szer fordul elő nála; *Anglia* 38-szor, *Angolország* 3-szor, *Franciaország* 25-ször. Érdekes, hogy az utóbbinak két jelentése van Petőfinél: 1. 'a francia nép országa', 2. 'ez mint mesebeli ország' (a János vitézben „Franciaország és India határos”).

Sok érdekességet kínálnak a szótár tulajdonnévi szócikkei. Ezeknek tanúságtétele nélkül aligha hinnénk el, hogy míg *Debrecen* nevét 111-szer használja Petőfi, *Félegyháza* nevét csak egyetlenegyszer írja le: a Szülőföldemen című vers — kelezésében. (Lehet, hogy a hivatalosabb *Kiskun-Félegyháza* változat többször is előfordul nála, de ennek majd a második kötet lesz a megmondhatója, amely csak egy-két év múlva jelenik meg.) *Eger*-t 5 helyütt említi, s ugyancsak 5 helyen szerepel műveiben az *egri* melléknév. *Erdőd* — ahol Szendrey Júliáék laktak — 37-es előfordulási számmal szerepel. Hát a költő szívéhez szintén oly közel álló *Erdély*? Ez 22-vel, s ezenkívül két helyütt *Erdélyország* néven is.

Minden szócikk pontosan tájékoztat bennünket arról, hogy a kérdéses szót milyen nyelvtani változatossággal használja Petőfi. A 22 *Erdély* nyelvtani megoszlását például így jelzi: „-Ø 7 (b 5) | -be 6; -ben 5; -ből 3; -nek b 1”. Vagyis: toldalék nélkül 7-szer fordul elő Petőfinél az *Erdély* szó (ebből 5-ször birtokos jelzőként); a ragos alakok közül az *Erdélybe* 6, az *Erdélyben* 5, az *Erdélyből* 3, az *Erdélynek* 1 helyen olvasható (az utóbbi birtokos jelzőként). E szócikk gazdag példatárából egyetlenegy mondatot idézek: „Vándorlok Magyarország

Dicső térségein S testvére, a szép Erdély Regényes bércein.” Utána ez a forrásjelzés áll: „697/2: 295”. Ez azt jelenti, hogy az idézet Petőfi 697. költeményéből való, melyet a kritikai kiadás második kötetének 295. lapján találhatunk meg.

3. 697. számú költemény? A szótár minden idézetnél csak kulcsszámra utal a címre, s így rengeteg helyet takarít meg. Az azonosítás a 18–47. lapon közölt forrásjegyzék segítségével válik lehetővé. Ez a forrásjegyzék azonban nemcsak szótári segédletként, hanem önmagában is nagyon értékes, mert Petőfi összes műveiről — tudtommal — sehol másutt nem található ilyen kitűnő időrendi összeállítás. Ebben minden műnek más kulcsszáma van. A költemények címei megírásuk sorrendjében, 1-től 859-ig számozva követik egymást, évenként csoportosítva, a legfontosabb információkkal együtt. (Petőfinek 859 költeménye ismeretes!) A — külön felsorolt — prózai műveket és leveleket az különbözteti meg kulcsszámukban a költeményektől, hogy a megfelelő szám előtt egy *P* vagy *L* betűt kaptak. A nagyobb művekre a kulcsszámon kívül kezdőbetűk is figyelmeztetnek (pl. HK 189 = A helység alapácsa).

A 697-es kulcsszám Petőfinek *Ez már aztán az élet!* című költeményét jelzi, melyről a forrásjegyzék alapján azonnal megtudjuk, hogy keletkezésének időpontja 1847. okt. 20., a szövegjavítás forrása az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának Petőfi-Ereklyetárában őrzött kézirat (11. sz.), s az ÖM. második kötetében a vers a 295., a hozzá tartozó jegyzet pedig a 395. lapon található.

Kiderül a forrásjegyzékből, hogy Petőfi életének utolsó évéből, 1849-ből aránylag kevés költemény maradt ránk: ezt az esztendőt csupán 21 vers képviseli az életmű 859 verse között. A január elejétől a haláláig (július 31-ig) eltelt hét hónap verterméséhez képest az előző évek megfelelő időszakának termése jóval gazdagabb volt: a költő 1847 első hét hónapjában 87, 1848 első hét hónapjában 68 verset írt. A prózai művek, levelek és egyéb feljegyzések száma e három év első hét hónapjában a következő: 1847-ben 37, 1848-ban 35, 1849-ben 39. Petőfi utolsó ismert költeménye a Szörnyű idő . . ., amelyet még Mezőberényben írt, két-három héttel a segesvári csata előtt. Feltételezhetjük, hogy több versének kézírata a költővel pusztult el Segesvárnál, s az ő tete-meivel együtt porlad Erdély földjében.

4. Jól szemlélteti ez a szótár, hogy Petőfi nyelvére mennyire jellemző az enyhe *ő*-zés. *Csöbör* és *följebb* szava van, *cseber* és *feljebb* nincs. A *föd* igét 34 alkalommal használja ebben az *ő*-ző formában, *fed* változatát csak 7-szer. A *föl* ~ *fel* határozószók száma nála (az igeekötők nélkül) 142; ebből 135 a *föl* változat, 7 a *fel*. „*Föl* hazám, *föl* nemzetem, magyar nép!” — írja például egyik versében. 34 *fölnyit* igéjével szemben egyetlenegy *felnyit* alakot sem írt le, de a 10 *fölkap* mellett is csak 2 *felkap* található s a 32 *föltétel* mellett mindössze 3 *feltétel*. Ha az igében egy vagy több *e* hang van, előtte Petőfi az igeekötőnek jóformán csakis a *föl* változatával él. A 36 *fölkeres*-sel szemben csupán 1 *felkeres* áll, és 11 *följegyez* igéjének *feljegyez* változata egyáltalán nincs. Érdekes viszont, hogy a *cseng* és a *csepp* szó *ő*-ző változata — úgy látszik — akkor még nem került be az irodalmi nyelvbe: Petőfinél csak *cseng* és *csepp* van. A *csönd*-nek irodalmivá tételében valószínűleg ő tette meg az első lépést azzal, hogy a 64 *csend* mellett egy helyütt *csönd*-et írt.

Költőnk egyetlen *csönd* szavát A bujdosó című versében olvashatjuk, amelyet 1842 októberében Dunavecsén írt. Ennek ötödik versszaka így szól: „Messze tűnnek már a partok, Messze tűn a gyászvidék, Hol szívemnek béke [= nyugalma, békéje], *csönde* Romhalomba dönteték . . .” A *csöndes* melléknévnek már 13 példája található Petőfinél a 101 *csendes* mellett, s a 63 *csendesen* szomszédságában is előfordul egy *csöndesen*. A *csendesít* és a *csendesség* szónak szintén van Petőfi műveiben *csöndesít* és *csöndesség* változata. Ezt írja A hóhér kötele című prózai munkájában: „Légy nyugodt, *csöndesítém* őt, légy nyugodt”.

A *csend* ~ *csönd* szó s különösen ennek ő-ző változata később Ady Endrénél és Juhász Gyulánál kapott jóval nagyobb szerepet. Petőfi életművének 64 *csend* és 1 *csönd* szavával szemben Juhász Gyulánál csupán a költeményekben 34 *csend* és 145 *csönd* található.

5. A Petőfi-szótár használói hamar meggyőződhetnek arról, hogy kitűnő nyelvművelő könyv van a kezükben. Nagyon igazuk van a szótár szerkesztőinek, amikor tájékoztatójukban (a 7. lapon) megjegyzik, hogy Petőfi „nyelve közismerten nemcsak kora beszélt nyelvéhez, hanem mai irodalmi és köznyelvünkhöz is igen közel áll, s így az ő nyelvhasználatának beható szótári feldolgozásából mai nyelvünkre vonatkozólag is bőséges tanulságokat nyerhetünk”. Ez a szótár egyrészt a magyar nyelv egyéni felhasználásának értékeit és lehetőségeit mutatja meg, másrészt Petőfi világát hozza szinte élőszóközelségbe hozzánk, mai olvasóihoz. Csak oszthatjuk a szerkesztőknek azt a meggyőződését, „hogyan e munka segítségével sikerül Petőfinek nemcsak nyelvét, stílusát, hanem gondolat- és érzésvilágát, emberi egyéniségét is jobban megvilágítanunk” (uo.).

Igen érdekesek nemcsak az egyezések, hanem a különbségek is a nyelv-közösség t á r s a d a l m i és Petőfi e g y é n i szóhasználatában. Például az *agyba-főbe* határozószóról az ÉrtSz. megjegyzi, hogy rendszerint csak a *ver* és a *dicsér* igével használjuk, túlzó kifejezésként: *agyba-főbe ver vkit*; *agyba-főbe dicsér vkit*, *vmit*. Petőfinek egy tréfás levélzáradékában más szavakkal kapcsolódik ez a határozószó: „Tehát agyba-főbe *ölelvén* és *csókolván* benneteket egy szálíg, vagyok . . . barátod Petőfi Sándor”.

Nagy gondot fordít ez a szótár Petőfi egyéni — és főképpen költői — szóhasználatának árnyalt bemutatására. Az árnyaltság az értelmezésekben is, a stílusminősítésekben is megmutatkozik. Hasonlítsuk össze például *bujdosó* szavunk szócikkét az ÉrtSz.-ban (ahol a *bujdosó* melléknév és főnév egyhasábnyi bemutatásában egyetlen Petőfi-idézet sincs) és a Petőfi-szótárban! Az ÉrtSz. így adja meg a *bujdosó* melléknév első jelentését: 'Olyan <személy, csoport>, aki, amely bujdosik; otthonától távol bujkáló, más-más helyen rejtőzködő'. Petőfinél egyéni szint, árnyaltságot kap a *bujdosó*, s ennek megfelelően a Petőfi-szótár a következőképpen fogalmazza — dicséretes tömörséggel — ezt a jelentést: 'hontalanul vándorló'. Az egyik szemléltető példát a János vitézből veszi: „Ha látsz száraz kórót szélvészttől kergetve, *Bujdosó* szeretőd jusson majd eszedbe.”

E szótárban — eltérőleg az ÉrtSz.-tól — a *bujdosó* melléknévnek ilyen (átvitt) jelentése is van: 'széltől sodort'. Idézet hozzá az Űti levelekből: „a puszták közepén temessenek el, hol sírhalmam . . . a legmagasabb domb lesz a végtelen láthatáron, melyet senki meg nem látogat, csak a *bujdosó* parlag-

kóró”. A *bujdosó*-nak főnévi, ’bujdosó személy’ jelentésén belül a Petőfi-szótár a ’száműzött politikai menekült’ jelentésárnyalatot is számon tartja (melyre az ÉrtSz. külön nem utal). Szemléltető példát Petőfinek A majtényi síkon című verséből vesz: „a hősök, kik itt a hazáért vívtak, Hazátlan *bujdosók*, *földönfutók* lettek”. Az idézet előtti „(*páros kif*)” jelzés felhívja figyelmünket a költő érdekes páros kifejezésének stilisztikai értékére.

A többi ezer meg ezer szócikknek is szinte mindegyike tartogat valami érdekeset és szépet a nyelv bűvárai s Petőfi mai és jövődöbeli olvasói-kutatói számára. Úgy hiszem, ez a szótár sohasem fog elavulni, minthogy Petőfi szókincse már nem változik, s az érdeklődést Petőfi Sándor életműve iránt egyre jobban elmélyíti majd ez a kitűnő kézikönyv is. A szerkesztők (J. Soltész Katalin, Szabó Dénes és Wacha Imre) Gáldi László irányításával és munkatársaik valóban kitűnő munkát végeztek az első kötet elkészítésével. Az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda munkájáról is csak dicsérettel szólhatunk.

Pásztor Emil

A Heptaméron magyarul

Több mint négyszáz éve jelent meg Navarrai Margitnak, I. Ferenc francia király nővérének elbeszélésgyűjteménye. Az első kinyomtatott kiadás, az 1558-i ugyan csak 67-et tartalmaz, azonban 1853-tól kezdve a filológiai hűségű szöveget helyreállították, és a novellák számát 72-ben rögzítették; a gyűjtemény közkeletű, görögös elnevezése a hét nap alatt elmondott napi tíz-tíz elbeszélésre utal. Fordítónk, Antal László kiemelkedő munkáját a Michel François-féle, a Garnier klasszikusok sorozatában megjelent 1964-i változat alapján végezte; ezt a kiadást kritikainak kell tekintenünk. A teljes szöveg után variánsok és magyarázatok állnak; a lap alján a kiadó az elavult szavakat és fordulatokat értelmezi modern francia nyelven.

A navarrai királyné műve udvari környezet és kultúra szülötte; a francia hagyományokba kitűnően beleillő pszichológiai és analitikai érdeklődés ötvöződik az udvari erkölcs és „savoir-vivre” kíváncsiságával. A legtöbb novella végeredményben ugyanannyira korrajz, mint oktatás és nevelés. Még a sikamlósnak ható történetek is példázatok, amelyeket a novella elmondása után a társaság tagjai megvitatnak, a tragikusokról nem is beszélve.¹

A novellák stílusa a francia reneszánszé; a királyné kedveli a nagy mondatokat, az alárendelést, az igenes szerkezeteket: a participe présent-t, a gérondifot és az infinitifet. Olyan próza ez, amelynek előzménye a francia irodalmi nyelvben kevés; jogos a boccacciói minta szerepéről beszélni; maga a keret is emlékeztet a boccacciói szervezetre.

De hallgassuk meg, mit mond maga a királyné erről — *Parlemente* álnév alatt; a mesélők közt ő ezt a nevet viseli, a férje pedig az *Hircan* nevet:

„... azt hiszem, senki sincs közöttünk, aki ne olvasta volna Boccaccio Száz elbeszélését, amelyet nemrégiben fordítottak le olaszból franciára, s amelyet Ferenc király, e néven első, a trónörökös úr,² a trónörökösne asszony, Margit asszony oly nagyra tartanak,

¹ Lásd erről bővebben Lucien Febvre: *Amour sacré, amour profane* (Autour de l'Heptaméron), Párizs, Gallimard, 1971. c. művét.

hogy ha Boccaccio ott, ahol van, hallaná őket, okvetlenül feltámadt volna e fényes személyek dicséretére. Ugyanakkor azt is hallottam, hogy a nevezett két hölgy más udvarhölgyekkel együtt elhatározta, hogy hasonlóképpen cselekszenek ők is, habár *egy dologban Boccaciótól eltérően: csak valóságosan megesett történeteket írnak meg*. És a nevezett hölgyek, valamint a trónörökös úr, szavukat adták, hogy megírnak *tíz-tíz*, összegyűjtven legalább *tíz személyt*, akiket a legméltóbbnak ítélnék arra, hogy elbeszéljenek valamit; *távol tartják azonban a művelt vagy tollforgató embereket*, ugyanis a trónörökös úr nem akarta, hogy belekeverjék a művészetüket, no meg attól is félt, hogy *ékesszólásuk helytel-közzel megrontaná a történet hitelét*" (Antal László fordítása. Európa, 1970. 12–3. Kiemelés tőlem, H. Gy.).

A királyné tehát hivatkozik Boccaccióra, főként ami a történetek keretét illeti; ők is napi tíz elbeszélést terveznek, és tizen vannak. Nagyra tartják Boccacciót, de mégis el akarnak térni tőle: a történetek hitelesek, valóban megtörténtek legyenek. Sőt még az ékesszóló, a művelt és a tollforgató emberek sem kellenek mesemondónak: éppen az a réteg nem, amelyhez Boccaccio tartozott, amelynek a kultúráját magába szívtá: a városi polgárság és a belőle kinőtt értelmiségi réteg. Sok mindent lehetne hozzáfűzni az idézethez, bennünket most a nyelvi tények és a fordító nyelvi leleménye érdekelnek. Bizonyos, hogy a Heptaméron — bár tartalmilag és szerkezetileg eltér a Dekamerontól — a stílus, a mondatépítkezés és a szerkezetek szempontjából mégis számos egyezőt vonást mutat fel. És ha ez így van, akkor a fordítással kapcsolatban jogosan merül fel a nyelvi archaizálás kérdése is; hisz tudott dolog, hogy a boccacciói stílus magyarrá tétele kapcsán ez a probléma nem hanyagolható el. A Révay-féle műfordítással kapcsolatban alkalmunk volt az archaizációval is foglalkozni.³ Vizsgáljuk meg most Antal László műfordítását: mi az ő gyakorlata? Meddig megy el ezen a téren?

A mondat szerkezetek

1. Két, egymástól eltérő módszert figyelhetünk meg a műfordító eljárásában; megőrzi az eredeti hosszú, sőt többszörösen összetett mondatokat, többnyire a mondatokat bevezető kötőszókkal együtt olyankor, amikor a főmondatban nem közlést jelentő vezérigé van. Amikor viszont a francia szöveg mellékmondatai a főmondati, de mondatst jelentő vezérigétől függenek, amikor tehát a francia szövegben oratio obliqua szerepel, a műfordító a pontos visszaadás helyett a közbülső megoldást választja: style indirect helyett bevezeti és használja a style indirect libre-t. Azt a mondat szerkezeti eljárást, amelyet a későbbi századok értékesítettek, eredetileg — és ezt Antal László is meggyőzően példázza — azért, hogy a túlságosan sok *que* bevezette tárgyi mellékmondatok egyhangúságát megtörjék; helyettük főmondatokat hozzanak létre és ilyenformán a mondatfűzést egyszerűsítsék.

a) Aranda grófné (...) érte küldetett, remélve, hogy visszatér hozzá. Ámde ellenkezőleg történt; amikor ugyanis Florida megtudta, hogy Amador bevallotta anyjának barátságukat, s hogy okos és erkölcsös anyja hitt Amador szavának, és helyeselte barát-

² Henrik volt a trónörökös; felesége Medici Katalin, aki 1533-ban ment nőül Henrikhez; nyilvánvaló, az olasz hatás velük tovább erősödött.

³ Az új Dekameron-fordítás. Nyr. 78 (1954.): 437–43. Ugyancsak: Révay József Dekameron-fordítása. Jelenkor 5 (1962.): 427–30.

ságukat, nagyon meghökkent, *egyfelől mivel* azt látta, *hogy* anyja nagyon becsüli a lovagot, *s ha ő* megmondja neki az igazat, Amador pórul járhat, *amit* pedig semmi áron nem akart volna, *mivel* elég erősnek érezte magát, *hogy* maga büntesse meg esztelenségéért, *anélkül, hogy* rokonságát hívná segítségül; *másfelől*, azt is látta, *hogy* ha eltitkolja gonoszságát, *melyről* tudomása van, anyja és valamennyi barátja kényszeríteni akarja, *hogy* beszéljen vele, *s* legyen kedves hozzá, *ami által* félő, *hogy* erősíti megátalkodásában. (Antal László, i. m. 75, Tizedik történet.)

Vizsgáljuk meg az idézett többszörösen összetett bonyolult mondatot: 15 mellékmondatot és 15 kötőszót számoltunk össze; ehhez a számhoz hozzáadható még egy tagmondat. Az *egyfelől mivel* kezdetű okhatározó mellékmondat (amely kiindulója jónéhány, egymásból eredő mellékmondatnak) párhuzamos megfelelőjében nincs kötőszó, ám ott is nyilván mellékmondatról van szó, az elsővel: az *egyfelől mivel* azt látta . . . mondatallal pontosan koordinálható a másik, a *másfelől (mivel)* azt is látta . . . A fordítás pontosan követi a francia eredetit: *pour ce que, d'un côté, elle veoyait* stb. — *d'autre côté, elle veoyait* stb., vagyis a *pour ce que* egyszer szerepel; a második okhatározó mondat előtt hiányzik, holott a *másfelől* világossá teszi, hogy az elsővel azonos rangú, ugyancsak okhatározó mellékmondatról van szó.

Az összetett mondat közepén helyezkedik el a főmondat: *nagyon meghökkent*; rövid, tömör ígés mondat, amelyet részben megelőzi, részben követi a több fokozatú mellékmondatok lánc. A főmondat előtt t elsőfokú időhatározó mellékmondat áll, hozzá három, azonos fokú, tehát három párhuzamos tárgyi mellékmondat csatlakozik (az első kettőt *hogy* kötőszó vezeti be, a harmadikat *és* kötőszó koordinálja az első kettőhöz).

A főmondat *után* két elsőfokú, egymással párhuzamos okhatározó mellékmondat található: az *egyfelől mivel* . . . és a *másfelől (mivel)*; láttuk éppen most, hogy a második *mivel* elmaradt, ahogy az eredeti szövegben sem szerepel. Az első elsőfokú okhatározó mellékmondatot kiegészíti két másodfokú, egymással párhuzamos tárgyi mellékmondat: *mivel* azt látta, *hogy* anyja nagyon megbecsüli a lovagot, *s* (. . .) Amador pórul járhat (tehát a második *hogy* elmaradt); a második, kötőszó nélküli mellékmondatnak harmadfokú feltételes mellékmondat kiegészülése van: „*ha ő* megmondja neki az igazat”. A magyar fordítás itt szerkezetileg egy kissé eltér az eredetitől; a franciában ugyanis nem két párhuzamos tárgyi mellékmondat áll, hanem az első mellékmondat tárgyi (másodfokú), ebből indul ki egy harmadfokú következményes mellékmondat, és ez egészül ki egy negyedfokú feltételes mellékmondatallal:

„ . . . pour ce que, d'un costé, elle voyoit qu'elle l'estimoit tant, que, si elle luy disoit a vérité, Amadour en pourroit recevoir mal” (Garnier kiad. 76).

A magyar mondatnál maradva, a harmadfokú feltételes mondatallal egyenrangúan egy másik harmadfokú (de sajátos) jelzői mellékmondat kapcsolódik; ez a jelzői mellékmondat a franciából jól ismert típus, rendszerint *ce que* vezeti be (szövegünkben is); olyan jelzői mondat ez, amelynek az előzménye a teljes főmondat, tehát nem valamilyen főnév vagy melléknév; a *ce* összefoglalja az előzményt: „Il prenait une leçon d'armes, *ce qu'il* appelait « sa pilule d'exercice »; ensuite il alluma sa pipe, *ce que* voyant, l'autre se leva pour retourner” (Kr. Sanfeld: Syntaxe du français contemporain. II. Les propositions subordonnées. Paris, E. Droz 1936. 223). És most idézzük a Heptameron mondatát: „ . . . Amadour en pourroit recevoir mal, *ce que* pour mourir n'eust voulu” (i. m. 76), vagyis: „*amit* pedig semmi áron nem akart volna”.

A harmadfokú, sajátos jelzői mondatot folytatja egy negyedfokú okhatározó mellékmondat, ahhoz járul egy ötödfokú következményes mondat, s végül azt lezárja egy hatodfokú állapot- vagy körülményhatározó mellékmondat: „*mivel elég erősnek érezte magát, hogy maga büntesse meg esztelenségéért, anélkül, hogy rokonságát hívná segítségül*”.

A franciában az okhatározó mellékmondatot *veu que* kötőszó vezeti be (= *vu que*); viszont ehhez két főnévi igenév járul, ezt a két főnévi igenevet Antal László két mellékmondatnál oldotta fel (mert egyebet nem igen tehetett): „...*veu qu'elle se sentoit assez forte pour le pugnir de sa follye, sans y appeller ses parens*”.

Ezzel zárul a főmondatához járuló első alárendelő sor, amely az elsőfokú, első okhatározó mellékmondatból fejlődik ki láncszerűen, folyton előrehaladó gyűrűzés formájában. Most lássuk a második láncot, amely a már korábban bemutatott második, ugyancsak elsőfokú okhatározó mellékmondatból keletkezett.

Itt is tárgyi mellékmondat a következő fok, tehát a másodfokú . . .*látta, hogy (. . .) anyja és valamennyi barátja kényszeríteni fogja*.⁴ Ebbe a másodfokú tárgyi mellékmondatba épül egy harmadfokú feltételes mondat: *ha eltitkolja gonoszságát*, amelyhez egy negyedfokú jelzői mellékmondat járul: *melyről tudomása van*. Igen, de a másodfokú tárgyi mellékmondatra a feltételessel azonos rangú, két ugyancsak harmadfokú *hogy*-os, vonzat értékű, állandó határozói mellékmondat is következik: . . .*kényszeríteni akarja, hogy beszéljen vele, s legyen kedves hozzá*.

Ehhez a harmadfokú — a korábbi harmadfokúval azonos rangú — mellékmondatához egy negyedfokú *ami által* kezdetű következményes tartalmú jelzői mellékmondat csatlakozik; végül az összetett mondatot lezárja egy ötödfokú alanyinak felfogható mellékmondat: . . .*legyen kedves hozzá, ami által*⁵ *félő, hogy erősíti megátalkodottságában*.

A második részben a francia szöveg egy *participe présent* és egy *infinitif* révén tömörebb; Antal László mindegyiket feloldotta mellékmondatná, tehát: *elle veoyoit que, dissimullant le mal que elle y sçavoit, elle seroit contraincte de sa mere et de tous ses amys de parler à luy et luy faire bonne chere* mondatból lesz: *azt is látta, hogy ha eltitkolja gonoszságát, amelyről tudomása van, anyja és valamennyi barátja kényszeríteni fogja, hogy beszéljen vele, s legyen kedves hozzá*. Nyilván, a határozói igenév megmaradhatott volna: *azt is látta, hogy eltitkolván gonoszságát, amelyről tudomása van* stb., tehát egy kötőszót meg lehetett volna takarítani. A főnévi igenevet azonban mindenképpen fel kellett oldani, megtartása ellenkezett volna a magyar nyelv szellemével.

Végeredményben elemzésünk révén bizonyítottnak vehetjük a magyar szöveg és a francia eredeti szerkezeti hasonlóságát; Antal László pontosan visszaadta a reneszánsz próza bonyolultságát. Nem volt könnyű feladata: magyarosnak is lenni, egyúttal pedig olyan összetett mondatot létrehozni, amelyben a központi helyet elfoglaló főmondatnak előtte és utána elhelyezkedő tagmondatai vannak, olyan tagmondatok, amelyekben a láncszerű összekapcsolás az uralkodó elem, tehát egy elsőfokú, másodfokú és sokadfokú mellék-

⁴ A szövegben *akarja* nyilván elírás.

⁵ A MMNyR. beszél erről a típusról a következőket: a mellérendelő mondatok fejezetében; az ilyen alárendelő mondatokat fel lehet fogni régiességek: 2:436.

mondatokból felépülő hálózat. Emeljük még ki, hogy a főmondat után elhelyezkedő mellékmondati szövevényben párhuzamosság is megvalósult az *egyfelől . . . másfelől* korrelatív határozószók által; Antal László képes volt ennek az árnyalati finomságnak is a megmentésére; nemcsak híven fordított, hanem egy jellegzetesen reneszánsz magyar mondatot teremtett, biznyságot adva arról, hogy rövid mondatos stílust kedvelő prózánkban elképzelhető a reneszánsz körmondat is; nem idegen nyelvünk szellemétől, s nem sérti meg a magyarság követelményét sem.

b) A fenti példában alanyi, tárgyi, időhatározó, okhatározó, feltételes, körülményhatározó mondatok váltakoznak egymással; tagadhatatlan, hogy a *hogy* jelzői kötőszó majdnem 50%-os arányban részesedik az összes előforduló kötőszók számában. Ám minthogy a 15 (16) mellékmondat úgy oszlik meg, hogy a *hogy*-ok nem követik egymást, hanem az összetett mondat különféle részein — egymástól többnyire bizonyos távolságban bukkannak fel — a fordítónak a szerkezeti egyhangúságot jelentékeny mértékben sikerült enyhítenie. Más a helyzet akkor, amikor oratio obliqua, tehát függő beszéd szerepel a francia szövegben; ilyenkor a főmondatban közlést jelentő ige áll, a mellékmondatok pedig *que* kötőszóval kezdődnek. Ezek visszaadása a szószerinti *hogy*-gyal megterhelné a stílust; az egymásra következő sok *hogy* és a sok tárgyi mellékmondat esetlenné tenné a kifejezést.

A fordító segített ezen, és ügyes leleménnyel *s z a b a d f ü g g ő b e s z é d e t* hoz létre: elhagyja a *hogy*-okat és a tárgyi mellékmondatokat: helyettük rövidebb főmondatokat teremtett. Megszüntette tehát a körmondatot, mert eltüntette a mellékmondatokat és az azokat bevezető kötőszókat. Míg tehát az előző esetben a körmondat megmaradt a maga teljes bonyolultságában és reneszánsz jellegű alárendelős formájában, most, amikor viszont a francia szöveghez való tapadás az azonos kötőszók révén egyhangúságot és nehézkességet eredményezett volna a magyar stílusban, a fordító mert változtatni, és tudott jó ízléssel egyszerűsíteni.

Nyilván el kellett szakadnia az eredeti szöveg szerkezetétől; annak jellegét átalakította. Más szóval: a *d d i g* már nem terjedt az archaizálás és a szövegűség szolgálatára; a fordító a maga művészi felfogását juttatta érvényre. Amikor a körmondat bonyolult volt, de nem egyhangú és ügyetlen, megtartotta; amikor azonban úgy érezte, hogy a magyar mondat, amennyiben ragaszkodik a franciához, rosszul fog hangzani, formátlan és ügyetlen lesz, változtatott, és inkább elvetette a körmondatos megoldást.

Most pedig lássuk a példát; idézzük a francia szöveget:

Le gentil homme luy vat compter comme elle avoit moyen de faire laisser la grande porte de la maison ouverte, soubz couleur de quelque maladie qu'avoit l'un de ses freres, pour laquelle a toutes heures falloit envoyer à la ville querir ses necessitez; et qu'il pourroit entrer seurement dedans la court, mais qu'il se gardast de monter par l'escalier, et qu'il passast par ung petit degré qui estoit à main droite, et entrast en la premiere gallerye qu'il trouveroit, où toutes les portes des chambres de son beau pere et de ses beaulx freres se rendoient; et qu'il choisist bien la troisieme plus près du dict degré, et, si en la poulant doucement, il la trouvoit fermée, qu'il s'en allast, estant asseuré que son mary estoit revenu, lequel toutes foyz ne devoit revenir de deux jours; et que, s'il la trouvoit ouverte, il entrast doucement, et qu'il la refermast hardyment au coureil, sachant qu'il n'y avoit qu'elle seulle en la chambre, et que surtout il n'obliast de faire faire des soulliers de feustre, de paour de faire bruiet; et qu'il se gardast bien d'y venir plus tost que deux heures après minuict ne fussent passées, pource que ses beaulx freres, qui aimoient fort le jeu, ne s'alloient jamais coucher, qu'il ne fust plus d'une heure. (Garnier i. m. 111; Tizennegyedik történet.)

Egyetlen hatalmas összetett mondatból van dolgunk, a főmondat áll az élen — tehát nem középen, mint a korábbi példánkban —; tíz tárgyi mellékmondat csatlakozik ehhez a főmondathoz. Az elsőt *comme* vezeti be, a kilenc rákövetkező mellékmondatot pedig *que*, illetve a *que* csak nyolcszor fordul elő; egy esetben, amikor két egymást követő tárgyi mellékmondatban szinonim állítmány van, a másodikban, az *et* után elmaradt a *que*: *... et qu'il passast par ung petit degré qui estoit à main droite, et entrast en la premiere gallerye*. A tárgyi mellékmondatok többsége egyébként felszólítást tartalmaz: *őrizkedjék . . . , válassza . . . , menjen . . . , válassza . . . , menjen el . . . , lépjen be . . . , tolja rá a reteszt . . . , ne felejtse el . . . , őrizkedjen attól . . .*

Az idézet voltaképp közlés: az olasz nemes ember mondja el Bonnivet úrnak, milyen stratégiát eszelt ki a milánói hölgy, hogy ő, a nemes ember bejusson éjnek idején házába szerelmi légyottra. (A novella a szokásos módon végződik: Bonnivet rászedi az olasz nemes; maga hajtja végre azt, amit asszonya útmutatása alapján amannak kellett volna.)

A francia szövegben a hagyományos oratio obliqua áll: a főmondat tartalmazza a közlést jelentő igét: *compter* = elmondani; a *que* (egyszer *comme*) kezdetű mellékmondatok foglalják magukba a közlés tényeit: *... elmondta, hogy módja van a ház bejárati kapuját nyitva hagyni . . . ; hogy biztonsággal beléphet az udvarba . . . , hogy egy jobboldali melléklépcsőn menjen fel . . . , (hogy) lépjen be az első folyosóra . . . , és hogy a harmadik (ajtót) válassza a lépcső közelében . . . , hogy menjen el, ha zárva találja . . . , és hogy halkán lépjen be, ha . . . , és hogy bátran tolja rá a reteszt . . . , és hogy mindennek előtt ne feledje . . . , és hogy vigyázzon . . .*

Ez a váz; ki lehetne tölteni természetesen az oratio obliqua *hogy* kezdetű tárgyi mondataihoz csatlakozó különböző fokú mellékmondatok bemutatásával is, de elegendő magának az alapvető szerkezetnek a megértetése. Ez a szerkezet a *hogy*-ok egymásra következésén alapul; nem volna elképzelhetetlen a magyarban a franciával azonos felépítés, de ebben és az ehhez hasonló esetekben Antal László enyhítette a szöveg zsúfoltságát, korlátozta a mellékmondatok számát oly módon, hogy élt a szabad függő beszéd adta lehetőségekkel. Elhagyta a *hogy*-okat, ezáltal a mellékmondatok száma csökkent, mert a tárgyi mellékmondatok többé nem voltak tagmondatok, nem tartoztak bele egy terjedelmes mondatösszevételbe, egy soktagú összetett mondatba. Természetesen az esetleges mellékmondati kiegészülések megmaradtak, de azok már az újonnan keletkeztetett főmondatból indultak ki:

A nemesember elmondta neki, mit eszelt ki a hölgy: nyitva hagyta a ház bejárati kapuját, azzal az ürüggyel, hogy egyik fivére valami kórságba esett, s óránként küldetni kell hozzá, hogy nincsen-e szüksége valamire; ilyen módon biztonsággal beljebb kerülhet a kapun, csak attól őrizkedjék, hogy a főlépcsőn menjen föl, válassza helyett a jobb oldali melléklépcsőt, s ott forduljon be az első folyosóra, ahová nyílik apósának és sógorainak minden ajtaja; s vigyázzon, a lépcső felé eső harmadik ajtót keresse meg, s ha óvatosan benyit, és zárva találja, menjen vissza, mert ez azt jelenti, hogy hazajött az ura, ámbar csak két nap múlva várja; ha azonban nyitva találja, halkán lépjen be, s bátran tolja rá a reteszt, mert csak ő lesz egyedül a szobában, de mindennekelőtt el ne mulassza, hogy posztópapucst vegyen fel, nehogy zajt üssön; és arra is vigyázzon, nehogy éjfél után kettőnél hamarabb jöjjön, mivel a sógorai akik szenvedélyes játékosok, éjjel egy óra előtt sosem térnek nyugovóra. (Antal László i. m. 107.)

Az egyszerűsítés után jónéhány főmondat követi egymást; rendszerint egy mellékmondat egészíti ki a főmondatokat. Egyszer azonban a szerkezet bonyolultabb: *... s ha óvatosan benyit, és zárva találja, menjen vissza, mert az*

azt jelenti, hogy hazajött az ura, ámbár csak két nap múlva várja; és azután folytatódik a főmondatok sora, általában persze nem hiányzik a mellékmondati kiegészülés.

Az idézett bonyolultabb szerkezetnél álljunk meg egy pillanatra. Átvezet ez bennünket a határozói igeneves szintagmák csoportjába; ezt még a mondat-szerkezet szempontjából meg kívánjuk vizsgálni.

2. A fenti összetett mondatban egy tagmondat azért jött létre, mert Antal László mondatát oldotta fel a participe présent-t: . . . *et, si en la poulsant doucement, il la trouvoit fermée, qu'il s'en allast, estant assuré que son mary estoit revenu*. Egy gérondif és egy participe présent: mindkettő feloldása mellékmondat: *ha óvatosan benyit* és valamivel később: *mert az azt jelenti* stb.

A határozói igenév a magyarban kölcsönöz valamelyes régies ízt a szövegnek, ugyanakkor a participiumok és gerundiumok feloldása kötőszós mondatná enyhíti a szöveg archaikus hatását, annak ellenére, hogy nő a kötőszók száma. A fordító általában nem hagyja meg a mondatrövidítő szintagmákat, hanem kötőszós mondatná alakítja át őket; kizárólagosságról azonban nem lehet beszélni, néhol mégis határozói igenév áll mellékmondat helyett, az eredeti szöveghez híven. Sőt arra is van példa, mint látni fogjuk, hogy a francia mellékmondatot határozói igenévvel fordítja, amikor valamilyen oknál fogva növelni akarta az archaikus jelleget.

A Tizenhatodik történetből idézzük az összes participe présent és gérondif példát és feloldásukat, vagy ellenkezőleg, amikor mégis megmaradt a francia fordulat: a határozói igenév, amely a participe présent-nak és gérondif-nak felel meg:

Elle avoyt espousé ung conte italien et estoit demeurée vefve, vivant en la maison de ses beaulx-freres, sans jamais vouloir ouyr parler de se remarier (Gernier i. m. 129). Egy talján gróf után maradt özvegyül, sógorai házában élt, s hallani sem akart róla, hogy még egyszer férjhez menjen. (Antal László i. m. 123.)

A példában van infinitív is; infinitif esetében a fordító — a magyar nyelv szellemét követve — mindig és természetesen kötőszós mondatot használt; választási lehetősége ilyenkor nem volt, nem úgy, mint a participe présent és gérondif fordításakor, amikor vagy határozói igenevet, vagy kötőszós mellékmondatot alkalmazott.

. . . se meist à l'entretenir, ostant son masque et habandonnant les dances pour demorer en sa compaignye (Garnier, uo.).

. . . megszólította, levetvén maszkját, s otthagya a táncot is, hogy a társaságában maradjon (Antal László, uo.).

Amint látjuk, a két participe présent közül az egyik megmaradt határozói igenév formájában, a másik azonban főmondatként áll, tehát feloldásához nem volt szükség kötőszóra, s ily módon a szerkezet lényegesen modernebb vált.

Elle, pensant avoir rompu ceste coustume, retourna aux églises comme paravant (Garnier i. m. 130).

A hölgy, amikor azt gondolta, hogy már letett e szokásáról, ismét kezdte a templomokat járni, mint annak előtte (Antal László, i. m. 124).

Itt a participe présent feloldása időhatározó mondatlal történt meg.

...s'alla mettre au bout de l'autel ou elle oyoit la messe, et, voyant qu'elle estoit peu accompagnée, ainsi que le prestre monstroit le *corpus Domini*, se tourna devers elle, et, avecq una voix douce et plaine d'affection, luy dist: (Garnier, i. m. 130).
 ...odaállt mellé az oltárhoz, ahol az a misét hallgatta, s látván, hogy nem igen van mellette senki, amikor a pap felmutatta a *corpus Domini*-t (itt lehetett volna minden további nélkül az Úr testét fordítani), a hölgy felé fordulva, érzéssel teli, szelid hangon így szólt hozzá (Antal László i. m. 124).

Az idézet érdekes; a fordító ugyanis meghagyta az eredeti szöveg egyetlen participe présent-ját: *voyant qu'elle* stb.: *látván, hogy* stb., tehát határozói igeneves szerkezetet alkalmazott. Ám ezen kívül még egy másik határozói igeneves szintagma is van a magyar fordításban: „a hölgy felé fordulva, . . . így szólt hozzá”, holott a franciában szabályos mondattal, sőt mellérendelő szerkezettel van dolgunk: . . . *se tourna devers elle, et, avecq une voix douce et plaine d'affection, luy dist*.

A mondathelyettesítő határozói igeneves szerkezet általában növeli az archaikus hatást; modernebb a kötőszós mondat, vagyis az eredeti szöveg fordulata: „. . . amikor a pap felmutatta a *corpus Domini*-t a hölgy felé fordult és . . . így szólt hozzá:”

De egy másik többlet határozói igenév fordul elő ugyanabban a szakaszban, valamivel előbb. A francia szöveg itt mellékmondattal, mégpedig okhatározó mellékmondattal áll; Antal László is használ mellékmondatot, de egyúttal a határozói igenevet is megtartotta:

...et, de peur qu'elle ne lui donnast encores empeschement, et qu'il n'eust le loisir de luy faire sçavoir sa volonté, ung matin qu'elle pensoit estre bien cachée en une chapelle, s'alla mettre au bout de l'autel (ibid.).
 ...félvén azonban, hogy a hölgy ismét gátat vet szándékának, s többé nem lesz alkalma megvallania szándékát, egyik reggel, amikor a hölgy azt hitte, hogy jól elrejtőzött egy kápolnában, odaállt melléje az oltárhoz (uo.).

A *de peur que* fordítása: *félvén, hogy*; szinte egy új kötőszót keletkezett a magyarban; nyilván nem akarta az egyszerűbb és sokkal kevésbé archaikus színezetű mellérendelő mondat szerkezetet: „fél, azonban, hogy a hölgy ismét gátat vet szándékának [figyeljük meg a szemantikai régiességet], s többé nem lesz alkalma megvallania szándékát; ezért egyik reggel (. . .) odaállt mellé” stb.

Folytassuk azonban az igenevek vizsgálatát, nézzük azokat a francia példákat és magyar megfelelőiket, amelyekben a participe présent vagy a gérondif a magyarban kötőszós mellékmondat formájában jelenik meg:

La dame, *faingnant* n'y entendre riens, luy respondit (Garnier, uo.).
 A hölgy, *mintha* nem fogná fel szavai értelmét, így válaszolt (Antal László uo.).
En disant cela, elle se lieve et s'en retourne en son logis (Garnier, uo.).
 Így szólván felkelt, és megtért otthonába (Antal László, uo.).

A magyar fordításban a határozói igeneves szerkezet, rövidebbé ellenére, jelentékenyen archaizáló.

Et, après plusieurs refus, peynes, tormentz et desespoirs, voyant la grandeur et perseverance de son amour, ceste dame eut pitié de luy (Garnier i. m. 131).
 És számos visszautasítás, kínlódás, gyötrelm és reménytelenség után, látván nagy és kitartó szerelmét, a hölgy megszánta (Antal László i. m. 124--5).

Nem kétséges, hogy „látván . . . megszánta” régiesebb, mint lenne: „látta . . . és megszánta”.

Le gentil homme, *voyant* que c'étoient femmes, ne leur sceut pis faire que, en les donnant à tous les diables, leur fermer la porte au visage (...); et, *oblyant* lui demander la raison de ces escarmouches, ne pensa que à satisfaire à son desir (Garnier, i. m. 131–2).

Mint látjuk, az idézett szövegösszefüggésben két participe présent és egy gérondif van; Antal László az első participe présent-t pontosan fordította; valószínűleg azért is, mert a *látván* — minthogy gyakori a szövegében — régiesége és stílushatása csökkent. Az már azonban megterhelte volna a szöveget, ha a másik participe présent-t, továbbá a gérondifet is mondatrövidítő határozói igenévvel adta volna vissza, ezért a könnyed és egyáltalában nem régies mellérendelő mondatos feloldáshoz folyamodott: „A nemes ember *látván*, hogy csak fehércselédek, mit tehetett mást, elküldte őket a pokol fenekére, s becsapta az orruk előtt az ajtót (. . . mit tehetett mást, *elküldvén* őket a pokol fenekére, becsapta az orruk előtt az ajtót); . . . ő pedig elfelejtette megkérdezni tőle, mi volt az oka ennek a nagy csetepaténak, s csak arra volt gondja, hogy kielégítse vágyát (*elfelejtvén* megkérdezni, mi volt az oka, . . . , csak arra volt gondja” stb.).

Mais, *voyant* que le jour approchoit, la pria de luy dire (Garnier i. m. 132).
Látván azonban, hogy közeledik a hajnal, kérte, mondaná meg (Antal László i. m. 125).

A *látván* típus rendszeresen visszatérő alakzat lett, bizonyos archaikus vonás azonban még így sem tagadható meg tőle.

Mais, ainsy comme la bische navrée à morte cuyde, *en changeant* de lieu, changer le mal qu'elle porte avecq soy, ainsi m'en allois-je d'eglise en eglise, *cuydant* fuyr celluy que je portois en mon cueur (Garnier i. m. 132).

Egy gérondif és egy participe présent: a fordító mindkettőt megtartotta, mindkettőt határozói igenévvel adta vissza, s ezzel a szövegrésznek jelentékeny archaikus jellegét biztosított:

Amiként a halálra sebzett szarvasünő azt hiszi, hogy helyét *változtatván* megváltoztathatja a testében hordozott bajt, úgy jártam én is templomról templomra, *azt hivén*, hogy elmenekülhetek az elől, akit a szívemben hordoztam (Antal László i. m. 126).

A fejezet két utolsó példájában a fordító mégsem tartotta meg az eredeti szöveg participe présent-jait, mellérendeléssel fordított és így a régieskedés megszűnt.

Mais à fin d'estre plus assurée de mectre mon cueur et mon amour en ung parfait homme de bien, je vouldz faire ceste derniere preuve de mes chamberieres, *vous assurant* que, si (...) je vous eusse trouvé crainctif (...) j'avois deliberé de m'en lever et aller dans une aultre chambre (ibid.). Ámde végezetül, hogy teljesen megbizonyosodjam, hogy szívemet s szerelmemet tökéletesen becsületes embernek ajándékozom, még megtettem azt az utolsó próbát a szobalányaimmal, *s tudja meg*, hogy ha életét féltvén vagy bármely más okból gyáva módon az ágy alá bújt volna, el voltam szánva rá, hogy nyomban fellekelek, más szobába megyek át (Antal László i. m. 126).

Bemutattuk, hogy a *vous assurant* stb. participe présent-t a fordító kapcsolatos mellérendelő összetétellel oldotta fel: *s tudja meg, hogy*. Viszont behozott egy határozói igenevet: „ha *életét féltvén* vagy bármely más okból” stb. Kétségkívül az eredeti szövegben is nominális szerkezet van, tehát nem ígés mellékmondat: *pour paour de vostre vye ou de nul autre regard*. Ezt jól visszaadni itt nehéz lett volna másként, mint az igenévvel.

Végül az utolsó példa így hangzik:

... je suis deliberée de m'arrester à vous pour la fine de mes jours; *me tenant seure* que je ne scaurois en meilleure main mettre ma vie, et mon honneur, que en celluy que je ne pense avoir veu son pareil en toutes vertuz (Garnier, uo.)

A francia szöveg participe présent-ja mellérendelt mondat formájában szerepel a magyar fordításban:

... elhatároztam, hogy kitartok kegyelmed mellett mind halálom napjáig; *bizonyos vagyok benne*, hogy jobb kezekbe nem tehetném életemet és tisztességemet, mint ebbe a kézbe, melynél, hiszem, biztosabb nem akad. (Antal László, uo.)

Ha *bizonyos lévén abban, hogy* stb. állna a fordításban, minden szöveghűség ellenére a fordulat suta lett volna; a mellérendelő mondat révén azonban – bár az archaikus szerkezet így eltűnt – a mondanivaló megformálása élet-szerűbb, közvetlenebb, olvasmányosabb.

Az idézett példák: a Tizenhatodik történet valamennyi figyelemre érdemes határozói igeneves szerkezete arról győz meg, hogy Antal László, bár általában csökkentette ezek számát, és helyettük mellékmondatot hozott létre, távolról sem vállalta a túlságba vitt modernizálást. Nemegyszer megmarad az archaikusnak ható határozói igenév (a francia participe présent és gérondif megfelelőeként), sőt egyszer-egyszer – láttuk – arra is van példa, hogy a francia szövegtől eltérően, határozói igeneves szintagmával adta vissza a magyarban még a francia mellékmondatot is. Mérsékelt archaizálás ez; az olvasó érzi az ódon ízeket, de nyelvi érzékenységet nem sértik, a szöveg teljesen élvezhető, holott végül is reneszánsz prózát vett kezébe; mintha magyar reneszánsz próza volna, amely az eredetinek minden lényeges szerkezeti sajátját megőrizte. A fordító jóvoltából az olvasó alig veheti észre, hogy régi szöveget olvas, pedig az a javából.

A szóhasználat

Ez az a terület, ahol a fordító lényegesen eltér szövegétől; eljárását lényegében véve helyesnek tartjuk, ámbár más álláspontot is el tudunk képzelni. Navarrai Margit szóhasználatára túlságosan csiszolt és intellektuális; olyan szavakat használ, amelyeknek az ún. pittoreszk hatása csekély. A klasszicizmus jelentkezik már a királyné prózájában; ritkák a túlságosan konkrét, hatást keltő szavak. A történet, a cselekményt, de a tárgyakat is a királyné olyan szóval nevezi meg, amely egyidőben nagyobb szemantikai befogadású; jelzi ugyan a szóban forgó történet, cselekményt és a tárgyakat is, ám azoknak egy szélesebb körére is alkalmazható, vagyis általános, nem pontosan és kizárólag odavágó.

a) Színező szóhasználat a magyar fordításban:

Du Mesnil le volt sújtva, de még mindig *tamáskodott*, ezért elrejtőzött egy szomszédos házban (Antal László i. m. 16. Első történet). Qui fut bien desesperé, ce fut du Mesnil, qui encores *ne le pouvoit du tout croire*, et se cachea en une maison auprès (Garnier i. m. 12).

A *ne pouvoir pas croire* színtelen, sok értelmű, elvont ige megfelelője a színes, érdekes *tamáskodik*.

A *tamáskodik* igét egyébként kedveli a fordító. A *croire* igét nem egyszer ezzel a színes szóval adja vissza.

Ugye, uraim, ha eddig *tamáskodtak* is, ebből az egyetlen példából megbizonyosodhattak stb. (Antal László i. m. 54. Kilencedik történet).

Az eredeti szövegben itt is *croire* van:

Que vous semble-t-il, Messieurs, qui *n'avez voulu croire* à ma parole, que cest exemple ne soit pas suffisant pour vous faire confesser (Garnier i. m. 53).

De folytassuk példáinkat más színes szóhasználattal:

... úgy vélte ugyanis, még mindig jobb némi bosszúsággal élni, mint életét kockáztatni egy asszonyért, aki amúgy *sem húz hozzá* (Antal László i. m. 26).

A *húz hozzá* sokkal egyszerűbb és általánosabb francia igét színez:

... car il estimoit meilleur vivre avecq quelque fascherie, que le hazarder sa vye pour une femme qui *n'avoit point d'amour* (akiben nem volt szeretet, tudniillik iránta) (Garnier i. m. 23).

De egy szobalány meglátta, amikor bement, s futott jelenteni az anyának, aki jött tüstént nagy *dérrel-dúrral* (Antal László i. m. 43. Hetedik történet).

Mennyivel általánosabb a francia; a *dérrel-dúrral* kifejezésnek bizony nyoma sincs; a *dérrel-dúrral*-al a fordító a mozgás elevenségét és a haragot egyaránt szemléltetni akarta. Jól mutatja ez a példa, miről van szó; pszichológiai tartalmat külsőleg, látható módon nyomatékosítunk.

Mais quelque chamberiere, qui le veyt entrer dedans, le courut dire à la mere, laquelle *avecq une très grande collere* se y en alla (Garnier i. m. 41).

... levelei javát Floridának szóló intelmei alkották, ki szintén *nem fukarkodott* jó tanácsokkal (Antal László i. m. 61. Tizedik történet).

... mais le plus fort de la lettre estoit des recommandations à Floride, qui, de son costé, ne falloit à luy en *randre* (Garnier i. m. 60).

Amint látjuk, az általános és színtelen *randre* helyett a képes beszéd határát súroló *fukarkodik*-ot választotta a fordító. Szinte olyan ez, mint amilyen a *tamáskodik* példa volt.

De a novellagyűjtemény későbbi történeteiben szintén jócskán akad színezés, vagyis az eredeti általánosabb szó helyett szemléletesebb, konkrétabb, kézzelfoghatóbb változat.

S így szólván megparancsolta szolgájának, hogy *vizlassa végig* a szobát, nézzon be az ágy alá is (Antal László i. m. 248, Harminchatodik történet).

Ugyanezt a francia eredetiben sokkal egyszerűbben olvassuk:

... et, en ce disant, *feit regarder* son varlet soubz les lietx et par tous coustez (Garnier i. m. 262).

A *vizslatás* helyett csak nézés szerepelt az eredetiben.

A hölgy látni akarta az ágyat és a szobát, ahol a férje szokott aludni: olyan hidegnek, mocskosnak és rendetlennek találta, hogy *elfacsarodott a szíve* (Antal László i. m. 256).

Az eredeti sokkal általánosabb, kevésbé képszerű:

La dame voulut veoir le liet de la chambre ou son mary couchoit, qu'elle trouva si froide et salle et mal en point, qu'elle *en eust pitié* (Garnier, i. m. 270). (... vagyis szánalmat érzett.)

A példák számát tetszés szerint szaporíthatnánk, de nincs rá helyünk, mert meg kell még vizsgálnunk a színező szólásokat, azokat az eseteket, amikor a franciában valamilyen általános értelmű, esetleg elvont ige áll, és amikor Antal László nem egy színes igével, hanem több szóból álló körülírással él; ebből konkrét, kézzelfogható, színes kép kerekedik ki.

b) Színes körülírások a magyar fordításban:

A szobalány mindenben úgy tett, ahogy asszonya meghagyta; a gazdájával *madarat lehetett volna fogatni*, boldogan újságolta a jó hírt barátjának (Antal László i. m. 46. Nyolcadik történet).

Szinte már első olvasáskor érezzük, hogy a kép kissé népies, túlságosan ízes. A francia eredetiben teljesen szabványszerű fordulat áll:

La chamberiere feit tout ainsy que sa maistresse luy avoit commandé, dont le maistre fut si aise, qu'il en alla faire la feste à son compaignon (Garnier i. m. 44).

Nincs a francia eredetiben sem madárra, sem fogásra utalás.

A nemesember felismerve, hogy hamarosan *utolsót lobban élete gyertyája*, aznap reggel meggyónt s megáldozott (Antal László i. m. 52, Kilencedik történet).

A francia itt is egyszerű, kép nélküli:

Et, cognoissant la fin de sa vie approcher, s'estoit le matin confessé et receu le saint sacrement (Garnier i. m. 51).

A francia csak annyit mond: „És, felismerve, hogy közel van élete vége” — tehát nem szerepel se gyertya, se lobbanás, ill. utolsó lobbanás!

A nemesember abban a szempillantásban megértette, hogy rászédtek mindkettőjüket, s *égre-földre esküdözött*, hogy nem ő halt vele (Antal László i. m. 181, Huszonharmadik történet).

A kép hiányzik a franciában:

A l'heure le gentil homme congneut que eulx deux estoient trompez, et luy feyt grand jurement qu'il n'y estoit point venu (tehát csak erősen esküdött, nem égre-földre) (Garnier i. m. 190).

... a házasság állapot oly hosszú ideig tart, hogy nem szabad könnyelműen kezdeni, meg sem hallgatva legjobb barátaink és rokonaink vélekedését. Olyan jól amúgy sem csinálhatjuk, hogy ne legyen benne legalább annyi *öröm*, mint amennyi *öröm* (Antal László, i. m. 262, Negyvenedik történet).

Ahogy olvassuk, itt már a színezés olyan mérvű, hogy valóságos szójáték keletkezett az *öröm* és *öröm* szavak szembeállításával. Sem a kép, sem a szójáték, ill. hangzási hasonlóság nincs meg a franciában (hacsak a szókezdő *p*-re nem gondolunk):

... car mariage est ung estat de si longue durée, qu'il ne doit estre commencé legierement ne sans l'opinion de noz meilleurs amys et parens. Encores ne le peult-on si bien faire, qu'il n'y ayt pour le moins autant de *peyne* que de *plaisir* (Garnier i. m. 277).

A franciában van két elvont szavunk (igaz, hogy mindkettő *p*-vel kezdődik), *kín* és *kéj* (*fájdalom* és *öröm*). Az azonos hang ösztönözte a fordítót a színes szójáték és a szemléletes kép megalkotására.

Elemzésünk végére érkezve, ha a tanulságokat keressük, akkor mindennek előtt azt kell mondani, hogy Antal Lászlónak elsősorban m o n d a t a i őrzik a régiességet, az eredeti szöveg pontos hangulatát. Ámbár csupán egyetlen részletes példát láttunk, sok más, az idézetthez hasonló olyan van, amelyben a sok tagmondatból álló, bonyolult összetett mondat a francia összetett mondatnak szerkezetileg pontos mása. A fordító az ízlés határait azonban nem lépte túl; főként a style indirect libre révén egyszerűsített ott, ahol egyhangú és azonos kötőszók következtek volna egymás után. A participe présent és a gérondif helyett többnyire mellékmondat áll a magyar szövegben; nem lehet azonban azt mondani, hogy teljesen került volna a határozói igenevet; nem félt a régieskedéstől, de távol volt attól, hogy túlzásba vigye.

Lexikai síkon többet mert, mint a mondatszerkezetekkel; nyilván, minthogy nagyon pontosan fordított, nem cserélhette ki a szavakat, de ahol ízlése, kedve engedte, kereste a színt, a képet, a szemléletes, elevenítő magyar fordulatot. Így nehezen tagadható, hogy a francia szöveg lexikai jellege nemegyszer megváltozott, még akkor is, ha egy lapon csak három-négy-öt színezés fordult elő. A szöveg absztrakt és az általánosat jelző szemantikai felfogása gyökeresen átalakult; a klasszikus hangvételű szöveg — ha szabad kissé felületesen fogalmazni — romantikus lesz. Tudjuk, hogy ez ellen az eljárás ellen Gyergyai élesen szót emelt a Racine-mőfordításról írott tanulmányában.⁶ Érzésünk szerint Gyergyai helyesen foglal állást egy romantikussá tett Racine-nal szemben; ám a próza és főként a szórakoztató próza más esztétikai szabályoknak engedelmeskedik. Navarrai Margit szóhasználata — a kifejezés változatosságát és a festőiséget illetően — tartózkodó, majdnem szegényes: az általánosan emberit ragadja meg, a cselekmények, lelkiállapotok lényegét; bár tárgyak leírása már viszonylag gyakran szerepel nála, ne gondoljuk, hogy szakszókincse bőséges volna (és ami konkrét szó van, az is az udvari kultúra köréhez kötött). Mégis azt hisszük, hogy a kevésbé „ötletes”, kevésbé „ízes” Navarrai Margit nem tetszenék a mai olvasónak, mert a mai olvasó eltávolodott a klasszikus mértéktartástól, hisz a váltakozó stilisztikai irányok nemegyszer nyelvi újítások formájában jelentkeztek.

Nehéz lett volna visszatérni a múltba; a mondatyszerkesztés többnyire amúgy is archaikusnak hat; a szókészlet klasszikus visszafogottsága (amelyet Spitzer egyébként Racine-nal kapcsolatban *klassische Dämpfung*-nak nevez) ma már problematikus. Éppen a mű olvashatósága érdekében Antal László helyesen cselekedett, amikor ezen a téren a mai olvasó ízlésének engedményt tett, és bizonyos, nem túlhajtott élénkítést és színezést hajtott végre. Kereste az archaizálás és modernizálás közti egyensúlyt; hisszük, hogy a szókészlet elevevitésével a filológiai hűség és tudatos műfordítás elvi szempontjai sérelmet nem szenvedtek.⁷

Herczeg Gyula

⁶ Ld. idézett cikkünket: Az új Dekameron-fordítás. Nyr. 78 (1954.): 437–43.

⁷ Itt említhető meg a nyelvújítási szókészlet kérdése. A tanulmány bírálójának, Lovas Rózsának a véleménye szerint a fordító csak akkor használhat az eredeti szöveg koránál 150–200 évvel későbbi kifejezési formákat, sőt még későbbieket is, ha azok hangalakjáról vagy jelentéséről nem rí le az újabb eredet. Az alábbi szavak (és számuk szaporítható) feltűnnek egy XVI. századi szöveg fordításában: *ecsetel* átvitt érteleme 1810-től (5); *szórakozás* 1830 tájáról (11); *idéz* (az *odáz* párja) mai jelentése 1845-től (12); *szenvedélyes* 1834-től (16); *szellemidéző*: az előtag Kazinczy alkotása, az összetétel későbbi (21); *kellem*: nyelvújítási szó; elvonás a *kellemesből* (27); *gyönyör* 1805-től (27); *érv* 1816-tól (27); *tekintély* 1841-től (87); *második én*: 'személyiség' jelentésben az *én* Kazinczy szava (1809.); az idézett kapcsolatban szinte mélylélektani kifejezés (87); *álcáz* 1855-től (93).

Nyelv és kultúra, nyelvtan és irodalom*

1. Az anyanyelvi oktatás reformjának előkészítése az MTA és az MM közös irányításával folyamatban van. Az eddig végzett munka során sok értékes felismerés jött létre, s egyre inkább tisztázódnak azok az alapelvek, amelyek meg fogják határozni a készülő reform tartalmát és arányait. Még korántsem állíthatjuk azonban, hogy már kialakult volna valamiféle egységes és végleges reformelgondolás. Másrészt ha igazi reformot akarunk előkészíteni és végrehajtani, igen körültekintően kell eljárunk, s számba kell vennünk minden olyan elgondolást és szempontot, amely közelebb segíthet bennünket ehhez a célhoz. Ezért szükségesnek tartom, hogy az alábbiakban felhívjam az illetékesek figyelmét olyan szempontokra, amelyek eddig vagy nemigen kerültek szóba egyáltalán, vagy pedig nem érvényesülhettek kellő mértékben.

Jómagam nyelvész vagyok ugyan, de igyekszem interdiszciplináris szemléletmódot alkalmazni. Arra törekszem tehát, hogy a nyelvtudomány eredményein kívül tekintettel legyek a pszichológiai és a kommunikációelméleti kutatások eredményeire is. S mivel problémáink most pedagógiai természetűek egyrészt, másrészt pedig az eddigiek során főleg az anyanyelvi oktatás kérdései kerültek szóba, mondanivalóim elsősorban az anyanyelvi nevelés kérdéseit érintik.

Munka közben ugyanis egyre világosabbá vált, hogy az anyanyelv oktatásának olyan reformját kell előkészítenünk, amely egyben az anyanyelvi nevelés reformja is lesz. S egyre nyilvánvalóbb az is, hogy ez nem lehetséges a nyelvtantanítás radikális reformja nélkül. Ezért ezúttal én is főként a nyelvtan problémáival fogok itt foglalkozni.

2. A nyelv mint kutatási objektum a nyelvtudomány — vagy ha úgy tetszik: a nyelvészet — vizsgálódásainak a tárgya. Tudnunk kell tehát, hogy mit tud ma a nyelvészet a nyelvről. Nem szabad azonban szem előtt tévesztelnünk, hogy a mi mostani feladatunk mégsem elsősorban nyelvészeti természetű, hanem pedagógiai. Tehát nem nyelvelméleti és nyelvészeti problémák megoldása a dolgunk. Voltaképpen egy — az eddiginél színvonalasabb — nyelvi kultúra megteremtésének a lehetőségeit keressük, s a nevelést ennek a célnak a szolgálatába akarjuk állítani, ezért egyben a nevelésnek az eddiginél hatékonyabb módjait is keressük. A nyelv problémái számunkra tehát elsősorban és szükségszerűen pedagógiai síkon jelentkeznek, s nekünk is így kell őket néznünk mindenekelőtt. Ezért hát a kínálgató lehetőségek közül is azokat kell kiválasztanunk, amelyek pedagógiai szempontból a legmegfelelőbbnek mutatkoznak.

* A szerző tanulmánya eredetileg az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság számára íródott, az anyanyelvi oktatás megújításának a témakörét tárgyalja, s folyóiratunk hasonló tárgyú közleményeinek sorában foglal helyet (vö. Nyr. 96: 442—8, 97: 443—54). Nyomtatásban itt jelenik meg először. — (A szerk.)

3. Az anyanyelvi — s egyáltalán: a nyelvi — oktatás és nevelés komplexumában központi fontossága van a nyelvtannak és a nyelvtantanításnak. A nyelvtan problémái viszont a legszorosabban kapcsolódnak a nyelvelmélet és a grammatikaelmélet mindenkori problematikájához. Különösen így van ez — úgy látszik — éppen napjainkban. Miként ez köztudomású, már jóideje problematikussá vált a „tradicionalis” grammatika érvényrendszere, s az utóbbi évtizedek során új helyzet alakult ki annak következtében, hogy megjelentek a színen a „modern” nyelvelmélet és grammatikaelmélet különböző képviselői, iskolái, illetőleg az új szemléletmód, az új problémalátás képviselőinek különböző csoportosulásai külföldön s itthon nálunk egyaránt. Voltaképpen azonban a nyelv korábbi fogalma vált problematikussá. Ennek a ténynek a vetülete jelentkezik a „tradicionalis” grammatika tagadásában, a „modern” grammatikaelmélet téziseiben, s természetesen a pedagógia síkján is a nyelvtan és a nyelvtantanítás és az egész anyanyelvi nevelés aktuális problémáiban, illetőleg e problémák megoldási lehetőségeinek a keresése során is. — Mindezzel természetesen nekünk is számolnunk kell.

Vegyük sorra az egyes kérdéseket.

4. Mit jelent az, hogy problematikussá vált a nyelv korábbi fogalma?

Az a „nyelv”, amelynek törvényszerűségeit a görög és a római grammatikusok fürkészték, kezdetben a nagyon valóságos, élő és az akkori társadalom életében közvetlenül ható eleven nyelv volt. A grammatikusok ennek a nyelvnek a törvényszerűségeit igyekeztek megfigyelni és leírni a tudomány akkori fejlettségének megfelelő módszerekkel, terminológiával és frazeológiával. S ezzel egy reális társadalmi szükségletet is kielégítettek.

A grammatika tehát ekkor még az egészen konkrét, hangzó nyelvvel foglalkozott, s a mindennapi élet valóságos szükségleteit igyekezett közvetlenül szolgálni a maga módján és eszközeivel.

A fejlődés során aztán egyre messzebb kerül a grammatika a valóságos, élő, hangzó nyelvtől, s egyre inkább tudósok egy szűk csoportjának a magánügyévé válik. (Grammatikusok, a filológiai művelői stb.) A XVIII. század második felétől kezdve pedig egyre jobban elkülönül a grammatikából kialakult filológiától s egyre nagyobb autonómiára tesz szert a nyelvtudomány, amely ekkor még jórészt és főként a nyelvek történeti és összehasonlító vizsgálatával foglalkozik. Ilyen vonatkozásban még messzebb kerül az élettől, s az általa vizsgált „nyelv” fogalma gyakorlatilag azonossá válik a „szöveg” fogalmával. (A történeti és összehasonlító kutatások nyelvi anyagát többnyire szövegek szolgáltatták.)

Századunk fordulója a nyelvtudomány történetében is fordulatot hozott. A legjelentősebb mozzanat annak felismerése volt, hogy a nyelv nemcsak történeti szempontból vizsgálható tudományosan, hanem jeleknek egy aktuálisan adott rendszereként is.

Kezdetben az így felfogott „nyelv” is szinte még csak laboratóriumban vizsgált objektum. Egyre-másra kezdenek azonban jelentkezni a gyakorlati élet igényei is a nyelvvel kapcsolatban, s ez fokról fokra rákényszeríti a nyelvészeket is a gyakorlati igények s a tudományos szempontok összeegyeztetésére. „Szalonképessé” válnak a nyelvészetben belül is a nyelvtanításnak, az idegen nyelvek tanításának s így természetesen egyebek között az iskolai nyelvtannak a kérdései is. Hihetetlen mértékben megnőtt a társadalom érdeklődése is a nyelv iránt. S a nyelvészet is a maga egészében különböző részterületeivel együtt tudósok kis csoportjainak magánügyéből szinte közüggé vált.

Mi történt itt tulajdonképpen? Mivel magyarázható ez a hallatlan méretű érdeklődés a nyelv és a nyelvvel foglalkozó különböző diszciplínák iránt?

A „partner” jelentkezik itt egyre határozottabban, az élet ezernyi kommunikációs szituációjának nagyon is valóságos „partnere” (= a grammatika nagyon fakó, árnyyszerű, nagyon absztrakt s korábban nem eléggé öntudatos és nem eléggé érzékelt, tudatosult 2. személye). Most ez a tény tudatosul, bár meglepően lassan. Pedig a tudatosulást nagymértékben elősegítette a távközlés rohamos fejlődése és a tömegkommunikációs eszközök elterjedése, a nyelvészet egyes új ágazatainak létrejötte, a nyelvelméleti és a grammatikaelméleti, továbbá a pszichológiai és a kommunikációelméleti kutatások ugyan-csak lenyűgöző fellendülése.

A korábbi passzív „partner” maga is öntudatra ébred tehát, szót kér, többé már nem lehet számára reá való tekintet nélkül valamit „kifejezni”, nem lehet többé neki akármit „beadni”. Megköveteli hát a „közlő” féltől, hogy az maximális erőfeszítéseket tegyen az érthetőség érdekében. Minden kommunikációs aktusban ugyanis minden az é r t h e t ő s é g érdekében történik. Ez mindig így is volt, de korántsem volt tudatos, és semmiképpen sem számított központi fontosságú kérdésnek annak ellenére sem, hogy a nyelvészetben és a grammatikában — igen jellemzően! — „hallgató”-nak nevezett „partnert” mégsem lehetett sohasem teljesen figyelmen kívül hagyni.

A „közlő” fél is kezd egyre inkább ráeszmélni, hogy nem közölhet vak-tában semmit, ha megértésre számít, s egyre inkább rákényszerül arra is, hogy valóban számoljon is mindenkor konkrét partnerével. Gondoljunk itt a tömegkommunikációs eszközökkel kapcsolatban a „befogadás”, a „hallgatóság”, a „közönség”, a „visszajelzés” fontosságának megnövekedésére, a reklámpszichológiára s a „partner” befolyásolásának egyéb módjaira stb. Idetartozik a közvéleménynek a sajtó és a tömegkommunikációs eszközök révén való manipulálása is.

A „partner” problémája tehát nem fikció. Hiszen vele a nyelv révén értünk szót, a beszédben minden az ő megértése végett történik. Ebben azonban az élet periferiáira került grammatika nem tud érdemlegesen a segítségünkre lenni. Olyan grammatika irányában kell hát nekünk is orientálódnunk most, amely feltárja előttünk, hogy mi miért és hogyan történik mindannyiszor, valahányszor más emberekkel való érintkezés közben nyelvet használunk.

Korunk színvonalán tehát és sokkal bonyolultabb körülmények közepette a grammatikának éppúgy be kell épülnie egzisztenciánkba, létünkbe, életünkbe, mint ahogyan kezdetben is közvetlenül az élet szükségleteit szolgálta. (Persze grammatikát elvileg mindig azért tanítottak korábban is, hogy a pallérozott, művelt nyelvhasználatot segítse elő. Ez azonban egyre inkább a nyelv írásbeli használatára vonatkozott. Ma viszont egy új szóbeliség korában élünk, s a közvetlenül hatni akaró élőszó kezd újból egyre nagyobb jelentőségre szert tenni.)

5. A nyelv — s ez természetesen elsősorban az anyanyelvet jelenti — köztudomásúlag összefügg a gondolkodással. Ez a közismert tétel azonban csak részleges igazságot tartalmaz. Többről van ugyanis szó: a nyelv nem egyszerűen csak a gondolkodás „érzékletes megnyilvánulása”, hanem az egész emberi kultúrának a formája. Nyelv és kultúra — mint forma és mint tartalom — kölcsönösen fölteszik egymást. Egyik sincs a másik nélkül. Pedagógiai szempontból ez azt jelenti, hogy miközben nyelvi nevelést végzünk, egyben kultúrát

is közvetítünk. Illetőleg: miközben valamilyen tárgyat tanítunk, nyelvet hozunk létre. S ez maga is a nyelv révén történik. Valójában tehát nevelő és növendék mindig nyelvben mozognak, s végső soron lényegileg mindig nyelvi problémákkal találják magukat szemközt, mindig nyelvi problémákat kell megoldaniuk.

A szokásosnál tágabban kell tehát értelmeznünk a nyelv fogalmát. A nyelv több, mint csupán a gondolat vehikuluma, hiszen a kultúra fogalma is jóval tágabb, mint a gondolkodásé. „Kultúra” ezek szerint annyi, mint *potenciális, latens nyelv*; „nyelv” pedig annyi, mint a *ktuális, ált, funkcionáló, élő kultúra*.

Vitatni ezzel természetesen korántsem akarom azért, hogy mikor a nyelv *par excellence* nyelvi funkciót végez, elsődlegesen mégis csak az emberi értelem működése. Mégpedig mindig társas relációban, legalább két egymáshoz viszonyuló emberi lény interakciójaként. S a két partner ilyenkor mindig kölcsönösen egymás megértésére törekszik a közös tevékenység során. S ez a tény egymáshoz való viszonyulásuk és közös tevékenységük jellegét és módját döntően determinálja is. Mikor tehát a kultúra a nyelvben a beszéd során aktualizálódik, annak értelmi komponense válik uralkodóvá, kerül az előtérbe. S mivel a kultúra értelmi komponense végső soron nem egyéb, mint a tudomány, a nyelv voltaképpen elsősorban a tudománnyal azonosítható. (A szépirodalom is nyelv, de az mégsem elsősorban az értelemhez szól, hanem a közönség érzésvilágához. Nem elsődlegesen *igaz* nyelv tehát, hanem érzelmi jegyekben gazdag *szép* nyelv.)

Az aktualizált, funkcionáló kultúraként felfogott nyelv nem valamiféle absztraktum tehát, hanem egzisztenciánk, életünk szerves része. Ott van velünk életünk minden szituációjában, áthatja egész valónkat. Mert hiszen beszélünk. Emberek vagyunk. Egymással szót akarunk érteni. Ezért újból és újból kicseréljük a tudományunkat. Nem is tehetnénk meg, hogy ne beszéljünk. Kénytelenek vagyunk beszélni egymással. S ezért, ettől és így jön létre és fejlődik a kultúra. Ha nyelvi nevelést végzünk tehát, újból és újból ennek a ténynek kell tudatosulnia a nevelő és a növendék relációjában. S nevelés közben soha egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy kultúrát csak nyelv révén teremthetünk, tehát a nevelés is csak úgy lehet sikeres, ha közben valóban jelen is van a nyelv és valóban funkcionál, él és hat is. Ezért nem mindegy, hogy mit értünk nyelven, s hogy milyen mértékben van jelen, milyen mértékben funkcionál, él és hat a nyelv a nevelés aktusában.

Csak az aktualizált, funkcionáló kultúraként felfogott nyelvnek lehet hát nevelő ereje, semmiféle más nyelvnek nem. S evidens, hogy csak olyan nyelvtannak vehetem hasznát nevelés közben, amely ehhez a tényhez viszonyul.

Lássuk most egy ilyen nyelvtannak a *lehetőségeit*.

6. Mindenekelőtt a következő tényezőkkal kell számolnunk: a „*valóság*”-gal, amely a nyelvben, illetőleg a beszédben reprezentálódik; a *beszéd tényével*, vagyis a kommunikációs aktussal; a beszédbeli *első és második személlyel*, vagyis az egymáshoz — elsődlegesen tehát értelmileg — viszonyuló két beszédpartnerrel. — Ez a négy erő hozza ugyanis létre a nyelvet.

Nem szabad továbbá szem elől tévesztenünk, hogy a nyelvet működése közben, *mozgásban* akarjuk tetten érni.

Vegyük most előbb sorra az egyes tényezőket.

A „v a l ó s á g”-ról alkotott képünk egy tagolatlan, teljes képzet formájában van tárolva pszichikumunkban. Ez magában foglalja egész kultúránkat. A „valóság” alapkategóriáinak megfelelően a kultúrának van egy statikus és egy dinamikus eleme: a viszonylag állandó, változatlan j e l e n s é g e k (térbeliség, tér, állapot), s a változó t ü n e m é n y e k (időbeliség, idő, állapot-változás). Még egyszerűbben: a statikus komponens a „világ” (= V), a dinamikus pedig az „élet” ($\bar{E}$). Ezek azonban nem abszolút kategóriák, egymásba átnyúlnak, s a beszéd folyamatában állandóan váltják egymást.

A pszichikumunkban tárolt „kép” tartalma tehát voltaképpen a V és az $\bar{E}$. A V -nek nyelvileg megfelel a „nomen” (= N), az $\bar{E}$ -nek pedig a „verbum” (= Vb). Illetőleg — mivel a beszédben minden először mondatformában jelenik meg, lévén a mondat a kommunikáció alapegysége —, az „alany” (= S) és az „állítmány” (= P). — A „kép” tartalma — a V és az $\bar{E}$ — adja tehát a nyelvnek az a l a n y f o r m á t és az á l l í t m á n y f o r m á t. Azaz a mondatbeli $V = S$; a mondatbeli $\bar{E} = P$.

A b e s z é d megindulásának pillanatában az addig tagolatlan „kép”-ről leválik annak aktuálisá váló eleme az éppen beszélőnél. (Ennek a nyelvi jele az ő számára egy szó.) A következő mozzanat a levált képelem kettétagolódása s a két rész egymáshoz viszonyulása (illetőleg viszonyítása). Elhangzik az első mondat. A levált képrészek alkotóelemei egymáshoz is viszonyulnak, de maguk ezek a képrészek mint egészek is viszonyulnak visszafelé is és előre is. Nyelvileg ez azt jelenti, hogy a beszédben elhangzó mondatok valamilyen közös elem révén egy gondolatlánc szereiként kapcsolódnak egymáshoz.

A beszéd szükségszerűen mondatok formájában történik, a mondatok pedig — mint említettem — maguk is viszonyulnak előzményeikhez és következményeikhez egyaránt, s bennük is különféle viszonyulások (illetőleg viszonyítások) vannak. — Tehát a beszéd adja a nyelvnek a m o n d a t f o r m á t és a v i s z o n y í t á s t.

A „b e s z é l ő”-t (= 1. sz.) közlésvágy indítja szólásra: mondanivalója van partnere számára. A benső látása mezején megjelenő képet azonban egyszerűsít csak a nyelv révén tudja partnerének hozzáférhetővé tenni, másrészt pedig a képet tagolni is kell. Az ő számára ugyanis a képeletében tagolatlanul, absztrakt formában élő, az egymás alá- és fölérendelt alkotóelemekből összeállott — vagyis: fontosabb és kevésbé fontos elemekből álló — egységes „kép” kultúrájának szerves részévé vált már, s így számára magától értetődő. Erre a „k é p”-re a „h i p o t a x i s” a jellemző, mivel absztrakt. Minden alárendelés („hipotaxis”) ugyanis egyben elvonás, absztrahálás. Önmaga megértése érdekében tehát az 1. sz.-nek voltaképpen végig kell járnia visszafelé azt az utat, amelynek során ismeretei absztrahálódtak, s képzeletében ama bizonyos „kép” formájában összeállottak. Vissza kell jutnia a konkrétumig, abból kell kiindulnia. Ő minél szemléletesebben, minél érzékletesebben igyekszik hát tagolni a benne élő „kép”-et a megértés megkönnyítése végett, s ezért él a „p a r a t a x i s” (mellérendelés) nyelvi lehetőségeivel mindaddig, amíg arra szükség van. A „parataxis” ugyanis szemléletesebb, érzékletesebb, konkrétabb, kézzelfoghatóbb, mint a „hipotaxis”, mivel kibont, széttereget, a dolgokat egymáshoz képest mutatja meg s a köztük levő viszonyokat hangsúlyozza.

A „parataxis” és a „hipotaxis” tehát szervesen összefügg egymással, használatuk nem az 1. sz. önkényétől függ, s a beszéd során attól függően változik, hogy egy adott pillanatban melyik segíti inkább elő a megértést.

A „parataxis” azonban természetsszerűleg jobban tagol, mint a „hipotaxis”, s ebből a szempontból feltétlenül megelőzi azt. — Az 1. sz. szolgáltatja tehát — de mindig a megértetés, illetőleg a megértés pillanatnyi érdekeinek megfelelően — a mellérendelést és az alárendelést (a „parataxis”-t és a „hipotaxis”-t).

A „hallgató”-t (= 2. sz.) kíváncsiság, tudásvágy készíti az 1. sz. meghallgatására. Az ő érdeke azonban ellentétes az 1. sz.-ével. Az ugyanis önmaga megértetésének érdekében tagolja, széttergeti a benne élő egységes „kép”-et. A 2. sz. viszont arra törekszik minden eszközzel, hogy a beszédben szükségképpen alkotóelemeire bomlott „kép”-et minél hamarabb és minél pontosabban újból felépítse. Ezért a maga részéről szorgalmazza a mondatformával szemben a „frázisformát” („frázis” = volt mondatból összevonódott, „transzformálódott” szövszerkezet), a tagolással szemben pedig az összevonást. Így juthat el ugyanis az egységes „kép” absztraktumához, vagyis az 1. sz. megértéséhez. S ha valóban megértette azt, most már ő is ugyanazt a „kép”-et látja, amelyet az 1. sz. látott maga előtt a beszéd megindulásának pillanatában. Nyelvileg ennek az újból felépült „kép”-nek a jele végül nála is egy szó lesz. — A 2. sz. tehát aktív félként a „frázisforma” és az összevonás szorgalmazásával vesz részt a beszédaktusban.

Fontos dolog tisztán látnunk, hogy a beszéd nem egyes izolált szóelemekből épül fel. Ennek éppen az ellenkezője történik: egy egységes egész „kép” bomlik fokról fokra alkotóelemeire (az 1. sz. felől nézve). Nyelvileg ez azt jelenti, hogy előbb van a nyelv mint a kultúra teljes jelrendszere. Ez teszi egyáltalán lehetővé a mondataalkotást. („Kód” nélkül nincs „message”). Szavakból tehát a nyelv mechanisztikusan nem is hozható létre, nem „generálható”. Az aktuális „kép” a mondatok során bomlik ki, tagolódik. Az így kibomló „kép” egyes elemeihez aztán a mondatban megfelelő nyelvi elemek rendelődnek. A kibontás optimális lehetőségét a „parataxis” szolgáltatja. Az 1. sz. mindent mellérendel mindaddig, ami és ameddig a 2. sz. szemlélete számára új, de azonnal a „hipotaxis” eszközeihez folyamodik — vagyis alárendel —, mielőtt azt megteheti. „Parataxis”-os (tagoló, szemléletes) formák: mellérendelő mondatpár, mondatforma, állítmány, mellékmondat. „Hipotaxis”-os (összevonó, absztraháló) formák: „frázisforma”, alany, bővítmény, szó.

A beszédbeli történések valóságos menete tehát nagy vonalakban a következő: egységes, teljes, tagolatlan „kép” az 1. sz.-nél (ennek nyelvi jele: egy szó vagy szó értékű nyelvi alakulat) → a „kép” kibomlása, tagolódása mondatok formájában („parataxis”-os formák) → „frázis”-ok (az absztrakciós folyamat megindulása a 2. sz. szférájából érkező erőhatások következtében; „hipotaxis”-os formák) → az újból felépült, absztrakt „kép” a 2. sz.-nél → szó vagy szó értékű nyelvi alakulat (a megértés nyelvi jele).

Ilyen értelemben tart tehát a beszéd szótól szóig. Lényeges dolog: a mondat, a „frázis” és a szó lényegében azonos jelenségek. A különbség funkcionális szempontból csak annyi közöttük, hogy a beszéd különböző fázisaiban jelennek meg a megértetés, illetőleg a megértés pillanatnyi szükségleteinek megfelelően. Mindenesetre azonban — s ezt szükségesnek tartom ismét hangsúlyozni — előbb van a mondat, azután a „frázis”, s legvégül a szó. Vagy más szóval: a szó a mondatból rövidül le a „frázis”-on keresztül. Mindaz, ami a beszédben elhangzott, végül is szavakban komprimálódik (vagy olyanféle szó értékű nyelvi alakulatokban, mint például az írásművek címei).

A továbbiakban aztán az újabb körforgásban — s most már a beszéd következtében *m ó d o s u l t k u l t ú r a* újabb jeleiként — így lesznek a szavak ismét a kommunikáció elemei mondatrészekként, miután a mondatot a „frázis” fokán keresztül megjárták.

7. Nézzük meg most néhány példán, hogy mik a gyakorlati — s első sorban pedagógiai — konzekvenciái az eddigiek során ismertetett nyelv-szemléletnek.

Ősrégi s örök dilemmánk, hogy mivel kezdjük a nyelvten tanítását: a hangtannal-e, vagy pedig a mondat felől (esetleg a szavak felől) lássunk-e hozzá?

A nyelv közvetlen valósága, funkcionális alapegysége a mondat. Ebben mindnyájan egyetértünk. S egyben a legelőbb, legkonkrétabb nyelvi jelenség is. A mondatban azonkívül lényegileg benne van az *e g é s z* nyelv (szószerkezetek, szavak, beszédhangok). Belőle bontjuk ki, elemezzük ki a nyelv kisebb egységeit. Így jutunk el a szószerkezetekig, a szavakig, a morfémaig és a fonémaig. Ezek azonban már a mi elménk analizáló tevékenységének az absztrakt termékei. Köztük is a *l e g a b s z t r a k t a b b a k a b e s z é d h a n g o k* (fonémák). Mindezek tehát nem konkrétumok, önállóan nem is léteznek, értelmüket csak a mondaton belül nyerik el s funkcióikat is benne végzik.

Egyszerű didaktikai alapelv, hogy a konkréttól kell haladni az absztrakt felé. Világos tehát, hogy nekünk is a mondatból kell kiindulnunk. — De hogyan?

Köztudomású, hogy a mondat meghatározása a nyelvtudomány egyik legrégibb és legnehezebb problémája. A különféle meghatározási kísérletek közül ilyenféle — gyakorlati célú — mondatmeghatározások találhatók az iskolai nyelvtanokban: „A mondat beszédünknek, írásunknak, gondolkodásunknak önálló, értelmes szakasza. Mondatainkat általában szavak összefűzésével alkotjuk, de vannak egy szóból álló mondatok is.”

Ez a meghatározás — s általában a kurrens meghatározások — vitathatatlanul megközelítik az empirikus valóságot, de csupán deskriptív — s persze bizonyos mértékig gyakorlati — értékük van. Nemigen számolnak azonban a mondat *m ö g ö t t* levő pszichikai történésekkel, legfeljebb a gondolkodással, többnyire csak a *k ö z l é s* és a *k i f e j e z é s* funkcióját emelik ki, s természetesen csak a „beszélő” (= 1. sz.) felől nézik a mondatot. S azt is izoláltan, mintegy anatómiai metszetként, tehát statikusan, a maga metafizikus mozdulatlanságában, élettelenségében, befejezettségében, lezártságában. Pedig hát a mondat csupa mozgás, csupa történés, csupa változás, csupa dinamizmus, csupa élet. Nem egyéb, mint az aktualizált, éppen funkcionáló, egészen konkrét, közvetlenül kézzelfogható kultúra maga. A nyelvi élet mikrokozmosza. Az egzisztencia része. A nyelvi történések láncolatának egy láncszeme. A „valóság” egy darabjának a megelevenedett „kép”-e.

A továbbiak során mondatnak a tagolatlan, teljes képzet egy lebomlott s kettétágolt — tehát viszonyított — darabjának a *n y e l v i m e g f e l e l ő j é t* fogjuk tekinteni.

Közbevetőleg azonban hadd emlékeztessenek arra, amiről már az előbb szóltam: beszéd közben a *V* (= térbeliség, állapot) és az *É* (= időbeliség, állapotváltozás) folyton váltják egymást. Ezek a kategóriák relatívak, s átnyúlnak egymásba. Másrészt a mondatforma lényege a viszonyítás, a megelevenítés,

a „kép”-nek az idősíkra való transzponálása. A V és az $\bar{E}$ mindig egyszerre van jelen a mondatban. A beszéd egyik fázisában az $\bar{E}$ -re irányul a figyelem, mihelyt azonban új mozzanat kerül a figyelem előterébe, ez az $\bar{E}$ képszerűvé válik, átmegy a V kategóriájába, s az új mondatban — ha erre még egyáltalán szükség van — mondatrészként lesz jelen.

A mondat két pillére az alany (S) és az állítmány (P). A mondatformában a beszéd az állítmányon fordul, az viszi tovább a cselekményt, az hangsúlyos. A mondatformában tehát az alany az állítmánynak alá van rendelve. Mikor a mondat elveszti életszerűségét, „frázisformá”-vá alakul át. Itt a térbeliség válik hangsúlyossá, s a volt állítmány jelzőként rendelődik alá az alanynak. (*Lement a nap* — mondatforma; *a lement nap* — az előbbi mondatból létrejött, „transzformálódott” „frázis”.) Mindkét szerkezet jellemzője, hogy bennük a relatív fogalmak egyike vagy másika hangsúlyos. A mondatformában a P a fontosabb, a frázisformában viszont az S . Mindkét esetben tehát „hipotaxis”-os egységekkel van dolgunk, hiszen nem a viszonyt hangsúlyozzák, hanem a relatív fogalmak valamelyikét. A P reprezentálja a mondatban az $\bar{E}$ -t, az S pedig a V -t.

A „valóság” harmadik alapkategóriája, a „reláció”, a viszony a mellérendelő mondatpárokból lép be a játékba. Az előbbi két szerkezettel ellentétben ugyanis a mellérendelés („parataxis”) lényege éppen a viszonyok hangsúlyozása. S mivel a mondatforma lényege meg a viszonyítás, ezért a mellérendelő mondat egységek a legmondatszerűbb mondatoknak tekinthetők. Ők jelentik ugyanis a kibontás optimális lehetőségét, miként már erre is utaltam. A mellérendelés („parataxis”) mindig szemléltet a jelrendszerben, az alárendelés („hipotaxis”) pedig elvon, absztrahál. *Beteg voltam, de te nem látogattál meg.* — Ennek a mondanivalója nem az, hogy beteg voltam, s nem is az, hogy te nem látogattál meg, hanem ennek a két dolognak egymáshoz való viszonya. Vagyis ez: „Rossz barát vagy.”

Nézzük meg most közelebbről a legmondatszerűbb mondatokat, vagyis a mellérendelő mondat egységeket. A mondat lényegéről és funkciójáról ugyanis belőlük tudhatunk meg a legtöbbet. (Metodikailag tehát a „parataxis”-t tartjuk elsődlegesnek, s ezért indulunk ki belőle a mondatok tárgyalásakor.)

Előbb az időkategória szempontjából nézzük meg a mellérendelés egyes eseteit.

A mellérendelő mondat egységek részmondattai vagy egyidejűek, vagy a szukcesszivitás viszonyában vannak egymással. Egyidejűség = kiegészítés, szukcesszivitás = előidejűség vagy utóidejűség; illetőleg előzmény vagy következmény. A részmondatok közötti viszony lehet továbbá természetes vagy különleges, és esetleges vagy szerves. Így a következő képet kapjuk:

	Természetes	Különleges
Esetleges	kapcsolat	ellentét
Szerves	következmény	vagylagosság

Ezek szerint tehát:

kapcsolat = esetleges természetes viszony;

ellentét = esetleges különleges viszony;

k ö v e t k e z m é n y = szerves természetes viszony;

v a g y l a g o s s á g = szerves különleges viszony.

A k a p c s o l a t esetében a kiegészítés vagy a szukcesszivitás természetes, szokásos, megszokott, bár alkalmi jellegű. Az e l l e n t é t e s mellérendelő mondategységekben a következmény viszont az előzményt természetellenesen, szokatlanul, meglepetésszerűen egészíti ki vagy folytatja. A k ö v e t k e z m é n y e s mellérendelések a kapcsolatosakhoz hasonlítanak, de az összefüggés a részmondatok között szervesebb bennük, mint amazokban. A két történet ugyanis nem egyszerűen e g y m á s u t á n következik, hanem az utóbbi az e l ő z ő b ő l következik, annak szerves következménye. Vagyis: az előbbi az utóbbinak az o k a. (Ok = s z e r v e s e l ő z m é n y). A v a g y l a g o s (szétválasztó, választó) mellérendelések esetében megint csak ellentétéről van szó, ez az ellentét azonban szervesebb, mint az egyszerű ellentétes mellérendelések esetében. Itt a történetek sem nem folytathatják, sem ki nem egészíthetik egymást, mert ellentétük kizáró jellegű. Választanunk kell tehát közöttük. A m a g y a r á z a t o s mellérendelések felfoghatók a következményes mellérendelések megfordításaként: itt az okot utólagosan állapítjuk meg. Vagyis: utólagosan megállapított szerves kapcsolatról van szó ebben az esetben. Ugyancsak utólagosan állapítjuk meg az ellentétet a m e g s z o r í t á s o k esetében. (Ezeket többnyire az alárendelésekhez sorolják.) A megszorítás tehát utólagosan észrevett esetleges ellentét. — Az utóbbi két eset tanulsága: a mellérendelés nem mindig a történetek sorrendjében halad.

Ennyit — legalábbis egyelőre — a t ö r t é n é s e k mellérendeléséről.

S most vegyük a t é r k a t e g ó r i á t, s térjünk át a t é r b e l i helyzetek időbeli rámutatásos mellérendelésének a kérdéseire.

A nyelvtanok — az iskolaiak bizonyosan — a mellérendelésnek ezt a típusát nem szokták tárgyalni. Mivel azonban mi itt számolunk az idő és a tér kettősségével, ezt a típust nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Másrészt meg v a l ó s á g o s, m e g l e v ő nyelvi kategóriáról van szó.

A történeteket a mellérendelés révén időbelileg rendezzük el egymáshoz képest. Ugyanígy azonban a térbeli jelenségek egymáshoz képest való helyzetét is hangsúlyozhatom. Ennek módja a r á m u t a t á s. Itt is arról van tehát szó, mint a mellérendelés esetében általában: nem is az egyik, s nem is a másik jelenséget hangsúlyozzuk külön-külön, hanem a közöttük levő — s ezúttal térbeli — viszonyt. A rámutatás szavai — a különböző térbeli viszonyoknak megfelelően — ezek: *benne, rajta, nála, alatta, fölötte, mellette, előtte, mögötte, körülötte* stb.

(Egy szép példa a rámutatásos mellérendelésre Petőfi János Vitézéből:

Van a tündéreknek v i r á g n y o s z o l y á j a,

Örömtől ittasan heverésznek r á j a;

Illatterhes szellők lanyha fuvallatja

Ő k e t a n y o s z o l y á n á l o m b a r i n g a t j a.

Itt a költő a virágnyszolyán elszenderedő tündérekhez akar eljutni, azért hangsúlyozza az első két sorban rámutatással a térbeli viszonyt.)

Itt kell még említést tennem a nominális állítmányú mondatok két típusáról. — Lássunk előbb példákat:

1. *A hűgom tanítónő.*

2. *Az asztal a szemináriumé.*

F o r m a i l a g ezek alárendelések ugyan, viszont ezekben is t é r b e l i jelenségeket viszonyítunk egymáshoz. Ennyiben tehát hasonlítanak

az egyéb térbeli mellérendelésekre. Ebben a két esetben azonban a relatív fogalmak kapcsolata *s z e r v e s e b b*, mint azok mondatai között. Az 1. az *a z o n o s s á g* viszonya, a 2. pedig az *ö s s z e t a r t o z á s*é.

A történések időbeli viszonyaihoz hasonlóan a térbeli jelenségek helyzete is lehet egymáshoz képest szerves vagy esetleges. Mindkét eset lehet továbbá belső vagy külső. S valamennyi lehet természetes vagy különleges.

Az összes térbeli jelenségek tehát egymáshoz képest a következő helyzetben lehetnek:

	Szerves		Esetleges	
	Belső	Külső	Belső	Külső
Természetes	<i>azonosság</i>	—	<i>benne</i>	<i>nála</i>
Különleges	—	<i>összetartozás</i>	<i>rajta</i>	<i>alatta, fölötte</i> stb.

Ennyit röviden a térbeli jelenségek mellérendeléseiről.

Vegyünk itt még egy utolsó kérdést ebben az összefüggésben.

A mondatrészek közül eddig csak a mondat két pilléréről, az alanyról és az állítmányról volt szó. Az alany — miként láttuk — lényegileg azonos a „nomen”-nel (= tér, térbeliség, állapot; *V*), az állítmány pedig a „verbum”-mal (= idő, időbeliség, állapotváltozás; *É*). — Nézzük meg most, hogy a „valóság” harmadik alapkategóriája — a reláció, a viszony — miként jelenik meg a mondatban.

A beszédben minden a megértetés, illetőleg a megértés érdekében történik. Ezt maximális mértékben a „parataxis” szolgálja. Ennek a nyelvi formája elsődlegesen a viszonyokat hangsúlyozó mellérendelő mondategység, miként az előzőekben láttuk. Természetes dolog azonban, hogy beszédünkben nem mindig és nem okvetlenül a viszonyok hangsúlyozása a fontos. Azt, hogy mit szükséges hangsúlyoznom, mindig a konkrét beszédhelyzethez és partneremnek a jólértesültségi foka határozza meg. — Vegyünk egy példát:

Beteg voltam, ezért nem mehettem iskolába.

Mellérendelő mondategység. Benne az oki viszony a hangsúlyos.

Ha viszont azt akarom hangsúlyozni, hogy nem mehettem az iskolába, az okra — az előbb még hangsúlyozott viszonyra — csak utalok. A viszony tehát mellékessé válik. Itt „kétlépcsős” transzformáció lehetséges:

1. *Mivel beteg voltam, nem mehettem iskolába.*

2. *Betegségem miatt nem mehettem iskolába.*

Mindkét esetben a l á r e n d e l é s b e került az eredeti parataxisos mondategység egyik mondata. Az 1. esetben okhatározói m e l l é k m o n d a t lett belőle, a 2. esetben pedig okhatározóként — m o n d a t r é s z k é n t — beleolvadt a mondatba. Vagyis: a határozó mint mondatrész nem egyéb, mint a l á r e n d e l t v i s z o n y.

(Tanulságos volna még itt a határozók t e r m é s z e t e s rendszerét is áttekinteni, de ezt ezúttal mellőznünk kell.)

8. Ily módon megkaptuk a „valóság”-ot a mondatban k ö z v e t l e n ü l reprezentáló három nyelvi kategóriát (alany, állítmány, határozó). Ez a

három kategória szolgáltatja a tulajdonképpeni mondatrészeket. A jelző ugyanis — erre utaltam — másodlagos nyelvi alakulat. Nem mondatrész, hanem a volt állítmány transzformjaként létrejött „frázisrész”. Ugyanígy a tárgy is csak a verbális állítmány egyik típusában — az objektumra irányuló cselekvést kifejező igével együttesen alkotott szó szerkezet részeként — jelenik meg a mondatban. Tehát szintén „frázisrész”.

A hármasság egyébként megvan az igenevek rendszerében is. A főnévi igenév az alanynak felel meg (alany = „nomen”), a melléknévi igenév az állítmánynak (melléknév = jelző = volt állítmány), a határozóknak pedig a határozói igenév.

Ugyanígy mellékmondat is csak háromféle lehet lényegében: nominális természetű, állítmányi természetű és határozói természetű.

9. Ennek a szemléletnek nem lebecsülendő előnye egyebek között az, hogy feltár előttem egy bizonyos izomorfizmust a „valóság” és a nyelv struktúrája között, miközben a „valóság” és a nyelv közötti összefüggéseket keresem, reájuk figyelek. Így válik számomra egzisztenciális fontosságúvá, értelmessé és érdekessé a nyelvtan is. Így a nyelvben otthonosan mozgok, értelme van a dolgoknak hát, a nyelv életét lehetséges és érdemes megfigyelnem, s az eddig érdektelen és üres nyelvtani kategóriák is értelmet nyernek, életre kelnek, s világuk nem jelent többé számomra egy kiismerhetetlen, kietlen útvesztőt. Hiszen most már értem és tudom, hogy mi az alany, mi az állítmány, és mi a határozó! Az alany tehát nem egyszerűen az a mondatrész, amelyről az állítmány valamit megállapít, az állítmány sem csupán az a mondatrész, amellyel megállapítunk valamit, s a határozók sem egyszerűen csak a cselekvés különböző körülményeinek megjelölésére szolgáló mondatrészek. Mint ilyenek ugyanis teljesen érdektelenek számomra, valójában nem is tudok mit kezdeni velük, s nem is érthetem, hogy miért kell velük gyötörnöm magamat s másokat. Most viszont ráeszméltem, hogy mindhárman az életnek — az én saját életemnek is — szerves részei, s a világban való tájékozódásban vannak segítségemre. S ha ez így van, egyszersem mind embervoltom bizonyosságai is, s abban is segítségemre vannak, hogy más emberekkel, embertársaimmal szót tudjak érteni. S így ők teszik lehetővé számomra végső soron azt is, hogy életem minden vonatkozásában valóban szociális lénné váljak. Hiszen mindhárman a beszédben funkcionáló nyelv legfontosabb elemeinek a sorába tartoznak, a nyelv maga meg ott van körülöttem az élet számtalan szituációjában és minden pillanatában. Az eddig közömbös alanyok, állítmányok és határozók révén ölt hát testet egészen konkrét, kézzelfogható formában a kultúra maga is. Hiszen a kultúra annak következtében jön létre és fejlődik tovább, hogy mi emberek egymás között nyelvet használunk, „Én” és „Te” beszélünk, ez meg nem lehetséges alanyok, állítmányok és határozók nélkül.

Úgy hiszem, az ilyen szemléletű nyelvtannak lehet nevelő ereje. Sőt megkockáztatom azt az állítást, hogy csak az ilyen szemléletűnek lehet valóban nevelő ereje. Így hát — az a sejtésem — nem volna érdektelen dolog ilyen irányban orientálódnunk.

10. Az elmondottak célja nem az egyéb nézetek leszólása vagy éppen séggel megsemmisítése volt, hanem a szemléletváltás szükségességeinek és elkerülhetetlenségének a hangsúlyozása, sőt pro-

vokálása. Egyben pedig annak megmutatása, hogy a szemléletváltás l e h e t s é g e s is, s hogy ily módon a nyelvtan nem veszít jelentőségéből, nem semmisül meg, hanem k i t e l j e s e d i k, értelmet nyer, egzisztenciális fontosságra tesz szert. S csak így tehet szert egzisztenciális fontosságra, vagyis csak így épülhet szervesen bele az egzisztenciába, a létbe, életünkbe. Ezen alul aligha!

Ehhez azonban természetesen revízió alá kell vennünk a jelenlegi érvényeket. De hiszen éppen ez a feladatunk! Az anyanyelvi oktatás és a nyelvtan-tanítás, sőt az anyanyelvi nevelés reformjáról beszélünk s a reform előkészítésén fáradozunk ugyanis.

Ez azt is jelenti egyebek között, hogy előítéleteinkkel is szembe kell néznünk és le kell számolnunk. Ezért elfogulatlanul kell felmérnünk a „tradicionalis” és a „modern” grammatika elméletét és gyakorlatát is egyaránt. Eközben azonban egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a reform előkészítése során feladatunk nem a grammatikaelmélet problémáinak a megoldása, hanem az, hogy egy nívósabb nyelvi kultúrának az alapjait rakjuk le. S ehhez az is szükséges, hogy egy érdektelennek és taníthatatlannak bizonyult — s éppen ezért gyakran nem is tanított — tárgyat, a nyelvtant érdekessé és taníthatóvá tegyük, sőt hogy ezt a tárgyat voltaképpen az anyanyelvi nevelés a l a p j á v á tegyük. M i n y e l v e t a k a r u n k teremteni ott, ahol eddig nem vagy nem kellő mértékben volt nyelv. S ez csak a valóságos, embervoltunk lényegét tevő nyelv révén lehetséges. Ezt nem helyettesítheti az a „metanyelv”, amelyet ma a nyelvtanórákon tanítunk, mert annak semmiféle nevelő ereje nincs, nem is lehet. Mint ahogyan azt is világosan kell látnunk, hogy a nyelvészeti ismeretek gyarapítása az iskolában szintén nem oldhatja meg a nyelvi n e v e l é s problémáit.

11. Néhány szót még a „tradicionalis” és a „modern” grammatikáról.

A „tradicionalis” grammatika körül nem azért mutatkoznak problémák, mert az rossz. Hiszen elődeink igen jól megvoltak vele. Amit mi magunk is tudunk a grammatikából, azt jórészt ennek a grammatikai érvényrendszernek köszönhetjük.

Mi történt hát mégis, hogy ez az érvényrendszer problematikussá vált? Az i d ő m o z d u l t közben egyet, s ma már másra irányul figyelmünk, más érdekel bennünket, mint amit a „tradicionalis” grammatika kínál. Ma már nem a nagyon is a b s z t r a k t l o g i k a i k a t e g ó r i á k érdekelnek bennünket ugyanis, hanem voltaképpen az e g z i s z t e n c i a maga. Tulajdonképpen az vált problematikussá a maga teljességében, s vele együtt a nyelv mibenléte is. Új érvényeket keresünk. S mivel a „modern” nyelvtudomány efelé tör, a generatív és transzformációs grammatikaelmélet is jó irányba mutat. Hiszen a nyelv kreativitását hangsúlyozza, a „kompetencia” és a „performancia”, a „mélystruktúra” és a „felszíni struktúra” fogalmaival a nyelv lényegét igyekszik megragadni, s a generatív és transzformációs elv alkalmazása révén a nyelv mozgását akarja nyomon követni. Kiemeli hát a grammatikát a mozdulatlanság metafizikus státusából, s a nyelvi mozgás dinamikáját, dialektikáját keresi, kutatja. Vitathatatlan tehát, hogy a nyelvvel kapcsolatos legaktuálisabb problémákat — úgy is mondhatnám : a legegzsztenciálisabb problémákat — veti fel. S mindezt korszerű megfogalmazásban, mai tudásunk szintjén, s a mai tudományos érvényrendszer egyetemes összefüggéseiben.

12. Az eddigiekben főleg a nyelvtan problémáiról volt szó. Vessünk hát most néhány pillantást a nyelvtan és az irodalom, a nyelvtantanítás és az irodalomtanítás összefüggéseire, vagyis a nyelvi nevelés tulajdonképpeni kérdéseire.

Egy bizonyos: nyelvi nevelés csak nyelvvel lehetséges. Ez a nyelv természetes elemként adva van mindnyájunk számára. Ott élünk sodrásban és sodrásában életünk minden pillanatában s minden helyzetében. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi nevelés során a nyelv legjavát kell adnunk, legtisztább forrásaiból kell merítenünk. A legtisztább források meg a népköltészet és a klasszikus irodalom. Ezeket semmi más nem helyettesítheti. (Így gondolkodott Kodály Zoltán a zenei nevelés kérdéseiről. A zenét sem lehet mással helyettesíteni, zenei nevelés is csak zene révén lehetséges. S a zene legtisztább forrásai is a népzene és a klasszikus muzsika. Ezt ma már senki sem vonja kétségbe. S ma főként azért jár hozzánk zenei nevelést tanulni az egész világ, mert Kodály annak fundamentumául a népzénét és a klasszikus muzsikát tette meg.)

Az irodalomtanítás és a nyelvtantanítás a legszorosabban összefügg egymással. Az irodalom szolgáltatja elsősorban a nyelvi anyagot s a nyelvi közeget, a nyelvtan pedig a bennük való mozgás tudományát. Egy tárgyról van hát valóban szó. Ezért egységre is kell hoznunk őket.

Nyelv és irodalom tehát egyaránt nyelv. Az egyik értelmi relációban funkcionál elsősorban, a másik meg az érzelmekhez szól. Ez a felismerés azért fontos, mert ez adja a nyelvoktatás, a nyelvtantanítás és a nyelvi nevelés egységének a kulcsát. Az irodalmi elemzés nem más, mint nyelvi elemzés. Vagyis: a stílus szépségeihez is a nyelvi elemzés révén juthatunk el. Lévéen ugyanis az irodalmi mű is nyelvi alkotás, benne is ugyanazok a törvényszerűségek érvényesek, mint a nyelvben általában.

Ezt megint azért jó világosan látnunk, mert itt is a szemléletváltás szükségyszerűségéről van szó. Mi történik ugyanis ma? A nyelvtanórákon — amennyiben ilyenek egyáltalán vannak — a nyelvtani jelenségek szemléltetése végett keresgélünk össze példákat az irodalomból. Holott — mint láttuk — ennek éppen az ellenkezőjére volna szükség. A nyelvtan feladata az volna, hogy a nyelvi jelenségeket magyarázza, érthetővé tegye, s hogy így természetesen az irodalmi műben is eligazítsa. (Itt érjük tetten az öncélú grammatizálást.)

A lényeg a következő: nyelv és irodalom egy és ugyanaz a dolog. Csak a nyelv az értelemhez szól, az irodalom pedig jellegzetesen érzelmileg színezett nyelv. De mindkettő egyformán nyelv. Olyan nyelvtanra van szükségünk, amely mindkét fajta nyelv — lényegileg azonos — jelenségeit magyarázni képes. — S egy ilyen nyelvtannak a lehetősége nem illúzió.

13. S még néhány szót az esetleges reform némely egyéb vonatkozásairól.

Abban mindnyájan egyetértünk, hogy a nyelvi nevelés reformjának horizontálisan és vertikálisan egyaránt egységes rendszert kell alkotnia. Vagyis: a megalapozást és az érdemi munkát a magyarórákon végezzük el ugyan, de a nyelvi nevelésből minden egyéb tantárgy is kiveszi a maga részét. Másrészt pedig az óvodától fel egészen a felsőoktatás intézményeiig, sőt azokon túl is a részmozzanatoknak egy konzekvensen végiggondolt és megtervezett rendszer részeként kell egymásra épülniük szervesen. Feladatunk itt a gyakorlati megoldás módjainak a tisztázása.

Fontos dolog mindenekelőtt számolnunk a valóságos növendékkel. Tehát figyelembe kell vennünk a fejlődéslélektan eredményeit és tanulságait.

Az anyanyelvi nevelés szempontjából — s egyáltalán: a nevelés szempontjából általában — döntő fontossága van az első tíz életévnek. (Ebből is valószínűleg főként az első három-négy évnék.) Ez az az életkor, amelyben a gyermek elsajátítja anyanyelvét. Minden módon és minden eszközzel elő kell hát segítenünk, hogy azt minél intenzívebben, minél mélyebben és minél sokrétűbben el is sajátíthassa. Ebben az életkorban ez a legfontosabb nevelési feladat. Szaturálnunk kell a gyereket a magyar nyelv legjavával. Hiszen nyelvre csak nyelvvel nevelhetünk. A források tehát: a népköltészet és a klasszikus irodalom legjava — mindenekelőtt és legfőképpen. S minden módon és minden eszközzel segítenünk kell a gyermek nyelvi kreativitásának minél teljesebb kibontakozását. Ehhez az is szükséges, hogy megszüntessük a „Ráció” rémuralmát. Egyrészt hát — ismételten hangsúlyozom — a legtisztább forrásokból kell merítenünk, másrészt meg szakítanunk kell azzal a téves pedagógiai szemlélettel és gyakorlattal, amely már ebben az életkorban elsősorban és mindenek felett értelmileg akar hatni már az óvodás gyerekekre is, az óvodát elhagyottra meg még inkább. — Hiszen az értelem kategóriája ebben az életkorban még korántsem differenciálódott.

Az első tíz életévben tehát a nyelvi nevelés során a nyelv játékos, zenei és kollektívumszervező elemeit kell elsősorban értékesítenünk. Különösen áll ez az óvodára. De azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy az óvodát elhagyó s iskolába lépő gyermek sem elsődlegesen értelemre hangolt lény még, noha értelme ekkor már rohamos fejlődésnek indul, kiváltképpen korunkban, a felgyorsult időben. Mégsem gondolhatunk még ebben az életkorban sem a tulajdonképpeni nyelvtanításhoz. A nyelvi ismeretek tudatosítása ezen a fokon csupán empirikus és technikai jellegű lehet. Ez is csak annyiban, amennyiben elkerülhetetlen. A legfontosabb nevelési feladat tehát változatlanul az anyanyelv minél sokrétűbb és minél intenzívebb elsajátításának s a nyelvi kreativitás kibontakozásának az elősegítése. S természetes ez is csak nyelv révén lehetséges továbbra is.

14. Valószínű, hogy az az életkor, amelyben a gyermek értelme már elbírja a nyelvtani stúdiumokat, a 10—12. életévek táján keresendő. Korábban ugyanis nem kezdhettük, tovább meg már bajos volna halasztani őket. A nyelv törvényszerűségeiben való tudatos tájékozódást tehát ekkor már lehetséges és szükséges is elkezdni és megalapozni. A továbbiakban kerülhetnek sorra aztán az egyéb nyelvi stúdiumok olyan elrendezésben, amely a legcélszerűbbnek fog mutatkozni a reform részleteinek a kidolgozása során (a retorika, a stilisztika, a poétika, a jelentéstan, az irodalomtörténet, a nyelvtörténeti ismeretek, a nyelvhelyesség kérdései stb.).

15. A reformnak csak úgy lesz értelme és eredménye, ha az eddiginél valóban nívósabb, organikusabb és egyetemesebb nyelvi kultúra alapjait tudjuk általa lerakni. Ez azonban nem lesz lehetséges, ha akarva-akaratlanul kitartunk egyes beidegzett előítéleteink mellett s nem tudunk kiszabadulni a régi érvények bűvös köréből. Pedig erről van szó. Az eddigi utak — úgy látszik — nem járhatók többé. Az idő szétfeszítette a régi grammatika érvényrendszerének kereteit, tehát annak a reformba való átmentésén meddő dolog volna fáradoznunk. Felemás munkának nincs értelme és haszna. Érzékenyen

kell hát figyelniünk a jelentkező új érvényekre, s munkákat a jövő víziói jegyében kell végeznünk. Nehogy az a vád érjen majd bennünket, hogy az új bort ó tömlőbe akartuk önteni.*

Fabricius-Kovács Ferenc

Az általános iskolai tanulók földrajzinév-kultúrájáról

I. Inczeffi Géza 1964-ben állapította meg, hogy a határneveket jelenleg még nem a kihalás veszélye fenyegeti, hanem használati körük nagyarányú szűkülése, amelynek csak távolabbi fejleménye a kihalás (vö. Névtudományi jegyzetek Makó környékének földrajzi neveiről. Különlenyomat a SzTkF. Tudományos Közleményeiből. 1964. 150). Úgy gondolom, ezt a megállapítást időszerűsége miatt 1974-ben is helytállónak kell tartanunk, és további feladatok meghatározására is alapul vennünk:

1. Nem olyan lehangoló a helyzet a nevek pusztulását illetően, mint ahogy hittük. A neveket még nem a kihalás fenyegeti, hiszen az őrző nemzedék még él, de távlatban a beszűkülés elvezethet odáig. Ez a megállapítás nem tagadja a nevek gyors összegyűjtésének szükségességét, sőt indokolja is.

2. A nevek — használat híján — a közösséget alkotó egyének tudatában halványodnak. Főleg a régebbiekre, a történeti nevekre jellemző ez. A társadalom szerkezetének a felszabadulás óta történt megváltozása méginkább gyorsította ezt a folyamatot (vö. Tóth L.: Adatok a felszabadulás után elkezdett földrajzi nevek vizsgálatához. Nyr. 96: 468—9). A felnőtt korosztályok elfelejthetik lakóhelyük földrajzi neveit, de elgondolkoztatóbb az, hogy a fiatal nemzedék esetleg meg sem ismeri. Ezért a neveket nemcsak a pusztulástól kell megóvni — összegyűjteni és a nyelvtudomány részévé tenni —, hanem a hagyományápolás részeként az ifjúság tulajdonává is kell hogy váljanak. Ezért a tanulók földrajzinév-kultúrájának emelése sem jelentéktelen feladat számunkra.

II. Jómagam Székely földrajzinév-ismeretét megvizsgáltam, részben publikáltam is. Elemzésem néhány eredményét ismertetem, hogy ezek alapján tudjak néhány megállapítást tenni.

1. Tudom, a neveket alap- és peremnévkészletbe sorolni nem könnyű és mesterkélts is, de nyelvi vizsgálódás céljából mégis szükséges. Én például most azért teszem, hogy összefüggéseket keressek, különbségeket, esetleg azonosságokat tárjak fel a különböző korosztályok névkészletére és névismeretére vonatkozóan, különös tekintettel a fiatal nemzedékre. Peremnévkészlethez tartozónak tekintem azokat a neveket, amelyeket a megkérdezettek egyharmadánál kevesebb ismer aktívan, egyharmadánál kevesebb tud helyhez kötni Adataim kerekítve a következők:

* Ennek a tanulmánynak az írása során Mayer Gyula főiskolai adjunktus volt a partnerem, aki a nyelvi nevelés és a nyelvtantanítás gyakorlatának az oldaláról kontrollálta állításaimat. Számos észrevételével, kritikai megjegyzésével, kiegészítésével és javallatával igen nagy segítséget nyújtott számomra. — Mindezt itt neki hálás köszönetemet fejezem ki. — F.-K. F.

	15—10 év	10—80 év
Alapnévkészlet	25%	78%
Peremnévkészlet	75%	22%

Mondhatná valaki: az arány természetes, hiszen a különbség más területen is megtalálható a felnőtt nemzedék javára. Ez így igaz. De: a felnőtt nemzedék inkább csak elfelejtheti lakóhelyének névkincsét, az ifjúságot azonban a nevek meg nem ismerésének veszélye is fenyegeti. A felejtés mellett tehát a meg nem ismerés ténye is fennállhat.

2. A teljes névkészlet megoszlása a következő:

	15—10 év	10—80 év	40—80 év
Ismeri	54%	66%	71%
Nem ismeri	46%	34%	29%

A teljes névkészletet a 40—80 évesek 71%-a, a felső tagozati tanulóknak 54%-a ismeri. Ez véleményem szerint a jó különbség. Ha sokkal nagyobb, akkor az iskolában a hagyományápolást elhanyagoltuk.

3. Most nézzük meg, hogyan ismerik a neveket, milyen az aktív és a passzív névismeret aránya. Aktív a kérdezett névismerete, ha a nevet lokalizálni is tudja, passzív, ha csak hallotta, de nem tudja helyhez kötni.

	15—10 év	10—80 év	40—80 év
Aktív	64%	76%	80%
Passzív	36%	24%	20%

Itt sem nagy különbségekről van szó. Amit ismernek a fiatalok, azt viszonylag jól. Feltételezem nem minden iskolában lennének ilyen jó átlagok. Székelyben évek óta gondot fordítanak a hagyományápolás részeként a földrajzi nevek megőrzésére is.

III. Következtetések: 1. A földrajzi neveknek az ifjúság tudatában való megőrzése része a hagyományápolásnak, a múlt feltárásának, a jelen megismerésének. Nélkülük a kisebb-nagyobb települések múltja a mában nem élhet.

2. Azok a nevek, amelyek nem kerülnek be az ifjúság tudatába, megindulnak a kiveszés útján, még akkor is, ha későbbi életkorban van is lehetőség pótlásukra.

3. A tanulók sokkal több nevet ismernek, mint amennyit lokalizálni tudnak. A peremnévkészlet nagysága jelzi igazán a nevek szunnyadását, az Inczei által megfogalmazott „határnevek használati körének szűkülése” gondolatot.

4. A peremnévkészlet nevei vagy bekerülnek az alapnévkészletbe — tehát aktivizálódnak —, vagy hosszabb-rövidebb idő után kipsztlunak. A névkultúra emelésére ezért nagyobb gondot kell fordítanunk.

5. Sok az olyan történeti név, amelynek használata nem szükségszerű a fiatalok számára, de a múlt, a településük megismeréséhez a legtöbb fogózkodót adják.

6. Hogyan emelhető a tanulók névkultúrája az általános iskolában? Erre számtalan lehetőség kínálkozik a napi oktató-nevelő munkában.

a) A tanítási órákon számtalan lehetőség adódik a névkultúra ápolására is. Nincs olyan tantárgy, amely ne adna módot időnként erre. Csak tudatosan élni kell vele.

b) A múlt feltárásával, a településük megismerésével foglalkozó helytörténeti, honismereti stb. szakkörök el sem kerülhetik a nevekkel való találkozást, megőrzésük tudatosítását.

c) Az úttörőmozgalom által nyújtott lehetőségek is megragadhatók. Az 1973–74–75-i tanév „Nem térkép e táj” expedíciós úttörőprogramja határozottan serkentett és serkent a haza, a szűkebb környezet megismerésére, a különböző gyűjtésekre, a hagyományápolásra.

7. Nemcsak magyartanáraink felelősek az anyanyelvi hagyományápolásért. A nem magyartanító pedagógusok jelentős szerepét is hangsúlyoznunk kell, hiszen az anyanyelv lehetőségei szaktárgyaik számára sem közömbösek.

8. Az ifjúsági mozgalom (= úttörőmozgalom) és az anyanyelv kapcsolatában sincsenek kiaknázva a nyelvi nevelés lehetőségei, bár az éves úttörőprogramtervek rendszeresen tartalmazzák a hagyományápolás feladatait is. Az anyanyelvvel, a nyelvi neveléssel foglalkozó szakemberek az eddiginél nagyobb figyelmet fordíthatnának az ifjúsági mozgalom nyelvi lehetőségeire.

Tóth László

A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Brizgunova elmélete alapján

I.

1. A nyelvtudomány egy-egy nagyobb horderejű felfedezése, a nyelvi valóság megközelítésének valamely újabb koncepciója és új áramlatok, iskolák térhódítása nyomán gyakran kerül sor a nyelvoktatás kisebb-nagyobb reformjára, tartalmi és módszertani megújítására. Sokszor azonban a nyelvoktatásban felgyülemlett tapasztalatok, a gyakorlati munka során felbukkanó összefüggések válnak új nyelvelméleti koncepció forrásává.

Az intonációnak, valamint az intonáció funkcionális vizsgálatának az az elmélete, amely Brizgunova munkáiban az utóbbi években egyre határozottabb formát öltött és általános elméleti-metodikai rendszerként kristályosodott ki, szintén gyakorlati, nyelvoktatási feladatok megoldása közben formálódott, vált önálló, egységes koncepcióvá.¹ Az a körülmény, hogy az orosz intonációt idegen anyanyelvűeknek kellett megtanítani, a szokásostól jelentősen eltérő követelményeket és vizsgálati szempontokat állított az intonációs kutatások elé. Az intonáció szerteágazó, sokszínű fonetikai megjelenési formáinak, értelmi és érzelmi aspektusának és bonyolult lexikai-szintaktikai kapcsolatainak a szótári munkára emlékeztető regisztráló-felsoroló feldolgozása helyett más, funkcionálisan is jobban megalapozott, didaktikailag is használhatóbb intonációs típusok feltárása vált szükségessé. Olyanoké, amelyeknek kijelölése nem esetleges, véletlenszerű, amelyek az elhangzó nyelvi információt értelmileg is befolyásolják, tehát megtanításuk a külföldiek számára elengedhetetlen.

Az említett követelményekkel összhangban kutatásai során Brizgunova az intonáció vizsgálatának olyan metodológiáját dolgozta ki, amely a mondat lexikai-grammatikai készletének többértelműségén, valamint az intonáció és a lexikai-grammatikai készlet kölcsönhatásának tanulmányozásán alapul. Ez a metodológia és következetes alkalmazása tette lehetővé a didaktikai célokat szolgáló intonációs típusok kijelölésén túl az intonáció nyelvi-funkcionális alapegységének, az intonációs konstrukciónak felfedezését, amely Brizgunova intonációs elméletének legfontosabb, központi kategóriájává vált.

2. Az orosz nyelv egyik szembetűnő sajátossága, hogy a mondatok lexikai-grammatikai készletének többértelműsége rendkívül elterjedt. Ennek következtében az intonáció

¹ J. A. Brizgunova: *Praktyicseszkaja fonetyika i intonacija russzkogo jazika* (Moszkva, 1963); *Fonetyika i intonacija russzkoy recsi* (Moszkva, 1965.); *Zvuki i intonacija russzkoy recsi* (Moszkva, 1969.). — J. A. Brizgunova, *O szmiszlоразличительных возможностях руссской интонации: Voproszi jazikoznanyija* 4: 42–52 (1971.). A fenti forrásműveken kívül felhasználtam Brizgunova nem publikált egyetemi előadásairól 1971-ben, a moszkvai Lomonoszov Egyetemen készült saját jegyzeteimet is.

jelentésmegkülönböztető szerepe is nagyobb, mint sok más nyelvben, többek között a magyarban. A speciálisan orosz nyelvi problémák, orosz nyelvi tények vizsgálata közben kialakult metodológia alapelvei és vizsgálati eljárásai ezért általánosanabb érvényűvé szélesíthetők és más, az oroszról jelentősen eltérő intonációs rendszerek tanulmányozásakor is alkalmazhatók. Természetesen csak úgy, hogy e metodológia alkotó alkalmazását tartjuk szem előtt, és nem abszolutizáljuk a segítségével feltárt orosz nyelvi tényeket.

Több, a moszkvai egyetemen disszertációját készítő külföldi kutató munkáját figyelemmel kísérve alkalmam volt meggyőződni arról, hogy az intonáció vizsgálatának Brizgunova által kidolgozott metodológiája valóban alkalmazható az oroszról genetikailag és szerkezetükben, intonációs rendszerükben jelentősen eltérő nyelvekre. Saját vizsgálódásaim, megfigyeléseim azt mutatják, hogy a magyar nyelv sem kivétel ez alól, és hogy Brizgunova vizsgálati módszereinek átültetése rendkívül gyümölcsöző lehet a magyar intonációs kutatásokban és az intonációval kapcsolatos alkalmazott nyelvészeti feladatok megoldásában egyaránt.

Ezért vállalkozom arra, hogy e dolgozatban magyar nyelvi anyaggal is megvilágítva bemutassam Brizgunova metodológiájának legfontosabb elemeit. Nem kívánok azonban pusztán ismertetésre szorítkozni. Ezért feladatomnak tekintem azt is, hogy megjelöljem a magyar alkalmazás lehetőségeit és problémáit, meghatározzam a magyar nyelvészeti irodalomban kevésbé ismert vagy másképpen értelmezett, illetőleg a Brizgunovánál hiányzó alapfogalmakat. Nem vállalkozhatok viszont sem a metodológia, sem az orosz, illetőleg a magyar intonációs rendszer tüzetes elemzésére. Brizgunova elmélete és gyakorlata kisebb-nagyobb részletességgel hozzáférhető az idézett munkákban; a magyar intonációs rendszerre való alkalmazás pedig további elmélyült kutatómunkát igényel és — meggyőződésem szerint — érdemel is.

II.

I. Az intonáció

Az intonáció — értelmezésünkben — nem csupán a mondat vagy kisebb beszéd-részek beszéddallamát jelenti. Intonáción azt a hangzó mondatokban megjelenő akusztikai-artikulációs komplexumot értjük, amelynek főbb komponensei az alaphang magassága (beszéddallam), az intenzitás (hangsúly), az időtartam (beszéddritmus) és a hangszín, illetőleg ezek változásai.² Ezek a komponensek alkotják — mint a továbbiakban látni fogjuk — az intonáció nyelvi-funkcionális alapegységének, az intonációs konstrukciónak a fonetikai oldalát.³ Az intonációs konstrukció (a konstrukció egésze, valamint egyes komponensei) az intonáció beszédbeli funkcionálása közben aktív kölcsönhatásba lép a mondat lexikai készletével és grammatikai eszközeivel (a lexikai-grammatikai készlettel, beleértve a szórendet is). A lexikai-grammatikai készlet részben meghatározza, részben alakítja, módosítja az intonációs konstrukciónak és egyes komponenseinek nyelvi funkcióit. Ezért az intonációt nem tekinthetjük kizárólag (sőt talán nem is elsősorban) a fonetikai szinthez tartozó nyelvi jelenségnek.

² Az intonáció műszó ilyen tágabb értelmű használata az orosz nyelvészeti irodalmon kívül is előfordul, magyarul sem példa nélküli. Vö. Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz (Budapest, 1962.).

³ Az intonációs konstrukcióról részletesen alább szólok.

2. Az intonációs szintagma

A *szintagma* műszót Brizgunova nem a magyar nyelvészeti irodalomban szokásos értelemben, nem a 'grammatikai szószerkezet' elnevezésére használja. Brizgunova szóhasználatában — ahogy ez a Scserbától származó meghatározás óta általános a szovjet nyelvudományban — a szintagma intonációs tagolási egység, a beszéd legkisebb tagolt része, amely egy adott szövegkörnyezetben és beszédsszituációban egy sértetlen fogalmi, gondolati egységnek felel meg.⁴ E tagolás a mondat grammatikai-szintaktikai szerkezete által meghatározott keretek között valósul meg, ezért — akár az intonáció — ez sem tisztán fonetikai jelenség. De mert a grammatikai szinten történő, a „grammatikai szószerkezetekre” való tagolástól — közvetlen kommunikatív funkciója és situatív jellege miatt — minőségileg különbözik, a Brizgunova-féle szintagma nem azonos a „grammatikai szószerkezettel”, noha gyakran egybe is eshet vele. A magyar nyelvészeti irodalomban elterjedt *szólam*, *szakasz*, *ütem* stb. műszavak szintén más, a beszéd fonetikai tagolása során keletkezett egységek elnevezésére vannak lefoglalva, és ezek is elvileg különböznek a Brizgunova által használt és értelmezett intonációs tagolási egységektől. Az elmondottak miatt szükségesnek látszik a Brizgunova által használt műszó megtartása, de hogy elkerüljük a terminológiai félreértéseket, a Brizgunova-féle szintagmát a továbbiakban mindig *intonációs szintagmá*-nak fogom nevezni.

3. Az intonációs szintagma-tagolás fonetikai aspektusa

Az intonációs szintagma-tagolás szerepe a beszédben az, hogy a hangzó mondatokat olyan intonációs tagolási egységekre, szakaszokra ossza, amelyek mindegyikét egy-egy intonációs konstrukció realizálja. A beszédnek ez a lineáris tagolási egysége kiterjedhet egyetlen szóra (kötőszóra, vagy akár hangra) és egy teljes mondatra is, amely számos szót tartalmaz.

A fonetikai irodalomban az intonációs szintagma (illetőleg a megfelelő tagolási egység) határait leggyakrabban a beszédsszünettel azonosítják. Valóban, az intonációs szintagmák határain legtöbbször beszédsszünetet is találunk. Ez a sünet azonban hiányozhat, vagy — mint ez nemegyszer előfordul — az intonációs szintagmán belül nagyobb a beszédsszünet, mint két intonációs szintagma között. Gyakran jelzi az intonációs szintagma határát éles, a dallamvonalat hirtelen megszakító hangmagasság-változás is. A tagolás törvényszerű, állandó jegyeként azonban ezt sem ismerhetjük el, mert bizonyos intonációs típusok találkozásakor vagy jellegzetes, egyedi realizálásukkor ez a változás elmosódhat, vagy akár egészében hiányozhat is. Az intonációs szintagma határainak fonetikai meghatározásához a magyarban támpontot nyújthat az intonációs szintagmát záró dallamvonal és a kezdő pozícióban lévő főhangsúly. A főhangsúly azonban koránt sincs minden esetben kezdő pozícióban, és ilyenkor a viszonylag hangsúlytalan kezdő szakasz szabad dallamvonala könnyen összemosódhat a tagolást megelőző záró dallammal, különösen, ha az egyenletesen ereszkedő. Érdemes lenne vizsgálatokat folytatni a beszédíram és az intonációs szintagma-tagolás összefüggésével kapcsolatban is, bár szemmel láthatóan ez is függ a beszéd egyéni jellegzetességeitől, valamint az alkalmi beszédsszituációtól. Brizgunova feltételezése szerint a kérdést véglegesen az artikuláció változásának és az artikulációs sünetnek a részletes eszközfonetikai vizsgálata oldhatja meg, esetleg annak felderítése, hogy az egész artikuláció nem igazodik-e az intonációs centrumhoz. A magyar nyelvet illetően különösen ez utóbbi feltételezés látszik igen kétségesnek, vagy legalábbis sokkal korlátozottabb mértékben várható, mint az oroszban.

⁴Vö. L. V. Scserba: *Prepodavanyije inosztrannih jazikov v szrednyej skole: Obscsije voproszi metogyiki* (Izd. APN) 46 (1947.).

4. Az intonációs szintagma-tagolás funkcionális aspektusa, a tagolás törvényszerűségei

E problémakör tisztázását több körülmény is nehezíti. A tagolás törvényszerűségeit az intonációval foglalkozó munkák gyakran vagy csak a frázis ritmikai szerkezete, vagy csak a mondattani szerkezet alapján igyekeznek meghatározni. Ugyanakkor nem mindig különböztetik meg a tagolás vizsgálatának két aspektusát: a) az intonációs szintagma fonetikai felépítésének kérdését, amely eszközfonetikai kutatásokat igényel és b) a tagolás törvényszerűségeinek aspektusát, amely az intonáció és a mondat lexikai-grammatikai készlete kölcsönhatásának a vizsgálatát teszi szükségessé. További félreértéseket okoz, hogy ha nem vesszük figyelembe a tagolás variativitását, és a mondat intonációs egységekre bontásának egy lehetséges megoldását úgy írják le, mintha az lenne az egyedül lehetséges tagolás, majd ennek alapján kísérelnek meg törvényszerűségeket is megállapítani.

Csak a lexikai-grammatikai készlettel való kölcsönhatás elemzése teszi lehetővé az intonációs szintagma-tagolás két fő típusának szétválasztását. Ezek a funkcionálisan jól elkülönülő típusok ugyanis fonetikailag semmiben sem különböznek egymástól. Az intonációs szintagma-tagolás funkcionális szempontból lehet a) alapvető, vagy kötelező tagolás, és b) kiegészítő vagy nem kötelező, variatív tagolás. Az előző a mondat logikai-mondattani szerkezetétől függ, s alkalmazása azért kötelező, mert hiánya nehézséget okoz a gondolat megértésében. Az utóbbi a beszélő szándékát fejezi ki, azt, hogy milyen fokú részletességgel kívánja közölni a gondolatot, illetőleg hogy mely részek fontosságát kívánja kiemelni; ezzel magyarázható ennek a tagolástípusnak a variativitása is. Ha egy intonációs szintagma további, rövidebb intonációs szintagmákra már variatív tagolással sem osztható, minimális intonációs szintagmáról beszélünk. Ha a mondatban csak kötelező tagolást alkalmazunk, teljes intonációs szintagmák jönnek létre.

A tagolás törvényszerűségeinek összefüggése a logikai-mondattani szerkezettel és különösen a modális tényezőkkel a magyar nyelvet illetően még tisztázatlan problémakör, ezért nem csupán helyszűke miatt kell pusztán illusztrációra szorítkoznom: Az *Ő meg a barátja gyakran járnak kirándulni, || mert tudják, hogy ez jól tesz egészségüknek* mondatban a *kirándulni* szó után alapvető tagolási határt találunk, amely két teljes intonációs szintagmára bontja a lexikai-grammatikai készletet. Mind a két intonációs szintagmát többféleképpen is továbbtagolhatjuk. Ha minden lehetőséget felhasználunk, a kiegészítő, variatív tagolás során minimális intonációs szintagmákhoz jutunk: *Ő, | meg a barátja | gyakran járnak | kirándulni, || mert tudják, | hogy ez | jól tesz | egészségüknek*. A tagolási variációk közül egyesek együtt is lehetségesek, mások csak külön-külön.

5. Az intonációs konstrukció

Az intonációs szintagma-tagolás — mint láttuk — azt mutatja meg, hogy a hangzó mondat hány intonációs szakaszra, tagolási egységre bomlik (amit a hangzásban a beszédészünet, a beszéddallam hirtelen megváltozása, az intonációs szintagma záró dallamvonala és a kezdő pozícióban lévő főhangsúly vagy más, eddig nem tisztázott fonetikai jelenség jelez az intonációs szintagma határán). Az intonációs szintagma-tagolás tehát a hangzó mondatok tagoltságának a t é n y é t jelzi. Egyazon intonációs szintagma a mondat értelmétől, emocionális töltésétől, mondattani-szintaktikai szerkezetétől, a kontextustól és végül az egyéni beszédjellegzetességektől függően számtalan intonációs megoldást nyerhet. Nyelvi funkciók betöltésére csak azáltal válik alkalmassá az intonáció, hogy ezek a — fonetikai szempontból gyakran nem kis mértékben különböző — hangzó formák jól felismerhető intonációs típusokba csoportosulnak, amelyek

mindegyike releváns fonetikai jegyekkel is rendelkezik, és meghatározott szerepkörre specializálódnak az intonációs rendszerben.

Az intonációs típusok meghatározására — mivel hangzó jelenségről van szó — a kutatások során fonetikai kritériumok látszottak a legmegfelelőbbeknek. Leggyakrabban a beszéddallam, ritkábban más fonetikai jegyek (például a hangsúly fajtája), vagy esetleg néhány fonetikai jegy együttes vizsgálata alapján meghatározott intonációs típusokat vetettek egybe (második lépésként) az egyes nyelvi alakulatokkal (a mondat fajtájával, az összetett mondatok típusaival stb.), majd ennek alapján próbálták megkeresni azokat a nyelvi funkciókat is, amelyeket ezek a típusok megvalósítanak. Az intonációs típusok ilyen meghatározása és funkcionális vizsgálata még fonetikai szempontból is ingatag. Legtöbbször nem különböztetik meg az intonáció azon elemeit, az intonációs szintagma azon szegmentumait, amelyekben a nyelvi jelentést hordozó változások lezajlanak azoktól, amelyekben az intonáció változása nem okoz lényeges értelmi eltérést. De az akusztikai valóságban még ezek a szegmentumok is olyannyira meghatározhatók, hogy csak ezek alapján az intonációs típusok általánosan érvényes meghatározása rendkívül bizonytalanná válik. Így pedig semmi biztosíték sincs arra, hogy nem csupán bizonyos részesetekre jellemző jegyeket általánosítunk-e. Az ilyen, már fonetikailag is kétséges intonációs típusoknak mechanikus összevetés útján történő funkcionális vizsgálata bizonyos részigazságok felismerésén túl aligha vezethet az intonáció valódi nyelvi-funkcionális szerepének teljes megismeréséhez.

A szerzők többsége megkülönbözteti az „értelmi” és az „emocionális” intonációs típusokat (illetőleg dallamformákat), de mégsem tudja megnyugtató módon elhatárolni őket. Tisztán fonetikai alapon ez aligha lehetséges, mivel a beszédben ezek valóban erősen összefonódnak. Ilyen alapon nem határolhatók el azok az „emocionális” intonációk, amelyek még valóban nyelvi jelölők segítségével, nyelvi jelenséggként realizálódnak, azoktól, amelyek már nem jelszerűek, tehát a nyelvi jelenségekhez csak határterületként vagy egyáltalán nem kapcsolódnak, amelyeknek vizsgálata tehát nem nyelvészeti, hanem fiziológiai-lélektani feladat. És végül nem kis problémát okoz az sem, hogy az intonáció egyoldalú fonetikai vizsgálata nem képes pontos választ adni arra, hogy mi a helyzet az értelmi árnyalatokkal és a végtelen számú átmeneti típusokkal.

A problémák gyökere az intonáció és a nyelv egyéb aspektusai, más szinten elhelyezkedő jelenségei között húzott mesterséges határvonalban van. A helyzet rendkívül hasonló arra, ami a beszédhangok izolált, autonóm vizsgálatának következtében keletkezett, és a fonetika, valamint a fonológia közötti átmeneti ellentmondásokat szülte. A problémák megoldásának útja az, hogy figyelmünk középpontjába helyezzük azt a nyelvi közeget is, amelyben, amellyel kölcsönhatásban az intonáció funkcionál, vagyis szem előtt tartjuk az intonáció és a mondat lexikai-grammatikai készletének kölcsönhatását, amelynek során az intonáció funkciói megvalósulnak.

Az intonáció alapvető nyelvi funkciója a *j e l e n t é s m e g k ü l ö n b ö z t e t é s*. Ezért a nyelv intonációs típusainak meghatározásakor is ebből a jelentésmegkülönböztető, „értelmi” funkcióból kell kiindulnunk, hasonló (de nem azonos) módon ahhoz, ahogyan a hangrendszer nyelvi értékű jelölőinek, a fonémáknak a meghatározásakor eljártunk. Egy adott nyelv hangrendszeréből annyi fonéma különül el, ahány jelentést megkülönböztetni képes hang található benne. Itt is: annyi intonációs típust kell megkülönböztetnünk, ahány olyan intonációs egységet találunk, amely a hangzó mondatok értelmét képes megkülönböztetni. Az ilyen, „fonológiai” módszerrel felderített intonációs típusokat nevezzük *i n t o n á c i ó s k o n s t r u k c i ó k n a k*. Az *intonációs konstrukció* elnevezés arra mutat, hogy ezek az intonációs egységek fonetikai aspektusból összetettek (bennük több fonetikai komponens, a hangmagasság, az intenzitás, a hangszín és az időtartam együttesen játszik szerepet), és lineárisan is szerkezet

jellegűek. Míg az intonációs konstrukciók feltárása, számuk meghatározása funkcionális vizsgálattal, „fonológiai” módszerekkel történik, komponenseiknek elemzése, az intonációs konstrukció fonetikai jellemzése — a kutatás második lépcsőjeként — eszköz-fonetikai feladat. A funkcionális, „fonológiai” módszerekkel meghatározott és fonetikailag jellemezhető intonációs konstrukciók elvont nyelvi egységek, intonációs invariánsok. Ezeknek viszonya a valóságban elhangzó intonációhoz olyan, mint a beszédhangok és a fonémák viszonya: a beszédben realizálódó intonációs megoldások sokféleségével kis számú funkcionális egység áll szemben. Az, hogy a fonetikai ismérvek alapján is jellemezhető intonációs konstrukciók milyen konkrét variánsokban realizálódnak, hogy mi a végtelen számú fonetikai variáns létrejöttének az oka, további fonetikai és funkcionális elemzést igényel; ez a kutatás harmadik lépcsője. (Talán furcsának tűnik, hogy az intonáció vizsgálatának éppen a leginkább kidolgozott, legtöbb maradandó értéket felmutató ágait helyezem a legkidolgozatlanabb, kialakulatlan funkcionális intonációs vizsgálatok mögé. Nem is arra gondolok, hogy ez történt, vagy ennek kellett volna történnie a múltban. Itt is a fonológia-fonetika analógiájára hivatkozhatok, arra a tudománytörténeti ellentmondásra, hogy egy ősi, ösztönös fonológiai szemléletnek az artikulációs és akusztikai hangtulajdonságokat legaprólékosabban feltáró fejlett fonetika által való túlhaladása tette lehetővé a korszerű, századunk tudományos színvonalának megfelelő, valódi fonológia létrejöttét.)

Az intonációs konstrukció tehát az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe alapján meghatározott, fonetikailag is jellemezhető funkcionális nyelvi egység, intonációs invariáns. E meghatározás alapján vajon nem helyesebb-e intonációs konstrukció helyett inkább intonémáról beszélni? Az intonéma fogalmának meghatározása jelenleg két szélsőség között ingadozik. A legtágabb értelmezés szerint az intonéma intonációs invariáns. Az intonációs konstrukció fogalma azonban ennél sokkal összetettebb, árnyaltabb. A másik vélet a fonéma megfelelőjeként értelmezi az intonémát (az elnevezés is erre utal), sőt kísérletet tesz a fonológiai rendszerbe való beépítésére is.⁵ Ezzel kapcsolatban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a fonémák és az intonációs konstrukciók, a fonológiai módszerek és az intonációs konstrukciók feltárásának módszerei között, minden hasonlóságuk ellenére, lényeges különbség van. A fonológiai egységek funkcióikat tekintve a nyelvnek egy szintjével, a morfológiával hozhatók kapcsolatba. Az intonációs konstrukciók viszont a nyelvnek egyszerre több, különböző szintjével kerülnek aktív kölcsönhatásba, és a köztük lévő viszony sem azonos a fonémák és a morfémák viszonyával. Az általam is többször használt, termékeny és szemléletes analógiát semmiképpen sem abszolutizálhatjuk. A fonémák és az intonációs konstrukciók természetének különbségére Brizgunova is felhívja a figyelmet,⁶ és bár nem tagadja annak a lehetőségét, hogy érettebb fokon az intonéma és az intonációs konstrukció összeegyeztethető lesz, ma még nem helyesli ezeknek a fogalmaknak az összekapcsolását.

6. Az intonációs konstrukció centrumai, az intonációs központok

Az intonáció egyes komponensei — mint említettem — nem egyenrangúak a jelentésmegkülönböztetés szempontjából. Igaz ugyan, hogy ezek együttesen hozzák létre az intonációt és alkotják az intonációs konstrukció fonetikai aspektusát, de közülük

⁵ Ilyen, rendkívül érdekes és tanulságos, de vitatható kísérletet találunk például Panov Orosz fonetikájában. Vö. M. V. Panov: *Russzkaja fonetika* (Moszkva, 1967.).

⁶ J. A. Brizgunova: *O szmiszlitarzicsityelnih vozmozsnosztjah russzkaj intonacii*. Voproszi Jazikoznanyija 4: 51 (1971.).

egyesek releváns, mások irreleváns jegyként szerepelnek. Ugyanakkor az intonáció lineáris tagolási egységeinek sem minden szegmentuma vesz részt a jelentésmegkülönböztetésben. A jelentésmegkülönböztető funkció szempontjából az intonációs szintagma azon szegmentumai lényegesek, amelyekben a jelentést „hordozó” fonetikai változás lezajlik. Ezeket a szegmentumokat intonációs központoknak, az intonációs konstrukció centrumainak nevezzük.

Az intonációs központok fonetikai minősége, száma egy-egy intonációs konstrukcióban, az intonációs konstrukció fonetikai megvalósításában betöltött szerepe nyelvenként eltérő. A magyar nyelvben egy és két centrumú intonációs konstrukciókkal kell számolnunk, míg például az orosz intonációs konstrukciók rendszerint egy centrumúak. Ha az oroszban mégis két centrumú intonációs konstrukciót (vagy változatot) találunk, ezek fonetikai minőségük szerint egyneműek. A két centrumú magyar intonációs konstrukciókban ezzel szemben nem egyneműek az intonációs központok. Eszközfonetikai ellenőrzést igényel annak a pontos megállapítása, hogy az intonáció komponensei közül a magyarban melyek vesznek részt elsősorban az intonációs központok létrehozásában. Valószínűnek látszik, hogy ezek a beszéddallam és a hangsúly; két centrum esetén az elsőt a hangsúly és a beszéddallam együttesen, a másodikat a beszéddallam jellemzi. A *Tegnap s étá l n i volt Péter?* mondat mint intonációs szintagma például két, különböző nemű intonációs központot tartalmaz: az elhangzó intonációs konstrukció első centruma a második szó *sé-* szótagján elhelyezkedő mondathangsúly és beszéddallam, a második centrum az utolsó két szótag emelkedő-eső beszéddallama. Óvakodnunk kell attól, hogy a k á r m i l y e n fonetikai változást intonációs központként értékeljünk, még ha jól hallható is a változás; csupán azok a fonetikai változások jöhetnek számba, amelyek a jelentésmegkülönböztető funkció szempontjából az intonációs konstrukció releváns elemeinek bizonyulnak, és ugyanebből a szempontból szigorú törvényszerűségeknek vannak alávetve. Az előbb említett mondatban például tetszőlegesen (vagy legalábbis nagyon széles területen) variálhatjuk a főhangsúly előtti szakasz dallamát anélkül, hogy a realizált intonációs konstrukció, illetőleg a mondat értelme megváltozna. Ha azonban az utolsó két szótag dallamát egyenletesen ereszkedővé formáljuk, megváltozik a mondat értelme; hasonlóképpen, ha a főhangsúlyt a *sétálni* helyett a *volt* szóra helyezzük át.

7. A mondat lexikai-grammatikai készletének többértelműsége és az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe

Az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe a lexikai-grammatikai készlet többértelműségén alapul. Brizgunova szerint „a közlés szempontjából többértelműnek nevezhetjük azokat a lexikai-grammatikai készleteket, amelyek a kommunikációban potenciálisan egynél több felhasználást tesznek lehetővé. Velük ellentétben egyértelműek azok a lexikai-grammatikai készletek, amelyek csak egyféleképpen használhatók fel a kommunikációban”.⁷ A továbbiakban megállapítja, hogy a többértelműség a lexikai-grammatikai készlet megkülönböztető jegyeinek neutralizálása következtében jön létre. A neutralizálódó megkülönböztető jegyek lehetnek lexikai, morfológiai, vagy szintaktikai természetűek; tartozhatnak az egész lexikai-grammatikai készlethez, vagy annak egyes komponenseihez. Az egyértelműség ezzel ellentétes, a többértelműséget korlátozó folyamat eredménye.⁸

⁷ Vö. Brizgunova i. m. 42.

⁸ Vö. Brizgunova i. m. 42–43.

Az egyértelmű és a többértelmű lexikai-grammatikai készlet a különböző intonációkkal való kölcsönhatásban más-más jelentést nyerhet a beszédben. Az így keletkező értelmi és emocionális szembenállások nem egyenrangúak: közülük egyeseket nem lehet felcserélni, másokat kölcsönösen felcserélhetünk egymással a — két-három mondatból* vagy dialogikus egységből álló — szöveg értelmének lényeges megsértése nélkül.⁹ Az egyértelmű lexikai-grammatikai készlet és az intonáció kölcsönhatása mindig felcserélhető szembenállások létrejöttét eredményezi; többértelmű lexikai-grammatikai készlet esetén azonban egyaránt keletkezhetnek egymással felcserélhető és fel nem cserélhető szembenállások. A felcserélhető és fel nem cserélhető szembenállások megkülönböztetése alapvető fontosságú az intonációs jelenségeknek, az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepének megítélésében, és — mint látni fogjuk — elengedhetetlen az intonációs konstrukciók fel-tárásakor is.

Vegyünk sorra néhány magyar példát! *A tavasz megérkezett?* mondat lexikai-grammatikai készlete többértelmű: a beszédben kérdésként vagy kijelentésként realizálhatjuk. Az -e kérdőszó azonban egyértelműen kérdővé formálja, bizonyos módosító szók pedig kijelentő mondatként teszik egyértelművé a készletet (*A tavasz megérkezett-e? A tavasz valószínűleg megérkezett.*). *A Péter tegnapi volt színházban?* mondat lexikai-grammatikai készlete két szempontból is többértelmű. Itt nemcsak a mondat kérdő vagy közlő jellege függ az intonációtól, hanem az is, hogy a kérdés és a közlés kiemelt, mondathangsúlyos szava az állítmány-e, vagy pedig az időhatározó. Ezt a többértelműséget az igekötős igei állítmány szórendje korlátozhatja: *Péter tegnap elment a színházba? Péter tegnap ment el a színházba?* És végül a következő lexikai-grammatikai készlet akkor válik egyértelművé, ha az önmagában is többértelmű kérdő névmást kicseréljük: *Milyen hangja van?! Micsoda hangja van!* Az utóbbi egyértelmű lexikai-grammatikai készlet ugyanakkor számtalan — felcserélhető — emocionális árnyalatban hangozhat az intonációs konstrukció megválasztása vagy az irreleváns fonetikai jegyek változtatása következtében.

A magyar nyelvi példák is világosan mutatják, hogy „a lexikai-grammatikai készlet többértelműsége esetén az intonáció a készlet többértelműségét konkretizáló alapvető megkülönböztető jegy, egyértelmű készletnél viszont csak fonetikai kíséző jegyként szerepel. Az egyértelmű lexikai-grammatikai készlet (akárcsak a többértelmű) különböző intonációs konstrukciókkal léphet kölcsönhatásba, de ez a kölcsönhatás minőségileg mást eredményez: ekkor rendszerint emocionális árnyalati különbségek keletkeznek.”¹⁰ Emocionális árnyalatok, egymással felcserélhető variánsok egyébként más úton is, az intonáció különböző komponenseinek vagy akár az egyes beszédhangok artikulációs jellemzőinek megváltoztatásával is keletkezhetnek.

Az elmondottak alapján lehetségessé válik annak a megfogalmazása, hogy mit értünk „értelmi” intonáción, hogyan értelmezzük az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepét: „Értelmi” intonációról, pontosabban az intonáció értelmi funkciójáról, tulajdonképpen jelentésmegkülönböztető szerepéről akkor beszélünk, ha a többértelmű lexikai-grammatikai készletnek egymással fel nem cserélhető szembenállást mutató pontecialis változatait az intonáció mint alapvető, releváns megkülönböztető jegy konkretizálja a beszédben.

8. A lexikai-grammatikai készlet többértelműségének típusai

A *Péter tegnapi volt színházban?* mondattal kapcsolatban az imént azt mondtuk, hogy ez a lexikai-grammatikai készlet több szempontból is többértelmű. A többértel-

⁹ Vö. Brizgunova i. m. 51.

¹⁰ Brizgunova i. m. 43.

műség lehetőségei azonban e két — a magyar nyelvben minden bizonnyal leggyakoribb — típussal még korántsem merülnek ki. Brizgunova orosz nyelvi vizsgálatai során az orosz lexikai-grammatikai készletek többértelműségének öt fő típusát különböztette meg, amelyek a lexikai-grammatikai készlet és az intonáció kölcsönhatásának sajátásaiban és a kölcsönhatás eredményében eltérnek egymástól.¹¹ A magyar nyelvet illetően számtalan adat, megfigyelés ismeretes, de a kérdés még rendszeres feldolgozásra vár. Brizgunova többértelműségi típusai közül az első kettő — azok, amelyeket a példák is szemléltettek — a magyarban is megtalálható. A továbbiakban ezzel a két típussal kívánok foglalkozni: ezek — mivel a mondat modalitásával és hangsúlyviszonyaival kapcsolatosak — nemcsak a legerterjedtebbek, hanem a legfontosabbak is, minthogy központi szerepük van az egész intonációs rendszer és az intonációs alapegységek feltárásában.

III.

1. A lexikai-grammatikai készlet többértelműségének első típusa

A többértelmű lexikai-grammatikai készlet kérdő, közlő vagy értékelő¹² mondatként realizálódik a beszédben. A többértelműséget a lexikai-grammatikai készlettel kölcsönhatásba lépő különböző intonációs konstrukciók konkretizálják. Például: *Hideg van. Hideg van? Mennyi gyümölcs van a fán? Mennyi gyümölcs van a fán!*

A többértelműségnek ez a típusa — mint említettem — nemcsak azért a legfontosabb, mert funkcionális megterheltsége a legnagyobb. Ennek a típusnak a keretében keletkeznek azok az értelmi szembenállások, amelyek vizsgálatával a magyar intonációs konstrukciókat meghatározhatjuk.

A) Kísérlet a magyar intonációs konstrukciók meghatározására

Az intonációs konstrukciók meghatározásakor tehát „fonológiai” kritériumok alapján kell eljárunk. Olyan többértelmű lexikai-grammatikai készleteket kell keresnünk a magyar nyelvben, amelyeknek beszédbeli konkretizálása során az alapvető megkülönböztető jegy valamelyik intonációs típus használata, és amelyek konkretizálása során a keletkező értelmi szembenállások a szöveg gondolati egységének megsértése nélkül nem cserélhetők fel. Ahány ilyen, releváns fonetikai jegyekben is különböző ellentétpár-típust találunk, annyi intonációs alapegység, intonációs konstrukció létét kell nyelvünkben elismernünk. (Az intonációs konstrukciók jelölésére a továbbiakban IK rövidítést, egyes fajtáinak megkülönböztetésére pedig egy hozzá kapcsolódó sorszámot fogok használni, pl. IK-1, IK-2 stb.)

Az IK-1 és az IK-3 meghatározása.¹³ E két intonációs konstruk-

¹¹ Vö. Brizgunova i. m. 44.

¹² A mondatok e három csoportba osztása nem jelenti a megszokott öt mondatfajta elvetését. Intonációs szempontú csoportosításról van csak szó, arról a három mondatkategóriáról, amelyet az intonáció — többértelmű lexikai-grammatikai készlet esetén — konkretizálni képes. A MMNyR. mondatfajtái közül az „értékelő” mondatok csoportjába így azok kerülnek, amelyekben a beszélő szándéka szerint az érzelmi-akaratí tényezők dominálnak és nem információadásra (közlés) vagy információkérésre (kérdés) irányulnak elsősorban. Vö. MMNyR. 2: 26–47.

¹³ Az egyes IK-k fonetikai jellemzésére itt nem kerül sor. Ez részben közismert (a különböző hosszúságú intonációs szintagmák változó fonetikai megoldása is), részben további, eszközfonetikai vizsgálatokat igényel. Az egyes IK-k kijelölésekor a kérdés funkcionális oldala kerül előtérbe, a fonetikai szempontot csak az intonáció globális azonosítása képviseli. Mint említettem, a tüzetes fonetikai elemzés a kutatás második lépcsőfoka, amely egyébként — az orosz nyelvi tapasztalatok alapján feltételezhetően — fonetikai variánsoknak, az egyes IK-k altípusainak a feltárását is eredményezi majd.

ció a legismertebb és legelterjedtebb értelmi szembenállásnak, a kijelentő mondatnak és a kérdő névmást, kérdő módosító szót nem tartalmazó kérdő mondatnak a megkülönböztetője. A többértelmű lexikai-grammatikai készletet az IK-1 mint közlést, az IK-3¹⁴ mint kérdést konkretizálja: *Péter tegnap moziban volt.* (IK-1) *Péter tegnap moziban volt?* (IK-3) *Holnap kirándulni megyünk. Jó?* (IK-3) — *Holnap kirándulni megyünk.* — *Jó.* (IK-1) *Mi ez? Játék?* (IK-3) — *Mi ez? — Játék.* (IK-1) Az IK-1 és az IK-3 jelentésmegkülönböztető funkcióinak megfelelően nemcsak egymástól különbözik. Ezért meglettüket más szembenállásokkal is kell majd bizonyítani, amelyeknek egyik párját valamely más IK konkretizálja.

A z I K - 2 m e g h a t á r o z á s a. Az IK-2 valószínűleg a kiegészítendő kérdés intonációjaként hallható a leggyakrabban.¹⁵ E kérdésfajta lexikai-grammatikai készlete azonban tartalmazza a kérdés lexikai mutatóját, a kérdő névmást is, ezért — a kijelentő mondatnál (IK-1) és az eldöntendő kérdéssel (IK-3) való szembeállításakor — az intonáció nem elsődleges, „fonologikus” megkülönböztető jegy, csak kísérő fonetikai tulajdonság. Az IK-2 bizonyítására tehát ezek a szembenállások elégtelenek. A *mi?* kérdő névmás és a *mi* személyes névmás homonimiája következtében azonban a kérdő névmás mint lexikai jellegű megkülönböztető jegy neutralizálódhat. Ha a *mi* önállóan alkot intonációs szintagmát, olyan többértelmű lexikai-grammatikai készlet jön létre, amely potenciálisan mint közlés és mint kiegészítendő kérdés konkretizálódhat. Ilyenkor a hangzásban csak az intonáció dönti el, hogy kijelentő (IK-1), vagy kérdő (IK-2) mondatról van-e dolgunk: — *Kik mennek holnap kirándulni?* — *Mi.* (IK-1) — *Valami érdekes dolog van nálam.* — *Mi?* (IK-2) Igaz, közben konkretizálódik a szó lexikai jelentése is, de ez a többértelműségnek egy más típusa.

A hangsúlyos, szembeállító értelmű közlés intonációja szintén IK-2, amit az is bizonyít, hogy a következő példákban a *mi* lexikai többértelműsége már nem konkretizálódik a hangzásban: — *Valami érdekes dolog van nálam.* — *Mi?* (IK-2) — *Ki akar a vendégekkel kirándulni menni?* — *Mi!* (IK-2, 'mi és nem valaki más, éppen mi') Újra hallható az IK-1 és IK-2 különbsége, ha a hangsúlytalan közlést a hangsúlyos, szembeállító értelmű közléssel hasonlítjuk össze: — *Kik voltak a vendégekkel kirándulni?* — *Mi.* (IK-1) — *Ki akar a vendégekkel kirándulni menni?* — *Mi!* (IK-2) A kétféle *mi* között ezúttal azonban csak értelmi-árnyalati különbség van, az IK-1 és IK-2 szembenállása ezekben a mondatokban csak variatív funkciójú, a keletkező szembenállások egymással felcserélhetők.

A következő mondatokban az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe teljes, a példák alkalmasak az IK-2 igazolására: — *Mikor jössz el hozzánk? Holnap, vagy holnapután?* (IK-2, kérdés) — *Mikor jössz el hozzánk?* — *Holnap vagy holnapután.* (IK-1)

¹⁴ Tulajdonképpen IK-2 elnevezést is viselhetne ez a konstrukció. Az eldöntendő kérdést realizáló IK azonban Brizgunovánál is a 3. számú, s ennek megtartását az összevetés megkönnyítése is indokolja. A többi IK sorszámozásánál is a hozzá funkcionálisan legközelebb álló orosz IK-t tartottam szem előtt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes orosz és magyar intonációs konstrukciók között nincsenek lényeges fonetikai és funkcionális eltérések, hiszen csak meghatározásuk módszere közös, a nyelvi anyag azonban nem.

¹⁵ A kiegészítendő kérdés intonációját a szakirodalom általában nem tartja „kérdő intonációnak”, nem látnak lényeges különbséget e kérdésfajta és a kijelentő mondatnak a hangzása között. Mi azonban nem „kérdő intonációról” beszélünk, hanem arról, hogy valamely intonációs konstrukció (amelyet a lexikai-grammatikai készlet többértelműsége alapján határoztunk meg) erre a mondattípusra is jellemző. Funkcionális szempontból az itt következő értelmi szembenállások igazolják az IK-2 kijelölését, s ha ezek az értelmi szembenállások létrejöhetnek, az IK-1 és IK-2 közötti viszonylag kisebb fonetikai különbséget is lényegesnek kell elismernünk.

Mikor akarsz színházba menni? Hétfőn, kedden, vagy szerdán? (IK-2, kérdés) — *Mikor akarsz színházba menni?* — *Hétfőn, kedden vagy szerdán.* (IK-1) Az IK-2 és IK-3 szembenállása is konkretizálhatja a többértelmű lexikai-grammatikai készletet. Az egyik esetben a hangsúlyos, szembeállító értelmű közlés és a kérdés konkretizálódik: *Tegnap Péter volt a vendégekkel?* (IK-3, kérdés) *Azt hiszem, tévedsz. Tegnap Péter volt a vendégekkel.* (IK-2, 'Péter, és nem valaki más'.) A másik esetben az IK-2 kiegészítendő kérdésként, az IK-3 pedig mint visszakérdezést vagy a kérdés megismétlését konkretizálja a lexikai-grammatikai készletet: — *Mikor jössz el hozzánk?* — *Mikor?* (IK-3, visszakérdezés) *Talán holnap.* — *Mikor jössz el hozzánk?* — *Holnap.* — *Mikor?* (IK-3, megismételt kérdés) — *A napokban meglátogatlak.* — *Mikor?* (IK-2, kiegészítendő kérdés).

Az IK-4 meghatározása. Az IK-4 meghatározására a következő két, viszonylag ritka kérdésfajta értelmi szembenállásait használhatjuk fel. Az egyiket kérdőívek kitöltésekor, személyi adatok felvételekor hallhatjuk: — *A neve?* (IK-4) *Foglalkozása?* (IK-4) *Kora?* (IK-4) — *Mi ez itt a harmadik pontban? A neve?* (IK-3) *Foglalkozása?* (IK-3) — *Ő nem szabó, ez nem a foglalkozása. A neve!* (IK-2, hangsúlyos, szembeállító értelmű közlés) — *Mi ez itt a harmadik pontban?* — *A neve.* (IK-1) — *A neve?* (IK-4, kérdés) — *A neve?* (IK-3, visszakérdezés) *Azt hiszem, Szabónak hívják.* — *A foglalkozása?* (IK-4) — *A foglalkozása?* (IK-3, visszakérdezés) *Úgy tudom, szabó.* stb. A másik kérdésfajta az összehasonlító értelmű, mondattanilag csonka kérdés: — *Holnap kirándulni megyünk.* — *És a vendégek?* (IK-4) — *A vendégek?* (IK-3, visszakérdezés) *Ők is velünk jönnek.* — *Péter az osztály legjobb tanulója.* — *És János?* (IK-4) — *János?* (IK-3) *Ő gyengébben tanul.*

Az IK-5 meghatározása. Az IK-5 — ha a lexikai-grammatikai készlet engedi — a kérdő névmást tartalmazó intonációs szintagmát értékelő mondatként realizálja. A keletkező szembenállás: kérdés—értékelés: *Mennyi gyümölcs van a fán?* (IK-2, kérdés) *Mennyi gyümölcs van a fán!* (IK-5, értékelés) — *Mennyi gyümölcs van a fán?* (IK-3, visszakérdezés) *Éppen arról beszélgetünk, | hogy mennyi gyümölcs van a fán.* (IK-1, 2, 5) *Tehát utoljára kérdezem: | mennyi gyümölcs van a fán?* (IK-4, 3, kérdés sürgető, faggató értelmi árnyalattal, megismételt kérdés) *Hogy tud énekelni?* (IK-2) *Hogy tud énekelni!* (IK-5) *Minden attól függ, hogy | hogy tud énekelni.* (IK-1) — *Hogy tud énekelni?* (IK-3) *Nem tudom, még nem hallottam.* Stb.

Az eddigi vizsgálataim során fellelt és ebben a fejezetben illusztrált értelmi szembenállások alapján úgy látszik, hogy a magyar nyelvben legalább öt, de ennél semmi esetre sem sokkal több intonációs konstrukciót lehet kimutatni. A magyar intonációs konstrukciók általam föltett száma megegyezik az orosz nyelvben ismertekével, és ezeknek egyike-másika még funkcionális szempontból is feltűnő hasonlóságot mutat az orosz nyelvi megfelelőjével. A két nyelv intonációs konstrukciói ugyanakkor mind fonetikai felépítésük, mind szerkezetük, funkcióik, megterheltségük és a lexikai-grammatikai készlettel való kölcsönhatásuk tekintetében jelentősen különböznek egymástól. A hasonlóság tehát a mondatmodalitást meghatározó általános tényezők megegyezése alapján létrejött — meglehetősen korlátozott mértékű — tipológiai rokonságnak, nem pedig az alkalmazott módszereknek a következménye. Maguk a módszerek a vizsgált nyelvi anyagtól függően akár több, akár kevesebb intonációs konstrukció meghatározását is lehetővé tették volna.

B) Az intonációs konstrukciók általános funkciói

Az intonációs konstrukciók meghatározásának fentebb vázolt metodikájából következett, hogy az egyes IK-k feltárásakor gyakran ritka, elszigetelt példákban fel-

lehető értelmi szembenállásokat is fel kellett használni. Ha az intonációnak nemcsak a jelentésmegkülönböztető, hanem a különböző árnyalati jelentéseket közvetítő és általános mondatformáló fonetikai funkcióit is figyelembe vesszük, kiderül, hogy az intonációs konstrukciók felhasználási területe az eddig elmondottaknál sokkal szélesebb. Közülük a legjellemzőbbeknek — tüzetesebb elemzés és a teljesség igénye nélkül — a következők látszanak:

I K - 1: Leggyakrabban a logikai és mondattani szempontból egyaránt befejezett, közlő értelmű, nyomatéktalan vagy gyengén nyomatékos intonációs szintagmákban hangzik. *Ez ház. A tavasz közeledtével virágba borultak a fák. Az első negyedében több ezer egy-, két- és háromszobás lakást adtak át az építők.* Stb.

I K - 2: Kiegészítendő kérdést, kérdő módosító szót tartalmazó eldöntendő kérdést, hangsúlyos, szembeállító értelmű közlést, felszólítást, megszólítást tartalmazó intonációs szintagmák hangzásakor a leggyakoribb: *Ki ez? Hol van Péter? Mi?! Voltál-e kirándulni? Tegnap én mentem le kenyérért! (...ma te vagy a soros!) Péter! Gyere ide!* Stb.

I K - 3: Az eldöntendő kérdést (kérdő módosító szó nélkül), visszakérdezőst, megismételt kérdést, különböző értelmi-emocionális árnyalatú kérdéseket tartalmazó intonációs szintagmákban hallható leggyakrabban: *Ez ház? Határidőre adták át az építők a lakásokat? Mit mondtál, hány óra van? Hány óra?* (visszakérdezés, sürgető jelentés-árnyalatú kérdés) *Mennyi is az idő? Tehát hol voltál?* Stb.

I K - 4: Az intonációs szempontból tagolt mondatok nem mondatzáró intonációs szintagmáinak egyik tipikus intonációja. Különböző fajta kérdésekben is előfordul: *Kérek egy kilo kenyeret,* (IK-4, 5) | *húsz deka felvágottat* (IK-4, 5) | *és egy liter tejet.* (IK-1) *Tegnap én mentem le kenyérért,* (IK-4, 5) | *ma te vagy a soros.* (IK-1) *Holnap,* (IK-4, 5) | *ha jó idő lesz,* (IK-4, 5) | *kirándulni megyünk.* (IK-1) — *És János?* (IK-4).

I K - 5: A nem mondatzáró intonációs szintagmák másik tipikus intonációja. Gyakori az értékelő, emocionális kérdést, kérést, óhajtást, udvarias felszólítást, csodálkozást kifejező intonációs szintagmákban: *Milyen kedves! De jó volna! Péter! Kérlek, gyere ide!* (IK-5, 2) *Nahát!* Stb.

Az intonációs konstrukciók meghatározása után most már láthatjuk az egyes IK-k legfontosabb, leggyakoribb általános funkcióit is. Bár a leírásban nem törekedtünk teljességre, az intonációs rendszer teljessé vált: ha az IK-k meghatározásakor valóban helyesen jártunk el, a magyar nyelv intonációs alapformáihoz jutottunk, azokhoz az intonációs típusokhoz, amelyek szükségesek és elegendők bármely magyar mondat (emóciómentes) hangoztatásához. Igaz ugyan, hogy a hangzó valóságban nemcsak ezek az alapformák léteznek, hanem számtalan variációjuk, kombinációjuk, származékuk is. De mivel az intonációs konstrukciók intonációs alapformák, ezekből levezethető, ezekre visszavezethető vagy ezekkel felcserélhető lesz bármely konkrétan elhangzó intonáció anélkül, hogy a szöveg értelmi egységét megsértenénk. Szemléletes példája ennek Fónagy Iván percepciós-reprodukáló kísérlete, amelynek során a kísérlet résztvevői a művészi beszéd bonyolult összetett dallamformáit az intonációs alapformákra redukálták.¹⁶

2. A lexikai-grammatikai készlet többértelműségének második típusa

A többértelmű lexikai-grammatikai készlet a mondat különböző komponenseinek értelmi kiemelését, „hangsúlyozását” teszi lehetővé. A többértelműséget az intonációs centrum (a magyarban két centrum esetén az első, a „hangsúly centruma”) különböző elhelyezkedése konkretizálja. E többértelműség feltétele, hogy a mondatban legyen néhány

¹⁶ Vö. Fónagy Iván: Tagolható-e a hangjejtés?: ÁNyT. 3: 64.

olyan szó, amely rendelkezik az értelmi szembeállításnak az adott mondatban is aktuális szemantikai tartalmával és hogy az intonációs centrum mozgásának a mondatban ne legyenek lexikai-grammatikai: szintaktikai-mondattani korlátozói (ideértve a szórendet is).

Ha a lexikai-grammatikai készlet a fenti követelményeknek megfelel, az intonációs centrum mozgása konkretizálhatja a kérdés predikatívumát: — *Péter volt színházban?* (IK-3) — *Igen, volt.* — *Péter volt színházban?* (IK-3) — *Igen, ő.* Az intonációs centrum mozgása kiegészítendő kérdés esetén egymással felcserélhető, értelmi-árnyalati szembenállást hoz létre: — *És mikor látogatsz meg engem?* (IK-2) — *Holnap.* — *És mikor látogatsz meg engem?* (IK-2) — *Holnap.* (Vagy: — *Téged is holnap.*)

Közlő mondatban az intonációs centrum mozgása az „adott” információból kiválasztja azt, ami a közlésben „új”: *Péter volt színházban.* (IK-1, 2, 'nem maradt itthon') *Péter volt színházban.* (IK-1, 2, 'Péter, és nem valaki más')

A példák az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe és az aktuális tagolás közötti összefüggést is mutatják; a többértelműségnek ez a típusa az aktuális tagolás részesete, az intonációs centrum mozgása az aktuális tagolás realizálásának egyik lehetséges eszköze. Az IK-1 és az IK-2 egyaránt kiemelheti az „új” közlést, de míg az előző csak jelzi az aktuális tagolás tényét, az utóbbi élesen szembeállítja azt, ami a közlésben „új” és ami „adott”.

A többértelműségnek ez a típusa az oroszhoz képest a magyar nyelvben erősen korlátozott; a grammatikailag „szabad” szórend, az aktuális tagolás egyik fő eszköze, a többértelműség igen elterjedt korlátozója. Az intonáció csak azokban az esetekben jut jelentésmegkülönböztető szerephez, ha a mondat kötött szórendű szószerkezetet tartalmaz, amely az aktuális tagolás jelölésére nem alkalmas, vagy ha a mondat állítmánya nem igekötős ige, illetőleg az állítmány nem igei: *Péter egyetemi hallgató?* (IK-1, 2, 3) *Péter egyetemi hallgató?* *Péter a budapesti operaház büféjében forró kávét iszik?* (Az IK-1, 2, 3 központja a *forró*, vagy a *kávét* szón.) *Péter a budapest operaház büféjében issza a forró kávét?* (Az IK-1, 2, 3 központja a *budapesti*, az *operaház*, a *büféjében* vagy az *issza* szavak valamelyikén.)

IV.

Dolgozatommal azt kívántam bizonyítani, hogy Brizgunova orosz nyelvi tényeken kimunkált metodológiája alkalmas arra, hogy a magyar nyelv sajátágaiból kiindulva, a magyar intonáció jelenségeit elemezve feltárjuk a magyar intonációs rendszer saját, belső törvényszerűségeit is, anélkül, hogy idegen nyelvi sémát, a magyartól idegen tulajdonságokat erőszakolnánk rá. Bizonyos vagyok benne, hogy ezen az úton járva, élő anyagon végzett tüzetes vizsgálatok segítségével szélesíthetjük ismereteinket a magyar nyelv grammatikai rendszeréről, az öt mondatfajta intonációs struktúrájáról; a hangzó mondatok stilisztikájának újabb összefüggéseit tárhatjuk fel, és egységes, fonetikai és funkcionális szempontból egyaránt biztos alapra helyezhetjük az egész magyar intonációs rendszer vizsgálatát. Végül pedig — visszatérve a Brizgunova elméletét létrehozó feladatokhoz — reális lehetőséget teremthetünk a magyar intonáció didaktikai szempontú feldolgozásához külföldieknek és magyaroknak egyaránt. Megteremthetjük a feltevést annak, hogy a magyar intonációt azonos vizsgálati szempontok szerint, közös metodológia alapján hasonlítsuk össze más idegen nyelvek, elsősorban az orosz nyelv intonációs rendszerével a kontrasztív kutatások során.

Kozma Endre

Tájszavak Nagykönyiből*

hancsék (-ot, -tya, -ok) fn. 'kis földkup, ac fűvel benőtt vakondtúrás' — *Főturgya a pucok a földet, utóbb asztán asz kigyöpösödik, befűjesedik, asztán kaszállaskor rossz uan helén kaszányi, ahun hancsékog vannak, mer körü kő kaszányi.*

lapra (-n, -bb) mn. 'elkapkodott, elsiegett' (Ritkán használatos.) — *Csak amuan lapra munka az, amit a kűművesék ottan csinýának.*

harazsák (-ot, -tya, -ok) fn. 'nagymeretű csalánzsák' — *A harazsák nagyobb a parazsákná, de előbb északad.*

hasáp mn. 'derék, erős magas' — *Ölék hasáp embér a mi Jóskánk, de nincs is uan zsák, amitü féne, hogy nehéz.*

haszor (Csak állandósult szókapcsolatban használatos): *egész haszorrá ~ tejjes haszorrá* hsz. 'nagyon, mindenképpen' — *Tejjes haszorrá azon vannak, hogy miné jobban becsaptyák az embérjýát.*

hé fn. 'padlás' (Csak néhányan, főleg idősebbek ismerik még.) — *Az öreg'gyeinkü hallottam, hogy a pallásra aszt is monták, hoty hé.*

hécsédli (-t, -je, -k) fn. 'csipkebogyó' — *Régente légværtot szoktunk főznyi hécsédlibü, de mos má as sē szoknak.*

hëgy (-et, -gye, -ek) fn. 1. 'Berg' 2. 'szőlő, szőlőskert' — *Emënnük ám a hëgyre ebéd után, uan kíváncsi vagyok, érik-é má a szőlő.*

hëgyecsuta (-t, -jja, -k) fn. 'a kukoricaszár felső része' — *Váktunk jónéhán kéve hëgyecsutát is, mer az jó szécskának is.*

hëgyibe hsz. 'rá, felé' — *Jó hëgyibe vert az ostornyéllé, amikor gyűttek hazafelé.*

hëptikás (-san, -sabb) mn. 'köhögős' — *Uan hëptikásforma az, ném mén sëmmyre.*

hëre-hóra ~ *híre-hóra* hsz. 'alkalommal, esetben' — *Ném lehet ám mindén hëre-hóra utazgatnyi, mer éfonna az isten köntös is.*

hertelen ~ *heltelen* (-ü, -ebb) mn. 'csúnya, lompos' — *Nëm vótam melletted, azér ötözté fő uan hertelenyü.*

hidas (-t, -sa, -ok) fn. 'disznóól' — *A mi*

hidasunk zsuppos, de jobb, mind a sindölös, mer télém meleg'gyebb, nyáron még jobban tart hüssöt.

himpér (-t, -gye, -ék) fn. 'málna' (Inkább az idősebbek használják.) — *Van szép kertyük, éggyük része telli van himpérré.*

hínár 1. fn. 'vízi növény' 2. mn. 'magas, vékony' — *Od vót a jis az állomáson éggý uan hínár legénfélévé.*

hóbélvác (-ot, -a, -ok) fn. 'holmi, cókmoz' — *Kabd a hóbélvácod, aszt indújjunk, mer hama este lëssz!*

hódos (-san, -sabb) mn. 'hóbortos, bolondos' — *Némëlkor uan hódos, hogy ölég az embérnek kibirnya.*

hódvilágfejü mn. 'kopasz' — *Csufu nész ki, mer fiatá létire uan hódvilágfejü.*

hófujátok fn. 'hóvihar, hófúvás' — *Ijen hófujátokká még a vonatok is lëának, nëmsak a buszok.*

hóka (-t, -jja) fn. 'a ló fejét és orrát borító fehér szőrzet' — *Nekém teccik az uan ló, amëlliknek hókájja van.*

hónihorgos (-san, -sabb) mn. 'eszetlen, komolytalan' — *Ott eszetlenkédett az a hónihorgos Gyula is, avvā a nagy bajcávā.*

horhó ~ *horó* (ritk.) (-t, -jja, -k) fn. 'mély bevágás, mély út' — *Gondúd ē, abba a veszélés horhóba északatt az istráng, de szerëncsém vót, hogy nyugottak a lovaim.*

hossziszáru mn. 'magas, nyúlánk' — *Jó hossziszáru gyerek lëd belüle, igaz, hogy aptya, annya ölég nagy.*

hurkatáncullás (-t) fn. 'disznóöléshez fűződő szokás' — *Régente télén szokázs vót a hurkatáncullás. Nr. Kihalófélben levő szokás. Ugyanúgy a disznóvágáshoz kapcsolódik, mint a nyársdugás. A hurkatáncullók, akik maskarába öltöztek cigánylegénynek, cigányasszonynak, számárnak stb., csak disznótóros vacsora után jelentek meg a háznál, hogy tréfáikkal szórakoztassák a háziakat és vendégeket. Tréfálkoztak, táncoltak, daloltak harmonika, citera vagy alkalmi hangszer (fésű és cigarettapapír) kísére-*

* Az első közleménynt 1.: Nyr. 98: 83 – 90.

tében. Mókáikat étellel-itallal jutalmazták, amelyből még a velük hozott kosárba is jutott. Hárman-négyen szoktak lenni. Egy-egy este több helyre is elmentek, ahol asznap disznóölés volt. *hül-féll* (-ét, -éjjen) tn. i. 'riadozik, fél' — *Nē hūj-féjj tüle annyira, iszēn nēm ész as sē még.*

hüss 1. fn. 'árnyék' — *Gyűjj, űjjünk lē a hüssre, mer má alig birom eszt a rohat melegēt!* 2. mn. 'hűvös, hideg' — *Őlők hüss az űdō má mėginn, pedig hun vam mėg a tél.*

hüssüll (-üt, -űjjon) tn. i. 'hidegszik, lehül' — *Estérékēve má kezd ám azēr hüssűnyi, akárki akármūt mond.*

icce (-t, -jje, -k) fn. 'egy liternél kisebb, régi űrmérték' (Elsősorban az idősebbek ismerik.) — *űregapámnağ vót három fērtā fōggye, de ēpazērūta: Ēggyet odadod valakinek, hogy mėnnyen ē helētte robotűnyi, ēggyet ēvesztēt fogadāson, ēggyet mėg odadott ēggy icce vajēr. Nr. A pásztorok járandósāgāt a százađ elején mėg iccével is számították. Akinék az űreg-hēggyen volt szőlője, annak tizenkēt icce mīsēbort kellett adni a pap részére.*

idētlen (-ű, -ebb) mn. 'fejetlen, satnya' — *Vēttek ēk kis idētlen borygut a vásārba, mėg valami ruhafēlēt is.*

ijenkorig hsz. 'eddig, eddigre' — *Má mėkcsinyāhatta vōna a darāt is ijenkorig, mer vót rá űdeje bővōnn.*

in (-t, -a, -ak), fn. 'lábszár' — *Jō hosszú ina van nekijje.*

inakāsűjja fb. 'lábikrája' (Csak birtokos személyragos alakban használatos.) — *űgy mėgrukta az inakāsűjját az a bűdōzs gyērēk, hogy majnēm űsszeesēt.*

inas (-sabb) mn. 'nyúlánk' — *Jō inazs gyērēk lēd belűle, pedig mījen picike vót régebben.*

innekhazu hsz. 'hazulról' — *Tēs mindik sijecc ám innekhazu, ha sok is a dolog. istenszāmāba hsz. 'űrizetlenűl' — űt hattāk istenszāmāba a paktyukat, csoda, hogy nēm vűtte je valaki.*

iszling (-ēt, -gye, -ēk) fn. 'náddal, napraforgószárral körűlkerített, szalmával fedett fészér' — *Az iszlingbe lektōpszōr a pojvāt szoktuk raknyi.*

isztergye (-t, -jje) fn. 'eresz' — *Vót jō essō, csakugy fōt az isztergye, alig lēhetēt az uccāra kilātnyi.*

űyte-potyā (-n, -bb) mn. 'értéktelen, jelenéktelen' — *űlég űytepotyā krumpļi termēt az idēnn, nēm hűjāba alik kapott essōt. jácceć* (-ot, -tya, -ok) fn. 'játéktárgy' — *Kevēzs gyērēkneğ van annyi jáccećtyā, mind a mi kis unokánknağ.*

jārās (-t, -sa, -ok) fn. 'a disznóól kifutója' — *Enget ki a disznókat a jārāsba, nē sivalkoggyanak ott az őba!*

jegyliggallō (-t, -jja, -k) fn. 'kalauz' — *Van uggy, koty sē odafelē, sē hazafelē nēm gyūn jegyliggallō.*

kajla (-n, -bb) mn. 'pajkos, szeleburdi, komolytalan' — *Uan kajla gyērēk az, hogy alig lēhed birnya vele.*

kajneszes (-sen, -sebb) mn. 'hangoskodó, nagyszájú' — *Nē lēgyē má uan kajneszes, mirevalō annyit lefetyűni!*

kalamāsjsz mn. 'kotyvalék, rossz (étel)' (pejoratív) — *Kōll a kutyānağ ez a kalamāsjsz étē!*

kalázli (-t, -ja, -k) fn. 'űvegpohár' (Csak az idősebbek szóhasználatában él.) — *Māsor az űjekpoharat kalázlinağ mon-tāk, de mos má urassabb a beszēd.*

kándēllōs (-san, -sabb) mn. 'részeg, ittas' — *űlők kándēllōzs vót, mikor āra jārtađ a kocsmānağ.*

kanyafanya (-t, -jja) fn. 'szóbeszéd' — *Má mėginn a kanyafanya vēged vannak haragba.*

kanyűtt (-an, -abb) mn. 'lankadt' — *Annyira mėgverte a jēg a kukoricāt, hogy nagy részinek kanyűtt a levele.*

kapatō (-t, -jja, -k) fn. 'hirtelen emelkedés' — *űt a kapatōnağ vīgűz az, bisztazsd mėg a lovakat, hogy mėg nē ājjanak!*

kapca (-t, -jja, -k) fn. 'gyapjú- vagy flór-harisnya' — *Tēnnap vēttem Tamāsiba két pár kapcāt, mer a tavaliak ēszakattak má.*

kapcaruha (-t, -jja, -k) fn. 'kapca' — *Jō ám a kapcaruha, mer melegűti az embēr lábāt.*

kaputuzsār (-t, -gya, -ok) fn. 'kapufélfa' — *Majnēm nekēmēt a kerēk a kaputuzsārnağ, amikor kigyűttűnk az udvarba.*

karikāra hsz. 'körben, vmit megkerűlve' — *Annak a hēggynek nehéz ám ijen űttā kimēnnyi, ezēr jobb, ha karikāra mėgyűnk.*

kaszirva ~ *kaszirba* (-t, -jja, -k) fn. 'szőlőművelésre használt szerszám; saraboló' — *A tē kaszirvādnağ valamivē hosszabb a nyele, cserējűk ki, hogy nē kōjjon akkorāt hajűnom.*

katykō (-t, -jja, -k) fn. 'teknő alakú mélyedés' — *Ippen űlég lēssz evvel a csōkōnyōs lōvā kōrōsztűmēnni ezēn a rohat katykōnn.*

kēcēnāj (-ot, -tya, -ok) fn. 'rossz, elviselt ruhadarab' — *Nē hadd ott a kēcēnājot sē, jō lēssz am mėg a mezōre!*

kefetartō (-t, -jja, -k) fn. 'vezetēkes rádió' (Tréfās használatú) — *Vót minālunk is uan kefetartō, de azēr jō vót az is.*

kehe (-t, -jje, -k) fn. 1. 'kōhōgēs, meg-hűlēs' — *Má mėgin kehēt szērēsztē vala-hun.* 2. 'hiba, fogyatēkossāğ' — *Min-dēnkibe van ēk kis kehe, sēnki sincs hiba nekűnn.*

kehēs (-sen, -sebb) mn. 'kōhōgēs, beteges' — *Avvā a kehēs lōvā van uan nagyra, pedig nēm ēr ēgy biciglű.*

keleviz 'kb. 10 cm-es fadarab, amelyre rákötik a kötelet' — *Éveszelődött a boryu kelevize a kötélrű, kő maj másikat szērēnyi.*

kendő (-t, -jje, -k) fn. 'törülköző' — *Szép kendőket is szűtettünk türüköznyi a virágoskendēr fonalábú.*

képēsint hsz. 'mértékkel, mértékletesen' — *Ha képēsint iszik az embērfiya, akkor nēm árt még a bor sē.*

kērhorafog (-ott, -gyon) ts. . 'kérdőre von' — *Mikor hazagyün, mivingyá kērhorafog'gya az embērt, miha a másik alunna.*

kese mn. 'fehér szőrű (sertés)' — *Két kese disznót hoztak a kocsidérékba. 2. fehér szőrzet (a ló lábán) Nekēm teccik a kese ló lábán. 3. mn. 'hirtelenszöke' — Az a kese Misi vőnek nősüt be valami gazdak hēre.*

keszkenyő (-t, -jje, -k) fn. 'fejkendő' — *Éjj, de szép ez a nyári keszkenyő, igazán jó szűne isz van.*

keszöce (-t, -jje, -k) fn. 'kukoricalisztből készített étel' (Főként az idősebbek ismerik.) — *Nagy bűtön csinyátak keszöcēt, mer asztat szirtalanyni főszték.*

kibeszéggye fn. 'előadókészség' (Csak birtokos személyragos alakban használatos.) — *Milyen jó kibeszéggye yan ennek a gyerekeknek, nēm hiába főső iskolára jár.*

kifiktóriáz (-ott, -zon) ts. i. 'kigúnyol, kifiguráz' — *A másikat ki tuggya fiktóriáznyi, de ha ű vele viccül valaki, mivingyá mēksértődik.*

kisafa (+t, -jja, +k) fn. 'hámfa' — *Kőne má jög kisafát csinyátatnyi eh helētt, mer ölep rossz ez má.*

kiszni (-t, -je, -k) fn. 'ládaféle' — *Vót egy naty kiszniink, abba szoktuk a piharcra vinni a malacokat.*

kobak (-ot, -tya, -ok) fn. 'öblösebb, szár nélküli lopótök' — *Kobagba szoktag bort hoznyi a hēgyrű, mēg öreganyám paprikát tēd bele. Szh. Uan, mind a kobak (= kövér)*

kocsérozás (-t) fn. 'gyermekjáték' — *Gyerekkoromba mēg divad vót a kocsérozás. Nr. Az egyik legegyszerűbb gyermekjáték. A játékosok keresztbe tett kezekkel fogják meg egymás kezét, majd hátadől, merev testtel körbe forognak.*

kódís (-t, -sa, -ok) 1. fn. 'koldus' — *Kej fő, mer a kódís má a hetedik faluba jár! Szh. Szabódik, mint kódís a vaj elű. (nagyon szabódik). Km. Szēmémēs kódísnak üres a tarisznájja. 2. mn. 'hibás, nyomorult' — Aszongyák, ugy össze-törte magát a motorrā, hogy örökös kódís lēssz a ballábára.*

kodútt (-an, -abb) mn. 'éhes' — *Annyira kidőgosztam magam, hogy ölék kodútt vagyok most.*

komp (-ot, -tya, -ok) fn. 'földkupac a mezsgye jelzésére' — *Csinyátam kompot, hogy lássam, hun a mi részünknek a vége.* kondor (-an, -abb) mn. 'göndör' — *Szép kondor haja van a Feritēknek, mégis mos nagyon lēvdagatta.*

kopcihēr (-t, -gye, -ēk) fn. 'dologkerülő' — *Gyünēk-mēnnēk id valami kopcihērēk, fene tuggya, hunnan szalajtották űket.*

kopoz (-ott, -zon) ts. i. 1. 'foszt, hánt (kukoricát)' — *Azelōtt estēnkēnt othun szoktunk kukoricát kopozni, nēm szēttük tisztán.*

2. 'kopaszt (baromfit)' — *A rēcēt mēg a ludat a tollāēr koposztuk, hogy lēgyēn a vānkoszba.*

korrancs (-ot, -a, -ok) fn. 'nagy, bő láb-beli' — *Ebbe ja korrandzsba nē am ē mēny valahā, mer mēkszónak érte!*

kosz (-t, -sa) fn. 'aranka' — *Emēnünk a lóherēzsbe a koszt összevakarnyi, mer má fōgyūtōttēk a szénāt.*

koszmó (-t, -jja) fn. 'a disznó szőre között, a bőrön levő szenny' — *Mikor má a disznót mēkpörkūtük, utánna jó élēs kēssē lēvakartuk a koszmót rōla.*

koszmós (-san, -sabb) mn. 1. 'koszmóval borított' — *Vót uan, aki jó lēmosta, lēdörgūte a koszmós malacokat tavasszā, hogy jobban nyōjjenek. 2. 'piszkos, ronda' — Mijen koszmós az embēr keze ettū a vizes szotyolātu!*

kótēr (-t, -gye, -ēk) fn. 'fogda, zárka' — *Fiaata koromba vītēk ē a csōndérék ēccēr a kótērba, de hamargyossan kieresztēttēk.*

kótyalagos (-san, -sabb) mn. 'kótyagos, ittas' — *Mā mēgint kótyalagozs vagy, mer csak az ivāson jár az eszēd.*

kótyomfityre hsz. 'egyhajtásra, egy szempillantás alatt' — *Mire körünēsztēm, kótyomfityre kiitta az egész üveg bort.*

kőble fn. 'különböző edények (hordó, pohár, korsó, kancsó stb.) középső, kiszélesedő része' (Csak birtokos személyragos alakban használatos.) — *Mikor mēg a hordó kőblibe van a bor, akkor mēg lēhet hozzá biznya, hogy mēg felinē tōb van.*

kőblös (-sen, -sebb) mn. 'öblös' — *Nēm lāccott am nagynak az a pohár, de uan jó kőblōzs vót.*

kőcsög (-öt, -gye, -ök) fn. 'nyakánál szűkebb, égetett agyagedény' — *Bizony fījam, nēmēllik paraszt mēg ēk kőcsög aluttezēt isz bānt az embērtū.*

kőkőnye (-t, -jje, -k) fn. 'kőkény' (Csak az idősebbek használják, a fiatalabb nemzedék ajkán a kőkény hangváltozat él.) — *Szoktak kőkőnyetűskēt szēnnyi, mer abbu csinyādag boronyāt rēgēnte.*

kőnyékkürt (-öt, -tye, -ök) fn. 'kőnyökső' — *De jól ēg ez a porhelt, miuta mēgvān ez a kőnyékkürt.*

kőnniyig mn. 'kőnniyű' — *Ölēk kőnniyig ez a zsák, pedig majdnēm telli van.*

körörsztös lucsi fn. 'apró tuskéjú fenyő' —
— *Nëm vót ám könnyik kurácsonfát hoz-
nyi, pláne körörsztös lucsit, mer az ritkán vót.*
körörsztü-áttu hsz. 'keresztül-kasul' — *Nëm
nészte hum mën, hanem csak mënt körösztü-
áttu mindënnën.*

köszörűködik (-ött, -ggyön) tn. i. 'dörgö-
lődzik' — *Fügýetem a kulturba üket,
de hogy mennyire tut köszörűkönnyi az
a lány ahho az íjesztőforma legénhó!*

köszülődik (-ött, -ggyön) tn. i. 'készülődik,
indulásra készül' — *Hú, de sokáig kösz-
tülödő, miha esküvőre menné!*

kötőkösár fn. 'kiskösár' — *Hosztam tüle
ék kötőkösár szívat, de má aszt is földobáta.*
kudari (-t, -ja) fn. 'ételféle' (Csak az idő-
sebbek ismerik.) — *A kudarit ucs csínyá-
ták, hoty sarót még ék kis aluttét fésztek,
asztán szétég bele kényeret.*

kuka (-n, -bb) mn. i. 'nagyothalló' —
*Uan kukaforma fíjug van, nehéz avvá szót
értenyi. 2. 'bárgyú, ügyefogyott' — Kuka
égy lány az, miha nëm izz vóna ölég esze.*

kukac (-ot, -ca, -ok) fn. 'földigiliszta' —
*Szötté má kukacot a horgodra, mer én nëm
szédék ám nekéd is?*

kukacos (-san, -sabb) mn. 'férges' — *Ejj,
de kukacos szívat vëtem lë, pedig érënek
láccott.*

kuku (Csak állandósult szókapcsolatban
használatos): së kuku, së pizse hsz. 'se
szó, se beszéd; szó nélkül' — *Begyüd
délután oda, de së kuku, së pizse, csak
fókta a táskájját, aszt emënt.*

kum (-ott, -gyon) tn. i. 'hunyt' — *Szoktunk
ugy jáccani, hogy egygy gyermek kumott,
a többi még addig ébujt.*

kum szemmel hsz. 'behunyt szemmel' —
*Kum szemmel is oda talánák, annyira
ösmërëm az utat.*

kunérull (-üt, -újjon) ts. i. 'szid, dorgál' —
*Fönyött létire is kunérájja az aptya męg
az annya is.*

kupa (-jja) fn. 'tarkó' (Csak birtokos
személyragos alakjai használatosak) —
*Fáj a kupám, mer jó beleütöttem egy
gërendába.*

kupacsat fn. 'a kontyot tartó, tarkón levő
nagy csat' — *Vëtem tënnap ëty szép
kupacsatot is, hogy lëgyën.*

kupcos (-san, -sabb) mn. 'hullámosan nyí-
rott' — *Hú, de kupcossan nyirtak męg
ezék a barbék męgenn!*

kurkáll (-át, -ájjon) ts. i. 'piszkál, kotor'
— *De sokáig kurkállod aszt a labdát.*

kusztora (-t, -jja, -k) fn. 'rossz, elkopott
kés' (Elsősorban az idősebbek ismerik.)
— *Vëdd elü aszt a kusztorát, ha nincs
másik, együnk avvá!*

kutyaleső szíva fn. 'gömbölyű, aprószemű,
nem magvaváló halványpiros szilva' —
*A mamánag vót kutyaleső szívájja ott a
kutná męg a disznóól mellett.*

kutyapisztër (-t, -e, -ék) fn. 'kutyákat
piszkáló, ingerlő (személy)' — *Ère mënt
az a kutyapisztër, asztán azër csahúnak
a kutyák, mer mindig ellenkëdíg velük.*
kutyorodott (-an, -abb) mn. 'kunkorodott'
— *Mijen kutyorodott a levele a kukoricá-
nak is ebbe a nagy melekësgëbe!*

küláb (-ot, -gya, -ok) fn. 'a pitvar szélén
álló tartóoszlop' — *Az öntöző od van a
külábon, mer annak ott a hele.*

kürt (-öt, -tye, -ök) fn. 'kályhacső' —
*A háttusó szobába nincsen kürt, ottannék
a falba mën ki a füst a konyhába, onnam
męg a kéménybe.*

ládabeli (-t, -je) fn. 'háztartási holmi' —
*A Bözsinek má az összes ládabelije męg-
van, csak vőlegën kő, hoty férhő mēhessën.*
lajtërgya (-t, -jja, -k) fn. 'létra' — *Fenyő-
fábu csinátaltam lajtërgyát a pajtába.*

lajtërgyatúske (-t, -jje, -k) fn. 'utak mentén
növő, szúrós gyomnövény' — *Sok lajt-
ërgyatúske van ára a Bodonkut felé a
dülönën.*

lancmókós (-san, -sabb) mn. 'lompos, ha-
nyagul öltözött' — *Mindig uan lanc-
mókós az a lány, nëm tom, mijen asszon
lëz belüle.*

langalló l. fn. 'lángos' — *Muszáj sütnyi
langallót, mer męgveri az ördög az angyát,
ha nëm sütnök. 2. mn. 'hórihorgas, nyú-
lánk' — Ère ki mëntek avval a langalló
fíjává, nincs neki tisz përcë së.*

lap (-ot, -tya) fn. 'dombalj, mélyebb fek-
vésű terület' — *Van ott a lapon egy
rédvég, azon is gyütt össze ënnyhány kocsi
répa.*

lappancs (-ot, -a, -ok) mn. 'lapos (főként
kenyér)' — *Èkét a kënyere, uan lappancs
lët mind.*

laptika (-t, -jja, -k) fn. 'kétkerekű hintó'
(Elavulóban levő szó.) — *Mën azon
a laptikán, hogy maj kiesik a kerék.*

laptýás (-san, -sabb) mn. 'megnyomódott,
meglapult, összelapult' — *Ölég laptýás
má az a széna, könnyen lëhet aszt má
vëllázni.*

lasponya (-t, -jja, -k) fn. 'naspolya' —
*Vót męg a fänn ëp pár szëm lasponya,
pejig hó vót má, de uan édëzs vót, mind
a mész.*

lazsnak (-ot, -tya, -ok) fn. 'kb. lepedő
nagyságú vászondarab' — *A pojvát
lazsnakká hortuk valamikor, męg borsó-
szédësre is jó vót.*

lëles (-sen, -sebb) mn. 'hanyagul öltözött,
lompos' — *Mijen lëles lány az, mer ugy
áll a ruha rajta, miha vëllávó dobátág
vóna rá.*

lëló (-n, -bb) mn. 'magas, nyúlánk' —
*Mijen lëló legény lët a fíábu, mer má az
aptyáná is nagyobb.*

lënek hsz. 'lefelé' — *Lënek csak gyorsabban
ër az embër, mint fífelé.*

lénia (+t, -jja, -k) fn. 'egyenes bevágás az erdőben' — A lénian kő főmennyi a jenyveshő, balru mők tőfág vannak.

létánya (+t) fn. 'litánia' — Létányára karangoszhattak az előbb, mer emént a Panni néném is má ára fő.

ëtött (-en, -ebb) mn. 'használt' — Vettek nekijje egy lëtöt motrot, mők hozzá ölég ócsónn.

letylis ~ reflis (-sen, -sebb) mn. 'hanyagul, lomposan öltözött' — Miuta férhő mént, ü is sokkà letylissebb, mind lánykorába vót.

letymetyütyü 'kedveskedő megszólítás' — Të, kis letymetyütyü, gyüj hát ide, kapz valamit, ha mőkcsókusz!

likaskalács (-ot, -csa, -ok) fn. 'fonott kalács' — A lakodalomba szoknak likaskalácsot, kuglófot osztogatni a gyerekeknek.

lilézés (-t) fn. 'kergetőzés, fogócska' — Gyerekkoromba még vót lilézés, mos má fodbaloznak inkább. Nr. Néhány évtizeddel ezelőtt gyakori gyermekjáték volt, ma már ritkábban játsszák. A játék azzal kezdődött, hogy kióvasták a lilét (fogót). A leggyakoribb kiolvasó mondomka a következő volt:

Egyedem-bégyedem tenger tánc,
Hajdu sógor mit kívánsz,
Nem kívánok égyebet,
Csak égy darab kényeret
(Fölsöpröm a szemetet).

Akire az utolsó szótag esett, az lett a lile, és kergetni kezdte a többieket.

límbus (-t, -a, -ok) fn. 'vizenyős, süppedékes hely' — Ha van ëk kis esső, ott a rétëm mingyá uan nagy limbuzs van, hogy tengölög ér a sár.

límbusos (-san, -sabb) mn. 'vizenyős, süppedékes' — Uan limbuzs vót az a rétáj, hogy ölég vót kihuzni a kocsit a lovaknak.

linkós (-san, -sabb) mn. 'süppedékes, sáros, vizes' — Uan linkós helën gyütiünk, aszitem, ben sülleünk örökre.

lódencia (+t) fn. 'lótás-futás, sürgölődés' — Van ám most náluk is lódencia, mer hónap esküdik a lányuk.

lódenciázik (-ott, -zon) tn. i. 'lót-fut, futkároz' — Ez a gyerek egész nap lódenciázott, nem gyütt ám haza.

lóher (-t, -gye, -ék) fn. 'lucerna' — Igazán szépek a lóherék az idén, a mienket má négyecér lehet kaszány.

lórë (-t, -jja, -k) fn. 'kisvasúti kocsis' — Måskor Üröktü Kónyig lóval huszták a lórëkat. Mënt égyém után mők tíz ló is. Víttek a lórëba répát, buzát, ami gyütt.

lőbi (-t, -je, -k) fn. 'bő, lenge aljú blúz' (Elsősorban az idősebb asszonyok ismerik.) — Lánkoromba dívad vót a lőbi, aminek uan bő ajja vót, még uan szédött eleje.

lőtös (-sen, -sebb) mn. 'lejtős' — Takaro-

dåskor rá szoktunk åni a csuszókára, ahun lőtös vót az ut.

lucsi (-t, -ja, -k) fn. 'lucfenyő' — Van ottan szép lucsi, amijent csak akarsz, lëhed válosztany karácsonyjának.

ludvérc l. fn. 'babonás képzet; lidérc' — Aszongyák, este szok mënnyi az égënn uan hosszú jenyësség, mind ëp petrëncerud, asztán aszi híjják ludvércnek. 2. mn. 'magas, sovány (főleg nő)' — Ère mënt kifélé az a ludvérdz Bözsi, sokat mën az izs velem égygyütt.

lungó (-n, -bb) mn. 'hanyag, lusta' — De lungó az a gyerek, nem mëgyég vele sëmmire. macskaméz (-et, -e) fn. 'mézga' — A mi Gyulánk mők szokta ënnyi a macskamézet a cserësnyszárú még a mëtyfáru is.

magtalan mn. 'meddő' — Könnyig annak a maktalan asszonnak, mer főveti a pëndz, annyi van nekijje.

máreg hsz. 'már most' — Márég uan natszájju vagy, hogy ölég veled mëgértëni a szót.

maródi (-n, -bb) mn. 'beteges' — Csak magam mënek, mer a mama maródi, aszi nem tud égyünnyi a hëgyre.

masina (+t, -jja, -k) fn. 'cséplőgép' — Öt esztendőt lëhusztam a masináná még a katonaság előtt.

masinás (-t, -sa, -ok) fn. 'cséplőmunkás' — A masinállás után mindig szoktak ám a masinások mulaccságot rëndëzni.

maszka (+t, -jja, -k) fn. 'álruha, álarc' — Estëre maszskabáldot rëndëznek a kulturba, azër ötöznek a gyerekek maszkába.

maszkërbu hsz. 'látszatra, külsőleg' — Èhoszta aszt a belinërkeszkenyöt, de csak maszkërbu, mer rájja së kötötte.

mátyási-tojás fn. 'Mátyás napján tojt lúdtojás' — A mátyási-tojás mindig évesz a fészëkrü, az soha sincs mëg.

mazonna (+t, -jja, -k) fn. 'mázás kancsó' (Ritkán hallható, főként az idősebbek használják.) — Hoz fő ëm mazonávå abbu a vörözs borbu, mer szomgyus vagyok!

mécs (-ët, -cse, -ék) fn. 'petróleumlámpa' — Nincs ám a mécsën petrólium, kő rá öntenyi.

meddüsår fn. 'kukoricafattyú' — Szëttiünk ëty kocsidërek meddüsår, maj jó lëssz a tehënnék.

mëglandsziz (-ott, -zon) ts. i. 'megver' — Jó mëglandszizta a borgyut, majd bele-döglöt szëgën pára.

mëgneszüll (-üt, -ájjon) tn. i. 'megijed' — Uan hõrteleny ért oda, hogy majdnëm mëgneszütem tüle.

mëgórall (-åt, -ájjon) ts. i. 'megszid' — Mindig mëgórájják, hoty késõm mën, de af fő së vësz.

mëgye (+t, -jje, -k) fn. 'mezsgye' — Na, innentü a mienk, ettü a cüjektü, mer itt a mëgye.

megyecüjek (-ét, -tye, -ék) fn. 'a mezsgyén levő cövek' — *A földnek a szélire vertük lő a megyecüekét, hogy addig a mienk. melák (-u, -tyabb) mn. 'nagy, otromba' — De melák udvart kő nekém is söpörnyi, éjáróok, mire végzek.*

melénce (-t, -jje, -k) fn. 'mély, öblös, majdnem kerek alakú fateknő' — *A meléncét a teknyővájó cigányok csínyáták nyárfábu, jegényefábu, fűszábu, uan puháp fábu. ménetelés (-sen, -sebb) mn. 'egyenletesen lejtő' — Uan ménetelés hosszú héggy az, hogy ottan ki birgyák huznyi a kocsi még gyöngö lovak is.*

merce (-t, -jje, -k) fn. 'régi úrmérték (kb. 25 literes)' (Főleg az idősebbek ismerik.) — *Leginkább agarcáfábu mők szédérgejábú csínyáta a kádár a mercét. Akinek nem vót föggye, vaty kevézs vót, annak egy merce buzát köllöt füzetnyi a papnak. mérő (-t, -jje, -k) fn. 'régi úrmérték (kb. 50 literes)' (Főleg az idősebbek ismerik.) — Akinek má éf fértál föggye vót, am má egy mérő buzát füzetét a papnak, a mestérnek még egy mercévő.*

mestér (-t, -gye, -ék) fn. 'kántor' — *Jó hang'gya van ennek az új mestérnek. A mestér emént egygy iskolász gyerekké háznyi, hoty hun van uan gyerek, aki iskolába mén. Ahun vót, ott attak neki két-három tojást, máshun mők pénz d vaty tojást. Ére aszonták, hoty kódull a mestér.*

mesztéláb hsz. 'mezítláb' — *Csodákozom a cigányokonn, hoty télén-nyáron mesztéláb vannak, mők sinces kutya bajjuk ső.*

miháncs hsz. 'mihelyt' — *Miháncs ráérék, mingyá eménék tihozádotk is.*

mihelést hsz. 'mihelyt' — *Mihelést csak lehet, mégyék haza én is.*

mokány (-an, -abb) mn. 'mogorva, szófukar' — *Uan mokán lány, alig gyün ki behüle a szó egész nap.*

molénta (-t, -jja, -k) fn. 'pocsolya' — *Csupa sár a disznó, bisztos belefekütt a moléntábu valahun, mer meleg'gye lehetett.*

moléntáll (-át, -ájjon) ts. i. 'szid' — *Engem nő moléntájjon állandójan, aszt én nem bírom.*

monyas 1. fn. 'csődör' — *Jó ló vót ám a Lenke, mer dobott egy monyast még ék kancacsikót, de mindénik uan vót, mind a tüzláng. 2. mn. 'tojós' — Mára néty tikom monyas, ténnap még nyóc is av vót.*

móring (-ot, -gya) fn. 'a házasság előtti megállapodás, szerződésféle' — *Régente szoktak móríngot íratnyi. Nr. Néhány év-tizeddel ezelőtt (még a 30-as években is) móríngot íratnak a házasulandók. A móríngot az egyezségen beszéltek meg a szülők és a két kérőnásznagy (a vőlegény násznagyai). Az egyezséget a lányok*

háznál tartották. A mórínglevelet vagy a a jegyző írta meg, vagy bárki más, írással foglalkozni szerető ember. A menyasszonyra pénzt íratnak, a vőlegényre pedig megegyezés szerint szimpla- vagy dufla katonaa gyat. A szimpla katonaa gy egy vánkoscól és egy dunyhából állt, a dupla ennek a kétszerese. Az egyezségen beszéltek meg a gyegyruháért járó pénzt is.

mosztra (-n, -bb) mn. 'esetlenül nagy, otromba' — *De mosztra kévéket kötöttek ebből az árpábu, ólék fölannyi úket a kocsi.*

munér fn. 'baj' (Csak a munérban van 'bajban van' kifejezésben használatos.) — *Tudom van a munérba a döbrögeci lány is, hogy nem mén a vőlegény.*

műborgyu (-t, -ja, -k) 'mesterséges megtermékenyítéssel született borjú' (Tréfás használatú) — *Mostannék má ijen műborgyuk lesznek, má bika ső köll.*

nadrágbáttya mn. 'kis növésű (férfi)' — *Od vót az a nadrágbáttya Lajcsi is, de mennyire erőködött ottannék.*

nagyfüttyek hsz. 'sietve, sebbel-lobbal' — *Uan natyfüttyekké mént ére be, hogy be ső nézett.*

nász (-t, -sza, -ok) fn. 1. 'nászmenet' — *Egészen éborút, nem lesz jó üdő názbá mennyi, ha nekiered. 2. 'gyermekének apósa' — A menyemnek az aptya, a nászom is od vót.*

násznépe (-t) fn. 'násznép' — *Uan nagy ricsajjá gyütt a násznépe, miha ötfen koci léd vóna, peik csak tíz vót.*

neveletlenyüj fn. 'gyűrűsujj' — *Mi lőte a neveletlenyüj, mér van beködvel?*

nyakkendősbika fn. 'inszeminátor' (Tréfás használatú) — *Má nincsenek még a kösségi bikák, nyakkendősbika van helettük.*

nyársdugás (-t) fn. 'a disznóöléshez fűződő szokás' — *Mindlunk még most izz van nyársdugás, de azér má ritkábban. Nr. Ebben a szokásban rendszerint a közeli ismerősök, jóbarátok, szomszédok vettek részt. A nyársdugó valamilyen ágas-bogas faágat keresett, és arra tűzte rá azt a levelet, amelyben a disznóölésen résztvevőket csúfolta ki vaskos, keresetlen szavakkal. Ezért azonban senki sem sértődött meg. A vers állandó, ismert fordulatait a nyársdugó a résztvevőknek megfelelően írta át. A nyársot vagy az ablakba, vagy a konyhába dobta be alkonyatkor, lehetőleg úgy, hogy észre ne vegyék. A háziak elolvasták a verset, majd a nyársra hurrkát, kolbászt és pecsenyét tettek, és így helyezték az ablakba vissza. Ezután lesték, várták a nyársdugó visszatérését, aki a nyársot próbálta — lehetőleg észrevétlenül —*

magával vinni. Ha azonban sikerült megfogni, akkor rövid időre a disznó-ólba csukták. Utána étellel-itallal megkínálták, és a kóstolóval teli nyársat is elvihette.

nyekli mn. 'letyegő, ingó pengéjű (kés)' — *Má a té késéd is nyekli ám, véhetné hellette ujját.*

nyífa (-n, -bb) mn. 'nyöszörögve, orrából beszélő' — *Ném értényi, hogy müt mond, mer uan nyifán beszéll.*

nyigés (-sen, -sebb) mn. 'megbéklyózott (ló)' — *Ára monták, hogy nyigés ló, amikor a lábait mékkötözték, hogy é né tuggyon futnyi, nyugottan legéjjén.* Szh. *Ugy mén, mind a nyigés ló (nehezen, botladozva jár)*

nyihos (-san, -sabb) mn. 'rúgós, szeles (ló)' — *Vét két nyihozs dögöt, de úy táncúnak, mind a bolond, ott a kocsi előtt.*

nyillantagos (-san, -sabb) mn. 'duzzadt (a tyúk feneké)' — *Mos má mékkezdi a tiktyaink a tojást, mer má nyillantagos a valaguk.*

nyizgér (-ü, -ebb) mn. 'nyiszlett, sovány' — *Natyszájja van annak a nyizgér lánnak, nagyon tut kátózni.*

nyomórúd (-at, -gya, -ak) fm. 'kb. 5 méter hosszú rúd, amellyel a megrakott szénás, szalmás szekeret leerősítik' — *Maj ha szöllok, hogy ölég má a kocsira, akkor at fő a nyomórudat, aszt jó lékötünk.*

nyoszolu (-t, -ja, -k) fn. 'ágy' — (Csak az idősebbek ismerik, de nem használják.) — *A régyjek monták nyoszolunak az ágyot.*

nyoszoluasszony (-t) fn. 'az esküvői menetben a vőlegényt az oltárig kísérő fiatalasszony' — *A nyoszoluasszony csak a templomig mén a vőlegénnyé, esküvő után visszafelé má a menyasszony mén vele.*

nyoszolulány (-t) fn. 'a második vőfély vezetői az esküvői menetben' — *Az esküvőnn a nyoszolulán szokta odaanni a papnak a rozmaringos ómát.*

nyukli (-t, -ja, -k) fn. 'núdli'. — *A nyuklit minálunk ném szeretik a gyerekek.*

nyüheteg (-én, -ebb) mn. 'gyenge, tehetetlen' — *Nagyon nyühetek fehérnép, mer ném sok láccattya van a munkájának.*

őeste (-t, -jje, -k) fn. 'szilveszterest' — *Mink ném méntünk sähá sē, egész őeste othun vótam a Pistáv.*

ojik nm. 'nemelyik' — *Ojik embér uan nagy léjjé van a gyerekvé, miha uan töb ném izz vóna.*

ókor hsz. 'néha' — *Ókor gyere ám é mihozánk is, ha ére mén az utad!*

ókor-máskor hsz. 'néha-néha' — *Ókor-máskor égyühetnétek ám tik is, de soha sē gyüttök é.*

ókula (-t, -jja, -k) fn. 'szemüveg' — *Mikor má ókulát kő visényi az embérlányának, régen rossz.*

ómárium (-ot, -gya, -ok) fn. 'szekrény' — *A cipőd ód van az ómárium ajjába.*

ónya (-t) fn. 'felolvasztott méhviasz' — *Ha gyerekféle megijed valamitü, akkor szoktak ónyát öntetni a javóasszonnyá. vő. ónyaöntés.*

ónyaöntés (-t) fn. 'babonás szokás' — *Az ónyaöntés régebben szokásba vót, de máma má ném.* Nr. *Ónyát* akkor szoktak önteni, ha valaki — rendszerint kisgyerek — megijedt valamitől (kutyától, szokatlan jelenségtől stb.). Az *ónyaöntés* célja az volt, hogy a megijedt személy félelmét megszüntesse. Ezért hívták el a *javóasszonyt*, aki rögtön tüzet rakott, egy lábasban pedig méhviaszt olvasztott föl. Közben imádkozni kezdett. Amikor felolvadt a viasz, és már barna színűvé vált, akkor ezt a *javóasszony* a megijedt személy feje fölé egy vízzel teli tányérba öntette, a viaszból pedig lecsípett egy darabot. Ezt a műveletet háromszor megismételte. A forró, olvadt viaszt a hideg szótalan víz összehúzta, és az így keletkezett formából vélte megállapítani az ijedtség okozóját. Ha ez sikerül, akkor ezzel a félelemérzet is elmúlik. A *javóasszony* mindezt pénzért vagy természetbeni juttatást kapott.

ordung (-ot, -gya) fn. 'rendetlenség, felfordulás' — *Uan nagy ordung vam minálunk, hogy alig lehet begyünni.*

ordungull (út, -újjon) ts. i. 'rendetlenséget, felfordulást csinál' — *Ordungúnyi aszt tudó tés, de sēmmüt sē tésző a helire.*

orgya (-t) fn. 'a disznó gerince' — *Mink nagyon szerettyük az orgyát, mer talán annag van legjobb ize.*

otlik-botlik (-ott, -újjon) tn. i. 'botladozik' — *Uan esellen járása van, hogy otlik-botlik mindénkun.*

öböl (öblöt, öble ~ öbölgye, öblök) fn. 'mélyebb víz (patakban)' — *Uan nagy viz nekimén a partnak, asztákkor uan forgó támad, és aszt mongyák öbölnék, aszt a mélségét, mer aszt mindig ássa a viz: aszt az a mēl viz az az öble.*

öldöz (-ött, -zön) ts. i. 'szekál, macerál' — *Mindig öldözi az embérlányád valamivé, ném tud békín hannyi.*

öntöző (-t, -jje, -k) fn. 'földes szoba öntözésére szolgáló bádagedény' — *Csupa por má a szoba, fő kőne öntöznyi evvel az ujj öntözővő.*

ör (-t, -e, -ök) 'kisbíró' — *Mos csak akkor dobúnak az örök, ha rossz a mikrafony.*

öreg (-én, -gyebb) mn. 1. 'idős; régi' — *Ölég öreg má a Pista bácsi is.* 2. 'nagy' — *Szép örekszemű sziva az, ami ottan terém.* 3. 'késő' — *Ölég öreg este vót má, mire hazaértünk.*

öregfejsze (Csak szóláshasonlatban hasz-

nálatos): Szh. *Ugy mén, mind az örek-fejsze.* (= lassú, nehéz járású).
 öregdől (-ot, -gya, -ok) fn. '1600 négyszögöl'
 — *Házájának éggy öregdől jödet annak.*
 örszikeasszony ládájja 'eldugott hely (láda, ágy, szekrény stb. alatt)' (Tréfás használatú) — *Ami nincs a helinn, ára aszon-gyák, hogy az örszikeasszony ládájjába van.*
 őszkányja (-t, -jja, -k) fm. 'öregedő, őszülő (személy)' — *Bekátózott az az őszkányja Bözsi néni, hogy ménék-é a bódába, mer gyütt ám káposzta.*
 ősszemarék (-ot, -tya) fn. 'két maroknyi'
 — *Tégy a szakajtóba három ősszemarék árpadarát!*
 összeöl (-öt, -őjjon) ts. i. 'elhord, elszagat'
 — *Ném tud ez a ruhájjára vigyázni, összeöl üdőnap előtt.*
 ösztöke (-t, -jje, -k) fn. 'eketisztító szerszám'
 — *A Jancsó sokszor szokot nyulad dobnyi az ösztökévé.*
 őt-kált (-ott, -cson) tn. i. 'kiáltoz, üvöltöz'
 — *Ez a Bözsi is őt-kált, miha eménd vóna az esze.*
 őtözetésen hsz. 'kiöltözve' — *Még a bódba is őtözetéssem mén ē, ki ha ű nēm.*
 őtözőruha (-t, -jja, -k) fn. 'öltöny' — *Van nekijsse három-négy őtözőruhájja, mēk több afféle.*
 pájsli ~ pasli (-t, -ja, -k) fn. 'gyomor' (Ritkán használatos) Sz. *Jó pájslija van, bevēsi ha szősze, ha szála (jó étvágya van).*
 palimécs (-ēt, -cse, -ēk) fn. 'régí világító-eszköz' — *A palimécsné alig látta az embēr ēgymást, uan rosszu világított.* Nr. A petróleumlámpa először csak módosabb házaknál volt, a szegényebbek paliméccsel világítottak. A bádogosnál csináltattak egy kis bádogedényt, amelynek első részén egy kis kivezető nyílása volt, hátul meg füle, fogantyúja. Vagy napraforgóolajat vagy disznózsírt égettek benne. Lámpabélként parget ruhadarab égett benne.
 pállósajtár (-t, -gya, -ok) fn. 'kb. 5 akós sajtárféle, amelyben régen ruhát pároltak' — *Valamikor pállósajtárba szokták a ruhát párúnyi.*
 pámpillás (-san, -sabb) mn. 'cifrálkodó, divatmajmoló' — *Az a Bözsi néni pámpillás menyecske vót ám valamikor.*
 panaszos mn. 'cigányútra ment (étel, ital)' (Tréfás használatú) — *Ha kehūnyi kő az embērnek az étēti, itātu, akkor aszon-gyák, hoty panaszos talánn.*
 pántlika (-t, -jja, -k) fn. 'szalag'. — *Mikor mēntek a vőfényēg vendēgēt hijnya a lakodalomba, a lányos házokná szoktak kapnyi pántlikát.*
 pārag jószág (-ot, -gya, -ok) fn. 'nem tejelő, nem is dolgozó jószág, amelyik csak az

istállóban áll' — *Jó ha van uan pārag jószág, mer lē lehet kötnyi, aszt lēhed belūle pénzūnyi.*
 paraszt hód fn. 'magyar hold (1200 négyszögöl)' — *Ott az erdő mellett izs van nekijjūk ēty paraszt hót fōgygyūk a szōllōvel ēggyütt.*
 párbér (-t, -e) fn. 'a papnak fizetett járandóság' — *A párbért is ki köllöt fūzetnyi máma, mer vōtak itt érte.*
 pároskés (-t, -se, -ēk) fn. 'fa- vagy vasnyelű kés' — *Jó kis pároskésēket hoztam tēnnap a fōsō bōdbu.*
 parozsnya (-t, -jja, -k) fn. 'a pattogatott kukorica ki nem pattogott szeme' — *De kemény ez a parozsnya, nēm fog'gya el a fogunk, de azēr jó mēgēlēsūti.*
 partulló (-t, -jja, -k) fn. 'keszeg' — *Ölék szép partullōkat foktam tēnnap horoggā.*
 paszkanca (-t, -jja, -k) fn. 'kappan'. — *Az a kokasz bīsztos paszkanca lēhet, mer nēmīgēn cicērēll.*
 passzus (-t, -sa, -ok) fn. 'marhalevél' — *A passzusāt is ē kō hozni, mer anēkūn nēm szālittýák ē.*
 patēnt 1. fn. 'patentgomb' 2. mn. 'helyes, csinos' — *Ölék patēnt kis házot építētek Lacijék.*
 pēckőzás (-t) fn. 'snúrozás (pénzjáték)' — *Mos má nēm divat a pēckőzás.* Nr. A játékosok egy földre húzott vonalra pénzt vetnek. Akinek a pénze legközelebb esik a vonalhoz, az dobhatja föl először a pénzt. Amelyik pénzdarab bōtūt (írás) mutat, azt megnyeri. A többi pénzt, a koronát (fej) az dobja fel, aki a második volt a vonalvetésben. Ezt így folytatják tovább. Az utolsónak már nem kell fölrázni a pénzt, mert ami esetleg marad, az már az övé.
 pērsóniás (-san, -sabb) mn. 'alázatoskodó, hielkedő, nem férfias' — *Uan pērsóniász gyerēk az, nēm mer asz szōnyi ēr roz szót sē.*
 pērzián (sapka) (-t, -jja, -k) fn. 'aprószerű, fekete kucsma' — *Rēgēnte szoktak árūnyi a vásárba pērzián sapkāt, de azok asztām mēlegēg vōtak.*
 pēthás (-san, -sabb) mn. 'náthás' — *Valahum mēkhūtem, mer pēthás vagyok most is.*
 piarac (-ot, -a, -ok) fn. 'piac' — *Ősūtōrtōkōnn ēmēnūnk ám a piaracra, mer kōne malacokat nēznyi.*
 piaracull (-út, -ūjjon) tn. i. 'piacol' — *Az āngyom má ēvek uta piaracull, de mēg is ēnek ám belūle, peig hun esztet, hun asztad vizs csak.*
 pihi (-t, -je, -k) fn. 'pehely' — *Naty hó-pihik esnek, ha ez nēm óvad ē, lēsiz naty hó.*
 pihis (-sen, -sebb) mn. 'pelyhes' — *Uan pihis a fejed, miha likas lēnne a vānkos-ciha.*

piktor (-t, -gya, -ok) fn. 'szobafestő' — Aszonta, hogy a jövő hétén még piktor lesz náluk, mer jöstetik a szobákat.

pilácsull (-út, -újjon) tn. i. l. 'lámpával világít, virraszt' — Mikor a vizsgára tanút, akkor az is ölék sokat pilácsút. 2. 'piszlákol' — Ném tudom, hogy mér pilácsul mégin ez a mécs.

pilinga (-t, -jja, -k) fn. '(kés)penge' — De nyekli ennek a késnek a pilingájja, es sē sokat ér má.

pincésip (-ot, -tya, -ok) fn. 'pinceboltozat' — A mi pincénk nēm nagy, ezér szoktunk répát rakni a pincésibba is.

pipics (-ét, -cse, -ék) fn. 'régí világító-eszköz' — Régente pipicsē világítottak még a szobába is. Nr. A pipicsēt házilag készítették. Vettek egy bádogdobozt, amelynek a fedelét átfúrták, átlukasztották. Az így keletkezett lyukon fűzték át a lámpabélként szolgáló parget ruhadarabot. A dobozba zsírt tettek, amit a parget magába szívott, és ily módon a világítást biztosította.

pipók (-ot, -tya, -ok) fn. 'pipacs' — A jó gyöngye pipókat nagyon szeretik a disznók.

pirhanyagos (-san, -sabb) mn. 'halványpiros' — Iszēm má pirhanyagos ez a meggy, nēmsokára mégérik.

pirók mn. l. 'piros arcú' — Ej de szép pirók kislány ez! 2. 'vörös szőrű (szarvasmarha)'.

piskura (-t, -jja, -k) fn. 'núdli' (Elsősorban az idősebbek ismerik.) — A miujénk nēm szeretik a piskurát.

pülli (-t, -je, -k) fn. 'kb. 10–15 literes faedény' (Elsősorban az idősebb nemzedék ismeri.) — Valamikor pülivē szokták itatni a jószágot.

pütyēs (-sen, -sebb) mn. 'ittas, spicces' — Sok asszony is pütyēs vót a lakodalomba, monták többeken.

pócik (-ot, -tya, -ok) fn. 'a konyhában kétoldalt levő rakott pole' — A pócikonn edényég vannak, még a lisztészszakajtó, még ami gyűn.

pogány (-t, -a, -ok) fn. 'templomba nemigen járó személy' — Tēs ölék pogány vagy velem eggyütt, mer rútkán meggyünk misére a sog dolog mihatt.

pógár (-t, -gya, -ok) fn. 'nagygazda' — Jó mēnt a pógároknak abba ja zúdóbe, mer telli vótak pénzē még jószággó.

pójás teknyő (-t, -jje, -k) fn. 'kisebb teknő, amibe a kisgyereket fektették' — Régente a szegényékneg vót pójás teknyőjjük, mer böcsőre nēm gyutot pénzē.

pokla (-t, -jja, -k) fn. 'méhlepény (a tehéné)' — A poklát a ganyéra szokták kidobni, azt ott ērohad.

pompos (-t, -sa, -ok) fn. 'kisebb kenyér' — Sütöttem pompost is, majd aszat esszük még elősször.

pópinyáll (-át, -ájjon) ts. i. 'babusgat, igazgat, rendezget' — Nē pópinyád aszt a szénakazát, jó áll am má!

porzsás (-san, -sabb) fn. 'omlós' — Jó az a porzsás krumpli, mer uan, mind a parázs.

porzsávás (-san, -sabb) mn. 'beteges, gyengélkedő' (Elsősorban az idősebbek ismerik.) — Ára monták az öreg'gyeink, hoty porzsávás, aki betegēsjēle vót.

poszka (-n, -bb) mn. 'fejetlen' — Ölék poszka malacokat hoztak a piharcru, mer ócsón izz vették.

pótincán (ötözik) hsz. 'vékonyan, könnyedén (öltözik)' (Csak ilyen állandósult szókapcsolatban használatos.) — A Bözsi sē áll a rossz időtű, mer most is uan pótincán ötözött.

pölhe (-t, -jje, -k) fn. 'különböző takarmánynövények (kukoricaszár, polyva, széna stb.) könnyű szemétje, hulladéka' — Söpörd össze a széna pölhéjjit a pajta előtt, asztán dob a marhák alá!

pöre (-öt, -e, -ök) fn. 'szalonna' (Csak néhány idős ember ismeri.) — Az öregéktű hallottam, hogy a szalonnára pörcöt is montak.

pöre koci (-t, -ja, -k) fn. 'oldalak és saroglyák nélküli szekér' — Azokat a vastak fatűjekeket csak pöre kocsi vā lehet majd mékhözni az erdőre, mer máskéb nehéz főtēnni a kocsiira.

pörső (-t, -jje ~ öle, -k ~ ölk) fn. 'persely' — Mindik szoktam tēnni énnyhány forintot a pörsőbe. 2. 'a kocsikerék része' — A pörső az agyná van, a kerék agyáná.

pöszöre ~ poszora (-n, -bb) mn. 'fejetlen' — De pöszöre malacokat hozott a piharcru, peig nēm izz vótak ócsók.

predicsfa (-t, -jja, -k) fn. 'gledicsia' — Uan hosszikás, edēs termése van a predicsfának.

pront (-ot, -tya) fn. 'vérmérgezés' — Mikor Puján szógátam, ecčér az eke belemēnt a lábomba, csoda, hoty prontot nēm kaptam.

pruszli (-t, -ja, -k) fn. 'női mellény' — Miuta kevesebbet fonjunk, nincs má pruszlim sē.

pudinó (-t, -jja) fn. 'nátha' — Telli vagyok pudinóvā, miuta mékhűtem ott a huzatos váróterēmbe.

pudinós (-san, -sabb) mn. 'náthás, köhögős' — Valahun mékhűt, mer má mégin pudinós.

pufándli (-t, -ja, -k) fn. 'múfar' — Miuta nincs má bőruhás divat, azuta pufándlit sē hasznának.

pufikos (-san, -sabb) mn. 'pufók, telt' — Hű, de ronda pufikos pofájju gyerek ez!

pulutó (Csak szóláshasonlatban használatos): Szh. Uan, mind a pulutó (nagyon rossz, csintalan). Szabó József

Frángos erdő — álló erdő. Erdészeti kutatásunk kétségkívül összetett, többretű, így egyes elemeinek szétválasztása és meghatározása nem kis feladat. Erdőgazdaságunk fejlődésében a nagy változást — mint ismeretes — a modern erdőgazdálkodás kialakítása indította el, mely a korábbi szabad erdőhasználat helyébe a tervszerű, a bizonyos időszakban végrehajtott erdővágást, majd az erdőtelepítést és -nevelést honosította meg. Ennek nyomán nemcsak új vágási mód, új erdészeti technológia vert gyökeret nálunk is, hanem az egész erdő jellege, képe is átalakult. E nagyszabású átalakulást természet-szerűen a szakterminológia bizonyos módosulása, átalakulása is kísérte. Ismeretes az is, hogy az erdőnek ez a fokozatos átalakulása egy ütemben folyt — illetve a legtöbb helyen következménye is volt! — az allodizáció előrehaladásával, amelynek során az erdők fokozatosan földesúri ellenőrzés alá kerültek, az addig szabad faizást élvező parasztság pedig csak telkének kiegészítéseképpen részesülhetett némi — ellenőrzött — favágásban.

Az erdőnek e folyamatos átalakítása nyomán kialakult új terminológia egy része — az új módszereket kialakító földesúri és állami adminisztráció jellegének, műveltségének megfelelően — német eredetű, de koránstem lebecsülendő az a továbbélő régi szókincs, mely nyelvünk igen régi rétegének tartozéka. Akad azonban olyan szó is, mely a modern erdőgazdálkodás megindulásától függetlenül, annak előtte került nyelvünkbe, s bár az csak a magyar nyelvterületnek egy kisebb szegélyén volt ismert, de a szó idegen eredete mutatója e gazdasági ágat már korábban is érintő nyugati szomszédunktól ért hatásnak. A szó, mely a XV. század óta nyomon követhető nyelvünkben, a következő kifejezésben maradt ránk mint erdészeti kifejezés: *frángos erdő*, és jelentése: 'tilalomba vett erdő'.

A *frang* szó a TESz. szerint (l. a *frang* címszó 2. és 3. jelentését) 'a városi és községi szabadalmak, illetve ezek megsértése után kiróható bírság és általában tilalom' értelemben élt főleg Nyugat-Dunántúlon, ahonnan az ÚMTSz. népnyelvi előfordulását is közli. Erdőre vonatkozó használata ez ideig nem került elő. Éppen ezért részletesebben is közöljük az ide vágó történeti adatokat, amelyeket az 1765. okt. 22-én Boczföldön tartott tanúkihallgatás során rögzítettek (ZML, Inqu. 66/91). Számunkra már a tanúknak feltett első kérdés is érdekes lehet; ez így hangzott: „Tudgya-e vagy hallotta-e a Tanu, hogy a Sárhidaj határban az Boczföldi határ végiben László Kovács Gyöp nevű Erdőt ki kerítette meg elsőben; akkor volt-e valami foglalás benne vagy ép és nyers lévén Sárhidaj Compossessorok által 100 forint vinculum alatt le tiltatott közönséges *frángos álló Erdőnek* hagyatott . . .” A kérdés tehát az első foglaló után tudakozódik, illetve azt próbálja felderíteni, hogy az erdőnek tilalmassá, „frángos erdővé” tétele előtt történt-e a foglalás, illetve az azt kifejező keringetés.

Az 1. tanu Ns Pete Antal 42 éves sárhidai lakos egyértelműen vallotta, hogy először Bíró János foglalta el és csak „... azután maga Visi Márton neki ment és azon Bíró János által el foglalt Erdőt általában mind levagdalta, edgytül edgyik mind el kerengette és már midőn Sárhidai Compossessorok 100 forint vinculum alatt közönséges

álló Erdőnek el tiltották, már akkor el volt kerengetve . . .”. Egy másik tanú, Ns Pete Péter 50 éves, ugyancsak sárhidai lakos szerint is, már akkor, ”a’ midőn Sárhidai és Boczföldi Compossessorok 100 forint vinculum alatt megírott Contractusok szerint azon Erdőt közönséges *frángos Erdőnek* el tiltották, meg kérített és elfoglalt Erdő volt . . .”.

De érdemes még egy következő tanúnak, Ns Pete Györgynek (33 éves sárhidai lakos) vallomását is meghallgatnunk, aki elmondta: „...midőn a 100 forint vinculum alatt lévő Contractust mind Sárhidai, mind Boczföldi Helység egymás között tették, ott lévén a Tanu azon helyen, már akkor derekasan [ti. az erdő] le volt aszalva és kerítve . . .”.

A fenti szövegekből mindenesetre világos, hogy a *frángos erdő*: tilalmas erdő, amelyre még a feltett kérdés és az egyik tanú azt a kifejezést is alkalmazza: *álló erdő*. Úgy látszik, ezt a szókapcsolatot az általánosabban ismert *szálas erdő* vagy *lábas erdő* helyett használták, és jelentette a nagyobb fákból álló, épület és szerszám készítésére is alkalmas erdőt, melynek értéke mindig is igen nagy volt. Ezt az erdőt — mint a *közönséges* jelző arról tanúskodik — közösen szabadon használhatták, mégpedig — minthogy két falu határán lehetett — a sárhidai és boczföldi lakosok is, akik éppen ezért vehették közösen tilalom alá. E tilalombavétel azonban már elkésett — még ha szigorú, 100 forintos vinculumot jelentett is — hiszen már annak előtte mint „közönséges erdőt” többen is keringetni, aszalni kezdték, ami egyúttal az egyéni birtokbavétel általánosan ismert módja volt. Így bár az *álló erdő frángos erdő* lett, de mint *közönséges erdőt* már egyéni birtokba vették, mi által szabadon rendelkeztek vele, és ha akarták, ki is irthatták.

Tőszomszédság. A nyelvi anyag, mint ismeretes, igen fontos bázisa annak a történeti kutatásnak, mely a hajdani élet, gazdálkodás egyes részleteinek feltárására vállalkozik. De az is tény, hogy a sokrétű nyelvi adatok közt nem is egynek pontos értelmezésére csak úgy lehet vállalkozni, ha ismereteink kiterjednek azokra a gazdasági viszonyokra, speciális technológiákra is, melyekben élve és melyeknek művelése során a kifejezések vagy szólások létrejöttek.

Noha a kutatás számtalan olyan tényanyagot hozott felszínre, mely e kifejezések sorát érthetővé tette, közel sincs még minden lehetőség kimerítve. Különösen nincs az, mely a régi gazdálkodás tárgykörébe vág, melynek kutatása viszonylag későn indult, s elmaradt. E tárgykörbe tartozik az a kifejezés is, melynek tárgyi háttérét most szeretnénk megvilágítani : a *tőszomszéd, tőszomszédság*.

Az ÉrtSz, mely mind a két alakot felveszi, és az elavult szavak közé sorolja, az előbbi tartja az eredetinek. Az értelmezés alapjául szolgáló levéltári adatainkban viszont az utóbbi forma található. De érdemes azokat az adatokat is megismerni, melyek ugyan e tárgykörbe tartoznak, de csak közvetve segítik a kifejezés pontosabb értelmezését.

1770. ápr. 4-én a Zala megyei Lengyelben tartott tanúkihallgatáson Ns Nagy János mileji lakos a következőket mondotta a kérdéses ügyben való személyes, közvetlen jelenlétének igazolására: „maga és a’ Tanu — vallotta — azon napon is alkalmatossággal maga részire ugyan Csentericsfai határban a megh írt kerítésnek *tőss megyessé-gében* délről egy darab erdőt meg aszalt. . .” (ZML, Inqu. 75/40). Ugyanez év május 29-én Nagy-Liczkón tanúkihallgatást tartó megyei bizottság első kérdésként — a kérdéses határrész birtokjogának felderítése céljából — a következőt tette fel: „...Écsok Fenyvesse nevezetű már most rész szerint tiszta irtás földeket, rész szerint pedig megh aszalt kerítést. . . Fitos Ferenc maradéki kerétséik *tűss megyessé-gében* ki és az az előtt hány esztendőkkel kerétette és aszalta meg?...” E kérdésre pedig Ns Domján Pál 50 éves mileji lakos a következőt válaszolta: az erdőt, mely „már most rész szerint tiszta irtás földből, rész szerint pedig megh aszalt kerítésből állott, ép és nyers erdőből

mint egy huszon három Esztendővel meg keréteték... Nap nyugatrul pedig Fitos Ferenc maradéki keréteseik *tüs megyés Szomszédságában* vagyon nagyobb részint” (ZML, Inqu. 75/16).

Az utóbbi vallomás tartalmazza ugyan a teljes megértést lehetővé tevő szókapcsolatot, mégis helyes lesz talán a pontosabb értelmezés céljából néhány szót még hozzáfűznünk.

A fenti szövegekből mindenesetre egyértelműen kiderül, hogy a bemutatott földnek, illetve az azok tőszomszédságában fekvő kérdéses földek irtásos területek, mégpedig jobbára olyanok, melyeken még az irtási munkák kezdését jelentő fakiölést csak most kezdték meg. Erre utalnak a periratoknak a *kerítés*-re, illetve *aszalás*-ra utaló szavai, melyek valójában egyetlen ténykedésnek két, más szemléleten alapuló kifejezései, annak ti., hogy az élő fa héját kb. 1 méter—1 méter 50 cm magasságban kör alakban lehántják — *megkerítik* — minek következtében az élő fa elszárad, *megaszalódik*. A lehántolt fán csak később bekövetkező változásra, elszáradásra utal tehát a másik, a *megaszal* kifejezés. A két kifejezést egymással váltogatva, egyforma értékűnek használják a periratban, mégis a feltett kérdésben mintha a kifejezésben rejlő fokozati, illetve szemléleti különbségre is tekintettel lennének, amikor a két kifejezést a következő sorrendben alkalmazzák a mondatban: „ki és az előtt hány esztendővel *kerétette* és *aszalta* meg?...” Vagy előtte azt tudakolták, hogy a „meg aszalt kerétést...” valójában ki is kerítette és aszalta meg?

Mindez nem lényegtelen a mi szempontunkból sem, hiszen kiderül, hogy annak a birtoknak, melynek jogos tulajdonosát keresik, a határát, ha ki is száritott, de mindenképpen a földben maradt, gyökeres fák alkották. De ha a fák eltávolítását, azaz a föld tisztítását, tényleges irtását meg is kezdték, a megyén, a szomszéd földje mellett szoktak elhagyni olyan fent álló fákat, melyek éppen kimozdíthatatlanságuk révén a határ biztos és szilárd jelölőivé válhattak. 1765-ban az egyik Szentiványi pusztai határperben — mint Kustán János vallotta — „ki hivatvatván Németfalusi Pusztá határába, a nagy árok mellett lévő aszalásnak és irtás rétnak mögyézése el igazéttatására, a’holott Kustán Benedek és Kustán Jozseff magok között megh egyezvén, bizonyos *különböztető mögyéket* csináltak...” (ZML, Inqu. 66/23). E megyék, melyek a szomszéd földjétől a birtokolt területet elválasztották, olykor szélesebbek, kiterjedtebbek is voltak annál, mint ahogy ma a határmegyéket ismerjük. Ez derül ki például a következő vallomásokból is, melyek közül az elsőt Nagykitason a 19 éves Németh Pál tette, aki a helyszínen is „meg mutatta az helet, a régi Kalamár mezején föllül, föll Szélrül léveő Hosszú nevezetű Sűrűben, és más megye forma sűrűk között léveő Kutasi Szántó Földeken...” mely a kérdésben forgott (ZML, Inqu. 66/7). A következő vallomás szerint pedig, melyet Ns Simon Ferenc tett Böröndön 1759-ben, a megyék már nem is csak sűrűk, hanem egyenesen kis erdőhöz hasonlóak: „...jelen volt a Tanu — mint vallotta — midőn tudniillik Kőröcz Imre tizenöt Irtót maga mellé vévén a Halastói határban Osztállában jutott régi aszalt *megye forma erdejét* irtotta...” (ZML, Inqu. 65/53).

Természetesen ilyen esetben a „megye” önmagában nem volt elégséges a két birtok pontos elhatárolására, ezért a pontos határt alkotó fákat még kereszttel is megjelölték. Ezért is mondta 1768-ban egy gyertyánági perben Hosszi István tanú, hogy ismeri a határt, hiszen jelen volt, mikor a kerengtetett erdőt „Kustán Györggyel egy bizonyos keresztes Fenyő fa törzsökkel egymás közt *ell megyezték*...” (ZML, Inqu. 72/69). De előfordult az is, hogy ugyanarra a fára két oldalt vágta rá a két szomszéd a „maga kereszjtét”. Ez derül ki pl. Ns. Simon Ferenc kustánszegi lakosnak 1769-ben tett vallomásából, mely szerint vadászat közben, a kerített erdőben „...egy két kereszttel meg jelölt... fenyőfánál megállapodtak és Németh János Kustáton Györgyöt (ti. szomszédját) megh szólótotta mondván... ezen fenyő fára föl szélrül én vágтам keresz-

tet, melyre azonnal Kustáton György felelt, délről pedig Komám Uram én vágtam...” (ZML, Inqu. 74/77).

S e fák természetesen addig, míg fennálltak, megbízható tanúi maradtak a pontos határnak, mozdíthatatlan, töves állapotukban.

A kifejezés eredeti alakja tehát, mint a fentiek is mutatják: *töves megyés szomszédság* lehetett, melyből rövidült a *tős szomszédság*, majd a *tőszomszédság*. A kifejezésben egyébként nem pusztán a határ közvetlensége fejeződik ki, melyet közös, gyökeres fa jelölt, hanem — szabad foglalású területről lévén szó — az is, hogy a szomszédság eredeti, régi, még az első foglalástól kelteződik, amikor a két birtok határvonalát gyökeres fák jelölhették. Ma már azonban e jelentésnek semmi nyoma sem érződik.

Takács Lajos

Tunnel. Eme angol szó pótlására a nyelvújítás kora megalkotta az *alagút* szót, amit a TESz. első ízben 1836-ból adatol. Az új magyar szó lassan gyökerezett be nálunk, s szélesebb körökben csak akkor terjedt el, amikor már látható és használható lett a budai Lánchídfe és a Krisztinaváros között, a Várhegy alatt fúrt és 1856-ban megnyitott, e szóval jelölt 350 méter hosszú „műtárgy”. A Déli pályaudvarhoz tartozó vasúti alagút négy évvel később épült. Ezek voltak az első tömegközlekedést szolgáló szintbeli alagutak e nemben a fővárosban, létrejöttek nélkül az új szó még lassabban honosodott volna meg.

Hosszú ideig élt azonban nálunk, párhuzamosan az *alagút* szóval a *tunnel* is. Elsőnek alighanem Széchenyi István használta 1831-ben: „Temsei Tunnel, hidak... mind nem a' kormány, hanem egyesek által állíttatnak elő” (Világ 515). Még ugyanazon évben találkozunk vele Zádor Elek Geographiai kézikönyvében: „[Londonban megjegyzésre méltó] a' Tunnel (föld alatt való út a' Thamse alatt, építő félben, 1300 láb hosszú)” (2:7). A két magyar szerző által említett víz alatti alagutat Londonnak Rotherhite és Wapping nevű városrészei között kezdték építeni 1825-ben. A számos műszaki nehézség miatt (kilenc ízben tört be a víz) a tervező és kivitelező neves francia mérnöknek, Marc Isambard Brunelnek többször félbe kellett szakítania a munkát. Közútinak készült, jelenleg a vasúti forgalom céljait szolgálja. A maga idejében Európa egyik nevezetességének számított, minden valamirevaló külföldi utazó sietett megtekinteni. Bölöni Farkas Sándor angliai naplójában kétszer is említi, 1831 április 22-én és május 7-én: „Általmentünk osztán csolnakon a Temzén, a Tunnelbe leereszkedtünk...” és „Két nevezetes tunnelje van Londonnak, egyik, amely a víz alatt megy el, és a más a Regent Canal tunnelje” (az 1966-ban Bukarestben kiadott és helyesírásiilag némileg korszerűsített Naplóban 314 és 321). Pulszky Ferencnél „Vasut vitt... földalatti tunnellen át” (Úti vázlatok 1836-ból; megjelent 1839-ben az Árvízkönyvben, majd 1914-ben Pulszky F. kisebb dolgozatai között, 67). Néhány lappal korábban azonban más szóval jelölte ugyane fogalmat: „vas úton a' gőzkocsi... hegyeken ált keresztültört barlangokban sietve” (52). 1840-ben Szemere Bertalannál (aki 1837-ben járt Londonban): „Brunel mérnök’ fejében azon eszme támadt, hogy a két part folyam alatti út által köttessék össze, s ez a Tunnel” (Utazás külföldön 2:65—6). Gorove István 1842 szeptember 14-én szánta rá magát „lent a Temzse alatt a Tunellen átgyalogolni” s három nap múlva vasúti utazás után azt írta naplójába, hogy „Utunk tunelleken vitt keresztül; voltam tunelleken is már, s mindig kellemetlen érzelmek közt”. Meg is indokolta, miért érezte rosszul magát. „Képzeltetek magatoknak egy hosszú vonatot 12 szekérrel s ezek mindenikében 24 személyt, két szenes szekeret s a locomotivet. Mint nyíl hajt be a sziklák ölébe a locomotiv, hosszan s élesen süvölt a vezető a nyílásnál, s míg az éles üvöltés tart, már bent jár a vonat és enyészik a világ és mind sötétebb lesz, míg elveszett annyira, hogy szomszédokat s tinmagatokat nem látjátok, a gőz üvöltve tör ki, a kerekek robogva járnak, s e

kellemetlen zaj fokonkint, mint a haladás, növekszik erejében — azt, barátim, hogy a katlan megreped, hogy tengely törik, hogy a locomotiv kiemeltetik, hogy a kiáltó hang nem hallatszik, hogy a sötétben nem látnátok, nem ugorhatnátok, hogy mentség nélkül vesznének kellene, illy borzasztókat ne képzeljete, mert akkor soha tunellekben járó vasutra nem ültök; meglehet, mikorra nekünk vasutaink lesznek, akkorra már, hiszem, lesz találmány, hogy a zaj ne legyen olyan nagy, s csövek felülről fognak világosságot beereszteni, a törvényhozás pedig nem fogja megengedni, hogy tunelleken keresztül csak egy vonal vigyen.” (Nyugot, 1844. 2:4, 8.)

Nem minden kortárs számára volt ilyen félelmes élmény az áthaladás a vasúti alagúton. Irinyi József 1846-ban fenntartás nélkül lelkesült. „Egy ünnep napján életemnek elmentem megnézni korunk legnagyobb dicsőségét is. Ott voltam tehát; láttam, bámultam a’ legmerészebb, a’ legnagyobb vállalatot, melyet a’ mesés hajdankor’ minden magasztalt oriai műveinek ellenében, diadallal lehet felmutatni az újabb kor nevében. Értem a’ tunnelt. Kijöttemkor megdörmölhetett volna felettem az ég, és én remegés nélkül, sőt büszkén fogtam volna a’ mennyei szózatnak válaszolni: én is ember vagyok ám; olly ember mint kik a’ tunnelt készítik” (Német-, francia- és angolországi uti jegyzetek, 2: 137—8).

A harmincas és negyvenes években még többféle, értelmező jellegű magyarítási kísérletekkel lehetett találkozni. Így a kor reprezentatív lexikonában, a Közhasznú Esmeretek Tárában 1833 és 34-ben: „Brunel... 1825 Themse alatti utat (Tunnel) kezde építeni” (7:510), és „Nevezetes Brunel Francziától munkába vett Tunnel (boltozott kocsis és gyalogút) a’ Themse alatt, egyik parttól a másikig” (12:9). Tíz évvel később: „A város hat részre van felosztva, mely pompás hidakkal, s egy Themse alatti uttal (tunnel) van összekötve.” (1843: B. P.: Általános földleírás, 66). „A’ london-birminghami vasúton számos tunnel (hegyalatti átmetszés) van” (1844: Tóth Lőrincz: Úti tárcza, 5. füzet 180).

A *tunnel*, *tunell*, *tunel* szó előtt ekkor még hosszú jövő állt nyelvünkben. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, akkori vezető műszaki folyóiratunk 1882-i 16. évfolyamában számos cikk olvasható a hazai és külföldi vasútépítésekről. Több mint hússzor szerepel ez évfolyamban az említett idegen szó és egyszer sem a magyar egyenértékese. Idős emberek még a millennium idején is, ahogy adatokkal igazolható, szívesebben mondták és írták a *tunnel* valamelyik változatát, mint az *alagút* szót. Ez idegen szó teljes kikopása nyelvünkéből a XX. századra esett. Egyetlen helyen azonban még ma is él. E néven emlegetik a környékbeli lakók, a fiatalok csak úgy mint az öregek, azt a régi, ma is használt aluljárót, mely a VI. kerületi Bajza utcát a Nyugati pályaudvar vágányterülete alatt összeköti a XIII. kerületi Bulesú utcával.

Az eredetileg ’madarász háló’, majd ’cső’ jelentésű, az ófranciából (*tonel*) leszarmaztatható angol *tunnel* szónak ’alagút’ jelentése az angol nyelvben 1782-ből adatolható először (OED), mint az ipari forradalom egyik technikai létesítményének neve. Figyelemre méltó, hogy a franciában 1829-ből mutatható ki először (Bloch-Wartburg), tehát mindössze két évvel korábban, mint nálunk. (A francia akadémia szótára csak 1878-as kiadásában regisztrálta első ízben.) A németben pedig 1839-ben honosodott meg (Kluge), tehát jóval később mint nálunk, éspedig a lipcse—drezdai vasútvonal építésekor.

Zsilett. Az amerikai angol nyelvben, melyből ez a szó hozzánk került, nem létezett és ma sem létezik ilyen köznév. Az angol nyelvterület más tájegységeiben sem. Bármely angol egy- vagy kétnyelvű szótár tanúsíthatja ezt. Ellenben létezett egy King Camp Gillette nevű amerikai feltaláló és vállalkozó (1855—1932), akinek családneve az angol nyelvterületen kívül közszó lett.

A wisconsini származású, fejlett gyakorlati érzékű Gillette egy műszaki árukat forgalmazó kis cég utazó ügynöke volt a kilencvenes évek elején. Főnöke arra biztatta, találjon fel valamit, amit egyszeri használat után el lehet vagy el kell dobni, de amire minduntalan szükség van. Csak ilyesmből lehet gyorsan meggazdagodni. A találmány mint ötlet 1895-ben született meg: egy mindkét szélén éles, vékony acél lemezke, valami-féle tartóba foglalva, borotválkozás céljára. Az ötlettől a megvalósításig hat keserves év telt el technikai és pénzügyi akadályok leküzdésével. A fő nehézség a megfelelő vékonyságú, simaságú, keménységű, élességű és főleg olcsóságú acéllemezek kihengerlése volt. E kérdések megoldása után a feltaláló 1901 decemberében nyújtotta be Bostonban szabadalmi kérvényét és még még ugyanazon évben tőkeerős támogatók segítségével megalapította az American Safety Razor Companyt. (A cég később a Gillette Safety Razor Company nevet vette fel.)

Az újfajta „biztonsági” borotvapengék nagyüzemi gyártása 1902 második felében indult meg. A kezdeti eredmények azonban nem voltak nagyon biztatók, legalábbis üzleti szempontból. Az 1903. évben a vállalat összesen csak 51 készüléket (tartót) és 168 pengét tudott eladni. De megindult a reklámhadjárat is — mely az új típusú borotva veszélymentességét hangsúlyozta — s ennek eredményeképpen hamarosan beütött „a borotválkozás világforradalma”, ahogy K. C. Gillette nevezte. Amit a számok is tanúsítanak: 1904-ben a vállalat már 90 000 készüléket és 12 400 000 pengét adott el. Habár tudjuk, hogy a legtöbb borotválkozó a pengét egynél többször használja, Gillette sikerét és meggazdagodását már nem lehetett megállítani. A vállalat Európában először az angliai Leicesterben létesített gyárat 1905-ben, második nagyüzemét az ugyancsak angliai Isleworth-ben 1937-ben. További hat országban van még a Gillette cégnek borotvagyára. (Források: *Origin of the Gillette Razor*, melyet maga a feltaláló írt s megjelent a vállalat házi folyóiratában, a *Gillette Blade*-ben 1918-ban és különlenyomatban is; továbbá *Dictionary of American Biography, First Supplement*, pp. 345–6, 1944.)

Itt jegyezzük meg, hogy a borotválkozás „második forradalma” is amerikai személyhez fűződik. A villanyborotva őst Jacob Schick nyugalmazott alezredes szabadalmaztatta 1928-ban és kezdte gyártani 1931-ben.

Gillette találmányának híre gyorsan eljutott Magyarországra. A Szabadalmi Közlöny 1903 szeptember 26-i száma (8. évf., 39. sz.) a 328. lapon közli, hogy 1902 december 30-án Budapesten szabadalmat nyert 28502 lajstromszám alatt „Gillette King Camp üzletvezető Brooklinban, — Borotva.” Maga a készülék s annak neve azonban csak lassan kezdett terjedni. S ennek oka nyilván nem csupán a férfielemek konzervativizmusában keresendő, akik nehezen váltak meg a megszokott (gyakran az apjuktól öröklött) hosszú késes régimódi borotvától. Hanem lassíthatta a zselett terjedését, főleg az első évtizedben annak az ára is. A Sport-Világ c. heti folyóiratban például ez volt olvasható egy visszatérő, bekeretezett hirdetésben: „Marton Alajos és fia, Budapest, Koronaherceg utca 10. Az amerikai GILLETTE biztonsági borotva főraktára. 10 napi próbára is kapható. Ára 12 kétélű késsel 24. — Korona.” (1908. július 5., a 230. lapon.) Amikor nálunk a század elején egy középiskolai tanárnak sok évi szolgálat után 200 korona körül járt a havi fizetése, akkor a 24 koronás zselett önborotva luxuscikkszámba ment. Olyanféle „státusszimbólum” lehetett, mint manapság egy elsőrendű nyugati gyártmányú villanyborotva. Ennél már lényegesen jutányosabb volt ugyanazon folyóiratban ugyanabban az évtizedben (1905. december) hirdetett s ma is ismert RASOL nevű borotválkozó kenőcs (a hirdetés persze elhallgatta, milyen bűdös), mely „harminczsori borotválkozáshoz elegendő és kés, borotva nélkül is használható”. Ebből ugyanis egy kilós bödön csak 2.40 koronába került.

K. C. Gillette újmódi borotválkozó eszköze nálunk akkor kezdett elterjedni, az első világháború után, amikor a szakálldivat kimúlt, s a tömegtermelés és az üzleti ver-

seny leszorította az árakat. A Pesti Napló napilap 1928-ban már vámmódosításokról írt, melyeknek célja, „hogyan kedvezzen a nagytőkéseknek, a hatalmas zsillettgyárosoknak” (január 18. 11. lap). A húszas években alakult ki a tárgy végleges magyar neve is, és lett a *Gillette önborotva* készülékből *zsillett borotva*, majd tapadással *zsillett*. (A magyar *önborotva* szó is alighanem K. C. Gillette működésének köszönhető.)

A *zsillett* mind a mai napig pusztán márkanév az angol nyelvterületen, a sokféle forgalomban lévő önborotva penge egyike nevének (Gillette blade) alkotó eleme. Nálunk nemcsak hogy bármiféle gyártmányú önborotva pengét jelent, hanem azonfelül — sőt talán elsősorban — még magát az önborotva készüléket, a tartót is, melybe a pengét helyezzük. Egyike ez a kevés számú eseteknek, amelyekben a nyelvünkbe került angol szó jelentésbővülésben részesült.

Országh László

Sauvageot, Aurélien: L'édification de la langue hongroise. Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris-Sorbonne. Série „Recherches”, tome 61. Éditions Klincksieck. Párizs, 1971. 424 lap.

Vitázó kedvű tudós nyelvész műve nyelvünkről: így jellemezhetjük egy mondattal francia kutatótársunk jeles munkáját. Olyan ember írta ezt a könyvet, aki a magyar nyelvet nem csupán vizsgálándó anyagként kezeli, hanem szeretettel, ezt a nyelvet alaposan ismerve, mind a tudományos irodalomból, mind a régi és mai szépirodalomból, valamint a mindennapos gyakorlati használatból merítve. Ugyanakkor a szerző anyanyelve, a francia indoeurópai nyelv: módja van tehát arra, hogy egyszerre szemlélje a magyart kívülről, azaz franciaként, egy másfajta struktúrájú nyelv hordozójaként, de belülről is, mivel nyelvünket — ahogy mondani szokás — „anyanyelvi szinten” ismeri.

Régóta nem jelent meg idegen nyelven a magyar nyelv rendszeréről és történeti fejlődéséről szóló tudományos vagy tudományos-népszerűsítő munka (amikor az „idegen nyelven” fordulatot alkalmazzuk, a nagy világnyelvekre utalunk). Azt hiszem, Simonyi Zsigmond műve, *Die ungarische Sprache* (Strassburg, 1907.) megjelenése óta nem kapott kezébe a magyar nyelvet nem értő közönség megfelelő könyvet. Simonyi munkájának a megjelenése óta majd hét évtized telt el. Ezért is üdvözljük örömmel az ismertetendő művet. Azt is tudjuk, hogy a könyv szerzője nyelvünknek elméleti ismerője és gyakorlati tudója, olyan ember, aki (bár földrajzi távolság) folyton-folyvást figyeli nyelvünk változását, regisztrálja kisebb-nagyobb módosulásait, buzgón olvassa a magyar nyelvészeti szakirodalmat, rendszeresen (nálunk rendszeresebben!) számontartja szépirodalmi folyóirataink (*Élet és Irodalom*, *Kortárs*, *Új Írás* stb.) közleményeit: feldolgozza őket nyelvi és nyelvészeti szempontból.

A könyv szerzőjének tevékenységével nemrég bőven foglalkozott hazai sajtónk. Közhasznú, oktatói és tudományos munkáját alaposan ismertették (l. MNy. 1972: 370—2, NyK. 1973, 75: 437—8). Az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatta, az akkor elhangzott laudatio beszámolt az ünnepeltnek a magyar nyelv és műveltség terjesztése érdekében végzett tevékenységéről. Majd a párizsi Association pour le Développement d'Études Finno-Ougriennes (A. D. É. F. O.) és a hazai tudományos körök, a világban szerteszét élő finnugor nyelvészek közreműködésével ünnepelték A. Sauvageot-t 75. születésnapja alkalmából: ünnepi kötetet adtak ki tiszteletére (*Mélanges offerts à A. Sauvageot à l'occasion de son 75me anniversaire*. Budapest, 1972.). Azt is megemlítenék véljük, hogy Sauvageot alapította, Gergely János társaságában, az Études Finno-Ougriennes c. folyóiratot, amely nemzetközi rangra tett szert és 1974-ben tizedik évfolyamába lép.

Oktatói munkája és tudományos tapasztalata, ismereteinek széles tárháza mintegy felhatalmazza és ösztönözte Sauvageot-t arra, hogy egy, a nyelvünkről szóló művel lépjen elénk. De így is fogalmazhatnók felfogásunkat: vártuk a mű megjelenését, mivel tudtuk, hogy a szerző számtalan kérdésben más, a hazai elfogadott felfogástól eltérő véleményt hirdet. Ilyeténképpen a könyv megjelenése várt esemény és meglepetés volt egyszerre. Sauvageot-t tudományos múltja szinte predesztinálta e munka megírására,

mivel a maga személyében őrzi a legjobb magyar hagyományokat és folytatja őket: mestere, nevelője Gombocz Zoltán volt, okult Melich János, Balassa József, Mészöly Gedeon, Bárczi Géza, Knieszsa István, Pais Dezső értekezéseiből, de mindenkor merített a „közbülső” nemzedék (Benkő Loránd, Lőrincze Lajos, Tompa József, Károly Sándor, Berrár Jolán, Szathmári István és mások) műveiből is. És a magyar nyelvészek munkáinak megállapításait szüntelenül kiegészíti, helyesbíti saját, a mai magyar nyelv eleven anyagán végzett megfigyeléseivel, mondhatnók: semmit sem fogad el bíráló felülvizsgálat híján. Bizonyosság erre, hogy állandóan tanúságul idéz mai magyar szépírók és kritikusok alkotásaiból vett példákat. A múlt hagyományát, a jelen nyelvtudományát és az élő nyelvet amalgámozza egybe könyvének végső fejezeteiben. László Anna, Móricz Virág, Jankovich Ferenc, Gerelyes Endre, Boldizsár Iván, Csák Gyula és mások írásaiból meríti korszerű példáit, és gyakorta meghökkent általunk elmulasztott, de a más nyelvűnek érzékenységgel felfedett változások, újítások bemutatásával.

Sauvageot alaptétele a magyar nyelv fejlődési folyamatában, vagy miként ő mondja: épülésében a következő. A honfoglalók magukkal hozta finnugor nyelv a nyugati népek művelődési hatására megváltoztatta eredeti jellegét, és illeszkedett az európai mondattani normákhoz. Ezt a változást már a latinból fordított Halotti Beszéd szövegén is bemutatja (szórend, az alá- és mellérendelés latinos volta) (l. 114—5). Ezen europaizálódást a következő korszakokban is megfigyeli, a magyar írók érdeméül tudja be. Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy a szerző nem említi a magyar nyelv belső fejlődése során szerzett értékeket, elsősorban a szókincs gazdagodását, a különböző nyelvjárásokból ötvözőtt és ötvöződött irodalmi nyelvünk keletkezését. Elismerőleg szól ezen folyamatokról, amelyek a kelet-európai térségben mintaadók. Sőt a nyelvújítás méltatásakor egyenest például állítja a harmadik világ nyelvformálói számára a magyar nyelvújítást. A továbbiak folyamán pedig a szocializmus hozta általános, s ekként nyelvi műveltségének is olyan méltatását olvashatjuk munkájában, amely párját ritkítja hazai irodalmunkban.

Ennek ellenére számos ponton vitába kell szállnunk Sauvageot felfogásával, ámde meglehet, hogy éppen ez a szándéka, mivel harcos természeténél fogva többre becsüli az igazság keresését a készen kapott tételek bírálat nélkül való elfogadásánál.

A *L'édification de la langue hongroise* című könyv 8 részből tevődik össze. A részek szinte regényes címet viselnek, mert a szerző (nyelvi) fejlődéstörténetet ír le. Az első — „A múlt sötétjében” — a magyar nyelv rokonságának kérdését, az uráli bölcös helyét, a szomszédokkal történt nyelvi érintkezést, a Magyarország felé való vándorlást vázolja. A második fejezetben „Az első tanúságtételek” címen a szórványok, a HB., az ÓMS. stb. alapján az ómagyar nyelv hang-, alak- és mondattani állapotát mutatja be. Valamelyes átfedést jelent az a tény, hogy a 3. fejezetben „Az Egyház nyelve” címen némely kérdés tárgyalására ismét sort kerít, megint hangsúlyozva a latin fordulatok másolásának a tényét. A negyedik rész címe jellegzetes: „A nyelv megváltoztatja küldetését”, mivel megjelennek a „laikus” szövegek. A szerző ezt a korszakot Szabács viadalától keltezi, elfogadva annak hiteles voltát. Ebben a részben tárgyalja a protestáns és katolikus bibliafordítás világi jelentőségét. Sauvageot felfogása szerint azonban a nyelvújítás jelzi a magyar nyelvnek európai szintre való emelkedését („A nagy áttörés” c. rész). Majd a XIX. századra veti figyelmét, és a purizmus, a népiesség, Petőfi és Arany szerepe, a Magyar Nyelvőr (Szarvas) munkája a tárgya a „Megszilárdulás feliratú hatodik résznek. „A jelenlegi helyzet”-et ezen a címen tárgyalja a 7. részben, leírja a mai magyar nyelv strukturális állapotát, sőt ennél többet ad, mivel a társalgás szókincse, a tudomány nyelve, az argó ügye, az expresszivitás problémája is helyet kap félszáznyi lapon. A 8. fejezet némiképpen ismétlése az előzményeknek, mert a mai állapotból következő „Problémák és perspektívák” kerülnek terítékre.

A részek egységet alkotnak, de a szerző a nyelvészeti-kulturális tételeknek megfelelően tételekre bontja őket, pl. a 4. részben: a nyelvjárási megoszlás, az írásmód, a kiejtés, a nyelvtanítás zsengei, a stílusfejlődés, a protestáns Biblia, a katolikus Biblia stb.; kerül tárgyalásra. Minden egyes tétel tényanyaggal nyílik, hiszen nyelvünk történetét és nyelvünket kevésbé ismerő olvasóhoz szól. A bemutatás és a bizonyítás módja majd mindig egészségesen induktív, szinte sohasem apodiktikus. Ez az eljárás mód megfelel a célkitűzések, hiszen idegeneknek mutatja be a magyar nyelvet. A szó- és mondatpéldákat kevés kivétellel francia nyelvre fordítja.

Noha Sauvageot erősen kritikus szellemben ismerteti a magyar nyelv némely fejlődési jelenségére vonatkozó elméleteket — dicséretére legyen mondván, hogy nem hallgatja el a kontroverziákat — mégis akad olyan pont, amelyben nem fogadhatjuk el felfogását. Egy-két problémát említenék. Véleménye szerint a magyar nyelvnek nem a obi-ugor nyelvek a legközelebbi rokonai. Azt hiszem, felesleges bizonyítanom, hogy alaktani egyezések, csak az ugor nyelvekben fellelhető közös szókincs, művelődéstörténeti tények (lótartás, ebtenyésztés), földrajzi elhelyezkedés, történelmi utalások az ugor csoport megvoltá mellett szólnak. Nem fogadhatjuk el Sauvageot-nak azon felfogását, hogy a magyar nyelv szórendje, mondatfűzése teljesen latinositott. A bizonyítási eljárás féloldalas: fordításokra támaszkodik olyan korszakban, amelyből a világi szövegek, lett légyenek azok udvariak avagy népiek, teljesen hiányoznak. A tárgyas (= determinált) ragozás kialakulására vonatkozólag nem fogadható el Klemm Antal magyarázata (*A nő megfőzte a halam*, ebben a szerkezetben *a halam* birtok volna). A Mészöly-adta fejlődésvázlat és -magyarázat az elfogadható. Nem egyezik továbbá véleményünk a szerzőével abban, hogy a mai magyar nyelvben (az írottban!) tömegesen, nyakló nélkül alkalmazott idegen szavak jelenléte elfogadható, mert az 1945. év óta végbement művelődési változás indokolja. Azaz: a műveltek *rétegeből* műveltek *tömege* lett, nem kell tehát az idegen szavak inváziójától viszolyognunk (348.). A türelmességnek és a büszkeségnek is van határa!

Arra nincs helyünk, hogy kisebb helyesbítéseket közöljünk, fordítási tévedéseket megigazgassunk, nem létező alakokat töröljünk. Célunk: örömmel tudatni olvasóinkkal, hogy nyelvünkről franciául írott kiváló munka jelent meg, amely lehetővé teszi, hogy gazdag tényanyagán az idegen a magyar nyelv régi és jelenlegi állapotával megismerkedhessék. A modern nyelvészeti kutatások idején, a tipológiai vizsgálatok virágzásakor erre szükség van. A mai magyar nyelvállapotról (szerkezetekről) írottakat mi is haszonnal olvashatjuk. A szerző meghatódva említi, hogy annak idején Gombocz Zoltán ösztökölte egy, a magyar nyelv történetéről szóló, franciául (azaz egy világnyelven) írott, a magyarországi kutatásokat figyelembe vevő, de más szemszögből komponált munka megalkotására. Ezt a művet Aurélien Sauvageot megteremtette.

Erdődi József

Kazinczy keltezési módjáról. Mizser Lajos érdekes és tanulságos cikket írt A keltezés történetéhez címmel (Nyr. 1973: 426–8). Számos adata közül egyetlenegy meg kell kérdőjeleznem. A múlt század második fele óta általánosan használt év–hónap–nap sorrenddel kapcsolatban megjegyzi: „Kazinczy Ferenc az esetek többségében [már] ezt a sorrendet használja (bár olykor az év megjelölését elhagyja): *Bécsben, 1797. jul. 17-én* (Válogatott munkái. Lampel Róbert kiad. 1898–1903. 321).” Tapasztalatom szerint Kazinczy életművében ez a sorrend aránylag ritkán fordul elő.

A kérdéses adat Kazinczynak Báróczy Sándor élete című munkájában található, a következő, zárójeles mondatban: „(Born a generális karjai közt lehellette ki lelkét Bécsben 1797. jul. 17-én).” Elképzelhető, hogy ebben a Lampel-féle kiadásban, tehát a Remekírók Képes Könyvtára sorozatban, amelyből Mizser Lajos és most én is a példát idéztük, már nem az eredeti formában jelent meg ez a dátum, hanem az újabb helyesírásnak megfelelően modernizálva. A Báróczy Sándor élete című tanulmánynak teljesen megbízható szövegű kiadása máig sincs. Kazinczy keltezési módját egyébként nem a különféle válogatásokban, hanem levelezésének a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent — sokkal megbízhatóbb szövegű — köteteiben tanulmányozhatjuk legjobban.

Kazinczyt 1794. december 14-én tartóztatták le, és 1801. június 28-án szabadult ki fogságából. E hetedfél esztendőben természetesen nem sok levelet írhatott. Érdemes megfigyelnünk levelezésének 21 (+2 pót-) kötetes akadémiai kiadásában Kazinczy akkori néhány levelének keltezési formáit. 475. számú levele, amelyet anyjának írt, a végén ilyen dátumot kapott: „29. Aug. 1795.” 476. számú levelének címzettje Barkó generális volt, „a’ kitől 1795. Június és September között a’ Király’ Rabjai függöttek”. E német nyelvű levél a következő keltezéssel végződik: „Ofen, den 31. Aug. 1795.” Kis Jánosnak szóló, 477. számú levelét így fejezte be: „Brünni fogságomban, Novemb. 16d. 1797.” 478. számú levelét anyjának és öccsének írta, elején a következő dátummal: „Januáriusnak 10dikén, 1798.” (Kazinczy Ferenc összes művei. Kazinczy Ferenc levelezése II. Bp. 1891. A M. Tud. Akadémia kiadása.)

E négy egymás utáni levélnek egyikében sincs év–hónap–nap sorrend; ilyen sorrendű ellenben a keltezés Kazinczynak például egy korábbi, Radvánszky Jánosnak írt levelében: „Regmeczen, 1793. X-ber 23-dikán.” (Azaz: december 23-án; az 5639. sz. levélben, az egyik pótkötetben.) Előfordul azonban Kazinczynál ezekben a fogsága előtti esztendőikben a rá — különösen később — sokkal jellemzőbb hónap–nap–év sorrendű keltezés is; egy Döme Károlynak szóló levelét például így kezdte: „Jan. 1-jén 1790.” (279. sz. levél, a Levelezés II. kötetében.)

Igaz, a Fogságom naplója év–hónap–nap sorrendű dátummal kezdődik: „1794. december 14. Vasárnap.” (Magyar Klasszikusok. Kazinczy Ferenc válogatott művei I. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 213. lap.) De ennek az emlékiratnak Kufstein című fejezetét már így vezeti be Kazinczy: „Június 22. 1799. tehát útnak indulánk...”

(Uo. 282.) Ez a hónap—nap—év sorrend Kazinczynál életének főképp az utolsó évtizedeiben lett majdnem egyeduralkodó forma.

Vegyük vizsgálóra például Kazinczy Ferenc levelezése huszonegyedik kötetében azt a tizennyolc levelet, amelyet Kazinczy 1831. augusztus 6-a és 20-a között írt, azaz közvetlenül a halála előtt (5374—5393. számú levelei ezek; közben az 5376. számút gr. Desseffy József, az 5390. számút pedig Guzmics Izidor írta Kazinczynak). Ha az egyetlen német nyelvű levelet nem számítjuk (5380. sz.), akkor ezek mindegyikében hónap—nap—év sorrendű a kekezés. Így Kazinczy legutolsó levelében is, amelyet — három nappal a halála előtt — Mocsáry Antalnak írt. Ennek dátuma: „Széphalom Aug. 20d. 1831.” (Kazinczy Ferenc levelezése XXI. Bp. 1911. 650. lap.) E levél harmadik lapjának szélén az író legidősebb leányának következő sorai olvashatók: „Mély bánattal kell jelent[en]em a' szegény atyám halálát, mely Augusztus 23dikán nekünk nagy szomorúságunkra történt, a' retenes Cholera betegségbe eset 21dikén, 's harmadnap mulva elhagyott bennünket örökre az áldot, pecsételetlenül találtuk ezt a' levelet, ez volt az utolsó mellyet írt életébe. A' leg mélyebb tisztelettel maradok alázatos szolgálója -- Kazinczy Eugenia.” (Uo. 653.)

Nemcsak Kazinczy, hanem később még Petőfi és Arany is többnyire ezt a hónap—nap—év sorrendet használta a kekezésben.

Pásztor Emil

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Khadafi vagy Kadhafi? Bartha Tibor székesfehérvári olvasónknak feltűnt, hogy a líbiai államfő nevét a Népszabadságban *Khadafi*-nak, a Magyar Nemzetben viszont *Kadhafi*-nak írják. Szeretné tudni, mi az oka ennek az eltérésnek, s a két változat közül melyik a helyes.

A hazai sajtóban a *Khadafi* formához tudomásunk szerint egyedül a Népszabadság ragaszkodik; ezzel szemben *Kadhafi*-t találunk a Magyar Nemzetben kívül a Magyar Hírlap, a Népszava, az Esti Hírlap és a Magyarország hasábjain is. Bővebb tájékozódás végett felütöttünk néhány kézikönyvet: a Világtörténelmi Kisenciklopédia (Bp., 1973., Kossuth) adata a Népszabadság gyakorlatát látszik igazolni: *Moammer al-Khadafi* (454), az idegen nyelvű „Ki kicsoda?”-lexikonokból azonban már jóval tarkább kép tárul elénk, így pl.: *Moamer Al Kazafi* (Who's Who in the World. 1st edition 1971—72. Chicago, é. n., Marquis Who's Who, 19); *Mu'ammer al Qadafi* (The International Year Book and Statesmen's Who's Who 1973. London, é. n., Burke's Peerage Limited, 247).

A zavar eloszlatására átnéztük a legfontosabbnak látszó külföldi hírlapokat és folyóiratokat is. Először a szomszédos országok magyar sajtójában tallóztunk, a következő eredménnyel: a pozsonyi Új Szó és az újvidéki Magyar Szó — a hazai újságok többségéhez hasonlóan — a *Kadhafi* írásmódot használja, míg a bukaresti Előrében a *Gaddafi* alakváltozattal találkozunk. Ezután a nem magyar nyelvű lapokat vettük szemügyre. A moszkvai Pravdában az elnök neve: *Kaddaflu*. Az angol nyelvű sajtótermékek, így pl. a Times, a Morning Star, az amerikai Time, valamint a Budapesten megjelenő két-nyelvű újság, a Daily News—Neueste Nachrichten angol része is egységesen *Gaddafi*-t írnak. Figyelemre méltó viszont, hogy épp a bejrúti Daily Starban, tehát egy angol nyelvű libanoni arab napilapban a *Kazzafi* írásváltozat is előfordul (l. Magyarország 1974. jún. 30. sz. 31). A német nyelvterület hírlapjai közül a Neues Deutschland, a Frankfurter Allgemeine Zeitung és az osztrák Volksstimme a *Gaddafi* formát választotta, de már a Deutsche Zeitung inkább a *Gadhafi*-t, a Süddeutsche Zeitung pedig a *Khadhafi*-t részesíti előnyben. A legfurcsább megoldásra a fent említett két-nyelvű lap német részében

bukkantunk rá: *Khadaffi*, ahol a *-ffy* végződés nyilván az *Istvánffy*, *Pálffy*, *Simonffy*-féle magyar nevek analógiájával magyarázható. Franciaországban, amint ez a *L'Humanité*, a *Le Monde* és a *Jeune Afrique* helyesírási gyakorlatából is kitűnik, a *Kadhafi* névforma az általános, s ezt fogadja el a brüsszeli *Le Soir* is. Persze azért a francia nyelvű sajtóban is vannak eltérések: a párizsi *L'Express* pl. *Kazafi*-t, a *Paris Match* (éppúgy, mint a mi Népszabadságunk) *Khadafi*-t emleget. Az olaszok is többféleképpen írják az arab politikus nevét: az *Europeóban* *Kadhafi*-ról, az *Espressóban* *Gheddafi*-ról olvashatunk. Még a nagy hírügynökségek is megoszlanak e tekintetben: a francia *AFP* a *Kadhafi*-t, az amerikai *Associated Press* a *Khadaffi*-t, a jugoszláv *Tanjug* pedig a *Khaddaffi*-t használja. — Növeli a zűrzavart, hogy számos újság menet közben — van, amelyik többször is! — megváltoztatta a név írásmódját. Pl. a *Magyar Szó* 1969. szeptember 18-i számának 3. oldalán még *Moamer el Kazafi* nyilatkozatát közli, az év végére azonban a *Kazafi*-ból *Gazafi* lett: a december 27-i szám címlapján már *Moamer El Gazafi* tárgyalásairól adnak hírt. Azóta még egyszer módosult az újvidéki magyar napilapban a líbiai államfő neve: jelenleg *Moamer el Kadhafi* (vö. 1974. ápr. 8. sz. 2). Mindezt természetesen nem bíráló élel, nem elmarasztalásként mondjuk. Nincs ebben semmi restellnivaló, már csak azért sem, mert ugyanebben az időszakban a világhírű londoni *Times* még többször, összesen háromszor „javította ki önmagát” (1969. szept. 17. sz. 6: *Quathafi*; 1969. szept. 18. sz. 6: *Qathafi*; 1969. dec. 29. sz. 4: *Kaddafi*; 1974. ápr. 8. sz. 1: *Gaddafi*). Arról nem is beszélve, hogy eredetileg maga a Népszabadság, a *Khadafi* változatnak pillanatnyilag egyetlen hazai képviselője és védelmezője is a *Kadhafi* forma mellett döntött. Íme az első előfordulás: „*Moammer al Kadhafi* ezredes, a líbiai hadsereg új főparancsnoka szintén nyilatkozott” (1969. szept. 10. sz. 2). A név körülbelül fél évig rendszeresen *Kadhafi*-ként szerepelt a lapban; az első ettől eltérő helyesírási adat március közepén, Rudnyánszky Istvánnak az Egyesült Államok líbiai légibázisáról szóló riportjában tűnik fel: „*Khadafi* ezredes, a [forradalmi] tanács elnöke kijelenti: »Visszaszerezzük Líbia szuverenitását«” (*Wheeler Field végnapjai*. 1970. márc. 15. sz. Vasárnapi mell. 4). Ezután egy darabig ingadoznak, pl. 1970. ápr. 17. sz. 2: *Kadhafi*; 1970. máj. 12. sz. 2: *Khadafi*; 1970. máj. 20. sz. 2: *Kadhafi*, s csak 1970 május végétől, nagyjából a khartúmi Nasszer—Numeiri—Khadafi hármass csúcsértekezlet idejétől fogva írnak következetesen mindig *Khadafi*-t (vö. 1970. máj. 26. sz. 1; máj. 27. sz. 1; máj. 28. sz. 1; máj. 30. sz. 1; máj. 31. sz. 2 stb.).

Mivel magyarázható ez a sokféleség? Elsősorban azzal, hogy az arabnak nincsen egységes és hivatalos latin betűs átírása, s így minden egyes nemzet a maga ábécéjével és a saját helyesírási szabályai szerint írja át az arab neveket, melyekben ráadásul az európai nyelvek artikulációs bázisából hiányzó különleges mássalhangzók is vannak. Nézzük meg például a szóban forgó esetet! A líbiai politikus nevét az arabok kb. [qaðäfi]-nak ejtik, ahol a *q* hátul képzett (fonetikai műszóval: veláris) *k*, a *ð* pedig ún. interdentalis zöngés spiráns, vagyis olyan réshang, amelynek kimondásakor nyelvünk hegye a két fogsor között van (e mássalhangzó kissé emlékeztet az angol *the*, *this*, *father*, *with* stb. szavakban levő zöngés *th*-ra). Hogyan próbálják meg mármost visszaadni ezt az eredeti ejtésmodot a különböző írásváltozatok? A szó eleji mély torokhangot sokan *k*-val (*Kadhafi*, *Kaddafi*, *Kazafi*, *Kazzafi*) vagy *kh*-val (*Khadafi*, *Khadafy*, *Khadaffi*, *Khadhafi*, *Khaddafy*), elvétele *q*-val, ill. *qu*-val (*Qadafi*, *Qathafi*, *Quathafi*) írják át; egyes forrásokban az arab veláris zárhang megfelelője *g*, ill. az olasz példában helyesírási okból *gh* (*Gadhafi*, *Gaddafi*, *Gazafi*, *Geddafi*, *Gheddafi*). A középső szótagban levő mássalhangzót a külföldiek leginkább zöngés zárhangnak: *d*-nek (*Khadafi*, *Khadafy*, *Khadaffi*, *Qadafi*), *dh*-nek (*Kadhafi*, *Khadhafi*, *Gadhafi*) vagy *dd*-nek (*Kaddafi*, *Khaddafy*, *Gaddafi*, *Geddafi*, *Gheddafi*) érzékelik, s így is írják le latin betűvel. Viszonylag ritka az olyan alakváltozat, melyben a *ð*-nek spiráns, pl. *z* (*Kazafi*, *Gazafi*) vagy *zz* (*Kazzafi*) a megfelelője. Az angolok kezdetben érthetően a *th*-s írásmód felé hajlottak (*Qathafi*, *Quathafi*), de ez a kezdemé-

nyezésük elszigetelt maradt, s azóta ők is áttértek a *dd*-re. Az arab *f* a kuriózumnak tekinthető *Khadaffy* adat kivételével minden átírásban megmarad rövid *f*-nek. A magánhangzók nem okoznak gondot: az ajakréses (illabiális) *á*-t mindenütt *a*-val, az *i*-t *i*-vel, ill. néha *y*-nal írják át. Érdekes, hogy két példában az első szótagbeli *á*-nak *e* felel meg (*Geddafi*, *Gheddafi*).

Az egyes alakváltozatok között elég nehéz lenne helyességi sorrendet felállítani. Ha mégis válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy a Magyarországon meghonosodott két írásforma, a *Khadafi* és a *Kadhafi* közül melyik a jobb, azokból az általános szempontokból kell kiindulnunk, melyeket az akadémiai helyesírási szabályzat a nem latin betűs írású nyelvek szavainak és tulajdonneveinek átírásában követ. E szerint az ilyen szókat fonetikusán írjuk át, de a hangalak mellett a lehetőségig figyelembe vesszük az idegen betűsört is (vö. A magyar helyesírás szabályai, 10. kiad., 290. pont). A líbiai államfő nevének jelenleg nálunk forgalomban levő két írásváltozata ennek a kettős követelménynek nemigen tesz eleget. Vagyis egyik sem jó. Főleg azért nem, mivel a magyar helyesírásban nem szokásos s ráadásul következetlen, kétféle hangjelölésük (*kh*, ill. *dh*) ellenére az eredeti kiejtést nem érzékeltetik kellően. A szó eleji veláris *k*-t a magyar átírásban egyébként sem szükséges megkülönböztetni a mi (palatoveláris) *k* hangunktól (gondoljunk arra, hogy pl. a mélyhangú orosz *ы*-t a szabályzat értelmében éppúgy *i*-vel helyettesítjük be, mint a jóval előrébb képzett, magas *и*-t; vö. AkH.¹⁰ 299. pont). A szóbelseji *dh* pedig azért is vitatható, mert helytelen kiejtést von maga után: a magyar anyanyelvű olvasó, ill. beszélő a *d* + *h* betűkapcsolatot ösztönösen két hangnak fogja fel, s emiatt a nevet így ejti ki: [kad-hafi]. Holott ebben az esetben, mint már említettük, a két magánhangzó között csak egy mássalhangzó van: az interdentalis zöngés *ð*.

Mi lenne hát a viszonylag legmegfelelőbb magyar átírás? Többféle megoldást is javasolhatunk, noha tudatában vagyunk annak, hogy ezek sem kifogástalanok. Íme: *Kadzafi*; *Kazafi* v. *Kazzafi*; *Kadafi* v. *Kaddafi* (ez utóbbi mellett felhozható érvként, hogy az államfő névrokonának, Líbia egykori miniszterelnökének nevét a magyar sajtó egyöntetűen *Vanisz Kaddafi*-nak írta; vö. Népszabadság 1969. szept. 3. sz. 2; Magyar Nemzet 1969. szept. 3. sz. 1; Magyar Hírlap 1969. szept. 3. sz. 1). E javaslatok közül talán a *Kadafi* a legjobb, mert a legegyszerűbb. Ezzel a megoldással elejét vehetnénk a mindinkább terjedő [kad-hafi] betűjejtésnek is. Ne féljünk a magyaros írásképtől! Az arab [q]-t és [ð]-t amúgy sem tudnánk a magyar ábécé betűivel tökéletesen kifejezni. A fő az, hogy egységes, következetes legyen a név írásmódja.¹

Kemény Gábor

¹ Ezúton mondok köszönetet Czeglédy Károlynak és Fodor Sándornak, az ELTE arab tanszéke vezetőjének, ill. munkatársának arab nyelvészeti felvilágosításaiért, valamint Pálffy Józsefnek, a Magyarország főszerkesztőjének és Szántó Jenőnek, a Népszabadság olvasószerkesztőjének, akik a világsajtóban járatos névformákról tájékoztattak. Pálffy József nyomtatásban is közzétette válaszát (l. Magyarország 1974. jún. 9. sz. 2); adatait ebben a cikkemben felhasználtam. K. G.

Szenczi Molnár-napok az Eötvös Loránd Tudományegyetemen

„Nem csak magunknak születünk, hanem születésünknek egy részét hazánk tulajdonítja magának.”

Szenczi Molnár Albertnek Latin – magyar – görög szótárában olvasható szavai gyakran hangzottak el az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében 1974. március 17–18-án. Ezeken a napokon rendezte meg a magyar nyelvészeti tudományos diákkör Szenczi Molnár Albert születésének 400. évfordulója alkalmából azt az ünnepségsorozatot, amelynek célja a XVII. századi nagy nyelvész-műfordítónk munkásságának méltatása volt.

A Szenczi Molnár-napokra (amely az első ilyen jellegű kísérlet volt a karon) tizen-nyolc dolgozat érkezett a zsürihez; tizenegy a nyelvészet és hét az irodalom témaköréből. A nyelvészeti diákkör tagjai Molnár Albert szótárainak egy-egy részét dolgozták fel, a zsoltárfordításokkal verstani, stilisztikai szempontból foglalkoztak, Abraham Scultetusnak, valamint a németországi egyetemeknek Molnár Albertre gyakorolt hatását vizsgálták. Az irodalmi dolgozatok Molnár Albert naplójáról, életéről, a lőcsei Brewer nyomdához való viszonyáról, zsoltárfordításainak irodalomtörténeti értékeléséről, levéltári adatok alapján Szenc mezőváros történetéről számoltak be.

A Szenczi Molnár-napokat Tolnai Gábor tanszékvezető egyetemi tanár nyitotta meg. Kifejezte örömét azért, hogy az ünnepségsorozat mint nyelvészek és irodalomárok közös rendezvénye jött létre. Dolgozata ismertetéséhez minden pályázónak húsz perc állott rendelkezésére. Az ülésszak végén Benkő Loránd tanszékvezető egyetemi tanár foglalta össze a tanácskozások eredményeit: a hallgatók számos fontos és új ténnyt fedeztek fel, ezek nagymértékben hozzájárulnak a további munkához. A díjakat Benkő Loránd és Tolnai Gábor adták át. Első helyezést ért el: Déry Tibor (másodéves) és Hargittay Emil (másodéves) hallgató. Második díjat nyert: Gósy Mária (negyedéves), Kiss Ibolya (másodéves) és Pavercsik Ilona (harmadéves) hallgató. Harmadik helyezett lett: Bodnár Ildikó, Emődi Zsuzsa, Felde Györgyi és Győri György (negyedéves), valamint Szabó András (első) és Uray Piroska (harmadéves) hallgató.

A Szenczi Molnár-napok harmadik napján délután rendeztük meg az Eötvös Klubban a mindhárom karra kiterjedő, hagyományos helyes- és szépkiejtési versenyt Bárczi Géza akadémikus elnökletével. Az első díjat Vándorfi László, a másodikat Rónai Béla, a harmadikat (megosztva) Tihanyi Gyöngyi és Valachi Mária kapta.

A Szenczi Molnár-napok jelentőségét mutatja az is, hogy a nyelvészeti diákkör egész évi munkájáért, de elsősorban az ünnepségsorozat megrendezéséért újra elnyerte a „kiváló diákkör” címet, amely ezúttal magas pénzjutalmat is jelentett.

A Bölcsészettudományi Karon a Szenczi Molnár-napok ünnepségsorozata hozzájárult a Magyar nyelv hete rendezvényeihez.

Gósy Mária

Szemle

Sauvageot, Aurélien: L'édification de la langue hongroise (Ismerteti: *Erdődi József*) 505

A Nyelvőr postája

Pásztor Emil: [Kazinczy keltezési módjáról 508

Kemény Gábor: Khadafi vagy Kadhafi? 509

A Nyelvőr hírei

Gósy Mária: Szenczi Molnár-napok az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 512

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111–010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185–612. Előfizetési díj egy évre: 28,– Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
[A 2–3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József*–*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 „
8. *Grétsy László*–*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „
10. *Kiss Lajos*–*Kovalovszky Miklós*–*Lőrincze Lajos*–*Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	50,—	Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,—	Ft
<i>Benkő Loránd — Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,—	Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass.	220,—	Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la vesification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,—	Ft
<i>Korenchy Éva</i> : Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,—	Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,—	Ft
<i>Magyar Értelmező Kéziszótár A — Zs.</i> Szerk. <i>Juhász József — Szőke István — O. Nagy Gábor — Kovalovszky Miklós</i>	260,—	Ft
<i>Tompa József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,—	Ft
<i>Tompa József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,—	Ft
<i>Szoboszlay Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,—	Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikés ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,—	Ft
<i>Penaván Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,—	Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	38,—	Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszótár	35,—	Ft
<i>Juhász Gyula</i> költői nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,—	Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,—	Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,—	Ft
<i>Petőfi-szótár</i> . <i>Petőfi Sándor</i> életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,—	Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Éder Zoltán</i>	55,—	Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocsnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,—	Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,—	Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,—	Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,—	Ft

1974-ben eddig megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd — Fábian Pál</i>	16,—	Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu — Deme László</i>	420,—	Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert	340,—	Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László — Végh József</i>	240,—	Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,—	Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,—	Ft
Jelentéstan és stilsztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu — Szathmári István — Szűts László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,—	Ft
<i>Velcsó Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,—	Ft
<i>Havas Frenc</i> : A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,—	Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalkotása (Nyelvtudományi Értekezések 86.) ..	19,—	Ft